

University of Groningen

Warm bloed

Boudewijn, Petra Rosalind

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2016

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Boudewijn, P. R. (2016). *Warm bloed: De representatie van Indo-Europeanen in de Indisch-Nederlandse letterkunde (1860-heden)*. [, Rijksuniversiteit Groningen]. Uitgeverij Verloren.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Warm bloed

‘Zoo wij maar eens onzen dwazen tegenzin tegen het lezen van “oude boeken” konden overwinnen, dan zou een vergelijkende studie van Indische romans ons waarschijnlijk aardige verrassingen brengen.’

Gerard van Eckeren

‘Reading, books, the literary culture, was respected, desired, for centuries. Reading was and still is [...] a kind of parallel education.’

Doris Lessing

Dit onderzoek is financieel mogelijk gemaakt door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en maakt deel uit van het programma Promoties in de geesteswetenschappen, project 322-30-002

Afbeeldingen op het omslag: op de voorkant een Indisch gezin omstreeks 1915 (collectie KITLV); op de achterkant vier geslachten van een Indische familie omstreeks 1912 (bron: R. Nieuwenhuys, *Komen en blijven. Tempo doeloe – een verzonken wereld. Fotografische documenten uit het oude Indië 1987-1920*. 2e herz. dr. Amsterdam: Querido, 1998). De afbeelding van het batikdoek komt van [iStock.com/Jcomp](https://www.iStock.com/Jcomp).

ISBN 978-90-8704-598-2

© 2016 Petra Boudewijn & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

rijksuniversiteit
 groningen

Warm bloed

De representatie van Indo-Europeanen in de Indisch-Nederlandse
 letterkunde (1860-heden)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
 Rijksuniversiteit Groningen
 op gezag van de
 rector magnificus prof. dr. E. Sterken
 en volgens besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op

donderdag 27 oktober 2016 om 16:15

door

Petra Rosalind Boudewijn

geboren op 25 november 1982
 te Hengelo

Promotores

Prof. dr. E.M.A. van Boven

Prof. dr. G.J. Dorleijn

Beoordelingscommissie

Prof. dr. P. Pattynama

Prof. dr. O.J. Praamstra

Prof. dr. W.H. Willems

Inhoudsopgave

Voorwoord	11
1 Inleiding	13
Inleiding	13
'Ras' en 'rasvermenging'	15
Geschiedenis en geschiedschrijving	18
Literatuur en literatuurwetenschap	22
Probleem- en doelstelling	25
2 Theorie en methode	27
Inleiding	27
Inkadering	29
Postkoloniale literatuur- en cultuurwetenschap	30
Hybriditeit in het koloniale tijdperk	31
Hybriditeit in de postkoloniale periode	32
Internationale conceptualisering van hybriditeit	34
Een Nederlands postkoloniaal perspectief?	36
Indo-Europeanen in de Nederlandse wetenschap	40
Afbakening	42
Corpuscriteria	44
Het koloniale corpus	47
Het postkoloniale corpus	51
Werkwijze	56
Discoursanalytische literatuurbenadering	56
Discoursen, literatuur en literaire representatie	57
Ten slotte	60
 DEEL I – KOLONIALE LITERATUUR	
3 Koloniale achtergronden	63
Inleiding	63
Indo-Europeanen in Indië	65
Aantallen en staatsrechtelijke positie	66

Verindischen en verhollandsen	67
Het Europese debat	72
Geracialiseerde taxonomieën en hiërarchieën	73
‘Een halfslachtig en halfkrachtig tussenras’	77
Het Indische debat	82
Het Indo-probleem	83
Ethische politiek en indianisatie	89
‘Het gele gevaar’	94
4 Sensualiteit	101
Inleiding	101
Van bedrieglijke schoonheden tot slachtoffers	102
Vroegrijpheid en de invloed van tropenzone	104
Bedrieglijke schoonheden	106
Begeerlijk en behaagziek	106
Afgunst, haat en wraak	109
Onverschillig, oppervlakkigheid en mondain	112
Hollandse versus Indische vrouwen	115
Slachtoffers van begeerte	118
Aanleg versus opvoeding	119
Het bloed kruipt waar het niet gaan kan	121
Tussen wal en schip	124
Indocentrische auteursposities	127
Slachtoffers van koloniale omstandigheden	129
Ten slotte, sensualiteit en de koloniale beschavingsmissie	131
5 Verindischen	133
Inleiding	133
Verindischen	134
Onbeschaafd en onaantrekkelijk	135
Goedhartig en gastvrij	138
Onnadenkend en emotioneel ongeremd	139
Hybriditeit en mimicry	144
Natuurlijke eenvoud	149
Onbedorven en beschaafd	150
Een postkoloniaal postscriptum	153
Ten slotte, verindischen en de koloniale beschavingsmissie	155
6 Zuiverheid	157
Inleiding	157
Door atavisme gezuiverd	158
Blanke lelies	159

Atavistische martelaressen	162
Door lijden gelouterd	170
Exotische lelies	171
Opvoeding en huwelijk	176
Hybride martelaressen	180
Ten slotte, zuiverheid en de koloniale beschavingsmissie	183
7 Het ‘gemengde’ huwelijk	185
Inleiding	185
Indië als land van wellust	187
Het ‘gemengde’ huwelijk	190
‘Totoks zijn heel anders dan wij’	191
De invloed van een huwelijkspartner	194
Kleur bekennen	198
Moederschap	200
De ‘oosterse’ moeder	201
De ‘westerse’ moeder	205
Atavisme en onvruchtbaarheid	206
Ten slotte, het ‘gemengde’ huwelijk en de koloniale beschavingsmissie	209
8 Middelmaticheid	212
Inleiding	212
Geracialiseerde factoren	214
Fysiek en psychisch verval	216
Middelmatige schoolprestaties en mislukte carrières	218
Maatschappelijke verhoudingen	221
Indocentrische auteursposities	222
Eurocentrische auteursposities	226
Ten slotte, middelmatigheid en de koloniale beschavingsmissie	229
9 Dierlijkheid	231
Inleiding	231
Primitieve natuurlijkheid	232
‘Klimmen als een aap’	233
Jachtzucht, vechtlust en wellust	235
‘Ontaard tot niets’	241
Het pauperdiscours en rasideologieën	244
Het Indo-probleem	245
Racisme en rassenhaat	248
Can the subaltern speak?	250
Ten slotte, dierlijkheid en de koloniale beschavingsmissie	253

10 Emancipatie	256
Inleiding	256
De totok als maatstaf	258
Deftige landheren en het plantersvak als roeping	259
‘Hij is maar een sinjo!’	263
De Indo als maatstaf	266
Sociaaleconomische ontwikkelingen	268
Discriminatie, achterstelling en uitsluiting	271
Indo-identiteit	277
Ten slotte, emancipatie en de koloniale beschavingsmissie	281

DEEL II – POSTKOLONIALE LITERATUUR

11 Postkoloniale achtergronden	285
Inleiding	285
Wat vooraf ging	289
Van object naar subject van beeldvorming	293
‘Een schip vol problemen’ en ‘dubbele bonnenvreters’	293
‘Wat in het hart is, komt in TONG TONG boven’	300
Van assimilatie naar emancipatie	310
‘Barbarus hic ego sum, quia non intelligor ulli!’	310
De strijd om het Indisch erfgoed	316
De erkenning van Indisch oorlogsleed	316
Het Indisch cultuurgood als nationaal gemeengoed	321
Ten slotte, een uitstervend of springlevend ‘ras’?	328
12 Doorschrijven en terugschrijven	331
Inleiding	331
Sensualiteit	336
Verindischen	341
Degeneratie	345
Bijgeloof en het bovennatuurlijke	347
Ten slotte, wie bepaalt wat ‘Indisch’ is en waaruit dat bestaat?	350
13 Overleven en herbeleven	355
Inleiding	355
Oorlog in Indië	357
Japanse bezetting	357
Indonesische onafhankelijkheidsoorlog	360
Miskenning van oorlogsleed	362
‘Altijd mooi weer en aan elke boom een banaan’	363

‘Onbeantwoorde liefde voor koningin Wilhelmina’	366
‘Ontheemd, ontgoocheld en belazerd’	368
Doorwerking van oorlogsleed	370
Voor het leven getekend	371
‘Bij ons hield de oorlog nooit op’	373
Ten slotte, Indisch zwijgen en Indische emancipatie	375
14 Assimileren en hybridiseren	377
Inleiding	377
Schrijven tussen twee culturen?	378
De Tweede generatie	379
Indisch-zijn en zich Indisch voelen	380
Opgroeien tussen twee culturen?	383
‘Moriaantje zo zwart als roet’	385
‘Het is niet goed om Indisch te zijn’	387
‘Bruin is niet wit of wit zwart’	388
‘Niet voortzetten wat al gestorven is’	391
‘Indië, dat zegt ons niets’	395
Ten slotte, Indische identiteit in postkoloniaal Nederland	395
 SLOTBESCHOUWINGEN	
15 Slotbeschouwingen	399
De literaire representatie van Indo-Europeanen	399
Eurocentrische en Indocentrische auteursposities	402
Indisch-Nederlandse letterkunde als literair discours	404
Postscriptum, de geschiedenis herhaalt zich	406
 Bibliografie	 408
 Summary	 420
 Register	 426

Voorwoord

Op 14 januari 2016 publiceerde schrijver Christiaan Weijts in *NRC* een column onder de titel “Die boekenlijst is misdadig, fuck de canon”. Vooral *Max Havelaar* (1860) van Multatuli, die de canon aanvoert en dus als het belangrijkste werk uit de Nederlandse letterkunde wordt gezien, moet het ontgelden: ‘Altijd weer Havelaar, die afgrijselijke monumentale baksteen, effectief moordwapen voor elk sluimerend vonkje literaire interesse’.¹ De roman, die destijds vanwege zijn stijl en inhoud heel wat stof deed opwaaien, is in de ogen van Weijts inmiddels verworden tot een ‘afschrikwekkend museumstuk’ dat niet langer tot de verbeelding van scholieren spreekt, waarbij hij gemakshalve voorbijgaat aan de betekenis van de roman voor de Nederlandse literatuur en koloniale geschiedenis. ‘Multatuli was inderdaad stilistisch niet begaafd genoeg om “Fuck het cultuurstelsel” te schrijven’, schreef de Lezeres des Vaderlands – geheel in de traditie van de Indische journalistiek in tropenstijl – op haar blog dan ook in antwoord op Weijts’ column.²

Multatuli is misschien de beroemdste, maar natuurlijk niet de enige auteur die over Indië schreef. In de canon vinden wij meer schrijvers die ooit in de kolonie verbleven en daarover verhaalden, onder wie Louis Couperus, E. du Perron, Hella S. Haasse, Maria Dermoût en F. Springer. Mijn liefde voor literatuur over Indië begon overigens bij romancier P.A. Daum, die eveneens deel uitmaakt van de canon. Bovendien blijkt de Indische roman geen afgesloten hoofdstuk uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis te zijn. In de afgelopen jaren hebben wij ons mogen verheugen op nieuwe literaire werken met een Indische thematiek, waaronder *Honolulu King* (2015) van Anne-Gine Goemans en *Haar goede hand* (2016) van Marion Bloem. Ik hoop met deze vergelijkende studie van oude en nieuwe Indische romans een literatuurwetenschappelijke bijdrage geleverd te hebben die de lezer, in de woorden van literatuurcriticus Gerard van Eckeren, ‘aardige verrassingen’ zal brengen.³

Hoewel het schrijven van een proefschrift een eenzame opgave kan lijken, stond ik er nooit echt alleen voor. Veel mensen hebben mij geholpen, gesteund of op een andere manier bijgedragen aan de totstandkoming van dit boek. Aan hen wil ik hier graag een woord van dank richten. Mijn dank gaat in de eerste plaats uit naar mijn promotores Erica van Boven en Gillis Dorleijn. Ik bedank hen voor de vele leerzame jaren waarin zij mij bege-

¹ *NRC*, 14-01-2016.

² Lezeres des Vaderlands, <https://lezeresdesvaderlands.wordpress.com/>, geraadpleegd op 31 juli 2016.

³ Zie het eerste motto van dit boek.

leidden: eerst als student en later als promovendus. Allang voordat er sprake was van een promotietraject, waren zij bij mijn onderzoeksproject betrokken. Ik kon altijd een beroep doen op hun tijd, kennis en onderzoekservaring die zij genereus met mij deelden. Dit boek is dan ook mede het resultaat van hun niet-aflatende inzet, vooral van hun kritische maar altijd bemoedigende commentaar waarvan ik mocht profiteren. Ik had mij geen betere begeleiding kunnen wensen.

Daarnaast heb ik hulp mogen ontvangen van Jeroen Dewulf, Betty de Hart, Isabel Hoving, Mary Kemperink, Pamela Pattynama, Olf Praamstra, Angelie Sens en Gerard Termorshuizen. Ik ben hun zeer erkentelijk voor hun belangstelling en adviezen. Ik dank eveneens de Graduate School for the Humanities van de Rijksuniversiteit Groningen, in het bijzonder Gorus van Oordt en Marijke Wubbolts die mijn onderzoek faciliteerden, en de medewerkers van de Universiteitsbibliotheek Groningen, die altijd voor mij klaarstonden met bibliothecaire tips en trucs en met een eindeloze stroom aan door mij aangevraagde publicaties. Mijn collega's uit "OBS23" bedank ik voor de fijne werksfeer en voor de vele activiteiten die wij gezamenlijk na werktijd ondernamen. Zij zorgden ervoor dat ik niet vergat dat er ook een leven buiten de literatuur en de bestudering daarvan bestaat.

De publicatie van dit boek zou niet tot stand zijn gekomen zonder de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), die mijn onderzoeksproject financierde, en Uitgeverij Verloren, die mijn proefschrift in haar imprint Literatoren opnam. Zij mogen hier dan ook niet onvermeld blijven. Ik dank de volgende instanties en personen die mij hebben geholpen bij de beeldredactie: Reggie Baay, Mark Boon, E. du Perron Genootschap, Hans Kleijn, Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), Letterkundig Museum, *Moesson*, Corinne Noordenbos, Bert Paasman, Olf Praamstra, Jill Stolk, Universiteitsbibliotheek Groningen en Universiteitsbibliotheek Leiden. Mijn speciale dank gaat uit naar Coen van 't Veer voor het meelesen en corrigeren van het manuscript.

Als laatste, maar niet als minst belangrijke, wil ik mijn vrienden en familie bedanken. Hun belangstelling, vertrouwen en meeleven zijn hartverwarmend. Ik dank in het bijzonder mijn paranimfen Nathalie en Ryanne, die mij met raad en daad hebben bijgestaan tijdens deze promotie. Onze vriendschap, die begon aan de opleiding Nederlandse Taal en Cultuur in Groningen, betekent veel voor mij. Wie uiteraard hier niet mag ontbreken, is mijn steun en toeverlaat André, die altijd het volste vertrouwen in mij heeft en – in tegenstelling tot mijzelf – geen moment twijfelde aan de goede afloop van dit project. Ik prijs mij gelukkig met hem aan mijn zijde. Ten slotte dank ik mijn ouders. Zij hebben mij steeds gesteund en aangemoedigd om mijn (literatuurminnend) hart te volgen. Ik draag dit boek aan hen op.

1 Inleiding

‘De europesche maatschappy in Nederlandsch Indiën is vry scherp in twee deelen gesplitst: de eigenlyke Europeanen, en dezulken die – hoezeer wettelyk in geheel denzelfden rechtstoestand verkeerende – niet in Europa geboren zyn, en min of meer inlandsch bloed in de aderen hebben.’

Uit: Multatuli, *Max Havelaar* (1860)

Inleiding

Max Havelaar (1860) van Multatuli wordt tot de belangrijkste werken uit de Nederlandse literatuur gerekend en voert zelfs de canon van de Nederlandse letterkunde aan.¹ De meeste lezers zullen Multatuli, pseudoniem van Eduard Douwes Dekker (1820-1887), kennen als een auteur die misstanden in de koloniale samenleving aan de kaak stelde en die het opnam voor de inheemse bevolking van voormalig Nederlands-Indië. In *Max Havelaar* wordt ook een lans gebroken voor een andere groep uit de Indische samenleving, namelijk ‘dezulken’ met ‘min of meer inlandsch bloed in de aderen’.² Hiermee bedoelde Multatuli een groep die wij tegenwoordig Indo-Europeanen noemen. Hij bespeurde reeds een scherp maatschappelijk onderscheid tussen de zogeheten ‘eigenlyke Europeanen’ (een zeer ruime categorie voor iedereen die een louter Europese afkomst wist te claimen) en Indo-Europeanen. Een opmerkelijk onderscheid, omdat zij voor de wet gelijk waren en tezamen de koloniserende bevolkingsgroep vormden. Kennelijk genoten zij in de sociale omgang een andere status en werd er een wereld van verschil tussen beide ervaren. Die wereld van verschil vond zijn neerslag in literatuur en werd voor lezers tot leven gebracht door personages uit Indische romans en verhalen.

In deze studie staat de literaire representatie van Indo-Europeanen centraal. Indo-Europeanen maakten van meet af aan deel uit van de Indische samenleving en komen in groten getale voor in de literatuur over Indië. De eerste Indo-Europeanen werden geboren in de tijd van de Verenigde Oost-Indische Compagnie uit relaties tussen Europese mannen en inheemse vrouwen. Indo-Europeanen kwamen verspreid over alle lagen van de koloniale samenleving voor. Zij waren niet aan een bepaalde stand of klasse gebonden en bevonden zich dus zowel in de koloniale elite als in de kampong. Als zij door een Eu-

¹ De canon van de Nederlandse letterkunde, opgesteld door Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren naar aanleiding van een enquête onder leden van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde uit 2002, http://www.dbnl.org/letterkunde/enquete/enquete_dbnlmnl_21062002.htm, geraadpleegd op 30-01-2016.

² Multatuli 2002, p. 73.

ropese voorouder erkend waren, dan behoorden zij tot de Europeanen in Indië en anders werden zij tot de inheemse bevolking gerekend.³ Hoewel er in staatsrechtelijk opzicht geen onderscheid gemaakt werd tussen verschillende categorieën Europeanen – men had de Europese status of men had die niet – werden onder invloed van de opkomst van allerlei wetenschappelijke ideeën over ‘ras’ en ‘rasvermenging’ in de negentiende eeuw de ‘eigenlyke’ Europeanen en Indo-Europeanen in toenemende mate als twee verschillende bevolkingsgroepen gepercipieerd: de eersten werden gezien als ‘raszuiver’, omdat zij louter Europese wortels zouden hebben; de tweeden als ‘gemengd’, omdat zij zowel westerse als oosterse voorouders hadden.

De maatschappelijke beeldvorming over Indo-Europeanen en de denkbeelden over ‘ras’ en ‘rasvermenging’ die hieraan ten grondslag liggen, kwamen terecht in de literatuur die op haar beurt weer bijdroeg aan de verbreiding van dit geracialiseerde gedachtegoed. In de negentiende eeuw kwam er een groeiende stroom van literaire werken uit Indië op gang en ontwikkelde de zogeheten Indische roman zich tot een levendig en veelbesproken genre.⁴ Deze literatuur en de daarin ingebedde, ideologisch geladen voorstellingen vormden een wijdverbreid literair discours dat sterk de perceptie van Indo-Europeanen bepaald heeft. Deze studie onderzoekt dit literaire discours en richt zich expliciet op de uitbeelding van Indo-Europeanen die deel uitmaakten van de Europese bevolkingsgroep in Indië. Dat er daarnaast een enorme groep mensen met een Europese voorouder en met ‘min of meer inlandsch bloed in de aderen’ onder de inheemse bevolking geweest moet zijn, spreekt voor zich maar die categorie zal hier buiten beschouwing worden gelaten. Zij kende immers een andere staatsrechtelijke en sociale positie en in haar literaire representatie speelden andere ideologische noties, zoals de tegenstelling tussen kolonisator en gekoloniseerde, mee.

Door de eeuwen heen droegen Indo-Europeanen verschillende namen, waaronder mestiezen, ‘halfbloeden’, ‘gemengdbloedigen’, ‘inlandsche kinderen’, Indo-Europeanen, Indo’s en Indische Nederlanders.⁵ Dit zijn geen neutrale benamingen, maar deze namen zijn voortgekomen uit koloniale categorieën die oorspronkelijk gehanteerd werden om datgene wat als ‘Europees’ gezien werd van het ‘niet-Europese’ te onderscheiden.⁶ Zij zijn dus het product van bepaalde in- en uitsluitingspraktijken en verbeelden tezamen met namen voor de – in Multatuli’s veelzeggende woorden – ‘eigenlyke Europeanen’ wie er als meer of minder Europees gold. Bovendien konden in de loop der tijd de betekenis en connotatie van deze benamingen veranderen. Zo kwam in de eerste helft van de twintigste eeuw voor Indo-Europeanen de naam ‘Indische Nederlanders’ op, maar die ging tijdens de repatriëring *alle* uit Indië afkomstige Nederlanders aanduiden en fungeert inmiddels als een verzamelnaam voor iedereen die op een of andere manier met Indië of de nasleep van het koloniale verleden is verbonden. Een ander voorbeeld is ‘Indo’, dat oor-

3 Bosma 2005, p. 71 en Bosma, Raben en Willems 2006, p. 147-148.

4 Bel 1993, p. 304-305 en Praamstra 1997, p. 268. Over deze ontwikkelingen kom ik te spreken in hoofdstuk 2.

5 Willems 1997, p. 11.

6 Houben 2009, p. 70.

spronkelijk een scheldwoord was, maar dat door naoorlogse generaties als geuzennaam gebruikt ging worden om zo hun Indische familiegeschiedenis te beklemtonen.⁷ Ik han- teer de term ‘Indo-Europeanen’, omdat die ingeburgerd is geraakt en er op die manier in de vakliteratuur over hen wordt gesproken.⁸

In de afgelopen twee decennia jaar is er veel wetenschappelijke belangstelling geweest voor de brede categorie Indische Nederlanders, waartoe ook Indo-Europeanen behoren. Die belangstelling kwam vooral uit historische hoek, waar de ene na de andere studie over Indische Nederlanders verscheen.⁹ Op literatuurwetenschappelijk vlak werd een eerste impuls gegeven door Annemarie Cottaar en Wim Willems in *Indische Nederlanders* (1984), een studie naar de beeldvorming over Indo-Europeanen in de pers (1957-1958) en litera- tuur (1929-1960). Daarnaast zijn er vooral case studies in vakbladen en -bundels gepubli- ceerd. Zo stonden Indo-Europeanen geregeld centraal in het werk van Olf Praamstra en Pamela Pattynama.¹⁰ Dit is de eerste studie naar de representatie van Indo-Europeanen waarin een groot aantal literaire werken uit zowel de koloniale als de postkoloniale litera- tuur in diachronisch perspectief wordt onderzocht. Het onderzoek heeft een breed gefor- muleerde vraagstelling: hoe worden Indo-Europeanen in de koloniale en postkoloniale Indisch-Nederlandse letterkunde gerepresenteerd (1860-heden)? Aan deze vraagstelling liggen drie verschillende wetenschappelijke velden ten grondslag die ik hieronder zal in- troduceren.

‘Ras’ en ‘rasvermenging’

De literaire representatie van Indo-Europeanen is onlosmakelijk verbonden met het wes- terse denken over ‘rasvermenging’, dat in de negentiende eeuw een hoge vlucht nam. ‘Ras’ kan op twee manieren opgevat worden: als historische term, waarbij ‘ras’ betrek- king heeft op een biologische categorie en verondersteld wordt in iemands genetische opmaak of ‘aard’ verankerd te zitten; als sociaal begrip, waarbij ‘ras’ beschouwd wordt als een sociale constructie die weliswaar geen biologisch-wetenschappelijk fundament heeft, maar wel van grote maatschappelijke betekenis is en consequenties met zich mee- brengt voor de afzonderlijke leden van een samenleving. In de negentiende eeuw ont- stond met de opkomst van allerlei evolutietheorieën, waaronder die van Charles Darwin (1809-1882), de wetenschappelijke en maatschappelijke overtuiging dat de mensheid uit afzonderlijke ‘rassen’ bestond die zich in verschillende stadia van ontwikkeling (uitge- drukt in beschavingsniveau) bevonden. Het ‘blanke ras’ (ook wel het Europese ‘ras’ ge- noemd) bevond zich in deze visie aan de top van die geracialiseerde hiërarchie en gold

7 Meijer 2004, p. 148 en Willems 2001, p. 12-13.

8 Willems 1997, p. 11. Vergelijk Bosma, Raben en Willems 2006, p. 8.

9 Te denken valt aan Bosma en Raben 2003, Meijer 2004 en Willems 2001 die tezamen de driedelige serie *De geschiedenis van Indische Nederlanders* vormen.

10 Te denken valt aan Pattynama 1998 en Praamstra 2009.

daarom als het meest geëvolueerd en superieur aan alle andere 'rassen' in de wereld.¹¹

Met de opkomst van de westerse overtuiging dat er verschillende 'mensenrassen' bestonden, ontstond ook de notie van 'rasvermenging'. In de dagelijkse koloniale praktijk werd immers zichtbaar hoe de 'blanke' kolonisator zich met de 'bruine' gekoloniseerde vermengde. Nageslacht uit dergelijke relaties werd dan ook als een kruisingsproduct van twee (of meerdere) 'rasvormen' gezien, zoals begrippen als 'gemengd ras', 'halfbloed' en 'mengbloed', die in de negentiende eeuw opkwamen, weerspiegelen. 'Rasvermenging' werd om allerlei redenen als een negatief verschijnsel gezien, in het bijzonder omdat het afbreuk zou doen aan de zogenaamde superieure eigenschappen van het Europese 'ras' dat door zich te vermengen met 'minder geëvolueerde rassen' verzwakt zou raken en daardoor op den duur wel eens de koloniale heerschappij zou kunnen verliezen. 'Raszui-verheid' werd een idee-fixe van de kolonisator en er ontstonden sociale stratificaties om 'zuivere' van 'onzuivere' menstypen te onderscheiden. Uit het openingscitaat van Multatuli blijkt dat het denken in ideologisch geladen termen van 'volbloed' ('de eigenlyke Europeanen') en 'halfbloed' Europeanen ('dezulken met min of meer inlandsch bloed in de aderen') in het midden van de negentiende eeuw reeds een gangbaar sociaal onderscheid geworden was.

Inmiddels zijn dergelijke geracialiseerde opvattingen in onbruik geraakt en geldt de zogenoemde *Out of Africa theory* als wetenschappelijke verklaring voor het ontstaan van de moderne mens (de *homo sapiens*). Alle menstypen zijn ontstaan uit één oermoeder (de *homo ergaster*) die 100.000 tot 200.000 jaar geleden in Oost-Afrika leefde. Vanuit dit gebiedsdeel heeft de mensheid zich na verloop van tijd over de wereld verspreid.¹² Alle menselijke typen – of men die nu 'rassen' noemt of niet – hebben dus dezelfde biogenetische en evolutionaire oorsprong. In genetisch opzicht is er zelfs maar 0,2% verschil tussen twee willekeurig gekozen mensen op aarde; van dit verschil wordt 6% veroorzaakt door geracialiseerde eigenschappen (huidskleur, haar, ogen enzovoorts). Van al het genetische materiaal waaruit de mens is opgebouwd, zorgt 'ras' voor slechts 0,012% van de verschillen.¹³ Uit dit nagenoeg verwaarloosbare percentage kan geconcludeerd worden dat 'ras' in biologisch opzicht niet in een zinvolle betekenis bestaat en dat de waarde die aan genetische criteria gehecht wordt om ('ras')verschillen tussen mensen te verklaren schromelijk wordt overdreven.

'Ras' heeft dan geen biogenetisch fundament, maar is niettemin een sociaal onderscheid dat naarmate het koloniale tijdperk vorderde van een steeds grotere betekenis werd in de Indische samenleving. De vuistregel die in de loop van de negentiende eeuw gaat gelden, wordt in cultuurhistorisch perspectief ook wel de *one-drop rule* genoemd en is gebaseerd op een asymmetrisch systeem van ervaren verwantschap: wie ook maar

¹¹ In hoofdstuk 3 ga ik uitgebreid in op cultuurhistorische ideeën over 'ras' en 'rasvermenging' in relatie tot Indo-Europeanen.

¹² Zie bijvoorbeeld Oppenheimer 2003, Stringer 2011 en Wells 2002. *Out of Africa theory* is de populairwetenschappelijke benaming. In wetenschappelijke kringen wordt deze theorie ook wel de *Recent single-origin hypothesis* (RSOH), de *Replacement hypothesis* of het *Recent African origin model* (RAO) genoemd.

¹³ Hoffman 1994, p. 4.

Willem Walraven en zijn gezin
(collectie KITLV).

één druppel 'gekleurd' bloed in zijn familiegenealogie heeft, wordt in de sociale omgang tot een 'ander (niet-westers) ras' gerekend.¹⁴ Deze vuistregel kreeg onder meer gestalte in het bekende Indische spreekwoord: 'als je de koffie eenmaal door de melk gegooit hebt, haal je die er nooit meer uit'.¹⁵ Ook wordt deze vuistregel weerspiegeld in de negentiende-eeuwse benaming 'inlandsche kinderen' waarmee – in tegenstelling tot wat de naam doet vermoeden – Indo-Europeanen aangeduid werden. Het is veelzeggend dat in deze naamgeving alleen naar hun inheemse, niet-westerse afkomst verwezen wordt. 'Inlandsche kinderen' geeft uitdrukking aan de maatschappelijke overtuiging dat het nageslacht na 'rasvermenging' onherroepelijk oosters en onoverkomelijk anders is. Ook de bekende Nederlandse journalist Willem Walraven (1887-1943) was daarvan overtuigd. Hij was met een Soendaneze vrouw getrouwd en meende dat zijn kinderen 'vreemdelingen' voor hem

¹⁴ Ifekwunigwe 2004, p. 5, Parker en Song 2001, p. 3-4 en Zack 1993, p. 19.

¹⁵ Wertheim 1947, p. 8.

waren, omdat zij 'tot een ander ras' behoorden.¹⁶

Om aan te geven dat 'ras' een sociale en geen biogenetische categorie is, zal ik 'ras' en aanverwante terminologie in deze studie tussen aanhalingstekens schrijven. Ook zal ik vaak spreken van 'geracialiseerd' om aan te duiden dat het in zulke gevallen gaat om het toeschrijven van een biogenetische betekenis aan sociale denkbeelden, fenomenen of verhoudingen waardoor zij als vanzelfsprekend overkomen, omdat de schijn gewekt wordt dat zij zijn voortgekomen uit de 'natuurlijke' gang van zaken of besloten liggen in de 'genen' of 'aard' van de betrokkenen. Als sociale categorie is 'ras' van diepgaande invloed op de levens van mensen, omdat het bepaalde effecten in de samenleving sorteert. Het bepaalde in Indië bijvoorbeeld wie gezien werd als kolonisator en wie als gekoloniseerde, maar ook wie beschouwd werd als 'eigenlyke' Europeaan en wie als iemand met 'min of meer inlandsch bloed in de aderen'. Indo-Europeanen maakten van meet af aan deel uit van de koloniale samenleving en namen door de eeuwen heen verschillende maatschappelijke posities in waarbij 'ras' in de loop der tijd een steeds dominantere factor ging vormen in de manier waarop zij gepercipieerd werden en zij zich gingen identificeren en profileren.

Geschiedenis en geschiedschrijving

In het denken over Indië bestaat het beeld van een 'raciaal gelaagde' koloniale samenleving waarin de zogeheten *totoks* (westerlingen) bovenaan stonden, de inheemse bevolking onderaan en de Indo-Europeanen daartussenin. In hoeverre hiervan sprake was, is onder historici een punt van discussie. Ulbe Bosma en Remco Raben bestrijden in *De oude Indische wereld* (2003), een studie die het koloniale leven van de zestiende tot de vroege twintigste eeuw beschrijft, het denkbeeld van een dergelijke geracialiseerde stratificatie van de Indische samenleving. Volgens hen is dit een veel te 'schematische interpretatie' en vormden Indo-Europeanen geen aparte 'ras-' of cultuurgemeenschap.¹⁷ Indo-Europeanen kwamen immers verspreid over alle lagen van de koloniale maatschappij voor en de koloniale overheid hanteerde geen kleurlijn ten aanzien van Indo-Europeanen. Bosma en Raben vinden dat de geschiedschrijving over Indië te veel nadruk heeft gelegd op geracialiseerde factoren, terwijl andere factoren zoals stand, klasse, geslacht, onderwijs en lokale omstandigheden verwaarloosd of genegeerd zijn. Zij zetten zich hiermee vooral af tegen Angelsaksische historici, onder wie Ann L. Stoler, die 'ras' in haar studies van Indië juist een grote rol toebedeelt.¹⁸

Uit de verschillende namen voor Indo-Europeanen blijkt reeds hoezeer allerlei sociale factoren door elkaar lopen. Benamingen als 'inlandsche kinderen' en 'liplappen' droegen verschillende betekenissen in zich: zij duiden niet alleen iemand van een bepaal-

¹⁶ Walraven 1992, p. 361.

¹⁷ Bosma en Raben 2003, p. 13.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld *Race and the education of desire* (1995) en *Carnal knowledge* (2002).

Louis Couperus met zijn schoonfamilie te Batavia (collectie KITLV).

de etniciteit aan, maar ook van een bepaalde stand of klasse. Een Indo-Europeaan uit de koloniale elite was geenszins een ‘inlandsch kind’ of ‘liplap’, hiermee werden enkel Indo-Europeanen uit de lagere milieus bedoeld. Er waren bijvoorbeeld veel Indo-Europese vrouwen die met hoge bestuursambtenaren uit Nederland trouwden en op grond van hun sociale positie daarom geenszins als ‘inlandsch kind’ werden aangemerkt. Indo-Europese mannen in hoge bestuurlijke functies, zoals Gérard de la Valette (1853-1922), de zwager van Louis Couperus en resident van onder meer Pasoeroean, heette zeker geen ‘liplap’. Ook het zogenoemde Indo-probleem, dat sloeg op de armoede die onder een grote groep Indo-Europeanen aan het einde van de negentiende eeuw geleden werd, blijkt bij nadere beschouwing niet louter een probleem van ‘ras’ maar van sociaaleconomische omstandigheden te zijn: het was het probleem van een Indo-Europese onderklasse.

Representaties van ‘ras’ staan dus nooit op zichzelf en moeten altijd in verband gezien worden met andere categorieën zoals stand, klasse, sekse en andere sociale factoren als herkomst, opleiding en beroep.¹⁹ Bosma en Raben demonstreren dat er vele Indo-Europeanen waren die door de eeuwen heen de koloniale ladder wisten te beklimmen en hoge posities in de koloniale samenleving bekleedden.²⁰ Ook tonen zij dat iemands sociaal aanzien niet louter door ‘ras’ werd bepaald, maar tevens door sociale factoren als stand, klasse, rijkdom en opleiding, die op een complexe wijze samengingen:

¹⁹ Zie hierover ook Bosma en Raben 2003, p. 35.

²⁰ Zie in dit verband ook *The social world of Batavia* (1987) van Jean Gelman Taylor.

Due to the presence of many upper-class Eurasians, both in the government and as agricultural entrepreneurs, and the fairly high degree of social mobility, the issue of race was extremely blurred in Java's colonial situation, which makes it a much more challenging issue than a simple case of dominant white racism.²¹

Daartegenover staan historici die 'ras' een grotere rol in de koloniale geschiedenis toebedelen: enerzijds omdat zij de maatschappelijke perceptie van Indië in hun onderzoek meenemen; anderzijds omdat zij een ander deel van de koloniale geschiedenis beschrijven. Bosma en Raben beroepen zich alleen op historische (veelal cijfermatige) gegevens en gaan daarmee voorbij aan de opvattingen, denkbeelden en beeldvorming ten aanzien van 'ras' en 'rasvermenging' die de perceptie in de Indische samenleving beïnvloedden. Hoe mensen Indië beleefden en hoe geracialiseerde beelden functioneerden in de Indische praktijk is een ander verhaal.²² De kolonie had ontegenzeggelijk vele respectabele Indo-Europeanen voortgebracht die deel uitmaakten van de koloniale elite. Die elite bestond zelfs lange tijd uit Indische families, zogenoemde Indische clans, die door en door 'vermengd' waren.²³ In de negentiende eeuw raakte echter de angst voor degeneratie van het Europese 'ras' en voor het verlies van de koloniale overheersing als gevolg van 'rasvermenging' wijdverbreid.²⁴ De ideologische denkbeelden die hieraan ten grondslag lagen, vormen, om Stoler te parafraseren, *emotional economies of race* die de perceptie van het koloniale leven kleurden en de (onbewust) getrokken scheidslijnen tussen bevolkingsgroepen voedden.²⁵

In de loop van de negentiende eeuw – vooral toen het westerse denken over 'ras' en 'rasvermenging' een hoge vlucht had genomen – gingen geracialiseerde opvattingen een steeds grotere rol in het dagelijkse Indische leven spelen. Niet alleen Multatuli signaleerde reeds een 'vry scherp' geracialiseerd onderscheid, ook de pers berichtte voortdurend over Europeanen en Indo-Europeanen alsof het om twee verschillende bevolkingsgroepen ging.²⁶ Etnische scheidslijnen werden dus steeds scherper getrokken. In *In Indië geworteld* (2004) spreekt Hans Meijer, die de koloniale geschiedenis van Indische Nederlanders in de twintigste eeuw beschrijft, van een 'raciaal gelaagde koloniale werkelijkheid' en van een 'informele apartheid' waarin Indo-Europeanen wel degelijk een 'raciale tussengroep' vormden.²⁷ In Indië was volgens hem langzaam maar zeker 'een situatie gegroeid waarbij de sociale klassenverschillen in grote lijnen parallel liepen met de rasverschillen, waarbij overigens wel nadrukkelijk aangetekend dient te worden dat de werkelijkheid geschakeerder was dan zij oogde'.²⁸ Hij spreekt dan ook liever niet van een kleurlijn maar

²¹ Raben 2009, p. 559, in reactie op Stoler 2009.

²² Vergelijk Stoler 1991 en 2010.

²³ Gelman Taylor 2009, p. xxvi.

²⁴ Zie hoofdstuk 3.

²⁵ Stoler 2009, p. 565.

²⁶ Zie hoofdstuk 3.

²⁷ Meijer 2004, p. 16-20, 27.

²⁸ Meijer 2004, p. 20.

van een zogenoemde *shade bar*, waarin huidskleur in belangrijke mate een signaal van iemands sociaaleconomische omstandigheden was: 'licht' betekende doorgaans een hoge en 'donker' een lage maatschappelijke positie.²⁹

In de twintigste eeuw werd in Indië het 'Nederlandse' in etnisch en cultureel opzicht zelfs de norm. Soms ging dat gepaard met onverholen racisme. Zo stonden er in de koloniale kranten geregeld personeelsadvertenties waarin expliciet om een 'volbloed Europeaan' gevraagd werd. Ook ondervonden Indo-Europeanen, van wie veruit de meesten in Indië geboren werden, achterstelling op het gebied van onderwijs. De kolonie bood minder opleidingsmogelijkheden dan het moederland en een opvoeding of studie in Nederland was voor hen vaak onbetaalbaar. Indo-Europeanen vervulden daarom doorgaans de lagere en middenkaderfuncties, terwijl de hogere posities door hoogopgeleide totoks werden ingenomen. Hierdoor ging 'ras' gemakkelijk fungeren als symbool voor iemands sociaaleconomische situatie, iets wat bijvoorbeeld weerspiegeld werd in de Indische spreuk 'hoe meer pigment, hoe minder payment'.³⁰ In de jaren twintig en dertig begonnen Indo-Europeanen zich steeds sterker als een etnisch gedefinieerde groep te profileren. Het Indo-Europees Verbond (1919), een grote en invloedrijke belangenorganisatie die zich hoofdzakelijk richtte op en bestond uit Indo-Europeanen, is hiervan de belangrijkste groepsuiting.

Ook tijdens de Japanse bezetting van Indië (1942-1945) bleek 'ras' een belangrijke factor. Wie kon aantonen dat hij of zij van een inheemse voorouder afstamde, kon aan interneering ontkomen. De Japanse bezetter zag Indo-Europeanen – ondanks hun staatsrechtelijke status als Nederlanders – als leden van het Aziatische 'ras' en wilde hen tot onderdeel van de zogeheten Groot-Aziatische welvaartssfeer maken.³¹ Waar voorheen vooral de westerse wortels benadrukt werden, werd het nu paradoxaalwijs gunstig om zich als oosters te profileren. Wie echter in het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger diende of voor het Binnenlands Bestuur werkte, van oudsher twee beroepsgroepen waarin Indo-Europeanen op grote schaal werkzaam waren, werd doorgaans als collaborateur geïnterneerd. Bovendien was het leven buiten de kampen niet per se gemakkelijker. Vooral tijdens de Bersiap, de periode van revolutie die volgde op de capitulatie van Japan en de onafhankelijkheidsverklaring van Indonesië in 1945, liepen deze zogenoemde buitenkampers groot gevaar en was er sprake van grootschalig etnisch geweld door Indonesische vrijheidsstrijders jegens (Indische) Nederlanders.³²

Geracialiseerde criteria speelden opnieuw een rol in het dekolonisatieproces van Indonesië, zoals Wim Willems in *De uittocht uit Indië* (2001) laat zien. De Nederlandse overheid maakte aanvankelijk in haar repatriëringsbeleid onderscheid tussen zogenoemde westers en oosters georiënteerde Nederlanders. Die laatste categorie Indische Nederlanders werd verondersteld vanwege haar vermeende culturele oriëntatie niet in Nederland

²⁹ Meijer 2004, p. 27.

³⁰ Meijer 2004, p. 20.

³¹ Meijer 2004, p. 201.

³² Zie Frederick 2012.

te kunnen aarden en daarom in het nieuwe Indonesië thuis te horen. Niet alleen verliep dit onderscheid in hoge mate langs etnische scheidslijnen, ook de veronderstelling dat er kennelijk ‘westers’ en ‘oosters georiënteerde’ staatsburgers bestonden en dat iemand dus dichterbij (de cultuur van) de ene of de andere voorouder stond, kwam voort uit negentiende-eeuwse theorieën over ‘rasvermenging’.³³ Dit onderscheid had voor veel Indo-Europeanen verstrekken gevolgen: Tjalie Robinson (1911-1974), die later zou uitgroeien tot de voorman van de Indische gemeenschap in postkoloniaal Nederland, werd bijvoorbeeld tot de ‘oosters georiënteerden’ gerekend en zijn repatriëring (en die van zijn gezin) werd daarom van overheidswege op allerlei manieren bemoeilijkt.³⁴

Uiteindelijk kwamen er ruim 300.000 Indische Nederlanders uit de voormalige kolonie. Zij vormden de grootste etnische minderheid in de moderne Nederlandse maatschappij en met hun komst ontwikkelde Nederland zich tot een geracialiseerde samenleving.³⁵ Deze groep bestond zowel uit ‘blanke’ als ‘bruine’ repatrianten, van wie velen overigens nog nooit voet aan wal van het zogeheten moederland gezet hadden, waardoor zij in feite immigranten waren. Terwijl de ‘blanke’ Indische Nederlanders ogenschijnlijk geruisloos opgingen in de Nederlandse maatschappij, werd aan het integratievermogen van de ‘bruine’ Indische Nederlanders openlijk getwijfeld – vooral aan dat van de ‘oosters georiënteerden’ die Nederland schoorvoetend had moeten toelaten nadat Indonesië in 1957 *alle* Nederlanders tot *personae non gratae* verklaard had. Indo-Europeanen werden gezien als on-Europees en onaangepast. Als gevolg daarvan ondergingen zij een verregaande afgedwongen assimilatie die diepe sporen in de Indische gemeenschap in postkoloniaal Nederland heeft nagelaten.³⁶ Aan de maatschappelijke perceptie van Indo-Europeanen als oosterse, onaangepaste groep heeft de literatuur een belangrijke bijdrage geleverd.

Literatuur en literatuurwetenschap

Indische literatuur wordt ook wel Indisch-Nederlandse letterkunde genoemd. Zij ontwikkelde zich, in de woorden van Rob Nieuwenhuys, als een zogenoemde brief naar huis.³⁷ Het leeuwendeel van deze literatuur werd in Indië door ambtenaren, journalisten, planters, huisvrouwen en andere ervaringsdeskundigen geschreven om op die manier de achterblijvers in het moederland te informeren over het koloniale leven. De nadruk in deze werken lag dan ook niet zozeer op literaire aspecten, maar op een realistische weergave van de koloniale samenleving. Vaak werden actuele maatschappelijke onderwerpen aangesneden. Ook waren verhalen in hoge mate (auto)biografisch van aard of gebaseerd op waargebeurde *perkara's* (geruchtmakende kwesties). Lezers verwachtten van Indische

³³ Zie hoofdstuk 3 en 11.

³⁴ Willems 2001, p. 127-128, 131.

³⁵ Bosma, Raben en Willems 2006, p. 191.

³⁶ Zie hoofdstuk 11.

³⁷ Nieuwenhuys 1978, p. 12.

romans dat zij verslag deden van het reilen en zeilen in de kolonie. Schrijver en publicist E. du Perron verzuchtte over de 'typies-Indiese lezer' – die overigens volgens hem zelden of nooit 'literatuurgevoelig' was – dat hij 'in een koloniale roman bovenal toestanden [wenst] te leren kennen; nòg liever, toestanden te *herkennen*'.³⁸ Daarnaast was de Nederlandse literaire kritiek van mening dat de Indische roman een 'niet-literair karakter' had en stelden literatuurcritici dat 'het genre zo'n onverbloemd beeld van de [koloniale] werkelijkheid' gaf.³⁹

De Indische bellettrie werd dus gezien als een bron van kennis en speelde daarom een belangrijke rol in de beeldvorming over Indië. In zijn essay "Romancing the Indies" (2005) betoogt Joost Coté dat de koloniale roman functioneerde als 'an important vehicle of communication not only within colonial society but also between the colony and the motherland, and thus played an important role in communicating and shaping attitudes'.⁴⁰ Indische literatuur dient dan ook niet benaderd te worden als een autonome kunstvorm met een aparte en bevoorrechte status in relatie tot andere teksten, maar als een intrinsiek onderdeel van de cultuur waaruit zij is ontstaan en waarin zij circuleert.⁴¹ Het leeuwendeel van de literatuur uit Indië werd bij een Nederlandse uitgever en voor een Nederlands lezerspubliek uitgegeven.⁴² De meeste lezers waren nooit in Indië geweest en kenden Indië alleen uit Indische romans en andere schriftelijke bronnen. Dat geldt ook voor lezers vandaag de dag. Hun beeld van Indië wordt immer nog grotendeels bepaald door romans als *Max Havelaar, De stille kracht* (1900) van Louis Couperus en *Oeroeg* (1948) van Hella S. Haasse die deel uitmaken van de Nederlandse schoolcurricula. Literatuur vervult dus een dubbelrol: zij vormt niet alleen een reflectie van bestaande denkbeelden, maar is tevens een beeldvormende kracht over het koloniale leven.⁴³

De Indisch-Nederlandse letterkunde kon niet alleen in de koloniale tijd op veel belangstelling rekenen, maar ook tegenwoordig zijn literaire werken over Indië en het Indische verleden nog altijd geliefd onder een groot publiek. Vele literaire teksten worden nog steeds gelezen, bewerkt en bestudeerd. Te denken valt aan *De stille kracht* die door Toneelgroep Amsterdam in het theaterseizoen van 2015-2016 op de planken gebracht werd.⁴⁴ Ook verschijnen er nog steeds literaire teksten met een Indische thematiek, zoals *Ik kom terug* (2014) van Adriaan van Dis die voor deze roman in 2015 de Libris Literatuurprijs ontving.⁴⁵ De Indische literatuur en de cultuur en geschiedenis die zij representeert, kan dus nog altijd op publieke belangstelling rekenen. Gezien de grote verspreiding van de Indisch-Nederlandse letterkunde in het koloniale verleden en postkoloniale heden hebben de (ideologisch geladen) voorstellingen die in deze literatuur ingebed zijn, in sterke mate

³⁸ Du Perron 1946, p. 234, cursief in origineel.

³⁹ Bel 1988, p. 136, 140.

⁴⁰ Coté 2005, p. 134.

⁴¹ Said 2003, p. 43-44, 201-202.

⁴² Praamstra 1997, p. 270.

⁴³ Loomba 2005, p. 66. Vergelijk Pieters en Vandevoorde 2003, p. 13.

⁴⁴ Website Toneelgroep Amsterdam, <http://tga.nl/voorstellingen/de-stille-kracht>, geraadpleegd op 06-01-2016.

⁴⁵ Website Libris Literatuurprijs, <http://www.librisliteratuurprijs.nl/2015>, geraadpleegd op 11-01-2016.

bijgedragen aan de maatschappelijke perceptie van Indo-Europeanen en werken zij nog steeds door in de beeldvorming.

Omdat de Indisch-Nederlandse letterkunde doorgaans dicht bij de uitgebeelde realiteit blijft, kan de literaire representatie van Indo-Europeanen met behulp van een discoursanalytische benadering onderzocht worden. Aan de wieg van een dergelijke benadering staat Michel Foucault (1926-1984). Hij beschrijft de productie van hetgeen wij als realiteit beschouwen als de uitkomst van een bepaalde discursieve praktijk.⁴⁶ Zijn gedachtegoed is van grote invloed op de literatuurwetenschap waarin het denken over discourses een hoge vlucht heeft genomen. Het centrale punt uit deze – overigens talrijke – discours-theorieën is dat discourses onze realiteitszin en ons gevoel van identiteit structureren en dat zij opgebouwd zijn rond processen van in- en uitsluiting waardoor zij bepaalde machtsverhoudingen bevorderen.⁴⁷ Literaire representaties worden opgevat als discursieve formaties: woorden en beelden die een zekere onderlinge samenhang vertonen en tezamen een bepaalde visie tot uitdrukking brengen. Die visies doen zich voor als kennis of waarheid, maar vormen in feite een amalgaam van ideologisch geladen uitspraken dat niet langer als normatieve voorstelling van personen of zaken wordt herkend.⁴⁸ Ik zal onderzoeken hoe discursieve formaties ten aanzien van Indo-Europeanen tot stand gebracht worden en hoe zij functioneren in literatuur.

Daarnaast zal ik de cultuurhistorische context onderzoeken om te na te gaan waar bepaalde discursieve formaties in literatuur vandaan komen en hoe zij op hun beurt weer functioneren in die context. Ik veronderstel dus een voortdurende wisselwerking tussen literatuur en cultuur.⁴⁹ Dit onderzoek vereist daarom naast een analyse van literaire teksten, een analyse van koloniale en postkoloniale contexten.⁵⁰ De complexe relatie tussen literatuur en cultuur vormt een centraal onderzoeksthema in de literatuurwetenschap. Deze op de context gerichte benadering van literatuur hangt samen met de zogeheten cultuurhistorische wending in de literatuurwetenschap.⁵¹ Hierin wordt cultuur niet langer louter opgevat als de context waaruit literatuur is voortgekomen, maar geven teksten tegelijkertijd vorm aan een bepaalde cultuur. Hierbij wordt uitgegaan van de aanname dat teksten niet alleen de realiteit (of wat als zodanig ervaren wordt) beschrijven, maar dat zij die ook construeren.⁵² Context wordt dus niet beschouwd als een feitelijk gegeven dat probleemloos waarneembaar is, maar als een discursieve constructie (net als literatuur). In deze studie wordt literatuur dan ook benaderd als een onderdeel van een groter discursief geheel waarbinnen verschillende (literaire, maatschappelijke en wetenschap-

⁴⁶ Zie onder andere *L'Archéologie du savoir* (1969) en *L'Ordre du discours* (1971). Vergelijk Kemperink en Vermeer 2008, p. 48-49.

⁴⁷ Mills 2004a, p. 9-14. Hoewel 'discours' en 'ideologie' vaak als synoniemen gebruikt worden, kennen zij een andere theoretische oorsprong en ontwikkeling. Zie hierover Mills 2004a, p. 26-42.

⁴⁸ Kemperink en Vermeer 2008, p. 57.

⁴⁹ Kemperink en Vermeer 2008, p. 50 en Loomba 2005, p. 66.

⁵⁰ Die cultuurhistorische context staat in hoofdstuk 3 en 11 centraal.

⁵¹ Van Alphen en Meijer 1991, p. 11, Kemperink en Vermeer 2008, p. 46 en Nünning en Sommer 2004, p. 11-14.

⁵² Nünning en Sommer 2004, p. 17.

pelijke) discoursen in een voortdurende wisselwerking met elkaar staan en tezamen de beeldvorming over Indo-Europeanen bepalen.

Probleem- en doelstelling

Literaire representaties maken deel uit van discoursen die tijd- en plaatsgebonden zijn. Omdat dit onderzoek een lange periode in de geschiedenis bestrijkt, heb ik als onderzoeker te maken met zowel koloniale als postkoloniale cultuurhistorische contexten. Ik zal dus ook te maken krijgen met koloniale en postkoloniale discoursen ten aanzien van Indo-Europeanen. De brede vraagstelling die ik aan het begin van deze inleiding formuleerde – hoe worden Indo-Europeanen in de koloniale en postkoloniale Indisch-Nederlandse letterkunde gerepresenteerd (1860-heden)? – kan daarom aangescherpt worden tot de volgende deelvragen: hoe worden Indo-Europeanen in het koloniale respectievelijk postkoloniale tijdperk gerepresenteerd; welke ideologische voorstellingen liggen hieraan ten grondslag en hoe functioneren deze in een koloniale respectievelijk postkoloniale context? In hoeverre is er sprake van een discours dat Indo-Europeanen als minderwaardig voorstelt? Hierbij zal ik ook de achtergrond van de literaire auteurs in ogenschouw nemen: hoe verbeelden bijvoorbeeld Indo-Europese schrijvers de eigen bevolkingsgroep; reproduceren zij (bewust of onbewust) negatief geconnoteerde ideologische voorstellingen of vormen hun literaire teksten plaatsen van protest, bewustwording en emancipatie?

De literaire representatie van Indo-Europeanen zal – gezien de hierboven beschreven complexe relatie tussen literatuur en cultuur – bestudeerd worden in samenhang met haar cultuurhistorische context. De doelstelling van dit onderzoek is tweeledig. In de eerste plaats wil ik een bijdrage leveren aan onderzoek op het gebied van koloniale en postkoloniale literatuur door culturele patronen in de Indisch-Nederlandse letterkunde in kaart te brengen. Het gaat hierbij niet enkel om het inventariseren van representaties van Indo-Europeanen in literatuur, maar ik zal als gezegd ook naar verklaringen voor deze representaties in de cultuurhistorische context zoeken. Een dergelijk onderzoek vereist niet alleen een analyse van heersende discoursen en historische contexten, maar ook van de cultuurhistorische implicaties van literaire representaties (de werking en functie van literatuur). In de tweede plaats wil ik een ideologiekritische bijdrage leveren door inzicht te verwerven in de werking van discoursen ten aanzien van ‘rasvermenging’ en zal ik trachten te tonen hoe literaire discoursen het maatschappelijke beeld van Indo-Europeanen mede bepaald hebben (en nog steeds mede bepalen, zolang er oude literaire werken gelezen blijven worden en er nieuwe blijven verschijnen).

Deze studie is niet alleen bedoeld voor een wetenschappelijk publiek, maar richt zich ook op liefhebbers van de Indische literatuur en op Indische Nederlanders (in het bijzonder Indo-Europeanen). Indische Nederlanders vormen geen geringe groep in de samenleving. Volgens een recente schatting van het NIOD, Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, zijn er inmiddels zo’n anderhalf miljoen Nederlanders met familiewortels in Indonesië – dat is bijna 10% van de Nederlandse bevolking – van wie ik

hoop dat zij belang zullen stellen in dit onderzoek.⁵³ Dit boek is opgezet in twee delen: in het eerste deel staat de literaire representatie van Indo-Europeanen in koloniale literatuur centraal; in het tweede deel die in postkoloniale literatuur.⁵⁴ De hoofdstukken met analyse zullen in ieder deel voorafgegaan worden door een historisch kader waarin ik de cultuurhistorische context zal behandelen en de publieke beeldvorming in kranten, tijdschriften en andere gedrukte bronnen ten aanzien van Indo-Europeanen in kaart zal brengen. Allereerst zal ik in een afzonderlijk hoofdstuk ingaan op de theoretische en methodologische grondslagen van dit onderzoek.

53 *Algemeen Dagblad*, 16-08-2010.

54 In de literatuurwetenschap circuleren verschillende definities van postkoloniale literatuur, variërend van historische tot ideologiekritische opvattingen hiervan (zie onder meer Boehmer 2005, p. 3). Op deze discussie zal ik uitgebreid ingaan in hoofdstuk 2.

2 Theorie en methode

‘Representations have purposes, they are effective much of the time, they accomplish one or many tasks.’

Uit: Edward W. Said, *Orientalism* (1978)

Inleiding

In 1978 verscheen *Orientalism* van Edward W. Said (1935-2003). Said wordt beschouwd als een belangrijke grondlegger van de postkoloniale literatuur- en cultuurwetenschap.¹ In zijn baanbrekende studie naar westerse beeldvorming over het Oosten in literatuur, noemt hij de manier waarop het Westen naar het Oosten kijkt ‘oriëntalisme’. Hij vat oriëntalisme op als de verzameling van woorden, teksten en beelden die iedereen ter beschikking staat die iets wil zeggen over datgene wat ten oosten van de (denkbeeldige) scheidslijn ligt.² Hij beschouwt oriëntalisme als een discours, als een ideologische constructie, waarbij de opvatting van het Westen over het Oosten onlosmakelijk verbonden is met de heerschappij van Europa over de Oriënt. Oriëntalisme wordt gekenmerkt door de veronderstelling dat het Oosten wezenlijk en onoverkomelijk anders is dan het Westen. Dit discours is erop gericht de superioriteit van het Westen aan te tonen en de koloniale aanwezigheid van Europa in het Oosten te legitimeren.³ Dit oriëntalistische discours wordt onder meer tot leven gebracht in literatuur.

In *Orientalism* laat Said zien dat er een aantal specifieke kenmerken is dat steeds weer voorkomt in (literaire) teksten over gekoloniseerde landen en dat deze kenmerken niet zo maar kunnen worden toegeschreven aan de persoonlijke overtuigingen van de individuele auteur, maar veeleer in verband staan met grotere denksystemen en cultuurhistorische kaders die door koloniale machtsverhoudingen in stand gehouden worden.⁴ Hiermee wil hij aantonen dat iedere vorm van representatie een zeker standpunt met zich meebrengt dat vaak impliciet blijft, maar zijn inziens expliciet gemaakt zou moeten worden. Iedere tekst (niet alleen literaire, maar ook ogenschijnlijk objectieve of neutrale tek-

¹ Dit betekent overigens niet dat dit de eerste studie op dit gebied is. Eerder verschenen bijvoorbeeld *Discours sur le colonialisme* (1950) van Aimé Césaire, *Peau noire, masques Blancs* (1952) en *Les damnés de la terre* (1961) van Frantz Fanon, en *Portrait du colonisé, Précédé du portrait du colonisateur* (1957) van Albert Memmi die tegenwoordig als sleutelteksten uit *postcolonial studies* beschouwd worden. *Postcolonial studies* als theoretisch onderbouwde en geïnstitutionaliseerde discipline echter komen pas op in de laatste twee decennia van de twintigste eeuw.

² Said 2003, p. 73.

³ Ashcroft en Ahluwalia 2009, p. 14, 60-67.

⁴ Mills 2004a, p. 95.

sten zoals reisbeschrijvingen en wetenschappelijke verhandelingen) wordt dus gekleurd door een bepaalde blik waarbij de auteur een ideologisch geladen standpunt inneemt:

Everyone who writes about the Orient must locate himself vis-à-vis the Orient, translated into his text; this location includes the kind of narrative voice he adopts, the type of structure he builds, the kind of images, themes, motifs that circulate in his text – all of which adds up to deliberate ways of addressing the reader, containing the Orient and finally representing it or speaking on its behalf.⁵

Literatuur speelt als gezegd een belangrijke rol in de koloniale verbeelding.⁶ De meeste literaire werken uit de Indisch-Nederlandse letterkunde werden in Indië geschreven, maar bij een uitgever in het moederland voor een Nederlands lezerspubliek uitgegeven.⁷ Bovendien kende deze literatuur een grote verspreiding. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd literatuur uit Indië op grote schaal gelezen en levendig besproken in de Nederlandse pers. De Indische roman groeide uit tot een literair genre dat bestond uit honderden titels, met een piek rond het begin van de twintigste eeuw.⁸ De ideologische voorstellingen hieruit vormen een lang doorwerkend literair discours dat in sterke mate de beeldvorming over Indo-Europeanen heeft bepaald.

Indische romans zijn doorgaans in een realistische stijl geschreven en werden in hun functie van 'brief naar huis' als gezegd beschouwd als een bron van kennis over het koloniale leven.⁹ De beroemde roman *Oost-Indische dames en heeren* (1863) van Jan ten Brink draagt bijvoorbeeld als ondertitel: *Vier bijdragen tot de kennis van de zeden en gebruiken der Europeesche maatschappij in Nederlandsch-Indië*. Die ondertitel suggereert dat het om meer dan literatuur gaat en dat de roman een realistische weergave is van Indische personen en omgangsvormen. Realisme is geen afbeelding van een objectief waarneembare werkelijkheid, maar een schrijfwijze die een werkelijkheidsillusie voor de lezer moet creëren, een set van conventies van representatie die door schrijvers en lezers als realistisch ervaren wordt.¹⁰ In die representatie werken allerlei ideologische voorstellingen (normatieve voorstellingen die tot stand gekomen zijn door zogenoemde verstarde codes, conventionele processen van betekenistoekenning, waardoor zij niet langer als visies herkend worden maar ervaren worden als voor de hand liggende waarheden) door.¹¹ Ideologie kan zowel betrekking hebben op de verborgen gebleven aannames in afzonderlijke (literaire) voorstellingen als op een gethematiseerd gedachtegoed.¹²

De literaire representatie van Indo-Europeanen zal in deze studie worden onderzocht

5 Said 2003, p. 20.

6 Coté 2005, p. 133.

7 Praamstra 1997, p. 268.

8 Bel 1988, p. 129 en Praamstra 1997, p. 268.

9 Coté 2005, p. 134 en Nieuwenhuys 1978, p. 12. Zie hoofdstuk 1.

10 Meijer 2005, p. 126.

11 Van Alphen en Meijer 1991, p. 15 en Kemperink en Vermeer 2008, p. 42, 57.

12 Kemperink en Vermeer 2008, p. 42.

met behulp van een discoursanalytische benadering.¹³ In discoursanalytische theorieën wordt (voortbouwend op het gedachtegoed van Michel Foucault) de productie van de werkelijkheid beschreven als de uitkomst van een discursieve praktijk.¹⁴ Hierbij wordt een discours veelal opgevat als een verzameling van woorden en beelden waarmee leden van een groep de werkelijkheid structureren en impliciet of expliciet vastleggen wat zij voor waarheid en kennis houden.¹⁵ Een discours is bepalend voor de wijze waarop de werkelijkheid door de groepsleden ervaren wordt en oefent in die hoedanigheid invloed uit op hun denken en handelen.¹⁶ De discursieve praktijk van een cultuur of samenleving heeft verstreckende gevolgen voor de afzonderlijke leden ervan. Deze discursieve praktijk wordt vastgelegd in representaties die zich voordoen als ‘kennis’ of ‘waarheid’, maar die in feite ideologisch geladen denkbeelden vormen die op hun beurt bepaalde machtsverhoudingen bevorderen.¹⁷

Literaire representaties staan niet op zichzelf, maar kunnen opgevat worden als een onderdeel van een groter discursief geheel aan teksten en beelden die tezamen de representatie van – in dit geval – Indo-Europeanen bepalen.¹⁸ Over discourses in koloniale en postkoloniale contexten wordt onder verschillende noemers geschreven, waaronder *postcolonial studies*. Hierin wordt literatuur beschouwd als een neerslag van het discours waarbinnen een literair werk tot stand gekomen is, maar tegelijkertijd als een beeldvormende kracht hierbinnen. In deze opvatting kan literatuur dus niet los gezien worden van de cultuurhistorische context waaruit zij is voortgekomen en waarin zij op haar beurt een beeldvormende functie vervult.¹⁹ Er is dus sprake van een voortdurende wisselwerking tussen literatuur en cultuur en de cultuurhistorische context dient daarom nadrukkelijk in literatuurwetenschappelijk onderzoek opgenomen te worden. In dit hoofdstuk zal ik ingaan op de vraag welk theoretisch en conceptueel kader gebruikt kan worden om de literaire representatie van Indo-Europeanen in de Indisch-Nederlandse letterkunde adequaat te kunnen onderzoeken. Tevens zal ik een corpus en methodologie voorstellen.

Inkadering

Ieder onderzoek vereist een kader waarbinnen onderzoeksvragen gesteld en uitgewerkt kunnen worden. Ik wil dit theoretisch kader schetsen vanuit mijn probleemstelling waarin drie begrippen centraal staan, namelijk ‘representatie’, ‘Indisch-Nederlandse letter-

¹³ Zie hoofdstuk 1.

¹⁴ Foucault 2010, p. 80 en Kemperink en Vermeer 2008, p. 48. Zie Mills 2004b, p. 53-62 voor een kritisch overzicht van zijn gebruik van ‘discours’.

¹⁵ Foucault 2010, p. 80. Hoewel ‘discours’ en ‘ideologie’ vaak als synoniemen gebruikt worden, kennen zij een andere theoretische oorsprong en ontwikkeling. Zie hierover Mills 2004a, p. 26-42 en Mills 2004b, p. 53-62.

¹⁶ Foucault 2000, p. 41-43 en Mills 2004b, p. 55.

¹⁷ Mills 2004a, p. 96.

¹⁸ Said 2003, p. 43-44, 201-202.

¹⁹ Loomba 2005, p. 66.

kunde' en 'Indo-Europeanen'. Het eerste en het tweede hebben betrekking op de bestudering van (post)koloniale literatuur, het derde op '(ras)vermenging'. Ik wil mijn onderzoek plaatsen in zowel de filologische traditie van de neerlandistiek als in de *postcolonial studies*, een contextgeoriënteerde en ideologiekritische benadering van literatuur die opkomt in de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw en die zich oorspronkelijk richt op culturele tegenstellingen tussen kolonisator en gekoloniseerde, beeldvorming van de kolonisator over de gekoloniseerde en de wederzijdse beïnvloeding van culturen als gevolg van kolonialisme (in het bijzonder mengvormen van cultuur en identiteit).

Postkoloniale literatuur- en cultuurwetenschap

In *postcolonial studies* houdt men zich bezig met de analyse van koloniale en postkoloniale teksten en contexten. De discipline richt zich op India, Zuidoost-Azië, Afrika, Latijns-Amerika, Midden-Amerika, het Caribisch gebied en andere voormalig gekoloniseerde of anderszins door het Westen overheerste streken. In brede zin concentreert de postkoloniale literatuurwetenschap zich op (post)koloniale teksten waarvan zij wil onderzoeken hoe sociale verschillen narratologisch geproduceerd en gereproduceerd worden. In het vakgebied worden (literaire) teksten benaderd als een constructie van sociale verschillen. Het tot 'ander' maken van de oosterling wordt als een centraal punt van het koloniale discours beschouwd. Dit gebeurt in koloniale teksten vaak door middel van binaire opposities waarin het Westen tegenover het Oosten, kolonisator tegenover gekoloniseerde en 'blank' tegenover 'bruin' geplaatst wordt, waarbij de oosterling vaak als irrationeel, zwak en feminien, en de westerling als rationeel, sterk en masculien gerepresenteerd wordt. De postkoloniale literatuurwetenschap wil de sociale constructie van dergelijke voorstellingen en de hieraan ten grondslag liggende (ideologisch geladen) denkbeelden blootleggen.

In enge zin focussen postkoloniale literatuurwetenschappers zich specifiek op teksten van auteurs die 'terugschrijven' (die vanuit een gemarginaliseerde positie in de taal van de voormalig kolonisator een kritisch perspectief bieden op het kolonialisme of de nasleep ervan en hun eigen visie op de (post)koloniale maatschappij tot uitdrukking brengen).²⁰ Te denken valt aan Chinua Achebe, Margaret Atwood, J.M. Coetzee, V.S. Naipaul, Jean Rhys en Salman Rushdie of – in een Indonesische context – aan Soewarsih Djojopoespito. Bij terugschrijven lijkt het niet alleen om literaire teksten te gaan, maar vaak worden ook wetenschappelijke studies, zoals het werk van Said, beschouwd als een vorm van terugschrijven waarmee de auteur een kritische daad wil stellen en de koloniale geschiedenis wil 'herschrijven'. De zogenoemde *subaltern studies* die vaak onder *postcolonial studies* geschaard worden en waarin Gayatri C. Spivak een sleutelfiguur is, houden zich bijvoorbeeld bij uitstek bezig met dit herschrijven door vergeten of verdrukte geschiedenissen van (ex-)gekoloniseerden onder de aandacht te brengen.²¹ Het vakgebied *richt* zich dus

²⁰ Boehmer 2005, p. 3 en D'haen 2009, p. 11.

²¹ Zie haar beroemde essay "Can the subaltern speak?" (1983) en voor kritische reflecties hierop Morris 2010.

niet alleen op, maar *bestaat* tegelijk uit teksten van auteurs die terugschrijven, en heeft daarmee een uitgesproken emancipatoir karakter.

In de postkoloniale literatuurwetenschap vormt hybriditeit één van de kernthema's. Overal waar kolonisator en gekoloniseerde met elkaar in aanraking komen, ontstaan er mengvormen van cultuur en identiteit die (bewust of onbewust) de gekunsteldheid tonen van de tegengestelde categorieën waarop het koloniaal discours gestoeld is. Ook in mijn onderzoek vormt hybriditeit een centraal thema, omdat het begrip nauw samenhangt met verschillende aspecten van mijn vraagstelling. Indo-Europeanen worden immers voorgesteld als het kruisingsproduct van een westerse en oosterse voorouder (of van oosterse en westerse culturen, waarbij 'Indisch' bij uitstek als een culturele mengvorm wordt gezien). Het denken over hybriditeit is dus onlosmakelijk verbonden met de literaire representatie van Indo-Europeanen en heeft twee kanten: een ideologische die Indisch als minderwaardig aan Nederlands voorspiegelt en voortkomt uit negentiende-eeuwse ideeën over 'rasvermenging'; en een ideologiekritische (emancipatoire) die dergelijke ideologisch geladen denkbeelden ter discussie stelt en voortkomt uit het poststructuralistisch gedachtegoed. Op deze beide kanten van het begrip zal ik hieronder ingaan.

Hybriditeit in het koloniale tijdperk

Vanaf de negentiende eeuw domineerden als wetenschappelijk geldende theorieën over 'rasvermenging' de beeldvorming over Indo-Europeanen. 'Ras' werd opgevat als een biologische categorie die besloten lag in iemands pathologie of aard. In dit biologisch-essentialistisch gedachtegoed is hybriditeit een negatief geconnoteerd ideologisch beladen begrip. Het woord 'hybride' betekent kruising. Het is afkomstig uit de biologie en wordt gebruikt voor het nageslacht van twee verschillende typen planten of dieren.²² In de loop van de negentiende eeuw kreeg hybride ook betrekking op nakomelingen van verschillende menselijke 'typen'. Deze begripsverruiming markeerde de opkomst van de wetenschappelijke en maatschappelijke overtuiging dat er kennelijk zoiets bestond als een hybride mens (als product van 'vermenging', iets wat 'zuivere oervormen' veronderstelde).²³ Er ontstonden allerlei woorden om zogenaamd oorspronkelijke en hybride menstypen te onderscheiden, zoals het veelzeggende 'volbloed' en 'halfbloed' waarvan de eerste schriftelijke vermeldingen volgens het *Woordenboek der Nederlandsche taal* dateren uit 1849 respectievelijk 1897.²⁴

In de negentiende eeuw ging hybriditeit als een belangrijk ideologisch concept fungeren in denkbeelden over Indo-Europeanen. Dergelijke beeldvorming was gestoeld op allerlei wetenschappelijke ideeën over 'rasvermenging' waarin 'rassen' voorgesteld werden als natuurlijke eenheden die niet straffeloos verbroken konden worden. 'Raszui-

²² Het woord is ontleend aan het Latijnse *hybrida/hibrida* dat bastaard betekent (zie *Wikipedia*, online encyclopedie, geraadpleegd op 17-11-2014 en het online *Van Dale woordenboek*, geraadpleegd op 18-11-2014).

²³ Young 1995, p. 6

²⁴ Online *WNT*, geraadpleegd op 19-11-2014.

verheid' werd een belangrijke kwestie waarvan de zogenaamde noodzaak onderbouwd werd met behulp van allerlei negentiende-eeuwse evolutietheorieën.²⁵ In het negentiende-eeuwse evolutiedenken werd de evolutie als een stijgende lijn van beschaving beschouwd. Hierin stond de Europeaan met een onwrikbare vanzelfsprekendheid bovenaan die daardoor de morele taak had de 'minder geëvolueerde mensenrassen' te beschaven. In dit kader vormde 'rasvermenging' een problematisch verschijnsel. Kruising van het Europese 'ras' met 'minder geëvolueerde volkeren' gold als een stap terug in de evolutie en stond gelijk aan degeneratie. Niet alleen raakte de Europese 'bloedlijn' vervuild en daardoor 'verzwakt', ook zou 'rasvermenging' negatieve gevolgen hebben voor de positie van de kolonisator in de tropen. Op den duur zou 'rasvermenging' zelfs kunnen leiden tot het verlies van Indië.²⁶

Het denken over hybridisatie nam in de negentiende eeuw een hoge vlucht. Hybriditeit werd negatief geconnoteerd omdat het de tegengestelde categorieën waarop het koloniaal systeem gestoeld was, zoals westers/oosters, blank/bruin en kolonisator/gekoloniseerde, ondermijnde – hetgeen door de staatsrechtelijke status van Indo-Europeanen als Europeanen (als Nederlandse staatsburgers) verder gecompliceerd werd (met alle veronderstelde negatieve gevolgen voor de vitaliteit van het Europese 'ras' en koloniale status quo van dien). Dit biologisch-dialectisch denken verklaart tevens waarom Indo-Europeanen die ook wel veelzeggend mensen van 'gemengd ras' genoemd werden, algemeen verondersteld werden 'tussen twee culturen' te leven: zij werden immers voorgesteld als het product van een 'kruising' tussen 'zuivere rasvormen' die in negentiende-eeuwse beeldvorming ieder een eigen cultuur representerden – een voorstelling die in de twintigste eeuw voortleefde en waarmee de Indische repatrianten en hun nazaten zich geconfronteerd zagen, ook al identificeerden zij zich als Nederlanders.²⁷

Hybriditeit in de postkoloniale periode

Hybriditeit speelt eveneens een grote rol in het poststructuralistische gedachtegoed dat opkwam in de tweede helft van de twintigste eeuw. In de loop van de twintigste eeuw vond er een omslag in het denken over 'rasvermenging' plaats en drong langzaam maar zeker het besef door dat 'ras' niet als een biologische maar als een sociale categorie moet worden opgevat. Ontwikkelingen uit de wetenschap, zoals de opkomst van de genetica en de ontdekking van (de structuur van) DNA en het ontstaan van de sociale wetenschappen als academische discipline, waren van invloed op deze omslag. Geracialiseerde discoursen gaan het object van studie vormen en er wordt nu over 'ras' op metaniveau gedacht. De maatschappelijke problematiek rond 'rasvermenging' wordt sociaal in plaats van bio-

²⁵ Zie bijvoorbeeld Charles Darwins *On the origin of species* (1859). Darwin was echter niet de enige met een evolutietheorie, het evolutiedenken raakte 'in de mode' in de negentiende eeuw. Zie voor een overzicht van negentiende-eeuwse denkers over evolutie Dassen en Kemperink 2005, p. ix-xi, xiv-xv, xx-xi en Young 1995, p. 6-19.

²⁶ Kemperink 2001, p. 101-102, Leerssen 1999, p. 115, De Rooy 1996, p. 48-49 en Stoler 2010, p. 151-152.

²⁷ Hierover kom ik in het tweede deel van dit boek uitgebreid te spreken.

logisch verklaard. Ook wordt ‘vermenging’ inmiddels positief geconnoteerd en worden ‘hybride’ identiteitsvormen als een teken van bewustwording en emancipatie opgevat.²⁸ Dit betekent overigens niet, dat negatieve opvattingen rondom ‘rasvermenging’ eensklaps verdwijnen of dat racisme ophoudt te bestaan, want geracialiseerde beeldvorming kent vaak, zoals wij zullen zien, een lange nawerking in het maatschappelijke domein.

In *postcolonial studies* gaat hybriditeit als een ideologiekritisch concept fungeren om de wederzijdse beïnvloeding van culturen te analyseren.²⁹ Postkoloniale wetenschappers houden zich bij uitstek bezig met culturele ‘tussenposities’ omdat die de tegengestelde categorieën van het koloniaal discours ondermijnen en de fictie van en fixatie op essentialistische cultuurvormen blootleggen.³⁰ De postkoloniale conceptualisering van hybriditeit is onlosmakelijk verbonden met het werk van Homi K. Bhabha.³¹ In *The location of culture* (1994) betoogt hij dat culturele vermenging een intrinsiek gevolg is van de koloniale omstandigheden: zij is een bijproduct van de westerse beschavingsmissie in de tropen. In dit vermeende beschavingsproces worden westerse en oosterse cultuurelementen over en weer uitgewisseld en in deze ambivalente discursieve ruimte tussen kolonisator en gekoloniseerde ontstaan daardoor synergetische vormen van cultuur en identiteit.³² Deze mengvormen werken ontwrichtend op koloniale categorieën die alleen kunnen bestaan bij de gratie van als zuiver, statisch en tegengesteld gerepresenteerde culturen. In postkoloniaal perspectief heeft daarom iedere uiting van hybridisatie – ongeacht of die bewust of onbewust tot stand gebracht wordt – een ondermijnend effect op het koloniaal discours.³³

Hybriditeit als postkoloniaal concept houdt echter iets onbevredigends. Ten eerste ligt in de conceptualisering ervan nog immer de veronderstelling van ‘zuivere oervormen’ (van tegengestelde, essentialistische categorieën) besloten waarbij alleen de focus van biologische naar culturele ‘vermenging’ verschoven is. Hybridisatie draait dus nog steeds om de zogenaamde kruising van oorspronkelijke vormen. Ten tweede is hybridisatie een veelvoorkomend, alledaags verschijnsel: waar verschillende culturen (al dan niet noodgedwongen) samenkomen, ontstaat een zekere uitwisseling. Hybride vormen van cultuur en identiteit zijn dus de regel in plaats van de uitzondering. Niet zozeer hybriditeit, maar de wetenschappelijke en maatschappelijke occupatie met het afbakenen van etnische en culturele grenzen is problematisch. Wie hybriditeit als een bijzonder verschijnsel ziet, denkt langs gefixeerde culturele scheidslijnen en in essentialistische categorieën

28 Ashcroft, Griffiths en Tiffin 2006, p. 137.

29 Pratt 2008, p. 4.

30 Loomba 2005, p.145 en Young 1995, p. 27.

31 Bhabha is echter niet de enige die een concept ontwikkelde om kruisbestuivingen van cultuur en identiteit in (post)koloniale teksten en contexten te beschrijven. Zie voor een discussie van hybriditeit als postkoloniaal, ideologiekritisch concept Loomba 2005, p. 145-153.

32 Een verzameling essays waaruit in dit kader vooral “The commitment to theory” (p. 28-56) en “Signs taken for wonders” (p. 145-174) van belang zijn.

33 Bhabha 1994, p. 37-41, 48-55, 168-171.

van cultuur en identiteit.³⁴ Het postkoloniale gebruik van concepten die betrekking hebben op hybriditeit lijkt dus paradoxalerwijs geworteld in ideologische voorstellingen uit de koloniale tijd, de periode waartegen *postcolonial studies* zich juist willen afzetten.³⁵

Internationale conceptualisering van hybriditeit

Sinds de jaren negentig is er een wildgroei ontstaan aan concepten om culturele mengvormen te bestuderen. Het lijkt erop dat men elkaar niet zozeer napraat, maar dat er sprake is van een polygenesis: deze concepten, waaronder *hybridity*, *transculturation* en *creolization*, duiken allemaal min of meer gelijktijdig op in de verschillende geografisch georiënteerde takken van het vakgebied en hebben allemaal min of meer dezelfde invulling.³⁶ Deze wildgroei wordt veroorzaakt door de grote waarde die in de postkoloniale literatuur- en cultuurwetenschap aan specifieke historische contexten gehecht wordt. Op zich is de veelvoud aan contexten en daaruit voortvloeiende concepten niet verwonderlijk: rond de jaren dertig van de twintigste eeuw bestond 84,6% van het aardoppervlak uit koloniën of ex-koloniën. Alleen delen van het Arabisch schiereiland, Perzië, Afghanistan, Mongolië, Tibet, China, Thailand en Japan zijn nooit onderworpen geweest aan formeel Europees gezag. Het is volgens Ania Loomba in *Colonialism/postcolonialism* (1998) dan ook geen wonder dat '[e]ach scholar, depending on her disciplinary affiliation, geographic and institutional location, and area of expertise, is likely to come up with a different set of examples, emphasis and perspective on the colonial question'.³⁷

Het postkoloniale instrumentarium om hybridisatie te bestuderen laat zich het best samenvatten onder de noemer *thirdspace*, een symbolische ruimte die ook wel *liminal space*, *contact-zone* of *creole continuum* genoemd wordt, waar, in de woorden van Mary L. Pratt uit *Imperial eyes* (1992), 'disparate cultures meet, clash, and grapple with each other, often in highly asymmetrical relations of domination and subordination – like colonialism, slavery, or their aftermaths as they are lived out across the globe today'.³⁸ Een groot gedeelte van het aardoppervlak was gekoloniseerd, maar niet alle voormalig gekoloniseerde landen kennen eenzelfde ontwikkeling.³⁹ Als gevolg hiervan worden post-

34 Nederveen Pieterse 2009, p. 98, 101-104.

35 Young 1995, p. 6, 27.

36 Ik zal niet uitvoerig ingaan op allerlei verschillende concepten uit de postkoloniale (literatuur)theorie, maar mij beperken tot hybridisatie. Zie hiervoor onder meer Boehmer 2005, Loomba 2005, Moore-Gilbert 1997 en Young 1995.

37 Loomba 2005, p. 3.

38 Pratt 2008, p. 4. *Third space of thirdspace* is een uitvloeisel van de *spatial turn*, een paradigmawissel die aan het einde van de jaren tachtig en begin van de jaren negentig van de twintigste eeuw in de sociale en cultuurwetenschappen plaatsvond. Hierbij wordt naast 'tijd' nu ook 'ruimte' als culturele eenheid in ogenschouw genomen, waarbij ruimte als het resultaat van sociale (machts)verhoudingen en ruimtelijke denken als kritisch perspectief opgevat wordt. Deze benadering is onder meer geïnspireerd op de ideeën van Henri LeFebvre. Zijn boek *La production de l'espace* (1974) dat in het Engels vertaald werd in 1991, geldt hierbij in het bijzonder als gezaghebbend. Zie over deze paradigmawissel Soja 1996 en Döring en Thielmann 2008.

39 Boehmer 2005, p. 8.

koloniale concepten niet in iedere cultuurhistorische context met dezelfde connotaties omgeven. Een belangrijk voorbeeld hiervan is Latijns-Amerika. De Latijns-Amerikaanse landen ‘dekoloniseerden’ aan het begin van de negentiende eeuw en zouden postkoloniale samenlevingen *avant la lettre* genoemd kunnen worden. Waar in het algemeen in de koloniale wereld hybridisatie omgeven werd door negatieve connotaties van onzuiverheid en minderwaardigheid, werd dit begrip in het gedekoloniseerde Latijns-Amerika dat grotendeels uit een populatie van mestiezen bestond, als een positief symbool van nationale eenheid en identiteit beschouwd.⁴⁰

Enerzijds lijkt de nadruk op specifieke historische contexten dus gerechtvaardigd, anderzijds maakt dit theorievorming binnen het vakgebied lastig. Theorie vergt een bepaald niveau van abstractie en generalisatie dat geen rekening houdt met specifieke historische contexten, en voorbijgaat aan de culturele eigenheid en verscheidenheid die de postkoloniale literatuur- en cultuurwetenschap juist wil onderzoeken. In *postcolonial studies* heerst dan ook een afkeer van allesomvattende theorieën, zoals de Eurocentrische, oriëntalistische of koloniale die er bestaan, en weigert men tot een eenzelfde overkoepelende en eenzijdige postkoloniale constructie te komen waardoor wetenschappers ieder hun eigen analytische instrumentarium ontwikkelen. Bhabha vormt hierop een uitzondering. In zijn essay “The commitment to theory” (1988) roept hij op tot theorievorming binnen het vakgebied.⁴¹ Hem wordt echter verweten geen oog te hebben voor de verschillende historische contexten en machtsrelaties daarbinnen.⁴² Bill Ashcroft, Gareth Griffiths en Helen Tiffin, noemen in *The empire writes back* (1989) de relatie tussen postkoloniale theorie en de afzonderlijke culturen moeizaam, maar zien een rol voor postkoloniale theorie weggelegd om het historisch specifieke te beschrijven:

A contentious issue in post-colonial studies continues to be, and will probably always be, the distinction between theoretical formulations and the specifics of local cultures. But while post-colonial societies share strategies for engaging colonial power, theory will remain useful to analyses of the local.⁴³

Het blijkt echter lastig om aan deze woorden wetenschappelijk vorm te geven. In de literatuurwetenschappelijke praktijk komt men, wanneer er gebruik gemaakt wordt van postkoloniale (literatuur)theorie, veelal niet verder dan een handvol concepten. Een concept of een aantal daarvan echter maakt nog geen theorie en het gebrek aan theorievorming heeft de wildgroei aan concepten binnen de verschillende geografisch georiënteerde takken van de postkoloniale literatuur- en cultuurwetenschap in de hand gewerkt. Hoe zit dat in een Nederlandse context? Bestaat er zoiets als een Nederlands postkoloniaal onderzoeksperspectief en wat kan zo’n perspectief betekenen voor mijn onderzoek?

⁴⁰ Pratt 2008, p. 172-173, 187.

⁴¹ Zie Bhabha 1994, p. 28-56.

⁴² Zie bijvoorbeeld Ahmad 1995.

⁴³ Ashcroft, Griffiths en Tiffin 2010, p. 211.

Een Nederlands postkoloniaal perspectief?

In haar bijdrage aan *Wandelaar onder de palmen* (2004) onderscheidt Isabel Hoving twee academische tradities waarbinnen koloniale en postkoloniale literatuur in Nederland bestudeerd wordt. De eerste traditie is geworteld in de filologie, in het bijzonder in de studie van niet-westerse talen en literaturen aan de Universiteit Leiden. Ook neerlandici die zich met de bestudering van koloniale en postkoloniale literatuur bezighouden, kunnen hiertoe gerekend worden. De tweede traditie laat zich omschrijven als *postcolonial studies*, een veel jonger vakgebied dat voortkomt uit de *cultural studies*, waarin literaire teksten opgevat worden als sociale constructies van verschil en de politieke en cultuurhistorische dimensies van teksten onderzocht worden. In tegenstelling tot de filologen speelt in het werk van postkoloniale wetenschappers engagement vaak een belangrijke rol. Het gaat om twee academische disciplines met ieder hun eigen circuits (onderzoeksscholen, congressen en publicatiekanalen) die, in de woorden van Hoving, ‘lange tijd zo verschillend geweest zijn als de supporters van verschillende voetbalclubs, als leden van verschillende politieke partijen’.⁴⁴ Een enkeling, zoals Pamela Pattynama, begeeft zich op beide terreinen en kan als een sleutelfiguur gezien worden.

Uit die eerste, filologische traditie is de werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde voortgekomen. Deze werkgroep die deel uitmaakt van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en in 2015 haar dertigjarig jubileum vierde, is van oudsher de spreekbuis van literatuurhistorisch georiënteerd onderzoek over Indië. De werkgroep verzorgt de uitgave van het tijdschrift *Indische Letteren*, dat gelezen wordt door zowel academici als een niet-wetenschappelijk publiek dat zich interesseert voor de Indische literatuur en cultuur (veelal Indische Nederlanders). In de artikelen uit *Indische Letteren* wordt sporadisch gebruik gemaakt van postkoloniale theorieën en concepten. Het tijdschrift is niet zozeer wars van theorie, maar lijkt aan een algeheel gebrek hieraan te lijden. De gepubliceerde artikelen bestaan hoofdzakelijk uit literair-historisch georiënteerd casusonderzoek dat voortkomt uit de neerlandistiek en nauwelijks op postkoloniale theorie gestoeld is. Indien er wel aandacht is voor postkoloniale theorie, dan worden analyses van literaire teksten veelal alsnog uitgevoerd met behulp van een klassiek narratologisch instrumentarium. Zulke analyses leveren interessante resultaten op, maar dergelijk onderzoek sluit niet aan bij ontwikkelingen uit de (internationale) postkoloniale literatuurwetenschap.

De filologische onderzoekstraditie wordt hierom scherp veroordeeld door onderzoekers die deel uitmaken van de tweede traditie. In *The postcolonial Low Countries* (2012) wordt onder redactie van Elleke Boehmer en Sarah de Mul de balans opgemaakt van de Nederlandstalige postkoloniale literatuur- en cultuurwetenschap. Het betreft een essaybundel die de confrontatie zoekt met de neerlandistiek uit Nederland en België. Volgens Boehmer en De Mul kan kritisch postkoloniaal onderzoek binnen de Nederlandstalige academia tot op heden slechts op geringe belangstelling rekenen. Zij spreken zelfs van een algehele academische desinteresse in koloniale en postkoloniale literatuur en

⁴⁴ Hoving 2004, p. 17.

cultuur van de Lage Landen.⁴⁵ De keuze voor de auteurs uit de bundel, wetenschappers afkomstig uit vakgebieden buiten de neerlandistiek of werkzaam in de neerlandistiek in het buitenland, lijkt dit standpunt te reflecteren, maar vormt op zich natuurlijk geen bewijs hiervan. Hun inleiding is erg polemisch geformuleerd en lijkt vooral een politiek statement waarmee de redacteurs zich willen positioneren in een onderzoeksgebied waarin ook neerlandici aan Nederlandse en Belgische universiteiten actief zijn.

Afgemeten aan wetenschappelijke posities en publicaties zijn *postcolonial studies* binnen de universiteiten van Nederland en België wel degelijk aan een opmars bezig.⁴⁶ Ook zijn er verschillende samenwerkingsverbanden, waaronder *The postcolonial studies initiative* van de Universiteit Utrecht en *The platform for postcolonial readings* van de Universiteit Leiden. Van een eigen tak van *postcolonial studies* is echter volgens Boehmer en De Mul nog geen sprake, want er wordt volgens hen voorsnog te veel naar theorievorming ‘van buitenaf’ gekeken. Daarmee doelen zij vooral op de omvangrijke anglo- en francofone takken van postkoloniale literatuur- en cultuurwetenschap waaruit concepten overgenomen worden en op de Nederlandse en Belgische (post)koloniale situatie worden toegepast. Zij vinden – geheel in lijn met opvattingen hierover uit het vakgebied – dat er onvoldoende rekening gehouden wordt met de specifieke historische context. Ook betreuren zij het dat uit de Nederlandse en Belgische context geen nieuwe theorieën en concepten ontwikkeld worden. Zij pleiten daarom voor een kritische reflectie ‘van binnenuit’: ‘the Low Countries is not only ripe for lively postcolonial critique and debate, in intellectual contexts as in the culture at large, it is also potentially rich in generating innovative postcolonial critique’.⁴⁷

Hoving, Boehmer en De Mul en andere postkoloniale onderzoekers menen dat het hoog tijd is voor een Nederlands postkoloniaal onderzoeksperspectief.⁴⁸ De Nederlandse discussie rond *postcolonial studies* wordt omgeven door een zeker gevoel van *belatedness* (‘te laat zijn’).⁴⁹ De anglo- en francofone postkoloniale literatuur- en cultuurwetenschap die lange tijd model gestaan hebben voor andere takken hiervan, lijken reeds over hun hoogtepunt heen.⁵⁰ Ook kan men zich afvragen in hoeverre zij in een tijdperk van grootschalige economische globalisering nog een relevant onderzoeksperspectief bieden. Komt een *neerlandophone postcolonial studies* dan niet aan de late kant of misschien zelfs wel te laat? Dat lijkt er wel op als we Theo D’haen mogen geloven, want in zijn essay “The ‘ends’ of postcolonialism” (2012) betoogt hij dat *postcolonial studies* inmiddels achterhaald zijn. Hij noemt de discipline ‘itself a socially constructed discourse fit-

⁴⁵ Boehmer en De Mul 2012, p. 11.

⁴⁶ Boehmer en De Mul 2012, p. 6-11.

⁴⁷ Boehmer en De Mul 2012, p. 9.

⁴⁸ Zie bijvoorbeeld Hoving 2004 en Boehmer en De Mul 2012.

⁴⁹ Zoals onder meer ter sprake kwam tijdens de NIAS-workshop “European postcolonialisms” die gehouden werd van 15 t/m 17-10-2014 te Wassenaar. Daarbij sluit dergelijke retoriek aan bij het algehele en aanhoudende gevoel van ‘crisis’ in de geesteswetenschappen.

⁵⁰ Vergelijk Spivak 2003 en Young 2012.

ting a particular constellation of time and place, to wit the 1980s and '90s'.⁵¹ Het vakgebied heeft naar zijn mening zijn 'doel' bereikt: het heeft op overtuigende wijze aangetoond dat (post)koloniale discoursen sociale constructies zijn en het heeft geen zin om dit einde-loos te blijven demonstreren aan de hand van nog meer onderzoek:

It is a paradigm that had served its purpose, but that is now superseded. At best, it would survive as an approach, or a method, allowing for the continual accumulation of ever further evidence to support its originally revolutionary or paradigm-shifting claims, but it would no longer be at the cutting edge of theoretical innovation in literary or cultural studies.⁵²

Paradoxaal genoeg maakt D'haens essay deel uit van *The postcolonial Low Countries* dat juist de meerwaarde van postkoloniale perspectieven bepleit. Onderzoekers zouden zich volgens D'haen moeten gaan richten op mondiale contexten en wereldliteratuur. Hij maakt daarbij onderscheid tussen *meaning* en *point*. Hedendaagse studies naar kolonia-
le en postkoloniale contexten dragen nog wel bij aan het vergroten van kennis binnen de discipline (*meaning*), maar dergelijk onderzoek fungeert min of meer in als een invuloe-
fening bij bestaande theoretische opvattingen en verlegt niet op fundamentele wijze de
grenzen van het vakgebied (en maakt dus geen *point*).⁵³

Met D'haens standpunt dat *postcolonial studies* inmiddels een achterhaalde discipline zou zijn, ben ik het niet eens. Het koloniaal verleden is geen afgesloten hoofdstuk uit de vaderlandse geschiedenis dat in een hedendaagse context geen relevantie meer heeft.⁵⁴ Een postkoloniaal onderzoeksperspectief lijkt voor de Nederlandse casus zelfs bijzonder nuttig. Zo betoogt Isabel Hoving in haar essay "Polderpoko" (2012) met de veelzeggen-
de ondertitel "Why it cannot exist", dat de Nederlandse samenleving eveneens door een
zekere *belatedness* gekenmerkt wordt. Nederland heeft zich altijd ontwijkend tegenover
zijn geschiedenis opgesteld, waardoor het verleden ongeproblematiseerd in het heden
voortleeft.⁵⁵ Een voorbeeld hiervan is voormalig minister-president Jan Peter Balkenende
die vond dat de politiek anno 2006 meer een VOC-mentaliteit moest tonen, waarmee hij
doelde op moed, daadkracht en ondernemingszin, maar waarbij hij de slavenhandel die
Nederland tot een succesvolle zeevarende natie gemaakt had, gemakshalve vergat.⁵⁶ Een
ander voorbeeld is de ieder jaar weer opblaaiende discussie rond Zwarte Piet met als voor-
lopig hoogtepunt het publieke protest tegen de uitspraken van de VN-werkgroep uit 2014

51 D'haen 2012, p. 62.

52 D'haen 2012, p. 60. Hierbij gaat het in de titel van het artikel om de dubbele betekenis van het Engelse woord 'end': 'by reaching its "end," or goal, it seemed to have also come to its "end," or demise' (p. 60).

53 D'haen 2012, p. 60.

54 Vergelijk Loomba 2005, p. 227. Zie ook Paasman 2002 en Young 2012.

55 Hoving 2012, p. 45. In *postcolonial studies* wordt over dit verschijnsel in navolging van Stoler ook wel gespro-
ken als *colonial aphasia*. Zie Stoler 2011.

56 Zie NRC, 28-09-2006, http://vorige.nrc.nl//binnenland/article1727855.ece/Trotse_premier_mijdt_politie-ke_vragen_geraadpleegd_op_21-01-2016. 'VOC-mentaliteit' werd naar aanleiding van de maatschappelijke discus-
sie die het woord ontketende datzelfde jaar zelfs opgenomen in het *Van Dale woordenboek*.

die stelde dat Zwarte Piet een uiting is van racisme die voortkomt uit het slavernijverleden van Nederland.⁵⁷

Ik onderschrijf dus de noodzaak en urgentie van een *neerlandophone postcolonial studies*, maar niet zonder meer ten koste van de filologische traditie, waaraan ook postkoloniale literatuurwetenschappers schatplichtig zijn. De postkoloniale literatuurwetenschap lijkt namelijk (vooralsnog) evenmin een vernieuwende methodologie voor de analyse van literaire teksten aan te reiken. Het vakgebied kent vele concepten, waaraan vervolgens gestalte gegeven wordt met een klassieke literatuuranalyse. In de praktijk wordt namelijk over het algemeen teruggegrepen op ‘tegendraads lezen’ (een kritische leeshouding ten opzichte van het kolonialisme en koloniale discoursen)⁵⁸ waarin met een uit de filologie afkomstig narratologisch instrumentarium gewerkt wordt. Hoewel er niets mis is met een dergelijke werkwijze en zulke analyses belangrijke inzichten kunnen opleveren, lijken postkoloniale literatuurwetenschappers in wezen dus niet veel anders te doen dan neerlandici over wie sommigen onder hen naar mijn mening een onverdiend hard oordeel vellen. Elleke Boehmer en Frances Gouda hekelen in *The postcolonial Low Countries* bijvoorbeeld *Indische Letteren* als representant van de filologische traditie:

In departments of Dutch specifically, there remains a strong tendency to refuse to accept postcolonial perspectives on any terms. This tendency emerges in particular from scholars in Indies writing, a coterie identified with the journal *Indische Letteren*, whose intellectual antecedents lie in philology, and whose concerns with colonial *belletrie* [sic] are noticeably moved by a defensive nostalgia that expresses at times as anti-Foucauldian empiricism.⁵⁹

De auteurs scheren gemakshalve alle neerlandici die zich met de bestudering van de Indisch-Nederlandse letterkunde bezighouden over één kam door hen collectief af te serveren als een in *tempo doeloe* zwelgend gezelschap: deze neerlandici zouden niet kritisch genoeg staan tegenover het koloniaal verleden waaruit de literaire teksten die zij bestuderen, zijn voortgekomen; ook zouden zij geen notitie hebben willen nemen van ontwikkelingen uit de internationale postkoloniale literatuur- en cultuurwetenschap. Opmerkelijk genoeg publiceerde Gouda zelf in *Indische Letteren* en ook bevat de bundel een essay van Pattynama die op dat moment tot de redactie van het blad behoorde, maar kennelijk wel de toets der kritiek kon doorstaan.⁶⁰ Bovendien valt er op hun stellingname een hoop af te dingen. Er zijn wel degelijk neerlandici die gebruikmaken van postkoloniale

⁵⁷ Zie NRC, 04-07-2014, <http://www.nrc.nl/nieuws/2014/07/04/vn-werkgroep-zwarte-piet-is-racistisch>, geraadpleegd op 21-01-2016. Zie ook de documentaire *Zo zwart als roet* (2014) van Sunny Bergman waarin zij naar aanleiding van de zwartepietendiscussie de onbewuste vooroordelen ten aanzien huidskleur in Nederland onderzoekt.

⁵⁸ Door Said 1994 ook wel *contrapuntal reading* genoemd (p. 78-81). Behalve dat het om een kritische leeshouding gaat, geeft Said geen concrete methodologische invulling hiervan.

⁵⁹ Boehmer en Gouda 2012, p. 37.

⁶⁰ Zie Gouda 2005.

literatuurtheorie.⁶¹ Ook zijn studenten die zich voor (post)koloniale literatuur interesseren, goed ingevoerd in postkoloniale ideeën die inmiddels ook in de neerlandistiek worden onderwezen.⁶²

In mijn proefschrift wil ik een brug slaan tussen beide onderzoekstradities. Ik zal zowel gebruikmaken van klassieke literatuurstudie, als van postkoloniale literatuurtheorie. Daarbij zal ik de politieke en sociaalhistorische dimensies van literaire teksten, evenals de werking van literatuur in haar cultuurhistorische context (de sociale implicaties van literaire representaties) in ogenschouw nemen. Ik zal dus ook de historische discoursen waarin de Indisch-Nederlandse letterkunde is ingebed, in mijn literatuuranalyse betrekken om zo te verklaren waar literaire representaties van Indo-Europeanen vandaan komen en hoe zij op hun beurt weer functioneren in de cultuurhistorische context waaruit zij zijn voortgekomen. Hiermee onderschrijf ik dus het dubbele karakter van literatuur: als reflectie van bestaande beeldvorming enerzijds, en als beeldvormende kracht anderzijds.⁶³ Door aansluiting te zoeken bij theorieën en concepten uit de internationale postkoloniale literatuur- en cultuurwetenschap en tegelijkertijd recht te doen aan de specifieke historische context waaruit de Indisch-Nederlandse letterkunde is ontstaan, poog ik het postkoloniale instrumentarium aan te scherpen en geschikt te maken voor de analyse van Nederlandse koloniale en postkoloniale teksten. Het zal hier dus niet gaan om het klakkeloos toepassen van theorieën en concepten, maar om een hertaling of herijking hiervan in een Nederlandse (post)koloniale context.

Indo-Europeanen in de Nederlandse wetenschap

In de afgelopen twee decennia is er een stroom aan wetenschappelijk onderzoek naar het Indische verleden op gang gekomen. Deze ontwikkeling hing samen met de toegenomen overheidssubsidie voor onderzoeksprojecten naar het Indische verleden na protesten uit de Indische gemeenschap. Die gemeenschap vond dat er onvoldoende kennis was over wat er precies in de Tweede Wereldoorlog in Indië was gebeurd en meende dat de officiële geschiedschrijving over Indië en Indische Nederlanders door een tendentieuze en grievend antikoloniaal perspectief gekleurd werd.⁶⁴ In het midden van de jaren negentig ging bijvoorbeeld het NWO-project *De geschiedenis van Indische Nederlanders* (1996-2004) van start, dat resulteerde in *De oude Indische wereld* (2003) van Ulbe Bosma en Remco Raben, *In Indië geworteld* (2004) van Hans Meijer en *De uittocht uit Indië* (2001) van Wim Willems. Een ander voorbeeld is het NWO-project *Bringing history home* (2005-2010) dat

61 Te denken valt aan Praamstra 2013a, waarin de auteur het postkoloniale werk van Pratt toepast op *De tien-duizend dingen* (1955) van Maria Dermoût.

62 Dat blijkt bijvoorbeeld uit de uitreiking van de scriptieprijs van *Indische Letteren*. Tijdens deze uitreiking werden door Bert Paasman de genomineerde scripties juist geroemd om hun theoretische gehalte en inbedding in internationale debatten over *postcolonial studies*. Deze prijs werd uitgereikt tijdens het jaarlijkse symposium van het tijdschrift dat op 14-11-2015 te Bronbeek gehouden werd.

63 Loomba 2005, p. 66. Zie ook Van Alphen en Meijer 1991, p. 10-14.

64 Hierover kom ik uitgebreid te spreken in hoofdstuk 9.

de identiteitsvorming van postkoloniale migranten en de consolidatie van hun cultureel erfgoed in Nederland onderzocht. De Indische casus hieruit werd bestudeerd door Lizzy van Leeuwen in *Ons Indisch erfgoed* (2008). Hoewel deze studies zich op Indische Nederlanders of postkoloniale migranten in het algemeen richten, nemen Indo-Europeanen hierin vanzelfsprekend een grote plaats in.

Deze belangstelling voor het Indische verleden en voor Indische Nederlanders vindt niet dezelfde weerklank in de literatuurwetenschap als in geschiedkundige kringen. Dat betekent echter niet dat de literaire representatie van Indo-Europeanen nooit onderzocht is. Een eerste aanzet in onderzoek naar de beeldvorming over Indo-Europeanen kwam van Annemarie Cottaar en Wim Willems die in *Indische Nederlanders* (1984), een titel die in dit geval exclusief op Indo-Europeanen slaat, veertig Indische romans onderzoeken uit de laat-koloniale periode en de periode van repatriëring (1929-1960). De romananalyse vormt echter slechts een deel van het onderzoek. De resultaten hiervan worden vergeleken met het beeld van Indo-Europeanen in de Nederlandse naoorlogse pers (1957-1958). Het gaat hier dus om een breed opgezet onderzoek naar de beeldvorming over Indo-Europeanen. In hun romananalyse maken zij geen onderscheid naar de etnische of culturele oriëntatie van auteurs, waardoor het niet duidelijk wordt of 'Indische' schrijvers een andere visie op 'gemengd ras' hebben. Daarnaast houden zij geen rekening met klasse, stand of sekse. Als gevolg hiervan ontstaat een zeer algemeen en ongedifferentieerd beeld van de representatie van Indo-Europeanen.

Bovendien beslaat het onderzoek van Cottaar en Willems naar de literaire representatie van Indo-Europeanen slechts een beperkte periode uit de (post)koloniale geschiedenis, waardoor ontwikkelingen in beeldvorming niet in beeld gebracht kunnen worden. Hetzelfde geldt voor casestudies die in de vorm van artikelen incidenteel verschenen zijn, bijvoorbeeld in essaybundels of in tijdschriften als *Indische Letteren*, *Spiegel der Letteren* en *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Op basis van de historische achtergronden (die aan het begin van het eerste en tweede deel van dit boek uitgebreid aan bod zullen komen) vermoed ik dat er een bepaalde ontwikkeling in de representatie van Indo-Europeanen valt waar te nemen: waar bijvoorbeeld noties rond 'rasvermenging' in een koloniaal tijdperk veelal met negatieve connotaties omgeven werden, functioneren zij wellicht in een postkoloniaal tijdperk en de multiculturele samenleving als een positief aspect van identiteit. Door een langere periode van onderzoek te kiezen, kunnen dergelijke ontwikkelingen in kaart gebracht worden en kan de literaire representatie van Indo-Europeanen integraal onderzocht worden.

In de bestudering van koloniale en postkoloniale literatuur hebben lange tijd binaire opposities, zoals blank versus bruin, westers versus oosters en kolonisator versus gekoloniseerde centraal gestaan. De literaire representatie van Indo-Europeanen laat zich echter niet in dergelijke tegengestelde categorieën beschrijven. Indo-Europeanen constitueren in de literaire beeldvorming een 'tussengroep' die een complexe meerduidige positie innam tussen 'blank' en 'bruin'. Deze positie kan niet adequaat beschreven worden met behulp van binaire tegenstellingen: Indo-Europeanen werden tegelijkertijd als westers en oosters gezien; zij maakten deel uit van de koloniserende bevolkingsgroep in Indië, maar

waren tegelijkertijd het product van kolonisatie; zij hadden de Europese staatsrechtelijke status, maar werden desondanks in de literaire beeldvorming als ander beschouwd. In de Indische literatuur lijken Indo-Europeanen weliswaar in vele opzichten op 'blanke' Europeanen, maar worden zij desondanks te boek gesteld als 'anders' en van een 'ander ras'. Hun anders-zijn krijgt vervolgens gestalte in negatief geconnoteerde eigenschappen die hun vermeende inferioriteit benadrukken.

Het beeld dat Nederlanders in de periode van repatriëring van Indo-Europeanen hadden, werd zonder meer beïnvloed door literaire representaties uit de koloniale bellettrie. Enerzijds weerspiegelden die literaire representaties koloniale opvattingen over Indo-Europeanen, anderzijds bepaalden zij het beeld van deze groep voor Nederland.⁶⁵ Indo-Europeanen werden door de Nederlandse overheid en bevolking als cultureel minderwaardig en onaangepast gepercipieerd, toen zij uit Indonesië repatrieerden. Zij ondergingen als gevolg daarvan een verregaande afgedwongen assimilatie.⁶⁶ De Indisch-Nederlandse letterkunde heeft in haar functie van 'brief naar huis' een belangrijke bijdrage geleverd aan de beeldvorming over Indo-Europeanen als inferieure en onaangepaste bevolkingsgroep.⁶⁷ In de komende hoofdstukken zal ik op de literaire representatie van Indo-Europeanen ingaan, haar oorsprong en functie onderzoeken, en analyseren hoe deze literaire beelden zich, zowel in synchroon als diachroon verband, tot elkaar verhouden. Hiertoe heb ik een corpus nodig dat uit een groot aantal titels bestaat en dat zowel het koloniale tijdperk als de postkoloniale periode omspannt. In de volgende paragraaf zal de samenstelling en verantwoording van dit corpus centraal staan.

Afbakening

In 1972 verscheen de *Oost-Indische spiegel* van Rob Nieuwenhuys. Deze nog immer gezaghebbende studie, die als ondertitel droeg *Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden*, is een eerste poging om de Indisch-Nederlandse letterkunde in kaart te brengen. Het is tevens een poging om haar te behoeden voor de vergetelheid. Literatuurhistorici keken nauwelijks nog om naar de Indische literatuur die, in de woorden van Gerard Termorshuizen, inmiddels verworpen was tot 'een exotisch stiefkind in onze letteren'.⁶⁸ In de loop van negentiende eeuw had de Indische roman zich juist ontwikkeld tot een literair genre dat op grote schaal geproduceerd werd.⁶⁹ In 1880 had Conrad Busken Huet reeds opgemerkt dat Indië

⁶⁵ Vergelijk Cottaar en Willems 1984, p. 41.

⁶⁶ Op deze afgedwongen assimilatie ga ik in hoofdstuk 11 uitgebreid in.

⁶⁷ Zie hierover hoofdstuk 1.

⁶⁸ Termorshuizen 1990a, p. 252. Eerdere pogingen om de Indische literatuur – zij het in zeer klein bestek – in kaart te brengen dateren uit de koloniale tijd en werden ondernomen door Jan ten Brink in *Geschiedenis der Nederlandse letterkunde* (1897) en Gerard Brom in *Java in onze kunst* (1931). *Oost-Indische spiegel* is overigens het eerste overzichtswerk dat exclusief aan de Indische letterkunde gewijd is.

⁶⁹ Bel 1993, p. 304-305.

niet alleen in financieel opzicht, maar ook ‘in het litterarische een melkkoe’ voor het moederland was.⁷⁰ Rond 1900 werd de Nederlandse boekenmarkt zelfs overspoeld door literatuur uit Indië en kwam er volgens sommige literatuurcritici aan de stroom van Indische romans maar ‘geen einde’.⁷¹ Desondanks werden Indische schrijvers – op Multatuli, Louis Couperus en E. du Perron na – nauwelijks opgenomen in de Nederlandse literatuurgeschiedenissen waardoor zij stilletjes aan werden vergeten.

Nieuwenhuys komt hiertegen in het geweer en betoogt dat de Indische bellettrie een ander karakter heeft dan de Nederlandse, wat een afzonderlijke studie naar deze literatuur rechtvaardigt. De Indische bellettrie kwam voort uit een andere culturele en sociale situatie en kende andere verschijningsvormen dan de Nederlandse literatuur. Zo kende Indië geen literaire traditie, noch een literair klimaat zoals dat in Europa wel al eeuwenlang bestond. Er was geen plaats voor literatoren en Indië telde slechts een enkele broodschrijver. De Indisch-Nederlandse letterkunde werd hoofdzakelijk bij elkaar geschreven door ambtenaren, journalisten, planters, officieren, huisvrouwen en onderwijzers die zich zowel van literaire als niet-literaire genres bedienden en zich niets aantrokken van de literaire conventies uit het moederland – wat wellicht verklaart waarom romans uit Indië veelal niet als literatuur aangemerkt werden door de Nederlandse literatuurhistorici.⁷² Nieuwenhuys opereerde als pionier van de Indische literatuurgeschiedschrijving. Welke teksten wel en niet in zijn *Oost-Indische spiegel* werden opgenomen, was gedeeltelijk een kwestie van geïmpliceerde criteria (teksten in het Nederlands over Indië van ervaringsdeskundigen) en deels één van literaire smaak (esthetische criteria).

In de jaren negentig, bij de opkomst van de postkoloniale literatuurwetenschap als academische discipline, barstte opnieuw de discussie los over het corpus van de Indische literatuur. Over welke werken tot de Indisch-Nederlandse letterkunde behoren en welke niet doen nog immer verschillende opvattingen de ronde. Sommigen rekenen alles wat over Indië geschreven is en nog geschreven wordt tot de Indisch-Nederlandse letterkunde, anderen pleiten voor een in omvang beperkt corpus.⁷³ Vooral het ervaringscriterium (of een schrijver Indië uit eigen ervaring gekend moet hebben) blijkt een heet hangijzer te zijn. Getuige deze discussie was er kennelijk behoefte aan een nieuwe begripsbepaling. Bovendien eindigde de *Oost-Indische spiegel* aan het begin van de jaren zeventig, maar de Indische literatuurproductie niet. Zo debuteerde in de jaren tachtig een nieuwe generatie Indische auteurs: de zogenoemde Tweede generatie, kinderen van repatrianten die schreven over hoe het is om met Indische ouders in postkoloniaal Nederland op te groeien. De Indisch-Nederlandse letterkunde is dus geen ‘afgeronde literatuur’, zoals Nieuwenhuys destijds vreesde, maar blijkt een open einde te hebben.⁷⁴

70 Busken Huet, geciteerd in Nieuwenhuys 1978, p. 187.

71 Een negentiende-eeuwse literatuurcriticus, geciteerd in Bel 1993, p. 304.

72 Nieuwenhuys 1978, p. 11-13, 17.

73 Zie onder meer Beekman 1998, Bel 1992, Huigen 1995, Maier 1996, Paasman 1992, Praamstra 1997, Serieze 1992, Termorshuizen 1990a, Van Zonneveld 1990 en 1992. Zie voor een geschiedenis van de Indische literatuurgeschiedschrijving Praamstra 2013b en 2014.

74 Nieuwenhuys 1978, p. 531.

In “De omstreden bloei van de Indisch-Nederlandse letterkunde” (1997) onderneemt Olf Praamstra een poging om het corpus opnieuw af te bakenen met behulp van een aantal criteria die algemeen gedeeld kunnen worden. Hij rekent tot de Indisch-Nederlandse letterkunde de literaire werken die tussen 1800 (de ondergang van de VOC en de opkomst van grootschalig geïnstitutionaliseerd kolonialisme) en 1942 (de Japanse inval in Indië) verschenen zijn. Het dient te gaan om werken van auteurs die Indië uit persoonlijke ervaring gekend hebben, die oorspronkelijk in het Nederlands gesteld zijn, waarin het Indisch element een rol van betekenis speelt en die bedoeld zijn als artistieke uiting (dus: proza, poëzie of toneel). Daarnaast telt hij ook mee de literaire werken van auteurs die Indië uit eigen ervaring gekend en die nadien (in een postkoloniaal tijdperk) gepubliceerd zijn.⁷⁵ In zijn oratie maakt hij later op het ervaringscriterium een uitzondering voor tweede-generatieauteurs, zodat ook die in zijn definitie van Indische literatuur kunnen worden opgenomen.⁷⁶ In mijn onderzoek hanteer ik Praamstra’s invulling van Indisch-Nederlandse letterkunde. Daarnaast heb ik een aantal criteria geformuleerd om het corpus toe te spitzen op Indo-Europeanen.

Corpuscriteria

Uit de Indisch-Nederlandse letterkunde heb ik veertig werken gekozen die tezamen het kerncorpus van dit onderzoek zullen vormen. Waar dit relevant of illustratief is, zal ik echter ook incidenteel verwijzen naar andere werken uit de Indisch-Nederlandse letterkunde die het achtergrondcorpus van dit onderzoek vormen. Door een omvangrijk corpus met daarin een groot aantal Indo-Europese personages te analyseren, streef ik ernaar om een breed overzicht te geven van en diepgaand inzicht te bieden in de literaire representatie van Indo-Europeanen en de discoursen die aan deze beeldvorming ten grondslag liggen. Ik zal vijftientig literaire werken behandelen uit het koloniale tijdperk en vijftien uit de postkoloniale periode. Niet alleen beslaat het koloniale tijdperk een lange periode, maar ook is de literaire productie in die periode groter.⁷⁷ Hoewel de Indische belletristie een renaissance doormaakte in de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw, lijkt deze ervaring niet zo groot als de meer constante literaire productie uit het koloniale tijdperk.

Ik heb het kerncorpus geselecteerd op basis van de volgende criteria: om de literaire representatie van Indo-Europeanen te bestuderen moet het werk ten minste één Indo-Europeaan in een rol van betekenis bevatten. Literaire werken waarin Indo-Europeanen niet voorkomen of enkel deel uitmaken van de koloniale *couleur locale* zullen worden uitgesloten. Ik zal mij daarbij hoofdzakelijk tot proza en in een enkel geval toneel beperken. De Indisch-Nederlandse letterkunde wordt gedomineerd door proza: maar liefst 88% be-

⁷⁵ Praamstra 1997, p. 266-267.

⁷⁶ Praamstra 2009, p. 152.

⁷⁷ Getuige het staafdiagram uit Praamstra 1997, p. 268.

staat hieruit; slechts 7% bestaat uit poëzie; en 5% uit toneel.⁷⁸ Om de literaire representatie van Indo-Europeanen in beeld te kunnen brengen en te onderzoeken hoe zij zich tot anderen verhouden, dient er in een literair werk sprake te zijn van een verhaalwereld (dus: van personages en een verhaalhandeling). Deze ontbreekt vaak in poëzie en zij lijkt daarom een minder geschikt object van studie. Ook heeft poëzie in vergelijking tot proza een geringe verspreiding. Ik zal poëzie daarom buiten beschouwing laten.

Daarnaast zal het kerncorpus hoofdzakelijk bestaan uit literaire werken van (relatief) veelgelezen auteurs. Het zal zowel literaire werken bevatten van auteurs als P.A. Daum, Louis Couperus en E. du Perron, als van schrijvers die minder literaire status genoten maar in hun tijd op veel lezers konden rekenen – sommigen waren zelfs (inmiddels vergeten) bestsellerauteurs, zoals Thérèse Hoven, Melati van Java (pseudoniem van Marie Sloot) en Henri van Wermeskerken. De geracialiseerde denkbeelden die uit de literaire werken van deze auteurs spreken, hadden gezien hun omvangrijke lezerspubliek een grotere verspreiding en kenden een grotere impact op de literaire beeldvorming over Indo-Europeanen dan hun minder gelezen, minder bekende collega's. Bovendien hebben de bekende(re) auteurs vaak meerdere titels op hun naam staan, waardoor zij in kwantitatieve zin meer bijgedragen hebben aan het literaire discours over Indo-Europeanen. Uit het oeuvre van een auteur zal steeds één literair werk worden gekozen. Het betreft meestal het werk waarin Indo-Europeanen de grootste rol spelen.

Dit laatste criterium is gebaseerd op de veronderstelling dat het oeuvre van een auteur door een bepaalde visie gekenmerkt wordt waardoor uit *al* zijn of haar literaire werken dezelfde denkbeelden over Indo-Europeanen spreken, hetgeen ons brengt bij een belangrijke kwestie uit mijn onderzoek: auteursposities. Eén van mijn deelvragen luidt: hoe verbeelden Indo-Europese schrijvers de eigen bevolkingsgroep; reproduceren zij (bewust of onbewust) negatief geconnoteerde ideologische voorstellingen of vormen hun literaire teksten plaatsen van protest, bewustwording en emancipatie? Deze deelvraag blijkt lastig te operationaliseren, want hoe moet worden bepaald wie een Indo-Europese schrijver is? Het is op zijn zachtst gezegd vreemd, na in de inleiding van dit proefschrift uiteengezet te hebben dat 'ras', 'rasverschillen' en 'rasvermenging' geen biologisch-wenschappelijk fundament hebben, maar een sociale constructie zijn, ditzelfde onderscheid in biologisch-genealogische zin te hanteren waar het de achtergrond van auteurs betreft. Vanuit dit oogpunt is het onderscheiden van Indo-Europese schrijversgroep zelfs irrelevant: in biologisch opzicht bestaan er immers geen 'mensenrassen' of 'mengvormen' daarvan.

Een biologisch-genealogisch criterium biedt dus geen uitkomst in het categoriseren van schrijvers. Desondanks vermoed ik dat er verschillen in literaire representatie bestaan tussen deze verschillende groepen auteurs. Het onderscheid tussen 'blank' en 'niet-blank' (of westers en niet-westers) heeft dan weliswaar geen biogenetisch fundament, maar is een sociaal onderscheid dat in de koloniale en postkoloniale samenleving van grote betekenis was en dagelijks gemaakt en gevoeld werd. Bij welke groep iemand in

sociaal opzicht ingedeeld werd of met welke groep iemand zich identificeerde, bepaalde vaak ook (grotendeels) diens visie op (post)koloniale maatschappij. Het zou weinig wetenschappelijk zijn om bepaalde verschillen in literaire representatie over het hoofd te zien door een zekere hang naar politieke correctheid: het niet willen zien of in ogen-schouw willen nemen van een diepgevoeld sociaal onderscheid dat op racistische leest geschoeid is; te meer als zou blijken dat dit ervaren onderscheid wel degelijk een rol speelt in de visie van auteurs.

In deze kwestie kan het concept *speech position* uitkomst bieden. In *Orientalism* be-toogt Said onder meer als gezegd dat iedere vorm van representatie een zeker standpunt met zich meebrengt. Iedere tekst wordt gestuurd door de blik van de auteur die een be-paald ideologisch geladen standpunt inneemt. Michail Bachtin, aan wiens beroemde es-say "Discourse in the novel" (1934-35) veel postkoloniale literatuurwetenschappers schat-plichtig zijn, noemt zo'n ideologisch standpunt een *voice of speech position*.⁷⁹ Deze ligt aan de basis van representatie en is bepalend voor de visie van een tekst als geheel, want deze bepaalt of een tekst gekenmerkt wordt door een oriëntalistische blik of een alter-natieve visie (of iets daartussenin). In *Imperial eyes* spreekt Mary L. Pratt van de *andro-centered speech position of the seeing-man* en betoogt zij dat koloniale literatuur meestal geschreven is vanuit het perspectief van de westerse overheerser.⁸⁰ Het principe is verge-lijkbare met dat van oriëntalisme: het perspectief van de 'blanke' westerse man wordt als uitgangspunt genomen voor de visie op de ander en zijn cultuur en geschiedenis. Pratt gaat opzoek naar alternatieve *speech positions* om zo het perspectief van (in haar geval) de mesties uit Latijns-Amerika aan het licht te brengen.

In mijn onderzoek maak ik eveneens gebruik van *speech positions*. Met behulp van dit concept kunnen auteursvisies losgekoppeld worden van de vermeende etnische achtergrond van schrijvers. Ook laat het ruimte voor alternatieve visies in het literaire werk van auteurs die uit Hollandse ouders in de tropen geboren zijn. Of voor alternatieve per-spectieven van schrijvers die uit Europa afkomstig zijn, maar die lange tijd onder de pal-men gewandeld hebben, waardoor zij een andere blik op de koloniale wereld ontwik-keld hebben. Met behulp van *speech positions* kunnen dus verschillende auteursvisies in kaart gebracht worden: zowel die van schrijvers die de koloniale wereld, in de woor-den van Pratt, met *imperial eyes* bekijken en met hun Eurocentrische visie het koloniaal discours bekrachtigen, als die van auteurs die er een alternatieve (Indocentrische) visie op nahouden en een zogenoemd *counterdiscourse* formuleren. Vooral in postkoloniale literaire werken is er plaats voor alternatieve visies, juist omdat auteurs die zich dan als Indisch gaan profileren vaker de noodzaak voelen te schrijven over hun gepercipieerde anders-zijn. Of het nu gaat om hun ondervindingen als repatrianten of om opgroeien in postkoloniaal Nederland: zij voelen de behoefte gestalte te geven aan hun diasporische ervaringen.

De *speech position* van auteurs wordt door mij auteurspositie genoemd. Deze is soms

⁷⁹ Mills 2004a, p. 8.

⁸⁰ Pratt 2008, p. 175, 190.

eenvoudig vast te stellen, maar soms ook niet. Sommige schrijvers profileren zich expliciet als Indisch. Vooral in het postkoloniale tijdperk wordt 'Indisch' (wanneer het etnisch anders-zijn en etnisch schrijverschap in de mode komt) een culturele positie die door schrijvers, zoals Marion Bloem en Jill Stolk, strategisch ingezet wordt. Bij andere auteurs (met name die uit de koloniale tijd, toen 'Indisch' met een lager sociaal aanzien werd geassocieerd) is hun auteurspositie problematischer. In het geval van Louis Couperus, E. du Perron en Maria Dermoût zijn er bijvoorbeeld sterke aanwijzingen dat zij een niet-westerse voorouder in hun familiegenealogie hebben, maar zij beschouwden zichzelf als 'blank'.⁸¹ Ook zijn er auteurs die zich aanvankelijk niet als Indisch geprofileerd hebben, zoals Yvonne Keuls, maar die zich pas later als zodanig zijn gaan affichereren.⁸² De auteurspositie van schrijvers zal alleen worden geproblematiseerd als er tegenstrijdigheden in de (literaire) zelfrepresentaties gevonden worden.

De Indisch-Nederlandse letterkunde is te omvangrijk om in haar geheel als object van studie voor dit onderzoek te nemen. De keuze voor veertig literaire werken wordt ten slotte ingegeven door pragmatische redenen (groot genoeg om als representatief te gelden en compact genoeg om in het kader van een promotietraject te bestuderen) en daarnaast door inhoudelijke overwegingen (veelgelezen auteurs wier literaire representaties een grote verspreiding en invloed kennen). Er zijn ongetwijfeld andere literaire werken te vinden die aan de dezelfde criteria voldoen. Wanneer deze teksten bestudeerd worden, zullen hier naar mag worden aangenomen dezelfde onderzoeksresultaten uit voortvloeien, zij het met andere voorbeelden. Incidenteel wordt overigens naar andere literaire werken verwezen, omdat zij deel uitmaken van het achtergrondcorpus. Ik heb gepoogd een evenwichtige man-vrouwverdeling in het corpus aan te brengen. Gezien de aard en functie van Indische literatuur zal vermoedelijk in het koloniale tijdperk een oriëntalistisch perspectief en in het postkoloniale tijdperk een Indocentrische visie overheersen.

Het koloniale corpus

In 1860 verscheen Multatuli's *Max Havelaar*, niet alleen vermoedelijk de beroemdste maar volgens sommige negentiende-eeuwse literatuurcritici ook één van de eerste Indische romans. De publicatie van *Max Havelaar* paste in een nieuwe literaire trend: de opkomst van de Indische bellettrie.⁸³ De Indische literatuurproductie kwam vrij laat, pas rond het verschijningsjaar van *Max Havelaar*, goed op gang. De verklaring voor het ontstaan hiervan hangt samen met de Europese bevolkingsgroei in Indië. Vanaf 1860 nam de Europese bevolking exponentieel toe. Vanaf dat moment nam ook de literaire productie een hoge vlucht en werd in de literaire kritiek zelfs gesproken van het ontstaan van een nieuw genre: de zogenoemde Indische roman, waarin het koloniale leven in Indië cen-

⁸¹ Zie Bastet 1987, Freriks 2000 en Snoek 2005.

⁸² Captain 2014, p. 59.

⁸³ Bel 1993, p. 304-305 en Paasman 2003, p. 165.

traal staat.⁸⁴ Dat neemt niet weg dat er ook vóór 1860 romans over Indië verschenen, maar zij zijn in aantal te gering om van een constante literaire productie uit de kolonie te spreken. Zo verschenen er tussen 1800 en 1860 slechts drieëndertig titels die zich als Indische roman zouden kunnen kwalificeren.⁸⁵

In “De omstreden bloei van de Indisch-Nederlandse letterkunde” probeert Praamstra het corpus te kwantificeren.⁸⁶ Hij komt op basis van de hierboven geformuleerde criteria tot een corpus van 1325 literaire werken en identificeert twee bloeiperiodes in de koloniale Indische bellettrie, waarin sprake is van een stijging, piek en daling in de literaire productie: 1. van 1860 tot 1915 en 2. van 1915 tot 1942. Deze bloeiperiodes vallen grofweg samen met historische indelingen van het koloniale tijdperk, zoals de tijd van tempo doeloe (circa 1870-1915) en de laat-koloniale periode (circa 1915-1942). Deze periodes werden door verschillende cultuurhistorische en sociaaleconomische ontwikkelingen gekenmerkt die kennelijk ook in de productie van Indische literatuur hun weerslag vonden. Het ligt dus om zowel literaire als historische redenen voor de hand gebruik te maken van deze bloeiperiodes bij het afbakenen van mijn corpus. Bovendien was er vóór 1860 vanwege de nagenoeg afwezige literaire productie geen sprake van een constante stroom aan literaire beeldvorming over Indo-Europeanen om te bestuderen.

In de eerste en tweede bloeiperiode staan verschillende thema's centraal die *grosso modo* overeenkomen met thematische zwaartepunten uit het publieke debat. In de pers was er aanvankelijk veel te doen om ‘rasvermenging’ en het al dan niet aangaan van een ‘gemengd’ huwelijk. In de eerste bloeiperiode wordt in de Indische literatuur vaak het ‘gemengde’ huwelijk centraal gesteld, waarin Indo-Europese vrouwelijke personages uit de koloniale elite een belangrijke rol spelen. Vele romans verhalen over de Indische huwelijksmarkt en het huwelijksleven in de tropen (en de daarmee verbonden problematiek): over bals en soirees waar de Indische *beau monde* elkaar ontmoet, engagementen gesloten en huwelijken verbroken worden; het trouwen van een ‘goede partij’ en het daaropvolgende huwelijksleven; amoureuze intriges en schandalen; heimelijke vrijpartijen in boudoirs en slaapkamers met verstrekkende gevolgen, enzovoorts. Het ‘gemengde’ huwelijk is een belangrijk thema dat vaak de spil van het verhaal vormt en bepalend blijkt voor de levensloop van personages. Te denken valt aan Ten Brinks eerdergenoemde *Oost-Indische dames en heeren* en ‘Ups’ & ‘Downs’ in *het Indische leven* (1890) van Maurits (pseudoniem van P.A. Daum).

In de tweede bloeiperiode komt in de Indische bellettrie waar het Indo-Europeanen betreft, net als in het publieke domein een nieuw thema in de belangstelling te staan: de kleine Indo of Indo-pauper en diens problematiek. In plaats van Indo-Europese vrouwen draait de handeling van het verhaal nu vaak om een Indo-Europese man van geringe

⁸⁴ Praamstra 1997, p. 268.

⁸⁵ Praamstra 1997, p. 268.

⁸⁶ Praamstra maakt daarbij gebruik van de bibliografie van Dorothée Buur uit 1973, waarin zij zoveel mogelijk teksten met een Indische thematiek (brieven, dagboeken, gedichten, memoires, romans, verhalenbundels, toneelstukken, enzovoorts) documenteert die tussen 1800 en 1970 in boekvorm in het Nederlands verschenen zijn. Zie Buur 1973, p. v.

komaf die als kostwinner in de koloniale maatschappij het hoofd boven water probeert te houden en wiens gezin (ogenschijnlijk) in pauperisme dreigt te vervallen als gevolg van sociale omstandigheden, zoals discriminatie, achterstelling en uitsluiting. Een laat voorbeeld hiervan is *Halfbloed* (1946) van Johan Fabricius. Dat betekent overigens niet dat literaire werken over Indo-pauperisme in de eerste bloeiperiode niet voorkomen. Te denken valt aan *De paupers* (1915) van Victor Ido (pseudoniem van Hans van de Wall). Het betekent evenmin dat literaire werken over het 'gemengde' huwelijk in de tweede bloeiperiode verdwijnen.

Indo-pauperisme en -discriminatie zijn echter niet de enige belangrijke literaire thema's in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Er ontstaan nieuwe thema's die op hun beurt nauw samenhangen met destijds actuele maatschappelijke ontwikkelingen. Denk aan romans die de ontberingen van de totok-echtgenote in de tropen beschrijven, een thema dat opkomt met de groeiende toestroom van Hollandse vrouwen naar Indië en bijvoorbeeld door Marie van Zeggelen in *De Hollandsche vrouw in Indië* (1910) uitgewerkt wordt. Een ander dominant thema vormt het pioniersbestaan van Hollandse planters op Deli, een thema dat samenhangt met de grootscheepse ontginning van de buitenbezittingen en zelfs uitmondt in een nieuw type roman, de zogenoemde Deliaanse roman, waarvan *Rubber* (1931) van Madelon Székely-Lulofs wellicht het bekendste voorbeeld is. Deli gold als een 'blank' bolwerk waar relatief weinig Indo-Europeanen voorkwamen. In Deliaanse romans treffen wij daarom getalsmatig weinig Indo-Europese personages aan. Het merendeel van het koloniale corpus speelt zich daarom op het van oudsher 'gemengde' Java af.⁸⁷

Als provisorisch eindpunt van de koloniale Indische bellettrie hanteert Praamstra 1942. (Hoewel hij ook literaire werken meerekent die daarna verschijnen en geschreven zijn door auteurs die Indië uit eigen ervaring gekend hebben of die door tweede-generatie-auteurs gepubliceerd zijn.) Dit jaartal markeert het begin van de Tweede Wereldoorlog in Zuidoost-Azië en luidde het einde van het koloniale tijdperk in. Ook ik zal dit jaartal gebruiken om het koloniale corpus mee af te bakenen. De Japanse bezetting van Indië en daaropvolgende Indonesische onafhankelijkheidsstrijd en repatriëring van Indische Nederlanders hebben hun weerslag in literatuur. De koloniale wereld zoals schrijvers die ervoeren en beschreven, bestond niet meer. Ook het geracialiseerde koloniale discours dat de perceptie van Indo-Europeanen bepaalde, verdween langzaam maar zeker uit de literatuur. Hoewel er romans bleven verschijnen die zich volledig in de koloniale wereld afspelen, gaan na de Japanse bezetting postkoloniale thema's, zoals de omgang met Indisch oorlogsleed en Indisch-zijn in postkoloniaal Nederland, de Indisch-Nederlandse letterkunde domineren. Om historische en thematische redenen is dus voor 1942 als afbakening van het koloniale corpus gekozen.

Het afbakenen van periodes houdt altijd iets gekunstelds en onbevredigends. Het betreft hier dan ook geen historische waterscheidingen, maar pieken en dalen in de literaire productie. Sommige literaire thema's reflecteren maatschappelijke trends die reeds

87 Vergelijk Nieuwenhuys 1978, p. 346.

eerder zijn ingezet en andere sociale ontwikkelingen werken langer door in literatuur. Zo omvat het gekozen corpus een aantal titels dat chronologisch gezien buiten de koloniale periode valt. Het gaat om Fabricius' *Halfbloed, Vergeelde portretten uit een Indisch familiealbum* (1954) van E. Breton de Nijs (pseudoniem van Rob Nieuwenhuys) en *De tienduizend dingen* (1955) van Maria Dermoût. Om door mij tot het postkoloniale corpus gerekend te worden, moet het postkoloniale heden op een of andere manier in het literaire werk gethematiseerd worden. Teksten die weliswaar na de Tweede Wereldoorlog gepubliceerd zijn, maar waarin het postkoloniale element geen rol speelt en literaire representaties gestuurd worden door het denkkader dat het koloniaal discours schiep, heb ik daarom tot het koloniale corpus gerekend.

In de eerste bloeiperiode zijn circa 560 literaire werken gepubliceerd. Dat is 56% van het aantal Indische literaire werken dat gepubliceerd is ná 1800 en vóór 1942. Uitgaande van 56% op een corpus van 25 literaire werken uit het koloniale tijdperk, komt dit neer op 14 titels. In de tweede bloeiperiode zijn er zo'n 430 literaire werken gepubliceerd: dat is 44% van de koloniale Indische letterkunde (literaire werken gepubliceerd ná 1800 en vóór 1942). Uitgaande van 44% op een corpus van 25 literaire werken uit het koloniale tijdperk, komt dit neer op 11 titels. Op basis van de hierboven geformuleerde criteria heb ik uit de eerste bloeiperiode de volgende literaire werken geselecteerd:

Jaar	M/V	Auteur	Titel
1863	M	Brink, Jan ten	<i>Oost-Indische dames en heeren</i>
1874	V	Java, Melati van (ps. van N.M.C. Slooder)	<i>Fernand</i>
1877	V	Foore, Annie (ps. van F.J.J.A. IJzerman-Junius)	<i>Indische huwelijken</i>
1880	M	Valette, Gérard de la	<i>Baren en oudgasten</i>
1890	M	Maurits (ps. van P.A. Daum)	<i>'Ups' & 'Downs' in het Indische leven</i>
1898	V	Dé-Lilah (ps. van L. van Renesse-Johnston)	<i>Een Indisch dozijntje</i>
1900	M	Couperus, Louis	<i>De stille kracht</i>
1900	V	Hoven, Thérèse	<i>Nonnie Hubrechts</i>
1900	V	Krüsemann, Mina	<i>Parias</i>
1903	V	Wit, Augusta de	<i>Orpheus in de dessa</i>
1904	V	Overduyn-Heyligers, E.	<i>Warm bloed</i>
1909	V	Bruggen, Carry van (ps. van C.L. Pit-de Haan)	<i>Goenong-Djatti</i>
1910	M	Jasper, J.E.	<i>Van deugden en dwalingen</i>
1915	M	Ido, Victor (ps. Hans van de Wall)	<i>De paupers</i>

En uit de tweede bloeiperiode:

Jaar	M/V	Auteur	Titel
1916	M	Marisini, Maresco (ps. van M.C.L. t'Sas)	<i>Blank en bruin</i>
1924	M	Ucee (ps. van Ulrich Coldenhoff)	<i>De schoonste triomf van de Indo-detective</i>
1925	M	Wermeskerken, Henri van	<i>Suikerfreule</i>
1930	M	Kijdsmeir jr., Caesar (ps. van A. Zimmerman)	<i>Goena goena</i>
1934	M	Treffers, J.	<i>Schuim van goud</i>
1935	V	Manders, Jo	<i>Indo</i>
1935	M	Perron, E. du	<i>Het land van herkomst</i>
1937	V	Vuyk, Beb	<i>Duizend eilanden</i>
1946	M	Fabricius, Johan	<i>Halfbloed</i>
1954	M	Breton de Nijs, E. (ps. van R. Nieuwenhuys)	<i>Vergeelde portretten uit een Indisch familiealbum</i>
1955	V	Dermoût, Maria	<i>De tienduizend dingen</i>

Het postkoloniale corpus

In de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw maakte de Indische literatuur op nieuw een bloeiperiode door. Romans met een Indische thematiek waren toen ongekend populair onder een groot lezerspubliek. Zo wonnen onder andere *Heren van de thee* (1992) van Hella S. Haasse en *Mevrouw mijn moeder* (1999) van Yvonne Keuls de Publieksprijs voor het Nederlandse Boek. Ook literaire werken van een nieuwe generatie Indische auteurs, de eerdergenoemde Tweede generatie, konden op grote publieke belangstelling rekenen. Hoewel er literaire werken blijven verschijnen die zich volledig in de koloniale wereld afspelen, zoals de bovengenoemde roman van Haasse, wordt in Indische literatuur ook postkoloniale thematiek aangesneden. Belangrijke literaire thema's vormen: de omgang met het koloniaal verleden, zoals centraal staat in *Sleutelooi* (2002) van Haasse; het Indische oorlogsleed, zoals getoond wordt door Adriaan van Dis in *Indische duinen* (1994); en de Indische identiteitsproblematiek van de naoorlogse generatie Indische Nederlanders die onder meer door Marion Bloem uitgewerkt wordt in *Geen gewoon Indisch meisje* (1983). Dit neemt overigens niet weg dat er ook vóór die tijd literaire werken met een Indische thematiek waren verschenen, zoals *Tjoek* (1960) van Vincent Mahieu (pseudoniem van Jan Boon, alias Tjalie Robinson).⁸⁸

In hoeverre de Indische literatuurproductie van na de Tweede Wereldoorlog als postkoloniale literatuur aangemerkt kan worden, is een langlopende discussie onder literatuurwetenschappers. In *Europa buitengaats* (2002) baseert Theo D'haen zich op anglo-

⁸⁸ Vergelijk ook het staafdiagram van Indische literaire productie uit Praamstra 1997, p. 268.

fone opvattingen om postkoloniale literatuur te definiëren.⁸⁹ In deze algemeen gangbare opvatting kent postkoloniale literatuur drie betekenissen die soms (maar niet noodzakelijkerwijs) samenvallen: een historische, die literatuur van na het koloniale tijdperk aanduidt; een ideologiekritische, die een kritische houding markeert ten aanzien van het kolonialisme en alles wat daarmee verband houdt, maar niet aan een bepaald tijdvak gebonden is (het kan dus ook om literatuur uit een koloniaal tijdsgewricht gaan); een terugschrijvende, waarin literaire auteurs na de onafhankelijkheid van een kolonie vanuit de voormalige koloniale periferie naar het vroegere machtscentrum kijken en in de taal van de ex-kolonisator een kritisch perspectief op het koloniaal verleden en de nasleep ervan bieden, waarbij zij zich bewust zijn van hun ambivalente relatie tot de cultuur en literatuur van de ex-kolonisator (wat als gezegd in postkoloniale theorie ‘terugschrijven’ genoemd wordt).⁹⁰

D’haen hanteert hoofdzakelijk de derde betekenis: ‘postkoloniale literatuur dateert overwegend, hoewel niet noodzakelijk van ná de onafhankelijkheid van een kolonie en is geschreven door (ex-)gekoloniseerden, in de taal van de (ex-)kolonisator’.⁹¹ Hij concludeert op grond hiervan dat Nederland geen Indisch-Nederlandse postkoloniale literatuur kent, omdat ‘de meeste relevante literatuur in het Nederlands over Indonesië geschreven is door Nederlandse koloniale of ex-koloniale’ en ‘vanuit Indonesië ná de onafhankelijkheid nauwelijks een Nederlandstalige productie aan te wijzen [valt]’.⁹² Nederland kent echter een andere koloniale geschiedenis dan Groot-Britannië. Terwijl Indo-Europeanen in Brits-Indië tot de gekoloniseerde bevolkingsgroep werden gerekend (en later dus tot de ex-gekoloniseerden die konden terugschrijven), maakten zij in Indië deel uit van de Europese bevolkingsgroep en behoorden zij formeel gezien dus tot de kolonisator. Desondanks namen zij een meerduidige positie in: zij hadden hun wortels in zowel westerse als oosterse families en waren in Indië geboren, maar veelal op de Nederlandse taal, cultuur en geschiedenis georiënteerd.

Olf Praamstra hanteert in zijn oratie “De Nederlandse letterkunde als wereldliteratuur” (2009) de term postkoloniale literatuur voornamelijk in de tweede betekenis en betoogt dat de maatschappelijke tussenpositie van Indo-Europeanen ‘auteurs ertoe [brengt] om kritisch te kijken naar het kolonialisme en de nasleep ervan’ en dat in hun werk ‘verschillende aspecten voor[komen] die in het buitenland als karakteristiek worden gezien voor de postkoloniale literatuur’.⁹³ Hij ziet een speciale rol weggelegd voor de Tweede generatie. Hiermee laat hij dus het ervaringscriterium los. Om tot de Indisch-Nederlandse letterkunde gerekend te worden hoeven schrijvers niet langer Indië uit eigen ervaring gekend te hebben waardoor auteurs zoals Bloem en Van Dis in de Indische literatuur geïncorporeerd worden. Hij pleit ervoor om het literaire werk van tweede-generatieauteurs

⁸⁹ D’haen baseert zich op *The empire writes back* (1989) van Bill Ashcroft, Gareth Griffiths en Helen Tiffin en op *Colonial & postcolonial literature* (1995) van Elleke Boehmer.

⁹⁰ Ashcroft, Griffiths en Tiffin 2010, p. 2, Boehmer 2005, p. 3 en D’haen 2009, p. 11.

⁹¹ D’haen 2002, p. 12.

⁹² D’haen 2002, p. 9.

⁹³ Praamstra 2009, p. 152.

ook in de derde betekenis van postkoloniale literatuur op te vatten. Deze schrijvers zouden zich gedragen als ex-gekoloniseerden, omdat zij zich scherp bewust zijn van 'hun tweeslachtige relatie met de cultuur en literatuur van het moederland. Aan de ene kant zetten ze zich daartegen af, aan de andere kant zijn ze er nauw mee verbonden'.⁹⁴ Daarnaast hebben zij vaak 'expliciet de bedoeling om een eigen (groeps)identiteit te bevorderen of te scheppen'.⁹⁵

Bert Paasman rekent in een themanummer van *Indische Letteren* (2003) over de Tweede generatie de literaire werken van repatriantenkinderen eveneens tot de postkoloniale literatuur in de derde betekenis en stelt daarenboven dat zij cruciaal zijn voor het in beeld brengen van de dekolonisatie van Indonesië:

De literatuur van de dekolonisatie wordt met name door de Tweede generatie geschreven: zij zijn degenen die stem geven aan de zwijgende meerderheid van de voorafgaande generaties, zij schrijven in het centrum van het vroegere koloniale rijk, vanuit een postkoloniaal perspectief, zij zijn degenen die 'terugschrijven'.⁹⁶

Om een zo volledig mogelijk beeld van de literaire representatie van Indo-Europeanen te schetsen zal ik postkoloniale literatuur in alle drie betekenissen hanteren. Er zijn nu eenmaal auteurs die 'doorschrijven' (die koloniale beelden blijven verbreiden, wat vaak gestalte krijgt in nostalgie, en die dus strikt genomen postkoloniale literatuur uitsluitend in de historische betekenis van het begrip produceren) en er zijn schrijvers die 'terugschrijven' (die een maatschappijkritische visie tentoonspreiden en zich scherp bewust zijn van hun tweeslachtige relatie tot de Nederlandse cultuur en literatuur).

In de context van postkoloniale Indische literatuur wordt gewerkt met auteursgeneraties. Onderscheidend is nog immer het ervaringscriterium: wie heeft Indië wel en wie niet uit eigen ervaring gekend? Het nadeel van het onderverdelen in generaties (of het groeperen van schrijvers in het algemeen) is dat er altijd auteurs zullen zijn die buiten de boot dreigen te vallen: bijvoorbeeld schrijvers die weliswaar in Indië geboren werden, maar op jonge leeftijd naar Nederland kwamen, zoals Jeroen Brouwers of Bouke Jagt, waardoor zij Indië nauwelijks uit eigen ervaring gekend hebben. Een ander nadeel is, dat de praktijk altijd weerbarstiger is dan een schematische indeling in generaties waardoor het gevaar van zinloos generaliseren op de loer ligt. In *Europa buitengaats* (2002) wijst Peter van Zonneveld er bijvoorbeeld op dat het begrip Tweede generatie een wel erg generaliserende term is die een zeer diverse groep auteurs onder één noemer samenbrengt.⁹⁷ Desondanks is deze indeling in generaties inmiddels vrij gangbaar onder wetenschappers die zich met Indische literatuur bezighouden. Deze groepen auteurs vormen namelijk niet alleen door hun leeftijd en achtergrond in sociaal opzicht een generatie, maar ook in lite-

⁹⁴ Praamstra 2009, p. 152.

⁹⁵ Praamstra 2009, p. 152.

⁹⁶ Paasman 2003, p. 166.

⁹⁷ Van Zonneveld 2002, p. 158.

rair opzicht doordat elke groep haar eigen thematiek kent.⁹⁸

In het literaire werk van de Eerste generatie speelt een Indische jeugd en het (gedwongen) afscheid van de Indische geboortegrond een centrale rol. Om het begrip ‘eerste-generatieauteur’ in een Indisch-Nederlandse context verder af te bakenen, hanteer ik de volgende criteria: auteurs die vóór de Japanse bezetting geboren zijn; die Indië uit eigen ervaring gekend en/of de Indonesische dekolonisatie aan den lijve ondervonden hebben; in wier werk het koloniaal verleden en de nasleep daarvan een belangrijke rol spelen; en die vóór de jaren tachtig gedebuteerd zijn. Tot de Eerste generatie kunnen op basis van het bovenstaande bijvoorbeeld gerekend worden: Jeroen Brouwers, Margaretha Ferguson, Paula Gomes, Hella S. Haasse, Bouke Jagt, Vincent Mahieu, Loes Nobel, Lin Scholte, F. Springer, Helga Ruebsamen en Aya Zikken.⁹⁹ Zij produceren voornamelijk postkoloniale literatuur in de eerste van de bovengenoemde betekenissen: het maatschappijkritische aspect is lang niet altijd aanwezig en soms vormt nostalgie een belangrijk aspect van hun literaire werk (Mahieu, Gomes en Nobel expliciet uitgezonderd).

Omdat de Indische literatuurproductie slechts tot 1970 in kaart gebracht is, valt zonder nader bibliografisch onderzoek de postkoloniale Indisch-Nederlandse letterkunde niet te kwantificeren. Bovendien betreft het geen afgeronde literatuur, maar verschijnen er nog altijd Indische romans en verhalen van zowel eerste- als tweede-generatieauteurs. Er valt dus ook niet te berekenen hoe het postkoloniale corpus van dit onderzoek over de verschillende schrijversgeneraties verdeeld moet worden. Ik heb uit pragmatische overwegingen gekozen voor een evenredige verdeling over de verschillende schrijversgeneraties. Op basis van de hierboven genoemde corpuscriteria heb ik de volgende werken van eerste-generatieauteurs geselecteerd:

Jaar	M/V	Auteur	Titel
1960	M	Mahieu, Vincent (ps. van J. Boon)	<i>Tjoek</i>
1974	V	Ferguson, Margaretha	<i>Hollands-Indische verhalen</i>
1974	M	Springer F. (ps. van C.J. Schneider)	<i>Tabee, New York</i>
1975	V	Gomes, Paula	<i>Sudah, laat maar</i>
1977	V	Scholte, Lin	<i>Takdiran en andere verhalen</i>
1991	V	Nobel, Loes	<i>Huil niet om een Belanda</i>
1999	V	Keuls, Yvonne	<i>Mevrouw mijn moeder</i>
2002	V	Haasse, Hella S.	<i>Sleuteloog</i>

De literatuur van de Tweede generatie is vaak autobiografisch van aard en vormt zowel een verslaglegging van hun zoektocht naar Indische identiteit, als een vastlegging van herinneringen aan de oorlog in Indië, dekolonisatie en repatriëring van de Eerste generatie. Om het begrip ‘tweede-generatieauteur’ te definiëren kunnen de criteria van Paas-

⁹⁸ Paasman 2003, p. 165.

⁹⁹ Deze opsomming is vanzelfsprekend niet volledig.

man dienen. Hij definieert deze nieuwe groep als volgt: schrijvers die grofweg in de eerste helft van de jaren vijftig geboren zijn; van wie ten minste één ouder een poos onder de palmen gewandeld heeft; in wier werk de dekolonisatie van Indonesië en nasleep daarvan een belangrijke rol speelt; en die rond 1980 gedebuteerd zijn.¹⁰⁰ Ook Van Zonneveld ziet ondanks zijn bedenkingen bij het generatiebegrip overeenkomsten tussen de schrijvende repatriantenkinderen: het gaat om auteurs die schrijven over de gevolgen van opgroeien in een Indisch gezin in een Nederlandse omgeving, wat leidt tot allerlei vragen over de familiegeschiedenis, identiteit en positie in de postkoloniale maatschappij.¹⁰¹ Tot de Tweede generatie kunnen onder anderen gerekend worden: Reggie Baay, Alfred Birney, Marion Bloem, Adriaan van Dis, Kester Freriks, Theodor Holman, Ernst Jansz, Glenn Pennock, Nicolette Smabers en Jill Stolk.¹⁰² Zij produceren hoofdzakelijk postkoloniale literatuur in de tweede en derde betekenis van het begrip.

Op basis van de hierboven geformuleerde corpuscriteria heb ik de volgende werken van tweede-generatieauteurs geselecteerd:

Jaar	M/V	Auteur	Titel
1983	V	Bloem, Marion	<i>Geen gewoon Indisch meisje</i>
1983	V	Stolk, Jill	<i>Scherven van smaragd</i>
1983	M	Jansz, Ernst	<i>Gideons droom</i>
1991	M	Birney, Alfred	<i>Vogels rond een vrouw</i>
1992	M	Holman, Theodor	<i>Familiefeest</i>
1994	M	Dis, Adriaan van	<i>Indische duinen</i>
2005	M	Baay, Reggie	<i>De ogen van Solo</i>

Het bovenstaande over postkoloniale literatuur en schrijversgeneraties roept de vraag op of er ook een derde generatie Indische auteurs bestaat. Aan het begin van het millennium sprak Esther Captain zich in *Indische Letteren* hierover hoopvol uit. De Tweede generatie debuteerde pas rond haar dertigste levensjaar. Als dit ook zou gelden voor een Derde generatie, zo betoogde zij, dan zou zij weldra de literaire arena betreden.¹⁰³ Anno 2016 is die nieuwe generatie schrijvers (vooralsnog) niet opgestaan. Auteurs met een Indische achtergrond, zoals Gustaaf Peek, thematiseren hun familiegeschiedenis in hun literaire werk tot op heden niet. Het is dus voorlopig de vraag of er wel sprake kan zijn van een nieuwe Indische literatuurproductie door een Derde generatie of dat de Indische literatuur op den duur uitgebloeid raakt en verdwijnt. In deze constatering herkent de oplettende lezer vanzelfsprekend de sombere woorden van Nieuwenhuys uit de *Oost-Indische spiegel*:

¹⁰⁰ Paasman 2003, p. 163.

¹⁰¹ Van Zonneveld 2002, p. 158.

¹⁰² Deze opsomming is vanzelfsprekend niet volledig.

¹⁰³ Captain 2003, p. 260.

De Nederlandse letterkunde voor zover Indonesië daarin verschijnt, is een afgeronde literatuur. Dit brengt wie over haar schrijft in een andere positie dan tevoren; hij behoeft niet meer [...] in de verte te staren. Die verte is er niet meer; er is geen weg meer vooruit, alleen nog maar terug.¹⁰⁴

Die voorspelling kwam destijds te vroeg. Of zij nu – bijna een halve eeuw na dato – alsnog uitkomt, zal de tijd ons leren...

Werkwijze

Discoursanalytische literatuurbenadering

Literaire representaties maken als gezegd deel uit van discoursen, maar het is niet eenvoudig om een discours te identificeren. De geestelijk vader van de discoursanalyse, Foucault, is bijvoorbeeld niet eenduidig in zijn begrip van discours. Ook in discourstheorieën van anderen wordt discours vaak (opzettelijk) vaag gedefinieerd. Daarnaast bieden zij doorgaans geen concrete methodologie om discoursen in (literaire) teksten te analyseren. Ondanks deze bedenkingen – waarop Foucault en anderen overigens uitdrukkelijk gewezen hebben¹⁰⁵ – kan een discoursanalytische benadering een vruchtbaar kader scheppen voor de analyse van literatuur wanneer er concrete onderzoeksvragen zijn geformuleerd. Bovendien heeft Foucault zelf al een idee gegeven van het type uitspraken dat kan duiden op een discours en geeft hij de (literatuur)wetenschapper enkele aanwijzingen om die uitspraken (in literatuur) op te sporen. Volgens hem moet de onderzoeker op zoek gaan naar zogeheten discursieve formaties:

Whenever one can describe, between a number of statements, such a system of dispersion, whenever, between objects, types of statement, concepts, or thematic choices, one can define a regularity (an order, correlations, positions and functionings, transformations), we will say, for the sake of convenience, that we are dealing with a discursive formation.¹⁰⁶

Discursieve formaties kunnen dus worden opgevat als woorden en beelden die een zekere onderlinge samenhang vertonen en tezamen bepaalde visies over – in dit geval – Indo-Europeanen tot uitdrukking brengen.¹⁰⁷ Hierbij gaat het niet enkel om de inhoud, maar ook om de vorm die discursieve formaties aannemen: dus niet alleen de thematiek van onderling samenhangende uitspraken is van belang, maar ook de manier waarop er over deze thematiek gesproken wordt en hoe die gerepresenteerd wordt in literatuur. Wanneer een groep onderling samenhangende uitspraken zich in literatuur aftekent, kan gedacht

¹⁰⁴ Nieuwenhuys 1978, p. 531.

¹⁰⁵ Zie in het bijzonder Mills 2004a.

¹⁰⁶ Foucault 2010, p. 38, cursief in origineel.

¹⁰⁷ Foucault 2010, p. 80.

worden dat er kennelijk bepaalde 'regels' of 'conventies' zijn die de manifestatie van die discursieve formaties mogelijk maken en die bepalend zijn voor de representatie van Indo-Europeanen in een bepaalde cultuurhistorische context. Ik zal de aard en functie van die uitspraken analyseren en tevens de (ongeschreven) regels en verborgen aannames die hieraan ten grondslag liggen trachten op te sporen.

In de postkoloniale literatuurwetenschap hebben als gezegd lange tijd binaire opposities, zoals kolonisator versus gekoloniseerde, westers versus oosters en 'blank' versus 'bruin', centraal gestaan. De literaire representatie van Indo-Europeanen laat zich echter niet in dergelijke tegengestelde categorieën beschrijven, omdat het om een geracialiseerde 'tussengroep' uit het koloniaal discours gaat. De literaire verbeelding van deze bevolkingsgroep laat zich beter analyseren in termen van patronen dan op grond van een binaire categorisatie. Met patronen bedoel ik regelmaat en herhalingen in de literaire beeldvorming die gebruikt wordt om Indo-Europeanen te beschrijven. Deze patronen kunnen discursieve formaties in literatuur genoemd worden. Patronen laten ruimte voor accentverschuivingen, verschillen en ontwikkelingen, terwijl zij tegelijkertijd een bepaalde samenhang en continuïteit uitdrukken. Met een analyse van patronen meen ik recht te kunnen doen aan de complexiteit van de literaire representatie van Indo-Europeanen.

Waar in de koloniale periode hoofdzakelijk geschreven werd vanuit wetenschappelijke denkbeelden en de politieke overtuiging dat 'rasvermenging' negatieve gevolgen zou hebben voor de koloniale status quo, worden in het postkoloniale tijdperk de zelfbeelden van Indo-Europeanen dominant. Het geracialiseerde discours verdwijnt langzaam maar zeker uit de literaire representatie (dat had immers ten dienste gestaan van een inmiddels voorbijge koloniale politiek en vervult dus geen functie meer). Het is met betrekking tot de postkoloniale literaire representatie van Indo-Europeanen dan ook niet zinvol om nog langer te spreken van patronen in de representatie van personages, maar het ligt meer voor de hand om te kijken naar complexen op handelingsniveau (thema's die steeds terugkeren in de literaire representatie van Indo-Europeanen). Het betreft immer nog discursieve formaties: verzamelingen van onderling samenhangende woorden en beelden die keer op keer terugkomen in de literaire uitbeelding van deze bevolkingsgroep.

Discoursen, literatuur en literaire representatie

Als het over Indo-Europeanen gaat, wordt er gemakkelijk gesproken van het koloniale discours, het literaire discours of het discours over 'ras' en 'rasvermenging' zonder dat duidelijk wordt hoe die zich tot elkaar verhouden. Het begrip 'discours' wordt op verscheidene manieren gehanteerd en kan bijvoorbeeld betrekking hebben op een overkoepelend denksysteem dat op een bepaald moment in een bepaalde samenleving of cultuur opgang vindt, maar ook op 'subdiscoursen' daarbinnen. Het gaat hier om verschillende niveaus van representatie: metaniveau, distributieniveau en thematisch niveau. Het koloniaal discours is bijvoorbeeld het cultuurhistorische denksysteem waarbinnen Indo-Europeanen lange tijd geduid werden. Dit discours werd gevoed door verschillende beeldvormingskanalen (bijvoorbeeld de maatschappij, wetenschap en literatuur) die ie-

der een discours op zich genoemd kunnen worden, die in een voortdurende wisselwerking met elkaar stonden en die tezamen het beeld over Indo-Europeanen bepaalden. Een discours kan daarentegen ook betrekking hebben op een gethematiseerd gedachtegoed, bijvoorbeeld over 'ras' en 'rasvermenging' dat langs verschillende wegen (zoals de literatuur) in een bepaalde cultuurhistorische context (zoals het koloniale tijdperk) tot uitdrukking gebracht wordt.

De literaire representatie van Indo-Europeanen wordt in de eerste plaats bepaald door het koloniaal discours, een algemeen denkkader over kolonisatie. In dit discours staat de veronderstelde binaire oppositie tussen het Oosten en Westen centraal en wordt kolonisatie uitgebeeld als een beschavingsmissie ten bate van de oosterling. Deze ideologische voorstelling laat zich samenvatten als *white man's burden* naar het gelijknamige gedicht van Rudyard Kipling uit 1899 dat wereldwijd een symbool hiervan werd, omdat het kolonisatie representeert als de morele plicht van de 'blanke' westerse man om niet-westerse volkeren tot ontwikkeling te brengen waardoor imperialistische motieven door morele gemaskeerd worden. Aan het Oosten en het Westen worden zowel positieve als negatieve eigenschappen toegeschreven. Het Oosten wordt geassocieerd met ongeremdheid en wanbeschaving, maar tegelijkertijd met natuurlijke eenvoud en kracht. Het Westen wordt op één lijn gesteld met beschaving en beheersing in moreel en zedelijk opzicht, maar ook met gekunsteldheid en degeneratie. In de koloniale verbeelding bestaat een ambivalente relatie tussen Europa en zijn koloniën en wordt de koloniale overheersing gerepresenteerd als een fragiel evenwicht dat tot iedere prijs behouden moet worden.

Daarnaast wordt de literaire representatie van Indo-Europeanen bepaald door een aantal gethematiseerde discoursen. Het meest voor de hand liggende gedachtegoed is dat over 'ras' en 'rasvermenging' waarin huidskleur in belangrijke mate als een signaal van iemands beschavingsniveau werd opgevat: 'licht' werd doorgaans geassocieerd met veel beschaving; 'donker' met weinig. Deze geracialiseerde denkbeelden hangen samen met een gethematiseerd gedachtegoed over stand en klasse, twee sociaaleconomische categorieën die tot dusver door mij als synoniemen gebruikt zijn. Klasse drukt een economische positie uit, meetbaar aan de hand van materieel bezit; stand daarentegen is een maatschappelijke rang die berust op een sociaalpsychologische constructie en betrekking heeft op de gevoelde overeenkomst tussen mensen van soortgelijke afkomst, opvoeding en mentaliteit.¹⁰⁸ Het merendeel van de te bespreken personages uit de koloniale belletristiek is bijvoorbeeld afkomstig uit de koloniale elite. Zij behoren tot dezelfde welgestelde klasse, maar niet tot dezelfde stand, want zij worden in sociaal aanzien verschillend gewaardeerd waarbij huidskleur als graadmeter van beschaving een belangrijke rol speelt. Er wordt namelijk een wereld van (stands)verschil ervaren tussen de lichte en donkere personages.

Deze geracialiseerde en sociaaleconomische discoursen hangen samen met een derde gethematiseerd gedachtegoed over gender. Dit discours komt tot uitdrukking in de veronderstelde tegenstelling tussen man en vrouw. In de negentiende eeuw krijgt deze vorm

in de zogenoemde geslachtskaraktertheorie. In deze wijdverbreide theorie, die sterk beïnvloed werd door ideeën van Immanuel Kant en Jean-Jacques Rousseau, wordt het mannelijke hoger gewaardeerd dan het vrouwelijke waardoor mannen een dominante positie ten opzichte van vrouwen toegeschreven krijgen. Daarnaast wordt het masculiene geassocieerd met activiteit/rationaliteit en het feminiene met passiviteit/ emotie. Hierdoor wordt de representatie van de man bepaald door allerlei eigenschappen die te maken hebben met verstand en daadkracht terwijl die van de vrouw gekenmerkt wordt door eigenschappen die betrekking hebben op gevoel en lijdzaamheid.¹⁰⁹ Deze hiërarchische tegenstelling bepaalde niet alleen wat als gepaste gedragspatronen voor beide geslachten gold, maar ook wat als realistische en natuurgetrouwe representaties van mannen en vrouwen in literatuur beschouwd werd.

Al deze discoursen vormden tezamen een ‘mentale realiteit’ waarbinnen Europeanen zichzelf en anderen duiden. In de literaire representatie van Indo-Europeanen werken deze discoursen op verschillende wijze op elkaar in, afhankelijk van etnische achtergrond, sociaaleconomische omstandigheden, geslacht en omgeving van een personage. Hoewel discoursen abstract en ongrijpbaar kunnen lijken, terwijl zij tegelijkertijd de gangbare denkbelden en opvattingen van een samenleving in een bepaalde periode bepalen, worden zij in de uitbeelding van Indo-Europese personages juist concreet en inzichtelijk gemaakt. Men zou Indo-Europese personages dan ook kunnen opvatten als kruispunten van discoursen. In mijn analyse zal ik inductief te werk gaan. Ik heb ernaar gestreefd zo veel mogelijk personages te behandelen. Toch komt niet ieder Indo-Europees personage aan bod: hij of zij moet een rol van betekenis in de verhaalhandeling vervullen. De personages die weggelaten zijn, zijn dit niet omdat zij niet een bepaalde lijn van representatie pasten, maar omdat zij de zoveelste illustratie ervan vormden en in hun bescheiden rol dus niets toevoegden.

Ik beoog een breed spectrumonderzoek en wil de literaire werken in hun historische context behandelen en bestuderen hoe bepaalde literaire representaties tot stand komen, verklaren waar zij vandaan komen, en analyseren hoe zij zich tot elkaar verhouden en tezamen functioneren in literatuur en daarbuiten (in een bredere maatschappelijke discussie over Indo-Europeanen). Ik ga niet diep in op de narratologische structuur van de afzonderlijke literaire werken. In veel gevallen hoeft dat ook niet, omdat het leeuwen-deel van de Indisch-Nederlandse letterkunde bestaat uit eenvoudige vertelstructuren en lineaire, chronologische vertellingen waarin doorgaans fabel en sujet gelijk oplopen en wij niet te maken krijgen met bijvoorbeeld verschillende vertelstandpunten, een onbetrouwbare verteller of grote verschillen tussen de volgorde waarin de gebeurtenissen zich afspelen (fabel) en waarin deze aan de lezer gepresenteerd worden (sujet). Wel houd ik oog voor vertelstandpunten en focalisatie in literaire teksten om verschillende visies (van personages, verteller en tekst als geheel) in een literair werk ten opzichte van elkaar te kunnen duiden.

¹⁰⁹ Streng 1997, p. 10-14. Zie voor een overzicht van geslachtseigenschappen Streng 1997, p. 11.

Ten slotte

Wie uitspraken wil doen over een groot corpus en tegelijkertijd oog voor nuances daarbinnen wil houden, ontkomt niet aan 'vaag' woordgebruik dat een bepaalde gradatie uitdrukt. Er zijn altijd uitzonderingen en onderlinge verschillen te vinden, wat overigens niet betekent dat een bepaalde bevinding daarmee gelijk onderuitgehaald of ontkracht wordt. Het lijkt onwaarschijnlijk dat *alle* Indo-Europeanen negatief en *alle* andere Europeanen positief uitgebeeld worden; of dat *alle* uit Europa afkomstige schrijvers een Eurocentrische auteurspositie innemen (en geracialiseerde beeldvorming bevestigen) en *alle* in Indië geboren schrijvers een Indocentrische auteurspositie innemen (en deze denkbeelden ontkrachten). Ik maak daarom in mijn analyse gebruik van woorden en zinsneden die een bepaalde gradatie uitdrukken zoals doorgaans, over het algemeen, vaak, meestal, veelal, in de regel, et cetera. Ik gebruik deze woorden wanneer er sprake is van een veelvoorkomend verschijnsel, wanneer een substantieel deel van literaire werken of Indo-Europese personages door een bepaald aspect gekenmerkt wordt, en ik dit representatief acht voor het gehele (koloniale of postkoloniale) corpus.

Deel I

Koloniale literatuur

3 Koloniale achtergronden

‘Mijn kinderen zijn Indo-Europeanen, en die slaan zich niet zoo gemakkelijk door het leven als wij, “volbloed” Hollanders. Nooit zullen mijn kinderen worden, wat ik ben. [...] Ook zullen zij nooit het werk kunnen doen, wat ik kan doen. Zij zijn nu eenmaal geen echte Westerlingen, en op alle gebied staan zij achter. Zij beklagen zich daarover, al of niet terecht, maar de feiten zijn zoo, en men moet er rekening mee houden. En om het te begrijpen, moet je Indië en de Indische menschen kennen. Dan begrijp je dadelijk, dat zij altijd 2de rangs zullen zijn, zoolang Indië nog door een Westersche natie wordt geregeerd.’

Uit: Willem Walraven, *Brieven. Aan familie en vrienden 1919-1941* (1992)

Inleiding

De bekende journalist Willem Walraven was in Indië met een inheemse vrouw getrouwd, wat van zijn kinderen in de maatschappelijke perceptie Indo-Europeanen maakte. Het openingscitaat is afkomstig uit één van zijn vele brieven aan familie en vrienden in het moederland en demonstreert dat sociale scheidslijnen dwars door families konden lopen. Literaire representaties weerspiegelen deze scheidslijnen, tegelijkertijd helpt literatuur sociaal onderscheid vorm te geven. De literaire representatie van Indo-Europeanen kan daarom niet los gezien worden van een groter geheel aan koloniale beeldvorming over ‘ras’ en ‘rasvermenging’. In dit hoofdstuk zal ik die beeldvorming in kaart brengen en in haar cultuurhistorische context bespreken. Hierbij zullen de opvattingen en ideeën over Indo-Europeanen uit het publieke domein, in de vorm van denkbeelden uit de Nederlandse en Indische pers, een leidraad vormen. Deze media putten uit een groot aantal bronnen. Zij vormden niet alleen weerslag van heersende opvattingen en ideeën, maar bereikten tegelijkertijd een groot publiek en hadden een grote impact op de maatschappelijke beeldvorming. De pers is dus – net als literatuur – niet alleen een weerspiegeling van cultuurhistorische ideeën, maar ook een beeldvormende kracht die een belangrijke rol speelde in de maatschappelijke representatie van Indo-Europeanen.

De beeldvorming over Indo-Europeanen wordt gevoed vanuit twee debatten: een Europees en een Indisch debat. Deze debatten kenden verschillende cultuurhistorische wortels en werden door een verschillende ontwikkeling gekenmerkt. In Europa werd de discussie bepaald door uit de wetenschap afkomstige denkbeelden over ‘rasvermenging’. Wetenschappelijke ideeën over ‘ras’ kenden reeds een lange geschiedenis maar kwamen in de tweede helft van de negentiende eeuw onder invloed van het evolutiedenken tot grote bloei. Het betrof een relatief statische discussie waarin steeds dezelfde denkbeel-

den opdoken die de superioriteit van het Europese 'ras' en de zogenaamde noodzaak van raszuiverheid bepleitten. In relatie tot imperialisme leek het Europese debat door (de angst voor verlies van) de koloniale suprematie gemotiveerd te worden. In dat kader werd 'rasvermenging' als een negatief verschijnsel gezien dat de superioriteit van het Europese 'ras' aantastte en daarmee de koloniale status quo ondermijnde. Omdat het om een debat gaat waarin steeds dezelfde denkbeelden terugkeren, heb ik mij in de onderstaande analyse gericht op de patronen hierbinnen en niet zozeer op de historische ontwikkeling ervan. Ik ben opzoek gegaan naar de ideeën die hierin constant bleven en daardoor langdurig in de perceptie over Indo-Europeanen doorwerkten.

In Indië werd het debat door een ander geluid gekenmerkt. In tegenstelling tot de Europese discussie volgde de Indische de maatschappelijke ontwikkelingen in de kolonie op de voet. De Indische denkbeelden werden gemotiveerd door een zeker pragmatisme, waarin 'rasvermenging' heel anders geduid werd dan in Nederland. Omdat in de negentiende eeuw het aantal Europese vrouwen in Indië achterbleef bij het aantal Europese mannen waren 'interraciale' relaties met lokaalgeboren vrouwen juist maatschappelijk geaccepteerd geweest en werden zulke verbintenissen zelfs aangemoedigd om totoks snel wegwijs te maken in de Indische maatschappij. De kwestie van raszuiverheid speelde dus aanvankelijk helemaal geen grote rol. Dit gebeurde pas later, toen er als gevolg van allerlei sociaaleconomische ontwikkelingen steeds meer Europese vrouwen naar de kolonie kwamen en een verblijf in Indië niet langer als iets definitiefs maar als een tijdelijk oponthoud gezien werd. Het debat in de kolonie werd dus door een andere visie gekenmerkt dan die in het moederland en maakte bovendien, zoals ik zal laten zien, in een tijdsbestek van enkele decennia een drastische verandering door. Ik zal mij in de analyse van het Indische debat daarom juist wel op het historische aspect concentreren.

Indo-Europeanen kwamen tevens voor in een derde debat. Het betreft een internationale discussie over het zogenoemde gele gevaar, die ook gestalte kreeg in de Nederlandse en Indische pers en die aanzwol in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog in Zuidoost-Azië. In de negentiende en het begin van de twintigste eeuw werden de Aziatische volkeren vanwege hun (inter)nationale en economische opmars in toenemende mate als gevaarlijk beschouwd, iets wat hun de bijnaam 'het gele gevaar' opleverde. Van die discussie zijn ook in de Nederlandstalige pers sporen terug te vinden. Aanvankelijk had 'het gele gevaar' betrekking op de Mongolen en later ook op Japanners en Chinezen, maar in de eerste helft van de twintigste eeuw ging die benaming een bredere etnische groep aanduiden en werden Indo-Europeanen – ondanks hun Nederlandse staatsburgerschap – steeds vaker als gevaarlijk gepercipieerd. In de pers was men bijvoorbeeld verdeeld over de vraag tot welke categorie zij in etnisch en sociaal opzicht gerekend moesten worden. Hun loyaliteit aan het moederland werd voortdurend in twijfel getrokken. Dit bleek vooral tijdens de Japanse bezetting van Indië een problematische kwestie, omdat Indo-Europeanen door zowel Nederland als Japan als Aziatisch beschouwd werden. In de analyse van dit derde debat zal ik mij opnieuw op historische aspecten concentreren, omdat hierin destijds actuele maatschappelijke ontwikkelingen een belangrijke aanjagende rol speelden.

Dat betekent overigens niet dat het om volledig gescheiden beeldvormende circuits gaat en Indische denkbeelden niet in de Nederlandse media voorkwamen of het Europese debat in de Indische journalistiek geheel afwezig was. Er bestond een zekere uitwisseling tussen de Nederlandse en Indische pers. Daarom komen we in het Europese debat ook berichtgeving uit Indische kranten en tijdschriften tegen. Zij namen stukken van elkaar over, waarvan sommige zonder toelichting en andere becommentarieerd geplaatst werden. Indische journalisten waren het lang niet altijd eens met Europese denkbeelden. Zij bestreden bijvoorbeeld het idee dat ‘rasvermenging’ tot onvruchtbaarheid zou leiden: de dagelijkse Indische praktijk wees immers iets anders uit dan de Europese theorievorming hierover. De Europese en Indische beeldvorming staan dus niet helemaal los van elkaar, maar zij zijn ieder in een eigen cultuurhistorische context geworteld waardoor zij andere accenten kenden. In mijn analyse gaat het mij vooral om het feit dat bepaalde uitspraken over Indo-Europeanen opduiken in de pers in een bepaalde cultuurhistorische context – dus: dat zulke uitspraken op dat moment gedaan konden worden en dat zij gezien hun aantal en onderlinge samenhang kennelijk destijds als algemeen geaccepteerde kennis golden – en niet zozeer om het specifieke medium waarin die uitspraken gedaan worden.

Allereerst zal ik in een aantal pennenstreken de geschiedenis van Indo-Europeanen in Indië schetsen om vervolgens in te gaan op deze drie debatten die ik tegen hun wetenschappelijke en maatschappelijke achtergrond zal behandelen.

Indo-Europeanen in Indië

De Europese bevolkingsgroep in Indië, waartoe Indo-Europeanen doorgaans gerekend werden, bestond in etnisch opzicht uit drie categorieën: de zogeheten ‘volbloed’ Europeanen, die onderverdeeld konden worden in westerlingen en lokaal geboren; de Indo-Europeanen, die uitgesplitst konden worden in nageslacht uit een ‘gemengd’ huwelijk en erkende kinderen uit een concubinaat; inheemse vrouwen die door een huwelijk met een Europese man de Europese status verwierven. De Indo-Europeanen uit de Europese bevolking vormden in etnisch opzicht evenmin een homogene groep. Zo waren er Indo-Europeanen van een Europese vader en inheemse moeder; van een Europese vader en Indo-Europese moeder; van een Indo-Europese vader en inheemse moeder; van een Indo-Europese vader en Europese moeder; of van twee Indo-Europese ouders. Hiervan kon de Europese ouder Hollands, maar ook Frans, Duits, Engels of van een andere nationaliteit zijn; en de inheemse moeder kon Javaans, Soendanees, Maleis, Ambonees, Menadonees of van een andere etnische achtergrond zijn.¹ Het ging dus om een zeer diverse groep, waarbinnen ook nog stands- en klassenverschillen te vinden waren.

¹ Van den Doel 1996, p. 184, Van der Veur 1955, p. 90-91 en Wertheim 1948, p. 92-94, 108.

Aantallen en staatsrechtelijke positie

In vergelijking tot de omvang van de inheemse bevolking was de Europese bevolkingsgroep in Indië klein. In de vakliteratuur circuleren verschillende getallen. A. van Marle gaat in “De groep der Europeanen in Nederlands-Indië” (1951-52) uit van de volgende getallen: in 1860 leefden er circa 44.000 Europeanen in Indië, in 1880 circa 60.000, in 1900 circa 91.000, in 1920 circa 170.000 en bij de inval van Japan in 1942 circa 300.000. Volgens Janny de Jong in “Een Nederlandse ‘minderheid’ in den vreemde” (1991) bestond de Europese gemeenschap in 1860 uit circa 44.000 personen, in 1900 was dat aantal gestegen tot circa 88.000, en in 1930 tot circa 240.000. In dat laatste jaar bedroeg de totale bevolking van Indië meer dan 60 miljoen, waarvan de Europeanen dus nog geen 0,4% uitmaakten. Hoewel de bovenstaande getallen van elkaar verschillen, spreken zij elkaar niet tegen: er zijn slechts verschillende peiljaren gebruikt. Bovendien maken zij stuk voor stuk duidelijk dat de Europeanen een uiterst gering percentage uitmaakten van de totale bevolking van Indië.²

Officieel werd er binnen de Europese bevolkingsgroep geen onderscheid gemaakt tussen ‘volbloed’ en ‘halfbloed’ Europeanen. Daarom staat niet onomstotelijk vast hoeveel procent van de Europese bevolking uit Indo-Europeanen bestond. In de vakliteratuur circuleren wel verschillende schattingen. Volgens Ulbe Bosma in “The Indo” (2005) zou rond 1870 80% van de Europese bevolkingsgroep uit Indo-Europeanen bestaan en in 1900 nog slechts 67%, terwijl de Europese bevolking als zodanig was verdubbeld. In *Introduction to a social-political study of the Eurasians of Indonesia* (1955) schat P.W.J. van der Veur het percentage Indo-Europeanen in de Europese bevolkingsgroep in 1930 op 56%. Hierin wordt de dalende trend die Bosma signaleert, weerspiegeld.³ Deze daling had te maken met het langzaam maar zeker veranderende sociale aanzien van Indo-Europeanen in Indië en de algemene tendens in de twintigste eeuw om de koloniale maatschappij steeds verder te laten ‘verhollandsen’ (waarover verderop meer).

Indië kende sinds 1854 twee soorten rechtspraak: het Europees recht voor Europeanen en daarmee gelijkgestelden, en het inheems recht voor de inheemse bevolking en zij die hiertoe gerekend werden. Indo-Europeanen kwamen zowel onder de Europese als de inheemse bevolking voor. Welk recht op een Indo-Europeaan van toepassing was, was afhankelijk van zijn staatsrechtelijke status (waarmee eveneens zijn sociale positie als Europeaan of ‘Inlander’ in de Indische samenleving bepaald werd). De staatsrechtelijke status van Indo-Europeanen was afhankelijk van erkenning door een Europese vader. Wanneer zij voortkwamen uit een ‘gemengd’ huwelijk, waren zij automatisch Europeaan. Wanneer zij uit een concubinaat geboren waren, kon de Europese vader hen erkennen. Zij kregen dan de Nederlandse nationaliteit en genoten doorgaans een opvoeding in Europese kringen. De Europese vader echter kon hen ook verstoten. In dat geval kregen zij

² De Jong 1991, p. 28 en Van Marle 1951-52.

³ Bosma 2005, p. 71 en Van der Veur 1955, p. 25-26.

de inheemse status en groeiden meestal in de kampong op.⁴

Het was sinds 1828 al mogelijk om buitenechtelijke nakomelingen te erkennen of om hen niet te erkennen, maar wel in te schrijven in de geboorteregisters met de verplichting om voor hen te zorgen. De laatstgenoemde kinderen kregen dan de geheel of gedeeltelijk omgekeerde geslachtsnaam van hun vader en verwierven eveneens de Europese status. Hierbij ging het lang niet altijd om de erkenning van eigen nageslacht. Europeanen erkenden vaak ook dat van anderen: soms ging het om een altruïstische daad waarbij in de steek gelaten Indo-Europese kinderen erkend werden, maar soms werden ook Indo-Europese (of inheemse) kinderen tegen een financiële of stoffelijke vergoeding erkend. In 1892 werd ten slotte de Nationaliteitswet van kracht waarin bepaald werd dat iedereen die van een Nederlander afstamde – erkend of niet – de Nederlandse nationaliteit kreeg waardoor Indo-Europeanen sindsdien in de regel tot de Europese bevolkingsgroep gerekend werden.⁵

Verindischen en verhollandsen

Indo-Europeanen maakten als gezegd van meet af aan deel uit van de koloniale wereld. Juist bij het ontstaan van de kolonie werd een huwelijk met een inheemse vrouw aangemoedigd. Het was de bedoeling dat mannen die naar de kolonie kwamen zich er permanent zouden vestigen; daarom was het van belang dat zij zo snel mogelijk zouden ‘verindischen’ om zogeheten blijvers te worden. Een inheemse vrouw zou de totok een band met het land geven en zij kon hem snel vertrouwd maken met de taal en cultuur. Bovendien zou de Indische omgeving ongeschikt zijn voor de Nederlandse echtgenote, want zij zou er geplaagd worden door heimwee en verveling of last hebben van klimaat en cultuur.⁶ Om ‘interraciale’ relaties te bevorderen stelden veel bedrijven in Indië zogeheten trouwbepalingen op die al snel als ‘trouwverbod’ te boek stonden: een man mocht niet trouwen of een Nederlandse echtgenote laten overkomen, voordat zijn eerste verlof om was en dat was doorgaans pas na zes jaar het geval. Door de trouwbepalingen waren er halverwege de negentiende eeuw bijna twee keer zoveel Europese mannen als Europese vrouwen in de kolonie.

Intussen leefden veel mannen samen met een zogenoemde *njai* (een inheemse huisvrouwster/concubine).⁷ Het concubinaat vormde een eeuwenoud onderdeel van de kolo-

4 Van Marle 1951-52, p. 98-99, Meijer 2004, p. 15-16, Wertheim 1947, p. 4-5 en 1948, p. 79, 91-92. Welke groepen in Indië staatsrechtelijk gelijkgesteld werden aan Europeanen en welke niet verschilde gedurende de negentiende en begin van de twintigste eeuw. Zie voor een overzicht hiervan Van Marle 1951-52, p. 107-111. Zie voor een historisch overzicht van wetgeving rondom het concubinaat en ‘gemengde’ huwelijken tussen westerse mannen en oosterse vrouwen in Indië De Hart 2014, p. 13-15, 31-35.

5 Baay 2008, p. 93, 96-97, Bosma, Raben en Willems 2006, p. 155, Van den Doel 1996, p. 179, Van Marle 1951-52, p. 488, 503 en Van der Veur 1955, p. 21-22.

6 Gouda 2005, p. 3, Lucas 1986, p. 82-84, 88 en Pollmann 1999, p. 9-11.

7 De *njai* neemt in Nederlands-Indië een bijzondere – en bijzonder ambivalente – positie in. Enerzijds had zij geen Europese status, anderzijds maakte zij eeuwenlang een belangrijk onderdeel uit van de Europese koloniale samenleving en werden uit relaties met haar de eerste Indo-Europeanen geboren. Zie voor historische studie

Kartinah, njai van Lázló Székely. Székely trouwde later met schrijfster Madelon Lulofs (collectie KITLV).

niale samenleving en was oorspronkelijk een seksuele verbintenis tussen VOC-dienaren en hun oosterse slavinnen. De kinderen hieruit waren de eerste Indo-Europeanen en zij genoten, mits hun vader hen erkend had, de Europese status. Als de inheemse huishoudster plaats moest maken voor een Europese echtgenote – een huwelijk met de njai bleek uiteindelijk eerder uitzondering dan regel – dan nam de echtgenote de opvoeding van deze zogenoemde voorkinderen op zich. Indo-Europese dochters waren geliefde huwelijkskandidaten onder totoks die hoge posities in de kolonie bekleedden, want ook zij konden de nieuwkomers snel vertrouwd maken met 's lands omgangsvormen en klaagden niet over heimwee, klimaat en cultuur. Bovendien hadden hun families vaak belangrijke connecties binnen de kolonie, waaraan het de nieuwkomers ontbrak. Zo was er door de eeuwen heen een invloedrijke en welvarende Indo-Europese elite van Indische clans

naar de njai onder meer Baay 2008.

ontstaan. Indo-Europeanen namen dus lange tijd dus een prominente plaats in binnen de koloniale samenleving.⁸

Vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw veranderde de oriëntatie van nieuwkomers en werd de totok een zogeheten trekker.⁹ In 1870 werd het cultuurstelsel afgeschaft, waardoor Indië voor het eerst werd opengesteld voor Europese particulieren en migratie naar de kolonie toenam. In 1869 werd het Suezkanaal geopend en in die periode werd het zeilschip door de stoomboot verdrongen, waardoor de reis van of naar Nederland van drie maanden naar vijf weken werd teruggebracht. Ten slotte verkleinde de ontwikkeling van moderne communicatiemiddelen (zoals de telegrafie) de gevoelsmatige afstand tot het moederland. Een verblijf in Indië was er nu op gericht om in een relatief korte periode veel geld te verdienen en dan terug te keren naar Nederland. Intussen was het belangrijk om zo Hollands mogelijk te blijven en werd verindischen als een teken van maatschappelijke neergang opgevat. Totoks vertrokken daarom nu bij voorkeur gehuwd naar de kolonie of zij trouwden er 'met de handschoen' en lieten hun bruid op een later moment overkomen.¹⁰

De westerse echtgenote werd in principe hoger gewaardeerd dan een Indo-Europese vrouw of een njai: zij werd gezien als de hoedster van het Europese 'ras' en als het middel in de strijd tegen verindischen (van haar echtgenoot en kinderen).¹¹ De westerse man gold niet als beschermheer van de Europese raszuiverheid. Mannen hadden nu eenmaal bepaalde seksuele behoeften en de seksualiteit van de man moest in 'goede' banen geleid worden om 'erger' te voorkomen. Een inheemse concubine gold voor hem daarom lange tijd als een noodzakelijk kwaad en het concubinaat was een vanzelfsprekend onderdeel van de koloniale samenleving, omdat seksuele onthouding naar men vreesde enkel zou leiden tot 'tegennatuurlijke ontucht', waartoe onder meer hoerenloperij, homoseksualiteit en masturbatie gerekend werden. Een huwelijk met een Europese vrouw viel te allen tijde te verkiezen boven een concubine, maar bleek – wegens een gebrek aan Europese vrouwen in Indië – niet voor iedere man weggelegd. Naar schatting leefde in het laatste kwart van de negentiende eeuw meer dan de helft van alle Europese mannen in concubinaat.¹²

Het huwelijk tussen totoks werd beschouwd als het symbool van Europese beschaving. De westerse vrouw was dan ook een veel gezochte huwelijkskandidate en met haar komst begon de koloniale samenleving te 'verhollandsen'. Vanaf 1880 nam het aantal Europese vrouwen gestaag toe. Van Marle hanteert de volgende aantallen Europese vrouwen per 1000 Europese mannen: 471,6 in 1880; 542,5 in 1890; 635,9 in 1900; 660,2 in 1905; 786,2 in

8 Baay 2008, p. 15, 19-21, Bosma 2005, p. 69, Bosma, Raben en Willems 2006, p. 154, Van den Doel 1996, p. 179, Gouda 2005, p. 3, Pollmann 1999, p. 10 en Wertheim 1948, p. 99.

9 De begrippen 'blijver' en 'trekker' werden door journalist G.A. Andriesse in 1895 gemunt. Zie hierover Bosma 2005, p. 71.

10 Baay 2008, p. 36, 48, Bosma 2005, p. 72, Gouda 2005, p. 5-9, De Jong 1991, p. 29-31, Lucas 1986, p. 80, 94, Meijer 2004, p. 68 en Van der Veur 1955, p. 86-87.

11 Gouda 1995, p. 162-163 en Stoler 2010, p. 55-60.

12 Baay 2008, p. 62-63, Gouda 1995, p. 112-117, Lucas 1986, p. 86-89 en Pollmann 1999, p. 9-11.

Hella S. Haasse met enkele klasgenoten in een winkelstraat te Batavia (omstreeks 1937) (collectie Letterkundig Museum).

1920; 884,3 in 1930; circa 1000 in 1945. Van der Veur noemt dezelfde getallen en stelt dat het aantal vrouwen dat in de kolonie verbleef maar in Europa geboren was tussen 1880 en 1930 opliep van 4.000 naar 26.000. Nicole Lucas vermeldt in "Trouwverbod, inlandse huishoudsters en Europese vrouwen" (1986) een soortgelijke stijging aan de hand van getallen voor Sumatra's oostkust, waar het aantal Europese vrouwen per 100 Europese mannen tussen 1880 en 1930 opliep van 15 naar 76. Die toename was hoofdzakelijk toe te schrijven aan de komst van westerse bruiden naar Indië.¹³

Daarnaast ondernam de overheid stappen om het trouwen in Indië te bevorderen en raakte het concubinaat langzaam maar zeker uit de gratie. Vanaf 1904 werden Europese mannen die in concubinaat samenleefden en in militaire of civiele dienst werkten van bevordering tot de hogere functies uitgesloten. In 1914 werd het kazerneconcubinaat voor soldaten verboden. In 1922 werden ten slotte de trouwbepalingen verboden waardoor aan het einde van het koloniale tijdperk ongeveer evenveel Europese mannen als vrouwen in de kolonie waren. Het ging hierbij hoofdzakelijk om in Europa geboren en.¹⁴ De Indo-Europese bruid daalde intussen in sociaal aanzien. Indo-Europeanen gingen door de toename van het aantal totoks een steeds minder prominente rol spelen in de koloniale elite en kwamen steeds vaker in lagere klassen en standen terecht. De eeuwenoude mes-

¹³ Baay 2008, p. 116-117, Lucas 1986, p. 82, Van Marle 1951-52, p. 320-321 en Van der Veur 1955, p. 88.

¹⁴ Bosma en Raben 2003, p. 300-301, Gouda 2005, p. 5-7 en De Jong 1991, p. 31.

tiezencultuur moest plaats maken voor een 'blanke' elitecultuur: na 1915 werd het Nederlandse in zowel etnisch als sociaal opzicht zelfs de norm en vanaf 1920 was er sprake van een vrijwel geheel 'vereuropeaniseerde' samenleving in Indië.¹⁵

Naarmate de toestroom van totoks groeide en de koloniale maatschappij verholandste, nam ook de segregatie aan het begin van de twintigste eeuw toe. Hoewel er in staatsrechtelijk opzicht geen onderscheid gemaakt werd tussen 'blanken' en Indo-Europeanen, was dit onderscheid in het maatschappelijk domein op allerlei manieren aanwezig. Hierbij zouden geracialiseerde verschillen steeds meer gaan samenvallen met klassenverschillen: de koloniale elite werd door de enorme toestroom van totoks naar Indië hoofdzakelijk bevolkt door 'blanken', terwijl de middenklasse en lagere milieus voornamelijk uit Indo-Europeanen bestonden. De koloniale wereld raakte volgens Hans Meijer in *In Indië geworteld* (2004) steeds verder sociaal opgedeeld waarbij scheidslijnen telkens sterker aangezet werden en veelal op geracialiseerde wijze bepaald waren. Indische en Europese kringen zouden zich steeds minder vermengen. Er ontstond een toenemend groepsbewustzijn onder 'blanken' en Indo-Europeanen en beide groepen trokken zich steeds verder terug in hun eigen leefwereld: op den duur kenden zij ieder hun eigen buurten, (dag)bladen en organisaties.¹⁶

Ook de zogenoemde ethische politiek droeg bij aan het groeiende groepsbewustzijn onder Indo-Europeanen uit de middenklasse en lagere milieus. De ethische politiek was een nieuwe vorm van koloniaal beleid die opkwam rond 1900. Hierin stond niet langer de economische exploitatie van Indië centraal, maar de 'morele' roeping van de Nederlander om de inheemse bevolking te 'beschaven'. Doelstelling ervan was de inheemse bevolking zodanig te vormen dat zij op den duur in sociaal en economisch opzicht onafhankelijk zou kunnen worden. Dit klonk overigens vooruitstrevender dan het was, want het was geenszins de bedoeling om die onafhankelijkheid van de inheemse bevolking op korte of afzienbare termijn te realiseren. Wel kwamen er onder invloed van de ethische politiek allerlei opleidingsmogelijkheden voor de inheemse bevolking. Indo-Europeanen hadden hiertoe geen toegang waardoor zij aan de onderkant van de arbeidsmarkt langzaam maar zeker verdrongen werden door de 'geschoolde Inlander'. Daarnaast werd het opkomend nationalisme onder de inheemse bevolking door Indo-Europeanen gevreesd. Zij begonnen zich te verenigen in organisaties die hun belangen behartigden waarvan het Indo-Europees Verbond (1919) het meest bekende voorbeeld was.

Dit zijn slechts enkele algemene ontwikkelingen uit het koloniale tijdperk die ik hier in zeer kort bestek behandeld heb als achtergrond waartegen het Europese en Indische debat over Indo-Europeanen zich afspeelden. Op enkele van deze ontwikkelingen zal ik – waar relevant – tijdens het bespreken deze van debatten nader ingaan.

¹⁵ Baay 2008, p. 113, Gelman Taylor 2009, p. 157, Gouda 2005, p. 5-9, Van Marle 1951-52, p. 320-321 en Van der Veur 1955, p. 88-89.

¹⁶ Meijer 2004, p. 16, 27-30, 51.

Het Europese debat¹⁷

De literaire representatie van Indo-Europeanen is niet los te zien van een algemeen koloniaal denkkader waarbinnen ideeën over ‘ras’, ‘rashiërarchieën’ en ‘rasvermenging’ een belangrijke rol speelden. In de tweede helft van de negentiende eeuw raakte het Europese denken in hoge mate ‘gebiologiseerd’ en verschenen er allerlei wetenschappelijke studies onder de vlag van rassenkunde, eugenetica of sociaal-darwinisme.¹⁸ Hierin werd onderzocht wat mensentypen van elkaar onderscheidde, werden allerhande taxonomische hiërarchieën opgesteld en werden elementen uit de erfelijkheids- en evolutieleer gebruikt om allerlei racistische uitspraken ‘wetenschappelijk’ te onderbouwen. Zo ontwikkelden zich in de loop van de negentiende eeuw geracialiseerde denkbeelden die de noodzaak van een zuiver Europees ‘ras’ bepleitten. De voedingsbodem voor dergelijke ideeën was angst voor de verzwakking van het superieur geachte Europese ‘ras’ en als een gevolg daarvan voor de aantasting van de koloniale suprematie.¹⁹

In de wetenschap en daarbuiten werden destijds allerhande uiterlijke en innerlijke eigenschappen aan geracialiseerde factoren toegeschreven. ‘Ras’ werd verondersteld diep in iemands pathologie besloten te liggen en was naar men dacht erfelijk. Hiermee werd ‘ras’ dus beschouwd als een biologische categorie, zoals reeds blijkt uit benamingen als ‘volbloed’ en ‘halfbloed’ die in de negentiende eeuw opkwamen waaruit impliciet de maatschappelijke veronderstelling spreekt dat er kennelijk zo iets als afzonderlijke ‘mensenrassen’ bestonden die ‘vermengd’ konden raken.²⁰ ‘Ras’ echter was destijds een complex begrip dat veel meer omvatte: het kon niet alleen betrekking hebben op de vermeende biologisch-genetische aanleg van een individu of groep (die bijvoorbeeld kon behoren tot het ‘blanke’, ‘zwarte’ of ‘gele ras’), maar ook op volksaard (het Engelse of het Nederlandse ‘ras’) of een deel van het volk (het vrouwelijk ‘ras’ of de arbeidersklasse). Het kon dus betrekking hebben op zowel uiterlijke en innerlijke kenmerken als op volksaard, stand, klasse en geslacht.

Ideeën over ‘ras’ en ‘rasvermenging’ konden in de wetenschap al sinds de achttiende eeuw op grote belangstelling rekenen. Tegen het licht van de koloniale expansiedrift van de Europese naties en de opkomst van het moderne imperialisme in de negentiende eeuw werd ook de interesse van het publiek in zogenaamde rassenkwesies in toenemende mate gewekt. Vele wetenschappelijke ideeën over ‘ras’ en ‘rasvermenging’ gingen in het maatschappelijke domein circuleren. Er was echter geen sprake van een een-op-

¹⁷ Voor dit overzicht heb ik gebruik gemaakt van de aanwezige Nederlandse en Indische (dag)bladen in *Delpher* van de Koninklijke Bibliotheek (geraadpleegd tussen 01-02-2012 en 15-06-2012) plus *De Gids*, *De Indische Gids* en enkele andere bronnen die voorhanden waren in de Universiteitsbibliotheek Groningen.

¹⁸ Dassen en Kemperink 2005, p. ix. Zie voor een overzicht van dergelijke ‘racistische’ denkbeelden en publicaties Kemperink 2001, p. 100-108, Leerssen 1999, p. 113-118 en De Rooy 1996, p. 54-62.

¹⁹ Kemperink 2001, p. 85, 100, Leerssen 1999, p. 112-113, 118, Leibovici 1998, p. 93, De Rooy 1996, p. 48-49, 63 en Van Vree 2000, p. 15-18.

²⁰ Vergelijk Young 1995, p. 6. Zie hierover ook hoofdstuk 2.

eenrelatie tussen ideeën uit de wetenschap en de maatschappij. Wetenschappelijke ideeën werden vertaald naar het publieke domein en gingen daar vervolgens een eigen leven leiden (en eigen ideologische doeleinden dienen). Wetenschappelijke ideeën werden lang niet altijd compleet of correct vertaald, vaak was het onduidelijk op welke bron men zich beriep en werden bepaalde aspecten benadrukt terwijl andere verloren gingen. Dit laatste zullen wij zien in het geval van atavisme, dat in het maatschappelijke domein uitsluitend negatief werd uitgelegd, terwijl dit in de wetenschap ook een positieve betekenis kon hebben.

Bovendien was er geen sprake van een eenzijdige doorwerking van wetenschappelijke ideeën naar het maatschappelijke domein, maar van een wisselwerking waarbij bestaande vaak ideologisch geladen beelden uit de (koloniale) maatschappij de wetenschappelijke agenda bepaalden. In het maatschappelijke domein heerste doorgaans al een bepaald beeld van een zekere bevolkingsgroep ('het blanke ras is superieur aan de gekleurde rassen in de wereld') waarvoor in de wetenschap naar een bevredigende en vaak bevestigende verklaring gezocht werd ('het blanke ras is meer geëvolueerd dan de gekleurde rassen'). De wetenschappelijke agenda was dus veelal ideologisch gemotiveerd waarbij onderzoeksvragen ingegeven werden door maatschappelijke beeldvorming die op haar beurt werd gegrondvest in en bevestigd door wetenschappelijke ideeën. Er was dan ook sprake van een complexe wederzijdse relatie waarbij wetenschappelijke en maatschappelijke ideeën niet los van elkaar gezien kunnen worden.

Het Europese debat over Indo-Europeanen beleefde zijn hoogtijdagen in het *fin de siècle* en valt uiteen in verschillende thema's die hierna aan de orde zullen komen: ten eerste was er aandacht voor zogenoemde rastaxonomieën en -hiërarchieën op grond waarvan de koloniale aanwezigheid van het Westen in het Oosten gelegitimeerd werd; ten tweede werd er veel aandacht besteed aan 'rasvermenging' en de veronderstelde negatieve gevolgen daarvan in biologisch en maatschappelijk opzicht. Dit alles speelde tegen een sociaalpolitieke achtergrond van westers imperialisme en (angst voor het verlies van de) koloniale suprematie.

Geracialiseerde taxonomieën en hiërarchieën

In de negentiende eeuw werd 'ras' als gezegd als een biologisch gegeven gezien, maar hierop waren sociaalhistorische factoren van invloed. In dit verband was de erfelijkheidsleer van Jean-Baptiste Lamarck (1744-1829) in het bijzonder van belang. Hierin werd verondersteld dat 'ras' niet alleen betrekking had op biologische kenmerken, maar ook op aangeleerde eigenschappen, gedragingen en vaardigheden van voorouders die via de erfelijkheid op het nageslacht konden worden overgedragen. Op die manier konden naar men dacht sociaalhistorische omstandigheden in de erfelijke bepaaldheid worden opgenomen waardoor 'ras' in de loop van de negentiende eeuw een complex begrip werd dat ook klasse, stand of zelfs volksaard kon omvatten. Biologische en etnologische noties liepen hierbij vloeiend in elkaar over waardoor huidskleur gemakkelijk aan een bepaalde mate van beschaving gekoppeld werd en 'ras' in de meeste Europese naties als een be-

palende factor van beschavingsniveau beschouwd werd waarbij gold: hoe 'blanker', hoe 'beschaafder'.²¹

Deze ideeën waren wijdverbreid en bleven geenszins beperkt tot het wetenschappelijke domein, maar vonden ook hun weg naar de kranten en publiekstijdschriften. Hierin werden 'rassen' gezien als natuurlijke eenheden die gekenmerkt werden door verschillende uiterlijke en innerlijke eigenschappen en die daarom onmiskenbaar en onoverkomelijk van elkaar verschilden. In *De Gids* lezen wij bijvoorbeeld dat er een 'scheidsmuur tusschen de rassen [bestaat] [...] dien de natuur of de natuurlijke evolutie, dan wel die beide, er tusschen opgericht hebben'.²² Ook de *Arnhemse Courant* was ervan overtuigd dat 'ras' veel meer omvatte dan alleen huidskleur: 'Als de kleur alleen *de kleur* ware, [...] Maar de kleur is niet enkel *de kleur*, de zwarte en de gele man zijn *van een ander ras* dan de blanke man. In de gaven van geest en verstand staat de zwarte man ver beneden den blanken'.²³ Men ging er dus van uit dat er 'hogere' en 'lagere rassen' bestonden. Dit idee was niet nieuw, maar bestond al in de achttiende eeuw. Zo stelde Petrus Camper (1722-1789) al een hiërarchische indeling van 'rassen' voor.²⁴

In de negentiende eeuw namen ideeën over 'rassenhiërarchie' een hoge vlucht. Zij konden nu wetenschappelijk onderbouwd worden met behulp van allerlei evolutietheorieën die in de negentiende eeuw opkwamen. Hierin speelde vooral de evolutieleer van Charles Darwin (1809-1882) een belangrijke rol.²⁵ De evolutie werd beschouwd als een stijgende lijn van 'wilde' naar 'beschaafde' soorten. Op grond hiervan meenden rassenskundigen dat alle volkeren of 'rassen' dezelfde ontwikkelingsgang doormaakten en dat verschillen tussen hen konden worden toegeschreven aan de verschillende stadia waarin zij zich in deze ontwikkelingsgang bevonden. Hierbij ging men ervan uit dat alle 'rassen' naar een bepaalde 'beschaafde' toestand toe evolueerden en dus dezelfde evolutionaire bestemming hadden. De Europeaan bevond zich in het hoogste stadium van ontwikkeling en was dus het 'meest geëvolueerd', terwijl de zogenoemde natuurvölker (zoals de inheemse bevolking van Indië) zich bevonden in de laagste stadia en dus het 'minst geëvolueerd' waren. Evolutie werd dus vanuit een teleologisch perspectief beschouwd en geassocieerd met vooruitgang.²⁶

²¹ Bosma en Raben 2003, p. 217, Kemperink 2001, p. 27, 81, 108, Leerssen 1999, p. 111, Leibovici 1998, p. 94, 100, Van Vree 2000, p. 15-16, Wertheim 1947, p. 11-13 en 1948, p. 10-12, 36.

²² *De Gids* 1929 IV, p. 103.

²³ Geciteerd in De Locomotief, 27-03-1876, cursief in origineel.

²⁴ Kemperink 2001, p. 101.

²⁵ Zie *On the origin of species* (1859). Darwin echter was niet de enige met een evolutietheorie, het evolutiedenken was 'in de mode' in de tweede helft van negentiende eeuw en werd door vele wetenschappers tot uitdrukking gebracht, waaronder Robert Chambers, Ernst Haeckel, Jean-Baptiste Lamarck, Charles Lyell, B.A. Morel, Herbert Spencer en Alfred Russel Wallace. Zie hierover Dassen en Kemperink 2005, p. ix-xi, xiv-xv, xx-xi.

²⁶ Dassen en Kemperink 2005, p. xx-xxi en Fahrenfort 1938, p. 4. Dit laatste overigens in tegenstelling tot Darwin die meende dat evolutie door toeval in plaats van vooruitgang bepaald werd en geen teleologisch doel diende. In teleologische voorstellingen van evolutie klinkt een Spenceriaanse visie door waarbij door middel van (een zorgvuldig gestuurde) evolutie een 'perfecte' maatschappij/mensheid gecreëerd zou kunnen worden. Zie Spencer 1851, p. 80.

Deze ideeën vonden hun weerslag in de Nederlandse wetenschap. S.R. Steinmetz, een belangrijk Nederlands rassensdeskundige, schreef in een populairwetenschappelijk artikel in *De Gids* over een 'rassenhiërarchie' op darwinistische grondslag bijvoorbeeld het volgende:

Zoo zouden zij [de 'lagere rassen'], even goed als wij eens, van de oorspronkelijke laagte tot de hoogste hoogte opgeheven kunnen worden. Zoo zouden Australiërs [aboriginals] tot West-Europeanen kunnen worden, ja, hooger kunnen komen. Maar niet in één geslacht, niet in een ommezentje, niet door wat klimaatsverandering [van sociale omstandigheden] kan dit alles geschieden. [...] Er is heel wat gebeurd tusschen onze palaiolithische periode, waarin ook de Tasmaniers leefden, en onze twintigste eeuw.²⁷

Zo zou ook in Indië nog heel wat moeten gebeuren, alvorens de inheemse bevolking zich op hetzelfde beschavingsniveau als de Europeaan zou bevinden.

Deze geracialiseerde hiërarchieën waarin de Europeaan zich als vanzelfsprekend bovenaan geplaatst had, werden een belangrijke legitimatie voor kolonisatie. In deze visie – die als gezegd ook wel de *white man's burden* genoemd wordt naar het gelijknamige gedicht uit 1899 van Rudyard Kipling dat wereldwijd een symbool hiervan werd – werd kolonisatie opgevat als de morele plicht van het Europese 'ras' om de 'minder geëvolueerde rassen' te 'beschaven' en hen hogerop te helpen op de evolutionaire ladder. Op die manier werd de evolutieleer dus niet alleen gebruikt om de zogenaamde superioriteit van de Europeaan aan te tonen, maar ook om diens koloniale aanwezigheid in het Oosten op wetenschappelijke gronden te legitimeren, waardoor imperialistische en economische drijfveren door morele motieven gemaskeerd werden.²⁸ Ook deze opvatting vond breed ingang in de Nederlandse pers. Zo stelde Steinmetz in *De Gids*: 'Ons expres, opvoedend ingrijpen kan zeker een factor in die geschiedenis worden, en dus zijn wij tot die opvoeding verplicht. [...] Wij, Nederlanders, hebben op dit gebied eene kolossale taak te vervullen'.²⁹

De relatie van kolonisator tot gekoloniseerde werd vaak voorgesteld als die van ouder en kind of als die van oudere en jongere broer. Een misleidende beeldspraak die een gelijkwaardigheid tussen 'rassen' suggereerde waarvan in het dagelijkse koloniale bestaan geenszins sprake was. Hierin resoneerde de recapitulatietheorie van Ernst Haeckel (1834-1919).³⁰ Haeckel veronderstelde dat in de kiemgeschiedenis van ieder mens (ontogenese) zich de gehele stamgeschiedenis van de menselijke soort (fylogeneze) voltrok. Ieder mens doorliep als het ware een 'mini-evolutie' en moest eigenhandig de evolutionaire ladder beklimmen: hij begon als eencellige in de baarmoeder, als een amoebe die in Haeckels stamboom van de mensheid vrijwel onderaan in de stamgeschiedenis stond, en evolueerde langzaam maar zeker via allerlei tussenvormen uit het dierenrijk tot mens die aan

27 *De Gids* 1907 I, p. 137.

28 Van Galen Last 2000, p. 217 en Kemperink 2001, p. 101-102.

29 *De Gids* 1907 I, p. 138.

30 Zie *Anthropogenie oder Entwicklungsgeschichte des Menschen* (1874).

de top van de stamboom stond. Met behulp van de recapitulatietheorie werd het mogelijk om de 'gekleurde (niet-westerse) rassen' te vergelijken met kinderen: zij waren weliswaar mens maar nog niet zo hoog opgeklimmen op de evolutionaire ladder als de Europeaan die al tot volle wasdom was gekomen. Deze theorie was wijdverbreid en bood voor allerlei 'rasverschillen' een aannemelijke wetenschappelijke verklaring die bovendien door de dagelijkse ervaring bevestigd (en bewezen) leek te worden.³¹

Ook de pers bediende zich van beeldspraak die de inheemse bevolking als kind of jongere broer representeerde. Zo lezen wij in *Het Vaderland*:

Wat de toekomst van het Maleische ras ten slotte betreft, zal evenals bij de opvoeding van het kind veel afhangen van de leiding, die het zal blijven ontvangen van den ouderen, rijpere Hollandsch-Westerschen geest. Deze vindt het recht tot deze leiding in zijn grooter ervaring en rijpheid, den plicht ook, omdat het jonge broertje nog geenszins op eigen beenen kan staan. Maar meer dan tot nu zal de oudere [...] moeten zorgdragen zich ook den wijzere te toonen, door vermeerdering zijner kennis van de talrijke moeilijke opvoedingsproblemen – ook bij een jong ras!³²

Het *Algemeen Handelsblad* schilderde de oosterling eveneens af als een kind dat opvoeding en begeleiding nodig zou hebben: 'bij elke Maleier [vallen] de vele kinderlijke trekken op, welke overeenkomen met infantiliteit zoowel in uit- als inwendige bouw'.³³ Bovendien zou hij de natuurlijke behoefte voelen 'zich als 't ware onder de bescherming van een sterkere, van een meester te stellen, die verhouding van den blanke als ouderen broeder jegens den jongere is er het symbool van'.³⁴

Een enkele keer was er een tegengeluid te horen. De beroemde Nederlandse arabist en islamoloog Christiaan Snouck Hurgronje sprak zich uit tegen 'het dogma van volstrekte voortreffelijkheid van het blanke ras'.³⁵ Hij was echter een uitzondering. In het algemeen was men juist wel van die zogenaamde volstreekte voortreffelijkheid overtuigd en werd kolonisatie beschouwd als de morele plicht van de Europeaan jegens zijn 'jongere broeder', als een onbaatzuchtig beschavingsoffensief van de 'blanke' ten voordele van de 'minder geëvolueerde rassen'. Volgens *De Sumatra Post* noemde de president van de Verenigde Staten, Theodore Roosevelt (1858-1919), de koloniale expansiedrift van de Europeaan daarom zelfs 'een eeuwigdurende zegen voor de kleurlingen'.³⁶

31 Haeckel 1874, Tafel XII en De Rooy 1991, p. 362-365. Zie ook Haeckels "Stammbaum der Menschen-Arten en -Rassen", een hiërarchische indeling van 'menstypen' waarbij het Mongoolse 'ras' zich op een zichtbaar lager plan bevond dan de zogenoemde Indo-Germanen en Ariërs (Haeckel 1868, Tafel VIII).

32 *Het Vaderland*, 23-02-1924, Ochtend.

33 *Algemeen Handelsblad*, 20-12-1925, Ochtend.

34 *Algemeen Handelsblad*, 20-12-1925, Ochtend.

35 Geciteerd in *Het Vaderland*, 08-02-1922, Avond.

36 *De Sumatra Post*, 21-01-1909.

‘Een halfslachtig en halfkrachtig tussenras’

Het negentiende-eeuwse concept van evolutie kende twee kanten. Enerzijds werden de zogenoemde natuurvölker voorgesteld als primitief, wild en onbeschaafd; anderzijds als natuurlijk, krachtig en gezond; de Europeaan werd gerepresenteerd als intelligent, rationeel en beschaafd, maar door zijn verregaande evolutionaire ontwikkeling ook als kunstmatig, lichamelijk zwak en ongezond. Primitief en beschaafd werden dus zowel positief als negatief geconnoteerd en stonden in een voortdurende wisselwerking met elkaar: de krachtige gezonde ‘natuurvölker’ legden het qua intelligentie en beschaving tegen de Europeaan af; de intellectuele beschaafde Europeaan kon qua vitaliteit niet tegen de ‘natuurmens’ op. Deze voorstelling benadrukte de kwetsbaarheid van de koloniale status quo en voedde de angst van de kolonisator om het vroeg of laat tegen de zogenaamd intellectueel primitieve, maar krachtige gezonde gekoloniseerde af te leggen.³⁷

Om die koloniale status quo te handhaven werd ‘raszuiverheid’ een belangrijk thema. De Europeaan diende zijn vermeende superieure raskenmerken te beschermen om verzwakking van zijn ‘ras’ te voorkomen. In dit verband was ‘rasvermenging’ een problematisch verschijnsel. In de koloniale rassenleer stond ‘blank’ boven ‘gekleurd’ en werd ‘rasvermenging’ gezien als een stap terug in de evolutie.³⁸ Het ‘mengen’ van ‘rassen’ leidde naar men meende tot een verzwakking van het Europese ‘ras’ en stond gelijk aan degeneratie (de antithese van evolutie).³⁹ Dit was zoals wij zullen zien de leidende gedachte in de geracialiseerde beeldvorming rondom Indo-Europeanen: ‘rasvermenging’ zou onherroepelijk leiden tot degeneratie in de vorm van nageslacht van een slechtere kwaliteit, algeheel fysiek, moreel en zedelijk verval, atavisme, en uiteindelijk de ondergang van niet alleen de koloniale suprematie maar van de mensheid als geheel.

Het ‘mengen’ van ‘rassen’ werd in de regel uitsluitend negatief geconnoteerd. Charles Boissevain, hoofdredacteur van het *Algemeen Handelsblad*, schreef bijvoorbeeld over de vermeende negatieve gevolgen van ‘rasvermenging’ naar aanleiding van zijn reis door de Indische archipel:

[Ik heb] een sterke overtuiging [...], dat te veel rasvermenging ons ten slotte even diep zal doen dalen als Portugal. Zijt ge wel eens in Portugal geweest? Welk ras vol Negerbloed en Indiërbloed kwam in de plaats der groote zeevaarders en mannen van staal! Dat wij [in Nederlands-Indië] niet hebben kunnen waken tegen rasvermenging, gelijk de Britten [in Brits-Indië] deden, is een onheil.⁴⁰

Ook elders in het *Algemeen Handelsblad* werd ‘rasvermenging’ afgekeurd en pleitte men zelfs voor de invoering van een zogenoemde kleurlijn zoals in Amerika: ‘de krasse, ge-

37 Dassen en Kemperink 2005, p. xiv-xv, Kemperink 2001, p. 79-85, Leerssen 1999, p. 111 en Leibovici 1998, p. 100-101.

38 Kemperink 2001, p. 96.

39 Leerssen 1999, p. 115, Leibovici 1998, p. 101-102 en De Rooy 1996, p. 55-56.

40 *Algemeen Handelsblad*, 11-08-1908, Avond.

strengere wijze waarop 'rasvermenging' wordt tegengegaan door het instinkt van Amerikanen is een gezond bewijs van rasgevoel, van besef dat degeneratie volgt op bloedvermenging tusschen ongelijksoortige rassen'.⁴¹ De krant bepleitte de hang naar 'raszuiverheid' als een instinct 'dat een zeer nuttige en gezegende strekking heeft, en ethnologisch [...] ten goede werkt [...] omdat de ervaring toont, dat de vermenging van scherp afgescheiden rassen geen goede gevolgen heeft'.⁴² Het invoeren en handhaven van een kleurlijn in Indië was dan ook noodzakelijk 'om het Europeesch ras zuiver te houden om vermenging van rassen te voorkomen en te bestrijden'.⁴³

'Rasvermenging' zou niet alleen slecht zijn voor het Europese 'ras', maar ook voor datgene waarmee het vermengd werd. Men meende dat de zogenaamde natuurlijke eenheid die een 'ras' vormde niet verbroken mocht worden, omdat dit zou leiden tot algehele disharmonie. In *De Gids* lezen wij bijvoorbeeld:

Iedere grote mensengroep, blanken, zwarten, bruinen, gelen, vormt een autonome eenheid. Men kan deze autonomie niet straffeloos verbreken. Vermenging door huwelijksgemeenschap mag in sommige individuele gevallen zonder storing verlopen, in het algemeen brengt deze geen goed. De afstammelingen van gemengden bloede kenmerken zich ook meestal door een eigenaardige onzekerheid. Het is of zij geen tehuis hebben. De mulat is bekend om zijn trieste melankolie; de indo om zijn prikkelbaar zenuwgestel. De natuur heeft hier grenzen gesteld, en al worden deze niet altijd even sterk gevoeld, doordat het instinkt bij den gecivilizeerden mens is verzwakt, dat is nog geen reden ze te overtreden.⁴⁴

Bovendien dacht men als gezegd dat ieder 'ras' in zijn zuivere vorm ten minste over een aantal positief geachte eigenschappen zou beschikken (natuurlijk, sterk en gezond voor de 'natuurvolken', respectievelijk intelligent, rationeel en beschaafd voor de Europeanen). Bij 'rasvermenging' echter zouden alleen de negatieve eigenschappen (primitief, wild en onbeschaafd respectievelijk kunstmatig, lichamelijk zwak en ongezond) in het nageslacht naar boven komen.⁴⁵ In *De Gids* lezen wij dat ook Steinmetz 'rasvermenging' een slecht idee vond: 'Een geamalgameerd mensdome lijkt mij wel haast zeker eene verarmende beschaving, eene verzwakking van menschenleven te beteekenen'.⁴⁶ Vermenging was dus negatief: de krachtige profielen van beide 'rassen' zouden verdwijnen en er zou een optelsom van slecht geachte eigenschappen overblijven; het nageslacht zou zowel onbeschaafd als ongezond zijn.

Daarnaast vreesde men voor atavisme, het onverwacht terugkeren van bepaalde verloren gewaande eigenschappen uit voorgaande generaties. Dit werd in de pers vrijwel uitsluitend als een negatief verschijnsel beschouwd. Darwin daarentegen meende dat

⁴¹ *Algemeen Handelsblad*, 13-02-1909, Avond.

⁴² *Algemeen Handelsblad*, 13-02-1909, Avond.

⁴³ *Algemeen Handelsblad*, 13-02-1909, Avond.

⁴⁴ *De Gids* 1934 I, p. 189-190.

⁴⁵ Kemperink 2001, p. 96-97, Leibovici 1998, p. 101-102 en De Rooy 1996, p. 55-56.

⁴⁶ *De Gids* 1907 I, p. 139.

atavisme zowel negatief als positief kon uitpakken: dit mechanisme was misschien verantwoordelijk voor bepaalde negatieve eigenschappen in het nageslacht, maar kon een 'gezonde' terugslag uit een te ver geëvolueerde gesteldheid tweebrengen die het nageslacht naar een oorspronkelijke krachtige natuurlijke toestand terugbracht. In het publieke domein echter werd atavisme uitsluitend uitgelegd als een vorm van degeneratie. J.H.F. Kohlbrügge, een destijds bekend medicus en antropoloog, werd veelvuldig in de pers geciteerd. Hij vreesde dat 'rasvermenging' voor een evolutionaire vrije val kon zorgen zodat 'het type der bijna vergeten [inheemse] overgrootmoeder' in de nakomelingen naar boven zou komen.⁴⁷

Ook rassendeskundige W.H. Cox was deze mening over atavisme toegedaan. 'De lage trap, waarop zoo vele kruislingen staan, [is] gedeeltelijk een gevolg [...] van terugslag tot een wilden toestand, door kruising tweegebracht,' zo citeerde hij Darwin in een populairwetenschappelijk artikel in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*.⁴⁸ Hij weigerde echter de sociaaleconomische omstandigheden van de zogenoemde kruislingen in ogenschouw te nemen die mogelijk hun terugslag zouden kunnen veroorzaken, zoals Darwin dat wel bereid was te doen. Cox was ervan overtuigd dat atavisme het onherroepelijke gevolg was van vermenging in biologische zin:

Men kan onmogelijk eenheid van het orgaan, van denken en willen verwachten, waar de cellen een verschillende oorsprong hebben en afhankelijk zijn van verschillenden erfelijke aanleg. Een van de meest onmiddellijke oorzaken der geestelijke disharmonie, door kruising ontstaan, is het geheele of gedeeltelijke gemis van verwantschapsgevoel tegenover familie, volk of ras. [...] Aan deze disharmonie ontsnappen de inwendige organen niet. [...] de kruislingen hebben meestal een gebrek aan samenhang in den verstandsaaanleg, die een gevolg is van disharmonie der hersenen, van de tegenstrijdige instinkten en van de volkomen afwezigheid van verband der gaven.⁴⁹

'Rasvermenging' zou het nageslacht dus in een 'wilden toestand' terugbrengen, iets wat zou leiden tot moreel en zedelijk verval. Dit was volgens Cox de verklaring waarom vele 'kruislingen' hun leven in het tuchthuis sleten. *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* vermeldde iets soortgelijks over het vermeende zedelijke peil van Indo-Europeanen. Hoewel dit blad meende dat er soms Indo-Europeanen waren die in bepaalde gevallen fysiek gezien beter tegen het leven in Indië bestand waren dan Europeanen: 'tegen de moeilijkheden van moreelen aard zijn zij niet opgewassen'.⁵⁰ Hetzelfde denkbeeld werd tot uitdrukking gebracht in *De Sumatra Post* waarin over Indo-Europeanen te lezen viel: 'Ze hebben niet de deugden, wel de ondeugden van beide rassen'.⁵¹

Niet alleen het beschavingsniveau van Indo-Europeanen maar ook hun aantal baarde

⁴⁷ Geciteerd in *De Sumatra Post*, 03-07-1907.

⁴⁸ *Tweemaandelijksch Tijdschrift* 1895 II, p. 206.

⁴⁹ *Tweemaandelijksch Tijdschrift* 1895 II, p. 204-205.

⁵⁰ *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 20-07-1908.

⁵¹ *De Sumatra Post*, 26-01-1900.

Kinderen in Indië (collectie KITLV).

sommigen zorgen. In Europa heerste het hardnekkige idee dat ‘rasvermenging’ binnen enkele generaties tot onvruchtbaarheid (het uiterste stadium van degeneratie) zou leiden. Dit denkbeeld werd door de Indische pers bestreden. *De Locomotief* berichtte dat ‘gemengdbloedigen’ in andere werelddelen vaak ‘opmerkelijk’ veel kinderen hadden.⁵² Ook de dagelijkse praktijk in Indië wees anders uit. Indo-Europese families maakten al generaties lang deel uit van de Indische samenleving en niets duidde op onvruchtbaarheid onder hen. Zij leken zich zelfs veel eerder en veelvuldiger voort te planten dan de ‘blanke’ Europeanen. Zo verzuchtte een correspondent van *De Sumatra Post* dat er Indo-Europeanen waren ‘die op hun 25e à 26e jaar al 7 kinderen hebben, alweêr schraler en ziekelijker uitziende dan de ouders’.⁵³ Hiermee werd de angst onder ‘volbloed’ Europeanen voor degeneratie verder aangewakkerd: het merendeel van de Europese bevolkingsgroep in Indië bestond immers uit Indo-Europeanen; zij waren dus niet alleen in de meerderheid, maar getuige het ‘schraler en ziekelijker’ ook nog eens van steeds verder afnemende ‘kwaliteit’.

‘Rasvermenging’ zou dus leiden tot zowel lichamelijk als geestelijk verval, dat naar gevreesd werd onherroepelijk tot de ondergang van de mensheid zou leiden. Hierin klonken de wijdverbreide ideeën door van Arthur de Gobineau (1816-1882). Hij veroordeelde ‘rasvermenging’ ten stelligste en meende dat dit proces al zo ver gevorderd was dat de

⁵² *De Locomotief*, 13-02-1872.

⁵³ *De Sumatra Post*, 07-03-1899.

ondergang van de mensheid als gevolg daarvan onafwendbaar geworden was.⁵⁴ De Nederlandse pers vreesde eveneens voor de mensheid, maar koesterde nog hoop zolang er zekere maatregelen getroffen werden: om het Europese 'ras' niet verder te laten degenereren en de koloniale suprematie te waarborgen diende regelmatig 'vers bloed' uit het moederland aangevoerd te worden. In de *Arnhemse Courant* lezen wij:

Het overwicht der blanken, indien men eene louter officiële heerschappij een overwicht noemen wil, wordt uitsluitend in stand gehouden door den gestadigen aanvoer van versche Europeesche grondstof [...] de inboorlingen overgroeien het Europeesche element en zouden het verstikken, wanneer niet geregeld, door gestadige aanvoeren, dit Europeesch element aangevuld, ververscht, in stand en op zijne sterkte gehouden werd.⁵⁵

Het ging daarbij niet alleen om Hollandse mannen, maar juist ook om vrouwen. De partnerkeuze van de Hollandse man werd een kwestie van grote prioriteit: hij zou namelijk alleen een blanke – liefst Hollandse – vrouw moeten trouwen. Tot die tijd waren 'interraciales' relaties maatschappelijk geaccepteerd geweest en werden zij zelfs bevorderd door de eerdergenoemde trouwbepalingen. Die trouwbepalingen werden nu als belemmering van de zogeheten natuurkeuze van de Hollandse man en als bedreiging voor de koloniale suprematie ervaren.

De partnerkeuze werd een belangrijk wetenschappelijk en journalistiek thema. Francis Galton (1822-1911), Wilhelm Schallmayer (1857-1919) en andere eugenetici pleitten voor een zorgvuldige – desnoods door overheidsbemoeienis ingegeven – teeltkeuze om zo de mensheid voor de ondergang te behoeden en op een hoger plan te tillen.⁵⁶ In het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* stelde Cox dat de natuurkeuze van de mens de sleutel was tot het 'veredelen' van het Germaanse 'ras'. Hij beschouwde dit 'ras' en diens superieur geachte eigenschappen als het product van evolutie, van natuurlijke selectie. Zonder dit mechanisme zou de mensheid in degeneratie vervallen en onherroepelijk ten onder gaan. De 'juiste' natuurkeuze kon daarentegen zorgen voor regeneratie en evolutionaire vooruitgang. Hij concludeerde dan ook: 'Hoe scherper de natuurkeus, des te hooger stijgt het gemiddelde van den mensch'.⁵⁷

Volgens Boissevain was de partnerkeuze van de totok zelfs een kwestie van landsbelang. Zo riep hij in het *Algemeen Handelsblad* alle Hollandse ouders op omwille van het vaderland hun zonen uitsluitend gehuwd naar Indië te sturen. Om 'rasvermenging' tegen te gaan pleitte hij daarnaast voor wetgeving die 'gemengde' relaties ontmoedigde of verbood in plaats van reguleerde. Hij deed daarmee indirect een beroep op het Nederlands gezag om de eerdergenoemde trouwbepalingen te verbieden:

⁵⁴ Kemperink 2001, p. 101-102. Zie *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853-55).

⁵⁵ Geciteerd in *De Locomotief*, 29-03-1876.

⁵⁶ Zie Galtons beroemde *Hereditary genius* (1869) en Schallmayers *Vererbung und Auslese im Lebenslauf der Völker* (1903).

⁵⁷ *Tweemaandelijksch Tijdschrift* 1895 II, p. 210.

Geen opoffering, die dit mogelijk maakt, is te groot. Regeering, help mee. Gij, vrouwen, die leidt het machtige, nieuwe vrouwenleven, helpt mede... begrijpt! Wij blijven heerschen in Indië door dat springtij van jong Hollandsch bloed, dat jaarlijks naar de tropen opstijgt. Maar laat toch vooral evenveel vrouwen als mannen naar Indië opgaan! Ter wille van Indië? Zeker! Maar ter wille van het vaderland boven alles!⁵⁸

Het Europese debat werd dus gekenmerkt door een biogenetische visie. Hierin bleken ideeën over degeneratie en aantasting van de koloniale suprematie moeiteloos gecombineerd te kunnen worden met denkbeelden over geracialiseerde ongelijkheid en de negatieve notie van 'rasvermenging'. 'Rasvermenging' betekende een evolutionaire catastrofe waaruit niets goeds zou voortkomen. Met de Indo-Europeaan stonden naar men vreesde de zogenaamde raszuiverheid, Europese beschaving en koloniale suprematie op de tocht. *De Indische Gids* noemde Indo-Europeanen dan ook 'een halfslachtig en halfkrachtig tusschenras'.⁵⁹ In deze visie waren Indo-Europeanen zelfs slechter af dan de inheemse bevolking die ten minste aanspraak kon maken op een zuivere oorsprong en een aantal positief geachte raseigenschappen. Indo-Europeanen werden beschouwd als 'gedegeneerde' Europeanen en 'onzuivere' oosterlingen, als een vorm van 'rasbederf' en een gevaar voor de koloniale status quo. Zij werden in de maatschappelijke beeldvorming dan ook vaak met allerlei negatieve connotaties omgeven.

Het Indische debat

In Indië werd het debat over Indo-Europeanen niet zozeer bepaald door wetenschappelijke theorieën uit Europa, maar door lokale sociaal-culturele ontwikkelingen. Als de Indische pers over Indo-Europeanen sprak, dan deed zij dat vaak in algemene zin, alsof het een etnisch gedefinieerde groep betrof. Bij nader inzien echter blijkt dat zij het vrijwel altijd over een specifieke klasse onder hen had: zij schreef meestal over Indo-Europeanen uit de lagere sociaaleconomische milieus en vrijwel nooit over Indo-Europeanen uit de koloniale elite die door haar niet als sociaal afgebakende groep in beeld gebracht werd. In het Indische debat zijn er twee periodes waarin veel over Indo-Europeanen in de pers bericht werd: de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw, de periode direct volgend op de afschaffing van het cultuurstelsel; en de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw, toen Indië hard door de wereldwijde economische crisis getroffen werd. Deze periodes werden door twee verschillende visies gekenmerkt: in de eerste periode was de pers overwegend van mening dat er in tegenstelling tot wat door sommigen beweerd werd, geen sprake was van grootschalige discriminatie van Indo-Europeanen en dat zij hun eventuele armzalige sociaaleconomische omstandigheden hoofdzakelijk aan zichzelf te danken hadden; in de tweede periode daarentegen berichtte de pers wel degelijk over grootschalige uitsluiting en achterstelling van Indo-Europeanen.

⁵⁸ *Algemeen Handelsblad*, 11-08-1908, Avond.

⁵⁹ *De Indische Gids* 1912 II, p. 74.

Het Indo-probleem

Toen het aantal 'blanken' in Indië na de afschaffing van het cultuurstelsel explosief begon te stijgen – afgaande op de eerdergenoemde getallen van Van Marle steeg de totale Europese bevolking tussen 1860 en 1942 met maar liefst 681% en die toename viel grotendeels te verklaren door de toestroom van totoks naar de kolonie – nam ook de berichtgeving over discriminatie en achterstelling van Indo-Europeanen uit de lagere milieus toe. Deze Indo-Europeanen werden ook wel 'kleine Indo' of 'boeng' genoemd en zouden op grote schaal gediscrimineerd worden door het bestuurs- en bedrijfsleven. In de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw werden zij steeds vaker als een probleem ervaren. In de Indische pers sprak men zelfs van het 'Indo-probleem'. Op 20 april 1881 lezen wij bijvoorbeeld in de *Java-Bode* dat armlastige Indo-Europeanen 'reeds een klasse [vormen]; de enkelen beklagenswaardigen van vroeger zijn vermeerderd tot een ontzaglijke groep, die haar leden niet meer bij tientallen, maar bij honderden, ja bij duizenden telt'.⁶⁰

De toenemende journalistieke aandacht voor de kleine Indo kan toegeschreven worden aan de opkomst van de Indo-Europese pers in de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw. In 1877 kwam het *Padangsch Handelsblad* in handen van de Indo-Europese redacteurs H. Verleye, F.K. Voorneman en Arnold Snackey. Hiermee veranderde het dagblad in de eerste Indo-Europese krant van de kolonie. Het nam het expliciet voor de kleine Indo op en liet een kritisch geluid horen ten aanzien van het overheidsbeleid dat gericht was op de economische exploitatie van Indië ten behoeve van het moederland. Snackey noemde dit beleid 'exploitatie-staatskunde' die erop gericht zou zijn om Indo-Europeanen 'klein' te houden:

Het is sinds jaren opgemerkt, dat de hoogste posten van den Indischen dienst zich in handen bevinden van Nederlanders. Wij verbazen ons niet over dat verschijnsel: het behoort toch tot de exploitatie-staatskunde. Die staatskunde wil, om hen steeds in bedwang te houden, zooveel mogelijk de Sinjos in haar dienst hebben, maar 't liefst in de laagste rangen. Om eenig recht te hebben tot de uitsluiting van betere ambten, wordt aan Indie, onder een of ander voorwendsel, goed en degelijk onderwijs onthouden en wordt van onze kandidaten voor een hooge betrekking kennis geëischt van vakken, die óf noodeloos zijn, óf die men wegens den toestand van het onderwijs niet in Indie kan aanleeren.⁶¹

Door zijn ongekend felle toon was het *Padangsch Handelsblad* geregeld in overtreding van het Indische drukpersreglement en kreeg het in 1882 een verscheijningsverbod opgelegd.⁶² De redacteurs van deze krant waren tevens de oprichters van Jong Indië (1877), de eerste emancipatiebeweging onder Indo-Europeanen die ook wel bekend stond als de Padangsche of Indische Beweging. Na het verscheijningsverbod werden er verschil-

⁶⁰ Geciteerd in Termorshuizen 2001, p. 174.

⁶¹ Snackey in een ingezonden artikel in *De Locomotief*, 12-12-1878.

⁶² Termorshuizen 2001, p. 174-175, 638-646.

P.A. Daum met zijn echtgenote en hun vijf jongste kinderen op de voorgalerij van Hotel Wisse te Batavia (collectie KITLV).

lende andere specifiek op Indo-Europeanen georiënteerde kranten opgericht waaronder *Batara-Indra*, *De Telefoon* en *De Insulinde*. Hoewel deze kranten allemaal na een poosje door gebrek aan financiële middelen weer verdwenen, speelden zij tezamen met het *Padangsch Handelsblad* een voorttrekkende rol in de emancipatie van Indo-Europeanen. Volgens Gerard Termorshuizen in *Journalisten en heethoofden* (2001) legden zij de kiem voor het ontstaan van een zelfbewustzijn onder Indo-Europeanen uit de middenklasse en lagere milieus die zou uitgroeien tot de bloei van allerlei Indo-Europese organisaties aan het begin van de twintigste eeuw.⁶³

Daarnaast speelde een andere krant op Java, het *Bataviaasch Nieuwsblad*, een belangrijke rol in de emancipatie van Indo-Europeanen. Het Indo-probleem was een vast onderwerp van bespreking in deze krant die opkwam voor de belangen van kleine Indo's en zich ontwikkelde zich tot een spreekbuis van deze groep.⁶⁴ Oprichter en hoofdredacteur P.A. Daum brak geregeld een lans voor de Indo-Europeaan. Zo lezen wij op 24 augustus 1888:

Honderden lopen rond, werk zoekend voor een kleine belooning. Zij verstaan geen vak, geen handwerk, – waar zouden zij het hebben geleerd! Zij komen om schrijfwerk e.d.; zij melden zich aan, vriendelijk en beleefd; men kan zien en hooren [...] dat zij bitter en bitter behoefte hebben; maar men kan in zaken zijn personeel niet uitbreiden boven de

⁶³ Bosma 2005, p. 73-74 en Termorshuizen 2001, p. 175-183, 290-293, 417-429.

⁶⁴ Termorshuizen 2001, p. 183-186, 350-351, 575.

behoefden, en geen werk geven, als men zulk werk niet heeft. Men kan echter voor het minst fatsoenlijk zijn, ook tegen minder bedeelden. Doch zelfs dat ondervinden de arme indo-europeanen niet; [...] zij [worden] vaak behandeld en teruggewezen als honden, en dat minder door de hoofden, dan wel door aangewaaide zoogenoemde presentkaasjes, die zich omhoog gedanst of getrouwd of geflikflooid hebben.⁶⁵

Daum probeerde met zijn krant op allerlei manieren Indo-Europeanen vooruit te helpen in de koloniale samenleving. Het *Bataviaasch Nieuwsblad* had bijvoorbeeld veel Indo-Europeanen uit de lagere klassen in dienst, onder wie Karel Zaalberg die het later tot hoofdredacteur van de krant zou brengen.⁶⁶

Hoewel Indië rond de eeuwwisseling dus enkele dagbladen kende die het Indo-probleem geregeld aan de orde stelden en het opnamen voor de kleine Indo, waren dit uitzonderingen. Over het algemeen baarde de beklagenswaardige toestand van de kleine Indo – waarover in de kranten althans geschreven werd – de pers weinig zorgen. De algemene opinie zowel in Indië als het moederland was dat er van grootschalige discriminatie geen sprake was, dat Indo-Europeanen voor de wet gelijk waren aan ‘blanke’ Europeanen en dus dezelfde mogelijkheden hadden. In het *Algemeen Handelsblad* lezen wij op 12 augustus 1898:

wij [gevoelen] zeer weinig [...] voor de grieven, door de Indo-Europeanen en hunne woordvoerders te berde gebracht. Wij gelooven, dat zij geene Europeesche [koloniale] bezitting kunnen aanwijzen, waar zij beter behandeld worden dan in de onze; nergens wordt meer op persoonlijke eigenschappen, minder op afkomst of huidskleur gelet, – in de wetgeving staan zij geheel met de volbloed-Europeanen gelijk.⁶⁷

Het *Soerabaiasch Handelsblad* schreef op 14 december 1885: ‘Wij gelooven zelfs niet eens, dat het Inlandsch kind hier achteruit wordt gezet, in welk opzicht ook’.⁶⁸ Volgens Termorshuizen was deze houding in de koloniale journalistiek ten aanzien van het Indo-probleem kenmerkend.⁶⁹ Het overgrote deel van de Indische pers was van mening dat Indo-Europeanen uit de lagere klassen hun sociaaleconomische omstandigheden aan zichzelf te danken hadden en niet aan discriminatie door het koloniaal bestuur of de ‘blanken’ in Indië. Indo-Europeanen die in armoede leefden, hadden klaarblijkelijk de kansen die de koloniale samenleving hun bood niet gegrepen. Hierbij waren verwijzingen naar ‘ras’ opmerkelijk genoeg vrijwel geheel afwezig: er werd bijvoorbeeld nergens gesteld dat deze Indo-Europeanen hun kansen niet grepen omdat zij van een ‘minderwaardig’ of ‘halfkrachtig ras’ waren; zij werden eenvoudigweg opgeroepen te stoppen met klagen en de handen uit de mouwen te steken. Het merendeel van de Indische pers was dus niet overtuigd van het bestaan van de Indo-kwestie.

⁶⁵ Geciteerd in Termorshuizen 2001, p. 184.

⁶⁶ Baay 1997, p. 110-111.

⁶⁷ *Algemeen Handelsblad* 12-08-1899, Avond. Zie ook *Algemeen Handelsblad*, 23-02-1898, Ochtend.

⁶⁸ Geciteerd in Termorshuizen 2001, p. 180.

⁶⁹ Termorshuizen 2001, p. 350-351.

Onder Nederlandse historici lopen de meningen over de aard en omvang van het Indo-probleem uiteen. Er zijn door de bank genomen twee visies te onderscheiden: Indo-Europeanen werden op grote schaal gediscrimineerd; het Indo-probleem had alleen betrekking op een kleine en specifieke groep Indo-Europeanen en was veeleer een uiting van een ontluikend emancipatieproces onder Indo-Europeanen buiten de koloniale elite. Historici die de eerste visie vertegenwoordigen, spreken van sociale en economische achterstelling van Indo-Europeanen waardoor er grootschalige armoede onder hen was ontstaan. Wim van den Doel schrijft in *Het rijk van Insulinde* (1996) bijvoorbeeld: 'De verarming van de Indo's had aan het eind van de negentiende eeuw schrikbarende vormen aangenomen'.⁷⁰ Hij spreekt hoofdzakelijk over Indo-Europeanen als een op geracialiseerde wijze gedefinieerde groep en houdt nauwelijks rekening met factoren als stand en klasse. Hierdoor ontstaat het beeld dat *alle* Indo-Europeanen gediscrimineerd werden en aan grote armoede onderhevig waren, terwijl hij – net als in de Indische pers – vooral een specifieke en minder welgestelde groep onder hen lijkt te bedoelen, namelijk de kleine Indo of boeng. Hierdoor ontstaat een vertekend en ongedifferentieerd beeld van het Indo-probleem en gaat een zekere Indo-Europese (onder)klasse ten onrechte fungeren als een *pars pro toto* voor alle Indo-Europeanen.

De tweede visie doet meer recht aan de sociaal gedifferentieerde groep Indo-Europeanen en wordt vertegenwoordigd door Ulbe Bosma, Remco Raben en Wim Willems in *De geschiedenis van Indische Nederlanders* (2006). Zij houden rekening met sociale factoren als stand en klasse en scheiden journalistieke beeldvorming van de historische gegevens. Zij komen tot heel andere conclusies: zij betogen dat het Indo-probleem niet een kwestie van schrijnende armoede was, maar van het ontstaan van een zelf- of groepsbewustzijn onder de Indo-Europese middenklasse en lagere milieus die stredden voor beter onderwijs en tegen de economische exploitatie van Indië ten behoeve van het moederland. Het Indo-probleem betrof volgens hen dan ook een strijd om Indische burgerrechten en niet zozeer een om het bestaan.⁷¹ Zij vinden het op zich niet opmerkelijk dat veel Indo-Europeanen in lagere sociale kringen verkeerden en betogen dat de marginale positie van veel Indo-Europeanen niet aan discriminatie maar aan sociale factoren (klasse en stand) toegeschreven moet worden:

Het ontstaan van een Europese onderklasse was onvermijdelijk. Veel kinderen werden geboren in milieus van soldaten en klerken, en erfden het sappelend bestaan van hun ouderlijk huis. Bij veel Indische families zien we dan ook een neergaande trend over de generaties.⁷²

Voor het lot van de kleine Indo leek hierdoor bepaald te zijn. Terwijl de welvarende koloniale elite steeds blanker werd door de groeiende toestroom van totoks naar Indië, werd de Indo-Europeaan in de beeldvorming een belangrijk voorbeeld van sociale en econo-

⁷⁰ Van den Doel 1996, p. 184.

⁷¹ Bosma en Raben 2003, p. 272 en Bosma, Raben en Willems 2006, p. 108-114.

⁷² Bosma, Raben en Willems 2006, p. 154.

mische discriminatie. Indo-Europeanen bevonden zich veelal buiten die koloniale elite waardoor uiterlijke kenmerken een signaal van klasse werden, het armoedeprobleem een gezicht kreeg en het Indo-probleem het symbool van de strijd om burgerrechten voor de Indo-Europese midden- en lagere klasse werd.⁷³

Van grootschalige discriminatie was echter geen sprake. Het omgekeerde was eerder het geval. Indo-Europeanen die niet tot de koloniale elite behoorden, werden tegen het einde van de negentiende eeuw steeds meer bij de Europese cultuur betrokken en kregen steeds meer mogelijkheden om zich te ontwikkelen. Aanvankelijk was het bijvoorbeeld alleen mogelijk geweest om in hogere ambtelijke functies benoemd te worden op voorpraak of door in Nederland gestudeerd te hebben. Een studieverblijf in het moederland was kostbaar en vaak niet betaalbaar voor de koloniale middenklasse. In de loop van de negentiende eeuw echter werd het koloniaal bestuur geformaliseerd waardoor een diploma belangrijker werd dan voorpraak. In 1864 werd daartoe het zogenoemde grootambtenaarsexamen ingesteld. Dit examen was in het vervolg noodzakelijk om hogere functies te vervullen in het koloniaal bestuur en kon zowel in Den Haag als Batavia worden afgelegd.

Tevens kwamen er opleidingsmogelijkheden in Indië waartoe ook Indo-Europeanen die niet tot de koloniale elite behoorden toegang kregen. In 1864 opende de eerste gouvernements-hbs, het Koning Willem III gymnasium, in Batavia haar deuren. Dit instituut bood vanaf 1867 een bestuursopleiding (de zogenoemde Afdeling B) aan die voorbereide op het grootambtenaarsexamen. In 1875 en 1878 volgden hogere burgerscholen in Soerabaja respectievelijk Semarang. De drie grote steden van Java, waar de meeste Europeanen in Indië woonden, kregen dus instellingen voor hoger middelbaar onderwijs waardoor het niet langer noodzakelijk was om in Indië geboren kinderen voor hun scholing naar Nederland te sturen.⁷⁴

Bovendien was er veel vraag naar ambtenaren door uitbreiding van het koloniaal bestuur. Historische gegevens laten zien dat Indo-Europeanen in grote aantallen in koloniale overheidsfuncties werkten: 63% van de Indo-Europese bevolkingsgroep was werkzaam voor het gouvernement en 54% van de gouvernementsambtenaren in Batavia bestond uit Indo-Europeanen.⁷⁵ Het beeld van uitsluiting van Indo-Europeanen uit (hogere) bestuurlijke functies dat onder meer door de Indische dagbladers opgeroepen werd, lijkt dus niet te kloppen. Ulbe Bosma en Remco Raben concluderen in *De oude Indische wereld* (2003) dan ook:

Van systematische en geïnstitutionaliseerde uitsluiting op raciale gronden was geen sprake. De uitbreiding van het bestuur en de oprichting van opleidingen werkten veelal in het voordeel van de Indische Europeanen. Er kwamen meer carrièremogelijkheden en dankzij de oprichting van scholen en bestuursopleidingen kregen veel Indische kinderen de kans om carrière te maken.⁷⁶

⁷³ Bosma en Raben 2003, p. 192, 272 en Bosma, Raben en Willems 2006, p. 157-159.

⁷⁴ Bosma en Raben 2003, p. 186-190, 207-208 en Bosma, Raben en Willems 2006, p. 152-155.

⁷⁵ Bosma en Raben 2003, p. 226.

⁷⁶ Bosma en Raben 2003, p. 214.

De Indo-Europese middenklasse die aansluiting vond bij de koloniale elite kreeg dus wel degelijk kansen. De opleidings- en carrièrekansen voor deze groep namen in de loop van de negentiende eeuw zelfs gestaag toe. Voor de 'inlandsche kinderen' daarentegen gold dat niet, want voor hen was een opleiding in Nederland of aan een Indische hbs onbetaalbaar.

De aanhoudende journalistieke berichtgeving over een groeiende onderklasse van Indo-Europeanen was voor het koloniaal bestuur aanleiding om twee onderzoeken naar armoede in te stellen, die resulteerden in twee zogenoemde pauperrapporten (1872 en 1901). Het eerste rapport kwantificeerde het armoedeprobleem niet, maar maakte zich vooral zorgen over het zedelijke peil van de verarmde Europeanen. Het was hierin dus meer te doen om het Europees prestige dan om de sociaaleconomische omstandigheden waarin de Indo-Europese lagere klassen verkeerden.⁷⁷ Het tweede rapport kwantificeerde het armoedeprobleem wel en onderzocht hoeveel Europeanen minder dan honderd gulden per maand verdienden, het minimumbedrag dat vereist was om een Europese huishouding te voeren. Wie minder dan dat verdiende, werd aangemerkt als 'minvermogend' en wie minder dan vijftig gulden te besteden had als 'pauper'. Volgens dit rapport was 17,5% van de Europese bevolking minvermogend waaronder 11,2% paupers.⁷⁸

Bosma en Raben vinden het percentage minvermogenden en paupers meevallen.⁷⁹ Meijer is van mening dat de armoedesituatie in Indië zelfs beter was dan die in Nederland.⁸⁰ Bovendien was de armoede die er geleden werd relatief. Bosma en Raben wijzen erop dat vrijwel iedere Europeaan in Indië een dak boven zijn hoofd had, er armenzorg voor weduwen, wezen en invaliden bestond, en er aan het einde van de negentiende eeuw nauwelijks sprake was van een toename van het aantal Europeanen dat van de liefdadigheid moest leven.⁸¹ Verpauperde Europeanen leden alleen armoede naar *Europese* maatstaven. In het tweede pauperrapport viel te lezen dat als zij tot de inheemse bevolking gerekend zouden worden, zij dan juist tot de beterbedeelden zouden behoren.⁸² Bovendien betrof het percentage minvermogenden lang niet allemaal Indo-Europeanen: hier van bestond 40% uit oud-militairen van wie het overgrote deel in Europa geboren was.⁸³

Daarenboven leidde een geboorte in de koloniale onderklasse niet automatisch tot een verpauperd bestaan. Ook voor de kinderen van minvermogende Europeanen waren er verschillende scholingsmogelijkheden. Wie de lagere school doorlopen had, kon opgaan voor het kleinambtenaarsexamen en als klerk in dienst treden bij het koloniaal bestuur. Daarnaast werden er ambachtsscholen opgericht waarvan de Jongens-Weezeninrichting in Soerabaja (1860) het bekendste voorbeeld was. Verder was er het Pupillenkorp van het leger (1848) en werden landbouwkolonies voor armlastige Europeanen gesticht

⁷⁷ Bosma en Raben 2003, p. 228-230.

⁷⁸ Van der Veur 1955, p. 53-55.

⁷⁹ Bosma en Raben 2003, p. 233.

⁸⁰ Meijer 2004, p. 43.

⁸¹ Bosma en Raben 2003, p. 231-233, 237.

⁸² Van der Veur 1955, p. 54.

⁸³ Bosma en Raben 2003, p. 231.

om hen in landbouwtechnieken te onderwijzen (Tjibogo 1890 en Poespo 1896). Daarbij bloeide aan het begin van de twintigste eeuw de economie op en breidde opnieuw het aantal overheidsbanen zich flink uit. Hierdoor liep het toch al geringe percentage paupers verder terug.⁸⁴

Bosma en Raben stellen dan ook dat het Indo-probleem in omvang meeviel en vooral een kwestie van beeldvorming was. Bovendien was het pauperisme in de tweede helft van de negentiende eeuw 'in de mode' en werden er overal verpauperde standen 'ontdekt'. In Europa ontstond er bijvoorbeeld oog voor de sociale positie van arbeiders en prostituees. In Indië kwam de verpauperde Indo-Europeaan in de belangstelling te staan.⁸⁵ Het koloniaal bestuur zou zich uitsluitend met deze groep bemoeien, omdat zij met haar sociale en staatsrechtelijke status als Europeaan een smet vormde op het koloniaal blazoen.⁸⁶ Het Indo-probleem was dus veeleer een emancipatoire strijd om Indische burgerrechten dan een strijd om het bestaan. De beeldvorming in de Indische pers hierover werd gevoed door het opkomende groepsbewustzijn onder de Indo-Europese middenklasse en lagere milieus en emancipatoire bewegingen als Jong Indië.⁸⁷

Ethische politiek en indianisatie

In de loop van de twintigste eeuw begon de algemene opinie ten aanzien van Indo-Europeanen langzaam maar zeker te veranderen. Waar voorheen Indo-Europeanen op hun zogenoemde 'gelijke kansen' en eigen verantwoordelijkheid gewezen werden, maakte deze opvatting in de Indische pers langzamerhand plaats voor één die wees op de verantwoordelijkheid van het moederland ten opzichte van de Indo-Europeanen als Europese nazaten en de tekortkomingen van de regering ten aanzien van de scholings- en carrièrekansen van onbemiddelde Indo-Europeanen. Dit discours beleefde zijn hoogtijdagen in de Indische pers in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw, ten tijde van economische achteruitgang en crisis. In zoverre de Nederlandse pers in deze periode berichtte over Indië, overheerste ook in hun berichtgeving dit sociale discours en waren geracialiseerde toespelingen grotendeels verdwenen.

In de jaren voorafgaand hieraan had zich een emancipatiegolf onder Indo-Europeanen voorgedaan. In de periode rond 1900 ontstonden er allerlei maatschappelijke en politieke belangenorganisaties. Hoewel deze organisaties zich in de regel niet expliciet op Indo-Europeanen maar op blijvers in het algemeen richtten, hadden zij doorgaans een hoofdzakelijk Indo-Europese achterban. Zij stredden voor Indische burgerrechten (beter onderwijs, zelfbestuur voor Indië, et cetera). Bij de oprichting van deze organisaties waren Indo-Europese journalisten nauw betrokken. Journalisten van *De Telefoon* richtten bijvoorbeeld Soeria Soemirat (1887) op, een liefdadigheids- en belangenvereniging voor

84 Bosma en Raben 2003, p. 240-249, 300-301. Zie hierover ook Meijer 2004, p. 45 en Van der Veur 1955, p. 94, 97.

85 Bosma en Raben 2003, p. 228-229.

86 Bosma en Raben 2003, p. 233.

87 Bosma en Raben 2003, p. 272.

behoefte Indo-Europeanen. Zij begonnen eveneens de Indische Bond (1898) die opkwam voor de kleine Indo en streed voor beter onderwijs in Indië. E.F.E. Douwes Dekker, journalist van het *Bataviaasch Nieuwsblad*, startte de Indische Partij (1910) die voor politiek zelfbestuur van Indië streed en aan de wieg van de Volksraad stond. De meest uitgebreide en invloedrijke organisatie op zowel maatschappelijk als politiek vlak was het Indo-Europees Verbond (1919), dat werd opgericht door Karel Zaalberg, hoofdredacteur van het *Bataviaasch Nieuwsblad*.⁸⁸

Indische journalisten waren dus nauw betrokken bij de emancipatie van Indo-Europeanen uit de middenklasse en lagere milieus. In de jaren twintig en dertig liet de pers dan ook een heel ander geluid horen: hoewel zij opnieuw veelvuldig over het Indo-probleem schreef, wees zij nu niet langer op de eigen verantwoordelijkheid van Indo-Europeanen, zoals aan het einde van de negentiende eeuw het geval was, maar op de verantwoordelijkheid van het moederland ten opzichte van de Indo-Europeanen als Europese nakomelingen. In sommige kranten sprak men zelfs van een 'ereschuld' van de regering ten opzichte van de Indo-Europeanen.⁸⁹ Bovendien bleek het Indo-probleem nu geen kwestie van beeldvorming, maar was er als gevolg van de economische crisis daadwerkelijk sprake van grootschalige sociaaleconomische achteruitgang onder Indo-Europeanen en vervielen grote groepen onder hen in toenemende mate in armoede. In de jaren twintig en dertig kwamen beeldvorming en historische feiten dus veel meer met elkaar overeen.

De jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw werden gekenmerkt door economische recessie en crisis. Hoewel de Indische economie na de Eerste Wereldoorlog een opleving kende, bleek deze slechts van korte duur. De vraag naar tropische producten werd overschat en importprijzen overstegen in toenemende mate die van de export. In de tweede helft van de jaren twintig was er zelfs sprake van kelderende exportprijzen waaronder vooral de suikerindustrie op Java te lijden had.⁹⁰ Bovendien werd Indië als exportland hard getroffen door de wereldwijde crisis, wat grootschalige salarisverlaging, ontslag en werkloosheid tot gevolg had. Tussen 1931 en 1934 verdween bijna een kwart van het aantal Europese banen en kende Indië voor het eerst een emigratieoverschot. Volgens Meijer was er zelfs sprake van een 'zekere ontblanking' van de kolonie: de trek-kers (voornamelijk totoks) vertrokken massaal naar het moederland, terwijl de blijvers (hoofdzakelijk Indo-Europeanen) in moeilijke sociaaleconomische omstandigheden achterbleven.⁹¹

In deze tijden van economische crisis en emancipatie wees de pers twee oorzaken aan die de grootschalige armoede onder een grote groep Indo-Europeanen in de hand werkten, waaraan de regering schuld had of iets kon doen: de ethische (onderwijs)politiek en de indianisatie van de arbeidsmarkt. Hadden Indo-Europeanen zich aan het einde van de negentiende eeuw achtergesteld gevoeld bij de 'blanken' in Indië, nu kwam daar een

⁸⁸ Bosma 2005, p. 73-89. Zie voor een geschiedenis van het Indo-Europees Verbond Meijer 2004.

⁸⁹ *Het Vaderland*, 11-04-1933, Ochtend.

⁹⁰ Lindblad 2002, p. 124-125 en Meijer 2004, p. 79.

⁹¹ Lindblad 2002, p. 142 (fig. 5.7) en Meijer 2004, p. 123-126.

Leden van het Indo-Europeesch Verbond met hun familie voor hun clubhuis, vermoedelijk te Tjilatjap (1935-1940) (collectie KITLV).

tweede groep bij: de inheemse bevolking. Indo-Europeanen uit de middenklasse en lagere milieus kregen in toenemende mate concurrentie te verduren van de 'geschoolde Inlander' voor wie onder invloed van de ethische politiek opleidingsmogelijkheden gekomen waren.⁹² Aan Europese zijde daarentegen leek het onderwijsaanbod juist terug te lopen. In 1896 was de officiersopleiding aan de Militaire School te Meester Cornelis verdwenen, waardoor de hogere rangen van het leger niet langer voor in Indië opgeleide militairen openstonden. In 1913 sloot de Afdeling B van het Koning Willem III gymnasium, waardoor Indische kinderen voor een opleiding die voorbereidde op het grootambttenaarsexamen wederom op scholing in Nederland aangewezen waren. Daarnaast verdwenen veel ambachtsscholen door gebrek aan financiële middelen. Hierdoor leek er aan het begin van de twintigste eeuw voor (Indo-)Europeanen juist minder onderwijs te komen.⁹³

Bovendien ging de ethische politiek gepaard met een zogeheten indianisatie van de arbeidsmarkt waarbij in toenemende mate 'geschoolde Inlanders' in Europese (overheids) functies benoemd werden. Indo-Europeanen waren hoofdzakelijk werkzaam in administratieve banen waarvoor een kleinambttenaarsexamen vereist was. Deze Indo-Europese klerken hadden voorheen min of meer een monopolie op die functies gehad en vormden een aparte stand in de koloniale samenleving. Nu kregen zij hevige concurrentie te verduren van de inheemse bevolking die als gevolg van de ethische politiek in het bezit van westerse diploma's gekomen was. Daarenboven hoefde de 'Inlander' aanvankelijk min-

⁹² Van den Doel 1996, p. 168, 171 en Meijer 2004, p. 84.

⁹³ Bosma en Raben 2003, p. 273 en Meijer 2004, p. 118-119.

der salaris betaald te worden, omdat hij een andere staatsrechtelijke status dan de Indo-Europeaan genoot. Voor werkgevers was het dus aantrekkelijker om een Javaan in plaats van een Indo-Europeaan in dienst te nemen. Hierdoor werd het voor grote groepen lager en middelbaar opgeleide Indo-Europeanen dus steeds moeilijker om een betrekking in 's lands dienst te vinden.⁹⁴ *De Sumatra Post* schreef op 8 mei 1911 reeds over ethische politiek en de gevolgen daarvan voor de sociaaleconomische positie van lager opgeleide Indo-Europeanen:

één ding is zeker: dat de arbeidsmarkt steeds meer overstroomd zal worden door elementair onderwezen Inlanders en dat de onbemiddelde en weinig ontwikkelde Indo-Europeanen de concurrentie, die deze Inlanders hun aandoen, zwaar zullen voelen. [...] Het is daarom volkomen juist, wanneer de Indo-Europeaan, bewust dan wel onbewust en instinctmatig, in de uitbreiding op groote schaal, die aan het Inlandsch onderwijs gegeven wordt, het grote gevaar ziet dat hem bedreigt.⁹⁵

In de jaren twintig begon de werkloosheid te stijgen. Als gevolg van de economische recessie liep de vraag naar westers geschoold personeel terug, terwijl het aanbod door het toegenomen onderwijs aan inheemse zijde groter was dan ooit te voren. Hierdoor bedroeg de vraag reeds voor de uitbraak van de economische crisis amper de helft van het personeelsaanbod.⁹⁶ Tijdens de economische crisis liep de vraag verder terug en werd indianisatie door de overheid zelfs ingezet als bezuinigingspolitiek. In 1928 werd 44% van de lagere ambtelijke functies al door een niet-Europeaan vervuld, in 1940 was dit percentage gestegen tot maar liefst 99,4%. In het laatstgenoemde jaar bestond zelfs 80% van het totale ambtenarenbestand in Indië uit niet-Europeanen.⁹⁷ Een Indo-Europeaan uit de midden- of lagere klasse leek dus slechter af dan de inheemse bevolking voor wie als gevolg van de ethische politiek en indianisatie allerlei kansen gekomen waren. Het *Algemeen Handelsblad* concludeerde halverwege de jaren twintig dan ook somber: 'De inlander heeft inderdaad meer mogelijkheden dan de in de kolonie geboren Europeaan'.⁹⁸

Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië noemde de Indo-Europeaan zelfs het regelrechte slachtoffer van de ethische politiek en indianisatie:

Indien de Regeering deze politiek blijft voortzetten, die geen nivelleerings-politiek is, maar die den Inlander naar boven haalt ten koste van den Indo-Europeaan, dan ziet het er in de kringen van de minder goed gesitueerde Indo-Europeanen droevig uit.⁹⁹

Als Indo-Europeanen werk vonden in administratieve functies, dan kwamen zij in toenemende mate in de lagere salarisschalen terecht die oorspronkelijk voor de inheemse bevolking bedoeld waren. Dit had te maken met de salarispolitiek die door de overheid

⁹⁴ Fasseur 1992, p. 230-231.

⁹⁵ *De Sumatra Post*, 08-05-1911.

⁹⁶ Meijer 2004, p. 19, 92 en Van der Veur 1955, p. 104.

⁹⁷ Fasseur 1992, p. 230-231, Meijer 2004, p. 92, 95, 118-119, 178 en Wertheim 1948, p. 101, 104.

⁹⁸ *Algemeen Handelsblad*, 16-02-1926, Avond.

⁹⁹ *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 26-05-1927.

gevoerd werd. In 1913 werd het beginsel aanvaard waarin niet-Europeanen hetzelfde loon zouden krijgen als Europeanen in een soortgelijke functie. In 1925 werd vervolgens bepaald dat zodra een meerderheid van de overheidsbetrekkingen in een bepaalde schaal door niet-Europeanen vervuld werd, de salarissen van deze functies werden teruggebracht tot de laagste (oorspronkelijk inheemse) bezoldigingsschaal. Dit gold ook voor de Europese ambtenaren die nadien in deze functies aangesteld werden. Indo-klerken 'verpauperden' dus in hoog tempo omdat hun salaris tot inheems niveau was teruggebracht waardoor zij zich niet langer een Europese leefstijl konden veroorloven en tot inheems sociaaleconomisch peil afzakten.¹⁰⁰ In 1940 was de sociaaleconomische positie van veel Indo-Europeanen zelfs zo verslechterd dat het *Algemeen Handelsblad voor Nederlandsch-Indië* sprak van 'een groote groep Indo-Europeanen, die zoo niet aan den zelfkant van deze [Europese] maatschappij, dan toch reeds *buiten haar begrenzing* leeft'.¹⁰¹

De ethische politiek en indianisatie gingen dus gepaard met een ogenschijnlijke omkering van de koloniale orde. Terwijl Indo-Europeanen steeds moeilijker aan een baan kwamen en in lagere functies terechtkwamen, werden inheemse ambtenaren steeds vaker in hogere salarisschalen aangesteld waarin oorspronkelijk (Indo-)Europeanen werkzaam waren geweest. De inheemse bevolking werd dus meer in de Europese leefsfeer getrokken; de Indo-Europeanen uit de lagere klassen daarentegen werden juist verder teruggedrongen tot inheems niveau.¹⁰² Niet alleen was dit voor vele Indo-Europeanen moeilijk te verkroppen, ook kwam hiermee opnieuw het Europees prestige in gevaar. De *Sumatra Post* waarschuwde in een vroeg stadium al voor 'stilstand en degeneratie van het Europeesche element, [die] bij emancipatie van het Inlandsche, niet anders dan zeer betreurenswaardig kan genoemd worden'.¹⁰³ In combinatie met het opkomend nationalisme onder de inheemse bevolking zou dit naar gevreesd werd wel eens kunnen leiden tot een ondermijning van de koloniale suprematie.

Het Europees prestige was niet alleen in het geding voor het koloniaal gezag, maar ook voor de kleine Indo zelf. Hem werd verweten vast te houden aan 'hersensarbeid' die van oudsher met de Europese bevolkingsgroep geassocieerd werd en geen 'handensarbeid' (ambachtswerk en landbouw) die oorspronkelijk voor de inheemse bevolking bestemd was, te willen verrichten. Indo-Europeanen identificeerden zich doorgaans expliciet met de Europese bevolkingsgroep. Zij weigerden inheemse beroepen uit te oefenen en zich in maatschappelijk opzicht op één lijn te stellen met de inheemse bevolking boven wie zij zich op grond van hun staatsrechtelijke positie als Europeaan verheven voelden. Dit kwam hun op veel kritiek te staan, niet alleen van totoks maar ook uit eigen kring. In 1930 deed Dick de Hoog, voorzitter van het Indo-Europeesch Verbond, in het bondsblad *Onze Stem* een dringend beroep op ouders om hun kinderen toch vooral voor boer of werkman te laten leren:

¹⁰⁰ Fasseur 1992, p. 230-231 en Meijer 2004, p. 83-84.

¹⁰¹ Geciteerd in Termorshuizen 2011, p. 255.

¹⁰² Meijer 2004, p. 119.

¹⁰³ *De Sumatra Post*, 08-05-1911. Zie hierover ook *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 04-04-1935.

Als uwe kinderen de lagere school hebben afgeloopen, dringt hen dan niet naar de kantoorkruk, maar maak ze toch los van de klerkenbaan en laat hen toch ook op ander gebied werk zoeken. [...] Daarom weg met al dat gejammer over verloren klerkenbaantjes en liever vandaag dan morgen uw kinderen geleid op den eenigen weg voor hun behoud als Europeaan: den landbouw en het ambacht.¹⁰⁴

Dergelijke oproepen bleken tevergeefs: administratieve beroepen bleven onverminderd geliefd onder Indo-Europeanen. Ook oproepen zoals die van *De Indische Courant* en *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, aan het adres van de Nederlandse overheid om de indianisatie tegen te gaan, bleven onverhoord.¹⁰⁵ De kleine Indo's dreigden dus als gevolg van de ethische politiek en indianisatie tussen wal en schip te vallen: hoge functies werden veelal aan hogeropgeleiden uit het moederland (totoks) toegekend, terwijl lagere en middenkader functies in toenemende mate naar de geschoolde inheemse bevolking gingen. Hierdoor vervielen de Indo-Europese middenklasse en lagere milieus steeds vaker in armoede die nu niet langer een kwestie van beeldvorming maar van historische realiteit was.

‘Het gele gevaar’

Indo-Europeanen kwamen dus voor in verschillende debatten: in een Europees biologisch georiënteerd debat over ‘ras’ en evolutie en in een Indisch sociaal georiënteerd debat over burgerrechten en economische crisis. Daarnaast was er een derde discussie, een internationaal debat over het zogenoemde gele gevaar waarin Indo-Europeanen een rol gingen spelen. In de negentiende eeuw werden de Aziatische volkeren in toenemende mate als gevaarlijk beschouwd. Deze beeldvorming kende reeds een lange geschiedenis, maar raakte aan het begin van de twintigste eeuw in een stroomversnelling. Deze discussie werd zowel in de Europese als Indische pers gevoerd en bepaald door zowel geracialiseerde ideeën als sociaalhistorische ontwikkelingen. Hoewel Indo-Europeanen aanvankelijk niet voorkwamen in dit debat, kregen zij in aanloop naar de Tweede Wereldoorlog hierin een ambivalente positie toebedeeld: in de pers ging men zich afvragen tot welk ‘ras’ (het ‘blanke’ of het ‘gele’) zij in biogenetisch opzicht behoorden en bij welk volk (het Nederlandse of het Indonesische) hun loyaliteit in tijden van oorlog zou liggen. In deze discussie waren geracialiseerde denkbeelden over Indo-Europeanen belangrijker dan hun staatsrechtelijke of sociaalhistorische positie.

De beeldvorming rond ‘het gele gevaar’ greep terug op aloude overtuigingen over ‘ras’. In de achttiende eeuw had Johann Friedrich Blumenbach (1754-1840) voor het eerst het Mongoolse ‘ras’ waartoe hij alle Aziatische volkeren rekende, als een aparte categorie be-

¹⁰⁴ Geciteerd in Meijer 2004, p. 120.

¹⁰⁵ Zie bijvoorbeeld *De Indische Courant*, 23-02-1932 en 06-08-1936, en *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 04-04-1935.

De familie van Tjalie Robinson in 1915. Robinson zit vooraan op het voetenbankje. Aan tafel zitten zijn ouders en Indonesische grootmoeder (privécollectie, gepubliceerd in *Komen en blijven* (1998) van Rob Nieuwenhuys).

noemd.¹⁰⁶ Hoewel hij dit 'ras' geel genoemd had, een kleur die al sinds de vroegmoderne tijd met Aziaten geassocieerd werd, gold dit nog niet als een onmiskenbaar 'raskenmerk'. Dit gebeurde in de loop van de negentiende eeuw toen westerse wetenschappers zich op grote schaal met het kwantificeren van 'rassen' gingen bezighouden en allerlei gegevens verzamelden over de fysionomie van de verschillende menselijke typen. Beroemd waren bijvoorbeeld de schedelmetingen die al sinds de achttiende eeuw verricht werden, maar ook huidskleur werd in toenemende mate een belangrijk kenmerk in deze geracialiseerde stratificatie. In de loop van de negentiende eeuw ging men het Mongoolse 'ras' langzaam maar zeker op grond van diens gepercipieerde huidskleur als het 'gele ras' beschouwen. Die visie raakte niet alleen in de wetenschap maar ook daarbuiten ingeburgerd.¹⁰⁷

De Aziatische volkeren werden om verschillende redenen door de Europese wereld als gevaarlijk ervaren. Gedurende de westerse geschiedenis werden oosterse volkeren – zij

¹⁰⁶ Zie de derde editie van *De generis humani varietate nativa* (1795).

¹⁰⁷ Kees van Donge, p. 36, 59-69. Omdat alle Aziatische volkeren aanvankelijk tot één 'rasgroep' gerekend werden en de kleur geel pas in de loop van de twintigste eeuw een specifieke groep onder hen ging aanduiden – Chinezen en Japanners – liepen in de maatschappelijke beeldvorming benamingen voor Aziaten nog al eens door elkaar. Zo werd in de pers over het 'gele ras' ook wel als het Chinese 'ras' gesproken en bedoelde zij daar lang niet altijd Chinezen mee, maar had die aanduiding meestal betrekking op Maleiers en Javanen.

het de Perzen, Scynthen, Hunnen, Turken, Tartaren of Mongolen – als bedreigend en barbaars gezien. Deze beeldvorming werd versterkt door historische gebeurtenissen zoals de ondergang van het Romeinse Rijk in de vijfde eeuw door invasies van onder meer de Hunnen, en de veroveringen in de daarop volgende eeuwen van het Mongoolse en Ottoomaanse Rijk op Europees grondgebied. De representatie van Aziatische volkeren als gevaarlijk in de negentiende en twintigste eeuw paste dus al in een op eeuwenoude denkbeelden voortbouwende beeldvorming.¹⁰⁸ Daarnaast werden de Aziatische volkeren die dus inmiddels collectief tot de Mongoolse ‘rasgroep’ gerekend werden (met alle negatieve associaties van dien) in toenemende mate als een gevaar beschouwd omdat zij zelf een steeds grotere bedreiging voor de westerse imperiale en economische hegemonie begonnen te vormen.

Al in de jaren zeventig van de negentiende eeuw werden Chinezen in de westerse wereld beschouwd als ‘het gele gevaar’ vanwege het grote aantal Chinese immigranten dat de arbeidsmarkten van onder meer Amerika en Indië overspoelde en aldaar geduchte concurrentie vormde voor de lokale arbeidskrachten.¹⁰⁹ *De Locomotief* sprak zelfs van een ‘gele zondvloed’ en vreesde dat er een nieuw ‘ras’ in aantocht was dat in plaats van de ‘blanken’ in het vervolg de andere ‘rassen’ in de wereld zou beheersen.¹¹⁰ Het ‘gele ras’ mocht bijvoorbeeld qua intelligentie en beschaving onderdoen voor het ‘blanke’, maar werd tegelijkertijd als fysiek sterker, vruchtbaarder en taaier gezien. De krant wijdde hieraan een vierluik dat zij overnam uit de *Arnhemse Courant*.¹¹¹

Het Chineesche ras is volstrekt niet wat wij een energiek ras noemen; de Chinees is niet moedig; hy heeft niet de ruwe kracht van den Hun, den Goth, den Wandaal, den middeleeuwschen ridder, maar hij is onvergelykelijk elastiek en taai. Al onze Westersche energie, moed en kracht stuiten af op de buigzaamheid en volharding van dit gele ras; voor zijne aanhoudendheid en duldzaamheid bezwijkt onze voortvarendheid.¹¹²

De Locomotief vreesde dan ook dat de rol van de Europeaan op het wereldtoneel binnenkort uitgespeeld zou zijn en overgenomen zou worden door het ‘gele ras’:

Wanneer een ras met een ander ras in botsing komt, hebben altijd de grove spieren het van de fijne zenuwen gewonnen, en dit zal altijd het geval zijn. Het kan ook niet anders. Hoe meer de beschaving een ras verfijnt en veredelt, des te meer maakt zij er een overgevoelig, prikkelbaar en zenuwachtig ras van, dat voor ruwheid en forschheid achteruit wijkt en onderdoet. Het verfijnde en overbeschaafde Romeinsche rijk was tegen het geweld der ruwe Hunnen, der forsche Gothen en Wandalen niet bestand. [...] Niet de beschaving overwon en beheerschte de barbaarschheid, maar de barbaarschheid overwon en beheerschte de beschaving.¹¹³

¹⁰⁸ Keevak 2011, p. 124-126.

¹⁰⁹ Keevak 2011, p. 126.

¹¹⁰ *De Locomotief*, 27-03-1876.

¹¹¹ Opgenomen in *De Locomotief*, 27 t/m 30-03-1876.

¹¹² *De Locomotief*, 30-03-1876.

¹¹³ *De Locomotief*, 29-03-1876.

In de toekomst zou het ‘blanke ras’ dus in plaats van de rol van overheerser die van overheerste aannemen, iets wat overigens in de lijn der verwachting lag. In de *Wetenschappelijke Bladen* lezen wij bijvoorbeeld dat de opmars van Aziatische volkeren ‘slechts een herhaling zou zijn van een proces zooals wij in de wereldgeschiedenis meermalen vinden. De geschiedenis leert ons dat alle volken een tijd van opkomst en bloei hebben en daarna een periode van verval’.¹¹⁴ Dit denkbeeld was eveneens in de Nederlandstalige pers terug te vinden waarbij veelvuldig gerefereerd werd aan ooit oppermachtige maar teloorgegane beschavingen zoals die van de Perzen, Grieken en Romeinen.¹¹⁵ Dit cyclische denken was zeer oud en wijdverbreid en werd in het bijzonder gepopulariseerd door Oswald Spengler (1880-1936) die acht oude beschavingen beschreef in termen van opkomst, bloei en verval. Hij meende dat ook de Europese beschaving dit lot beschoren was als natuurlijke gang van zaken in de geschiedenis der volkeren.¹¹⁶

Bovendien leek deze verwachting geboekstaafd te worden door recente wapenfeiten van de Aziatische volkeren. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw waarschuwde De Gobineau al voor een ‘nieuwe vijfde eeuw’ en een ‘oriëntalistische invasie’ waarbij een epische strijd tussen de ‘blanke en gele rassen’ zou losbarsten.¹¹⁷ Hij vreesde vooral voor een invasie van Europa. Zijn schrikbeeld echter leek binnen enkele decennia werkelijkheid te worden in de Europese koloniën in Zuidoost-Azië. In het *fin de siècle* ontwaakte een nationaal bewustzijn onder de Aziatische volkeren. Zo gaf Japan blijk van imperiale expansiedrift en veroverde het succesvol delen van China waaronder Taiwan (1895) en Korea (1910). Ook versloeg het Rusland in de Russisch-Japanse oorlog (1904-1905). Daarnaast werd de Volksrepubliek China uitgeroepen (1912) en kwam in Indië het Indonesisch nationalisme op. De Aziatische volkeren leken dus bezig aan een (inter)nationale, imperiale en economische opmars die gelijkenis vertoonde met die van de Europeanen uit de negentiende eeuw: Japans overwinning op Rusland, het Chinese succes op de arbeidsmarkt en de maar voortdurende Atjeh-oorlogen werden hiervan als bewijs beschouwd.

De Europese overheersing in Zuidoost-Azië leek een aflopende zaak. Met dit scenario in het achterhoofd begon de pers zich zorgen te maken over de numerieke verhouding tussen het ‘blanke ras’ en de ‘gekleurde rassen’. *Het Vaderland* schatte deze verhouding op 1:7 wereldwijd en 1:8 in het Nederlandse rijk. De ‘blanken’ in Indië waren dus veruit in de minderheid met als gevolg dat als de ‘kleurlingen’ zich zouden emanciperen en in opstand zouden komen, zoals onder invloed van ethische politiek in Indië en het ontlui-kende nationalisme in heel Zuidoost-Azië gebeurde, dit vermoedelijk een tij was dat niet te keren viel: ‘Wanneer in die massa’s beweging komt, kan noch een Britsch [in Brits-Indië] noch een Nederlandsch gezag [in Nederlands-Indië] zich handhaven, ook al is het

¹¹⁴ *Wetenschappelijke Bladen* 1895 II, p. 243.

¹¹⁵ Zie bijvoorbeeld *De Locomotief* (29-03-1876) en *Het Vaderland* (25-04-1936, Avond).

¹¹⁶ Zie *Der Untergang des Abendlandes* (1918-22).

¹¹⁷ Keevak 2011, p. 125.

militair de meerdere'.¹¹⁸ *De Gids* noemde enkele jaren later 'de numerieke meerderheid en vruchtbaarheid der gekleurde rassen' een 'nachtmerrie'.¹¹⁹ *Het Vaderland* vreesde openlijk voor de koloniale suprematie:

Meer dan tweederde deel van de wereld is dus bevolkt door deze menigte gekleurden waarover zich de machtige arm van de Europeanen heeft uitgestrekt. Deze vruchtbare volken zullen voortaan beziel zijn met het nieuwe vuur van een volk, dat het contact met de Europeesche beschaving uit zijn primitieven toestand heeft gehaald. De gekleurde volken zijn nu overal in beweging gekomen.

Voor al in Azië – Azië, het land van het gele en bruine ras, het Azië van de Hindoes, van de Mohammedanen en van de Maleiers, het land van Chineezers, Japanners en Annamieten — in die geweldige bergplaats van bijna duizend miljoen menschen, komt de vraag van het Europeesch oppergezag voortaan in angstwekkende vormen aan de orde.¹²⁰

Deze Nederlandse krant stond in haar zorgen hierover niet alleen. Zo lezen wij in *De Sumatra Post* dat 'het blanke ras zijn tijd heeft gehad en in onze eeuw zal worden verdronken door de in zielental zoo enorm veel sterkere gekleurde rassen'.¹²¹

In Europa begon men zich daarnaast in toenemende mate af te vragen of de Europeaan wel geschikt was voor een leven in de tropen. 'Ras' werd verondersteld onlosmakelijk met leefomgeving verbonden te zijn. Dit denkbeeld werd wetenschappelijk onderbouwd door de temperamentenleer zoals die onder meer beschreven werd door Alfred Fouillée (1838-1912). Fouillée stelde dat het temperament van een 'ras' sterk geografisch bepaald was: het lymfatische temperament werd volgens hem bijvoorbeeld vooral in 'koude' streken en het cholerische temperament in 'warme' gebieden gevonden.¹²² Nederlandse wetenschappers en journalisten waren van mening dat een 'ras' niet straffeloos uit zijn 'element' gehaald kon worden en maakten zich zorgen over de fysieke en psychologische gesteldheid van de totok in het tropische klimaat van Indië. Zo meende Kohlbrügge, die gold als expert op het gebied van de invloed van een tropische leefomgeving op het Europees gestel, 'dat het blanke ras, waarvan de lichamelijke eigenschappen geheel op een gematigd klimaat berekend zijn, zich niet zonder nadeelige gevolgen in een totaal ander klimaat laat overbrengen'.¹²³

Hygiënist en microbioloog G. Eykman nam enkele jaren later een gematigder standpunt in, maar ontkende de nadelige effecten van het tropisch klimaat op de Europeaan niet. De *NRC* schreef naar aanleiding van een lezing van hem:

Er is geen bewijs voor het ontbreken van levensvatbaarheid van het blanke ras in de tropen, maar alles wijst er toch op dat de superioriteit van het blanke ras betrekkelijk is

¹¹⁸ *Het Vaderland*, 21-02-1931, Avond.

¹¹⁹ *De Gids* 1934 I, p. 178.

¹²⁰ *Het Vaderland*, 14-08-1928, Avond.

¹²¹ *De Sumatra Post*, 13-11-1925.

¹²² Kemperink 2011, p. 126-127. Zie *Tempérament et caractère selon les individus, les sexes et les races* (1895).

¹²³ Geciteerd in *De Sumatra Post*, 24-07-1915. Zie onder meer zijn publicatie *Is Indië zoo slecht?* (1901).

en de inlander veel beter geschikt is voor den strijd om het bestaan in de warme landen om den evenaar dan de blanke.¹²⁴

Er viel opnieuw voor de koloniale suprematie te vrezen. Het *Algemeen Handelsblad* was ervan overtuigd dat vanwege klimatologische factoren ‘het koloniseeren der Europeanen in de tropen een slechte toekomst heeft’.¹²⁵ Kohlbrügge had al jaren eerder in *De Sumatra Post* gesteld dat het mogelijk is ‘dat het geheele kaukasische ras bestemd is om uit te sterven en dat wij verdrongen zullen worden door Japaneezen of Chineezzen of ook door Maleiers en Javanen’.¹²⁶ Daarmee maakte hij ‘het gele gevaar’ voor de Europeaan in Indië dus akelig concreet.

In de beeldvorming rond ‘het gele gevaar’ werd ‘rasvermenging’ eveneens als een problematisch verschijnsel weergegeven. Niet alleen zou ‘rasvermenging’ het ogenschijnlijk toch al tanende Europese ‘ras’ verder verzwakken, maar ook begonnen sommige bladen zich af te vragen in hoeverre Indo-Europeanen in biogenetisch opzicht Europeanen genoemd konden worden. Zij meenden dat bij ‘rasvermenging’ op den duur alleen het Aziatische element zou overblijven. *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* citeerde uit een Europese studie: ‘Reeds by de eerste generatie zijn de ras-eigenschappen der inlandsche moeder overwegend, en bij de tweede en derde gaan de Europeesche geheel verloren’.¹²⁷ Hoewel het blad dit een overdreven voorstelling van zaken achtte, meldt een latere editie: ‘Zuiver Europeesch bloed leeft in de tropen slechts vijf, hoogstens zes generaties voort’.¹²⁸ *De Indische Gids* meende dat het Europese ‘ras’ al na drie generaties ‘volkomen verbasterd’ raakte.¹²⁹ Ook Boissevain betoogde dat het Europese element bij ‘rasvermenging’ zou verdwijnen: ‘De Chineezzen [het Mongoolse ‘ras’] schijnen krachtiger te zijn dan wij. Hun type, hun ras overwint na vermenging. Het onze doet dit niet op den duur’.¹³⁰ Indo-Europeanen werden dus verondersteld in biologisch opzicht meer Aziatisch dan Europees te zijn en na verloop van tijd zelfs geheel Aziatisch te worden. Zij gingen naar gevreesd werd binnen enkele generaties onherroepelijk tot het Mongoolse ‘ras’ behoren en op die manier deel uitmaken van ‘het gele gevaar’.

Hierdoor werd de loyaliteit van de Indo-Europeaan aan Europa voortdurend in twijfel getrokken en werd hij als een potentiële vijand van de totok gerepresenteerd. Indo-Europeanen waren ten opzichte van de ‘blanken’ in Indië in de geruime meerderheid: 51.000 tegen 11.000 lezen wij in *De Locomotief* rond de eeuwwisseling.¹³¹ Zij zouden dus net als de

¹²⁴ NRC, 11-05-1924, Ochtend.

¹²⁵ *Algemeen Handelsblad*, 31-05-1915, Avond.

¹²⁶ *De Sumatra Post*, 03-07-1907.

¹²⁷ *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 04-08-1905.

¹²⁸ *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 20-02-1909.

¹²⁹ *De Indische Gids* 1912 II, p. 73.

¹³⁰ *Algemeen Handelsblad*, 11-08-1908, Avond.

¹³¹ *De Locomotief*, 17-01-1903. Hoe de krant aan deze getallen kwam of in hoeverre deze klopten, is voor mij niet te achterhalen en ik heb deze cijfers niet in secundaire literatuur bevestigd gezien. Wel namen andere kranten deze getallen over en werden deze cijfers niet bestreden in de Nederlandse noch Indische pers. *De Sumatra Post* sprak jaren later zelfs van 63.000 Indo-Europeanen in 1900 (09-12-1938).

inheemse bevolking de ‘blanken’ in aantal gemakkelijk de baas kunnen. Bovendien zouden zij de ‘volbloed’ Europeanen hartgrondig haten en hen in oorlogstijd zonder omhaal verraden. *De Locomotief* citeerde de socialistische woordvoerder voor de koloniale politiek in de Tweede Kamer, Henri van Kol:

Zij haten ons met een onverdelgbaren haat en wanneer ooit een buitenlandsche vijand [bijvoorbeeld Japan] ons in gevaar mocht brengen, is het te vreezen, dat die Indo's ons in den rug zullen aanvallen. Zij zijn met een geweldigen wrok tegen alles, wat tot 't blanke ras behoort.¹³²

Het koloniaal gezag zou dan ook ‘geen gevaarlijker vijanden hebben dan de Indo-Europeanen’.¹³³ Hoewel de bovengenoemde krant dit afdeed als ‘apekool’, zouden tien jaar later publiekstijdschriften zoals *De Indische Kroniek* en *De Indische Gids* dit schrikbeeld uiterst serieus nemen.¹³⁴ Op die manier gingen Indo-Europeanen dus niet alleen in geracialiseerd maar ook in sociaal opzicht deel uitmaken van ‘het gele gevaar’. De loyaliteit van Indo-Europeanen ging een steeds prominentere rol spelen in de koloniale beeldvorming naarmate (de angst voor) ‘het gele gevaar’ groeide en werd tijdens de Japanse bezetting van Indië en daaropvolgende Indonesische onafhankelijkheidsoorlog een acute kwestie die voor veel Indo-Europeanen grote consequenties had. De achtergronden bij deze oorlogen worden beschreven in hoofdstuk 11 uit het tweede deel van dit boek, omdat die gebeurtenissen ten grondslag liggen aan de komst van en bepalend zijn geweest voor de ontwikkeling van de Indische gemeenschap in postkoloniaal Nederland. Vooralsnog blijven wij in de koloniale tijd, want in de komende hoofdstukken zal de representatie van Indo-Europeanen in de koloniale Indische bellettrie centraal staan.

¹³² *De Locomotief*, 17-01-1903.

¹³³ *De Locomotief*, 17-01-1903.

¹³⁴ Zie “Het Indo-vraagstuk en rassenhaat” in *De Indische Kroniek* uit 1911, nrs. 26 t/m 30 en *De Indische Gids* 1912 II, p. 73-76.

4 Sensualiteit

‘Ik geloof, dat in geen land zooveel lief wordt gehad als in Indië. Het is zeker door de warmte...’

Uit: Louis Couperus, *De stille kracht* (1900)

Inleiding

De Hollandse Eva Eldersma, van wie het openingscitaat afkomstig is, constateert in *De stille kracht* (1900) van Louis Couperus dat er in haar omgeving heel wat afgevrijd wordt. In de Indische belletrise vormt sensualiteit een rode draad. Indië wordt door schrijvers gerepresenteerd als een exotisch lustoord van een zeer bedenkelijk zedelijk peil. De broeierige atmosfeer, losse zeden en gewillige vrouwen suggereren een ongeken- de en onweerstaanbare seksuele belofte voor de westerse man die er zijn geluk komt beproe- ven. Dergelijke voorstellingen komen voort uit de oriëntalistische visie van het Westen op het Oosten. In de literaire representatie krijgt de Indo-Europese vrouw op grond van haar vermeende half-oosterse afkomst een grote sensualiteit toegeschreven. Zij bezit een buitengewone seksuele aantrekkingskracht en prikkelt de mannelijke zinnen sterker dan een westerse vrouw. Beep van Kranenburg uit *Indo* (1935) van Jo Manders zegt hierover tegen haar zuster:

Ons is sex-appeal aangeboren en dat is meer waard dan een blonde pruik en een rose [sic] velletje. Kijk jij een man 's aan met je donkere oogen en laat zo'n blond schaap hetzelfde doen met een van haar water-en-melk blikken! Vergelijk de resultaten!¹

Sensuele Indo-Europese vrouwen beschikken over een ongeken- de schoonheid, maar worden ook gekenmerkt door algeheel zedelijk verval, hetgeen zich uit in behaagzucht, oncontroleerbare hartstocht en seksuele beschikbaarheid. Deze personages zijn (rela- tief) licht van huidskleur en vervullen hoofdrollen in romans en verhalen waarin het 'ge- mengde' huwelijk een centraal thema vormt. In de eerste bloeiperiode van de Indische literatuur gaat het vaak om personages uit de koloniale elite die uit welgestelde families met een lange geschiedenis in Indië stammen. In de tweede bloeiperiode kan het ook gaan om mooie huwbare meisjes uit de lagere milieus die dan in de literaire belangstel- ling komen te staan. Zij worden uitgebeeld als ongeremd in het passionele/emotionele en de verhaalhandeling draait veelal om hun liefdesavonturen en seksuele escapades.

Deze Indo-Europese vrouwen zijn hybride personages: zij beheersen zowel het Neder-

¹ Manders 1935, p. 75.

Omslag *De stille kracht*, uitgave uit 1900 (collectie Universiteitsbibliotheek Groningen).

lands en de Europese omgangsvormen als de Maleise taal en cultuur uitstekend. Zij kunnen uit beide culturele registers putten en moeiteloos hiertussen schakelen. Soms doen zij dat zonder specifieke bedoelingen al naar gelang de situatie het hun ingeeft, soms doen zij dit opzettelijk en gebruiken zij het ene denkkader om het andere te bekritisseren.² Zij bevinden zich dus op het snijvlak van oosterse en westerse discoursen, hetgeen in de postkoloniale literatuurwetenschap ook wel de *contact-zone* genoemd wordt.³ Deze tweeledigheid maakt hen tot een culturele paradox: zij zijn tegelijkertijd oosters *en* westerse, iets wat hen onweerstaanbaar aantrekkelijk maakt voor totoks die in deze vrouwen zowel het exotische van de Oriënt als de beschaving van het Westen verenigd zien. Op het eerste gezicht wordt de beeldschone Indo-Europese vrouw dan ook als een aantrekkelijke huwelijkskandidaat gezien. Eenmaal getrouwd ontdekt de totok haar 'ware (oosterse) aard' die blijkt te bestaan uit een geheel van minder gunstige eigenschappen.

Van bedrieglijke schoonheden tot slachtoffers

Sensualiteit kent verschillende uitwerkingen die ieder op een andere wijze functioneren. In de meest gangbare interpretatie wordt de Indo-Europese vrouw als een bedrieglijke schoonheid uitgebeeld. Deze visie vinden wij in Indische romans en verhalen met een oriëntalistische visie op de koloniale wereld. In deze uitwerking wordt de sensuele Indo-

² Over deze twee vormen van hybriditeit kom ik verderop uitgebreid te spreken.

³ Term gemunt door Mary L. Pratt. Zie Pratt 2008, p. 5, 8, 184.

Europese vrouw als een zogeheten *trophy wife* uitgebeeld en staat de tegenstelling tussen haar rijke uiterlijk, maar arme innerlijk centraal. Zij is zeer geschikt om in het uitgaansleven van de koloniale *beau monde* mee te pronken, maar niet om van te houden of huwelijks geluk aan te ontfangen. Van buiten is zij mooi. Zij beschikt over een grote schoonheid, uitmuntende smaak en uitstekende omgangsvormen. Van binnen echter blijkt zij een echte 'nonna' te zijn. Zij is arm aan gevoel en intellect, alleen in uiterlijkheden en oppervlakkig vermaak geïnteresseerd, en een slechte echtgenote en huismoeder. Dergelijke literaire representaties van Indo-Europese vrouwen functioneren als een waarschuwing tegen het 'gemengde' huwelijk en maken deel uit van het maatschappelijke debat over 'rasvermenging' dat in de negentiende eeuw opkwam en dat hiervoor werd besproken.⁴

Daarnaast kan sensualiteit gestalte krijgen in beeldschone Indo-Europese vrouwen die het slachtoffer van hun begeerte worden. In deze uitwerking staat de tegenstelling tussen *nature* en *nurture* centraal. Haar half-oosterse inborst maakt het de Indo-Europese vrouw onmogelijk om te functioneren in een omgeving waarin westerse waarden, normen en omgangsvormen maatgevend zijn. Deze Indo-Europese vrouwen worden vanwege hun uitzonderlijke schoonheid als aantrekkelijke huwelijkskandidaten gezien, maar hebben hun sensualiteit geenszins in de hand en blijven seksueel beschikbaar voor wie om hen komt. Zij raken in allerlei affaires en amoureuze schandalen verwickeld en gaan als gevolg van hun ontembare hartstocht in de koloniale maatschappij ten onder. In deze visie wordt de sensualiteit van Indo-Europese vrouwen geproblematiseerd en als een maatschappijkritisch vehikel ingezet om de westerse seksuele moraal ter discussie te stellen. Wij treffen deze interpretatie exclusief in literaire teksten van auteurs met een Indocentrische auteurspositie aan.

Sensualiteit kan ten slotte ook tot uitdrukking komen in Indo-Europese vrouwen die sensuele trekken hebben, maar die hun maatschappelijke ondergang aan de koloniale omstandigheden te wijten hebben. Zij worden het slachtoffer van opportunistische Europeanen of van rassendiscriminatie. Deze voorstelling vinden wij in verhalen van auteurs met een Indocentrische auteurspositie en in tendensromans. In zulke gevallen functioneert literatuur als een instrument om de zeden van de Europeaan in Indië nader te beschouwen en misstanden in de koloniale samenleving onder de aandacht te brengen. Alle interpretaties van sensualiteit zullen uitgebreid aan bod komen. Algemeen kan gesteld worden dat de eerste visie op de vermeende sensualiteit van de Indo-Europese vrouw in de koloniale literatuur overheerst, en dat alternatieve visies hierop te vinden zijn in de literaire werken van een aantal schrijvers met een Indo-Europese achtergrond en in die van tendensauteurs. Allereerst zal ik de invloed van Indië op de ontwikkeling van personages bespreken, want het tropische klimaat heeft een groot aandeel in de sensualiteit van Indo-Europese vrouwen (en anderen die in Indië opgroeien).

4 Zie hoofdstuk 3.

Vroegrijpheid en de invloed van tropenzon

De tropische omgeving speelt een belangrijke rol in de ontwikkeling van personages – vooral in die van sensuele Indo-Europese vrouwen. Sensualiteit openbaart zich onder andere in vroegrijpheid. In *Warm bloed* (1904) van E. Overduyn-Heyligers wijst de verteller ons uitdrukkelijk op het ‘instinct van vroeg rijp jong Indisch meisje’ dat het hoofdpersonage Diana de Kanter kenmerkt.⁵ Wij kunnen hieruit opmaken, dat de hoofdrolspeelster vroegrijp is, dat haar sensualiteit herkenbaar is aan een vroege seksuele ontwikkeling en in haar vermeende instinct besloten ligt, en dat sensualiteit blijkbaar beschouwd moet worden als een typische eigenschap van Indo-Europese meisjes. Daarnaast zijn er Indische omgevingsinvloeden die een versterkende invloed op de sensualiteit van personages uitoefenen. In *De boeken der kleine zielen* (1901-1903) van Couperus schrijft de verteller het snelle rijpingsproces van kinderen in Indië toe aan de tropenzon: ‘vroegrijpe nonna-nuffjes, die al zoo heel gauw weten, dat zij vrouw en bekoorlijk zijn voor de, onder de brandende zon, al zoo heel gauw tot man rijpende jongens’.⁶

In Indië gerijpte personages kennen dus een versnelde lichamelijke ontwikkeling. Zij zien er daarom ouder uit dan zij in feite zijn en vertonen al jong sensueel gedrag. Doddy van Oudijk uit *De stille kracht* is op haar zevende ‘al honderden malen verliefd geweest, op wie maar voorbij ging voor de blik harer vonkel-irissen’.⁷ Haar hartstocht wordt gemakkelijk gewekt, want zij lijkt getuige het ‘honderden malen’ weinig kieskeurig te zijn. Ria uit *Schuim van goud* (1934) van J. Treffers kent eveneens een vlot rijpingsproces en ziet er volgens een aanbieder ‘ook veel te mooi uit voor een kind van haar leeftijd, ze leek wel vijf en twintig in plaats van zestien’.⁸ Kitty Dubekart uit *Vergeelde portretten uit een Indisch familiealbum* (1954) van E. Breton de Nijs is op haar tiende ‘al een beetje vrouw’ en heeft zich op haar zestiende reeds ontwikkeld tot ‘een typisch Indische vroegrijpe bakvis’.⁹ Zij heeft dan al zulke grote borsten die aan haar ontluikende sensualiteit gestalte geven, dat zij geen confectie maar alleen op maat gemaakte bh’s kan dragen.¹⁰

In de negentiende-eeuwse literatuur worden vrouwen vaak op één lijn met de natuur gesteld en veelvuldig met bloemen vergeleken. In het geval van Indo-Europese vrouwen worden bloemen, in het bijzonder de vergelijking met een tropische bloem die een korte maar hevige bloeiperiode doormaakt, expliciet aan vroegrijpheid en sensualiteit gekoppeld. Doddy wordt door de verteller op haar zeventiende al omschreven als ‘een rijpe roos’ die blijkbaar klaar is om geplukt te worden.¹¹ Over Ria lezen wij dat ‘haar lichaam geurde als een bloem’ en dat zij er na haar ontmaagding ‘vol en bloeiend uit[zag]’.¹² Diana

⁵ Overduyn-Heyligers 1904, p. 40.

⁶ Couperus 1991, p. 92.

⁷ Couperus 1989, p. 77.

⁸ Treffers 1990, p. 148.

⁹ Nieuwenhuys 1990, p. 118, 148.

¹⁰ Nieuwenhuys 1990, p. 170.

¹¹ Couperus 1989, p. 75.

¹² Treffers 1990, p. 57, 226.

is volgens de verteller een 'lief tropisch bloempje' dat in de armen van haar eerste minnaar al snel 'tot vollen bloei' komt en in die van haar tweede zelfs een 'ontwaakte vrouw, die als volbloeiende bloem te wachten scheen op één enkele ademtocht om te geraken tot vollen prachtigen bloei'.¹³

Vroegrijp betekent in de Indische bellettrie vaak ook vroegrot. De exotische bloemen verwelken doorgaans weer even snel als zij opgekomen zijn. Doddy wordt voorgesteld 'als een haastige roos, die te snel openbloeit'.¹⁴ Zij zal getuige het 'te' waarschijnlijk weer spoedig verwelken. Ook Ria blijkt snel uitgebloeid: zij verslijt in hoog tempo een aantal minnaars en raakt ten slotte zwanger van de inheemse tuinjongen waardoor zij haar sociale positie in de Indische samenleving verspeelt. Hetzelfde geldt voor Diana: zij gaat met de ene na de andere man waarbij uiteindelijk, in de woorden van de verteller, 'haar vrouwzijn tot vollen bloei' komt in de armen van haar inheemse koetsier.¹⁵ Zij is pas begin twintig en al twee keer gescheiden als zij wegens haar in het oog lopende liaisons noodgedwongen Indië moet verlaten.

De invloed van de tropenzon laat zich ook gelden in 'onvermengde' personages, zoals in de overspelige stiefmoeder van Doddy. Léonie van Oudijck is in Indië geboren en heeft daarom eveneens een vlot rijpings- en rottingsproces doorgemaakt. Zij schroomt niet om tijdens haar huwelijk liaisons te beginnen met zowel haar stiefzoon als de geliefde van haar stiefdochter. Desondanks lijken Indo-Europese vrouwen slechter af dan 'onvermengde' personages. Hoewel de laatste onmiskenbaar de invloed van de tropenzon op hun persoonlijke ontwikkeling ervaren, ligt sensualiteit niet per se in hun aard besloten. Bij Indo-Europese personages is dat wel het geval. Hun sensualiteit wordt voorgesteld als onderdeel van hun instinct waarop de Indische omstandigheden als een katalysator werken, of zoals Diana het verwoordt:

jullie Hollanders kennen geen passie zooals wij, jullie hebt de macht die te dompteeren, wij niet, wij niet! Wij moeten altijd maar toegeven; 't is als vuur in onzen aderen; ik kon ook niet anders [...] ik zou weer niet anders kunnen als 't zoo gebeurde; [...] 't Is een macht sterker dan ik zelf, vooral hier in Indië, ik kan niet, ik kan niet.¹⁶

Indo-Europese vrouwen in een Indische omgeving worden dus dubbel getroffen: zij worden het slachtoffer van hun biologische aanleg die verantwoordelijk is voor hun sensualiteit *en* van het tropische klimaat dat hierop een aanjagende (of zelfs catastrofale) invloed uitoefent.

¹³ Overduyn-Heyligers 1904, p. 7, 186, 213.

¹⁴ Couperus 1989, p. 13. Zie hierover ook Kemperink 2001, p. 97-98.

¹⁵ Overduyn-Heyligers 1904, p. 220.

¹⁶ Overduyn-Heyligers 1904, p. 258.

Bedrieglijke schoonheden

Indo-Europese vrouwen worden door hun sensualiteit doorgaans als bedrieglijke schoonheden uitgebeeld. Op het eerste gezicht lijken zij een goede partij. Omdat zij beeldschoon zijn en zich volgens de laatste Europese mode kleden, gelden zij als aantrekkelijk en hebben zij de mannen voor het uitzoeken. Bij nader inzien blijkt hun schoonheid betrekkelijk: zij zijn mooi van buiten, maar niet van binnen. Zij worden gerepresenteerd als oppervlakkige persoonlijkheden wier ogenschijnlijke beschaving maar een dun laagje vernis blijkt. Wie valt voor zo'n exotische schoonheid, kan rekenen op een ongelukkig huwelijk en een ongezellig huiselijk leven, want zulke vrouwen worden uitgebeeld als abominabele echtgenotes die geen belang stellen in hun huishouden of gezin en liever in een mooie japon gaan dansen in Hotel des Indes of een ander Indisch oord des vermaaks.

Deze personages functioneren als de antithese van de Hollandse vrouw die – mits zij niet verindischt is – het westerse beschavings- en schoonheidsideaal belichaamt in de Indische literatuur. Literaire representaties van sensualiteit maken deel uit van een doorlopend betoog tegen het 'gemengde' huwelijk en geven gestalte aan de angst voor 'rasvermenging'. In koloniale romans wordt al in de negentiende eeuw (toen relaties tussen Hollandse mannen en Indische vrouwen eerder regel dan uitzondering waren) een zeer negatief beeld van 'gemengde' huwelijken geschetst waarin de beeldschone maar ijdele Indo-Europese echtgenote een bedenkelijke hoofdrol vervult. Zij wordt gekenmerkt door een exotische schoonheid waarmee zij een onweerstaanbare aantrekkingskracht op totoks uitoefent, maar die tegelijkertijd een primair teken van haar sensuele karakter vormt.

Begeerlijk en behaagziek

Sensuele Indo-Europese vrouwen vormen een paradox: van buiten lijken zij Europees doordat zij zich met uiterlijke beschaving omringen; van binnen blijken zij Indisch. Zij worden verbeeld als ongeremd in het uiterlijke en emotionele: hun sensualiteit uit zich in opvallende en opzichtige schoonheid enerzijds; in behaagzucht, hartstocht en seksuele beschikbaarheid anderzijds. Bovendien wordt sensualiteit expliciet biologisch geduid en voorgesteld als een oosterse eigenschap die Indo-Europese personages van hun inheemse of Indo-Europese moeder erven. Doddy uit *De stille kracht* is een zeventienjarige residentsdochter die als twee druppels water lijkt 'op haar gescheiden moeder: de eerste vrouw van den rezident, een mooie nonna'.¹⁷ Haar exotische uiterlijk wordt door de verteller als mooi en aantrekkelijk afgebeeld:

Zij had een olijfbleeke tint, met soms even den bloe van een vrucht; zij had mooi zwart haar, dat natuurlijk kroesde aan hare slapen, en in een zeer grote wrong was vastgestoken, hare zwarte pupillen met vonkel-iris dreven in een vochtig blauwwit, waarom zware

17 Couperus 1989, p. 13.

wimpers speelden, op en neêr, op en neêr. Haar mondje was klein en een beetje dik en haar bovenlip donsde even met een donker zweempje van haar.¹⁸

Zij wordt met haar olijfbleeke tint en fonkelende irissen als een lustobject (als een niet te versmaden exotische vrucht) uitgebeeld. Terwijl haar beeldschone uiterlijk uitgebreid beschreven wordt, krijgen wij nauwelijks inzicht in haar gevoelsleven en moeten wij het vooral doen met beschrijvingen van de verteller die haar als een rijpe en haastige roos voorstelt en ons op de hoogte brengt van haar vele verliefdheden.

Ida van Helderer uit diezelfde roman is eveneens beeldschoon. Zij wordt door de verteller doorlopend 'het mooie nonna-tje' genoemd. Zij geldt met haar schoonheid en behaagzucht als hartstochtelijk. Bovendien wordt zij voorgesteld als een type en vertegenwoordigt zij kennelijk een samenraapsel van wijdverbreide ideeën en vooroordelen over Indo-Europese vrouwen:

Ida van Helderer was een typetje van blanke nonna. [...] Zij was klein, regelmatig mollijges; zij was heel blank, bleek-blank, met groote zwarte verwonderde oogen. Zij was vol kleine geheimzinnige nukjes, haatjes, liefde-tjes; alles sprong in haar op met geheimzinnige drijfveertjes, niet na te gaan. Soms haatte zij Eva, soms was zij dol op haar. Staat was er totaal niet op haar te maken; iedere handeling, iedere beweging, ieder woord kon een verrassing zijn.¹⁹

De aanduiding 'blanke nonna' is veelzeggend, omdat die de Indo-Europese vrouw als een exotisch oxymoron voorstelt.²⁰ Ida is kennelijk blank genoeg om als aantrekkelijk te gelden, maar onberekenbaar omdat zij zo raadselachtig 'oosters' is. Zij lijkt onvoorspelbaar, omdat zij nauwelijks focaliseert. De lezer krijgt daarom geen inzicht in haar gedachten, gevoelens en motieven, hetgeen haar ondanks haar Europese voorkomen tot ander maakt.²¹

In *Goenong-Djatti* (1909) van Carry van Bruggen (pseudoniem van Caroline Pit-de Haan) krijgt sensualiteit gestalte in de nymfomane trekken van Amelie Wardenaar. Zij wordt als extreem behaagzuchtig gerepresenteerd en is volgens de verteller tegen alle mannen die zij ontmoet 'overdreven, opdringerig lief, beeldde zich gauw in, dat ze verliefd op háár waren en maakte scènetjes, als ze haar, voor 'n ander, of uit verveling na 'n korte flirtation lieten schieten'.²² Zij heeft een 'sensueel kirrend lachje', flirt met iedereen 'uit ijdelheid en gewoonte' en laat 's nachts haar kamerdeur openstaan in de hoop op een nachtelijk *rendez-vous*.²³ De Hollandse personages herkennen in haar 't type van de nonna [...] ijdel en zinnelijk – die zinnelijkheid zonder sterke geestelijke voorkeur uitgaande

¹⁸ Couperus 1989, p. 13.

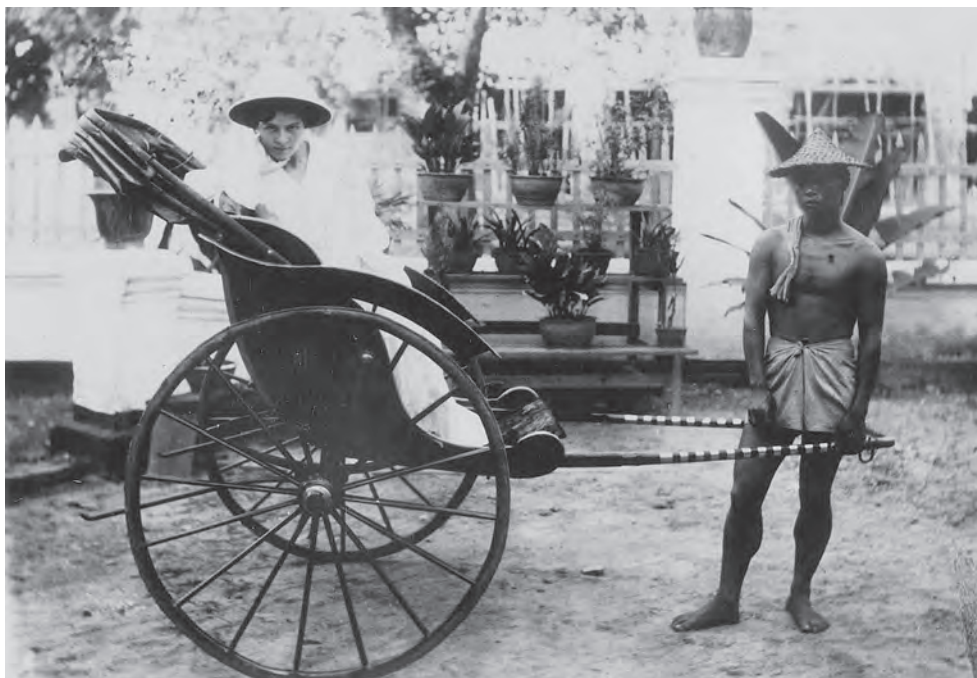
¹⁹ Couperus 1989, p. 54.

²⁰ Een oxymoron is een stijlfiguur die twee tegenovergestelde begrippen met elkaar verbindt. De term 'exotisch oxymoron' is afkomstig van Meijer 2005, p. 163-164.

²¹ Op dergelijke vertelstrategieën ga ik verderop uitgebreid in.

²² Van Bruggen 1987, p. 25-26.

²³ Van Bruggen 1987, p. 36, 28, 91.

Carry van Bruggen in een rijtuig in Deli (omstreeks 1905) (collectie Letterkundig Museum).

naar iederen eenigszins-aannemelijken man'.²⁴ Wie als sensueel gerepresenteerd wordt, is kennelijk niet kieskeurig, want de 'nonna' is seksueel beschikbaar voor wie om haar komt.

Tot haar grote teleurstelling raakt Amelie maar niet aan de man. Zij wil niets liever dan trouwen, maar er komt niemand om haar hand. In haar wanhopige zoektocht naar een echtgenoot gaat zij zo ver dat zij door andere personages zelfs omschreven wordt als een 'gluiperige, manzieke nonna, die geen trots bezat en geen eergevoel'.²⁵ Zij wordt als enige sensuele personage uit het corpus *niet* als aantrekkelijk gerepresenteerd. Dat heeft te maken met de setting van het verhaal. *Goenong-Djatti* is gesitueerd op Deli waar geracialiseerde scheidslijnen als gezegd scherper gevoeld en gemaakt werden dan op het van oudsher 'gemengde' Java.²⁶ Die tegenstelling verklaart wellicht waarom een Indo-Europese vrouw uit een Deliaanse roman als een onaantrekkelijke partij uitgebeeld wordt, terwijl sensuele personages uit romans die zich op Java afspelen, op het eerste gezicht *wel* als geschikte huwelijkskandidaten gezien worden.

In *'Ups' & 'Downs' in het Indische leven* (1890) van Maurits onttaardt sensualiteit zelfs in onverholen nymfomanie.²⁷ Clara Lugtens is volgens de verteller een 'slanke en knappe

²⁴ Van Bruggen 1987, p. 26.

²⁵ Van Bruggen 1987, p. 179.

²⁶ Nieuwenhuys 1978, p. 346-347.

²⁷ Zie Boudewijn 2010 over de representatie van Indo-Europeanen in het journalistieke en literaire oeuvre van P.A. Daum (Maurits).

Indische dame' die alom geroemd wordt om haar mooie figuur en Europese smaak.²⁸ Zij wordt gerepresenteerd als mooi, maar ook als minziek. Haar seksuele escapades zijn een publiek geheim in de Indische gemeenschap. Tijdens haar huwelijk heeft zij een buiten-echtelijke relatie met de zakenpartner van haar Hollandse echtgenoot. Als weduwe heeft zij de ene na de andere minnaar onder wie volgens de verteller 'een heel troepje te kwader faam bekend staande Europeanen die met haar en op haar kosten hadden geleefd'.²⁹ Later houdt zij er zelfs een Javaanse minnaar op na, met wie zij tot twee keer toe door haar familie op heterdaad betrappt wordt.³⁰ Haar relatie met een inheemse man schokt de overige personages zeer, omdat zij hiermee een koloniaal taboe overschrijdt. Wij zullen verderop nog een aantal voorbeelden daarvan tegenkomen.

Sensualiteit als eigenschap van Indo-Europese vrouwen komt in de volle breedte van de koloniale literatuur voor. De mooie sensuele Indo-Europese vrouw, van wie wij hier slechts enkele voorbeelden zien, behoort tot het standaardrepertoire van de Indische bellettrie. Zij keert ook terug in romans die zich in de koloniale wereld afspelen, maar die in het postkoloniale tijdperk gepubliceerd zijn. Sensualiteit als aspect van de literaire beeldvorming over Indo-Europese vrouwen kent dus een lange nawerking. Over de beeldschone maar vroegrijpe Kitty uit *Vergeelde portretten uit een Indisch familiealbum*, een roman die in de jaren vijftig van de twintigste eeuw verscheen en sindsdien vele herdrukken beleefde, merkt de verteller op:

Kitty ontpopte zich als een kokette, zoals zelfs tante Christien [haar moeder] met leedwezen had moeten constateren. [...] [Kitty speelde] haar rol zonder veel raffinement of verfijning en eigenlijk was ze alleen maar onweerstaanbaar voor John [de man van haar begeerte]. Misschien meende ze daarbij zelf wel zo koel-hartstochtelijk en liefdedorstend te zijn als Mae West, maar ze was in werkelijkheid alleen maar behaagziek. In elk geval te jong, te mal en te indolent om de liefde te kunnen ervaren als een werkelijk dwingende macht, om over elke vorm van 'vergeestelijking' maar te zwijgen.³¹

De gevoelens waarvan Kitty op weinig subtiële wijze blijkt geeft, komen dus kennelijk voort uit haar behaagzucht. Bovendien moeten hartstocht en begeerte niet met liefde verward worden. Tot liefde blijken Indo-Europese vrouwen niet in staat. Die emotie is voorbehouden aan als westers voorgestelde personages in de koloniale literatuur.³²

Afgunst, haat en wraak

Zo hartstochtelijk als Indo-Europese vrouwen kunnen begeren en behagen, zo hartstochtelijk kunnen zij ook iemand haten. Die oncontroleerbare haatgevoelens geven net als

²⁸ Daum 1998, p. 430, 491.

²⁹ Daum 1998, p. 682.

³⁰ Daum 1998, p. 648, 684.

³¹ Nieuwenhuys 1990, p. 165.

³² Zie hierover hoofdstuk 7.

behaagzucht uitdrukking aan de emotionele ongeremdheid van sensuele Indo-Europese vrouwen en hebben een diepgaande invloed op hun leven en dat van de personages in hun omgeving. Vooral de liefdesrivale moet het ongeliden. Ida uit *De stille kracht* is vreselijk jaloers op Eva, op wie haar man heimelijk verliefd is. Als zij hoort dat haar echtgenoot in haar afwezigheid stiekem tijd met Eva doorbrengt, is dat volgens de verteller 'genoeg om in het Indische vrouwtje op te wekken hare blanke nonna-instincten', waarop zij 'een scène [maakte], met luide woorden, met zenuwtoevallen, waarvan het geheel hôtelletje daverde, die iedereen de ooren deed spitsen'.³³ Doddy uit diezelfde roman heeft volgens de verteller 'hare eigen natuur van drift, van passie' en haat haar stiefmoeder die dezelfde jongeman bemint: 'Zij haatte mama en het gevolg van die haat waren scènes, scènes van nerveuze drift, opgillende drift'.³⁴ Drift en passie worden dus op één lijn gesteld en op geracialiseerde wijze geduid. Deze eigenschappen liggen immers in het 'blanke nonna-instinct' van de Indo-Europese vrouw besloten.

Hetzelfde geldt voor Amelie uit *Goenong-Djatti*. Niets brengt haar gemoed meer in beweging dan een potentiële concurrente. Zij koestert een diepgevoelde haat voor Henny Donker, een Hollands residentsnichtje dat haar opwachting in de Deliaanse plantersgemeenschap maakt en op wie al gauw alle mannelijke aandacht gevestigd is. Zij raakt op een grote partij buiten zinnen van jaloezie en kijkt 'iedere zelfbeheersing vergetend' haar rivale 'zóó fel van haat' aan, dat die ervan schrikt: 'wat 'n oogen had die nonna. Wat had 'r een haat gegloeid in dien blik'.³⁵ Die haat is volgens de verteller het gevolg van Amelies genetische predispositie: 'Al de haat waartoe haar dubbel-ziel van nonna – Inlandsch in de elementaire sentimenten van nijd en wraakzucht, Europeesch in haar gevoel van gekrenkte ijdelheid – in staat was, ging uit naar [Henny]'.³⁶ In Amelie blijkt sprake van atavisme in negatieve zin, want zij heeft kennelijk zowel de slechte eigenschappen van de inheemse kant (nijd en wraakzucht) als van Europese zijde (ijdelheid) van haar voorouders geërfd.³⁷ Deze eigenschappen liggen in haar 'dubbel-ziel' besloten en worden expliciet aan 'rasvermenging' toegeschreven.

Indo-Europese vrouwen winden zich niet zonder reden op als zich een rivale aandient. Het betreft namelijk meestal een 'blanke' (uit Nederland afkomstige) vrouw. In Indische romans belichamen Hollandse vrouwen doorgaans het Europese schoonheids- en beschavingsideaal. Zij zijn daarom begerenswaardiger dan Indo-Europese vrouwen die weliswaar mooi maar onontkoombaar Indisch zijn. Het is bijvoorbeeld geen wonder dat Ida jaloers is op Eva, die in *De stille kracht* de personificatie van beschaving vormt. Eva hecht zeer aan de Europese cultuur en omgangsvormen. Volgens de verteller hebben haar ontvangdagen 'niets Indiesch [...] maar er was de chic van een Franschen salon' en 'heerscht' zij door 'hare meerdere ontwikkeling' over haar kennissenkring.³⁸ Voor Ida is

³³ Couperus 1989, p. 154.

³⁴ Couperus 1989, p. 186.

³⁵ Van Bruggen 1987, p. 79.

³⁶ Van Bruggen 1987, p. 131.

³⁷ Zie hoofdstuk 3 over atavisme in de negentiende-eeuwse erfelijkheidsleer.

³⁸ Couperus 1989, p. 47, 48, 45.

het westerse beschavingsideaal daarentegen onbereikbaar, ook al 'probeerde [zij] altijd heel Europeesch te doen, netjes Hollandsch te spreken; zelfs gaf zij voor, dat zij slecht Maleisch sprak, en dat zij noch van rijsttafel, noch van roedjak hield'.³⁹

Ook Amelie legt het af tegen haar Hollandse concurrente. De verteller mag haar dan een 'aardig, jong nonnaatje' noemen 'met prachtige, glanzend zwarte oogen en 'n weelde van donker, niet geheel sluik haar, fijner en zachter dan Javaanschen 't hebben' die er voor een Indo-Europese kennelijk tamelijk gunstig uitziet, maar zij legt het in schoonheid en beschaving af tegen haar Hollandse concurrente.⁴⁰ Henny is volgens de verteller een 'heel mooi, bleekblond meisje', heeft een 'weelderig, bleekblond kapsel' en 'mooie zeer vrijmoedige [blauwe] oogen'.⁴¹ Kolff (een Hollandse planter op wie Amelie een oogje heeft) toont dan ook geen spoor van belangstelling meer voor Amelie, nadat hij Henny ontmoet heeft. Bovendien is Amelie de enige huwbare Indo-Europese vrouw ter plaatse en moet zij met totok-vrouwen concurreren om een echtgenoot. Omdat de roman gekenmerkt wordt door een oriëntalistische visie waarin een Europees superioriteitsbesef overheerst, is dit bij voorbaat een onmogelijke opgave. Henny wordt door de verteller dan ook gerepresenteerd als een meisje dat 'in alles h   r [Amelies] meerdere gold: in distinctie, in schoonheid, in ontwikkeling, in geboorte'.⁴²

Waar de jaloezie van Ida, Doddy en Amelie een bestaansreden heeft – er is tenslotte een ander aan wie zij hun geliefde dreigen te verliezen – kan die hartstochtelijke haat ook zorgen dat een personage alle realiteitszin kwijtraakt. Toos Hinse, een 'bekoorlijke Indische' uit *Goena goena* (1930) van Caesar Kijdsmeir jr. (pseudoniem van Albert Zimmerman) is een typiste op een handelskantoor.⁴³ Zij heeft haar oog laten vallen op protagonist Henk Daemen die voor dezelfde Bataviase firma werkt. De plot is opgebouwd rond haar obsessieve en onbeantwoorde liefde voor hem. Hij heeft haar nooit enige aanleiding gegeven om te denken dat hij haar zou willen trouwen. Als hij haar niet een aanzoek doet, raakt Toos buiten zinnen. Zij kan niet verkroppen dat 'haar' man een ander trouwt:

toen ze verwachtte dat hij h   r zou vragen, had hij opeens verteld, dat hij ging trouwen met die andere... die ze h   tte [...] Dat was haar vijandin... haar familie... haar nicht... die haar den man onthield op wie zij, Toos, recht had...⁴⁴

Die hartstochtelijke jaloezie drijft Toos tot wanhoopsdaden. Zij trekt in bij twee vrijgezelle Europeanen die naast de inmiddels gelukkig getrouwde Daemen wonen, om zo in de buurt van haar geliefde te kunnen zijn. Zij leeft in concubinaat, iets wat geldt als een grote schande voor een Europees meisje en de minachting van Daemen voor haar alleen maar doet toenemen. De verteller grijpt deze door hartstocht ingegeven daad aan om haar irrationale karakter te onderstrepen: 'Haar domme hersens konden niet begrijpen, dat haar

39 Couperus 1989, p. 54.

40 Van Bruggen 1987, p. 25.

41 Van Bruggen 1987, p. 74, 75.

42 Van Bruggen 1987, p. 131.

43 Kijdsmeir jr. 1930, p. 126.

44 Kijdsmeir jr. 1930, p. 117, 127.

samenzijn met de beide andere mannen een weerzin zou wekken waar zij verwachtte een feller opbranden van [Daemens] jaloezie en verlangen'.⁴⁵

In hun grenzeloze begeerte naar een man ruimen Indo-Europese vrouwen eventuele obstakels zonder scrupules uit de weg. Over Toos en haar alles overheersende hartstocht merkt de verteller op: 'om hem te bezitten zou ze niets ontzien, bewandelde ze wegen, welke ze anders nooit zou hebben gewandeld'.⁴⁶ Uiteindelijk grijpt zij naar *goena goena* (inheemse geneeskrachtige middelen en vergiften) om haar liefdesrivale te vergiften. Dat geldt ook voor Amelie die met de njai van Kolff samenspant. Zij verstrekt de gewezen concubine informatie die leidt tot de mysterieuze dood van Henny. Volgens Amelie heeft haar rivale haar verdiende loon gekregen:

Wat gebeurd was, betreurde ze niet [...] Het meisje [Henny] had haar billijke straf: wie listig, met voorgewende koelheid, een andere vrouw [Amelie] haar man ontnam – er wàs geen twijfel, Herbert Kolff zou haar man geworden zijn – die moest daarvan de gevolgen maar dragen.⁴⁷

Het bekendste voorbeeld van een *crime passionnel* uit de Indische literatuur is wellicht die uit *Van oude mensen, de dingen, die voorbij gaan...* (1906) van Couperus waarvan de plot opgebouwd is rond de passiemoord op de Hollandse echtgenoot van de beeldschoone en hartstochtelijke Ottilie Dercksz. Het is dus oppassen geblazen voor de passionele Indo-Europese vrouw die geen middelen schuwt om de man van haar begeerte te veroveren. Dergelijke voorstellingen van Indo-Europese vrouwen vormen een waarschuwing aan het adres van de huwbare westerse man. Van zo'n passiemoord wordt vrijwel altijd een 'blank' personage het slachtoffer. In haar hartstochtelijke haat is de sensuele Indo-Europese vrouw letterlijk bereid over lijken te gaan. De westerse man kan zich dus maar beter verre van haar houden.

Onverschillig, oppervlakkig en mondain

Naast deze kenmerken beschikken sensuele Indo-Europese vrouwen over een aantal eigenschappen die uitdrukking geven aan hun gebrek aan innerlijke beschaving. Zij worden als oppervlakkig, kortzichtig en mondain gerepresenteerd. Zij kunnen niet van iemand houden, kennen geen inlevingsvermogen en zijn alleen in de nieuwste mode, het jongste bal en de laatste roddels geïnteresseerd. Zij denken slechts aan zichzelf en geven louter om uiterlijke schijn. Zij kennen slechts twee emoties: hartstocht en haat. Alles wat niet één van die twee in hen losmaakt, laat hun volkomen koud. Volgens Van Henegouwen uit *Schuim van goud* is zijn Indo-Europese echtgenote altijd 'kalm, practisch, beheerscht'.⁴⁸ Dat geldt eveneens voor zijn dochter:

⁴⁵ Kijdsmeir jr. 1930, p. 128

⁴⁶ Kijdsmeir jr. 1930, p. 127-128.

⁴⁷ Van Bruggen 1987, p. 219.

⁴⁸ Treffers 1990, p. 275.

Ria had al precies hetzelfde. Die transpireerde ook nooit, haar haren zaten nooit slordig, ze was nooit buiten adem; ze had ook nooit de hik van het lachen en ze huilde nooit. Andoening schenen deze beide vrouwen in het geheel niet te kennen. Alles was glad en correct.⁴⁹

Ook Amelie uit *Goenong-Djatti* blijkt verstoken van emoties. Volgens haar Hollandse oom is zij 'diep inkoud en arm aan gevoel'.⁵⁰ Hij noemt haar 'een echte nonna, wat dat betreft. Dat lijkt een-en-al hartstocht en au fond zijn ze koud, koud als ijs'.⁵¹ Een arm gevoelsleven of koud innerlijk wordt dus voorgesteld als een kenmerkende eigenschap van Indo-Europese vrouwen.

Daarnaast kunnen sensuele Indo-Europese vrouwen alleen belangstelling opbrengen voor uiterlijkheden en mondain vermaak. Kitty uit *Vergeelde portretten uit een Indisch familiealbum* kent enkel een 'verlangen naar luxe en een uitgebreide garderobe'.⁵² Volgens de verteller is voor haar het koloniale leven 'van uitgaan, dansen en recipiëren [zo aantrekkelijk], dat ze vervuld raakte van toiletten, manicure en make-up'.⁵³ Indo-Europese vrouwen kunnen dagenlang toeleven naar een bal en een nieuwe avondjurk kan de gemoederen flink bezighouden. Irma van Henegouwen en Ria kunnen dagenlang 'levendige gesprekken' over een baljapon voeren.⁵⁴ Andere (gedeelde) interesses blijken zij niet te hebben. Zij leven anderszins volstrekt langs elkaar heen en lijken het nergens eens over te kunnen worden. Volgens de verteller vormen 'toiletbesprekingen' dan ook 'het eenige onderwerp, dat ooit een schijn van saamhorigheid verleende aan hun gesprekken. Verder hadden ze elkander niets te zeggen'.⁵⁵

Niet alle Indo-Europese personages kunnen zich een duur uitgaansleven veroorloven. Dit leidt bij deze minder gegoede groep tot lichtvaardig en losbandig gedrag. Rosa Camphuys uit *Halfbloed* (1946), een roman over de koloniale onderklasse van Johan Fabricius, wordt door de verteller 'een mooi nonna'tje' genoemd 'dat slechts aan haar poezelig vel dacht, aan uitgaanskleren en aan juwelen die te duur voor haar waren'.⁵⁶ Zij laat haar echtgenoot geld van zijn baas stelen om zo haar peperdure garderobe te financieren. Haar oudste dochter heet eveneens Rosa en blijkt 'daarmee haar onnadenkende en naar luxe hunkerende natuur te hebben geërfd'.⁵⁷ Deze Rosa laat zich courtoiseren om haar luxeleventje te bekostigen en verkeert 'steeds in gezelschap van rijke jonge Chineezers of van zorgeloos pretmakende, goed verdienende Hollandse jongelui, die gemakkelijke avontuurtjes met poezelige, getinte winkelmisjes najoegen'.⁵⁸ Haar kansen op de huwe-

49 Treffers 1990, p. 71.

50 Van Bruggen 1987, p. 26.

51 Van Bruggen 1987, p. 20.

52 Nieuwenhuys 1990, p. 169.

53 Nieuwenhuys 1990, p. 169.

54 Treffers 1990, p. 109.

55 Treffers 1990, p. 109.

56 Fabricius 1946, p. 9.

57 Fabricius 1946, p. 10.

58 Fabricius 1946, p. 14.

Hotel des Indes in Batavia (omstreeks 1930), waar in de Indische bellettrie menig bal plaatsvindt (collectie KITLV).

lijksmarkt zijn daarom zo goed als verkeken.

Naast dansen en mode gaat de belangstelling van Indo-Europese vrouwen uit naar achterklap. Adèle Buys uit *Oost-Indische dames en heeren* (1863) van Jan ten Brink vormt de spil van het Bataviase uitgaansleven en koestert volgens de verteller 'eene buitengewone nieuwsgierigheid voor alle mogelijke praatjes'.⁵⁹ Ook haar Indo-Europese vriendinnen zijn belust op roddels. Zo brandt Marie Dunsinger 'van nieuwsgierigheid. Zij gevoelde, dat ze op het spoor van eene allermerkwaardigste geschiedenis was, zij vouwde haar waaier saam, en trok uit plezier er het witte zijden kwastje van stuk'.⁶⁰ Toos uit *Goena goena* en haar Indo-Europese collega blijken eveneens over een bijzonder talent voor roddelen te beschikken:

Kwaadspreken, dat konden ze goed. Reuze vriendinnen, hè... zoo 's morgens vóór het werk begon. Dan zat mevrouw Van Waveren bij juffrouw Hinse op tafel met 'r mooie slanke beenen te slingeren en dan gingen die twee koppen bij mekaar en die oogen werkten... en er werden reputaties gemaakt. En nauwelijks had mevrouw Van Waveren 'r hielen gelicht of hij [Daemen] kon van juffrouw Hinse te weten komen wat-ie maar wilde over mevrouw Van Waveren...⁶¹

⁵⁹ Ten Brink 1898 I, p. 70.

⁶⁰ Ten Brink 1898 I, p. 190.

⁶¹ Kijdsmeir jr. 1930, p. 8-9.

Bovendien wordt kwaadspreken voorgesteld als een gebruikelijke eigenschap van Indo-Europese vrouwen. In een Hollands onderonsje zegt Daemen tegen een andere totok: ‘je weet hoe die [Indische] vrouwen zijn, hè, gewoonlijk vindt de een de andere niet veel zaak [sic] en wederkeerig. Gewoonlijk, dus in dit geval vermoedelijk ook.’⁶² Kwaadspreken kan onderdeel van een groter steekspel zijn, want Indo-Europese vrouwen blijken dol op intrigeren. In *Oost-Indische dames en heeren* heet het laatste romangedeelte zelfs “De groote intrige”. Hierin spannen Adèle en haar vriendinnen samen om een Hollandse gouvernante te compromitteren en haar zo het leven in Indië onmogelijk te maken.

De sensuele Indo-Europese vrouw blijkt dus een bedrieglijke schoonheid: hoewel zij zich omringt met uiterlijke beschaving, blijkt zij met haar oncontroleerbare hartstocht enerzijds en haar onverschillige en oppervlakkige karakter anderzijds het tegendeel te zijn van de Hollandse vrouw die doorgaans als liefdevol, onbaatzuchtig en moreel hoogstaand gerepresenteerd wordt. De sensuele Indo-Europese vrouw onderstreept met haar gebrek aan innerlijke beschaving de superioriteit van de westerse vrouw die – mits zij niet verindischt is onder de tropenzon – het toonbeeld van Europese beschaving vormt en in de Indische literatuur altijd te verkiezen is boven haar.⁶³

Hollandse versus Indische vrouwen

De hier besproken literaire werken reflecteren de destijds gangbare koloniale denkbeelden over ‘rasvermenging’ en getuigen alle van een oriëntalistische visie op de koloniale wereld. Totoks worden hierin met het Westen en Indo-Europeanen met het Oosten geassocieerd. In de teksten wordt een aantal vertelstrategieën aangewend om een tegenstelling tussen Hollandse en Indo-Europese vrouwen te creëren die de eerste in een goed en de laatste in een minder gunstig daglicht stelt. Ten eerste wijst de verteller op het veronderstelde anders-zijn van Indo-Europese vrouwen. Zij mogen dan westers gekleed gaan, een Europese opvoeding genoten hebben of over een ‘blank’ uiterlijk beschikken, zij blijven ‘nonna’s’. In *Goenong-Djatti* noemt de verteller hen zelfs de ‘anders-geaarden’.⁶⁴ Zij kunnen met een mooie baljurk of lichte huid dus wel het westerse beschavingsideaal benaderen, maar dat maakt nog geen westerlingen van hen, want zij hebben een andere aard. Door een tegenstelling in geaardheid te suggereren worden in de literaire verbeelding de ‘blanken’ van de Indo-Europeanen onderscheiden – ook al behoorden beiden tot de Europese bevolkingsgroep in Indië.

Omdat Indo-Europese personages tot een ‘ander ras’ gerekend worden, beheersen zij de Europese cultuur niet ‘van nature’, maar proberen zij zich deze eigen te maken door imitatie. In de postkoloniale literatuurwetenschap wordt dit proces *mimicry* genoemd. Oorspronkelijk beschrijft *mimicry* de ambivalente relatie tussen kolonisator en gekoloniseerd. In literaire representatie bestaat een soortgelijke relatie tussen ‘volbloed’ en ‘half-

⁶² Kijdsmeir jr. 1930, p. 49.

⁶³ Zie hoofdstuk 7.

⁶⁴ Van Bruggen 1987, p. 92.

bloed' Europeanen, want Indo-Europeanen vormen de zogenoemde *doubles* binnen de Europese bevolkingsgroep in Indië: personages die de totok proberen na te doen, maar in hun mimesis slechts ten dele slagen waardoor zij een *blurred copy* van het westerse ideaalbeeld vormen. Indo-Europese vrouwen lijken in vele opzichten op Hollandse personages, maar worden desondanks als ander verbeeld. Zij blijken het Europese schoonheids- en beschavingsideaal nooit ten volle te kunnen belichamen en gaan, in de woorden van Homi K. Bhabha, door voor 'almost the same but not quite' of 'almost the same but not white'.⁶⁵

Door hun schoonheid en uiterlijke beschaving gelden Indo-Europese vrouwen als aantrekkelijke huwelijkskandidaten voor totoks: zij zijn westers (blank en beschaafd) genoeg om mee voor de dag te komen, maar tegelijkertijd anders en daardoor exotisch. Zij fungeren als tegenspeelsters van de Hollandse vrouwen. Om te demonstreren dat deze tegenstelling tussen Hollandse en Indo-Europese vrouwen in de volle breedte van de koloniale literatuur voorkomt, geef ik een vroeg en een laat voorbeeld. In *Oost-Indische dames en heeren*, een roman uit de jaren zestig van de negentiende eeuw, worden Indo-Europese vrouwen en hun Hollandse gouvernantes tegenover elkaar geplaatst. Ernestine van Weeveren, het kindermisje van de familie Buys, is volgens de verteller het tegendeel van de Indo-Europese vrouw des huizes: 'Over hare persoon was eene zekere, volkomen Nederlandsche, om niet te zeggen Europeesche tint verspreid, die met het karakteristieke, echt Indische voorkomen van mevrouw Buys het scherpste contrast vormde'.⁶⁶

Die tegenstelling komt onder meer tot uitdrukking in hun kledestijl. Hollandse vrouwen geven de voorkeur aan een eenvoudige japon. Over Henriette van Hilbeeck, een andere Hollandse gouvernante uit dezelfde roman, lezen wij: 'Henriette was weinig gewend aan een schitterend toilet en bekommerde zich luttel om blinkenden opschik'.⁶⁷ Indo-Europese vrouwen hebben juist een voorliefde voor een groot toilet en veel juwelen. De verteller zegt over de chique avondjurk van Adèle: 'in de eerste plaats [merken we] mevrouw Buys op, in een welgekozen, rijk Europeesch toilet, een weinig ontsierd slechts door een al te ruim gebruik van diamanten armbanden en verdere kleinoodiën'.⁶⁸ Zij beschikt over een goede Europese smaak, maar overdrijft waarop de verteller de lezer uitdrukkelijk wijst. Hetzelfde geldt voor Irma uit *Schuim van goud*, een voorbeeld uit de jaren dertig van de twintigste eeuw:

Ze was een knappe vrouw, Indische van geboorte, maar met de zelden voorkomende combinatie van zwart haar en blauwe oogen. Met poeder en lippenstift trachtte ze altijd zooveel mogelijk haar Indisch uiterlijk te maskeeren. Maar ze leed hierbij aan *het euvel van vele Indische dames*: ze overdreef. En deze overdadige make-up, die ontegenzeggelijk

⁶⁵ Bhabha 1994, p. 127-128.

⁶⁶ Ten Brink 1898 I, p. 25.

⁶⁷ Ten Brink 1898 I, p. 127.

⁶⁸ Ten Brink 1898 I, p. 28.

maakte dat ze er gesoigneerd uitzag, gaf tegelijkertijd aan haar gezicht iets maskerachtigs, alsof het nooit zou kunnen reageren op menselijke aandoeningen. Het was altijd strak en koelbeheerscht.⁶⁹

Irma's inspanningen hebben dus een averechts effect. Deze fragmenten zijn veelzeggend, omdat zij illustreren dat het kennelijk van belang is om er zo blank mogelijk uit te zien; en omdat uiterlijke overdrijving wordt voorgesteld als een kenmerkende eigenschap van Indo-Europese vrouwen waardoor zij juist onbedoeld hun Indisch-zijn accentueren. In haar poging om het Europese schoonheidsideaal te belichamen schiet zij dus haar doel voorbij. Op die vorm van *mimicry* wordt expliciet door de verteller (en personages) gewezen. Het betreft een vertelstrategie om de 'echte' van de 'pseudo-' Europeanen te onderscheiden: de Indo-Europese vrouw kan zich Europees voordoen, maar haar overdaad aan uiterlijk vertoon verradt haar Indische afkomst waardoor zij als ander binnen de Europese bevolkingsgroep gerepresenteerd wordt.

Ten tweede laat de verteller sensuele Indo-Europese vrouwen niet of nauwelijks focaliseren. De lezer krijgt dus geen inzicht in hun belevingswereld en kan zich daarom moeilijk met hen identificeren. De gedachten en gevoelens van Ida uit *De stille kracht* worden door de andere personages en verteller afgedaan als 'nonna-tragiekjes'.⁷⁰ Amelie uit *Goenong-Djatti* focaliseert wel, maar de bevoogdende verteller wijst voortdurend op haar kromme redeneringen en gebrek aan verstand. Zo lezen wij: 'Zij redeneerde niet, ze vroeg er niet naar of Henny Donker een goedwillig aandeel had in haar teleurstellingen, ze voelde zich tekort gedaan'.⁷¹ Deze vertelstrategie wordt veelvuldig aangewend: over het uiterlijk en de gedragingen van bedrieglijke schoonheden komen wij alles te weten; over hun gevoelens en beweegredenen nauwelijks iets, *tenzij* deze hun domme karakter illustreren. De Hollandse personages worden daarentegen voorgesteld als een open boek. Wij krijgen bijvoorbeeld ruimschoots inzicht in de innerlijke wereld van Eva en Charlotte (de tegenspeelsters van respectievelijk Ida en Amelie), die bovendien een intelligente indruk op ons maken.

Ten derde kunnen de beschrijvingen van personages gekleurd worden door een esthetisch en moreel vertelstandpunt. In *Oost-Indische dames en heeren* wemelt het van de vertellerstekst die Hollandse personages als mooier en beschaafder en daardoor aantrekkelijker dan Indo-Europese afschildert. Ernestine heet een 'bevallige jonge dame' die 'buitengewoon schoon' is.⁷² Haar 'fijn beschaafde manieren', 'kostelijke blonde haar' en 'fraaie donkerblauwe oogen' worden door de verteller bejubeld.⁷³ Henriette wordt geprezen om haar 'eenvoud en smaak', 'kloek en fier hart' en 'vlekkeloos gemoed'.⁷⁴ Zij wordt door de verteller omschreven als 't smetteloos blanke wezen, 't welk in elken trek het lie-

69 Treffers 1990, p. 36, mijn cursief.

70 Couperus 1989, p. 55.

71 Van Bruggen 1987, p. 132.

72 Ten Brink 1898 I, p. 24, 30.

73 Ten Brink 1898 I, p. 25, 47, 68.

74 Ten Brink 1898 II, p. 90 en I, p. 182, 204.

felijkst ideaal der Germaansche vrouw op zijde streefde'.⁷⁵ De Hollandse gouvernantes worden door zulk vertellerscommentaar niet alleen als beeldschoon, maar ook als moreel hoogstaand gerepresenteerd. Adèle mag in haar chique Europese toiletten te midden van haar Indo-Europese vriendinnen dan een mooie verschijning vormen, ten overstaan van deze in superlatieven verbeelde Hollandse personages komt zij minder gunstig uit de verf.

Dergelijke literaire representaties van Hollandse en Indische vrouwen spelen een belangrijke rol in het koloniale discours. De sensuele Indo-Europese vrouw vormt een argument in het literaire pleidooi tegen het 'gemengde' huwelijk. Zij fungeert als een waarschuwing aan het adres van totoks die hun geluk op de koloniale huwelijksmarkt komen beproeven. Zij is een instrument in een westerse visie op kolonisatie waarin het behoud van 'raszuiverheid' om de koloniale overheersing in de tropen te waarborgen in de loop van de negentiende eeuw steeds belangrijker werd. Indische romans reflecteren en bekrachtigen het maatschappelijke debat over 'rasvermenging' dat hierachter stak: met de Indo-Europese vrouw stond naar men vreesde de toekomst van het koloniaal project in de tropen op de tocht, want 'rasvermenging' zou leiden tot de teloorgang van als Europees ervaren eigenschappen, waarden en normen die men noodzakelijk achtte om de koloniale beschavingsmissie te legitimeren en de westerse suprematie in de tropen te behouden.⁷⁶

Slachtoffers van begeerte

Niet iedere sensuele Indische vrouw wordt uitgebeeld als een exotische schoonheid die erop los danst, haat en vrijt zonder zich rekenschap te geven van haar gedrag. Er zijn ook Indo-Europese vrouwen in wie sensualiteit voor een grote innerlijke strijd zorgt. Uiteindelijk leidt die tot hun maatschappelijke ondergang. In deze uitwerking van sensualiteit wordt de levensloop van mooie maar hartstochtelijke personages aangegrepen om kritiek te leveren op het westerse superioriteitsbesef. Enerzijds kunnen auteurs dus niet buiten het koloniale denkkader treden waardoor sensualiteit nog immer voorgesteld wordt als een inherente eigenschap van Indo-Europese vrouwen die aan 'rasvermenging' toegeschreven wordt. Anderzijds spreiden zij een andere visie op sensualiteit tentoon, want hun personages worden niet uitgebeeld als *femmes fatales* of *grandes coquettes*, maar als slachtoffers van hun ontembare hartstocht die onmogelijk kunnen functioneren in een samenleving waarin Europese waarden, normen en omgangsvormen maatgevend zijn.

Deze visie op sensualiteit treffen wij aan bij enkele schrijvers met een Indocentrische auteurspositie. *Warm bloed* (1904) van E. Overduyn-Heyligers verhaalt over het leven van de mooie, maar sensuele Diana. De plot is opgebouwd rond haar turbulente liefdesleven en vindt zijn hoogtepunt in de moord op haar nieuwe vrijer die beraamd en uitgevoerd

⁷⁵ Ten Brink 1898 I, p. 153-154.

⁷⁶ Op de uitbeelding van het 'gemengde' huwelijk en de Indo-Europese echtgenote in relatie tot het koloniaal discours ga ik in hoofdstuk 7 uitgebreid in.

wordt door haar rancuneuze Indo-Europese ex-echtgenoot en jaloerse Javaanse ex-minnaar. “Zondenval” is een kort verhaal uit *Van deugden en dwalingen* (1910) van J.E. Jasper dat gaat over Rita, dochter uit een concubinaat, die door haar promiscue gedrag onder de inheemse bevolking terechtkomt. Deze personages hebben hun sensualiteit geenszins onder controle. Zij worden gekenmerkt door een onverzadigbare en oncontroleerbare hartstocht en hun seksuele escapades hebben desastreuze consequenties voor hun sociale positie in de koloniale maatschappij: zij vallen als gevolg van hun grenzeloze begeerte allebei voor een Javaan en worden hierom verstoten uit de Europese kringen in Indië.⁷⁷

Een seksuele relatie met een inheemse man gold als een groot taboe voor Europese vrouwen in de koloniale maatschappij. Zij konden zich op de koloniale ladder wel omhoog vrijen, maar beter niet naar beneden. Een relatie met een ‘blanke’ man, liefst een westerling, werd voor een Indo-Europese vrouw als een legitieme strategie gezien om haar sociale positie te verbeteren; een relatie met een ‘Inlander’ daarentegen kon haar op uitsluiting uit de Indische samenleving komen te staan. Voor mannen gold dit overigens niet: zij konden probleemloos een relatie met een inheemse vrouw aangaan en een *njai* heette lange tijd als gezegd zelfs een aanbeveling, omdat zij hem vertrouwd kon maken met de koloniale maatschappij en seksuele onthouding naar men vreesde tot ‘tegennatuurlijke ontucht’ zou leiden.⁷⁸ De Indische samenleving werd dus gekenmerkt door een gegenderde rasmoraal: waar Europese mannen naar hartenlust geracialiseerde grenzen konden overschrijden, was dit voor Europese vrouwen uit den boze.

In de literaire beeldvorming over Indië is de Indo-Europese vrouw vanwege haar veronderstelde half-oosterse afkomst ontvankelijk voor inheemse mannen. Zij kan daarom vallen voor een zogenoemde *lustful male*, een ideologische voorstelling van een oostering wiens vermeende primitieve seksuele driften bij de aanblik van een begeerlijke Europese vrouw onherroepelijk gewekt worden en die zonder aarzelen hiernaar handelt.⁷⁹ Het koloniale taboe op deze ‘interraciale’ relaties tussen Europese vrouwen en inheemse mannen is een voorstelling die ver van de historische werkelijkheid stond, maar desondanks een schrikbeeld uit het koloniaal discours vormt. Dit taboe raakt namelijk rechtstreeks aan de kern van het koloniaal bestaan: het ontwricht de patriarchale koloniale verhoudingen waardoor de gekoloniseerde de kolonisator in zijn macht krijgt. Sensuele Indo-Europese vrouwen die voor zo’n *lustful male* vallen, ondermijnen de koloniale status quo en brengen de westerse suprematie in de tropen in gevaar.

Aanleg versus opvoeding

In beide verhalen vertaalt sensualiteit zich van buiten in ongekende schoonheid en van binnen in zedelijk verval, wat gestalte krijgt in een niet te beteugelen hartstocht die leidt

77 De analyse van deze twee literaire werken is een bewerking van een artikel dat ik eerder publiceerde over verboden ‘interraciale’ relaties in de Indische literatuur uit het *fin de siècle*. Zie Boudewijn 2014.

78 Gouda 2005, p. 8-10 en Lucas 1986, p. 84, 86-88.

79 Stoler 1991, p. 427-428 en 2010, p. 58-61.

tot geslachtsgemeenschap met een Javaan. Diana uit *Warm bloed* is beeldschoon en ziet er volgens andere personages uit 'om alle mannen het hoofd op hol te brengen'.⁸⁰ Rita uit "Zondenva" wordt gekenmerkt door een grote bekoorlijkheid en vroege lichamelijke ontwikkeling: 'Ze was een begeerlijke, beeldschoone, jonge vrouw geworden met den vurigen oogopslag, den smachtenden blik, het weelderige, zwarte haar, de lenig lijnende gestalte van de vroeg-rijpe, in lichaamsontwikkeling volmaakt lijkende maagd'.⁸¹ Ondanks dat zij nog maar een schoolmeisje is, ziet zij eruit als een volleeerde verleidster voor wie het volwassen leven geen geheimen meer kent:

Ze groeide op tot volwassen maagd; haar lichamelijke vormen ontwikkelden zich snel als de levenswijsheid, die zich vroeg in haar had gekiemd. [...] coquetteeren kon ze met schitterend oogen-gespeel, met lievig hoofdgebui, met vragend geglimlach om kleine, roode lipjes. Ze deed charmant als een mondaine vrouw, men was verliefd op haar, courtoiseerde, gaf cadeaux, inviteerde haar op pic-nics, partijen, soirées, waar ze gefêteerd werd door troepjes jongelui.⁸²

Deze verhalen problematiseren de relatie tussen aanleg en opvoeding. Het koloniaal discours en de onoverkomelijke tegenstelling tussen Oost en West die daarin opgang vindt, speelt hierin een belangrijke rol: in aanleg worden Indo-Europese vrouwen verondersteld oosters te zijn; hun opvoeding daarentegen is westers. Hierdoor woedt in hen een hevige strijd tussen *nature* en *nurture*. Diana is naar een kostschool in Brussel geweest. Op het eerste gezicht heeft die Europese opvoeding haar goed gedaan, maar bij nader inzien blijkt deze onverenigbaar met haar karakter. Bij haar terugkomst in Indië voelt Diana 'dat ze Europeesche manieren had gekregen, haar beschaving haar streelend omgaf met [een] aureool van voornaamheid, [...] maar dat ze nooit zou kunnen verloochenen het warme bloed, dat haar door de aderen vloeide'.⁸³ Er bruist namelijk 'in haar altijd een onbevredigd verlangen' en het prikkelt haar enorm om een man 'een groote passie in te boezemen, al was 't slechts bij een Javaan'.⁸⁴ Hoewel zij van buiten dus beschaafd lijkt, wat toegeschreven wordt aan haar westerse opvoeding, is zij van binnen sensueel, hetgeen geweten wordt aan haar oosterse oorsprong.

Rita heeft bij een welgestelde Hollandse oom en tante een Europese opvoeding genoten die 'zeker bijdragen moest tot een zich krachtig vormen en ontwikkelen van intellect'.⁸⁵ Aanvankelijk lijkt die opvoeding te slagen, want zij doet het goed op school, maar ondanks het beschavingsoffensief van haar familie blijft zij een buitenbeentje: 'algemeen zei men van haar, dat ze talent had, maar een eigenaardig, excentriek karakter'.⁸⁶ Dat excentrieke ligt besloten in haar sensualiteit en is het gevolg van de inheemse erfenis van

⁸⁰ Overduyn-Heyligers 1904, p. 190.

⁸¹ Jasper 1910, p. 68.

⁸² Jasper 1910, p. 68-69.

⁸³ Overduyn-Heyligers 1904, p. 12.

⁸⁴ Overduyn-Heyligers 1904, p. 126, 210.

⁸⁵ Jasper 1910, p. 63.

⁸⁶ Jasper 1910, p. 65.

haar moeder die zij niet of nauwelijks gekend heeft, maar die via de weg van de erfelijkheid onmiskenbaar haar invloed laat gelden:

De intellectuele ontwikkeling had het toppunt in haar bereikt, en zij maakte ook werkelijk veel gebruik van hetgeen ze gelezen, gezien en gehoord had van schoonheid en kunst, maar onder die laag van prettige beschaafdheid, lag de ontembare excentriciteit in haar aard verborgen, de loszinnigheid, die ze geërfd had van haar moeder.⁸⁷

Het beschavingsproces van Rita kent dus grenzen. Kennelijk is er geen beginnen aan een Europese opvoeding, omdat die zogenaamde oosterse aard zich onherroepelijk openbaart. Als Rita valt voor een Javaan, spreekt haar Hollandse familie zelfs over haar sensualiteit als 'van inlandsche moeder geërfde gemeenheid, die eenmaal geleid had tot zoo iets bestiaals'.⁸⁸

Iemands biologische aanleg is dus belangrijker dan diens opvoeding: alle intellectuele vorming en aangeleerde beschaving ten spijt kunnen Diana en Rita hun vermeende natuur niet verloochenen en moeten zij toegeven aan hun 'oosterse bloed'. In dit verband is de titel *Warm bloed* veelzeggend, want die drukt een ideologische veronderstelling uit: deze impliceert dat er naast 'warm bloed' kennelijk ook zoiets bestaat als 'koel bloed' en dat iemands bloed bepalend is voor diens karakter. De titel slaat dus op de biogenetische aanleg van Diana en vormt tegelijkertijd de verklaring voor de literaire toeschrijvingen die haar en de andere personages op grond van hun 'natuurlijke oorsprong' ten deel vallen. Hierin laat zich het koloniale discours gelden, want warm bloed wordt geassocieerd met het Oosten en de afwezigheid hiervan met het Westen. Diana wordt dan ook op grond van haar warme bloed voortdurend op één lijn met het Oosten gesteld. Hierdoor voelt zij zich aangetrokken tot een inheemse man en zet zij de koloniale verhoudingen op scherp.⁸⁹

Het bloed kruipt waar het niet gaan kan

Sensuele Indo-Europese vrouwen hebben door hun ongekende schoonheid vele aanbidders, maar geven zich niet zonder meer aan iedereen. De mate waarin iemand begeerte in hen opwekt, wordt eveneens op geracialiseerde wijze geduid. Daarbij geldt: hoe meer 'oosters bloed' de man in kwestie heeft, hoe meer passie hij in hen losmaakt. Het bloed stijgt Diana bij de aanblik van een begeerlijke man naar het hoofd. Haar gemoedstoestand valt letterlijk aan haar gezicht af te lezen: in het bijzijn van een westerling wordt zij door de verteller omschreven als 'doodelijk wit' of 'marmarbleek'; bij een Indo-Europeaan trekt 'een donkere blos' of 'gloeïend rood' over haar wangen; een Javaan ten slotte hoeft niet eens in haar buurt te komen, 'alleen de gedachte aan Soerô was in staat een warmen gloed op haar wangen te roepen'.⁹⁰

⁸⁷ Jasper 1910, p. 69.

⁸⁸ Jasper 1910, p. 73.

⁸⁹ Overduyn-Heyligers 1904, p. 212. Vergelijk p. 61.

⁹⁰ Overduyn-Heyligers 1904, p. 38, 214, 160, 162, 218.

De representatie van Diana's minnaars reflecteert de koloniale hiërarchie, waarbij de totok in beschaving ver boven de andere personages verheven wordt. Jansen, Diana's eerste echtgenoot, voelt een 'al omvattende liefde, teeder en kuisch' en Uitterweerd, haar beoogde derde echtgenoot, is in staat tot 'hoogere reine liefde'.⁹¹ Zij worden als moreel hoogstaand verbeeld, maar Diana vindt geen bevrediging in hun kuisse en reine liefde. Zij blijft naar eigen zeggen 'teleurgesteld' en 'ontevreden' achter na het intiem samenzijn met haar eerste echtgenoot. Zo lezen wij: 'In haar temperament van creoolsche had ze hartstochtelijker hem gewenscht'.⁹² Haar huwelijk is dan ook gedoemd te mislukken: 'Ze wist, dat nooit trouwer hart voor haar zou slaan dan dat van haar man, ze wist, dat ze hem liefhad en achting toedroeg; maar zij wist ook, dat hij nooit zou vermogen haar passie te ontketenen, zooals van Maren [haar minnaar] deed'.⁹³

Voor de Indo-Europese Van Maren voelt Diana een 'groote hartstochtelijke liefde'.⁹⁴ Zij 'beefde bij de aanraking van zijn gloeiende lippen. 't Was of een duizeling haar overviel. Zij liet hem gewillig begaan, sprakeloos geleund haar teere lijf tegen hem aan, drinkend van zijn lippen gloed van onuitblusbaar verlangen'.⁹⁵ Toch geeft zij zich niet willens en wetens aan hem over en probeert zij zich, zij het tevergeefs, te beheersen: 'Ze had willen teruggaan naar binnen, vluchten, eer hij bij haar was; maar ze scheen verlamd; de geheime macht hield haar gevangen...'.⁹⁶ Diana moet wel toegegeven aan die geheime macht en handelt naar haar hartstocht omdat zij niet anders *kan*. Van Maren compromitteert haar op een gemaskerd bal, waardoor haar huwelijk strandt. Hij trouwt haar een jaar later, maar inmiddels blijken haar gevoelens voor hem 'verkild als een in den knop verdorde bloem'.⁹⁷ Een Indo-Europeaan weet kennelijk slechts kortstondig haar begeerte te wekken.

Een Javaan zet haar keer op keer in vuur en vlam. Diana raakt in de ban van haar koetsier. Soerô wekt 'oogenblikken van roodvlammende passie' in haar op en zij is '[g]lebioloogerd door den gloeienden hartstocht, die opsloeg van hem'.⁹⁸ Zij weet dat zij 'geen weerstand zou kunnen bieden als hij, de sterkere, zou uitstrekken zijn hand naar haar...'.⁹⁹ Soerô en Diana vrijen erop los, hetgeen door de verteller wordt toegeschreven aan de bloedconnectie tussen beiden, want in 'beider hart woedde hetzelfde vuur, in beider aderen stroomde hetzelfde bloed'.¹⁰⁰ Hetzelfde geldt voor Rita, in wie sensualiteit zich ontwikkelt tot een 'vlammende hysterie' waaraan zij vroeg of laat gehoor *moet* geven.¹⁰¹ Kennelijk kruipt het bloed waar het niet gaan kan: zij heeft de minnaars voor het uitzoeken,

91 Overduyn-Heyligers 1904, p. 58, 211.

92 Overduyn-Heyligers 1904, p. 98.

93 Overduyn-Heyligers 1904, p. 129.

94 Overduyn-Heyligers 1904, p. 145.

95 Overduyn-Heyligers 1904, p. 145.

96 Overduyn-Heyligers 1904, p. 125.

97 Overduyn-Heyligers 1904, p. 213.

98 Overduyn-Heyligers 1904, p. 173, 166.

99 Overduyn-Heyligers 1904, p. 249-250.

100 Overduyn-Heyligers 1904, p. 250.

101 Jasper 1910, p. 73.

Indo-Europees meisje verkleed voor een gemaskerd bal (collectie KITLV).

maar valt als een blok voor een Javaanse huisjongen. In beide gevallen wordt het initiatief genomen door de inheemse man die handelt naar zijn 'primitieve' seksuele driften en als een *lustful male* uitgebeeld wordt.

In de literaire representatie van deze minnaars schuilt een opmerkelijke paradox waarin de koloniale hiërarchie weerspiegeld en ondermijnd wordt: diegene met het meeste sociale aanzien, de westerling, maakt de minste passie in de Indo-Europese vrouw los;

diegene die de meeste hartstocht in haar opwekt, de Javaan, heeft de minste sociale status en vormt zelfs een bedreiging voor haar positie in de koloniale maatschappij. Hierbij wint de bloedconnectie met de oosterling het van een westerse opvoeding. In dergelijke voorstellingen van sensualiteit komt tevens de tragiek van de Indo-Europese vrouw tot uitdrukking: zij wordt het slachtoffer van haar begeerte waaraan zij als gevolg van haar biologische aanleg (en de zinnelijke tropische omgeving waarin zij verkeert) niet ontkomen kan. In het geval van Diana ligt deze tragiek zelfs in haar naam besloten: zij is vernoemd naar de Romeinse godin van de jacht, zij is echter niet diegene die jaagt maar op wie vanwege haar schoonheid voortdurend jacht gemaakt wordt. Daarnaast is kuisheid een belangrijke eigenschap van de godin, iets waarover Diana door haar ongeremde zinnelijkheid juist niet beschikt.

Tussen wal en schip

Deze Indo-Europese vrouwen lijden onder hun biologische aanleg, maar worden tegelijkertijd verbeeld als slachtoffers van maatschappelijke verhoudingen: hun genetische opmaak maakt hen sensueel, maar dergelijk gedrag van vrouwen wordt door de koloniale maatschappij niet getolereerd. Hierdoor komen zij in een onmogelijke positie terecht: op grond van hun zogenaamde natuur moeten zij toegeven aan hun sensualiteit, wat hen vervolgens op uitsluiting uit de Europese kringen komt te staan. Diana vertrekt noodgedwongen uit Indië, nadat haar maatschappelijke positie door haar in het oog lopende talrijke liaisons onhoudbaar geworden is; Rita verliest zelfs haar Europese status en komt onder de inheemse bevolking terecht.

Als paria's van de Indische samenleving leveren Diana en Rita kritiek op de Europese seksuele moraal en problematiseren zij de superieure status van het Westen. Zij beschouwen de Europese cultuur als een 'dwaze' of 'weeë conventie' waaraan zij zich onmogelijk kunnen conformeren en benoemen expliciet het betrekkelijke van de westerse omgangsnormen. Rita realiseert zich al vroeg dat zij haar sensualiteit moet intomen, maar dit lijkt haar een onmogelijkheid: 'Zij wist 't in zich zelf met groote duidelijkheid, dat juist dat bedaarde, kalme, conventionele misschien het allerbeste was, om later een goed huwelijk te doen; zij wist, dat zij echter onmogelijk die weeë conventie precies kon navolgen.'¹⁰² Diana acht de Europese cultuur onbegrijpelijk willekeurig: 'Niet die dwaze conventie der Hollanders, die dit en dan weer dat verbod en ten slotte niets anders was dan een hersenschim.'¹⁰³ Zij was liever njai geweest, zodat zij geracialiseerde grenzen kan doorkruisen zonder een taboe te schenden.

In hun seksuele relatie met een Javaan overschrijden Diana en Rita de grens tussen de Europese en inheemse leefwereld. Hiervoor betaalden vrouwen een andere prijs dan mannen. Voor een Europese man was het algemeen geaccepteerd om samen te leven met een inheemse vrouw. Een Europese vrouw die een seksuele relatie met een inheemse

¹⁰² Jasper 1910, p. 70.

¹⁰³ Overduyn-Heyligers 1904, p. 239.

man begon, werd daarentegen met uitsluiting uit de Europese kringen bedreigd. Diana is zich hiervan welbewust, want als zij schoon schip wil maken, neemt ze zich voor alles te zeggen ‘alleen dat ééne zou ze verzwijgen’.¹⁰⁴ Rita vertelt wat er tussen haar en de *djongos* gebeurd is en wordt door haar Hollandse familie verstoten. In dit verband is de titel van het verhaal veelzeggend. Rita begaat een maatschappelijke “Zondenva” door haar relatie met een inheemse man. Zij doorbreekt een grens die voor Europese vrouwen als taboe gold, terwijl haar Hollandse vader deze straffeloos kon overschrijden: Rita is als dochter uit een concubinaat nota bene het product hiervan.

Diana en Rita zijn hybride personages. Zij bevinden zich op het snijvlak van verschillende discoursen, in de zogeheten *contact-zone*: een symbolische ruimte waar verschillende culturele discoursen samenkomen en op elkaar botsen, waarbij vaak sprake is van een asymmetrische machtsrelatie (zoals in het geval van kolonialisme).¹⁰⁵ Zij ontwikkelen een nieuwe identiteit die uit zowel oosterse als westerse elementen bestaat. In hen is sprake van transculturatie: de wederzijdse beïnvloeding van verschillende culturen waarmee ‘menggroepen’ te maken hebben, waaruit nieuwe vormen van cultuur en identiteit ontstaan en waardoor de oorspronkelijke binaire oppositie tussen het Oosten en Westen aan kracht inboet.¹⁰⁶ Diana weigert te kiezen tussen haar oosterse en westerse kant: ‘ze voelde zich *twee*, dan neigend tot Europa en de beschaving, dan geheel opgaand in de natuur, die de hare was’.¹⁰⁷ Hiermee geeft zij *avant la lettre* uitdrukking aan wat in de postkoloniale literatuurwetenschap als de essentie van de hybride identiteitservaring gezien wordt.

In *postcolonial studies* wordt transculturatie vaak gezien als een teken van emancipatie en opgevat als een succesvolle strategie om het koloniaal discours te ondermijnen en binaire tegenstellingen die daarin opgang vinden te ontcrachten. In de Indische literatuur lijkt hiervan slechts beperkt sprake. Diana en Rita zijn weliswaar hybride personages die de patriarchale koloniale machtsverhoudingen op de proef stellen, maar hun kritiek leidt niet tot een herziening hiervan. In plaats daarvan vallen deze personages tussen wal en schip en raken zij door hun westerse opvoeding en oosterse aanleg hopeloos verdeeld tussen twee culturen waartussen zij uiteindelijk gedwongen worden te kiezen. Zij betalen een hoge prijs voor hun transculturele identiteit: Rita verliest haar Europese status en Diana vertrekt noodgedwongen uit Indië. Dit maakt hen tot tragische figuren, want hun taboedoorbrekende gedrag maakt hen tot paria’s van de koloniale maatschappij.

In de postkoloniale literatuurwetenschap is hybriditeit oorspronkelijk vooral besproken in relatie tot (ex-)gekoloniseerden die het koloniaal discours en de koloniale onderneming ter discussie stellen.¹⁰⁸ In *Warm bloed* en *Van deugden en dwalingen* worden bepaalde aspecten van het koloniaal discours bekritiseerd, maar het koloniaal systeem als

104 Overduyn-Heyligers 1904, p. 219.

105 Pratt 2008, p. 4.

106 Pratt 2008, p. 7.

107 Overduyn-Heyligers 1904, p. 240, mijn cursief.

108 Zie bijvoorbeeld Bhabha 1994 respectievelijk Pratt 2008.

Javaanse man uit Djokjakarta (omstreeks 1910) (collectie KITLV).

zodanig staat buiten kijf. Ook wordt de Europese cultuur ondanks de kritische kanttekeningen van Diana en Rita boven de inheemse gewaardeerd. Beide vrouwen willen uiteindelijk bij de Europese leefwereld blijven horen. Rita schrijft tevergeefs brieven uit de kampong aan haar familieleden om haar in genade aan te nemen; Diana stelt zich in een poging om haar oncontroleerbare hartstocht te beteugelen onder de hoede van haar beoogde derde echtgenoot (een totok): 'Ze had hem [Uitterweerd] leeren beschouwen als leidsman in het goede, ze voelde zich veilig in zijn bijzijn, zonder dat passie haar kalmte ooit meer kwam verjagen'.¹⁰⁹

Bovendien wordt in Diana's relatie met Uitterweerd de koloniale machtsverhouding gereproduceerd. Hij wordt verbeeld als haar morele gids en er gaat een beschavende werking van hem uit. Als die leiding wegvalt, omdat hij op instigatie van Van Maren door Soerô vermoord wordt, vervalt Diana gelijk in haar oude gedrag: zij vertrekt naar Europa,

¹⁰⁹ Overduyn-Heyligers 1904, p. 218.

maar heeft nog voor zij er voet aan wal zet, een nieuwe amant die zij besluit te volgen naar Parijs. In de roman wordt de westerling dus uitgebeeld als leermeester in Indië die een beschavende taak vervult. Het betreft een veel voorkomende voorstelling van kolonisatie waarin de totok een zogenoemde *white man's burden* te dragen heeft: een morele plicht om te beschaven. Deze taak komt vanzelfsprekend de westerling toe, omdat hij in geracialiseerde beeldvorming voorop loopt in de vaart der volkeren. In *Warm bloed* is het beschavingsobject niet de Javaan, maar de Indo-Europeaan. Hiermee wordt de vermeende (morele) superioriteit van de totok 'aangetoond' en worden bestaande sociale verhoudingen binnen de Europese bevolkingsgroep bekrachtigd. De roman is dus net als "Zondenval" geen antikoloniaal verhaal, maar laat het koloniaal systeem en de superieure status van de westerse man daarbinnen ongemoeid.

Diana en Rita hebben een ambivalente relatie met de koloniale samenleving: enerzijds leveren zij kritiek op de westerse moraal en omgangsvormen, anderzijds willen zij bij die bekritiseerde cultuur horen; zij worden dus zowel afgestoten als aangetrokken door de Europese cultuur. Bhabha betoogt dat ambivalentie aan de basis van de koloniale ervaring ligt. Koloniale subjecten zijn niet in te delen in louter voor- en tegenstanders van het koloniaal systeem, maar zijn afwisselend beide. Daarbij heeft de koloniale onderneming op zich een ambivalente doelstelling. De kolonisator ziet zich als beschaver en wil daarom zijn waarden, normen en omgangsvormen op de gekoloniseerde overdragen. Tegelijkertijd ondermijnt dit beschavingsoffensief de *white man's burden*: als de gekoloniseerde zich na verloop van tijd in beschaving de gelijke van de kolonisator toont, kan de koloniale aanwezigheid van het Westen in het Oosten niet langer gelegitimeerd worden en is het koloniaal project als het ware aan zijn eigen 'succes' ten onder gegaan.¹¹⁰ In het geval van Indo-Europeanen wordt de ambivalente koloniale ervaring nog verder gecompliceerd door hun staatsrechtelijke positie in de Indische maatschappij. Zij nemen als leden van de Europese bevolkingsgroep de positie van kolonisator in, terwijl zij tegelijkertijd het product van kolonisatie zijn.

Indocentrische auteursposities

Warm bloed en "Zondenval" zijn geschreven door auteurs met een Indo-Europese herkomst.¹¹¹ Hoewel geracialiseerde toeschrijvingen, zoals sensualiteit, in hun literaire werken aanwezig zijn, worden die op een andere manier uitgewerkt en ingezet. De plot waarin een Indo-Europese vrouw voor een Javaan valt, is overigens geen exclusief 'Indo-Europees' scenario. Wij treffen die ook aan in verhalen van andere auteurs. *Schuim van goud* is daarvan een voorbeeld. In deze roman raakt de Indo-Europese Ria die als mooi, vroegrijp en oppervlakkig gerepresenteerd wordt, op zestienjarige leeftijd zwanger van de inheemse tuinjongen die eveneens als *lustful male* verbeeld wordt. Ria ervaart 'een

¹¹⁰ Bhabha 1994, p. 85-92.

¹¹¹ Zie voor de achtergrond van beide auteurs Hellwig 2002 en Van Doorn 1998.

aantrekkingskracht waaraan niet te ontkomen viel' die van de *kebon* uitgaat.¹¹² De sterke fysieke reactie die hij in haar losmaakt, impliceert dat zij niet anders kan dan toegeven, ook al neemt zij zich voor dat het niet gebeuren zal. Zij wordt echter geen slachtoffer van haar begeerte, maar geniet juist van haar sensualiteit en seksuele relatie met een Javaan. Zij blijft bovendien onaangedaan onder haar zwangerschap en daaropvolgende abortus. Zij is de hele toestand zelfs al gauw vergeten en gaat op de oude voet voort.

Schuim van goud verscheen halverwege de jaren dertig en moet anders geduid worden dan *Warm bloed* en *Van deugden en dwalingen*. Die werden aan het begin van de twintigste eeuw gepubliceerd, toen het 'gemengde' huwelijk reeds op zijn retour was, maar verholandsen nog niet de onverbiddelijke norm vormde. Treffers' roman verscheen juist op het hoogtepunt van deze ontwikkeling. Het boek werd kort na publicatie door de uitgever ingetrokken wegens hevige protesten uit de Indische samenleving: niet vanwege de pornografische inhoud, maar omdat de literaire representatie van Indo-Europeanen als grievend ervaren werd. Hoewel de roman dus weinig lezers bereikt zal hebben, waren de inhoud en strekking ervan bekend bij het grote publiek. Het negatieve beeld dat erin van de Indo-Europese vrouw geschilderd werd, werd getuige de protesten kennelijk als discriminatoir ervaren.¹¹³ Uit de roman spreekt een onmiskenbaar westers superioriteitsbesef waarin Indo-Europese personages en hun onbegrensde sensualiteit fungeren om de superieure status van de totok in de tropen aan te tonen. Die visie was blijkbaar intussen in een toenemende gesegregeerde samenleving onder druk komen te staan.

In *Warm bloed* en *Van deugden en dwalingen* functioneert sensualiteit als een zogenoemd palimpsest – een term oorspronkelijk afkomstig uit de codicologie waarmee een stuk perkament wordt aangeduid dat na afkrabbing van de oorspronkelijke tekst opnieuw beschreven is. Deze term wordt in de postkoloniale literatuurwetenschap gebruikt om bepaalde patronen in teksten opnieuw vorm te geven waarbij oude interpretaties van het patroon zichtbaar blijven, terwijl er nieuwe aan toegevoegd worden.¹¹⁴ In beide verhalen blijft sensualiteit een belangrijk kenmerk van de uitbeelding van Indo-Europese vrouwen vormen, omdat die kennelijk geldt als een eigenschap die voortkomt uit hun 'gemengde' afkomst. Tegelijkertijd wordt hieraan een nieuwe invulling of interpretatie gegeven door sensuele personages als slachtoffers in plaats van ijdele exotische schoonheden te representeren. Beide auteurs maken dus gebruik van bestaande literaire beeldvorming, maar herschrijven deze met een nieuwe visie op sensuele Indo-Europese vrouwen. In het geval van de mannelijke personages daarentegen wenden zij kritiekloos bestaande geracialiseerde formules aan, waarbij de westerse man gerepresenteerd wordt als de vanzelfsprekende aanbrengrer van beschaving in Indië en de inheemse man als een primitief wezen dat door zijn onbegrensde seksuele impulsen geregeerd wordt.

Deze literaire werken zijn dus zowel koloniaal als postkoloniaal te noemen: koloniaal omdat de auteurs bestaande beeldvorming ten aanzien van 'rasvermenging' repro-

¹¹² Treffers 1990, p. 120.

¹¹³ Van den Berg 1988, p. 230 en 1990, p. 5-16.

¹¹⁴ Ashcroft, Griffiths en Tiffin 2007, p. 158-160.

duceren; postkoloniaal om zij hierbinnen (waar het de sensualiteit van Indo-Europese vrouwen betreft) andere accenten leggen. Die accenten ten spijt lijkt een koloniale visie te overheersen. In dit verband is vooral *Warm bloed*, een sleutelroman gebaseerd op een Bataviase moord uit 1891, interessant. Tineke Hellwig onderzocht de parallellen tussen het literaire verhaal en de historische gebeurtenis.¹¹⁵ Het gaat om de moord op ritmeester Hoogeveen die gepleegd werd door de bedienden van Axel Holst. Hellwig vindt geen aanwijzingen voor de etnische achtergrond van de hoofdrolspelers. Of mevrouw Holst (Diana in de roman) een Indo-Europese was, blijft onzeker en doet er ook niet toe: de etnische achtergrond die Overduyn-Heyligers haar toeschrijft, is hier van belang. Het warme bloed, de veronderstelling van het bestaan en de invulling ervan, vormt immers de spil van het verhaal. Hierin manifesteert zich de macht en kracht van geracialiseerde ideologieën: ondanks haar Indo-Europese achtergrond kan de auteur Diana niet los zien van de bestaande beeldvorming en representeert zij haar op grond van ‘gemengde’ afkomst als promiscue en vatbaar voor de *lustful male*.

De strekking van het verhaal is dus hetzelfde als die van veel andere uit de Indische literatuur: algeheel zedelijk verval dat wordt toegeschreven aan ‘rasvermenging’ waardoor de koloniale orde onder druk komt te staan. De westerse vrouw laat zich daarentegen nooit door een inheemse man verleiden, omdat zij, in de woorden van Eva uit *De stille kracht*, geen ‘liefdenatuur’ heeft.¹¹⁶ De sensuele Indo-Europese vrouw vormt een *blurred copy* die de superieure status van de Hollandse vrouw moet bevestigen. Tegelijkertijd wordt de sensuele Indo-Europese vrouw als lid van de Europese bevolkingsgroep voorgesteld als een gevaar voor de goede zeden. Het koloniale taboe op ‘interraciale’ relaties tussen Europese vrouwen en inheemse mannen vormt een schrikbeeld uit het koloniaal discours dat rechtstreeks raakt aan de kern van het koloniaal bestaan.¹¹⁷ Het verbeeldt in een notendop het horrorscenario van de kolonisator: ondermijning van de koloniale status quo en omverwerping van de koloniale orde doordat de ‘Inlander’ de Europeaan in zijn macht krijgt.

Slachtoffers van koloniale omstandigheden

Naast bedrieglijke schoonheden en slachtoffers van begeerte kunnen sensuele Indo-Europese vrouwen als slachtoffers van koloniale omstandigheden uitgebeeld worden. Deze visie treffen wij exclusief bij schrijvers met een Indo-Europese achtergrond en tendensauteurs aan. In hun literaire werken functioneert sensualiteit simpelweg als een eigenschap van Indo-Europese vrouwen, maar deze is niet bepalend voor de ontwikkeling van een personage en vormt niet de spil van het verhaal. Hierin wordt niet de sensuele Indo-Europese vrouw de maat genomen – zij gaat buiten haar schuld maatschappelijk ten on-

¹¹⁵ Zie Hellwig 1997, p. 61-64 en 2002, p. 163-170.

¹¹⁶ Couperus 1989, p. 60.

¹¹⁷ Zie hierover Boudewijn 2014, p. 23-25.

der – maar worden de beginselen van de Europeaan in de tropen kritisch onder de loep genomen. Beeldschone vrouwen blijken kwetsbaar voor mannen met dubieuze bedoelingen. Zij worden de dupe van een combinatie van schoonheid en sociaaleconomische omstandigheden of van racisme dat hun leven te gronde richt. In dergelijke gevallen vervult literatuur een ideologiekritische functie. Zij vestigt de aandacht op misbruik en misstanden in de Indische maatschappij en fungeert als beeldvormend instrument om representaties van westers superioriteitsbesef aan de kaak te stellen, want zo ‘verheven’ gedragen Europeanen zich in de tropen niet.

Deze auteurs hebben vooral oog voor Indo-Europese vrouwen uit de koloniale onderklasse. In “Schuldig door onschuld” uit *Een Indisch dozijntje* (1898) van Dé-Lilah (pseudoniem van Lucie van Renesse-Johnston) wordt de mooie maar arme Rosalie ingepalmd door een beginselloze Europese tokohouder die meent dat ‘die nonnaatjes [...] gemakkelijk over te halen [waren] voor wat geld en lieve woorden’.¹¹⁸ Hij belooft haar gouden bergen en maakt haar tot zijn njai (wat gold als een grote schande voor een Europees meisje en haar tot paria van de Europese gemeenschap in de tropen maakte) om haar zodra hij op haar uitgekeken is, hoogzwanger op straat te zetten. Haar familie neemt haar in genade aan, maar zij wordt door haar Europese omgeving verstoten waardoor de hele familie aan de bedelstaf raakt. In *De paupers* (1915) van Victor Ido wacht Daï Portalis die volgens haar familie ‘om haar buitengewone schoonheid al wel tienmaal getrouwd had kunnen zijn’, op een huwelijkskandidaat die haar sociale positie in de koloniale maatschappij kan verbeteren.¹¹⁹ Intussen raakt haar in armoede levende familie steeds verder aan lager wal en eindigt zij als de njai van een rijke Chinees om zo haar familie van de financiële afgrond te redden.¹²⁰

In de tweede bloeiperiode van de Indische literatuur wanneer de geracialiseerde segregatie in de koloniale maatschappij toeneemt, verschijnen er tendensromans die racisme jegens Indo-Europeanen aan de kaak stellen. Een voorbeeld daarvan is *Indo*, een roman die zich afspeelt op het sterk gesegregeerde Deli. Hierin figureert Beep, de jongere zus van de Indo-Europese hoofdrolspeelster en het *enfant terrible* van de familie. Zij is mooi, trekt zich niets van zedelijke opvattingen aan en heeft het ene na het andere vriendje. Haar losbandige gedrag wordt toegeschreven aan de biogenetische erfenis van moederszijde, want volgens haar Hollandse vader heeft zij ‘de lichtzinnige aard’ van haar inheemse moeder geërfd.¹²¹ Beeps sensualiteit zorgt niet voor haar ondergang, maar zij wordt het slachtoffer van rassendiscriminatie. Zij raakt ernstig verliefd op een Schot onder wiens beschavende invloed haar sensuele gedrag ingetoomd wordt. Die liefde is wederzijds, maar haar vrijer is volgens de verteller behept met de ‘conventie en vooroordeelen, waarin hij grootgebracht [was]’ en meent haar om haar ‘gemengde’ afkomst niet te

¹¹⁸ Dé-Lilah 1898, p. 153, 154.

¹¹⁹ Ido 1978, p. 13.

¹²⁰ Ido 1978, p. 234.

¹²¹ Manders 1935, p. 77.

kunnen trouwen.¹²² Als hij zijn vertrek naar Europa aankondigt, stort Beep zich vervuld van liefdesverdriet met haar auto in een ravijn.

Hoewel de representatie van de personages uit deze roman sterk gekleurd wordt door koloniale denkbeelden over 'rasvermenging' en Beep op grond van haar veronderstelde half-oosterse herkomst als sensueel en de westerse man als vanzelfsprekende aanbrengrer van beschaving verbeeld wordt, trekt de auteur paradoxalerwijs ten strijde tegen dergelijke geracialiseerde beeldvorming en daaruit voortvloeiend racisme, want Beep vervult (net als de andere Indo-Europese personages in het verhaal) een martelaarsrol.¹²³ Indo-Europese vrouwen kunnen dus ondanks hun sensuele trekken als slachtoffers verbeeld worden. De oorzaak van hun 'ongeluk' moet in dat geval gezocht worden in de koloniale omstandigheden en niet in hun sensualiteit. In deze verhalen wordt niet de moraal van de Indo-Europese vrouw maar die van de Europese man in Indië geïmagineerd waardoor zijn vermeende rol als beschavende leermeester in Indië onder druk komt te staan. Niet zozeer 'rasvermenging' maar het twijfelachtige allooi en de bekrompen denkbeelden van de kolonisator liggen in deze visie ten grondslag aan het dreigende failliet van de koloniale beschavingsmissie en brengen de westerse suprematie in de tropen in gevaar.

Ten slotte, sensualiteit en de koloniale beschavingsmissie

In de literaire representatie van Indo-Europese vrouwen vormt sensualiteit een prominent aspect dat verschillende uitwerkingen kent. In de meest gangbare interpretatie hiervan wordt de sensuele 'nonna' ingezet om de veronderstelde morele superioriteit van de totok te demonstreren en tegen het 'gemengde' huwelijk te pleiten. Oriëntalistische denkbeelden spelen hierin een belangrijke rol. Edward W. Said demonstreerde in *Orientalism* al hoe het Oosten door het Westen voorgesteld wordt als een exotisch lustoord waar de vrouwen beeldschon, ongeremd en gewillig zijn.¹²⁴ Datzelfde geldt voor Indo-Europese vrouwen die op grond van hun vermeende gemengde of half-oosterse afkomst met allerlei oriëntaalse 'eigenschappen' in verband worden gebracht. Zij worden uitgebeeld als een ambivalente mix van aantrekkingskracht en afstotelijkheid: door hun exotische schoonheid (die een seksuele belofte suggereert) en uiterlijke beschaving (die een Europese vertrouwdheid uitstraalt) zijn zij op het eerste gezicht onweerstaanbaar voor westerse mannen; hun gebrek aan innerlijke beschaving maakt hen bij nader inzien afstotelijk, maar die 'ware (oosterse) aard' komt doorgaans pas na de huwelijksvoltrekking boven.

Sensualiteit kent ook andere interpretaties, waarin Indo-Europese vrouwen het slachtoffer worden van een combinatie van erfelijke factoren en sociale omstandigheden. In

¹²² Manders 1935, p. 120.

¹²³ Op deze roman, de Indo-Europese personages hieruit en de literaire positionering ervan ga ik in hoofdstuk 6 nader in.

¹²⁴ Zie hierover in relatie tot Indische literatuur Bel 2004, p. 135.

hun literaire representatie leidt een noodlottige samenloop van 'ras', sekse, stand en klasse tot hun ondergang in de koloniale maatschappij. Die is een gevolg van hun onvermogen zich te conformeren aan de westerse beschavingsnorm, wat aan hun biogenetische aanleg geweten wordt. Daarnaast spelen de koloniale verhoudingen een rol. Ook kunnen Indo-Europese vrouwen de dupe worden van kwaadwillende of kortzichtige Europeanen waarbij sensualiteit slechts als onderdeel van het exotische decor fungeert en geen sturende rol in het verhaal vervult. Interpretaties van sensualiteit die de nadruk op het slachtofferschap van Indo-Europese vrouwen leggen, vinden wij exclusief bij een klein aantal auteurs met een Indocentrische auteurspositie en in tendensromans. Deze literaire werken geven een nieuwe kritische visie op de koloniale maatschappij en de verhoudingen daarbinnen. In dat geval functioneert literatuur niet als een instrument in een orientalistische visie op kolonisatie, maar als een ideologiekritisch wapen dat die visie juist ter discussie stelt.

Uit de literaire werken, ongeacht of zij door een Eurocentrische of Indocentrische blik gekenmerkt worden, spreekt een sombere visie op de toekomst van het koloniaal project. De vermeende sensualiteit van Indo-Europese vrouwen staat buiten kijf en wordt gerepresenteerd als een feit dat het gevolg is van 'rasvermenging'. De verschillende uitwerkingen hiervan draaien om hetzelfde: zij geven uitdrukking aan de gevreesde teloorgang van de Europese zeden in de tropen – hetzij door de losbandige aard van de Indo-Europese vrouw, hetzij door hetgeen zij met haar exotische schoonheid in zowel westerse als oosterse mannen losmaakt. Door die teloorgang komt de koloniale beschavingsmissie onder vuur te liggen. Het dreigende failliet hiervan en het mogelijke verlies van Indië als de consequentie daarvan is een wijdverbreide koloniale angst die als een rode draad door de literaire representatie van Indië loopt en op allerlei manieren literair gestalte gegeven wordt. De sensuele Indo-Europese vrouw is, zoals wij in de komende hoofdstukken zullen zien, slechts één middel om deze angst te verbeelden en door middel van literatuur tot leven te wekken.

5 Verindischen

‘Nederlandsch-Indië is voor mij de incarnatie van de ellende. Ik heb er niets gevonden wat opheft; ik heb er alles gevonden wat neerdukt. [...] Er is geen spoor van fijne, harmonische beschaving; [...] Barbarie, platheid, zweet-hitte, kwalen, vunzige lucht, vunzige inlanders, vunzig europeesch en half-europeesch canaille, al die monsters slingeren hun polypen-armen om u heen en sleuren u in een poel van vulgairheid, nadat ze eerst het edele, lieve, teedere uit uw ziel hebben gezogen.’

Uit: Bas Veth, *Het leven in Nederlandsch-Indië* (1900)

Inleiding

Het leven in Nederlandsch-Indië (1900) vormt een doorlopend betoog tegen Indië en alles wat daarmee te maken heeft. Auteur Bas Veth is niet van het koloniale leven gecharmeerd en verbeeldt Indië als een poel des verderfs waarin langzaam maar zeker alle Europese eigenschappen, denkbeelden, waarden, normen en omgangsvormen verloren gaan. Deze beelden staan niet op zichzelf, maar vormen een gangbare voorstelling van Indië. Hierin functioneert de koloniale samenleving als een *blurred copy* van het westerse beschavingsideaal. Zij bevestigt de superioriteit van Europa als het centrum van de macht, maar ondermijnt tegelijkertijd de westerse beschavingsmissie in de tropen, want in dergelijke literaire beeldvorming tekent zich het failliet van de koloniale onderneming als beschavingsmissie af. Van dat beschaven komt kennelijk weinig terecht; in deze visie is eerder sprake van het omgekeerde en oefent Indië een degenererende invloed uit op de Europeaan die er langzaam maar zeker zijn beschaving verliest.

Veth beschrijft een gevreesd koloniaal verschijnsel dat verindischen genoemd wordt: een proces van verloedering waarbij Europese opvattingen, zeden en gewoonten onherroepelijk teloorgaan. Verindischen wordt als een vorm van degeneratie gezien en is niet voorbehouden aan Indo-Europese personages, maar geldt als een algemeen koloniaal probleem waaraan ook anderen die onder de palmen wandelen ten prooi kunnen vallen. In de Indische literatuur blijken Indo-Europeanen op grond van hun vermeende half-oosterse afkomst echter gemakkelijker vatbaar hiervoor dan de zogenaamde volbloed Europeanen. Voor het koloniaal project vormt verindischen een grote bedreiging, want de westerse beschavingsmissie is gedoemd te mislukken als de kolonisator zijn Europese denkbeelden en leefwijze laat varen en in doen en laten steeds meer op de gekoloniseerde gaat lijken. Verindischen kan zelfs uitlopen op verinlandsen, waarbij het onderscheid tussen de kolonisator en gekoloniseerde helemaal opgegeven wordt.

Verindischen komt als degeneratieproces tot uitdrukking in de literaire representatie

van vrijwel alle Indo-Europeanen. In enge zin vormt het een patroon in de uitbeelding van Indo-Europese vrouwen die relatief donker van huidskleur zijn. Zij worden omschreven als 'geel' of 'bruin' en bevinden zich op een lage sport van de beschavingsladder. Deze personages worden als een mengelmoes van westerse en oosterse elementen verbeeld: zij dragen zowel een sarong en kabaja als Europese kleding en spreken zowel Nederlands als Maleis of een mengvorm daarvan (het zogenoemde petjoh). Deze vrouwen staan dus met het ene been in de westerse en het andere in de oosterse leefwereld, maar bij hen leidt vermenging niet tot kritiek op de westerse moraal en zeden (zoals bij de personages uit het vorige hoofdstuk). Hun hybriditeit is slechts een vorm van oppervlakkige assimilatie aan de Europese cultuur en geen emancipatoire strategie om koloniale denkbeelden ter discussie te stellen.

Wij vinden verindischen als patroon in de uitbeelding van Indo-Europese vrouwen uitsluitend in het literaire werk van auteurs met een oriëntalistische visie op de koloniale wereld. Het patroon kan dus getypeerd worden als een westerse fantasie, waarin verindischte Indo-Europese vrouwen fungeren als een literair vehikel om allerlei geracialiseerde denkbeelden over Indisch-zijn gestalte te geven. In de gangbare interpretatie hiervan worden de vermeende negatieve gevolgen van 'rasvermenging' voor de kolonisator zichtbaar: de verindischte Indo-Europese vrouw ondermijnt op allerlei manieren het koloniaal project en voorstellingen van haar functioneren in een breder maatschappelijk debat *tegen* het 'gemengde' huwelijk. In uitzonderlijke gevallen krijgt verindischen gestalte in natuurlijke eenvoud: Indo-Europese vrouwen gelden dan als onbedorven en vormen beschavingsobjecten die zich naar beste kunnen (en met wisselend succes) aan de Europese cultuur conformeren.

Verindischen

In de meest gangbare interpretatie komt verindischen tot uitdrukking in allerlei vormen van wanbeschaving. Verindischte Indo-Europese vrouwen blijken zowel van buiten als van binnen onbeschaafd. Hun literaire representatie wordt gekenmerkt door ongeremd- en oppervlakkigheid. In de eerste plaats overdrijven zij in het fysieke en emotionele: zij zijn bijvoorbeeld corpulent omdat zij zich naar hartenlust aan de Indische rijsttafel bezondigen en laten hun emoties de vrije loop. In de tweede plaats zijn zij oppervlakkig: zij hebben slechts weinig verstand en kennen geen diep gevoelsleven. Deze verindischte personages staan met hun ongeremde gedrag en weinig diepzinnige karakter dichter bij de oosterse dan de westerse leefwereld en worden dan ook voortdurend op één lijn gesteld met de inheemse bevolking.

In de eerste bloeiperiode van de Indische belletristiek gaat het hoofdzakelijk om Indo-Europese vrouwen uit de koloniale elite. Zij stammen uit oude plantersgeslachten en zijn middenin de oosterse natuur opgegroeid. In de tweede bloeiperiode kan het ook gaan om Indo-Europese vrouwen uit de koloniale lagere klassen die dan in de literaire belangstelling komen te staan. Zij leven veelal in de grote steden en staan aan de zelfkant van de ko-

loniale samenleving. Verindischte Indo-Europese vrouwen komen voornamelijk in bijrollen voor en functioneren als onderdeel van de Indische *couleur locale*. Zij worden vrijwel nooit in hoofrollen aangetroffen. Die blijken weggelegd voor lichtere Europeanen die als beschaafd(er) te boek staan en kennelijk verondersteld worden het overwegend 'blanke' lezerspubliek meer aan te spreken.

Onbeschaafd en onaantrekkelijk

De verindischte Indo-Europese vrouw wordt als een onaantrekkelijke verschijning verbeeld. De mate waarin personages als aantrekkelijke huwelijkspartners gelden, heeft te maken met hun positie op de *shade bar*. Hoe donkerder zij zijn, des te verder blijken zij van het westerse schoonheids- en beschavingsideaal verwijderd. Een donkere huidskleur wordt met allerlei negatieve connotaties omgeven. De verteller uit *Oost-Indische dames en heren* (1863) van Jan ten Brink noemt de Indo-Europese personages doorlopend 'kleurlingen'. Hij onderscheidt hen op die manier van de 'blanke' personages uit de Europese bevolkingsgroep en stelt hen op één lijn met de inheemse personages die eveneens kleurlingen heten. Bovendien wordt de huidskleur van Indo-Europese personages als onaantrekkelijk gerepresenteerd.¹ Betsy Ruytenburg heeft volgens de verteller 'de vuilgele tint der kleurlingen' en Lucy Bokkerman wordt door hem omschreven als 'onaangenaam dofgeel'.² In dergelijk vertellerscommentaar ligt reeds een negatief waardeoordeel besloten dat getuigt van een onmiskenbaar 'blank' superioriteitsbesef.

In de literaire representatie drukt huidskleur een bepaalde mate van 'rasvermenging' uit. Hoe donkerder personages zijn, des te sterker 'vermengd' met oosterse elementen zij zijn. Huidskleur vormt een belangrijke indicator voor het beschavingsniveau van personages. Roos Uhlstra uit *'Ups' & 'Downs' uit het Indische leven* (1890) van Maurits is zeer donker en groeit op in een door en door verindischt milieu. Zij wordt verbeeld als een optelsom van Indische eigenschappen en invloeden. Haar huidskleur wordt met die van de inheemse bevolking vergeleken en haar beoogde Hollandse echtgenoot maakt de volgende afweging als op een huwelijk met haar gezinspeeld wordt: 'als hij er dan toch een zou willen nemen zó donker, [dan was] die veel gemakkelijker en minder kostbaar [als concubine] onder de inlandse bevolking [te vinden]'.³ Wie een donkere huidskleur heeft, is dus in de literaire verbeelding van een laag beschavingspeil.

Als primair teken van wanbeschaving geldt de ongeremde eetlust van verindischte Indo-Europese vrouwen. Zij blijken dol op eten, kunnen geen maat houden en zijn daarom zonder uitzondering zeer corpulent. Roos wordt naarmate het verhaal vordert steeds dikker, zodat zelfs haar moeder, Lena Uhlstra, er schande van spreekt: 'Goeie God [...] wat word jij een babi [varken]! Ik ben ook niet van de magersten [...] maar dát is terlaloe [te

¹ Vergelijk Van Boven 2007.

² Ten Brink 1898 I, p. 153 en II, p. 167.

³ Daum 1998, p. 409.

gek]'.⁴ Lena wordt op haar beurt door de verteller gerepresenteerd als een 'dikke figuur in een wijde slobberkabaai'.⁵ Ook zij wordt door hem met een inheemse vrouw vergeleken: 'Zij zat op een lage divan, de benen kruislings onder het lijf, de armen slap neerhangend over de knieën, het haar, los uit het stijve kapsel, op de rug; in haar sarong en onderlijfje net een Inlandsche vrouw'.⁶ Moeder en dochter worden in voorkomen dus met de inheemse bevolking geassocieerd en als ongeremd (corpulent) en onbeschaafd (inheemse vrouw) gerepresenteerd.

Hetzelfde geldt voor de gezusters Bokkerman uit *Oost-Indische dames en heeren*. Zij worden door de verteller stevast 'de dikke dames Bokkerman' genoemd. Lucy, de dikste van het stel, wordt steeds onaantrekkelijker in de ogen van haar Hollandse echtgenoot die lijdzaam toeziet hoe 'zijne echtgenoot met hare dikte en haar flegma iederen dag leelijker werd'.⁷ Betsy wordt door de verteller omschreven als 'eene corpulente, kleine dame met een lichtgeel gelaat, dikke lippen, zwarte oogen en loshangend haar'.⁸ Zij is geboren uit het concubinaat van een resident. Ofschoon zij tot de koloniale elite behoort, heeft de Europese cultuur in haar niet postgevat en aardt zij geheel naar haar inheemse moeder. Volgens de verteller is zij dan ook 'van zin en zeden eene volkomene Javaansche, die [...] nog altijd zeer gebrekkig Hollandsch sprak'.⁹ Ook zij wordt dus door haar corpulentie en gelijkenis met haar Javaanse moeder als onaantrekkelijk en van een bedenkelijk beschavingsniveau gerepresenteerd.

In het oeuvre van Louis Couperus komen verindischte Indo-Europese vrouwen voor in *De boeken der kleine zielen* (1901-1903) en *Van oude mensen, de dingen, die voorbijgaan...* (1906). Lot respectievelijk Floor zijn twee aangetrouwde Indo-Europese tantes en hebben in tegenstelling tot de andere personages vrijwel hun hele leven in Indië doorgebracht. Zij worden dus niet alleen door een oosterse biogenetische erfenis gekenmerkt, maar zijn tevens gevormd onder invloed van de tropenzon. Ook zij zijn corpulent en hun zwaarlijvigheid wordt in combinatie met hun oosterse achtergrond voortdurend benadrukt. Lot heeft zich zo rond 'als een Hindoe-idool' gegeten en over Floor wordt gesproken als 'dikke tante Floor, die zoo Indiesch was'.¹⁰ De verteller beschrijft haar als volgt:

haar dikke gele gezicht, met de Chineesche opgetrokken oogen, vollemaande uit de altijd zwarte haren, die weggladden naar groote kondé, en zij had iets van een mandarijn, zoo als zij nu zat, wijdbeens in flanellen peignoir, de dik zwellende handjes op de ronde knieën [...] Als van een tepèkong [Chinees heiligenbeeld] hing de gezakte boezem in twee golven op de formidabele golf van den buik, en die rond getrokken ommelijnen gaven haar een afgodische statigheid.¹¹

4 Daum 1998, p. 602.

5 Daum 1998, p. 419.

6 Daum 1998, p. 467.

7 Ten Brink 1898 I, p. 139.

8 Ten Brink 1898 I, p. 129 en 126.

9 Ten Brink 1898 I, p. 73.

10 Couperus 1991, p. 18 en 1988, p. 155.

11 Couperus 1988, p. 146-147.

Louis Couperus en zijn echtgenote Elisabeth Couperus-Baud (rechts) aan het Toba-meer (1921) (collectie KITLV).

Lot en Floor worden met het Oosten vereenzelvigd door hen met een Hindoe-idool respectievelijk mandarijn te vergelijken. Zij vormen de belichaming van het Indische en het tegendeel van de Europese cultuur. De andere ('blankere') familieleden associëren zich dan ook liever niet te veel met hen. Die schamen zich voor hun aangetrouwde tante die naar hun oordeel 'erg Indisch' of zelfs 'ontoonbaar Indiesch' is.¹²

Voor Europese begrippen is de verindischte Indo-Europese vrouw te ongeremd en onbeschaafd om mee voor de dag te komen. Zij mag dan in sommige gevallen ooit een exotische schoonheid zijn geweest (Floor), zij is in veel gevallen van meet af aan verindischt geweest (Roos en Lucy). In haar geval leidt 'rasvermenging' tot de teloorgang van als Europees ervaren eigenschappen, waarden en normen die als noodzakelijk beschouwd worden om de koloniale beschavingsmissie te legitimeren en het westerse overwicht in de tropen te behouden. Met haar staat dus de toekomst van het koloniaal project op de tocht en een totok brengt de westerse beschavingsmissie in gevaar door een dergelijke vrouw te trouwen. De verindischte Indo-Europese echtgenote is net als haar sensuele zuster uit het vorige hoofdstuk een literaire uitwerking van de angst om het koloniale overwicht in Indië te verliezen en functioneert in een breder betoog tegen het 'gemengde' huwelijk (dat op zijn beurt weer fungeert in een westerse visie op kolonisatie).¹³

¹² Couperus 1991, p. 19 en 1988, p. 145.

¹³ Op het 'gemengde huwelijk' ga ik uitgebreid in hoofdstuk 7 in.

Goedhartig en gastvrij

Ondanks hun gebrek aan beschaving beschikken verindischte Indo-Europese vrouwen over een aantal positief geconnoteerde eigenschappen die met hun half-oosterse achtergrond in verband worden gebracht. Zij vormen met hun corpulentie en oosterse voorkomen de belichaming van het gemoedelijke Indische leven en worden als goedhartig en gastvrij uitgebeeld. Bij een verindischte echtgenote, moeder of tante is altijd plek aan haar copieuze tafel en zij toont zich zeer begaan met het wel en wee van haar familie, kennissen en gasten. De verteller uit *Van oude mensen, de dingen, die voorbij gaan...* merkt over de 'ontoonbaar' Indische Lot op:

toch had zij wel iets liefs en vriendelijks en ging er van haar uit als een belofte lekkere rijsttafel te geven, of lekkere kwee-kwee te zenden: iets mededeelzaams van materieel goed-meê-laten-leven, iets pufferigs van altijd laten eten en drinken – en dat toch niet onvriendelijk, met zachte, donkere oogen.¹⁴

Een ander voorbeeld is mevrouw Van Hoedt uit "Een eigenzinnig weeuwte" uit de verhalenbundel *Indische huwelijken* (1877) van Annie Foore (pseudoniem van E.J.J.A. IJzerman-Junius). Zij vormt ondanks haar corpulentie een optelsom van positief gewaardeerde Indische eigenschappen:

Mevrouw de weduwe van Hoedt, – de dikke dame in sarong en kabaai, die daar zoo uiterst gemakkelijk achterover leunt in haar uiterst gemakkelijken stoel, – is een der wel aangename verschijningen, die onmiddellijk op prettige gedachten brengen, als daar zijn: een goede tafel, een wel voorziene beurs en vooral een groote voorraad hartelijkheid, gereed om zich uit te storten in goedaardige glimlachjes, in vriendelijke woorden, maar ook in hulp en troost voor ieder, die ze mocht behoeven.¹⁵

Deze personages beschikken over een groot hart en hebben altijd *kassian* (medelijden) met anderen – ongeacht hoe bont die het hebben gemaakt. Weduwe Van Hoedt vraagt haar Hollandse nichtje die onlangs weduwe geworden is, te logeren om haar op te monteren. Daarbij staat zij samen met haar dochters volgens de verteller 'zoo trouw en vriendelijk' mogelijk het ontroostbare nichtje bij.¹⁶ Lot nodigt zonder aarzelen haar nicht, die om een amoureuus schandaal uit de familie verstoten is, uit om bij haar te komen rijsttafelen. Zij vindt het als enige 'soo gesellig' om Constance weer te zien en spreekt er schande van dat de moeder van Constance haar dochter na jarenlange afwezigheid in een hotel laat verblijven. Lot geeft niet om reputaties of om wat in het verleden is voorgevallen, terwijl de rest van de Hollandse familie zich omwille van haar goede naam afwijzend opstelt.¹⁷

Daarnaast worden verindischte Indo-Europese vrouwen als braaf, eerlijk en trouw af-

¹⁴ Couperus 1991, p. 18-19.

¹⁵ Foore 1895, p. 8.

¹⁶ Foore 1895, p. 36.

¹⁷ Couperus 1991, p. 30-32.

gebeeld. Lena uit *'Ups' & 'Downs' uit het Indische leven* spreekt haar zuster Clara Lugtens, die een buitenechtelijke verhouding met de zakenpartner van haar echtgenoot begonnen is, vermanend toe en neemt het op voor haar zwager die zij eigenlijk niet mag: 'Al was Uhlstra zo'n akelige kerel als die man van jou, dan zou ik toch nooit zoiets gedaan hebben!'¹⁸ Op het doen en laten van Lena's dochter Roos kan veel aangemerkt worden, maar niet op haar eerlijkheid. Clara zegt over haar nicht: 'Roos mag [...] niet *ladylike* zijn in haar manieren en voorkomen; niet veel geleerd hebben en van weinig meer weten dan van goedang [provisiekamer] en *dapoer* [keuken], maar ze is een door en door brave vrouw'.¹⁹ Verindischte Indo-Europese vrouwen vervullen in dit verband geen voorbeeldfunctie, zoals de Hollandse vrouwen in Indische literatuur, maar volgen eenvoudigweg bestaande fatsoensnormen. Bovendien zijn zij in hun eerlijkheid ongeremd, want zij nemen – de koloniale beleefdheids- en omgangsvormen ten spijt – geen blad voor de mond en zeggen altijd waar zij vinden dat het op staat.

In de regel zijn verindischte Indo-Europese vrouwen gastvrij en goedgehumeurd, maar er is ook een aantal slecht gehumeurde personages. Zo wordt Betsy uit *Oost-Indische dames en heeren* gekenmerkt door 'eene booze luim' en beweert zij 'aan hoofdpijn te lijden, om het recht te bezitten ieder zoo bits mogelijk af te snauwen'.²⁰ Hoewel de verindischte Indo-Europese vrouw in het gunstigste geval met haar copieuze rijsttafels zorgt dat het haar familie in gastronomisch opzicht aan niets ontbreekt, ondergraaft de westerse man zijn maatschappelijke positie met haar. Zij is geen *trophy wife* om op bals en soirees mee te pronken, zoals de sensuele Indo-Europese vrouw, of het toonbeeld van Europese beschaving, zoals de Hollandse echtgenote. Zij legt het in schoonheid en beschaving altijd tegen anderen af en geldt daarom als de minst gunstige huwelijkskandidate op de koloniale huwelijksmarkt. De totok kan zich dus maar beter verre van haar houden indien hij zijn goede naam, het beschavingsniveau en sociaal aanzien van zijn familie of de toekomst van het koloniaal project niet in gevaar wil brengen.

Onnadenkend en emotioneel ongeremd

Verindischte Indo-Europese vrouwen worden gekenmerkt door een aantal negatief geconnoteerde eigenschappen die gestalte geven aan hun gebrek aan innerlijke beschaving. Zij worden als het tegendeel van de Europese cultuur gerepresenteerd. Het ontbreekt hun bijvoorbeeld aan intellectuele capaciteiten. Zij lijken enkel verstand te hebben van de Indische keuken en kunnen alleen interesse opbrengen voor de rijsttafel. Hun culinaire occupatie geldt als een primair teken van hun 'primitieve' drijfveren en oppervlakkige 'aard'. In de representatie van deze personages is een speciale rol weggelegd voor de verteller die het doen en laten van de verindischte Indo-Europese vrouwen voorziet van commentaar waaruit een sterk Europees superioriteitsbesef spreekt. Hij bestempelt hun denkbeel-

¹⁸ Daum 1998, p. 536.

¹⁹ Daum 1998, p. 590, cursief in origineel.

²⁰ Ten Brink 1898 I, p. 181 en II, p. 26.

den en gedrag als onverstandig, onlogisch of zelfs fantastisch, waardoor deze personages in een negatief daglicht komen te staan. Het gaat om een vertelstrategie om Indo-Europeanen die tot de Europese bevolkingsgroep in Indië behoren tot ander te maken.

Een goedhartig karakter en een gebrek aan verstand blijken in de literaire representatie van verindischte Indo-Europese vrouwen samen te gaan. De gezusters Bokkerman uit *Oost-Indische dames en heeren* worden door de verteller 'zeer goedaardig en dom' genoemd.²¹ Zij houden zich tijdens een diner 'schijnbaar zeer druk met de verschillende gerechten van den maaltijd bezig, schoon ze in werkelijkheid weinig gebruiken en in de verborgen diepte harer harten zeer tegen een geregeld gesprek opzien'.²² Lucy is niet alleen de dikste, maar ook de domste van het stel. Zij beschikt volgens de verteller over de 'onnoozelste openhartigheid', heeft 'het domste gelaat ter wereld' en 'was niet gewoon diep na te denken, maar besliste alles door eene oogenblikkelijke opwelling van gevoel'.²³ De gezusters Bokkerman hebben hun gebrek aan verstand niet van een vreemde, maar aan hun moeder te danken. Zij wordt door de verteller getypeerd als:

eene zeer goedhartige, zeer gastvrije en zeer weinig ontwikkelde nonna, die zeer zeker het buskruit niet zou uitgevonden hebben, als ze in de dagen van Bartholt Schwarz zaliger geleefd had en als deze het aan haar had overgelaten. Haar hoogste genoegen is, om bij elke gelegenheid eens van harte te lachen en te zorgen, dat alle huiselijke zaken met buitengewone orde worden geregeld en bestuurd. Zij beroept zich in groote en kleine moeilijkheden des levens op het beter oordeel van haren echtgenoot.²⁴

De verteller wijst uitdrukkelijk op hun gebrek aan logica en op hun kortzichtig redenaaties. Lucy heeft snel haar mening klaar en wordt door hem omschreven als 'zeer bekrompen in haar oordeel en zeer snel in hare eerste gunstige of ongunstige opvattingen'.²⁵ Hetzelfde geldt voor Betsy die volgens de verteller 'in volkomen Indischen geest zich tegen alles aankantte wat eene Europeesche of Neerlandsche tint vertoonde'.²⁶ In de literaire representatie wordt bekrompenheid dus als een typische eigenschap van de Indische mentaliteit voorgesteld. Ook de Indo-Europese Lies de Geus uit *Indo* (1935) van Jo Manders kan niet redeneren of argumenteren. De verteller spreekt zelfs van 'haar fantastische denkbeelden, haar kortzichtigheid en verwarde begrippen'.²⁷ Als zij iets vindt, dan blijft zij daarbij en probeert zij zo nodig haar oordeel te rechtvaardigen met valse argumenten en verzonnen bewijzen:

Lies was verongelijkt en ze bleef verongelijkt en alles wat ze meende, dat haar dienen kon daartoe het bewijs te leveren, greep ze aan. Ze maakte er zich volstrekt geen gewetens-

²¹ Ten Brink 1898 I, p. 20.

²² Ten Brink 1898 I, p. 29.

²³ Ten Brink 1898 I, p. 72 en 163.

²⁴ Ten Brink 1898 II, p. 96.

²⁵ Ten Brink 1898 II, p. 158.

²⁶ Ten Brink 1898 I, p. 184.

²⁷ Manders 1935, p. 63.

bezwaar uit om een voorval te verdraaien, te fantaseëren zelfs, wanneer argumenten te kort schoten of [...] als niet steekhoudend weerlegd werden.²⁸

Lies stamt uit een tendensroman die zich afspeelt op het sterk gesegregeerde Deli. Zij functioneert hierin als een beklagenswaardige figuur. Zij heeft de klok horen luiden, maar weet niet waar de klepel hangt, want hoewel zij de Deliaanse rassendiscriminatie aan den lijve ondervindt en dus reden heeft om verongelijkt te zijn, kan zij haar gevoelens niet beredeneren. Zij weet het racisme dat haar ten deel valt geen naam te geven, te problematiseren en te bekritisieren. In plaats daarvan 'snatert' zij volgens de verteller 'op een onverantwoordelijke manier heel den dag over haar moeilijkheden'.²⁹ Het is opmerkelijk dat in haar representatie, net als in die van andere Indo-Europese personages uit diezelfde roman, de geracialiseerde denkbeelden gereproduceerd worden waartegen het verhaal juist ten strijde wil trekken.³⁰

Naast als niet-intellectueel worden verindischte Indo-Europese vrouwen als onge-reemd gerepresenteerd, hetgeen behalve in hun corpulentie gestalte krijgt in hoogoplopende emoties. Verindischte Indo-Europese vrouwen verliezen zich gemakkelijk in hun boosheid of verdriet ongeacht het gezelschap of de omstandigheden waarin zij verkeren. In *De boeken der kleine zielen* spreken de andere personages zelfs van het zogenoemde 'Indische zich-niet-kunnen-houden' en wordt het gebrek aan emotionele zelfbeheersing dus gerepresenteerd als een typisch Indische eigenschap.³¹ Er is niet veel nodig om verindischte personages uit hun humeur te brengen. Zij worden dan zeer driftig en nemen geen blad voor de mond. Lena uit *'Ups' & 'Downs' uit het Indische leven* ruziet erop los, waarbij vooral haar dochter Roos en zuster Clara het moeten ontgelden, en de gemoederen volgens de verteller altijd hoog oplopen:

Het was of mevrouw Uhlstra een beroerte kreeg van kwaadheid; zij keek eerst Roos aan met een gezicht vol schrik en ontzetting, de armen slap bengelend langs het lijf, sprakeloos, helemaal overbluft; – tot ze los kwam in een stroom van verwijten en scheldwoorden.³²

Daartegenover staat dat deze personages ook vergevingsgezind zijn, want emoties waaien net zo snel weer over als zij opkomen. Zo omschrijft de verteller uit *'Ups' & 'Downs' in het Indische leven* de gevoelens van Roos als 'luid gekreten, ras vergeten'.³³ Ook Lena's woede-uitbarstingen zijn kort maar hevig. Zij maakt met haar zuster volgens de verteller 'ruzie door alle tonen van de twistladder, tot ze vermoeid, en de voorraad invectieven en verwijten uitgeput, in zachter termen vielen en eindelijk met tranen in de ogen vrede slo-ten'.³⁴ Ruziën en vergevingsgezindheid blijken dus twee kanten van dezelfde medaille: zo

²⁸ Manders 1935, p. 64.

²⁹ Manders 1935, p. 64-65.

³⁰ In hoofdstuk 6 komt deze roman aan de hand van het hoofdpersonage, de Indo-Europese Loudy van Krantenburg, uitgebreid aan bod.

³¹ Couperus 1991, p. 38.

³² Daum 1998, p. 608.

³³ Daum 1998, p. 556.

³⁴ Daum 1998, p. 536.

snel als er ruzie gemaakt wordt, worden disputen ook weer bijgelegd. Dat geldt ook voor Toetie Branten uit *Nonnie Hubrechts* (1900) van Thérèse Hoven die naar eigen zeggen wel van ‘een beetje snauwen en kabbelen’ houdt en voortdurend ruzie zoekt met de evenzo verindischte Mies Versluys, met wie zij een koeienstal uitbaat.³⁵ Zij blijken niet met en niet zonder elkaar te kunnen:

Haar voorstel [van Eva, het hoofdpersoonage] aan haar zuster [Mies] om de zaak nu maar geheel aan mevrouw Branten over te laten, werd, door beide dames, met verontwaardiging van de hand gewezen. Mies schreef [aan Eva], dat ze veel te gelukkig was, zulk prettig gezelschap als ‘die aardige Toetie, die jou zoo lachen doet,’ bij zich te hebben. En Toetie beweerde, dat ze nu eindelijk pas een echte vriendin had gevonden en dat ze zoo tevreden was met Mies en de koetjes, dat ze nooit een beter leven verlangen zou. [...] ‘t Geen niet belette, dat de zielsvriendinnen, bij beurten, een paar dagen op Embong Malang [bij Eva] kwamen logeeren, omdat ze beweerden elkander’s [sic] tinka’s [grillen] niet langer te kunnen verdragen.³⁶

Waar vergevingsgezindheid in het geval van Roos en Lena Uhlstra gebruikt wordt om hun goedhartige kant te illustreren, wordt die eigenschap hier ingezet om het domme en kortzichtige karakter van Toetie en Mies te accentueren.

Emoties worden dus nooit lang of diep gevoeld en bepaalde gevoelens kennen de verindischte personages helemaal niet. Zij blijken in het bijzonder verstoken van liefde voor hun echtgenoot. Het stoort de man van Roos dat hun huwelijk ‘niet eens zoveel belangstelling bij haar scheen op te wekken als een welgeslaagde pudding of een portie goed gecombineerde roedjak’.³⁷ Als hij overlijdt is Roos weliswaar verdrietig, maar benadrukt de verteller dat zij niet zulke diepe gevoelens voor haar gemaal koestert: ‘Roos, helemaal overstuur, nu ineens bemeesterd door een gevoel van liefde, dat in Gebers leven nooit zo voor hem had gesproken, stelde zich aan als een wanhopige, jammerend bij ‘t lijk’.³⁸ Bovendien hertrouwt Roos zodra de gelegenheid zich voordoet met een man voor wie zij evenmin gevoelens koestert, terwijl westerse weduwen juist maanden- of zelfs jarenlang hun overleden echtgenoten blijven bewenen, zoals het Hollandse nichtje van mevrouw Van Hoedt uit “Een eigenzinnig weeuwtje” doet.

Onder verindischte Indo-Europese vrouwen treffen wij veel weduwen aan. Geen van hen rouwt lang om hun gestorven echtgenoot. Zo bestaat de verindischte familie Van Hoedt uit weduwen ‘die niet zolang getreurd, neen, zelfs spoedig naar een plaatsvervanger uitgezien hebben’.³⁹ Het lange rouwproces van hun Hollandse nichtje is hun dan ook raadsel. Toetie huult harder om de dood van de echtgenoot van Eva dan om die van haar eigen man. Zij snottert de ene na de andere zakdoek vol die ‘in een oogenblik’ doorweekt

35 Hoven 1900, p. 6.

36 Hoven 1900, p. 243-244.

37 Daum 1998, p. 446.

38 Daum 1998, p. 554.

39 Foore 1895, p. 22.

van haar tranen raken, en wenst in haar onnozel- en ongeremdheid zelfs dat liever Eva gestorven was, want dan had zij Eva's wederhelft kunnen trouwen; ook vindt zij dat haar echtgenoot het maar 'makkelijk' heeft, nu hij dood is.⁴⁰ De verindischte Indo-Europese mevrouw van Son, een andere vriendin van Eva, heeft al aangekondigd niet zo verdrietig te zijn als haar man komt te overlijden: 'Als van Son eens sterft, ga ik me niet zoo dood treuren, heb vanochtend nog tegen 'm gezegd'.⁴¹ Zij zijn dus verstoken van diepgaande gevoelens voor anderen en liefde blijkt louter aan 'blanke(re)' personages voorbehouden.

Hun niet-intellectuele en ongeremde karakter kan desastreuze gevolgen hebben voor de maatschappelijke positie van verindischte Indo-Europese vrouwen, omdat zij de consequenties van hun handelen niet kunnen overzien en geen verantwoordelijkheid nemen voor hun daden. Roos denkt bijvoorbeeld niet na over de gevolgen van haar gedrag. Zij eet zich tonnetje rond aan *keptoepat* en *kwee kwee*, maar legt vervolgens niet het verband met haar zwaarlijvigheid. De verteller bekritiseert expliciet haar gebrek aan persoonlijk inzicht en verantwoordelijkheidsgevoel: 'Het was haar gewone zeggen; zo ze slechts 'n middel wist om haar corpulentie te bestrijden... Men had haar vele middelen aan de hand gedaan in de loop van de tijd; ze had er nooit een toegepast!'⁴² Haar onvermogen tot zelfreflectie blijkt eveneens uit haar maatschappelijke ondergang. Roos en haar sterk verindischte moeder gaan failliet door dubieuze speculaties waarin zij tegen beter weten in maar blijven investeren. Zij brengen uiteindelijk niets van hun leven terecht, geven anderen de schuld van hun ongeluk en gaan door een combinatie van erfelijke factoren en omstandigheden in de Indische samenleving ten onder.

In hun literaire representatie wordt de *white man's burden* tot uitdrukking gebracht waarbij niet de gekoloniseerde maar de Indo-Europeaan het beschavingsobject vormt. Zolang andere ('blanke') personages op hun welzijn toezien, behouden zij hun maatschappelijke positie. Roos en Lena komen pas in de financiële problemen na het wegval- len van de kongsi die hoofdzakelijk uit westerse mannen bestond en de familie steenrijk maakte. Eenmaal op zichzelf aangewezen jagen zij het familiekapitaal erdoorheen. Wanneer verindischte Indo-Europese vrouwen zelf aan de kost moeten zien te komen, krijgen zij bovendien bronnen van inkomsten die in laag koloniaal aanzien staan. Het gaat om beroepen die in de eerste plaats weinig lucratief en in de tweede plaats weinig eerzaam voor een Europeaan zijn, zoals woekeraar (Roos) en opiumsmokkelaar (Toetie), en door- gaans aan de inheemse bevolking voorbehouden zijn. Zij gaan hierdoor deel uitmaken van de inheemse leefwereld. Vanwege hun gebrek aan verstand, missen zij het inzicht om van hun inkomstenbronnen een succes te maken en zakken zij steeds verder af op de koloniale ladder.

Roos en Lena komen in een neerwaartse spiraal van moreel en maatschappelijk verval terecht en gaan onafwendbaar te gronde. Zij schrijven hun ondergang toe aan 'ongeluk', maar in feite hebben zij die met hun onverstandige, onbeheerste en onbeschaafde

⁴⁰ Hoven 1900, p. 5, 8, 13.

⁴¹ Hoven 1900, p. 41.

⁴² Daum 1998, p. 599.

gedrag zelf veroorzaakt.⁴³ Zij raken steeds verder aan lager wal en komen van de koloniale elite in de kampong terecht. Uiteindelijk leven zij op het sociaaleconomisch peil van de inheemse bevolking van wie zij qua uiterlijke verschijning (huidskleur, kleding en manieren) toch al nauwelijks te onderscheiden waren. Hetzelfde geldt voor Toetie, die niet eens een eerzaam bestaan voor zichzelf onder de inheemse bevolking weet op te bouwen. In hen is het proces van verindischen en verinlandsen voltooid, want alleen hun achternaam herinnert nog aan hun Europese afkomst en status. Dit eindpunt wordt *going native* genoemd: het uiterste stadium van een degeneratieproces waarbij Europeanen in de inheemse bevolking oplossen, iets wat als een groot gevaar voor de westerse suprematie in de tropen geldt, omdat daarmee de tegenstelling tussen kolonisator en gekoloniseerde opgeheven en de koloniale status quo ondermijnd wordt.

Hybridity en mimicry

Verindischte Indo-Europese vrouwen worden dus verondersteld dichter bij de oosterse dan de westerse leefwereld te staan. In hen is slechts sprake van oppervlakkige culturele vermenging. Die vermenging vat geen post in hun hele wezen en leidt niet tot kritische zelfreflectie of maatschappijkritiek, zoals bij Diana en Rita uit het voorgaande hoofdstuk het geval was. In de hier besproken personages is geen sprake van *intentional hybridity*, maar van *organic hybridity*, waarbij, in de woorden van Michail Bachtin, 'the mixture remains mute and opaque, never making use of conscious contrasts and oppositions'.⁴⁴ Bovendien komt deze vermenging niet van binnenuit, maar wordt die van buitenaf opgelegd. Hun hybriditeit is niet het gevolg van een emancipatoire innerlijke strijd, maar van het westerse beschavingsoffensief waarbij de totok met wisselend succes Europese waarden, normen en omgangsvormen op hen overdraagt. Als het aan de verindischte Indo-Europese vrouwen zelf gelegen had, dan zouden zij zich louter bepalen tot de oosterse cultuur waarin zij diepgeworteld zijn, want zij plooiën zich alleen naar Europese maatstaven als een concrete sociale situatie dat van hen verlangt.

Het enige domein waarin diepgaande culturele vermenging plaatsvindt, is het taalgebruik van verindischte Indo-Europese vrouwen. Zij spreken een mengvorm van Hollands en Maleis, het zogenoemde petjoh. Het petjoh is alomtegenwoordig in de Indische literatuur en functioneert als literair procedé om de 'Indische' van de 'Europese' personages te onderscheiden. Zo spreekt Lena uit '*Ups*' & '*Downs*' in *het Indische leven* volgens de verteller 'even incorrect als vloeiend Hollands'.⁴⁵ Haar taalgebruik is doorspekt met woorden en interjecties uit het Maleis, zoals *kassian*, *terlaloe* en *nah*, en wordt door de verteller 'typisch Indo-Europees' genoemd.⁴⁶ Lucy uit *Oost-Indische dames en heeren* verwisselt de g en h en noemt haar zwager 'Gector' in plaats van Hector. Deze verwarring zou voort-

⁴³ Daum 1998, p. 743.

⁴⁴ Bachtin 1981, p. 360.

⁴⁵ Daum 1998, p. 422.

⁴⁶ Daum 1998, p. 522.

vloeien uit het Maleis dat deze Indo-Europese personages beter beheersen dan het Nederlands, waarin geen betekenisverschil tussen de g en h is waardoor zij deze door elkaar gebruiken. Het betreft volgens de verteller dan ook 'die zonderlinge verwarring der g en der h, [die] aan kleurlingen zoo bijzonder eigen [is]'.⁴⁷

Deze verwisseling van de g en h symboliseert in de literaire representatie van Indo-Europeanen een bepaald beschavingsniveau en valt altijd samen met een donkere huidskleur. Indo-Europese personages die met dit typisch Indische accent spreken, staan dicht bij de oosterse dan de westerse cultuur. In *Goena goena* (1930) van Caesar Kijdsmeir jr. worden de accenten van personages zelfs rechtstreeks aan gekoppeld hun positie op de beschavingsladder. Hoe verder iemand van de Europese cultuur verwijderd is, des te sterker is diens Indische accent. De niet van een inheemse vrouw te onderscheiden Opoe Lambert spreekt volgens de verteller 'met zwaar-Indische intonatie' en haar sterk verindischte dochter Lucie met 'Indisch accent'.⁴⁸ Hun nichtje Mildred die bijzonder 'blank' uitgevallen is en voor 'zuiver' Europees doorgaat, spreekt daarentegen met een stem 'waarin niet de minste Indische intonatie was te bekennen'.⁴⁹ Het zal de lezer dan ook niet verbazen dat alleen Mildred het milieu van kleine Indo's waarin zij geboren en opgegroeid is, weet te ontstijgen.⁵⁰

Verindischte Indo-Europese vrouwen verkiezen op allerlei gebieden (eten, kleding, leefwijze enzovoorts) Indië boven Europa. In hun representatie worden negentiende-eeuwse denkbeelden over 'ras' en klimaat weerspiegeld. Alfred Fouillée stelt bijvoorbeeld dat het temperament van een 'ras' sterk geografisch bepaald is en dat bepaalde temperaturen beter in koele en andere beter in tropische klimaten gedijen. Mensen kunnen dus niet zonder consequenties van het ene in het andere klimaat overgeplant worden.⁵¹ Indo-Europese personages geven aan dergelijke ideeën literair gestalte. Zij doen het slecht in Holland en verblijven daarom liever in Indië. Toetie uit *Nonnie Hubrechts* is met verlof naar Europa geweest, maar hoeft er nooit weer heen. Zij vindt Holland maar 'koud', 'duur' en 'guur'.⁵² Ook Floor uit *Van oude mensen, de dingen, die voorbij gaan...* raakt niet uitgemopperd op het Hollandse klimaat. Zij is naar eigen zeggen zo stijf als een plank, omdat zij direct na aankomst heeft 'kou gevat'.⁵³ Weduwe Van Hoedt uit "Een eigenzinnig weeuwte" houdt evenmin van 'dat akelige schriële Holland' waarbij 'schriel' in dit verband zowel op het klimaat als het gebrek aan ervaren gastvrijheid slaat.⁵⁴

In het geval van Betsy uit *Oost-Indische dames en heeren* worden bloed en bodem zelfs rechtstreeks aan elkaar gekoppeld. Zij is nog nooit in Nederland geweest, maar raakt bij de gedachte aan 'repatriëren' al beroerd: 'Zijn geliefkoosd denkbeeld [dat van haar echt-

47 Ten Brink 1898 I, p. 136.

48 Kijdsmeir jr. 1930, p. 45, 42.

49 Kijdsmeir jr. 1930, p. 44.

50 Op haar representatie ga ik in hoofdstuk 6 in.

51 Zie hoofdstuk 3.

52 Hoven 1900, p. 12.

53 Couperus 1988, p. 146.

54 Foore 1895, p. 35.

genoot], naar Nederland terug te keeren, had hij reeds voor jaren opgegeven, daar mevrouw Ruytenburg zenuwtoevallen kreeg, als hij er maar van repte'.⁵⁵ Volgens de verteller heeft zij een 'natuurlijken afkeer van alle uitingen der echt Nederlandsche wereld'.⁵⁶ Die afkeer ligt getuige het 'natuurlijke' kennelijk in haar pathologie besloten waardoor 'ras' en land van oorsprong expliciet met elkaar in verband gebracht worden. De 'Indische' en 'Europese' personages uit de roman worden hierdoor in een binaire oppositie geplaatst die bovendien als absoluut en onoverkomelijk gerepresenteerd wordt. Alle hybride Indo-Europese vrouwen verkiezen overigens Indië boven Europa: waar de *organic hybrids* dat doen om praktische (klimatologische) redenen (koud) of omdat onbekend blijkbaar onbemind maakt; worden *intentional hybrids* gedreven door complexere motieven en problematiseren zij de superioriteit van Europa.⁵⁷

Als de verindischte Indo-Europese vrouwen zich proberen te conformeren aan de Europese norm, omdat dat in een bepaalde situatie van hen verwacht wordt, dan gaat hun dat bijzonder slecht af. Dat zich westers voordoen, terwijl men dat niet 'is', heet in de postkoloniale literatuurwetenschap *mimicry*. Wij zagen hiervan in het vorige hoofdstuk reeds enkele voorbeelden. Indo-Europeanen vormen in de beeldvorming over Indië de zogenoemde *doubles* binnen de Europese bevolkingsgroep: omdat zij in de literaire representatie (conform de *one-drop rule*) tot een 'ander ras' gerekend worden, beheersen zij de Europese cultuur niet 'van nature', maar proberen zij deze zich eigen te maken door imitatie. Zij slagen hierin slechts ten dele, waardoor een *blurred copy* van het westerse 'origineel' ontstaat en de Europese cultuur met oosterse elementen 'besmet' raakt. Die besmetting is een ramp vanuit het oogpunt van het koloniaal project: de oosterling (en zij die op één lijn met hem gesteld worden) moet(en) de Europese cultuur aannemen, maar die cultuur moet niet met oosterse elementen vermengd raken, want die doen afbreuk aan het westerse beschavingsideaal.

In de literaire representatie van verindischte Indo-Europese vrouwen krijgt *mimicry* gestalte in fysieke/uiterlijke overdaad. Lucy stalt bij iedere officiële gelegenheid 'haren geheelen voorraad van gouden braceletten uit'.⁵⁸ Haar Hollandse zwager spreekt zelfs van een 'smakeloozen overvloed van goud en juweelen' waarmee zij zich 'overladen' heeft.⁵⁹ Die vorm van overdrijving is net als corpulentie kenmerkend voor alle verindischte Indo-Europese vrouwen uit haar familie. Op een feest dat ter ere van Lucy's verloving gehouden wordt, bereikt volgens de verteller 'het aantal van gouden en juweelen kleinoodiën, armbanden, ringen en haarnaalden door de dames dezer familie bij dit hooge gala uitgesteld, [...] waarlijk eene fabelachtige hoogte'.⁶⁰ Ook Floor blijkt dol op juwelen. Zij draagt volgens de verteller 'kolossale brillanten, die haar hel bruskjes omschitterden en niet schenen te behooren bij haar toilet – de ruime flanellen zak – maar meer bij haar eigen

55 Ten Brink 1898 I, p. 73.

56 Ten Brink 1898 I, p. 73.

57 Zoals door mij in hoofdstuk 4 besproken is.

58 Ten Brink 1898 I, p. 79.

59 Ten Brink 1898 I, p. 136.

60 Ten Brink 1898 I, p. 109.

wezen, zoo als een juweel, dat men in een idool heeft geïncrusteerd'.⁶¹ Uiterlijke overdrijving ligt kennelijk in haar aard of wezen besloten, want de overdaad aan sieraden wordt niet gerechtvaardigd door haar kledestijl.

Daarnaast hebben verindischte Indo-Europese vrouwen geen verstand van de Europese mode, waardoor zij de ene na de andere modeflater slaan – de 'flanellen zak' van Floor getuigt bijvoorbeeld hiervan. Deze personages gaan hoofdzakelijk in sarong en kabaja gekleed. Alleen op een bal of soiree verschijnen zij in Europees toilet, hetgeen in zulke gevallen een dubieus resultaat oplevert. Op een grote partij wordt door de verteller de kleding van Roos uit *'Ups' & 'Downs' in het Indische leven* afgezet tegen de stijlvolle japon van haar tante:

haar mooie lenige taille, haar fijne, veerkrachtige buste was, bij de goede smaak waarmede zij [Clara] zich altijd kleepte, een lust om te zien, en zoals zij daar stond in een ook door kleur passend lichtbruin *foulard* zijden japon, waarin zij gegoten scheen en die elke losse beweging van haar lijf volgde, vormde zij een opmerkelijke tegenstelling met nicht Roos, wier vuurrode blouse op een donkerblauwe rok een gemene kermis-indruk maakte.⁶²

Betsy vertoont zich 'ongaarne in Europeesch kostuum' en maakt op de verteller eveneens een bijzonder onaantrekkelijke indruk in een baljurk: 'mevrouw Ruytenburg, wier zwaarlijvigheid in haar zwart zijden kleed op 't zonderlingst uitkwam, te meer, daar Haar-Edele zich zoo zeldzaam kleepte en geene groote handigheid in het dragen van een korset bezat'.⁶³

Ook benadrukt het overdadige gebruik van make-up hun Indische voorkomen en steekt de slecht gekozen Europese mode vreemd af bij hun huidskleur waarop door de verteller en personages gewezen wordt en waardoor de *mimicry* geracialiseerd raakt. In het geval van Lucy spreekt de verteller van 'de dikke laag rijstpoeier, waarmee ze haar geelbruin gelaat bedekt had'.⁶⁴ Huidskleur en overdrijving worden hier met elkaar in verband gebracht: hoewel haar 'geelbruine' gezicht niet zichtbaar is onder de dikke laag make-up (in een poging het westerse schoonheidsideaal te benaderen wil zij zo 'blank' mogelijk worden) wordt dat door de verteller desondanks aangezet. Bovendien meent haar Hollandse zwager dat 'hare witte japon zonderling afstak bij hare geelbruine schouders'.⁶⁵ Als zij zich bij hoge uitzondering in Europees toilet vertoont, dan misstaat haar dat, omdat haar jurk bij haar huidskleur vloekt. Al doen Indo-Europese personages dus nog zo hun best om zich westers voor te doen, zij worden nooit als de gelijke van de totok gezien. In plaats daarvan blijft in de literaire verbeelding het onderscheid tussen de 'half-' en 'volbloed' Europeanen gehandhaafd.

Verindischte Indo-Europese vrouwen fungeren net als hun sensuele zusters als tegen-

⁶¹ Couperus 1991, p. 18 en 1988, p. 147.

⁶² Daum 1998, p. 491.

⁶³ Ten Brink 1898 I, p. 73 en II, p. 46.

⁶⁴ Ten Brink 1898 I, 133.

⁶⁵ Ten Brink 1898 I, p. 136.

speelsters van totok-vrouwen. Zij vormen met hun 'zonderlinge' voorkomen een wanstaltige imitatie, een *blurred copy*, van de westerse vrouw die in vergelijking tot deze 'clowneske' Europeanen als superieur uit de verf komt. Die westerse vrouw wordt, mits zij niet aan een eigen proces van verindischen ten prooi valt, uitgebeeld als een eenvoudige smaakvolle verschijning die het toonbeeld van westerse schoonheid en beschaving vormt. Over de Hollandse Ernestine van Weeveren uit *Oost-Indische dames en heeren* merkt de verteller bijvoorbeeld goedkeurend op:

Het witte gazen gewaad, hier en daar door een enkel zedig blauw lintje verlevendigd, was ontegenzeggelijk met den keurigsten smaak vervaardigd en voltooid. Er lag iets onbeschrijfelijk volkomens en élégants over dat eenvoudige balkleed, 't welk voor een goed deel met de eigene doigts-de-fée der edelgeboren jonkvrouwe was afgewerkt. Mejonkvrouwe Van Weeveren droeg daarbij het kostelijke blonde hair in lange krullen zonder eenige bloem, en hadde zij de doorkneedste coquette geweest, ze had niet beter kunnen doen.⁶⁶

Donkere Indo-Europese vrouwen kunnen dus met een dikke laag make-up hun huidskleur verdoezelen en een Europese japon aantrekken, maar dat maakt hen nog niet westerers. In de Indische literatuur geldt, net als voor de Brits-Indiërs uit het betoog over *mimicry* van Homi K. Bhabha, 'to be Anglicized is *empathically* not to be English'.⁶⁷ Zij kunnen de Europese cultuur benaderen, maar niet belichamen. Hun pogingen hiertoe hebben een dubieus resultaat waardoor zij als tweederangs of pseudo-Europeanen worden uitgebeeld.

Volgens Bhabha liggen *mimicry* (nadoen) en *mockery* (persifleren) dichtbij elkaar.⁶⁸ De verindischte personages lijken inderdaad een karikatuur of persiflage van het westerse beschavingsideaal te vormen. Tegelijkertijd doen zij simpelweg wat van hen verlangd wordt als leden van de Europese bevolkingsgroep: zij pogen de Europese cultuur uit te dragen zonder dat zij hiervan de onderliggende veronderstelde suprematie en hieruit voortvloeiende beschavingsnorm ter discussie stellen. Hun *mimicry* is dus niet gericht op emancipatie of intentioneel anti-Europees verzet, maar lijkt gemotiveerd te worden door conventie en zelfbehoud. De verteller laat bovendien geen misverstand bestaan over de vraag welke waarden, normen en omgangsvormen als maatgevend beschouwd moeten worden. De besproken literaire werken getuigen alle van een oriëntalistische visie op de koloniale wereld en zijn doordrenkt van een Europees superioriteitsbesef. Hierin nemen Indo-Europeanen als onderdeel van de kolonisator en tegelijkertijd het product van kolonisatie een ambivalente positie in. Zij vervullen als *blurred copies* van het westerse beschavingsideaal een dubbelzinnige rol die zowel de superioriteit van de westerling in de tropen moet bekrachtigen als de suprematie van de koloniserende macht ondermijnt.

Op het niveau van de tekst stellen verindischte Indo-Europese vrouwen wel degelijk

⁶⁶ Ten Brink 1898 I, p. 47.

⁶⁷ Bhabha 1994, p. 125, cursief in origineel.

⁶⁸ Bhabha 1994, p. 123.

het koloniaal discours en daaruit voortvloeiende beschavingsideaal op de proef. Zij vormen bovendien een grotere bedreiging voor de koloniale suprematie dan de gekoloniseerde bevolking omdat zij in staatsrechtelijk opzicht deel uitmaken van de kolonisator, maar lijken te aarden naar de gekoloniseerde. Zij ondermijnen als 'tweederangs-Europeaanen' de koloniale status quo, omdat velen onder hen, vooral die uit de koloniale onderklasse of zij die daarnaartoe afzakken, in uiterlijk en leefwijze niet of nauwelijks (meer) van de inheemse bevolking verschillen. In hen lijkt zelfs sprake van omgekeerde of regressieve *mimicry*: zij verindischen en verinlandsen dermate dat zij op den duur niet langer van de gekoloniseerden te onderscheiden zijn. Dit proces mondt uiteindelijk onherroepelijk uit in het eerdergenoemde *going native* waarbij Europeanen oplossen in de inheemse bevolking. De hier besproken personages van wie velen in een neerwaartse spiraal van moreel en maatschappelijk verval gevangen zitten, bereiken vroeg of laat dit eindpunt.

Niet alle uitingen van *hybriditeit* en *mimicry* zijn er dus op gericht om het koloniale discours te ondermijnen, maar zij hebben wel een ontwrichtend effect. De verindischte Indo-Europese vrouwen problematiseren niet actief koloniale denkbelden, zoals de *intentional hybrids* uit het voorgaande hoofdstuk. Zij doen dat hooguit passief: doordat zij in naam Europees zijn, maar in voorkomen en manieren dichtbij hun veronderstelde oosterse oorsprong staan, vormen zij een 'slecht' voorbeeld voor de inheemse bevolking die wel eens zou kunnen gaan twifelen aan de superioriteit van de Europeaan in Indië, waardoor de westerse beschavingsmissie op de tocht komt te staan. De representatie van de verindischte Indo-Europese vrouw is, net als die van de sensuele Indo-Europese vrouw, een literaire uitwerking van de algehele negatieve visie op 'rasvermenging' die in de negentiende eeuw was opgekomen. In de Indische literatuur leidt 'rasvermenging' enkel tot halfbakken Europeanen die beter Maleis dan Hollands spreken, in alles Indië boven Europa prefereren en uiteindelijk 'terugvallen' in de oosterse cultuur waaruit hun voorouders stammen, waardoor de koloniale beschavingsmissie gedoemd is te mislukken.

Natuurlijke eenvoud

In uitzonderlijke gevallen krijgt verindischen gestalte in natuurlijke eenvoud. Het gaat om Indo-Europese vrouwen die zowel oorspronkelijkheid als beschaving kennen. Zij komen uit de Indische binnenlanden en groeien op middenin de oosterse natuur, waardoor zij als onbedorven gelden. Zij zijn zowel oosters als westers en worden als natuurlijk maar niet als ongeremd verbeeld. In hen is eveneens sprake van *organic hybridity*. Zij hebben geen maatschappijkritisch perspectief op de koloniale wereld en maken geen strategisch gebruik van de contrasten tussen oosterse en westerse denkkaders om het koloniaal systeem of de superieure status van de totok in Indië te bekritisieren. In plaats daarvan is hun vermenging een resultaat van de koloniale beschavingspolitiek, want zij proberen zich zo goed mogelijk te conformeren aan de Europese beschavingsnorm. Zij slagen hierin beter dan hun verindischte zusters, maar kunnen nooit ten volle het westerse schoonheids- en

beschavingsideaal belichamen. Dat blijft in deze literaire werken voorbehouden aan westerse personages.

Onbedorven en beschaafd

Natuurlijk-eenvoudige personages verschillen van hun verindischte zusters doordat zij als beschaafd in plaats van onontwikkeld gepresenteerd worden. Ook zijn zij zijn niet oppervlakkig, maar kennen zij een diep gevoelsleven. Zij komen in hoofdrollen voor en worden voor een moreel dilemma gesteld, zoals de opvoeding van een voor- of een buitenechtelijk kind. Cecile Haakstra is de hoofdpersoon uit “Willie’s mama”, een verhaal uit *Indische huwelijken*. Zij groeit op op een afgelegen suikerfabriek en wordt met de positieve kanten van de haar omringende natuur geassocieerd. De verteller beschrijft haar als:

een der frissche, krachtige bloemen, die op Oosterschen bodem tieren: ze groeien op in de heerlijke berglucht, ze verbranden door het zonnetje, dat de blanke tint bruint, maar warmen gloed roept op de donzige wangen; ze worden gezond en sterk, ze blijven vroolijk en onbezorgd als kinderen, ook wanneer de slanke leest, door niets beklemd, zich reeds ontwikkelde tot den vollen wasdom der jonkvrouw.⁶⁹

Zij is dus geen ‘rijpe’ of ‘haastige roos’ die even snel weer verwelkt als zij opgekomen is, een vergelijking die vroegrijpheid verbeeldt, zoals in het geval van sensuele Indo-Europese vrouwen, maar juist een jeugdige bloem die in de bloei van haar leven staat. Zij wordt daarom als onbedorven, gezond en krachtig gerepresenteerd.

Een tweede voorbeeld is Eva Hubrechts, de protagonist uit *Nonnie Hubrechts*. De andere personages omschrijven haar als ‘een mooi vrouwtje’, ‘een goede, eenvoudige ziel’, ‘heel lief’, ‘erg zacht’ en ‘altijd hartelijk’.⁷⁰ Zij is de Indo-Europese pleegmoeder van Johanna, een buitenechtelijk kind dat tijdens het Europese verlof van de familie geboren is. Haar vader is Eva’s Hollandse man, haar moeder een pensionhoudster die in het kraambed gestorven is. Eva heeft Johanna als haar dochter aangenomen. Zij koestert volgens de verteller een ‘groot, oneindig medelijden’ voor het kind, krijgt het lief ‘als ware het uit haar eigen leven ontstaan’ en is ‘zoo hartelijk en teeder als een echte moeder maar had kunnen doen’.⁷¹ Het is voor Eva dan ook vanzelfsprekend om na de dood van Hubrechts voor Johanna te blijven zorgen. Haar verindischte zuster vindt dat ‘bespottelijk’, omdat het kind Eva’s kansen om te hertrouwen zou beperken.⁷² De verteller neemt het voor Eva op: ‘Het was niet de stem van ’t bloed, die sprak, maar die van liefde en opoffering en zelfverloochening’.⁷³ Die stem is kennelijk sterker dan die van het bloed, want zij is een betere moeder dan haar verindischte Indo-Europese vriendinnen die weliswaar de bloedverwanten

⁶⁹ Foore 1895, p. 40-41.

⁷⁰ Hoven 1900, p. 8, 153.

⁷¹ Hoven 1900, p. 30-31, 24, 235.

⁷² Hoven 1900, p. 58.

⁷³ Hoven 1900, p. 238.

van hun kinderen zijn, maar die de opvoeding verwaarlozen en aan anderen overlaten.

Ook Cecile wordt verbeeld als een uitmuntende huismoeder. Zij bestiert het huishouden van haar vader dat onder haar leiding op rolletjes loopt. Zij is in de ogen van haar verloofde een 'lieve gastvrouw, met haar sleutelmandje aan den arm, [...] hier bevelend, daar regelend, nu berispelend, dan prijzend, maar altijd vriendelijk en vroolijk, altijd flink en ijverig'.⁷⁴ Eenmaal getrouwd is zij volgens de verteller 'altijd opgewekt, altijd vroolijk, keurig gekleed en gekapt, met dezelfde aardige manieren en onschuldige koketterie, die eertijds den vader, nu den echtgenoot, onweerstaanbaar boeien'.⁷⁵ Zij worstelt met het feit dat haar man een zogenoemd voorkind (nageslacht uit een concubinaat) heeft, maar neemt het uiteindelijk liefdevol in haar gezin op. Zij geldt niet alleen vanwege haar onbaatzuchtige en zorgzame karakter, maar ook gezien de cultuurhistorische omstandigheden als een aantrekkelijke partij. Zij stamt uit een verhaal dat in een tijd gepubliceerd werd toen het 'gemengde' huwelijk in Indië gemeengoed was. De handeling speelt zich in het binnenland van Java af, waar er voor mannen destijds niet of nauwelijks keuze op de huwelijksmarkt was. Het alternatief voor een huwelijk met haar is het concubinaat dat negatief afgeschilderd wordt. In zo'n geval is een Europese dus altijd te verkiezen boven een inheemse vrouw en wordt Cecile hier als een aantrekkelijke huwelijkskandidaat gerepresenteerd.

Nonnie Hubrechts verscheen in een tijdperk waarin het 'gemengde' huwelijk reeds op zijn retour was en speelt zich af in een setting waarin ook Hollandse vrouwen voorkomen. Eva's aantrekkingskracht blijkt hierdoor betrekkelijk. Op de afgelegen plantage waar Hubrechts administrateur is, lijkt hij in Eva een goede partij getroffen te hebben. Zij is volgens de verteller 'van natuur, vóór alles een zorgend huismoedertje' die zorgt dat het haar echtgenoot aan niets ontbreekt.⁷⁶ Het echtpaar is samen gelukkig in het Indische binnenland. Als zij met verlof naar Europa vertrekken, gaat zij daarentegen haar echtgenoot tegenstaan en begint zij 'hoe langer hoe meer [...] in te zien, dat Daniël in haar teleurgesteld was, als hij haar vergeleek bij de Hollandsche, of zooals hij ze noemde, echt-Europeesche dames'.⁷⁷ Hubrechts begint een affaire met de Hollandse Emilie Ebbenberg die uit een lager sociaal milieu dan zijn Indo-Europese vrouw afkomstig is, maar die onweerstaanbaar aantrekkelijk voor hem is omdat zij het westerse schoonheidsideaal belichaamt. Het wordt hem door de verteller noch de andere personages aangerekend dat hij voor deze personificatie van Europese cultuur valt en zijn Indo-Europese eega bedriegt. De superieure status van de totok staat in de roman buiten kijf.

Eva krijgt intussen met allerlei rassenvooroordelen te maken. Die denkbeelden worden niet ter discussie gesteld, maar juist in de representatie van de afzonderlijke personages gereproduceerd. Aan Eva's representatie is opvallend, dat zij te midden van haar sterk verindischte vriendinnen als Europees, maar ten overstaan van Hollandse personages als

⁷⁴ Foore 1895, p. 43.

⁷⁵ Foore 1895, p. 74.

⁷⁶ Hoven 1900, p. 112.

⁷⁷ Hoven 1900, p. 22.

Indisch te boek gesteld wordt. Als zij met totoks van doen heeft, komt zij opeens moeilijk uit haar woorden, spreekt zij grammaticaal incorrect Nederlands en heeft zij een sterk Indisch accent waarin zij de g en h met elkaar verwart.⁷⁸ Daarnaast heeft zij weinig verstand van de Europese cultuur. In de roman wordt kunst als een verfijnde westerse cultuuruiting beschouwd waarmee uitsluitend totoks zich bezighouden. Hubrechts bezoekt tijdens het Europees verlof talloze musea. Johanna heeft een groot talent voor tekenen dat zij van haar kunstzinnige Hollandse moeder geërfd heeft. Eva daarentegen houdt niet van kunst, omdat zij er naar eigen zeggen zo ‘moe’ van wordt.⁷⁹ Zij kan artistieke uitingen begrijpen noch waarderen en wordt zo lijnrecht tegenover de Europese cultuur geplaatst.

Tussen Eva en de andere Indo-Europese personages wordt een standsverschil uitgebeeld, tussen haar en de totoks wordt een rasverschil tot uitdrukking gebracht. Eva geldt te midden van haar verindischte Indo-Europese vriendinnen als beschaafd, maar ten overstaan van Hollandse personages wordt zij Indisch. Zij kan in haar poging tot *mimicry* (net als andere Indo-Europese personages) de westerse beschaving alleen benaderen, maar niet belichamen. De roman wordt gekenmerkt door een oriëntalistische visie op de koloniale wereld, waarin totok-vrouwen als vanzelfsprekend de Europese cultuur personifiëren. Eva wordt hierdoor als een tweede keuze uitgebeeld: voor een Indo-Europese is zij niet onaantrekkelijk, maar een Hollandse vrouw blijkt altijd boven haar te verkiezen. Of een natuurlijk-eenvoudig personage als aantrekkelijk gerepresenteerd wordt, is dus afhankelijk van de cultuurhistorische omstandigheden en verhaalomgeving: in vergelijking tot verindischte Indo-Europeanen en de inheemse bevolking wordt zij positief geconnoteerd, maar tegen totoks legt zij het in schoonheid en beschaving af.

Natuurlijke eenvoud en verindischen zijn twee uitwerkingen van hetzelfde patroon dat gestalte geeft aan de onherroepelijke ‘veroostelijking’ van de Europeaan in de tropen. Het negatief geconnoteerde verindischen verbeeldt angst voor de teloorgang van Europese denkbepelden, eigenschappen en omgangsvormen in Indië waardoor de koloniale beschavingsmissie dreigt te mislukken. De positief geconnoteerde natuurlijke eenvoud representeert een sprankje hoop voor die missie, want op deze oorspronkelijke en onbedorven personages kunnen (als op een tabula rasa) de Europese eigenschappen overgedragen worden. Die overdracht is echter altijd incompleet, want Indo-Europese personages kunnen doorgaans als *blurred copies* in schoonheid en beschaving de totok niet voorbijstreven. Omdat de Europese cultuur toch gedeeltelijk in hen postvat, vormen zij niet zozeer een bedreiging voor, maar gelden zij als de bescheiden successen van het koloniaal project. Gezien hun geringe aantal in de Indische literatuur – terwijl verindischte Indo-Europese vrouwen alomtegenwoordig zijn – moeten zij kennelijk als een uitzondering beschouwd worden.

⁷⁸ Hoven 1900, p. 95

⁷⁹ Hoven 1900, p. 66.

Een postkoloniaal postscriptum

Een bekend postkoloniaal voorbeeld van natuurlijke eenvoud is Felicia uit *De tienduizend dingen* (1955) van Maria Dermoût, een roman die na de dekolonisatie van Indonesië gepubliceerd is, maar die zich volledig in de koloniale wereld afspeelt. Het verhaal is gesitueerd op een vervallen specerijentuin, de tuin Kleyntjes, in de Molukken. Felicia is er geboren en keert er na een Europese opvoeding en mislukt huwelijk terug om zich bij haar grootmoeder op de tuin te voegen. Hoewel de familie door de verteller een ‘oude Hollandse perkerniersfamilie’ genoemd wordt, gaat het in feite om een familie waarin generatielange ‘vermenging’ heeft plaatsgevonden.⁸⁰ Onder meer Felicia’s overgrootmoeder is een zogeheten dochter des lands.⁸¹ Het uiterlijk van Felicia bestaat uit mengelmoe van oosterse en westerse elementen – zo draagt zij een kabaja die zij niet met kabajaspelden maar met veiligheidsspelden vastzet en houden haar open sandalen het midden tussen het op blote voeten lopen van de inheemse bevolking en het schoeisel van de Europeanen in de tropen. De verteller omschrijft haar als volgt:

Iedereen wist hoe zij eruitzag: klein van stuk en gedrongen, in haar batiksarong en eenvoudige witkatoenen kabaai, met een klein kriebelkantje of helemaal zonder kantje, geen mooie kabajaspelden, met veiligheidsspelden gesloten; op blote voeten in stevige leren sandalen; bruingebrand, vol zomersproeten en zonneplekjes, altijd blootshoofds met springerig grijzend haar.⁸²

De perkenierstuin die al vijf generaties lang in Felicia’s familie is, wordt voorgesteld als een paradijselijke wereld waar Oost en West zich ogenschijnlijk probleemloos vermengen waardoor de koloniale machtsrelaties er niet langer lijken te bestaan. Olf Praamstra heeft betoogd dat zo’n voorstelling kan gelden als een voorbeeld van *anti-conquest*, een term die hij ontleend heeft aan Mary L. Pratt en waarmee vormen van representatie bedoeld worden die de koloniserende macht als onschuldig uitbeelden door het gekoloniseerde land voor te stellen als leeg of onbezet gebied dat de Europeaan als ‘ontdekker’ voor zich kan opeisen.⁸³ Dat de specerijentuin bijvoorbeeld tot Felicia’s familiebezit behoort, wordt gerepresenteerd als vanzelfsprekend ‘feit’, terwijl deze door kolonisatie in handen van de familie gekomen is. Zonder het koloniaal systeem zou deze hybride wereld van de tuin Kleyntjes immers niet hebben bestaan.⁸⁴

In de roman worden Indo-Europese personages als intermediair tussen oosterse en westerse discoursen gerepresenteerd. Felicia blijkt een voortreffelijke zakenvrouw. Na haar mislukte huwelijk is zij berooid naar het eiland teruggekeerd. Zij gaat niet bij de pakken neerzitten, maar maakt samen met haar grootmoeder van de vervallen perkenierstuin

⁸⁰ Dermoût 2001, p. 122.

⁸¹ Dermoût 2001, p. 191.

⁸² Dermoût 2001, p. 132.

⁸³ Praamstra 2013a, p. 57-58. Vergelijk Pratt 2008, p. 8-9.

⁸⁴ Praamstra 2013a, p. 60.

Maria Dermoût en haar echtgenoot (omstreeks 1910) (collectie KITLV).

een goedlopende onderneming. Zij weet haar als westers voorgestelde ondernemingszin en zakelijk inzicht te combineren met haar grootmoeders kennis van de oosterse specerijen en geneeskrachtige kruiden. Er is in de hele archipel vraag naar hun producten en Felicia kan van de opbrengsten haar zoon in Europa laten studeren – iets wat destijds zeer kostbaar was en niet iedereen zich veroorloven kon.⁸⁵ Hieruit blijkt tevens de dubbele oriëntatie van de perkeniersfamilie: enerzijds vereenzelvigen zij zich met de oosterse natuur van het eiland, anderzijds oriënteren zij zich op de Europese cultuur. In de roman lijken het Westen en Oosten moeiteloos samen te gaan en weet Felicia door aspecten van beide werelden strategisch te combineren haar sociaaleconomische positie te verbeteren. Het ene denkkader wordt niet ingezet om het andere te bekritisieren; Felicia weet juist *dankzij* het koloniaal systeem en haar status als kolonisator de tuin te exploiteren.

De tienduizend dingen problematiseert, ondanks de postkoloniale publicatie van de roman in de jaren vijftig, de rol van de Europeaan in Indië niet. Ook wordt de gekoloniseerde omgeving op een typisch westerse wijze verbeeld: de natuur is ongerept en daar-

⁸⁵ Dermoût 2001, p. 189.

door adembenemend mooi, maar de inheemse bevolking is 'primitief' en 'onbeschaafd'. Buiten een aantal trouwe bedienden, telt het verhaal enkel inheemse personages van een zeer bedenkelijk zedelijk en moreel peil.⁸⁶ In ieder hoofdstuk staat een gewelddadige moord centraal die gepleegd wordt door een moordzuchtige 'Inlander' in vergelijking tot wie Felicia en haar grootmoeder ondanks hun 'vermengde' leefwijze als zeer beschaafd en daarom superieur uit de verf komen. De roman getuigt van een grote liefde voor Indië, maar wordt desondanks gekenmerkt door een oriëntalistische visie op de koloniale wereld. Haar biograaf Kester Freriks vond aanwijzingen dat Dermoût van 'gemengd bloed' zou kunnen zijn; zelf identificeerde zij zich expliciet als het kind van 'blanke' ouders.⁸⁷ Daarnaast neemt zij in haar literaire representatie van Indië een Eurocentrische auteurspositie in en heeft zij de koloniale wereld, in de woorden van Pratt, door *imperial eyes* bekeken.

Ten slotte, verindischen en de koloniale beschavingsmissie

Literaire representaties van Indo-Europeanen geven op allerlei manieren gestalte aan de koloniale angst voor 'rasvermenging'. Die van Indo-Europese vrouwen spelen een belangrijke beeldvormende rol in een breder maatschappelijk debat tegen het 'gemengde' huwelijk. De hier besproken personages vormen in geracialiseerd (want donker) en sociaal opzicht (want verindischt) de antithese van het westerse schoonheids- en beschavingsideaal. Hun lage beschavingspeil wordt rechtstreeks aan hun donkere huidskleur gekoppeld. De verhalen getuigen van een oriëntalistisch perspectief op de koloniale wereld waarin Europese eigenschappen, waarden en normen maatgevend zijn, waardoor Indo-Europese personages op grond van hun half-oosterse afkomst *a priori* negatief geconnoteerd worden. Zij worden verbeeld als *blurred copies*, als inferieure personages, met wie anderen zich liever niet te veel associëren. Uit de literaire werken spreekt dan ook het failliet van het 'gemengde' huwelijk: nakomelingen hieruit aarden naar hun oosterse voorouder(s) en verindischen en verinlandsen totdat zij niet langer van de inheemse bevolking te onderscheiden zijn. Totoks die hun naam en nageslacht voor een dergelijk degeneratieproces willen behoeden, kunnen dus beter iemand trouwen uit hun eigen 'rasgroep' (bij voorkeur een westerse vrouw).

Verindischte Indo-Europese vrouwen vormen een literair instrument in een westerse visie op kolonisatie en nemen in het koloniaal discours een ambivalente positie in. Zij fungeren als januskop: enerzijds vormen zij als 'halfbloeden' de bevestiging van de zogenaamde superieure eigenschappen van de 'volbloed' Europeanen; anderzijds ondermij-

⁸⁶ De inheemse bevolking wordt in Indische literatuur veelal uitgebeeld als eenvoudig, goedig en loyaal of als lui, onbetrouwbaar en zonder moraal. Deze twee vormen van representatie zijn kanten van dezelfde medaille die uitdrukking moeten geven aan hun 'primitieve aard' en algehele gebrek aan 'beschaving'. Zie hierover bijvoorbeeld Meijer 2005, p. 124-151.

⁸⁷ Freriks 2000, p. 14, 29-32. Zie over de afkomst van Dermoût ook Andriani en Praamstra 2001.

nen zij als representanten van de Europese bevolkingsgroep (onbewust en onbedoeld) de koloniale beschavingsmissie. In hen tekent zich een afbrokkeling van de westerse suprematie en potentiële ontwrichting van de koloniale verhoudingen af waarvan het *going native* van verindischte Indo-Europese personages een regelrecht doemscenario vormt. ‘Rasvermenging’ leidt dus enkel tot de teloorgang van de Europese suprematie in de tropen. In deze visie valt een bevestiging van de *one-drop rule* te lezen en verbeeldt de verindischte Indo-Europese vrouw waartoe ‘rasvermenging’ uiteindelijk onherroepelijk leidt. Deze voorstelling is een oriëntalistische fantasie, of liever gezegd een koloniale nachtmerrie die doet vrezen voor de toekomst van het koloniaal project in Indië. De enkele positief geconnoteerde (natuurlijk-eenvoudige) uitzonderingen hierop zullen de lezer nauwelijks gerustgesteld hebben.

Een Indische roman lijkt niet compleet zonder een verindischte echtgenote, moeder of vriendin die te ‘Indisch’ is om in de ogen van andere personages voor Europees door te gaan. Zij fungeert als een metoniem, als een *pars pro toto*, voor de Indische cultuur. Verindischen kent als patroon in de literaire representatie van Indo-Europese vrouwen een lange nawerking en deze verindischte figuur is gaan behoren tot het standaardreertoire om Indië mee te verbeelden. Zij vormt een type dat ook in postkoloniale literatuur en cultuuruitingen geregeld opduikt: zij is de goedige, ongegeneerde Indische ‘tante’ die geen blad voor de mond neemt en zich niets van de Nederlandse conventies aantrekt – te denken valt aan de Indische tantes van Yvonne Keuls of Tante Lien van Wieteke van Dort. Zij is een vorm van gefossiliseerd discours (conventionele beeldvorming die na verloop van tijd is gaan gelden als algemeen geaccepteerde kennis over Indo-Europeanen en daardoor niet langer als koloniale visie herkend wordt). Zij doet dienst als de personificatie van Indië in postkoloniaal Nederland, waarbij de overwegend negatieve connotaties die haar van oorsprong omringen, hebben plaatsgemaakt voor een nostalgisch heimwee naar tempo doeloe, de zogenaamde goede oude tijd, toen Indië nog een kolonie van Nederland was.⁸⁸

⁸⁸ Zie hierover hoofdstuk 12. Ook treffen wij van verindischte Indo-Europese vrouwen talloze voorbeelden aan in de postkoloniale literatuur, met name in verhalen die zich geheel en al in de koloniale wereld afspelen en dus verbeeld worden vanuit de mentale realiteit die het koloniale denkkader schiep. Zie bijvoorbeeld “Paradise lost” uit Ferguson 1974 of “De Das” uit Mahieu 1960.

6 Zuiverheid

‘[Zij was] als ’n blanke lelie op een mestvaalt; al het vuil, dat door de grote [Indo-Europese] familie liep, ging rakelings langs haar heen, haar bespattend, zonder haar ook maar in ’t minst te besmetten.’

Uit: Maurits, *‘Ups’ & ‘Downs’ in het Indische leven* (1890)

Inleiding

In uitzonderlijke gevallen kunnen Indo-Europese vrouwen zich aan de veronderstelde negatieve gevolgen van ‘rasvermenging’ onttrekken. Lena Lugtens uit *‘Ups’ & ‘Downs’ in het Indische leven* (1890) van Maurits, op wie het openingscitaat slaat, is zo’n uitzondering. Zij blijkt niet van een westerling te onderscheiden. In haar is sprake van een zeldzaam evolutionair verschijnsel dat atavisme heet, want er heeft een erfelijke terugslag naar de vermeende natuurlijke of oorspronkelijke staat van de totok plaatsgevonden. Zij is door atavisme gezuiverd van haar ‘oosterse’ erfenis. Zij belichaamt het westerse schoonheids- en beschavingsideaal en wordt zelfs vergeleken met een lelie die in de culturele verbeelding het zinnebeeld van blankheid, reinheid en maagdelijkheid vormt. Wij treffen deze biogenetische visie op zuiverheid aan in het literaire werk van auteurs met een oriëntalistische blik op de koloniale wereld waarin Europese waarden, normen en omgangsvormen dus maatgevend zijn.

Zuiverheid kan ook gestalte krijgen in Indo-Europese vrouwen die door lijden gelouterd worden. In zulke gevallen lijken wij op het eerste gezicht niet met zuivere, maar met sensuele personages van doen te hebben. Deze vrouwen beschikken over een exotische schoonheid en grote sensualiteit, waardoor zij voor totoks onweerstaanbaar zijn. Naarmate de verhalen vorderen blijkt echter het leven een zuiverende uitwerking op deze personages te hebben. Het huwelijk speelt hierin een cruciale rol. Wij vinden deze personages hoofdzakelijk in feministische tendensromans die een kritische visie op de maatschappelijke positie van de Indo-Europese vrouw en het ‘gemengde’ huwelijk tentoonspreiden. In deze romans worden geracialiseerde toeschrijvingen verworpen: alle Indo-Europeanen zijn beschaafd of worden door het leven tot beschaafde personages gevormd en hun eigenschappen worden expliciet aan opvoeding en omgevingsinvloeden gekoppeld.

In de literaire representatie van Indo-Europeanen is zuiverheid een schaars patroon. Alleen nagenoeg ‘blanke’ vrouwen worden erdoor gekenmerkt, mannen nooit.¹ Deze vrouwen bevinden zich op de *shade bar* aan de meest lichte kant van het spectrum en worden gerepresenteerd als personages die in beschaving met totoks kunnen concurre-

¹ Zie hoofdstuk 8.

ren of hen zelfs voorbijstreven. Zij vormen de enige categorie Indo-Europese personages die zonder meer positief geconnoteerd wordt. In het literaire debat rond het 'gemengde' huwelijk vormen zij de uitzondering die de regel moet bevestigen: het 'gemengde' huwelijk pakt voor de totok ongelukkig uit, *tenzij* hij een door zuiverheid gekenmerkte Indo-Europese vrouw trouwt. In feministische tendensromans blijken westerse mannen bovendien zelf veelal van een zeer bedenkelijk beschavingspeil, wordt de Indo-Europese vrouw als slachtoffer van huiselijk geweld gerepresenteerd en het huwelijk als levensbestemming van de vrouw geproblematiseerd.

Omdat als zuiver gerepresenteerde Indo-Europese vrouwen over de eigenschappen beschikken die normaal gesproken alleen de meest beschaafde totoks ten deel vallen, vormen zij geen *blurred copy*, maar een *exact copy* van het westerse beschavingsideaal. Zij functioneren als rolmodellen en vormen een bedreiging voor de exclusieve positie van de totok als leermeester in Indië. In tendensromans worden zij zelfs uitgebeeld als martelaressen die hun leven in het teken stellen van een bepaalde maatschappelijke kwestie en zich bijvoorbeeld sterk maken voor de emancipatie van de Indo-Europeaan. In Eurocentrische teksten gaat het niet zozeer om de verheffing van een bepaalde groep, maar beschaven als zuiver gerepresenteerde Indo-Europese vrouwen de personages in hun omgeving. In de eerste bloeiperiode blijken zij hierin zeer succesvol en oefenen zij een positieve invloed op anderen uit. In de tweede bloeiperiode beïnvloeden anderen hen op een negatieve manier en worden zij het slachtoffer van hun onbeschaafde omgeving.

Door atavisme gezuiverd

Atavisme is een fenomeen uit de negentiende-eeuwse evolutieleer dat de spontane terugkeer van verloren gewaande eigenschappen van voorouders in het nageslacht beschrijft. De eerste vermelding ervan in het *WNT* dateert uit 1886, wat betekent dat het begrip zijn weg gevonden had naar het maatschappelijke domein, waarin het functioneerde als een populairwetenschappelijke notie om allerlei opmerkelijke eigenschappen van mensen, dieren en planten te verklaren.² In de Indische literatuur komt atavisme tot uitdrukking in teksten met een biogentische (veelal Eurocentrische) visie op 'rasvermenging' en krijgt het op drie manieren gestalte: als terugslag naar een vermeende natuurlijke of oorspronkelijke staat (die van de totok of die van de inheemse oermoeder); als een gelukkige samenloop van erfelijke factoren waardoor nakomelingen alleen positief geconnoteerde eigenschappen erven; als een optelsom van negatieve 'raseigenschappen' van beide voorouders. In de literaire representatie van Indo-Europeanen is atavisme meestal op die laatste manier aanwezig en gelden atavistische personages als een waarschuwing tegen 'rasvermenging'. In uitzonderlijke gevallen is er sprake van een positieve vorm, waardoor Indo-Europese personages voor totoks doorgaan of het beste van beide werelden in zich verenigen.

² Online *WNT*, geraadpleegd op 14-09-2015.

Blanke lelies

Atavisme kan in Indo-Europese vrouwen gestalte krijgen in een erfelijke terugslag waardoor zij als volkomen westers gerepresenteerd worden. Lena uit *'Ups' & 'Downs' in het Indische leven*, de blanke lelie uit het openingscitaat, stamt uit de koloniale elite en is de dochter van de Indo-Europese Clara en de Hollandse Lugtens. In haar is de oosterse erfenis volledig tenietgedaan, want zij is volgens de verteller 'geheel het Lugtens-type, zonder enige schijn der inlandse herkomst van moederszij'.³ Aan haar worden voortdurend haar 'mooie blonde haar', 'grote diepblauwe ogen', 'nette slanke leest' en 'roze-blanke blondinhals' benadrukt.⁴ Zij is niet van een totok te onderscheiden: zij draagt nooit een sarong en kabaja, maar altijd eenvoudige katoenen japonnen, eet liever boterhammen dan *roedjak* en is het enige Indo-Europese personage van wie het taalgebruik niet door een Indische tongval of woordenschat gekenmerkt wordt. Zij is volkomen westers in haar voorkomen en manier van doen.

Daarnaast krijgt Lena louter typische westerse karaktereigenschappen toegeschreven. De verteller verbeeldt haar als een 'knap, verstandig, door en door lief en fatsoenlijk meisje'.⁵ Volgens haar verloofde beschikt Lena over een 'onbesproken en onbaatzuchtige aard, [...] ongerepte kuisheid en lief, edel karakter'.⁶ Zij doet altijd wat zij rechtvaardig acht, ook als dit in haar eigen nadeel is. Zo staat zij erop de speelschulden van haar moeder uit haar bruidsschat terug te betalen, alhoewel zij juridisch gezien hiertoe niet verplicht is. Zij lijkt een vreemde eend in de bijt van haar familie die zich steeds dieper in de schulden steekt en langzaam maar zeker tot kampongniveau afzakt. Behalve met een lelie op een mestvaalt vergelijkt de verteller haar met 'een hoger wezen, dat uit andere sferen toevaltig in hun miserabel troepje was verdwaald'.⁷ Lena wordt dus gerepresenteerd alsof zij in schoonheid en karakter hoog boven haar familieleden uitstijgt en wordt als totok uitgebeeld, wat in de roman een scala van positieve connotaties met zich meebrengt.

Dat deze vorm van atavisme uitzonderlijk is en dat het om bijzondere personages gaat, is bij zulke personages reeds op jonge leeftijd duidelijk. Edith uit het verhaal "Geketend" uit de verhalenbundel *Indische huwelijken* (1877) van Annie Foore is de dochter van een totok en diens njai. Hoewel zij nog maar een klein meisje is, noemt haar vader haar al 'ernstig' en 'fijngevoelend'.⁸ Zij blijkt als kind reeds verstandiger dan menig volwassene. De verteller spreekt van haar 'ernstige vragen, die van zoo diep nadenken getuigden'.⁹ Daarnaast beschikt zij over een 'fijn besnaard gemoed' en kan zij 'reeds mede gevoelen met hen die lijden'.¹⁰ Zij wordt dus gekenmerkt door grote intellectuele en empathische

³ Daum 1998, p. 435.

⁴ Daum 1998, p. 580, 622.

⁵ Daum 1998, p. 607.

⁶ Daum 1998, p. 704.

⁷ Daum 1998, p. 737.

⁸ Foore 1895, p. 115.

⁹ Foore 1895, p. 140.

¹⁰ Foore 1895, p. 140.

capaciteiten en heeft een louterende invloed op de personages in haar omgeving, want '[v]an een bewolkt voorhoofd kust ze met haar reine lippen de rimpels weg; brandende tranen droogt ze met haar zijden krullen; een verbitterd gemoed brengt ze tot kalmte door haar schuldeloos gekeuvel'.¹¹ Zij wordt door de verteller dan ook 'het schoone zieltje' genoemd en met een engel vergeleken.¹²

Dat Edith een concubinaatsdochter is, valt niet te merken. Zij wordt gerepresenteerd als een 'raszuivere' Europeaan met haar 'lange blonde krullen', 'heerlijke oogen' en 'haar fijne edele gezichtje'.¹³ Zij lijkt sprekend op haar vader die volgens de verteller eveneens een 'edel, blond gelaat' heeft.¹⁴ In de uitbeelding van zowel Edith als haar vader wordt een moreel waardeoordeel tot uitdrukking gebracht. Edith is dus met haar schone zieltje, edele gezichtje en schuldeloos gekeuvel in schoonheid en moraliteit ver verheven boven de andere personages die in meer of mindere mate door 'oosterse' eigenschappen gekenmerkt worden. Bovendien heeft zij deze uitmuntende kwaliteiten naar het schijnt van haar Hollandse vader geërfd. Haar zusje Nora blijkt daarentegen 'bruin' uitgevallen en aardt volledig naar haar inheemse moeder.¹⁵ In haar is eveneens sprake van atavisme, maar dan van een terugslag naar een vermeende primitieve oosterse in plaats van beschaafde westerse staat.

Indo-Europese vrouwen die als (ras)zuiver en dus als atavistische totoks gerepresenteerd worden, hebben een beschavende werking op hun omgeving. Lena brengt Eddy Markens die in Indië geboren is en de negatieve invloed van de tropenzon aan den lijve ondervonden heeft, op het rechte pad. Hoewel hij aanvankelijk alleen op haar bruidsschat uit is, raakt hij tot over zijn oren verliefd op Lena en verandert hij van een opportunistische leegloper in een hardwerkende, fatsoenlijke Europeaan. Lena heeft letterlijk een ander mens van hem gemaakt:

Ajakkes, hoe was het toch mogelijk...? Dat begreep hij nu helemaal niet. 't Was net of dat frisse mooie meisje, zo rein naar lichaam en ziel, een stroom van kiesheid en fijngevoeligheid in hem had doen varen! Als hij nu dacht aan al die Jan en allemans vrouwen, waarmee hij zich had opgehouden in z'n leven, dan degouteerde [walgde] 't hem.¹⁶

Eddy komt uiteindelijk 'zedelijk en maatschappelijk terecht' en heeft dat naar eigen zeggen aan Lena te danken.¹⁷ Lena brengt eveneens haar sensuele Indo-Europese moeder tot inkeer: 't Was of die feiten [haar promiscue gedrag en speelschulden] haar hard in het gezicht sloegen, en een afkeer bij haar wekten tegen haarzelf en haar leven'.¹⁸ Ook Clara betert haar leven, breekt van de ene op de andere dag met haar verleden en verandert in een

¹¹ Foore 1895, p. 140-141.

¹² Foore 1895, p. 141.

¹³ Foore 1895, p. 141, 165.

¹⁴ Foore 1895, p. 155.

¹⁵ Foore 1895, p. 159-160.

¹⁶ Daum 1998, p. 712-713.

¹⁷ Daum 1998, p. 665.

¹⁸ Daum 1998, p. 714.

devoot christen om boete te doen voor haar zede- en bandeloze bestaan.

Trude van der Kooy uit *Suikerfreule* (1925), een roman van Henri van Wermeskerken, oefent een beschavende invloed op haar Hollandse stiefmoeder uit. In deze tekst worden op kluchtige wijze de sociale verhoudingen tussen Hollanders en Indo-Europeanen ge-problematiséerd. Trude is het zeventienjarige voorkind van een onbeduidende employee op een Javaanse suikerfabriek. In haar is sprake van atavisme, want volgens haar stiefmoeder zou men 'niet zegge dat ze Indisch bloed in der aderen had'.¹⁹ Bovendien blijkt zij als meisje uit de koloniale elite veel beschaafder dan haar stiefmoeder, een volksvrouw uit Amsterdam. In hun representatie wordt dan ook niet zozeer een ras-, maar een standsverschil tot uitdrukking gebracht. Hier is dus niet de Hollandse echtgenote het vanzelfsprekende symbool van beschaving die het verindischte voorkind Europese waarden en normen moet bijbrengen, maar zijn de rollen omgedraaid en moet het voorkind de Hollandse stiefmoeder beschaven. In de roman wordt dit beschavingsproces 'verindischen' genoemd.

Hoewel verindischen doorgaans als een proces van moreel en zedelijk verval opgevat wordt, wordt het hier als een positief verschijnsel geïnterpreteerd: de stiefmoeder moet haar Hollandse manieren en vooroordelen afleren en vertrouwd raken met de Indische omgangsvormen. Dit valt niet mee, want zij houdt aanvankelijk vast aan haar Hollandse zienswijze die gekleurd wordt door onverholen racisme. Deze racistische denkbeelden worden in *Suikerfreule* keer op keer ontkracht. Haar totok-echtgenoot zegt bijvoorbeeld dat het niet uitmaakt dat de buurvrouw 'zwarter' is dan zij, omdat zij door de functie van haar man in hoger aanzien staat en dus zo behandeld moet worden. Bovendien kan het beschavingsniveau van een personage niet aan etnische afkomst afgelezen worden, waardoor verschillen in representatie aan sociale en niet aan geracialiseerde factoren worden toegeschreven. In *Suikerfreule* vormt het Indische en niet het Hollandse vanzelfsprekend de norm en draait Van Wermeskerken het traditionele culturele rollenpatroon om.²⁰

In deze van oosterse elementen gezuiverde personages is sprake van een omkering van de *one-drop rule*: zij blijken alleen de 'westerse' eigenschappen van hun vader geërfd te hebben, terwijl de 'oosterse' erfenis van hun moeder tenietgedaan is. In hen heeft een terugslag naar een vermeende oorspronkelijke Europese staat plaatsgevonden, waardoor de 'rasvermenging' ongedaan gemaakt is en er regressie in plaats van degeneratie plaatsgevonden heeft. Niet alleen beschikken deze Indo-Europese vrouwen over een 'blank' uiterlijk, ook hebben zij een 'westers' karakter en worden zij als intelligent, doortastend en onbaatzuchtig verbeeld. Van de 'oosterse' eigenschappen, zowel positieve als negatieve, is in hen geen spoor te bekennen. Dat het om personages van Indo-Europese afkomst gaat, moet uit hun familiegeschiedenis opgemaakt worden. Zij vormen dan ook geen hy-

¹⁹ Van Wermeskerken 1925, p. 103.

²⁰ De roman is gebaseerd op het gelijknamige toneelstuk uit 1917 en verfilmd in 1934. *Suikerfreule* is zelfs de eerste Nederlandse speelfilm over Indië en heeft als toneelstuk, roman en film dus veel belangstelling genoten. In dit verband is het succes van *Suikerfreule* opmerkelijk, aangezien in het tijdsgewricht waarin het toneelstuk opgevoerd en de roman en film uitgebracht werden, het Hollandse in etnisch en sociaal opzicht de norm vormde.

bride personages, maar zijn volledig westers. Zij worden te boek gesteld als blanke lelies die in schoonheid en beschaving ver boven hun omgeving verheven zijn en functioneren als Europese rolmodellen voor de andere personages die aan hen een voorbeeld kunnen of zouden moeten nemen.

Atavistische martelaressen

Indo-Europese vrouwen kunnen ook enkel de goede 'raseigenschappen' van beide voorouders erven. Op twee voorbeelden hiervan uit de tweede bloeiperiode van de Indische belletristiek wil ik nader ingaan. Het eerste voorbeeld is Christine "Non" Camphuys uit *Halfbloed* (1946) van Johan Fabricius, een pauperroman die over het leven van kleine Indo's in Batavia verhaalt. Het tweede voorbeeld is Loudy van Kranenburg uit *Indo* (1935), een tendensroman van Jo Manders die in Deli onder de koloniale elite gesitueerd is. Hoewel het hier gaat om twee romans die zich op zeer uiteenlopende locaties (Deli versus Java) en in verschillende milieus (koloniale elite versus onderklasse) afspelen, is er een aantal opmerkelijke overeenkomsten waar het de representatie van zuiverheid betreft. In Loudy en Non is geen sprake van een ontkrachting of omkering van de *one-drop rule*, maar in hen heeft een gelukkig samenloop van erfelijke factoren gezorgd dat zij alleen de positieve 'westerse' en 'oosterse' raseigenschappen geërfd hebben. Bovendien zijn zij in schoonheid en beschaving boven hun omgeving verheven, ook al slagen zij er niet in een verheffende invloed op anderen uit te oefenen en worden zij het slachtoffer van hun omgeving.

Non komt uit een door en door 'vermengde' familie en heeft zowel een Indo-Europese vader als moeder. Wij komen niet te weten van wie zij haar zuivere eigenschappen geërfd heeft; wel dat 'rasvermenging' in haar geval geleid heeft tot een uitzonderlijk positief resultaat. Zij heeft een 'okerkleurige huid', een 'weelderige vlecht van zwart haar' en 'grote donkere ogen', maar ook een serieuze levensinstelling: zij leert goed op school en doet in de avonduren een cursus in handelscorrespondentie.²¹ In haar heeft het beste van beide voorouders zich verenigd, want zij beschikt zowel over exotische schoonheid als westerse beschaving. Zij lijkt volgens de verteller dan ook helemaal niet op haar zuster en broer: 'Zij haakte niet naar pretjes, zoals Rosa, niet naar avontuur, zoals Boeng'.²² Iedereen heeft hoge toekomstverwachtingen van haar en zij is het enige personage dat zich in potentie uit de stand van kleine Indo's waartoe haar familie behoort, kan verheffen.

Hoewel in schoonheid en beschaving een voorbeeld voor anderen, heeft Non geen verheffende invloed op haar omgeving, maar ondervindt zij juist de negatieve invloed die van haar familie uitgaat. Zij wordt gerepresenteerd als een martelaar die zich opoffert om haar verpauperende familie te redden. Terwijl haar zuster Rosa als 'amusementshoertje' bekend staat en haar broer Boeng op verdenking van moord in de gevangenis zit, steelt haar broer Sjors tweehonderd gulden uit de kas van zijn werkgever om hiervan juwelen te kopen voor zijn minnares uit de kampong. Dit lijkt de genadeslag voor de familie. Haar

²¹ Fabricius 1946, p. 28, 19, 36.

²² Fabricius 1946, p. 49.

grootmoeder en vader zijn radeloos, maar Non neemt een onbaatzuchtig en rigoureuus besluit:

Het geld moest er vóór maandag [wanneer de diefstal aan het licht zal komen] zijn, en zij, Non, had de verplichting op zich genomen daarvoor te zorgen. In haar verwarde gedachten scheen het haar zelfs toe, dat zij het beloofd had. Aan wie, wist zij niet meer, maar men verwachtte redding van haar.²³

Zij wil de tweehonderd gulden verkrijgen door haar maagdelijkheid te verkopen. Zij schaamt zich voor dit plan en weet zich er 'onzegbaar door besmeurd', maar ziet geen andere uitweg en biedt zich aan een rijke Chinees aan.²⁴ Zij is dus bereid om haar zuiverheid voor haar verloederde familie op te offeren. In dit verband is haar eigenlijke naam, Christine, veelzeggend: net als Christus brengt zij een groots offer voor de zonden van anderen. Hoewel zij in moreel en zedelijk opzicht ver boven haar omgeving uitstijgt en dus een 'blanke lelie op een mestvaalt' genoemd kan worden, wordt zij in tegenstelling tot de voorgaande als zuiver gerepresenteerde personages wel door het 'vuil' uit haar familie bespat. Zij wordt dan ook zowel als een voorbeeld voor, als slachtoffer van haar stelende, moordende en hoererende omgeving verbeeld.

Loudy is de dochter uit het concubinaat van de Hollandse Van Kranenburg. Zij is geboren in Deli, maar opgegroeid in Holland. Hoewel zij ernaar verlangt om haar geboorteland terug te zien, voelt zij zich geenszins Indisch, maar beschouwt zichzelf juist als Hollands: 'ik ben ook niet Indisch! Nou ja, ik werd in Deli geboren! Maar ik ben mensch geworden in Holland; in denken en voelen dus heelemaal Hollandsch!'²⁵ Bovendien ziet zij er nagenoeg westers uit. Zij heeft een 'blanke' huid, blond haar en een 'fijn-besneden gezichtje' waarin volgens de verteller 'alleen de donkere, bijna zwarte oogen en de iets te zware jukbeenderen het Javaansche bloed verrieden, dat haar door de aderen stroomde'.²⁶ In haar is sprake van een uitzonderlijke vorm van atavisme, waardoor zij enkel de goede 'raseigenschappen' van beide voorouders geërfd heeft. Haar vader beschrijft haar bijvoorbeeld als volgt:

de kleine vijfjarige Loudy [van toen], het opvallend mooie kindje, in lichaamsbouw en natuurlijke gratie de moeder gelijkend; intelligentie en levendigheid het erfdeel van haar vaders ras. En de Loudy van nu had de belofte van haar jeugd niet te schande gemaakt. Het tweeëntwintigjarige meisje was een even volmaakte schoonheid als het kind toen. Slank als een jonge cocospalm; tenger en buigzaam als het riet; kleine, sierlijke handen en voeten; de uitdrukking van haar lief gezicht innemend en bekorend.²⁷

²³ Fabricius 1946, p. 180.

²⁴ Fabricius 1946, p. 178.

²⁵ Manders 1935, p. 11.

²⁶ Manders 1935, p. 2.

²⁷ Manders 1935, p. 3.

Indo is een tendensroman die tegen racisme in het geweer komt. Paradoxaal genoeg reproduceert de roman allerlei geracialiseerde denkbeelden. De kwaliteiten van Loudy worden op geracialiseerde wijze geduid en aan erfelijke factoren toegeschreven. Zo maken haar lichaamsbouw en natuurlijke gratie die zij van haar moeder geërfd heeft, volgens de verteller een 'voortreffelijk danseuse' van haar.²⁸ Daarnaast is zij net als haar vader dol op leren en heeft zij 'geen idee, hoe een leven in te richten zonder lessen, zonder studie, zonder werk!'²⁹ In Holland heeft zij het tot meester in de rechten gebracht; in Deli wordt zij aangesteld als particulier secretaris van de directie van de H.M.D. (Handelsmaatschappij Deli). Loudy erft dus haar schoonheid en elegantie van haar oosterse en haar intelligentie van haar westerse voorouder. Bovendien worden de andere Indo-Europese personages uit dit verhaal, zoals de sensuele Beep en verindischte Lies uit de voorgaande hoofdstukken, op stereotiepe wijze gerepresenteerd. De roman probeert dus slechts discriminatie en niet de onderliggende rasideologieën te ontkrachten, hetgeen toont hoe diepgeworteld die denkbeelden destijds waren.

Met het beste van twee werelden in zich verenigd, gaat Loudy ogenschijnlijk een glansrijke toekomst tegemoet. Niets blijkt echter minder waar, want zij wordt het slachtoffer van racisme. De roman speelt zich af in een tijd waarin het Hollandse inmiddels de onverbiddelijke norm vormt. Bovendien is het verhaal gesitueerd in Deli, waar geracialiseerde grenzen scherper getrokken werden dan op het van oudsher 'vermengde' Java.³⁰ Loudy ondervindt die rassentegenstellingen aan den lijve. De 'raszuivere' personages beschouwen haar ondanks haar westerse voorkomen en opvoeding niet als hun gelijke, maar als ander omdat zij in hun ogen Indisch is. Bovendien blijkt de neerbuigende behandeling die haar ten deel valt volgens de verteller symptomatisch in Deli:

Waar ze kwam, kreeg ze eerst het merkwaardig[e] psychologisch[e] verschijnsel der massa-haat te overwinnen. Van wat in normale omstandigheden als een bijkomstigheid geaccepteerd zou zijn, werd nu een sensationneelen ophef gemaakt als was Loudy het eerste indische meisje, dat Deli's bodem betrad.³¹

De verteller spreekt zelfs van 'den Delischen Indo-afkeer'.³² Haar overwegend 'raszuivere' omgeving laat haar op allerlei manieren voelen dat zij er niet bij hoort. Haar verloofde, een Hollandse jeugdliefde die zij achterna gereisd is naar Deli, behandelt haar opeens zeer afstandelijk en maakt geen haast om met haar herenigd te worden. Hij brengt zijn tijd liever door in het gezelschap van de Hollandse Katie Dorloo, een losbandige opzichtige vrouw die de reputatie van 'meest beruchte mannenverleidster van den Oostkust' heeft, maar die ondanks haar bandeloze bestaan blijkbaar in hoger sociaal aanzien staat dan de onberispelijke Loudy.³³ Waar de hiervoor besproken blanke lelies op grond van

²⁸ Manders 1935, p. 52.

²⁹ Manders 1935, p. 77.

³⁰ Nieuwenhuys 1978, p. 346.

³¹ Manders 1935, p. 38.

³² Manders 1935, p. 38.

³³ Manders 1935, p. 23.

Hoofdkantoor van de Deli Maatschappij te Medan (1931), die model gestaan heeft voor de Handelsmaatschappij Deli uit *Indo* (collectie KITLV).

hun westerse uiterlijk en karakter tot de totoks gerekend worden, hanteren de westerse personages voor Loudy onverbiddelijk de *one-drop rule*: omdat zij inheems 'bloed' in haar familiegenealogie heeft, geldt zij niet als een 'volbloed' Europeaan, maar is zij voor eens en altijd een ander.

De racistische behandeling zoals Loudy in Deli ondergaat, is haar eerder nooit ten deel gevallen; ook niet in Nederland waar zij volgens de verteller zelfs 'erg gezocht [was] onder de jongelui'.³⁴ Zij wordt door haar overwegend 'raszuivere' omgeving uitgesloten uit de totok-kringen waartoe zij tot dan toe behoord heeft. Doordat zij zichzelf altijd als Hollands beschouwd heeft, maar door haar omgeving niet langer als zodanig behandeld wordt, komt zij in een identiteitscrisis terecht: zij weet niet langer wie zij is en waar zij thuis hoort. Hoewel zij haar gevoelens van onbehagen en ontreddeering later aan rassendiscriminatie zal wijten, raakt zij er aanvankelijk van overtuigd dat 'rasvermenging' tot 'disharmonie' leidt. Zij mist naar eigen zeggen 'de harmonie, die innerlijk en uiterlijk leven in overeenstemming brengt'.³⁵ Ook haar vader gelooft hierin:

³⁴ Manders 1935, p. 22.

³⁵ Manders 1935, p. 112.

Een groep Deli-planters (collectie KITLV).

Zijn kinderen, door hun afstamming lijdend aan de gespletenheid van ziel, welke voor hen den weg door het leven zwaarder maakte dan voor anderen. Die Loudy tot een pijnlijke zelf-analyse bracht en van Beep een uit den band springende genietster had gemaakt.³⁶

Hierin klinken negentiende-eeuwse ideeën over ‘rasvermenging’ door, zoals de notie dat ‘rassen’ natuurlijke eenheden vormen en dat een schending van die eenheid leidt tot ‘geestelijke disharmonie’ en ‘een gemis van verwantschapsgevoel tegenover familie, volk of ras’.³⁷ Daarnaast sluiten dergelijke opvattingen naadloos aan bij de zogenoemde *marginal man thesis*, een geheel aan denkbeelden over marginaliteit dat uit de sociale wetenschappen afkomstig is. Hoewel die ideeën oorspronkelijk betrekking hadden op culturele (sociale) vermenging, werden zij door wetenschappers al gauw hoofdzakelijk in geracialiseerde (biologische) zin gebruikt. ‘Halfbloeden’ werden verondersteld in de marge van twee werelden te leven zonder zich voldoende te kunnen aanpassen aan één van beide waardoor marginaliteit in toenemende mate met een gemoedstoestand geassocieerd werd. Deze zienswijze leende zich eenvoudig voor de verschonende interpretatie dat niet de koloniale machtsverhoudingen of racisme een probleem vormden, maar de onaangepaste ‘disharmonische’ geest van het ‘vermengde’ individu. ‘Rasvermenging’ veroorzaakte in deze visie onoplosbare persoonlijkheidsproblemen en leidde tot allerlei ‘onwenselijke’ ideeën en gedragingen zoals rassenbewustzijn en emancipatiestreven.³⁸

De *marginal man thesis* beleefde haar hoogtijdagen tijdens het interbellum, de periode waarin *Indo* verscheen, en bleef niet beperkt tot het wetenschappelijke domein,

³⁶ Manders 1935, p. 136.

³⁷ Zie hoofdstuk 3.

³⁸ Furedi 2001, p. 33-34.

maar vond breed ingang in de populaire cultuur.³⁹ Loudy wordt verbeeld als een *marginal woman* in wie de 'disharmonie' langzaam maar zeker uitgroeit tot rassenbewustzijn. Zij krijgt steeds meer Indo-Europese vrienden die met dezelfde achterstelling en uitsluiting te maken hebben, komt al gauw in louter Indo-Europese kringen terecht en raakt betrokken bij "Ons Verbond", een organisatie die opkomt voor de belangen van Indo-Europeanen en die als een literair equivalent van het Indo-Europeesch Verbond gezien kan worden.⁴⁰ Zij verandert van iemand die zich aanvankelijk als volledig westers beschouwt, in een hybride personage met een kritische visie op de koloniale samenleving en de machtsverhoudingen daarbinnen. In Loudy is sprake van *intentional hybridity* waarbij zij niet alleen kritiek heeft op totoks en hun denkbeelden over etnische superioriteit, maar ook op Indo-Europeanen die volgens haar ten onrechte lijden aan een minderwaardigheidscomplex of bestaande geracialiseerde vooroordelen bevestigen door zich over te geven aan een bandeloos en werkeloos leven.

In de eerste plaats bekritiseert Loudy de totok die zich vanwege zijn afkomst superieur acht aan Indo-Europeanen, terwijl hij deze bevolkingsgroep zelf gecreëerd heeft door middel van het concubinaat. Zij koestert 'een moeilijk verholten weerzin' tegen dit koloniale instituut, ook al is zij zelf uit een dergelijke verbintenis geboren.⁴¹ Haar inheemse moeder is kort na Loudy's vertrek naar Europa gestorven, waarop haar vader een nieuwe huishoudster gezocht heeft. Loudy neemt het haar vader zeer kwalijk tot twee keer toe in concubinaat geleefd te hebben: 'En toen moest je dadelijk wéér een huishoudster nemen! [...] Hoe kòn je!! Beesten zijn jullie, mannen!'⁴² Zij vindt het erger om uit een concubinaat geboren te zijn, dan uit een Indo-Europese familie. Tegen Lies, een Indo-Europese vriendin, zegt zij:

Stond jij ooit zoo alleen als ik? Jij hebt een moeder, die je begrijpen kan, meevoelen! Die is zelf indisch, ze kan dus weten hoe de houding van de 'anderen' is! Ze heeft misschien zelf geleden, wat jij nu lijdt! Jou [sic] leven heeft een doel: je kunt probeeren je kinderen te besparen wat jij ondervond. Maar ik? Wie heb ik? Wie staat mij zoo na? Een moeder heb ik nooit gehad! Ze werd van mij afgenomen omdat het zooveel beter is Westersch te zijn dan Oostersch! Het was háár dood! Wat beteekent het offer van dit leven tegenover de winst van een adept voor de Westersche beschaving!!! Dat ik de liefde, de warmte, de innigheid, waarmee alleen maar een moeder het kinderhart kan stillen, moest missen, wat doet ook dát er toe?⁴³

Loudy vindt dat zij een (te) hoge prijs heeft moeten betalen om een zogenoemde adept van de westerse beschaving te worden, terwijl zij in Deli paradoxaal genoeg 'altijd maar weer merkt niet voor vol te worden aangezien'.⁴⁴ Daarnaast twijfelt zij openlijk aan de ver-

³⁹ Furedi 2001, p. 28-29.

⁴⁰ Zie hoofdstuk 3.

⁴¹ Manders 1935, p. 80.

⁴² Manders 1935, p. 78.

⁴³ Manders 1935, p. 112.

⁴⁴ Manders 1935, p. 22.

meende superieure status van het Europese ‘ras’: ‘Bestaat er eigenlijk zooiets als moreele superioriteit van een bepaald ras? Of leeft er alleen maar de zucht naar macht en vrees, vrees overheerscht te worden, onder allen?’⁴⁵ Hiermee tornt zij dus aan bestaande rassenhierarchieën en stelt zij de koloniale onderneming ter discussie.

Loudy heeft niet alleen kritiek op totoks, maar ook op Indo-Europeanen die zich volgens haar ten onrechte minderwaardig voelen. Zij hekelt Indo-Europeanen die het ‘Indisch bloed’ in hun familie voor de buitenwereld verzwijgen: ‘Het leek of de geboorte uit een indische vader of moeder, het hebben van veel of weinig indisch bloed een misdaad was, die diep verborgen moest blijven’.⁴⁶ Zij noemt het kleinzielig dat mensen afgerekend worden op hun afkomst, maar *ook* dat sommige Indo-Europeanen daarom voorwenden tot de ‘volbloed’ Europeanen te behoren:

Het is niet alleen zielig, het is klein onze bewuste of onbewuste hang naar zoogenaamd pur sang bloed! In de allereerste plaats moeten wij zelf demonstreeren, dat niet de huidkleur de waarde van den mensch bepaalt, maar wel zijn waarachtigheid. We kunnen desnoods ongenaakbaar zijn, maar nooit mogen we in den Westerling om zijn kleur onze meerdere zien.⁴⁷

Loudy is van mening ‘dat “ras” geen voorrecht is en dat wij op onze bloedmenging van Oost en West trots behooren te gaan’.⁴⁸ Zij strijdt dus tegen rassendiscriminatie van Europese zijde enerzijds en het etnische minderwaardigheidscomplex van Indo-Europese zijde anderzijds, en heeft daarmee een emancipatoire missie te vervullen: ‘Wij Indo’s [...] zijn Nederlanders en als zoodanig voelen we ons, willen we onszelf erkend zien! We verzetten ons tegen iedere miskennis in dat opzicht, we nemen geen genoegen met een zoveelste plaats’.⁴⁹ Loudy meent dat elk ‘ras’ ‘zijn eigen onverbiddelek recht op erkenning van de onmisbaarheid zijner soort in heelal en maatschappij [heeft]’ en dat Indo-Europeanen het beste van beide oosterse en westerse ‘rassen’ in zich bergen.⁵⁰ Om deze boodschap te verkondigen reist zij stad en land af:

We moeten niet strijden om te hebben, maar om te zijn! Mensch! Met dien verstande, dat we den Westerschen graad in algemeene ontwikkeling als norm stellen, maar de intuïtieve oostersche levenswijsheid niet verliezen. Dat we het meerdere van onze Oostersche erfenis niet wegsmijten om naar het mindere van het Westersche te haken: het geschenk van fijn gevoel niet verloochenen om ons de grove onaandoenlijkheid van het Westen aan te meten. De rust, de waardigheid, het stijlvolle gebaar van den Oosterling, dat alles probeeren we opzettelijk kwijt te raken om in godsnaam maar voor een schreeuwerige, houdingslooze, jachtende Westerling gehouden te worden.⁵¹

⁴⁵ Manders 1935, p. 199.

⁴⁶ Manders 1935, p. 136.

⁴⁷ Manders 1935, p. 174.

⁴⁸ Manders 1935, p. 201.

⁴⁹ Manders 1935, p. 200.

⁵⁰ Manders 1935, p. 199.

⁵¹ Manders 1935, p. 173-174.

Ook heeft ze een oplossing voor mogelijke gevoelens van disharmonie: 'wanneer we de sleutel der harmonie tusschen deze beide [Oost en West] vinden kunnen, dan hebben we het geheim ontdekt met onszelf, met leven en maatschappij verzoend te raken'.⁵² Zij propageert dus een hybride identiteit waarbij de Indo-Europeaan een sleutelpositie inneemt tussen 'blank' en 'bruin' en een optelsom is van de *goede* in plaats van de slechte 'raseigenschappen' van zowel de oosterling als de westerling. Zijzelf vormt daar reeds de belichaming van in de roman en heeft haar oorspronkelijke gevoelens van disharmonie weten om te zetten in *agency* (daadkracht en handelingsvermogen). Zij transformeert van een personage dat zich aanvankelijk als 'heelemaal Hollandsch' identificeert, in een voorvechtster van Indo-Europese belangen. Paradoxalerwijs komen haar rassenbewustzijn en emancipatiestreven, precies hetgeen waarvoor in de *marginal man thesis* gevreesd wordt, voort uit de sociale verhoudingen en niet uit haar persoonlijkheid of gemoedstoestand van 'halfbloed': de Deliaanse maatschappij maakt van haar een maatschappijkritisch hybride personage en blijkt de oorzaak van haar zogenaamde sociaal onwenselijke opvattingen.

Loudy verwerft naam en faam met haar strijd voor de verheffing van de Indo-Europeaan. Na jarenlange inzet zonder resultaten raakt zij echter teleurgesteld: 'de groote, groote massa zag tot haar op als een heilaanbrengster. Ze was echter voor hen een godin, die ze met veel geestdrift aanbaden, maar voor wie ze vergaten te werken'.⁵³ Ook komt zij in aanraking met volledig verindischte Indo-Europeanen uit de koloniale onderklasse die haar met afschuw vervullen en die haar doen beseffen dat deze als liederlijk uitgebeelde groep het beeld voor *alle* Indo-Europeanen in de koloniale maatschappij bepaalt. Zij zegt over hen: 'In de algemene appreciatie werden we [Indo-Europeanen uit de koloniale elite] de dupe van een fatale ras- en standsverwarring'.⁵⁴ Aan deze beeldvorming hebben volgens haar zowel totoks die dit standsverschil niet opmerken en onderkennen, als Indo-Europeanen die zich tot inheems peil laten afzakken in plaats van zich proberen te verheffen, schuld. Uiteindelijk laat zij de Indo-Europese zaak rusten en gaat zij zich inzetten voor allerhande gemarginaliseerde groepen om zo te werken aan de 'Broederschap der Menschheid'.⁵⁵

Loudy blijkt in moreel en zedelijk opzicht dus ver boven de mensen uit haar omgeving, zowel Hollanders als Indo-Europeanen, uit te stijgen. Zij transformeert van een geknakte lelie die onder racisme gebukt gaat, in een martelares voor Indo-Europese emancipatie. Dat zij voorgesteld wordt als een Indo-Europees in plaats van westers rolmodel, heeft te maken met het tijdsgewricht waarin de roman verscheen. *Indo* werd gepubliceerd in de jaren dertig, tijdens de hoogtijdagen van het Indo-Europeesch Verbond dat opgericht was 'uit den noodzaak tot zelfverdediging tegen de achteruitstelling van den Indo' en ter bevordering van diens 'sociale, moreele intellectuele en economischen ontwikkeling'.⁵⁶

⁵² Manders 1935, p. 174.

⁵³ Manders 1935, p. 203.

⁵⁴ Manders 1935, p. 188.

⁵⁵ Manders 1935, p. 204.

⁵⁶ *Onze Stem*, geciteerd in Meijer 2004, p. 58.

Deze emancipatoire beweging bereikte haar hoogtepunt in omvang en organisatie in de jaren dertig en was in vrijwel alle aspecten van het sociaal-maatschappelijk leven in Indië vertegenwoordigd.⁵⁷ In de Indische literatuur belichaamt Loudy het ideaal van de zelfbewuste Indo-Europeaan dat het Indo-Europeesch Verbond voorstond. De emancipatie van Indo-Europeanen viel samen met de opkomst van het Indonesische nationalisme en gold als een grote bedreiging voor de positie van de totok die vreesde dat zijn rol als leermeester in Indië binnenkort wel eens uitgespeeld zou kunnen zijn.

Door lijden gelouterd

Zuiverheid kan ook gestalte krijgen in Indo-Europese vrouwen die aanvankelijk als oosters, maar naarmate het verhaal vordert steeds meer als westers gerepresenteerd worden. Terwijl de blanke lelies *van nature* goed zijn en goed doen, omdat zij alleen positieve 'ras-eigenschappen' geërfd hebben, geldt dat niet voor de Indo-Europese vrouwen uit deze paragraaf. Zij ondergaan een ontwikkelingsproces en worden door het leven gevormd: door hun opvoeding en hetgeen zij meemaken. In alle gevallen blijkt het huwelijk een cruciale rol in het leven van deze Indo-Europese vrouwen te spelen. Zij worden uitgebeeld als personages met sensuele trekjes die in de loop van de romans verdwijnen en plaatsmaken voor zuivere eigenschappen. Zij blijken dus in staat tot persoonlijke groei. In hen is geen sprake van atavisme, maar zij worden door lijden gelouterd. In hun representatie ligt de nadruk dan ook op *nurture* in plaats van *nature* en deze literaire werken worden gekenmerkt door een sociaalpedagogische visie op 'rasvermenging'. Deze uitwerking van zuiverheid wordt voornamelijk aangetroffen in feministische tendensromans: literatuur met een maatschappijkritische visie en emancipatoire missie.

In *Authoritarian fictions* (1983) definieert Susan R. Suleiman de tendensroman als volgt: 'a novel written in a realistic mode, which signals itself to the reader as primarily didactic in intent, seeking to demonstrate the validity of a political, philosophical, or religious doctrine'.⁵⁸ De tendensroman heeft dus een bepaalde maatschappelijke boodschap en didactische strekking. Dit literaire genre kent twee narratologische structuren. In *the structure of confrontation* vindt er een confrontatie tussen twee verschillende ideologische kampen plaats; in *the structure of apprenticeship* worden personages door een reeks van persoonlijke beproevingen tot de 'juiste' ideologische overtuiging gebracht. De tendensromans uit het corpus hebben deze tweede narratologische structuur. Hierin worden Indo-Europese vrouwen het slachtoffer van sociaal onrecht en strekken zij in de manier waarop zij daarmee omgaan de andere personages (en de lezer) tot voorbeeld. Zij ondergaan een louterende lijdensweg waardoor zij van onwetende in emancipatoire personages transformeren en zich gaan inzetten voor de verheffing van de vrouw (of die van de Indo-Europeaan).

⁵⁷ Meijer 2004, p. 58-59, 112.

⁵⁸ Suleiman 1983, p. 7.

In *Parias* (1900) van Mina Krüseman en *Fernand* (1878) van Melati van Java wordt de verheffing van de vrouw geïllustreerd aan de hand van Indo-Europese personages. Krüseman draagt haar roman zelfs op aan ‘mijn leerlingetjes in Indië [...] De *bijna* europeesche meisjes, de liplapjes en de chineesinnetjes, met wie ik dagelijks omging als met jongere zusjes, die me begrepen en met me samenwerkten aan de verheffing der vrouw’.⁵⁹ Zij kiest expliciet voor de Indo-Europese vrouw als emancipatoir rolmodel. Van Java was zelf van Indo-Europese afkomst en zette zich zowel in haar literaire werk als daarbuiten in voor de emancipatie van de vrouw. In haar oeuvre spelen dan ook regelmatig vrouwen de hoofdrol en in veel gevallen, zoals in *Fernand*, gaat het om Indo-Europese vrouwen.⁶⁰ De Indo-Europese personages uit deze tendensroman vormen een literair vehikel voor maatschappijkritiek en literatuur vervult in dit verband een kritische in plaats van ideologiebevestigende functie. Beide romans worden door een overwegend Indocentrische visie gekenmerkt.

Exotische lelies

In de onderhavige feministische tendensromans speelt huidskleur geen rol. Deze wordt niet of zelden genoemd en evenmin aan een bepaalde mate van beschaving gekoppeld of met zogenaamde typische westerse of oosterse eigenschappen geassocieerd. Over Antoinette van Leeuwenburg (de moeder van de gelijknamige titelheld uit *Fernand*) wordt eenmalig opgemerkt dat zij beschikt over ‘een warme tint, die haar eerder voor een Italiaanse dan een Indische zou doen aanzien’ en over Theodore van Vaerne (de latere verloofde van Fernand) dat zij ‘fijne, blanke handen’ heeft.⁶¹ Over de huidskleur van Netje en Lize, de hoofdrolspeelsters uit *Parias* wordt de lezer helemaal niet geïnformeerd. Toch hebben deze vrouwen iets ‘Indisch’ in hun uiterlijk dat hun Indo-Europese afkomst verradt: weelderig zwart haar of grote donkere ogen bijvoorbeeld. In de regel worden zij mooi gevonden, hoewel niet zo aantrekkelijk als de voorgaande blanke lelies. Hierin klinkt het wijdverbreide westerse schoonheidsideaal van een blanke huid, blond haar en blauwe ogen door, waarvan de Indische bellettrie doortrokken is. Over Antoinette lezen wij in dit verband:

Zij was niet bijzonder lang, maar haar slanke gestalte deed haar groter schijnen dan zij werkelijk was; haar gelaat was niet regelmatig schoon, doch een paar grote zwarte ogen, [...] en een rijke schat van donkere, glanzende lokken schonken iets onweerstaanbaar interessants aan haar voorkomen; dan voegde zij nog bij haar statige gang een natuurlijke *elegance*, die zich aan haar eenvoudigste toilet mededeelde en die onverwachte bezoekers op haar landgoed in twijfel deden staan of haar ochtendjapon van katoen of satijn was.⁶²

⁵⁹ Motto van Krüseman 1900, cursief in origineel.

⁶⁰ Van de Loo 2009, p. 7-9, 11-13.

⁶¹ Van Java 2009, p. 28, 134.

⁶² Van Java 2009, p. 28.

Omslag *Fernand*, uitgave uit 1898 (collectie Universiteitsbibliotheek Leiden).

De Indo-Europese hoofdrolspeelsters uit *Parias* worden als beeldschoon gerepresenteerd en door de verteller 'mooi Netje' respectievelijk 'mooie Lize' genoemd.⁶³ Netje heeft lange zwarte lokken en grote bruine ogen; Lize beschikt over golvend goudblond haar en spre-

⁶³ Krüseman 1900 I, p. 9, 128, 217. In de roman heerst verwarring over de afkomst van Lize. Aanvankelijk lezen wij dat zij de dochter van een Hollandse kapitein en Indo-Europese moeder is. Zij identificeert zich een aantal keer expliciet als Indo-Europees door zichzelf een 'arm stads kind' (Krüseman 1900 II, p. 151), waarmee in de roman exclusief Indo-Europese meisjes worden aangeduid (zie Krüseman 1900 I, p. 64-65), en 'een verwaarloosd Indiesch meisje' (Krüseman 1900 II, p. 36) te noemen. In de roman daarentegen wordt ook gesteld dat haar moeder een Française is. Ik vermoed dat deze Franse moeder ten tonele gevoerd wordt om te verklaren waarom Lize opeens vloeiend Frans blijkt te spreken zodra zij de Engelsman Letchfort Dorbly ontmoet. Lize spreekt geen Engels, hij geen Nederlands en zij gebruiken het Frans als *lingua franca*. Het valt moeilijk aan te nemen dat Lize die als 'arm stadskind' weinig onderwijs genoten heeft, vloeiend Frans in de schoolbanken geleerd heeft. Bovendien valt met die Franse moeder niet te verklaren waarom Lize het Maleis uitstekend beheerst. De roman getuigt van meer soortgelijke slordigheidsfoutjes. Zo heet Letchfort Dorbly met wie Lize later trouwt, aanvankelijk William, maar enkele bladzijden verderop blijkt zijn voornaam in Edward veranderd te zijn.

kende zwarte ogen. Hun schoonheid spreekt erg tot de verbeelding van mannen en zij gelden in Indië als veel gezochte huwelijkskandidaten.

Aanvankelijk doen deze personages met hun exotische schoonheid en westerse omgangsvormen denken aan sensuele Indo-Europese vrouwen. Ook hebben zij allerlei sensuele trekjes. Lize kan zeer hartstochtelijk zijn en lijkt zich net als haar moeder tot 'een doortrapte coquette' te ontwikkelen.⁶⁴ Theodore uit *Fernand* is met haar prachtige zwarte krullen en donkergrijze ogen een populaire *beauté*. Zij wordt door de andere personages 'een vreemd meisje', 'zonderling' en 'excentriek' genoemd en heeft ogenschijnlijk allerlei *tinka's* (nukken).⁶⁵ Zo verlooft zij zich met een zekere Verheide, een saaie bemiddelde totok, maar verbreekt haar verloving onverwachts een paar dagen voor de bruiloft. Haar ex-verloofde noemt haar daarom 'een grillig schepsel'.⁶⁶ Ook speelt zij met de gevoelens van Fernand, met wie zij niet wil trouwen, maar die zij ondertussen wel het hof maakt. Volgens haar Hollandse grootmoeder heeft zij dan ook 'grillen als een coquette' en 'kuren en gekke streken, die reden geven tot allerlei praatjes'.⁶⁷ De verteller neemt het daarentegen voor haar op:

Theodore was een geboren toneelspeelster, met evenveel gemak kon zij zich vertonen als een trotse koningin, als een schalkse page een fiere amazone, een gracieuze *coquette*, of een argeloos, naïef meisje en zo kwam het dan ook dat er zo veel uiteenlopende meningen over haar bestonden, die geen van allen onwaar schenen, en toch zeer ver van de waarheid bleven.⁶⁸

Theodore blijkt, zoals wij verderop zullen zien, geen grillige coquette die haar gunsten naar believen uitdeelt, maar een feministisch personage dat zo haar emancipatoire redenen heeft om niet in de pas te lopen.

Een ander voorbeeld van een ogenschijnlijk sensueel personage is Mildred Prentice "Tiesje" Lambert uit *Goena goena* (1930) van Caesar Kijdsmeir jr. Zij is geboren te Zuid-Afrika uit een Engelse moeder en een tot Engelsman genaturaliseerde Indo-Europese vader. Zij is de trots van haar verindischte familie, omdat zij een Engels paspoort heeft en op papier dus zuiver Engels is.⁶⁹ Zij heeft een 'licht tintje' en 'bijna zwarte, haren, die krullerig kuifden boven haar hooge voorhoofd, waaronder een paar heldere blauwe oogen glansden'.⁷⁰ Zij is vijftientig en reeds gescheiden van een rijke Indo-Europese suikerplanter als zij zich opnieuw op de huwelijksmarkt begeeft en is zich daarbij volgens de verteller 'zeer wel bewust van 't effect dat ze [op mannen] maakte'.⁷¹

⁶⁴ Krüseman 1900 I, p. 94-95.

⁶⁵ Van Java 2009, p. 117, 121, 132.

⁶⁶ Van Java 2009, p. 158.

⁶⁷ Van Java 2009, p. 180, 124.

⁶⁸ Van Java 2009, p. 129.

⁶⁹ Kijdsmeir jr. 1930, p. 52.

⁷⁰ Kijdsmeir jr. 1930, p. 44.

⁷¹ Kijdsmeir jr. 1930, p. 51.

Ze was mooi. En dat wist ze. Dat wist ze drommels goed. [...] Ze kleepte zich goed. [...] Haar slanke, goed-gelijnde beenen werden ragfijn omsponnen door de glanzige zijden kousen en ze zorgde wel dat tot boven de knie de beenen zichtbaar waren, tot boven de zachte ronding van de knieën, die soepel van lijn waren. En dan was daar een kantje van een rose zijden onderjurk. Haar jurkje, eenvoudig, wit met roode randing van zijde, deed de slanke, tengere lijn van haar goede figuur, de smalle, ronde heupen en de lichte welving der borst op 't voordeligst uitkomen.⁷²

Tiesje houdt van flirten, uitgaan en dansen: 'Ze was altijd gewoon geweest aan een bedrijvig, luchtig leven met veel plezier, veel dansen, veel beweging, niet al te serieus'.⁷³ Daarnaast ontvangt zij 's avonds ongetrouwde mannen, onder wie Henk Daemen op wie zij haar oog heeft laten vallen en die zij volgens de verteller met haar 'lokkende, perverse lach' weet te verleiden.⁷⁴ Zij lijkt dus een sensuele Indo-Europese vrouw, maar ook zij zal bij nader inzien een goedhartig personage blijken.

Op het eerste gezicht worden deze door zuiverheid gekenmerkte Indo-Europese vrouwen dus uitgebeeld als beeldschone maar sensuele coquettes. Op het tweede gezicht echter is er een aantal belangrijke verschillen. Zo blijken deze Indo-Europese personages niet oppervlakkig en ijdel, maar beschikken zij over een goedhartig karakter en een groot inlevingsvermogen. Theodore is volgens haar Indo-Europese moeder weliswaar 'een eigenaardig meisje vol tegenstrijdigheden, maar ze heeft een goed hart, dat is zeker'.⁷⁵ Dat blijkt ook uit haar onbaatzuchtige gedrag: zij heeft als meisje jarenlang voor een manke haan gezorgd en verzorgt zeer tegen de wens van haar familie haar zieke baboe die op sterven ligt.⁷⁶ Netje wordt door de verteller 'goedhartig en vroolijk' genoemd en Lize beschikt over 'een goed open karakter'.⁷⁷ Lize wordt eveneens als onbaatzuchtig uitgebeeld en heeft onafgebroken bij haar grootmoeder gewaakt die in haar armen gestorven is.⁷⁸ Zelfs Tiesje wordt ondanks haar promiscue neigingen door anderen 'een lief goed kind' genoemd.⁷⁹

In de tweede plaats verschillen deze door zuiverheid gekenmerkte personages van sensuele vrouwen doordat zij zich niet voor oppervlakkigheden interesseren. Zij houden niet van achterklap en vallen op geen roddel te betrappen. Wel zijn zij vaak het onderwerp van roddelpraat en raken zij tegen hun zin in allerlei intriges betrokken. Over Theodore doen allerlei verhalen de ronde. Netje wordt jarenlang achtervolgd door roddelpraat over haar eerste huwelijk waarvan tot in Nederland door anderen gesmuld wordt. Het kost decennia later zelfs haar tweede echtgenoot de positie van Minister van Koloniën. Lize heeft thuis haar handen vol aan de verwickelingen waarin zij verzeild geraakt

⁷² Kijdsmeir jr. 1930, p. 28.

⁷³ Kijdsmeir jr. 1930, p. 112-113.

⁷⁴ Kijdsmeir jr. 1930, p. 54.

⁷⁵ Van Java 2009, p. 227.

⁷⁶ Van Java 2009, p. 141-142, 135.

⁷⁷ Krüseman 1900 I, p. 10, 94.

⁷⁸ Krüseman 1900 I, p. 66.

⁷⁹ Kijdsmeir jr. 1930, p. 81.

is door toedoen van haar echtgenoot die haar met een ander bedriegt en wiens gewezen njai haar probeert te vergiften. Als ze haar ligende en bedriegende man verlaat, wordt ze bovendien zelf het onderwerp van kletspraat waarmee volgens de verteller heel Soerabaja zich 'amuseerde'.⁸⁰

Daarnaast geven deze als zuivere verbeelde vrouwen niets om materiële zaken. Fraaie jurken en kostbare juwelen of een mooi groot huis kunnen hun niet bekoren. Lize is getrouwd om niet met haar vader en zuster naar Holland te hoeven repatriëren. Zij heeft als gehuwde vrouw alles wat haar hartje begeert, maar is desondanks ongelukkig. De materiële luxe die haar omringt, doet haar niets en zij mist de gezelligheid van haar ouderlijk huis:

'Arm kind!' had zij gezegd toen ze haar zuster op dat lompe, logge zeilschip achter liet, en wat zou Ida nu wel zeggen als ze haar daar in die groote marmeren achtergalerij zag zitten, in haar kostbaar morgengewaad met diamanten in de ooren, aan de vingers, om de armen en niemand bij zich om mee te praten en te lachen zoo als zij vroeger deed.⁸¹

Theodore stelt evenmin belang in luxe. Haar bemiddelde verloofde zal haar volgens haar grootmoeder 'prachtige equipages, diamanten en fijne toiletten geven'.⁸² Dit vooruitzicht doet haar niets; ook kan zij het niet opbrengen om zich te bemoeien met de inrichting van haar toekomstige huis en de voorbereidingen van haar huwelijksfeest.⁸³ Zij zal aan de zijde van Verheide een hoge positie in de Indische samenleving bekleden en een glansrijke toekomst tegemoet gaan. Een hoge sociale status en materiële weelde echter zijn niet belangrijk voor haar en zij verbreekt de verloving omdat zij naar eigen zeggen 'niet tevreden [kan] zijn met een gewoon huiselijk leven'.⁸⁴

In een ander opzicht lijken de hier besproken vrouwen juist op sensuele Indo-Europese vrouwen. Zij kunnen zeer driftig worden en daarbij alle zelfbeheersing verliezen, maar ook hier is sprake van een belangrijk verschil: in tegenstelling tot sensuele personages die in drift ontsteken uit jaloezie tegenover een (ingebeelde) liefdesrivale, worden als zuiver uitgebeelde personages alleen boos als hun een groot onrecht aangedaan wordt. Netje raakt buiten zichzelf van woede over haar aanstaande huwelijk. Zij is pas twaalf jaar en wil absoluut niet met een veel oudere assistent-resident trouwen, maar wordt desondanks door haar ouders aan hem uitgehuwelijkt: 'haar zwarte oogen schoten vuur' vernemen wij van de verteller wanneer zij op haar trouwdag opnieuw ten overstaan van haar familie en de bruidegom herhaalt niet te willen trouwen.⁸⁵ Zij raakt na de gedwongen huwelijksvoltrekking zelfs 'buiten zich zelve van verontwaardiging[,] ze wist niet meer wat zij deed van woede' volgens de verteller en zij verscheurt haar trouwjurk.⁸⁶

80 Krüseman 1900 I, p. 291.

81 Krüseman 1900 I, p. 214.

82 Van Java 2009, p. 132.

83 Van Java 2009, p. 137, 151.

84 Van Java 2009, p. 152.

85 Krüseman 1900 I, p. 18.

86 Krüseman 1900 I, p. 22.

Ook Lize kan volgens de andere personages bij vlagen ‘vreeselijk opvliegend’ zijn, maar haar woede-uitbarstingen blijken altijd gerechtvaardigd en duren nooit lang.⁸⁷ Zij raakt buiten zinnen, ‘al bleeker en bleeker wordende, met trillende lippen en koortsgloed in de oogen’, als zij verneemt dat haar verloofde te Batavia met een ander getrouwd is.⁸⁸ Zij zweert zelfs wraak, maar als blijkt dat hij kort na de huwelijksvoltrekking aan het front in Atjeh gestorven is, heeft zij gelijk *kassian* (medelijden). Lize trouwt later met een notaris die haar bedriegt en besteelt. Na het zoveelste incident is voor haar de maat vol en wordt zij in de woorden van de verteller ‘zoo woedend dat ze alle zelfsbeheersching verloor. Zij wist letterlijk niet meer wat ze deed en half krankzinnig van verontwaardiging, greep zij het mes dat op den grond lag en wierp het den Notaris naar het hoofd’.⁸⁹ Als blijkt dat zij hem verwond heeft, komt zij meteen tot bedaren en wil zij hem verzorgen. Uiteindelijk krijgt haar goedhartigheid altijd de overhand over haar drift.

Deze Indo-Europese vrouwen beschikken dus over een groot rechtvaardigheidsgevoel. Als Netje en Lize later een liefde- en respectvolle levenspartner vinden, worden zij nooit meer als boos of driftig uitgebeeld. Jaloezie kennen zij niet. Bovendien worden de ongetrouwde Indo-Europese vrouwen uit deze feministische tendensromans, zoals Non uit *Parias* of Nora uit *Fernand*, nooit als woedend verbeeld. De woede-uitbarstingen van de door zuiverheid gekenmerkte personages komen altijd voort uit onrecht dat hun door mannen is aangedaan en functioneren om het huwelijk als de vanzelfsprekende levensvervulling van de vrouw te problematiseren en als patriarchaal instituut te ontmaskeren. Deze tendensromans kennen hoofdzakelijk ongelukkige huwelijken waarvan vrouwen het slachtoffer worden en vormen een maatschappijkritische stem in het debat rond het ‘gemengde’ huwelijk en de rol van de Indo-Europese echtgenote daarin: niet zij, maar de man die meent dat een vrouw louter voor zijn esthetisch, seksueel en huishoudelijk genot dient, is de oorzaak van de mislukking van deze relaties.

Opvoeding en huwelijk

Deze exotische lelies zijn in tegenstelling tot de blanke lelies geen geboren weldoeners, maar worden door het leven gevormd tot ‘goede’ en in de meeste gevallen ‘geëmancipeerde’ personages. De opvoeding van personages speelt daarin een belangrijke rol, maar ook het huwelijk dat een keerpunt in het leven van deze vrouwen vormt. In de feministische tendensromans worden de eigenschappen van personages toegeschreven aan hun opvoeding, de omgeving waarin zij verkeren en wat zij in hun leven meemaken, en worden verklaringen die te maken hebben met biologische criteria zelfs expliciet verworpen. In deze romans die doorgaans van een overwegend Indocentrische visie getuigen, wordt het beeld van de Indo-Europeaan als *blurred copy* van het westerse beschavingsideaal weerproken en wordt het biogenetische paradigma vervangen door een sociaalpedagogisch

87 Krüseman 1900 I, p. 94.

88 Krüseman 1900 I, p. 88.

89 Krüseman 1900 I, p. 207.

model op grond waarvan het karakter en gedrag van personages verklaard worden.

In *Fernand* worden de 'excentrieke' eigenschappen van Theodore aan haar vorming en niet aan haar aard toegeschreven. Zij is de dochter van een Indo-Europese moeder en een totok-vader en groeit bij haar Hollandse grootouders in Indië op. Die grootmoeder heeft naar eigen zeggen heel wat met Theodore te verduren en wijt het 'zonderlinge' karakter van haar kleindochter aan haar Indo-Europese oorsprong: 'Wat zijn dat voor kuren, ik kan dat mokken niet verdragen, dat doen alleen inlandse kinderen, dat heb je zeker van je [Indo-Europese] moeder overgeërfd'.⁹⁰ Theodore stelt daarentegen haar opvoeding verantwoordelijk: 'Mijn moeder heeft geen schuld aan mijn opvoeding gehad [...] laat haar er maar buiten'.⁹¹ Zij brengt vorming en karakter dus rechtstreeks met elkaar in verband. Die visie wordt ondersteund door de verteller die Theodore eveneens 'het voortbrengsel van haar opvoeding' noemt, en door andere personages.⁹² Volgens een Hollandse tante is Theodore bijvoorbeeld 'bedorven', omdat zij in een omgeving van uiterlijke schijn opgegroeid is:

Ze hebben haar verwend door alle mogelijke glans en rijkdom, maar verzuimd er ooit naar te vragen wat zij dacht of voelde, en nu weet zijzelf 't nauwelijks meer [...] O, 't is zo jammer van dat kind, zo rijkbegaafd, zo door en door goedhartig, dat zij in een omgeving is die alleen hecht aan uiterlijk en schijn'.⁹³

Bovendien leren wij haar moeder, Ida, kennen als een zachtmoedige, inschikkelijke en lijdzame vrouw die helemaal niet lijkt op de levenslustige eigenzinnige Theodore waardoor het erfelijkheidsargument van grootmoeder ontkracht wordt. Opvoeding moet dus verantwoordelijk gehouden worden voor de eigenschappen van personages, hetgeen tevens verklaart waarom de Indo-Europeanen uit de roman, ongeacht hun uiterlijke verschijning, zo beschaafd zijn: zij komen uit de hoogste koloniale kringen en hebben allemaal een Europese opvoeding genoten.

In *Parias* wordt eveneens vorming boven erfelijke factoren gesteld. De Hollandse Rijnsma, de levenspartner van juffrouw Hanna die Indo-Europese meisjes onderwijst, vreest dat Lize haar hartstochtelijke aard van haar moeder heeft. Volgens hem zijn er 'eigenschappen die erfelijk zijn, evenals sommige ziekten. De kinderen worden geboren met de kiem ervan in zich en dikwijls is er maar een kleinigheid nodig om dien te doen ontwikkelen'.⁹⁴ Hij beschouwt eigenschappen als een biologisch gegeven. Juffrouw Hanna die het alter ego van de schrijfster vormt,⁹⁵ meent dat zolang Lize een goede begeleiding krijgt, zij zich geenszins tot een sensuele vrouw zal ontwikkelen.⁹⁶ Zij ziet karakter-eigenschappen als het product van opvoeding en omgevingsinvloeden. Bovendien krijgt

⁹⁰ Van Java 2009, p. 137.

⁹¹ Van Java 2009, p. 137.

⁹² Van Java 2009, p. 180.

⁹³ Van Java 2009, p. 117.

⁹⁴ Krüseman 1900 I, p. 95.

⁹⁵ Praamstra 2003, p. 67.

⁹⁶ Krüseman 1900 I, p. 95.

zij gelijk, want Lize ontwikkelt zich tot een ongenaakbare geëmancipeerde vrouw op wie in geen enkel opzicht iets aan te merken valt.

Daarnaast is het huwelijk een belangrijke vormende factor. In feministische tendensromans vormt het een negatief keerpunt, omdat personages niet uit liefde trouwen, maar een gedwongen of verstandshuwelijk aangaan. Netje uit Krüsemans roman wordt gedwongen te trouwen met een assistent-resident die zij verafschuwt.⁹⁷ Antoinette uit *Fernand* trouwt op aandringen van haar familie met een vijftientig jaar oudere resident die haar vervolgens jarenlang mishandelt.⁹⁸ Lize trouwt ten slotte om niet met haar familie naar Nederland te hoeven. Haar echtgenoot blijkt haar op allerlei manieren te bedriegen. Zo heeft hij zijn njaï voor haar verzwegen en houdt hij er een verhouding met een getrouwde vrouw en de kokkie op na.⁹⁹ Als Lize hem om een echtscheiding vraagt, weigert hij haar die te verlenen; als zij vervolgens bij hem wegloopt, probeert hij haar jarenlang op te sporen om de kinderen die zij met haar nieuwe levenspartner krijgt, als de zijne op te eisen.¹⁰⁰

In feministische tendensromans hebben alleen relaties die uit wederzijdse liefde gesloten worden en waarin de man en vrouw gelijkwaardig aan elkaar zijn, kans van slagen. Netje trouwt na haar echtscheiding met de man van *haar* keuze en Lize kiest ervoor om in 'vrije liefde' samen te leven. Deze liefdesrelaties worden als zeer gelukkig gerepresenteerd. Antoinette weigert als zij eenmaal weduwe geworden is, ondanks haar jeugdige leeftijd opnieuw te trouwen. Bovendien leiden de geëmancipeerde personages een gelukkiger leven dan de conventionele. Ida en Nora, de moeder respectievelijk halfzuster van Theodore, houden zich aan de bestaande normen voor vrouwen en lijden onder het juk van een onbarmhartige echtgenoot respectievelijk vader, waardoor zij hun levenslust verliezen. Het huwelijk wordt dus niet als de zegepraal voor de vrouw gerepresenteerd en zij die het vermijden zijn beter af dan zij die trouwen.

In een uitzonderlijk geval vormt het huwelijk of een verloving juist een positief keerpunt in het leven van een personage. Hoewel Theodore aanvankelijk niet wil trouwen, begint zij een flirtation met Fernand die erg verliefd op haar is, om zich op diens moeder te wreken die haar eerder buitengewoon koel ontvangen heeft.¹⁰¹ Het komt zelfs, zeer tegen de zin van Antoinette, tot een verloving tussen beiden. Eenmaal verloofd blijkt het aanstaande huwelijk een louterende werking op Theodore te hebben:

Deze tijd had een grote invloed op Théo. Zij was ernstig in haar nieuwe staat getreden; niet als een spel nam zij haar verloving op, maar als een hoogst moeilijke plicht; als een taak zelfs. Fernand en haar grootmoeder herkenden haar niet meer; [...] Théo behoefde zich geen geweld aan te doen om Fernand liefdevol te behandelen; zij had hem, tenminste dit meende zij, zonder genegenheid haar jawoord gegeven, doch sedert

⁹⁷ Krüseman 1900 I, p. 15-17.

⁹⁸ Van Java 2009, p. 201-203.

⁹⁹ Krüseman 1900 I, p. 151, 248.

¹⁰⁰ Krüseman 1900 I, p. 241-242 en II, p. 152.

¹⁰¹ Van Java 2009, p. 190-192.

lang reeds was haar geest meer met hem bezig geweest, dan ooit te voren met een ander, en nu zij hem dagelijks hoorde en sprak, nu zij zijn geest meer en meer bewonderen leerde en zijn liefde jegens haar waardeerde, nu verweet zij zich, dat het ooit in haar gedachten was gekomen een spel met hem te drijven. Een ongekend doch niet meer vaag en onduidelijk gevoel sloop in haar hart, en veranderde haar manier van zijn; zachte, tedere aandoeningen vervulden haar ziel, en weldra moest zij zich bekennen dat zij haar aanstaande bruidegom beminde met alle kracht van een eerste liefde.¹⁰²

Theodore verandert tijdens de verloving van een meisje met sensuele trekjes in een onbaatzuchtige en verstandige vrouw. Zij gaat oprecht van Fernand houden en heeft spijt van haar vroegere grillen. Zij neemt volgens de verteller een 'onberispelijke houding' aan waarop 'niet de minste aanmerking' te maken valt.¹⁰³ Zij besluit haar eigen geluk ondergeschikt te maken aan dat van anderen of indien noodzakelijk zichzelf volledig weg te cijferen. Uiteindelijk ziet zij van haar aanstaande huwelijk af en is zij bereid 'een leven vol geluk aan zijn zijde op te offeren', omdat zij Antoinette niet ongelukkig wil maken en om Fernand niet 'rampzalig' tussen zijn moeder en echtgenote te verdelen.¹⁰⁴

Voor Tiesje uit *Goena goena* blijkt het huwelijk ronduit een zegen. Na de huwelijks-voltrekking transformeert zij van een jonge verleidelijke vrouw met 'onverstandige luxe-neigingen', in een verstandige en onberispelijke huismoeder.¹⁰⁵ Haar metamorfose wordt zelfs gemarkeerd door de verandering van haar naam. Sinds haar huwelijk wordt zij door zowel de verteller als de andere personages consequent Mildred of Millie genoemd. Zij draagt nu haar eerste in plaats van tweede naam, Prentice, hetgeen tot het Indische "Tiesje" verbasterd werd. Niets aan dit personage herinnert aan de vrijgezelle Tiesje. De getrouwde Millie is zelfs haar tegendeel. Zij taalt niet meer naar haar oude leven van mannen en uitgaan, en heeft zelfs spijt van haar vroegere losbandige bestaan, nu zij zwanger is:

Ze kon zoo halve dagen op den divan liggen, denkend over heden en verleden... over dien tijd tusschen haar beide huwelijken, toen ze werkelijk alles behalve degelijk had geleefd. Vreemd, dat je zoo kon veranderen. [...] Ze was met hem [Daemen] getrouwd... ze droeg een kind van hem onder het hart en... hield van hem. [...] En hoewel ze in de dagen tusschen haar beide huwelijken 't leven van een vroolijke, luchthartige niet al-te-degelijke vrouw had geleid, begon *het ware moederinstinct* in haar te ontwaken[.]¹⁰⁶

Haar transformatie wordt dus expliciet toegeschreven aan haar huwelijk en ontluikende moederinstinct. Zij blijkt dus tot persoonlijke ontwikkeling in staat en verandert onder invloed van haar totok-echtgenoot in het toonbeeld van een toegewijde moeder en echtgenote.

¹⁰² Van Java 2009, p. 234.

¹⁰³ Van Java 2009, p. 235.

¹⁰⁴ Van Java 2009, p. 267.

¹⁰⁵ Kijdsmeir jr. 1930, p. 107.

¹⁰⁶ Kijdsmeir jr. 1930, p. 112, mijn cursief.

De gedaanteverwisseling valt letterlijk aan Tiesje/Millie af te lezen. Aan haar licht-ge-tinte huidskleur wordt niet meer gerefereerd. Na haar eerste huwelijksjaar lijkt zij volgens de verteller zelfs 'blanker dan vroeger' en wordt zij door hem het 'lieve blanke vrouwtje' genoemd.¹⁰⁷ Het huwelijk heeft dus op haar een louterende werking gehad en van haar een 'blanker' en 'beschaafder' mens gemaakt. Hoewel de representatie van de overige personages uit deze roman sterk door rasideologieën bepaald wordt, worden biogenetische verklaringen voor de eigenschappen van Tiesje/Millie impliciet verworpen: zij blijkt aan de zijde van haar totok-echtgenoot in staat tot persoonlijke groei, want Daemen maakt van zijn Indo-Europese eega een 'beter' mens, hetgeen gelezen kan worden als een literaire uitwerking van de *white man's burden*. Het betreft hier dan ook geen feministische tendensroman die voor de onafhankelijkheid van de vrouw strijdt, maar een 'gewone' roman waarin het huwelijk niet geproblematiseerd, maar als natuurlijke bestemming van de vrouw beschouwd wordt.

Hybride martelaressen

Een huwelijk uit liefde is in feministische tendensromans altijd te verkiezen boven een gedwongen of verstandshuwelijk. Desondanks vervullen deze ongelukkige huwelijken een belangrijke functie: zij hebben een louterende werking op de Indo-Europese vrouwen en maken van hen maatschappijkritische personages die zich bewust worden van de ongelijke behandeling van mannen en vrouwen. In dit bewustwordingsproces speelt hun Indo-Europese achtergrond een belangrijke rol. Doordat zij kennis hebben van zowel de Europese als de Indische wereld, ontwikkelen zij zich tot *intentional hybrids* en gebruiken zij hun hybriditeit om hun ongelukkige huwelijk te ondermijnen en te laten ontbinden. Zij verwerven bovendien door hun mislukte huwelijk een hoge mate van *agency*, transformeren van jonge naïeve meisjes in onafhankelijke geëmancipeerde vrouwen en leveren feministische maatschappijkritiek ten aanzien van het huwelijk, de positie van de vrouw in de negentiende-eeuwse maatschappij en in een uitzonderlijk geval zelfs op het koloniale systeem.

Netje uit *Parias* wordt eerst voorgesteld als het slachtoffer van een wrede echtgenoot die haar als kind tegen haar uitdrukkelijke wil trouwt en later als een zelfstandig optredende en handelende vrouw. Zij wordt gerepresenteerd als een *intentional hybrid* die niet wegwijnt in haar huwelijk, maar die op haar trouwdag zweert haar echtgenoot *ratjoen* (vergif) te zullen geven om zich zo van haar huwelijk te ontdoen.¹⁰⁸ Hierbij bedient zij zich van verschillende culturele registers: als de westerse wet haar monddood en handelingsonbekwaam maakt, dan schakelt zij over op inheemse methoden die haar de macht over haar leven teruggeven. Zij voegt de daad bij het woord en doet verschillende pogingen om haar echtgenoot te vergiften. Eén daarvan heeft effect en haar echtgenoot wordt doodziek. Gewetenloos en rancuneus blijkt Netje niet, want zij biedt hem op zijn sterfbed

¹⁰⁷ Kijdsmeir jr. 1930, p. 107, 141.

¹⁰⁸ Krüseman 1900 I, p. 22.

tegengif aan als hij haar een echtscheiding toestaat. Hij geeft zijn woord, maar eenmaal genezen eist hij haar op. Netje hekelt hierop de machtsongelijkheid van mannen en vrouwen in de negentiende-eeuwse maatschappij:

Toen hij bijna dood was heb ik hem tegengif gegeven en mijn *vrijbrief* laten teekenen. Maar eenmaal beter, hij zegt: “geldt niet mijn handteekening” Wat! Voor huwelijk *ik* teeken op *zijn* papier en mijn handteekening geldt! Voor echtscheiding *hij* teekent op *mijn* papier en *zijn* handteekening geldt niet!¹⁰⁹

Uiteindelijk wordt haar echtgenoot zo bang van Netje, dat hij haar terugstuurt naar haar ouders en zij een langdurige echtscheidingsprocedure begint. Doordat zij kennis van beide culturen heeft, beschikt zij over mogelijkheden om haar leven opnieuw vorm te geven: zij maakt haar echtgenoot bang met inheems vergif om op die manier een echtscheiding voor de Europese wet af te dwingen. In haar geval leidt *intentional hybridity* dus tot *agency*: hoewel zij haar huwelijk niet kon voorkomen, weet zij zich er door een combinatie van inheemse en westerse methoden uit te redden.

Ook Lize uit diezelfde roman wordt als een *intentional hybrid* gerepresenteerd. Zij heeft hieraan zelfs haar leven te danken. Zij dreigt het slachtoffer te worden van de gewezen njai van haar echtgenoot die haar probeert te vergiftigen. Een jaloeerse njai is een bekend thema in de Indische belletristiek. Zo zagen wij Henny Donker uit *Goenong-Djatti* (1910) van Carry van Bruggen ten prooi vallen aan een gewezen huishoudster. Een ander bekend voorbeeld is ‘*Nummer Elf*’ (1893) van Maurits. De plot van die roman draait om de vergiftiging van Lena Vermey door de voormalige njai van haar echtgenoot. In tegenstelling tot een ‘blanke’ echtgenote die doorgaans een gemakkelijk doelwit voor een jaloeerse njai vormt, weet Lize zich met behulp van haar kennis van de inheemse taal en cultuur enerzijds en het Europese rechtssysteem anderzijds te wapenen. Als een onbekende vrouw met manga's op haar erf verschijnt en Lize in haar de gewezen njai van haar echtgenoot herkent, weet zij hoe laat het is en begint zij haar bewijzen te verzamelen om deze later aan de resident te kunnen presenteren.

Lize bedient zich hierbij zowel van oosterse als westerse registers: zij laat de gewezen njai en de *hadji* (inheemse priester) van wie zij het vergif gekocht heeft, bij zich roepen en confronteert hen met hun moorddadige plan. Niet alleen spreekt zij vloeiend Maleis, ook begrijpt zij hun cultuur en laat hun geloven dat haar verijdeling van hun plan door Allah zo bedoeld is en gesymboliseerd wordt door de omgevallen heilige boom op het erf van de hadji: ‘De weriengin-boom die omgevallen is, heeft ongeluk gebracht en eischt een offer’.¹¹⁰ Hierop geloven beiden dat Lize over goddelijke krachten beschikt, en zij bekennen terstond. Met haar bewijzen stapt Lize vervolgens naar de resident om hen te laten vervolgen. Die weigert haar aanvankelijk te helpen, omdat hij geen ruchtbaarheid wil geven aan vergiftigingszaken. Lize blijkt ook het Europese rechtssysteem uitstekend te bespeken: zij weerlegt zijn argumenten, dreigt publiekelijk schandaal te maken en verlaat pas

109 Krüseman 1900 I, p. 40, cursief in origineel.

110 Krüseman 1900 I, p. 183.

zijn kantoor als haar zaak door hem naar tevredenheid is afgehandeld.

Het incident met de njai heeft Lize *agency* verschaft. Nu zij haar man zo kordaat 'uit zijn scheve positie' gered heeft, wil zij hem niet langer 'slaafsch' gehoorzamen:¹¹¹

van dit oogenblik af zou *zij* bevelen niet *hij*. Zij had een eeuw geleefd in de laatste vier-en-twintig uren, maar zij had een zegepraal behaald, welke haar een schepter [sic] in de hand gegeven had, die niemand ooit meer aan de krachtige vingers ontwringen zou.¹¹²

Vanaf dat moment is Lize ongenaakbaar. Iedereen kijkt tegen haar op: de bedienden krui-
pen voor haar, haar echtgenoot wordt bang van haar en haar vrienden roemen haar om
haar doortastendheid. Zelfs Rijnsma die ooit vreesde dat zij tot een doortrapte coquette
zou opgroeien, zegt nu over Lize: 'Ik moet bekennen dat ik haar altijd verkeerd beoor-
deeld heb, die mooie Lize is meer dan mooi, ze is een edelmoedig schepsel'.¹¹³ Lize is dus
door haar huwelijk gelouterd en heeft een ontwikkeling doorgemaakt waarin zij getrans-
formeerd is van een meisje met hartstochtelijke neigingen in een onberispelijke en onaf-
hankelijke geëmancipeerde vrouw die haar lot niet langer door haar echtgenoot laat be-
palen en bij hem wegloopt als hij haar een echtscheiding weigert.

Hoewel Netje en Lize tijdens hun ongelukkige huwelijken uitgebeeld worden als hy-
bride personages, verschillen zij van andere *intentional hybrids*, zoals Diana uit *Warm
bloed* en Loudy uit *Indo*. Diana is verdeeld tussen twee werelden: ze bestaat hoofdzakelijk
uit 'oosterse' eigenschappen, maar dient in de westerse cultuur te functioneren waardoor
zij tussen wal en schip valt. Loudy blijkt alleen de positieve 'raseigenschappen' van beide
voorouders te bezitten. In tegenstelling tot de hybriditeit van Diana en Loudy wordt die
van Netje en Lize niet op geracialiseerde wijze geduid. Hoewel zij aanvankelijk over een
aantal vermeende oosterse eigenschappen lijken te beschikken, veranderen zij na hun
ongelukkige huwelijk (als zij beiden naar Europa vertrekken) in het toonbeeld van wes-
terse beschaving: hun hybriditeit verdwijnt en niets herinnert meer aan hun 'gemengde'
afkomst. Hun *intentional hybridity* is kennelijk slechts een overgangsfase in een bescha-
vingsproces dat door opvoeding en levenservaring bewerkstelligd wordt, en niet een ei-
genschap of omstandigheid inherent aan de Indo-Europeaan.

In de feministische tendensromans zijn rasideologieën opvallend afwezig. Het uiter-
lijk (huidskleur) of de afkomst van personages ('ras') is niet bepalend voor de eigenschap-
pen of mate van beschaving die zij toegeschreven krijgen. Alle Indo-Europese personages
worden als beschaafd uitgebeeld of hebben de potentie om zich te beschaven. Zij worden
gerepresenteerd als een product van hun opvoeding en sociale omstandigheden. 'Ras'
speelt geen enkele rol en wordt niet geproblematiseerd. Door de opvallende afwezig-
heid hiervan wordt impliciet een antiracistisch statement gemaakt. Door geracialiseerde
denkbeelden niet in plaats van wel te reproduceren, lijken de auteurs de wijdverbreide
rasideologieën juist bewust vermeden te hebben. In *Parias* wordt zelfs het op rassennon-

¹¹¹ Krüseman 1900 I, p. 193, 194.

¹¹² Krüseman 1900 I, p. 204, cursief in origineel.

¹¹³ Krüseman 1900 I, p. 223.

derscheid gebaseerde koloniaal systeem ter discussie gesteld. In het tweede deel van de roman, als Lize zich tot een uitermate maatschappijkritisch personage ontwikkeld heeft, noemt zij koloniseren 'het recht op moorden' en ziet zij kolonisatie als een vorm van oorlog:

China is toch het land van de chineezen, niet waar? [...] Zoo is Indië het land van de Indianen [inheemse bevolking] [...] En wie komen onder het voorwendsel van handel en beschaving, met een zwerm van christen zendelingen als spionnen, vooruit, de arme inboorlingen in hun eigen land vermoorden, om hun den grond van hun voorvaderen te ontnemen en de schatten af te stelen die het loon waren van hun eeuwen langen arbeid? [...] Die inboorlingen hebben gelijk als ze geen christenen willen worden, want de onrechtvaardigheden en de wreedheden die hun christen vijanden hun leeren kennen, waren vreemd vóór het planten van de europeesche beschavings-vlaggen en kruizen in de hun weelderigen, goed bebouwd grond. [...] Ze [Europeanen] zijn christenen van buiten en schelmen van binnen... of ze zijn te dom om te oordeelen en dan doen ze nog meer kwaad.¹¹⁴

Oorlog is volgens Lize 'de grootste misdaad die bestaat'.¹¹⁵ Hiermee problematiseert en bekritiseert Lize dus ook het koloniale systeem. Dergelijke kritiek is zeldzaam in de Indische literatuur uit het koloniale tijdperk. De lezer vindt zulk commentaar zelfs niet in Multatuli's *Max Havelaar* (1860), waarin alleen de misstanden binnen het koloniale systeem (in de eerste plaats misdaden begaan door de inheemse bevolking; in de tweede plaats het oogluikend toestaan en laten voortbestaan hiervan door 'blanke' bestuurders) gekritiseerd worden, maar niet de koloniale onderneming als zodanig. In deze roman, evenals in *Fernand*, dienen Indo-Europese vrouwen als een vehikel voor maatschappijkritiek: op deze gezuiverde personages valt niets aan te merken; indien zij als minderwaardig gezien en behandeld worden, moet dat blijkbaar aan de bekrompen denkbeelden van anderen liggen. Deze literaire werken verwerpen geracialiseerde en gegenderde ideologieën waardoor Indo-Europese ver boven de andere personages kunnen uitstijgen en als martelaresen voor maatschappijkritische kwesties gerepresenteerd worden.

Ten slotte, zuiverheid en de koloniale beschavingsmissie

In uitzonderlijke gevallen kunnen Indo-Europese vrouwen dus door atavisme of een louterende lijdensweg gezuiverd worden van de vermeende negatieve gevolgen van 'rasvermenging'. Beschaving komt hierdoor binnen bereik van Indo-Europeanen. Die uit tendensromans blijken zelfs beschaafder dan de westerlingen die hen omringen. Als zuiver verbeelde Indo-Europese vrouwen gelden als enige categorie Indo-Europeanen als geschikte huwelijkspartners. Zij vormen geen karikatuur of persiflage van de Europese cul-

114 Krüseman 1900 II, p. 44.

115 Krüseman 1900 II, p. 45.

tuur, zoals sensuele of verindischte Indo-Europese vrouwen, maar personifiëren het westerse beschavingsideaal. Zij kunnen dus niet langer als *blurred copies* worden gezien, maar slagen zo goed in hun mimesis dat zij een *exact copy* van dit ideaal vormen. Hierdoor dreigt de totok zijn exclusieve aanspraak op de rol van aanbrengrer van beschaving en leermeester in Indië te verliezen. Indo-Europeanen vormen dus een instabiele en subversieve groep die door hun aanwezigheid binnen de Europese bevolkingsgroep, zowel als *blurred copy* als *exact copy* de positie van de totok in de tropen ondergraven.

Hoewel de als zuiver verbeelde Indo-Europese vrouwen geenszins de intentie hebben om de westerse beschavingsnorm of de vermeende superieure status hiervan ter discussie te stellen, ondermijnen zij op het niveau van de tekst het koloniale discours. Zij dwingen (onbedoeld) tot het herijken van de positie van de totok en diens missie in Indië. Doordat zij in beschaving met hem kunnen wedijveren of hem zelfs voorbijstreven, verliest hij het monopolie hierop en komt de *white man's burden* onder druk te staan. Daarnaast komt door deze *exact copies* de ideologische paradox waarop het koloniaal discours gestoeld is, op losse schroeven te staan. Enerzijds wordt kolonisatie gerepresenteerd en gelegitimeerd als een beschavingsmissie, anderzijds leidt het slagen van deze missie tot het verlies van westerse suprematie en gaat de koloniale onderneming als het ware aan zijn eigen 'succes' ten onder. Op het eerste gezicht heeft 'rasvermenging' een gunstige of in ieder geval geen ongunstige uitwerking op deze Indo-Europese vrouwen. Bij nader inzien problematiseren zij als toonbeelden van westerse beschaving de vermeende superioriteit van het Europese 'ras' en demonstreren zij de gekunsteldheid van geracialiseerde ideologieën.

Uit de besproken literaire werken, zowel uit oriëntalistische teksten als tendensromans, spreekt een sombere visie op het 'gemengde' huwelijk en de toekomst van de koloniale beschavingsmissie in Indië. Tegenover elk als zuiver gerepresenteerd personage staan talloze sensuele en verindischte Indo-Europese vrouwen. In de regel leidt 'rasvermenging' dus niet tot zuiverheid, maar tot degeneratie en blijkt – om het in de woorden van Maurits uit te drukken – de 'mestvaalt' vele malen groter te zijn dan het handjevol 'lelies' dat toevalligerwijs hieruit opschiet. Het koloniale project lijkt dus gedoemd aan de negatieve gevolgen van 'rasvermenging' ten onder te gaan. In maatschappijkritische romans wordt een ander, maar evenmin rooskleurig toekomstperspectief voor de kolonisator geschetst. Omdat beschaving hierin niet langs de weg van de erfelijkheid, maar via de opvoeding of door schade en schande verworven kan worden, is het voor lezers maar een kleine stap om te bedenken dat de inheemse bevolking na de Indo-Europeaan snel zal volgen in het koloniale beschavingsoffensief, waarna de rol van het Westen in het Oosten definitief uitgespeeld is.

7 Het ‘gemengde’ huwelijk

‘Wie eene Indische of eene kleurlinge trouwt, make zich geene illusie over de Neerlandsche opvoeding zijner kinderen!’

Uit: Jan ten Brink, *Oost-Indische dames en heeren* (1863)

Inleiding¹

Het openingscitaat uit *Oost-Indische dames en heeren* (1863) van Jan ten Brink is ontleend aan een totok die een Indo-Europese vrouw getrouwd heeft. De opvatting van deze ervaringsdeskundige vormt een niet mis te verstane waarschuwing aan het adres van de lezer. Bovendien worden in de roman Indo-Europese vrouwen uitgebeeld als slechte echtgenotes, huisvrouwen en moeders.

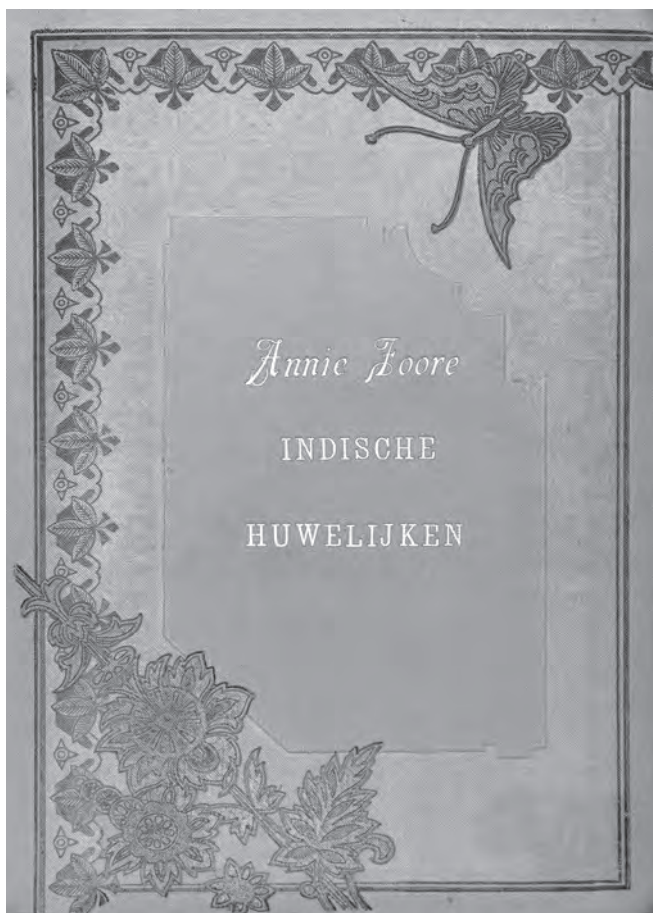
Ofschoon uit het openingscitaat een negatieve visie op het ‘gemengde’ huwelijk spreekt, waren zulke verbintenissen eeuwenlang de koloniale praktijk. ‘Interraciale’ relaties raakten pas in de laatste decennia van het koloniale tijdperk definitief uit de gratie door eugenetische ideeën die uit Europa overwaaiden en door sociaalhistorische ontwikkelingen die een tijdelijk verblijf in de tropen gemakkelijk(er) maakten. Het ‘gemengde’ huwelijk en ‘rasvermenging’ werden sindsdien met degeneratie, verlies van sociale status en ondermijning van de koloniale status quo geassocieerd.² In de literatuur gebeurde dat al veel eerder. In koloniale romans uit de negentiende eeuw wordt reeds een zeer negatief beeld van het ‘gemengde’ huwelijk en in het bijzonder van de Indo-Europese echtgenote geschetst. De Indische bellettrie is een doorlopend betoog *tegen* het ‘gemengde’ huwelijk, dat in de regel als ongelukkig gerepresenteerd wordt en op een mislukking uitdraait. Hierbij gaan de ontwikkeling van westerse ideeën over ‘rasvermenging’ en de opkomst en bloei van de Indische roman als literair genre in de loop van de negentiende eeuw hand in hand.³

Het huwelijk en moederschap gelden als de natuurlijke bestemming voor de vrouw in de koloniale tijd en vormen een dominant literair thema. Er worden talloze ‘gemengde’ huwelijken gesloten in de koloniale bellettrie en plots zijn grotendeels opgebouwd rond het wel en wee van het Indische huwelijksleven. De literaire representatie van huwelijken wordt door geracialiseerde factoren bepaald. Wie met wie trouwt in termen van ‘ras’ en ‘rasvermenging’, bepaalt de ontwikkeling en levensloop van personages. Indo-Europe-

¹ Een verkorte versie van dit hoofdstuk is eerder als artikel verschenen. Zie Boudewijn 2016a.

² Zie hoofdstuk 3.

³ Vergelijk Praamstra 1997.

Omslag *Indische huwelijken*, uitgave uit 1895 (eigen collectie).

se vrouwen doen het goed op de huwelijksmarkt. De beeldschone Indo-Europese vrouw kan kieskeurig zijn, omdat zij wegens haar exotische schoonheid en seksuele aantrekkingskracht de mannen voor het uitzoeken heeft. Verindischte Indo-Europese vrouwen worden doorgaans getrouwd om hun familiekapitaal, -landgoed of -connecties. Deze huwelijken worden als ongelukkig gepresenteerd en mislukken vaak. Alleen een huwelijk met een als zuiver gerepresenteerde Indo-Europese vrouw kan als gelukkig en geslaagd uitgebeeld worden, omdat zij in beschaving met de totok-echtgenote kan wedijveren.

De Indische bellettrie telt ook 'gemengde' huwelijken van Indo-Europeanen onderling. Deze relaties hebben een even grote kans om te mislukken of te slagen, afhankelijk van het beschavingsniveau van beide partners: als zij in beschaving gelijkwaardig aan elkaar zijn wordt hun huwelijk, ook al is het verindischt, als gelukkig voorgesteld. Een *gelukkig* huwelijk is echter niet per definitie een *geslaagd* huwelijk vanuit het oogpunt van het koloniale project. Alleen huwelijken tussen beschaafde echtelieden worden als geslaagd uitgebeeld, want die komen de westerse beschavingsmissie ten goede. Een gelukkig 'gemengd' huwelijk van compleet verindischte partners, zoals dat van Lena en Uhl-

stra uit *'Ups' & 'Downs' uit het Indische leven* (1890) van Maurits, wordt niet als geslaagd uitgebeeld omdat zo'n huwelijk de *white man's burden* ondermijnt. Zij glijden steeds verder van de koloniale ladder af, brengen niets terecht van de opvoeding van de kinderen die hierdoor verindischen, en er bestaat voor hen zelfs het gevaar van *going native* (verinlandsen).

De totok-echtgenote wordt daarentegen uitgebeeld als het toonbeeld van beschaving en speelt een cruciale rol in het bewaken van geracialiseerde en sociale scheidslijnen. Een huwelijk met een westerse vrouw biedt bescherming tegen koloniale verloedering en is het geëigende middel in de strijd tegen verindischen.⁴ Eva Eldersma uit *De stille kracht* (1900) van Louis Couperus is hiervan een voorbeeld. Zij brengt 'wat Europeesche beschaving, om niet al te veel te "beschimmelen" [verindischen] in Laboewangi' en verzamelt hiertoe 'zooveel Europeesch element als maar mogelijk' om zich heen.⁵ Zij wordt hierom bewonderd door de andere personages. Bovendien pakt een huwelijk tussen 'onvermengde' partners vrijwel altijd gelukkig uit. Als zo'n huwelijk toch mislukt, dan is er een duidelijk aanwijsbare reden: omdat de echtgenote opgegroeid is onder de tropenzon die haar sensueel gemaakt heeft, zoals Léonie van Oudijck uit diezelfde roman. In zulke gevallen wordt een relatiebreuk niet aan geracialiseerde factoren, maar aan omgevingsinvloeden toegeschreven.

Dit hoofdstuk omvat meer dan de afzonderlijke patronen in de literaire presentatie van Indo-Europese vrouwen: het beslaat vrijwel het gehele corpus en laat zien hoe patronen functioneren in een bepaalde koloniale visie op het 'gemengde' huwelijk. In de Indische belletrie functioneert het 'gemengde' huwelijk als tegenhanger van het 'raszuivere' huwelijk tussen totoks. Indische romans reflecteren niet alleen cultuurhistorische denkbelden, maar vormen tegelijkertijd een onomwonden pleidooi tegen de Indo-Europese echtgenote. In het corpus zijn twee keer zoveel ongelukkige als gelukkige 'gemengde' huwelijken te vinden en een 'gemengd' huwelijk heeft zes keer meer kans om ongelukkig uit te pakken dan een verbintenis tussen westerlingen: totoks kunnen dus maar beter binnen hun eigen 'rasgroep' trouwen. Literatuur geeft op die manier invulling aan een maatschappelijke discussie. In dit hoofdstuk laat ik zien hoe dit betoog tegen het 'gemengde' huwelijk literair gestalte krijgt, maar allereerst zal ik de literaire representatie van Indië als seksueel lustoord behandelen.

Indië als land van wellust

In Indië heerst een uitermate zinnelijk klimaat als wij de Indische belletrie op haar woord mogen geloven. In *Het leven in Nederlandsch-Indië* (1900) van Bas Veth lezen wij bijvoorbeeld: 'Deugd is er vreemd als het begrip van sneeuw, reinheid van geest even zeldzaam als een transparante lucht, trouw en eerlijkheid zijn er haast onbestaanbaar als frissche

⁴ Vergelijk Stoler 1991, p. 425-427 en 2010, p. 55-60.

⁵ Couperus 1989, p. 46, 45.

wind of geur van rozen'.⁶ De kolonie wordt alom uitgebeeld als een geseksualiseerde omgeving van een zeer bedenkelijk zedelijk peil.⁷ De brandende hitte van de tropenzon bespoedigt niet alleen het rijpingsproces van kinderen, maar heeft tevens een degenereerende invloed op de zeden van volwassen Europeanen. De broeierige atmosfeer, losse zeden en vroegrijpe vrouwen maken van de kolonie een exotisch lustoord voor de totok die er zijn geluk komt beproeven. Die voorstelling houdt verband met de oriëntalistische visie van het Westen op het Oosten en vormt zowel een bevestiging van de *white man's burden*, als een ondermijning ervan, want totoks bezondigen zich evengoed aan allerlei seksuele avonturen waardoor er van die zogenaamde beschavingsmissie in Indië weinig terecht komt.

Of het nu komt door de tropenzon zoals in *De boeken der kleine zielen* (1901-1903) van Couperus beweerd wordt, of eenvoudigweg als een gegeven aangenomen wordt, zedeloosheid valt al vroeg in personages te bespeuren. Addy de Luce uit *De stille kracht* 'plukt' de liefde waar hij die vindt en beleeft als adolescent allerlei liefdesavonturen in de kampong.⁸ Theo van Oudijck uit diezelfde roman heeft een stormachtige semi-incestueuze relatie met zijn stiefmoeder. Arthur Ducroo en zijn klasgenoten uit *Het land van herkomst* (1935) van E. du Perron bezoeken inheemse prostituees.⁹ Boong uit *De paupers* (1915) van Victor Ido en Boeng uit *Halfbloed* (1946) van Johan Fabricius lopen als jonge mannen voortdurend vrouwen na. Ria en haar klasgenoten uit *Schuim van goud* (1934) van J. Trefers denken aan niets anders dan seks en hebben onderling verschillende vrijages. Bovendien raakt Ria als zestienjarig meisje zwanger van de Javaanse tuinjongen. Ook Rita uit *Van deugden en dwalingen* (1910) van J.E. Jasper valt, zoals wij in een eerder hoofdstuk zagen, op jonge leeftijd voor een Javaan.¹⁰

In Indische romans leidt een bestaan in de tropen – of men er nu geboren is of naar afreist – tot zedelijk verval. Vooral Batavia wordt als grote mondaine stad verondersteld een slechte invloed te hebben. In *Warm bloed* (1904) van E. Overduyn-Heyligers wordt zelfs gesproken van 'het pervers geknoei in Insulindes hoofdstad'.¹¹ De sensuele atmosfeer is echter niet voorbehouden aan de stad, ook daarbuiten wordt hartstochtelijk liefgehad. Door het zinnelijke tropische klimaat en de erbarmelijke zeden zijn overspel en echtscheiding er aan de orde van de dag. Te denken valt aan de echtscheiding van resident Van Oudijck uit diezelfde roman waardoor zijn kinderen opgroeien met een overspelige stiefmoeder van wie hij later ook weer scheidt. Een ander voorbeeld is Ottilie Steyn de Weert uit Couperus' *Van oude mensen, de dingen, die voorbijgaan...* (1906) die maar liefst drie keer trouwt en zich laat scheiden. Diana de Kanter uit Overduyn-Heyligers' ro-

⁶ Veth 1900, p. 1.

⁷ Vergelijk Bel 1993, p. 308-309 en Said 2003.

⁸ Couperus 1989, p. 76-77.

⁹ Du Perron 1996, p. 257-258, 279-280.

¹⁰ Iets wat gold als een grote schande voor Europese meisjes, omdat het raakte aan de basis van de koloniale orde en hen op uitsluiting uit Europese kringen kon komen te staan. Eerder wijdde ik een artikel aan de literaire verbeelding van dit taboe. Zie Boudewijn 2014.

¹¹ Overduyn-Heyligers 1904, p. 198.

man trouwt met en scheidt van twee verschillende mannen en heeft zich alweer met een derde verloofd voordat haar laatste echtscheiding officieel uitgesproken is.

Door al die verbroken relaties blijkt de gezinssamenstelling in Indië zeer divers. In *Schuim van goud* lezen wij hierover:

Het wemelde in haar [Ria's] klas van kinderen, die een vader hadden die eigenlijk hun vader niet was, en kinderen die heelemaal geen vader hadden, en kinderen met een tweede moeder en kinderen die zusjes en broertjes hadden die anders heetten dan zij en kinderen die om de veertien dagen bij hun vader op visite moesten of die met hun vader woonden met een vreemde dame voor de huishouding, en kinderen die in de vakantie naar hun moeder gingen, en Joost mocht weten wat voor variaties er nog meer waren.¹²

Een belangrijke oorzaak van het aantal echtscheidingen is dat personages het met de eeuwige trouw die aan het huwelijk verbonden is, vaak niet zo nauw nemen. Diana's twee huwelijken stranden door overspel. Léonie van Oudijck uit *De stille kracht* houdt er verschillende liaisons op na waaronder één met haar stiefzoon en één met het vriendje van haar stiefdochter. Clara Lugtens uit *'Ups' & 'Downs' in het Indische leven* begint een buitenechtelijke relatie met de Hollandse zakenpartner van haar echtgenoot. Piet Uhlstra uit diezelfde roman heeft een affaire met de vrouw van zijn broer. De Indo-Europese moeder van Ria vertoont zich zelfs in het openbaar met haar minnaar en haar verhouding is in Batavia een publiek geheim waarvan alleen haar Hollandse man niet op de hoogte is. Om maar te zwijgen over hetgeen plaatsvindt tijdens de bacchanalen van de koloniale planters in Deli uit *Rubber* (1931) van Madelon Székely-Lulofs.

Sommige liefdesavonturen lopen uit de hand en draaien niet op een echtscheiding, maar op een moord uit. In de broeierige oosterse atmosfeer van romantiek en erotiek komt het geregeld tot een *crime passionnel*. In *Van oude mensen, de dingen, die voorbijgaan...* is de plot zelfs opgebouwd rondom de zorgvuldig verholde en verzwegen passie-moord op de echtgenoot van Ottilie Dercksz door haar Hollandse minnaar. Diana heeft verschillende in het oog lopende liaisons en haar beoogde derde echtgenoot wordt het slachtoffer van een moordcomplot dat door haar Indische ex-echtgenoot en Javaanse ex-minnaar gesmeed is. Het blijkt eveneens oppassen geblazen voor de njai die naar de kampong teruggestuurd wordt, zodra zich een Europese echtgenote aandient. Lena Vermey uit Maurits' *'Nummer Elf'* (1893) en Henny Kolff uit *Goenong-Djatti* (1909) van Carry van Bruggen worden het slachtoffer van een gewezen njai die letterlijk over lijken gaat om haar man terug te winnen en zonder scrupules haar Europese liefdesrivale vergiftigt. In *Vrouwen lief en leed onder de tropen* (1892) van Adinda (pseudoniem van Thérèse Hoven) vergiftigt een jaloezer njai haar voormalige heer.

De Indische bellettrie staat dus bol van seks, overspel, gestrande relaties en passie-moorden waaraan zowel 'onvermengde' als 'vermengde' personages, mannen en vrouwen, de koloniale onderklasse en elite zich schuldig maken. Zedeloosheid overstijgt dus 'ras', sekse, stand en klasse en lijkt algemeen toegeschreven te kunnen worden aan de ver-

¹² Treffers 1990, p. 211-212.

loederende invloed van Indië op personages (verindischen) – of dit nu verklaard wordt door klimatologische factoren zoals de warmte van de tropenzone, of door een algehele gebrekkige zedelijke moraal. De kolonie die in naam een Europese samenleving heet te zijn en als beschavingsmissie gelegeitimeerd wordt, wordt voorgesteld als een exotisch oord des verderfs, waar Europese opvattingen over zedelijkheid teloorgaan. Hierdoor lijkt de beschavingsmissie van de Europeaan in Indië gedoemd te mislukken – alleen wie in Europa geboren is en een Hollandse partner trouwt, kan die dans ontspringen, want enkel een 'onvermengd' huwelijk tussen totoks blijkt in de Indische literatuur bescherming te bieden tegen verindischen.

Het 'gemengde' huwelijk

De losse huwelijksmoraal heeft enerzijds te maken met het vermeende zinnelijke klimaat in Indië; anderzijds met het grote aantal ongelukkige huwelijken. Bij 'gemengde' huwelijken gaat het over het algemeen om verbintenissen tussen een totok en een Indo-Europese vrouw. Hierin volgt de literaire representatie in grote lijnen de historische werkelijkheid. Indo-Europese vrouwen stappen om uiteenlopende redenen in het huwelijksbootje: in de eerste plaats wordt de aantrekkelijkheid van een huwelijkskandidaat afgemeten aan zijn sociale aanzien en toekomstperspectieven; in de tweede plaats spelen andere factoren zoals fysieke aantrekkingskracht of de angst om overgeschoten te raken een rol.

Indo-Europese vrouwen trouwen bij voorkeur een totok die door zijn afkomst, opvoeding en opleiding in het moederland een aantrekkelijke huwelijkskandidaat vormt. Een huwelijk met een totok verbetert haar positie op de koloniale ladder: hij geldt als een goede partij omdat hij in hoog sociaal aanzien staat, vaak goede carrièreperspectieven heeft en zijn echtgenote dus een goede toekomst kan bieden. Dit verschijnsel wordt hypergamie genoemd.¹³ Zo accepteert Lize uit *Parias* (1900) van Mina Krüseman het aanbod van een lelijke Hollandse notaris van wie zij naar eigen zeggen niet houden kan en trouwt Trude uit *Het land van herkomst* een 'saaie' totok om zijn goede baan.¹⁴

Andersom kan de Indo-Europese vrouw haar totok-echtgenoot in het maatschappelijke zadel helpen. Deze bruid komt vaak uit een Indische grootfamilie, een zogenoemde Indische clan met veel geld en bezittingen. In dat geval verleent zij een goed toekomstperspectief aan haar echtgenoot die zich door zijn huwelijk rijkdom, connecties en status verschaft. Eduard van Sprankhuizen uit *Oost-Indische dames en heeren* en Freddy Markens uit *'Ups' & 'Downs' in het Indische leven* trouwen met schatrijke plantersdochters en krijgen door hun huwelijk een aandeel in de landerijen van hun schoonfamilies. Beide scenario's volgen de historische realiteit, waarbij het eerste vaker voorkomt dan het tweede.

¹³ Wertheim 1947, p. 13-14.

¹⁴ Krüseman 1900 I, p. 126 en Du Perron 1996, p. 256.

'Totoks zijn heel anders dan wij'

Door het hoge aantal affaires en echtscheidingen in de Indische bellettrie lijkt het huwelijk in Indië gedoemd te mislukken. Vooral het 'gemengde' huwelijk wordt als ongelukkig gerepresenteerd en strandt om twee redenen: ten eerste wordt het meestal niet uit liefde, maar uit opportunistische overwegingen als sociaal aanzien, geld of lust gesloten; ten tweede blijken de echtelieden qua karakter elkaars tegenpolen te zijn waardoor zij geen harmonieuze relatie kunnen opbouwen. Ruytenburg uit *Oost-Indische dames en heeren* aan wie het openingscitaat ontleend is, is teleurgesteld in Indo-Europese vrouwen en zegt hierover tegen een Hollandse gouvernante: 'u [heeft] onze Indische dames kennen. Onze oude, goede, Hollandsche denkbeelden en gewoonten zijne [sic] hare grootste anitpathiën [sic]'.¹⁵ In *Warm bloed* merkt een vriendin over het zojuist voltrokken huwelijk van Diana op: 'Jij zoo'n echte djawa [Javaanse] in je hart en je man [een Hollander]... Kassian... Je moet maar zien te wennen, totoks zijn heel anders dan wij'.¹⁶ In deze romans wordt een onoverbrugbare tegenstelling in karakter tussen 'oosterse' en 'westerse' huwelijkspartners gesuggereerd die wel moet leiden tot een ongelukkig liefdesleven.

Er wordt veel getrouwd tussen 'blanken' en Indo-Europeanen en juist daarom zijn plots grotendeels opgebouwd rond het Indische huwelijksleven. Vooral de sensuele Indo-Europese vrouw ligt goed in de huwelijksmarkt. Zij wordt verbeeld als een *femme fatale*, een voorstelling van een vrouw die haar bedrieglijke (exotische) schoonheid en sensualiteit gebruikt om mannen te verleiden en in het ongeluk te storten. Soms bespeelt zij een beoogde echtgenoot tot het tot een aanzoek komt, soms oefent zij met haar exotische verschijning simpelweg een onweerstaanbare aantrekkingskracht op hem uit. De totok die haar trouwt, wordt gerepresenteerd als het slachtoffer van haar exotische maar bedrieglijke schoonheid. Hij raakt tot over zijn oren verliefd op haar, maar die liefde blijkt van korte duur, want een gelukkig huwelijksleven met haar blijkt volstrekt onmogelijk. Ongeveer de helft van de ongelukkige 'gemengde' huwelijken uit het corpus moet aan een sensuele Indo-Europese vrouw geweten worden: omdat zij een oppervlakkig karakter heeft, blijkt zij niet in staat tot liefhebben zoals Irma van Henegouwen uit *Schuim van goud*, of omdat zij vroeg of laat moet toegeven aan haar sensualiteit en er met een ander vandoor gaat, zoals Diana.

Het huwelijksleven met een sensuele Indo-Europese vrouw verschilt totaal van dat met een totok-echtgenote. De Hollandse Van Henegouwen uit *Schuim van goud* kan er zich maar niet bij neerleggen 'dat de sfeer van zijn huis zoo hemelsbreed verschilde van die uit zijn ouderlijke omgeving. Alles waar hij aan gewend was, ontbrak hem bij zijn eigen vrouw'.¹⁷ Hij doelt hiermee expliciet op 'liefde', 'toewijding', 'rust', 'beschaving', 'ontwikkeling' en 'een besef, hoe klein ook, van de hogere waarden van het leven', emoties

¹⁵ Ten Brink 1898 I, p. 220.

¹⁶ Overduyn-Heyligers 1904, p. 95.

¹⁷ Treffers 1990, p. 69.

en eigenschappen waarover zijn eega door haar sensuele karakter juist niet beschikt.¹⁸ Hij kan niet anders concluderen dan:

dat zijn huwelijk met de knappe, eertijds zoo meegaande Irma de Ridder van Beekhuijse, een hopelooze mislukking was gebleken. Hij was er eenvoudig in geloopt, had zich laten inpalmen door een knap gezichtje en een uitsluitend op het uiterlijk afgestemde manier van zich te gedragen. En pas na zijn huwelijk had hij ontdekt, hoe voos dit schoone omhulsel was, hoe innerlijk onbeschaafd deze vrouw kon zijn, hoe zij alles offerde aan den schijn.¹⁹

De sensuele Indo-Europese vrouw is blijkbaar alleen geschikt om in het openbaar mee te pronken, maar niet om van te houden. Bovendien worden zulke vrouwen als slechte huisvrouwen uitgebeeld. Irma steekt nooit een vinger in het huishouden uit, maar haar huishouden loopt als een geoliede machine omdat het door de bedienden draaiende gehouden wordt. Dat geldt niet voor het huishouden van Kitty Dubekart uit *Vergeelde portretten uit een Indisch familiealbum* (1954) van E. Breton de Nijs dat onder haar 'gemakzucht', 'indolentie' en 'geestelijke traagheid' compleet verslonst. Haar inertie is voor haar Hollandse echtgenoot reden om binnen een jaar na de huwelijksvoltrekking van haar te scheiden.²⁰ De verteller suggereert dat die inertie in Kitty's karakter besloten ligt waardoor zij in haar huwelijk 'nauwelijks anders [had] kunnen zijn'.²¹ Hij pleit haar hiermee enigszins vrij van de schuld van de mislukking ervan, maar onderstreept tegelijkertijd de onverenigbaarheid van 'oosterse' en 'westerse' karakters waardoor een 'gemengd' huwelijk gedoemd is een fiasco te worden.

Een mislukt 'gemengd' huwelijk is niet altijd de schuld van de Indo-Europese echtgenote die alleen interesse kan opbrengen voor een mooi balkleed, maar niet voor haar echtgenoot. In een enkel geval is de totok debet aan een mislukt huwelijk met een sensuele vrouw. Lugtens uit *'Ups' & 'Downs' in het Indische leven* blijkt het toonbeeld van rationaliteit: hij is een zeer succesvol ondernemer die weinig interesse toont in zijn gezin en als zakelijk, koud en liefdeloos uitgebeeld wordt. Dit vergoelijkt het overspel van Clara die hunkert naar hartstocht en zich genoodzaakt ziet haar sensualiteit buiten huwelijksverband te botvieren. Hoewel zij dus als slachtoffer van een liefdeloze relatie gezien kan worden, blijkt ook hier het innerlijk van de Indo-Europese echtgenote hemelsbreed te verschillen van dat van haar Hollandse echtgenoot. De verschillen in vermeende inborst die aan geracialiseerde factoren kunnen worden toegeschreven, zoals wij in voorgaande hoofdstukken zagen, zijn te groot om een 'gemengd' huwelijk te doen slagen. In dergelijke gevallen draait het overigens lang niet altijd op een echtscheiding uit zoals bij Kitty, wel worden deze huwelijken als ongelukkig gerepresenteerd, zoals dat van Clara.

In feministische tendensromans wemelt het van de opportunistische totoks en wor-

¹⁸ Treffers 1990, p. 69.

¹⁹ Treffers 1990, p. 69.

²⁰ Nieuwenhuys 1990, p. 170-171.

²¹ Nieuwenhuys 1990, p. 171.

den Indo-Europese vrouwen het slachtoffer van hun echtgenoot. Antoinette van Leeuwenburg uit *Fernand* (1874) van Melati van Java trouwt een veel oudere resident die haar tijdens hun huwelijk mishandelt.²² Netje uit *Parias* wordt gedwongen te trouwen met een egoïstische assistent-resident die zich niets van haar luidkeelse protesten aantrekt.²³ Lize uit diezelfde roman trouwt een notaris die haar met andere vrouwen bedriegt en haar familie besteelt. Zij trouwen geen van allen uit liefde, maar omdat de omstandigheden hen hiertoe dwingen. Antoinette heeft op jonge leeftijd haar ouders verloren en wil niet langer het genadebrood bij haar liefdeloze Hollandse tante eten, Netje wordt door haar moeder gedwongen en Lize trouwt omdat zij niet met haar vader naar Nederland wil repatriëren.²⁴ De totoks die zij trouwen, worden uitgebeeld als boemannen die hun Indo-Europese echtgenotes terroriseren en hen onbedoeld omvormen tot emancipatoire vrouwen die zich aan het patriarchaat ontworstelen.

In *Indo* (1935) van Jo Manders, een tendensroman waarin een lans gebroken wordt voor de Indo-Europeaan, worden Indo-Europese vrouwen het slachtoffer van zwakke Hollandse mannen die zich niet van racistische vooroordelen kunnen losmaken. De verlating van Harry Bloomsma met Loudy van Kranenburg valt onder de voortdurende rassendiscriminatie in Deli langzaam maar zeker uiteen. Ook het huwelijk van Lies de Geus uit diezelfde roman gaat aan het Deliaanse racisme ten onder. Voor haar totok-echtgenoot wordt het westerse schoonheids- en beschavingsideaal zo belangrijk dat zijn Indo-Europese vrouw hem vreselijk gaat tegenstaan. Hij zegt over haar: 'Lies is door en door indisch! [...] ze hindert mij er onuitsprekelijk mee'.²⁵ Hoewel De Geus de mislukking van zijn huwelijk wijt aan het Indisch-zijn van zijn vrouw, wordt Lies als het slachtoffer van rassendiscriminatie gerepresenteerd. Haar man weet de heersende racistische opvattingen niet te trotseren en besluit van haar te scheiden.²⁶ In deze tendensromans zijn het geen geracialiseerde, maar sociale criteria die aan de mislukking van 'gemengde' huwelijken ten grondslag liggen.

Ook verindischte Indo-Europese vrouwen kunnen het slachtoffer worden van hun echtgenoot. Zij zijn niet kieskeurig als het om een huwelijkspartner gaat. Zij trouwen met de eerste de beste die naar hun hand dingt en hebben niet door dat zij uit berekening ten huwelijk gevraagd worden. Leegloper Freddy Markens uit '*Ups*' & '*Downs*' in *het Indische leven* stapt met de onaantrekkelijke maar steenrijke Roos Uhlstra in het huwelijksbootje.²⁷ Eduard van Sprankhuyzen uit *Oost-Indische dames en heeren* is als berooide jonkheer naar Indië gekomen op zoek naar een bemiddelde echtgenote en vraagt de domme maar schatrijke Lucy Bokkerman ten huwelijk. Felicia uit *De tienduizend dingen* (1955) van Maria Dermoût wordt eveneens door een onbekende jonkheer om 'het suikeren geld' van

²² Van Java 2009, p. 201-205.

²³ Krüseman 1900 I, p. 21-22.

²⁴ Van Java 2009, p. 199 en Krüseman 1900 I, p. 16-17 en 125.

²⁵ Manders 1935, p. 196.

²⁶ Manders 1935, p. 193.

²⁷ Daum 1998, p. 615.

haar familie (suikerplanters) getrouwd.²⁸ Deze uit berekening gesloten huwelijken worden als ongelukkig gerepresenteerd: Roos en Freddy komen al snel in de financiële problemen en Lucy en Felicia leven binnen een jaar gescheiden van tafel en bed van hun echtgenoot. Deze Indo-Europese vrouwen worden als slachtoffers van zogenoemde *gold-diggers* gerepresenteerd.

In de Indische literatuur is een klein aantal geslaagde 'gemengde' huwelijken te vinden. Zuivere Indo-Europese vrouwen hebben de meeste kans op een gelukkig huwelijk, mits zij trouwen uit liefde. Het verstandshuwelijk blijkt een harde les voor de zuivere personages uit de feministische tendensromans die door schade en schande wijs worden. Als zij een nieuwe relatie aangaan, dan doen zij dat uit liefde en niet per se in huwelijksverband. Netje en Lize hebben na een mislukt huwelijk gelukkige en duurzame relaties met een Hollander respectievelijk Engelsman, ook al gaan zij in Europa gebukt onder het publieke stigma van gescheiden vrouw. Indo-Europese vrouwen in wie atavisme heeft plaatsgevonden en die daarom door zuivere eigenschappen gekenmerkt worden, trouwen eveneens alleen uit liefde en kennen gelukkige huwelijken – ook al hebben zij een moeilijk leven. Zo is Lena Lugtens uit *'Ups' & 'Downs' in het Indische leven* gelukkig getrouwd met Eddy Markens, terwijl zij samen gebukt gaan onder financiële problemen die haar verindischte familie veroorzaakt heeft. Hun huwelijk is volgens de verteller zelfs 'sedert vele jaren het eerste reine en goede, zonder nevenbedoelingen, zonder speculatie' dat in de familie heeft plaatsgevonden.²⁹

Liefde overwint blijkbaar alles, maar is voorbehouden aan een selecte groep personages: de totok-echtgenote en het handjevol Indo-Europese vrouwen dat in beschavingsniveau niet voor haar onderdoet. In zulke gevallen kent het huwelijk liefde, beschaving en harmonie die als voorwaarden voor een gelukkig huiselijk leven gelden. Deze huwelijken worden als geslaagd uitgebeeld, omdat zij de westerse beschavingsmissie ten goede komen: Europese waarden en normen blijven behouden en worden overgedragen op het nageslacht, waardoor de westerse suprematie in tact blijft. In de literaire verbeelding van Indië zijn geslaagde huwelijken tussen een westerse man en een Indo-Europese vrouw schaars. 'Gemengde' huwelijken die op een mislukking uitdraaien (omdat zij niet uit liefde gesloten worden of omdat beide huwelijkspartners in beschavingsniveau te veel van elkaar verschillen) zijn daarentegen alomtegenwoordig. Hierdoor krijgt de lezer keer op keer het beeld voorgehouden dat 'interraciale' relaties gedoemd zijn op een fiasco uit te draaien.

De invloed van een huwelijkspartner

De keuze voor een 'vermengde' of 'onvermengde' huwelijkspartner is niet zonder gevolgen: niet alleen hangt het huiselijk geluk van de heer des huizes ervan af; ook kan de partnerkeuze invloed hebben op de ontwikkeling van een personage. In de Indische bellet-

²⁸ Dermoût 2001, p. 152.

²⁹ Daum 1998, p. 738.

trie komen wij een aantal Indo-Europese zussen tegen. Het vergaat hun heel verschillend door hun keuze voor een Indo-Europese of westerse echtgenoot. Waar de eerste een negatief (verindischend) effect op het beschavingsniveau van zijn vrouw heeft, kan de tweede juist een positieve (beschavende) invloed op zijn echtgenote uitoefenen. Die invloed krijgt gestalte in de gehele of gedeeltelijke overdracht van als westerse gepercipieerde eigenschappen. In deze visie op het 'gemengde' huwelijk wordt de *white man's burden* tot uitdrukking gebracht: de Hollandse echtgenoot beschaaft zijn Indo-Europese echtgenote waardoor de geracialiseerde verhoudingen binnen de Europese bevolkingsgroep (en traditionele rolpatronen ten aanzien van gender) gereproduceerd worden en het 'gemengde' huwelijk als een beschavingsmissie op microniveau wordt gerepresenteerd.

Dit zien wij aan de zussen Lena Uhlstra en Clara Lugtens uit *'Ups' & 'Downs' in het Indische leven*. Zij hebben een Europese vader en een njai als moeder. De Europese en inheemse invloeden hebben zich niet in gelijke mate in de zussen laten gelden. Het enige wat zij lijken te delen, zijn de donkere ogen van hun inheemse moeder, voor het overige worden zij als tegenpolen gerepresenteerd. Die tegenstelling valt slechts ten dele aan erfelijke factoren toe te schrijven; milieu-invloeden spelen eveneens een belangrijke rol in deze naturalistische roman.³⁰ Wij leren Lena en Clara kennen als zij al vrouwen op leeftijd zijn. Zij hebben dus al jaren gescheiden van elkaar geleefd en hun volwassen leven in een heel verschillende omgeving doorgebracht, want zij hebben twee heel verschillende echtgenoten. Clara is getrouwd met een op-en-top totok, die naar eigen zeggen 'niet houdt van inlandse mensen', terwijl Lena een volledig verindischte Indo-Europeaan van het donkerste soort getrouwd heeft.³¹

Hij was hier geboren; zijn huidskleur en die van de inlander verschilden niet; baboes en huisjongens hadden zijn jeugd omringd, hem leren lopen, leren praten; hij was volkomen eigen met alle inlandse luchtjes en gewoonten, en een echte *njo* [Indo-Europese (jonge-) man] was hij geweest in al zijn doen en laten; hij vond inlandse vrouwen mooi; hij had in Lena het summum gezien van aantrekkelijkheid: een knap Indisch meisje, naar zijn begrippen helemaal Europees opgevoed.³²

Het 'naar zijn begrippen' impliceert, dat de verteller Lena helemaal niet Europees opgevoed vindt. Aangezien de zussen samen opgegroeid zijn, is Clara dat kennelijk evenmin. Toch wordt zij als volwassen vrouw Europees verbeeld. Hierin wordt de invloed van milieu zichtbaar: terwijl Lena zich onder invloed van haar verindischte man steeds 'Indischer' gaat gedragen en door de verteller met een inheemse vrouw vergeleken wordt, heeft de totok-echtgenoot een europeaniserende invloed op Clara die ondanks haar sensualiteit als een aantrekkelijke Indische dame verbeeld wordt.

Hetzelfde geldt voor Eva Hubrechts en Mies Versluys, twee Indo-Europese zussen uit *Nonnie Hubrechts* (1900) van Thérèse Hoven, die wij pas leren kennen als zij weduwen ge-

30 Vergelijk Anbeek 1982.

31 Daum 1998, p. 437.

32 Daum 1998, p. 537.

worden zijn. Hoewel zij een vergelijkbaar erfelijk uitgangspunt hebben en oorspronkelijk uit een goed milieu kwamen, worden zij eveneens heel verschillend verbeeld: Eva wordt als relatief beschaafd, Mies als verindischt te boek gesteld. Eva wijt dit expliciet aan hun partnerkeuze. Zij was met een totok getrouwd, terwijl Mies een Indo-Europese echtgenoot had:

Vroeger hadden wij gelijk. Mies zooveel en ik zooveel en toen ik trouwde, heeft Daan [haar man] 't allemaal solide voor mij belegd, maar Mies wil speculeeren en haar man ook en toen heeft zij alles verloren en nu is zij zoo'n beetje jaloersch op mij. Ik kan 't toch niet helpen, dat mijn man meer pinter was dan haar man[.]³³

In de representatie van hun huwelijkspartners wordt de tegenstelling tussen de verstandige, rationele totok en de onbeheerste, irrationele Indo-Europeaan tot uitdrukking gebracht. Door haar huwelijk met een totok stijgt Eva zowel in beschavingsniveau als in sociaaleconomisch opzicht, terwijl Mies door de keuze voor een Indo-Europese man tot inheems peil afzakt.

Hoewel het 'gemengde' huwelijk dus gunstig kan uitpakken voor Indo-Europese vrouwen, kan er evengoed een omgekeerde werking van uitgaan, waarbij een Indo-Europese vrouw een verloederende invloed op haar echtgenoot uitoefent. Dat zien wij aan Eddy en Freddy Markens uit *'Ups' & 'Downs' in het Indische leven*. Zij zijn in Indië uit Hollandse ouders geboren. Als broers hebben zij een vergelijkbaar erfelijk uitgangspunt en dezelfde opvoeding genoten. Zij worden uitgebeeld als knappe en goed geklede jongemannen, maar vooral als brutale vlegels met gezichten 'met een uitdrukking erop van vroegrijpe gemeenheid'.³⁴ In de roman wordt gesuggereerd dat zij erfelijk belast zijn, want zij zijn volgens de verteller 'helemaal doortrokken met de eigenschappen van de ontaarde tak waaruit hun moeder voortkwam, en die zich in hun geest en wezen als fotografisch had overgebracht'.³⁵

Daarnaast zijn er belangrijke milieu-invloeden: Freddy en Eddy verkeren niet in een zuiver Europese omgeving, maar in een milieu van Indo-Europeanen waardoor verindischen op de loer ligt. Het vergaat hen heel verschillend in het tweede deel van de roman, wanneer zij niet langer in dezelfde kringen verkeren. De broers worden uitgebeeld als dubieuze, aartsluie sujetten die een pact sluiten om twee nichtjes uit een steenrijke Indische plantersfamilie te trouwen. Freddy trouwt met de 'donkerbruine' Roos Uhlstra en Eddy met de 'lelieblanke' Lena Lugtens. Omdat in Lena sprake is van atavisme, geldt zij als 'onvermengd' en krijgt zij alle kwaliteiten van een westerse vrouw toegeschreven. Eddy, die oorspronkelijk enkel op haar bruidsschat uit is, gaat oprecht van haar houden, zoekt voor het eerst van zijn leven een betrekking en verandert zienderogen in de ideale schoonzoon. Lena maakt van hem een zedelijk mens:

³³ Hoven 1900, p. 141.

³⁴ Daum 1998, p. 505.

³⁵ Daum 1998, p. 466.

Met zijn verleden had hij reeds lang gebroken. Hij was nu al jaren een werkelijk voorbeeldig levende jongeman; aan zijn soliditeit twijfelde geen mens; hij was krachtiger en gezonder dan ooit; zijn tot rust en regel gekomen gestel, *goed en gezond van nature*, had zich geredresseerd; de vermoeide trek van halve verlopenheid, die vroeger aan zijn fijn gezicht iets gemeens gaf, was verdwenen[.]³⁶

Zoals Lena haar inheemse erfenis ontstijgt, zo laat zij kennelijk ook Eddy zijn ontaarde familietak ontstijgen. Van zijn eerdere vroegrijpe gemeenheid is geen spoor meer te bekennen, die was blijkbaar slechts een gevolg van Indische milieu-invloeden uit zijn jeugd. Hij wordt nu met verstand, onbaatzuchtigheid en beschaving geassocieerd en als fysiek/psychisch gezond gerepresenteerd, hetgeen bovendien als de natuurlijke staat van de 'blanke' Europeaan gezien wordt. Een huwelijk met een als westers verbeeld personage biedt dus bescherming of zelfs een remedie tegen verindischen.

Freddy komt daarentegen onder invloed te staan van de sterk verindischte Roos en daalt op de koloniale ladder. Hij ontkomt niet aan de verloederende invloed van zijn schoonfamilie. Zo draagt hij sinds zijn huwelijk bij voorkeur een kabaja en loopt hij op blote voeten rond. Hij gaat luierend door het leven en wij treffen hem hoofdzakelijk in de achtergalerij aan 'in een luierstoel met 'n halfje champagne naast zich'.³⁷ Wanneer het vermogen van zijn vrouw verdampt is, verdient hij samen met haar geld als woekeraar – iets wat gold als een weinig eerzaam beroep voor een Europeaan dat hoofdzakelijk door de inheemse bevolking uitgeoefend werd. Door zijn verindischte eega verandert Freddy van een knappe goed geklede Europeaan in een verlopen en verindischte armoedzaaiër. Hij wordt op één lijn met zijn Indo-Europese schoonfamilie gesteld en raakt met dezelfde negatieve connotaties van moreel en maatschappelijk verval omgeven. Het eindpunt van dit gevreesde verloederingsproces is het zogenoemde *going native*: Freddy komt uiteindelijk met zijn Indo-Europese schoonfamilie onherkenbaar verinlandst onder de inheemse bevolking terecht.

Eenzelfde ontwikkeling zien wij in Eduard en Hector van Spranckhuysen uit *Oost-Indische dames en heeren*, twee berooide jonkheren die hun geluk op de Indische huwelijksmarkt komen beproeven op zoek naar zogenoemde 'liplapsche millioenen'.³⁸ Eduard trouwt de zeer verindischte Lucy Bokkerman waardoor hij in de Indo-Europese kringen van Adèle Buys en Betsy Ruytenburg terecht komt en steeds verder verindischt. Ook Hector is op een schatrijk Indisch huwelijk uit, maar wordt na aankomst al gauw verliefd op de 'blanke' Caroline Deeselaar. Door haar komt hij in hoofdzakelijk Europese kringen te verkeren en gaat hij een werkzaam en deugdzaam leven leiden. Ook Eduard en Hector hebben als broers een vergelijkbaar erfelijk uitgangspunt, maar ontwikkelen zich heel verschillend afhankelijk van een 'vermengde' dan wel 'onvermengde' levenspartner. De verteller merkt over hen op:

³⁶ Daum 1998, p. 713, mijn cursief.

³⁷ Daum 1998, p. 668.

³⁸ Ten Brink 1898 I, p. 160.

Men had een zeer groot onderscheid gemaakt tusschen jonkheer Eduard en jonkheer Hector! Men had ingezien, dat de huiselijke omstandigheden van genen, die voor 't overige vrij geheimzinnig en onopgelost bleven, geen den minsten invloed behoeften uit te oefenen op het eerlijke, ridderlijke aanzoek van zijn broeder. Er was geen twijfel aan, dat er een engagement zou tot stand komen tusschen jonkheer Hector en de mooie Caroline Deeselaar.³⁹

Ook hier blijken milieu-invloeden in de ontwikkeling van de broers doorslaggevend te zijn. Zij kunnen een aanjagende of zelfs ontkrachtende werking hebben op het erfelijk materiaal van een personage. In deze gevallen gaat van het 'gemengde' huwelijk een schrikbeeld uit van verindischen en verinlandsen, waarbij 'blanke' mannen onder invloed van een Indo-Europese echtgenote verloederen en aan lager wal raken. Hierbij wordt de *white man's burden* juist ondermijnd en transformeert de 'blanke' man in een gedegenereerde pseudo-Europeaan die de koloniale beschavingsmissie niet ten goede komt. Deze uitwerking geldt als een waarschuwing aan het adres van de lezer en pleit tegen het 'gemengde' huwelijk: wie zich voor algehele verloedering wil behoeden en zijn sociale positie en prestige in de koloniale samenleving wil behouden, trouwt beter geen Indo-Europese vrouw.

Kleur bekennen

De literaire representatie van het huwelijk is in hoge mate langs geracialiseerde scheidslijnen gestructureerd en blijkt steeds een kwestie van kleur bekennen: gelukkige huwelijken worden gesloten door huwelijkspartners die in 'ras' of beschavingsniveau (waarbij het laatste grotendeels door het eerste wordt bepaald) gelijkwaardig aan elkaar zijn. In het koloniaal discours geldt het huwelijk tussen totoks als het symbool van Europese beschaving. De Hollandse echtgenote wordt enerzijds beschouwd als het geëigende middel in de strijd tegen verindischen (van hun echtgenoten en kinderen); anderzijds als hoedster van het westerse 'ras' (en zijn vermeende superieure kwaliteiten) doordat zij 'vervuiling' van de Europese 'bloedlijn' kan tegengaan.⁴⁰ Een westerse vrouw blijkt altijd te verkiezen boven een Indo-Europese echtgenote en zeker boven een concubinaat. Hoewel deze ontwikkeling zich in de eerste decennia van twintigste eeuw sterk begon af te tekenen – de periode van het zogenoemde verhollandsen van Indië, waarin het westerse 'ras-' en beschavingsideaal de onverbiddelijke norm werd – wordt in de literaire verbeelding van meet af aan het huwelijk tussen totoks (en in representatie aan hen gelijkgestelden) boven het 'gemengde' huwelijk gewaardeerd.

In tegenstelling tot 'gemengde' huwelijken komen in huwelijken tussen totoks nauwelijks overspel en echtscheidingen voor en blijken deze verbintenissen vrijwel altijd uit liefde en nooit uit berekening gesloten te zijn. Het westerse huwelijk wordt uitgebeeld als het instituut van Europese beschaving en blijkt een probaat middel in de strijd tegen

³⁹ Ten Brink 1898 I, p. 211-212.

⁴⁰ Zie hierover Stoler 2010, p. 55-60.

moreel en zedelijk verval, want dergelijke echtelieden zijn bestand tegen verindischen en verinlandsen. Te denken valt aan het huwelijk van Henriette van Hilbeeck of dat van Ernestine van Weeveren uit *Oost-Indische dames en heeren*. Ook het huwelijk van Charlotte van der Hoeft uit *Goenong-Djatti* of dat van Eva Eldersma uit *De stille kracht* zijn hier voorbeelden van. Bovendien worden de Hollandse echtgenotes niet alleen als het toonbeeld van westerse beschaving voorgesteld, maar ook als vertegenwoordigers van het Germaanse 'rastype' (blanke huid, blond haar en blauwe ogen), dat als zeer aantrekkelijk ervaren wordt door andere personages.⁴¹

Dat betekent overigens niet dat alle 'blanke' personages het toonbeeld van westerse beschaving vormen. Ook zij kunnen aan degeneratie onderhevig zijn. De koloniale omgeving kan een verindischende invloed op hen uitoefenen, zoals in het geval van de in Indië geboren Léonie van Oudijck, de echtgenote van resident uit *De stille kracht*, die haar taken als residentsvrouw categorisch verzaakt en er de ene na de andere affaire op nahoudt. Daarnaast kunnen erfelijk factoren een rol spelen. De broers Eddy en Freddy Markens uit *'Ups' & 'Downs' in het Indische leven* stammen als gezegd uit een gedegeneerde tak van hun familie, wat hun gebrek aan beschaving moet verklaren. De jonkheren Eduard en Hector van Sprankhuysen zijn eveneens van een bedenkelijk allooi, evenals de naamloze echtgenoot van Felicia uit *De tienduizend dingen* die uit een Oost-Pruisisch jonkergeslacht stamt.⁴² In de negentiende eeuw werd de adel vaak met inteelt, ontarding en degeneratie geassocieerd die in dit geval hun betreurenswaardige beschavingspeil zouden kunnen verklaren.⁴³

Er wordt ook door Indo-Europese personages onderling getrouwd. Deze 'gemengde' huwelijken vormen het schrikbeeld van verindischen, maar kunnen wel degelijk als gelukkig gerepresenteerd worden. Het huwelijk van het door en door verindischte echtpaar Bokkerman uit *Oost-Indische dames en heeren* is zo'n voorbeeld. Ook Lena en Uhlstra uit *'Ups' & 'Downs' in het Indische leven* lijken in geracialiseerd opzicht (huidskleur) en beschavingsniveau (verinlandst) erg op elkaar waardoor hun huwelijk als harmonieus wordt gerepresenteerd en veel gelukkiger is dan dat van Lena's zuster Clara die ongelukkig getrouwd is met een totok. Ook Mies Versluys uit *Nonnie Hubrechts* is destijds 'met een echten *sinjo*' getrouwd. Hoewel zij getrouwd is uit angst om anders overgeschoten te raken, pakt haar huwelijk niet ongunstig uit:

Ze vond zich al wat oud geworden indertijd en wilde, tot geen prijs, ongetrouwd blijven en toen de heer Willem Versluys om haar kwam, nam ze hem, zonder aarzelen, aan. Dat hij, in stand en opvoeding, beneden haar stond, telde ze niet, hij was een *laki* [man] en dat was 't voornaamste. Ze was niet ongelukkig met hem; op haar manier hield ze zelfs van hem en noemde ze hem: "haar beste ventje" [...]⁴⁴

⁴¹ Vergelijk Ten Brink 1898 I, p. 153-154.

⁴² Dermoût 2001, p. 122.

⁴³ Kemperink 1993, p. 133-134.

⁴⁴ Hoven 1900, p. 57.

Met het 'op haar manier' suggereert de verteller dat er van 'echte' liefde geen sprake is en deze verbintenis tussen twee zeer verindischte Indo-Europeanen niet verward moet worden met het huwelijk van haar beschaafde zuster Eva dat volgens hem op 'beredeneerde, rijpere achtings-liefde' geënt is.⁴⁵ Desondanks wordt het huwelijk van Mies als harmonieus voorgesteld. Beide echtelieden vormen weliswaar het tegendeel van het westerse beschavingsideaal, maar zijn 'op hun manier' gelukkig.

Toch wordt niet ieder Hollands of Indo-Europees huwelijk per definitie als gelukkig voorgesteld: naast geracialiseerde factoren speelt ook het vermeende beschavingsniveau van beide partners een rol. Het Indo-Europese huwelijk van Ida en Van Helderer uit *De stille kracht* wordt als ongelukkig gerepresenteerd. Ida is zeer 'oosters' en Van Helderer zeer 'westers' uitgevallen. Zij blijken in alle opzichten onverenigbaar en verschillen te veel in beschavingsniveau om hun huwelijk te doen slagen. Het is geen wonder dat Van Helderer verliefd wordt op de Hollandse Eva die in beschavingsniveau veel dichterbij hem staat dan zijn Indische vrouw. Iets vergelijkbaars geldt voor het Hollandse huwelijk van Nelly de Klerk uit *Goenong-Djatti*. Terwijl Indië geen invloed lijkt te hebben op het standvastige karakter van haar man, verindischt zij hopeloos door toedoen van haar Indo-Europese nichtje dat bij hen woont. De Klerk wordt verliefd op Charlotte die de belichaming van de Europese cultuur vormt.

In de literaire representatie geldt dus: als beide partners niet uit liefde trouwen, in 'ras' of beschavingsniveau (teveel) van elkaar verschillen en in een zinnelijke tropische omgeving verkeren, dan valt hun huwelijk snel uiteen. Daarnaast is een *gelukkig* huwelijk niet per definitie een *geslaagd* huwelijk vanuit het oogpunt van het koloniaal project: alleen 'ongemengde' huwelijken tussen beschaafde echtelieden worden als geslaagd uitgebeeld, want zij komen de westerse beschavingsmissie ten goede. 'Gemengde' huwelijken van verindischte partners kunnen weliswaar heel gelukkig zijn, maar worden niet als geslaagd verbeeld omdat zij de *white man's burden* ondermijnen. De echtelieden verindischen en verinlandsen dermate dat hun families in beschavingsniveau op gelijke voet met de gekoloniseerden komen te staan, zoals met de Uhlstra's en hun aangetrouwde familieleden gebeurt. Hierdoor komt er van die zogenaamde beschavingsmissie in de tropen niets terecht en tekent zich in het 'gemengde' huwelijk zelfs het failliet hiervan af.

Moederschap

Het moederschap geldt in het koloniale tijdperk als de natuurlijke bestemming van de vrouw. In de Indische literatuur vinden wij zowel goede als slechte huismoeders. Of een Indo-Europese vrouw uitgebeeld wordt als goede echtgenote, is nauw verbonden met hoe zij haar taken als moeder uitvoert: goede moeders worden als goede echtgenotes gerepresenteerd (en omgekeerd). Wie geldt als een goede en wie als een slechte moeder, is opnieuw langs geracialiseerde scheidslijnen geconstrueerd. Het zal de lezer intussen niet

45 Hoven 1900, p. 55.

verbazen dat de Hollandse vrouw doorgaans als een voortreffelijke ouder en de Indo-Europese echtgenote als een betreurenswaardige moeder uitgebeeld wordt. In de regel worden Indo-Europese vrouwen te boek gesteld als onverschillige en liefdeloze moeders die categorisch hun moederplicht verzaken. Zij ontnemen hun levensgeluk niet aan hun kinderen, maar aan een mooie baljapon, geslaagde danspartij of lekkere rijsttafel. Literaire representaties van het moederschap functioneren eveneens in het betoog tegen het 'gemengde' huwelijk: wie een Indo-Europese vrouw trouwt, hoeft zich geen illusies te maken van haar moederhart of pedagogische kwaliteiten; bovendien is het nageslacht uit een 'gemengd' huwelijk onoverkomelijk 'Indisch'.

De 'oosterse' moeder

Indo-Europese vrouwen die als oosters verbeeld worden (sensuele en verindischte vrouwen), worden gerepresenteerd als slechte huismoeders die geen belangstelling voor hun gezin kunnen opbrengen. Zij tonen geen moederliefde en kwijten zich het liefste zo min mogelijk van hun opvoedkundige taken. Zij ervaren het moederschap als een last in plaats van lotsbestemming. Sensuele Indo-Europese vrouwen blijken koude hardvochtige moeders die meer in sociaal vertier en de goede naam van de familie geïnteresseerd zijn, dan in het welbevinden van hun kinderen. Zo vindt Adèle Buys uit *Oost-Indische dames en heeren* het naar eigen zeggen 'altijd maar 'n soesah met die kinderen'.⁴⁶ Zij laat de opvoeding het liefste aan de baboe over, waardoor haar kroost verindischt en slecht Nederlands spreekt. Zij is volgens de verteller een 'zelfzuchtige, gevoellooze vrouw' die het niet nodig acht om bij het sterfbed van haar zieke dochter aanwezig te zijn, maar die avond liever gaat dansen op een bal.⁴⁷

De Indo-Europese moeder van Netje uit *Parias* arrangeert uit ijdelheid een huwelijk voor haar twaalfjarige dochter met een hoge bestuursambtenaar. Zij wordt uitgebeeld als een harteloze moeder, want als Netje niet wil trouwen, zegt zij tegen haar dochter:

jij durft neen zeggen als ik ja zeg! Jij vergeet dat ik jou [sic] moeder ben! Jij bent niets! Een kind, anders niet; mijn kind, mijn eigendom, waarmee ik doen mag wat ik wil. Dood slaan, als ik wil; ja dood! heelemaal dood! En niemand kan dat verbieden, want jij bent mijn kind! En wat kan jij doen als ik wil? Ik wil Adsistent-Resident voor schoonzoon en jij trouwt. Nog één maand, dan bruiloftspartij; daarmee uit.⁴⁸

Irma van Henegouwen uit *Schuim van goud* verzaakt eveneens categorisch haar moederplicht, waardoor haar dochter het slachtoffer wordt van haar sensuele driften enerzijds en van een gebrek aan ouderlijk toezicht anderzijds. Irma en Ria leven volledig langs elkaar heen. Ria eet alleen op haar kamer, omdat haar moeder 's avonds uitgaat met haar minnaar en 's ochtends nog niet op is als Ria naar school gaat. Irma houdt totaal geen

⁴⁶ Ten Brink 1898 I, p. 26.

⁴⁷ Ten Brink 1898 I, p. 104.

⁴⁸ Krüseman 1900 I, p. 16-17.

Trouwfoto van een tante en oom van Breton de Nijs (pseudoniem van Rob Nieuwenhuys). Op deze tante en oom heeft hij Sophie en Tjen uit *Vergeelde portretten uit een Indisch familiealbum* geïnspireerd (privécollectie, gepubliceerd in *Komen en blijven* (1998) van Rob Nieuwenhuys).

toezicht op de schoolprestaties van haar dochter of op het gezelschap waarin zij verkeert. Zij bemoeit zich alleen met haar dochter als de goede naam van de familie in het geding is. Als de zestienjarige Ria zwanger blijkt, regelt zij uit angst om 'eeuwig geblameerd' te raken een abortus.⁴⁹ Volgens Ria 'hield [je] wel het gevoel dat ze het niet deed omdat ze zoo dol op je was. En het ging alles ontzettend nuchter en zakelijk, er was geen greintje gevoeligheid bij'.⁵⁰

Sophie Doblijn uit *Vergeelde portretten uit een Indisch familiealbum* blijkt eveneens een ijskoude moederfiguur te zijn. Hoewel haar eigen huwelijk kinderloos blijft, neemt zij de drie dochters van haar broer in huis om hun een Europese opvoeding te geven. Deze meisjes zijn geboren uit een concubinaat op een plantage in het Javaanse binnenland. Zij stellen zich in de ogen van de andere familieleden 'ondankbaar' op en laten geen enkele traan op de begrafenis van Sophie waarmee de roman opent.⁵¹ In de loop van het verhaal blijkt echter dat zij een liefdeloze en tirannieke opvoeding gekregen hebben van Sophie die hen voortdurend aan hun vermeende minderwaardige afkomst en donkere huidskleur herinnert.⁵² Het wordt duidelijk dat zij de meisjes niet uit naastenliefde in huis genomen heeft, maar om het sociale aanzien van de familie te redden: 'Ze had zich nu eenmaal voorgenomen de inlandse loot in de familiestamboom af te hakken en te enten op een Hollandse tak, liefst van een andere stamboom. Maar daarvoor moesten ze eerst Europees worden opgevoed'.⁵³ Sophie blijkt op haar beurt het slachtoffer van een sensuele maar liefdeloze moeder. Tussen haar en haar moeder is 'nooit van enige intimiteit of in-

⁴⁹ Treffers 1990, p. 254.

⁵⁰ Treffers 1990, p. 267.

⁵¹ Nieuwenhuys 1990, p. 19, 12.

⁵² Nieuwenhuys 1990, p. 116-117, 156-160.

⁵³ Nieuwenhuys 1990, p. 156.

nigheid sprake geweest' en haar familie beschuldigt haar moeder 'van koelheid, van liefdeloosheid, van hardheid'.⁵⁴

Verindischte Indo-Europese vrouwen blijken evenmin in staat tot moederliefde. Zij worden gedreven door gemakzucht waardoor er niets van de opvoeding van hun kinderen terecht komt. Aan het begin van deel twee van *Oost-Indische dames en heeren* merkt de verteller op: 'Mevrouw Ruytenburg is nog altijd even Indisch in denkbelden en sympathieën. Het huiselijk verkeer met haren echtgenoot en hare kinderen is in de laatste tijden nog een weinig onaangenamer geworden dan het reeds vroeger was'.⁵⁵ De oorzaak van een onaangenaam huiselijk leven wordt hier expliciet aan de Indo-Europese eega toegeschreven. Betsy blijkt niet alleen een onverschillige echtgenote, maar ook een harte-loze moeder. Zij laat de opvoeding van haar kinderen eerst aan de baboe en later aan een Hollandse gouvernante over. Zij toont geen spoor van belangstelling voor haar kroost dat door haar 'bij elke mogelijke gelegenheid zoo bits mogelijk bekeven [wordt]'.⁵⁶ Over haar dochter Clara die erg lijdt onder het gebrek aan moederliefde lezen wij:

van hare prilste jeugd had ze met vrees en beving opgezien tegen hare moeder. [...] Ze herinnerde zich steeds met zekeren heimelijken onwil, hoe dikwijls ze gepoogd had eene liefkoozing van hare moeder te verwerven en hoe dikwijls deze haar zeer koud op 't voorhoofd gezoend had, als ze even voor het diner netjes aangekleed mocht binnenkomen. De stem harer moeder deed haar gewoonlijk met angstige hartkloppingen opzien en vaak bleef ze eene geruime poos in diep kinderlijk nadenken verzonken, en peinsde wat te doen, om zoveel onverschilligheid te overwinnen.⁵⁷

De Indo-Europese vriendinnetjes van Johanna uit *Nonnie Hubrechts*, Marietje en Adeetje, dochters van mevrouw van Son respectievelijk Toetie Branten, worden evenmin opgevoed. Zij gaan niet naar school en houden van 'flink brutaal zijn' en 'lekker plagen'.⁵⁸ Zij vormen reeds op jonge leeftijd het evenbeeld van hun verindischte moeders en worden verbeeld als 'vroegwijze-nonnaatjes' vol 'baboepraatjes'.⁵⁹ Daarnaast begrijpt Mies Versluys uit diezelfde roman niet dat haar zuster voor het buitenechtelijke kind van haar echtgenoot blijft zorgen. Zij vindt het 'eenvoudig bespottelijk, dat Eva zoo'n ophef van haar pleegdochtertje maakte. Zoo lang Daniël leefde, was 't iets anders, maar nu hij dood was, was ze van meening dat Eva maar moest zien, van die extra zorg af te komen'.⁶⁰ Toetie laat zelfs de Weeskamer voor haar dochter zorgen omdat dat in haar ogen minder *soesah* (gedoe) geeft.⁶¹

Deze hierboven besproken personages ervaren kinderen dus niet als een levensbe-

⁵⁴ Nieuwenhuys 1990, p. 64.

⁵⁵ Ten Brink 1898 II, p. 18.

⁵⁶ Ten Brink 1898 I, p. 181.

⁵⁷ Ten Brink 1898 II, p. 25.

⁵⁸ Hoven 1900, p. 34.

⁵⁹ Hoven 1900, p. 27.

⁶⁰ Hoven 1900, p. 58.

⁶¹ Hoven 1900, p. 283.

stemming, maar als lastposten van wie zij zich het liefste zo snel mogelijk af maken. Door het gebrek aan opvoeding en moederliefde komt van Indo-Europese kinderen weinig terecht. Er is alleen hoop voor kinderen uit de koloniale elite, want voor hun opvoeding wordt vaak een gouvernante aangetrokken. Het gaat doorgaans om uit Holland afkomstige vrouwen die een schril contrast vormen met de Indo-Europese vrouwen wier kroost zij onder hun hoede krijgen – zelfs al stammen zij uit een lager sociaal milieu dan hun Indische werkgeefsters. In een enkel geval wordt een Indo-Europees kindermisje betrokken. Te denken valt aan Amelie Wardenaar uit *Goenong-Djatti*, een nichtje van de familie De Klerk dat consequent haar taken als gouvernante verzaakt: zij houdt zich liever bezig met jurken, uitgaan en de zoektocht naar een echtgenoot, dan dat zij zich over de dochter des huizes ontfermt. Onder haar leiding, of beter gezegd door het gebrek hieraan, verindischt het misje, dat de hele dag op blote voeten of zelfs naakt rondrent, zich voortdurend onder de bedienden ophoudt en allerlei kattenkwaad uithaalt.

In *Het land van herkomst* komt een hele stoet aan kindermisjes in allerlei kleurschakeringen voorbij. Volgens de ik-verteller zijn zij allen 'halfbloeds, soms een beetje blanker, soms bijna helemaal "zwart"'.⁶² Arthur Ducroo heeft slechts één 'volbloed Hollandse' gouvernante gehad.⁶³ Hij voelt zich het meest aangetrokken tot deze juffrouw Hessing, omdat zij voor hem het westerse intellect belichaamt. (Hetgeen wellicht te maken heeft met het verlangen van Ducroo om zelf voor westers en 'raszuiver' aangezien te worden: zo beroept hij zich louter op de Franse tak van zijn familiegeschiedenis en ontkent hij ondanks verschillende uiterlijke en genealogische aanwijzingen het bestaan van 'indies bloed' in zijn familie.)⁶⁴ Ducroo adoreert juffrouw Hessing die door zijn jaloerse moeder al gauw vervangen wordt door een 'onvervalste dochter van het land' die hem 'dadelijk grondig antipathiek' is en van wie hij, evenals van zijn andere Indo-Europese gouvernantes, naar eigen zeggen weinig tot niets leert – over de opvoeding door een Indo-Europese gouvernante hoeft men zich kennelijk evenmin illusies te maken, want zij krijgt dezelfde eigenschappen toegeschreven als de Indo-Europese moeder.⁶⁵

Daarnaast zijn er in de Indische literatuur ook enkele liefdevolle 'donkere' Indo-Europese moeders te vinden. Het gaat om verindischte vrouwen zoals mevrouw Bokkerman uit *Oost-Indische dames en heeren* of Lena Uhlstra uit *'Ups' & 'Downs' in het Indische leven*. Hun moederliefde mag echter niet baten voor de opvoeding van hun kinderen, want die kinderen blijken door en door verindischt en van een zeer bedenkelijk beschavingspeil. Roos Uhlstra eindigt bijvoorbeeld samen met haar gedegenereerde familieleden in de kampong en verbeeldt het zogenoemde *going native* (verinlandsen): het eindpunt van een degeneratieproces waarbij Europeanen oplossen in de inheemse bevolking en het oorspronkelijke onderscheid tussen kolonisator en gekoloniseerde opgeheven wordt, iets wat gold als een regelrechte nachtmerrie voor het voortbestaan van de westerse supre-

⁶² Du Perron 1996, p. 76.

⁶³ Du Perron 1996, p. 142.

⁶⁴ Du Perron 1996, p. 30, 16.

⁶⁵ Du Perron 1996, p. 143.

matie in de tropen en naar men vreesde op termijn zelfs zou leiden tot het verlies van Indië. Net als bij het 'gemengde' huwelijk geldt voor het ouderschap van een 'vermengde' moeder: een *gelukkige* jeugd is niet per se een *geslaagde* opvoeding vanuit het oogpunt van het koloniaal project.

De 'westerse' moeder

Deze negatieve beelden van Indo-Europese moeders laten westerse vrouwen positief uit de verf komen. De westerse eega wordt uitgebeeld als het symbool van Europese beschaving. Zij geldt als een liefdevolle moeder die aan het moederschap *wel* haar levensgeluk ontleent. In *Oost-Indische dames en heeren* wordt de Hollandse Henriette gespiegeld aan de Indo-Europese Adèle. Als het kind van Henriette doodziek is, wijkt zij geen moment van zijn zijde en als het sterft, wordt zij volgens de verteller getroffen door 'heftige treurnis' en 'felle smart', terwijl Adèle bij de dood van haar kind vooral geïrriteerd lijkt, omdat zij voortijdig een bal heeft moeten verlaten waar zij zich juist 'uitmunten' amuseerde.⁶⁶ Ook de Hollandse Charlotte uit *Goenong-Djatti* tobt heel wat af met haar zieke dochter, maar zij verzaakt geen moment haar taken als moeder. Zij zegt al haar sociale verplichtingen af om voor haar kind te zorgen en vormt de tegenhanger van de Indo-Europese Amelie die hiervan niets begrijpt en juist geen mogelijkheid ongebruikt laat om zich van haar taken als gouvernante af te maken.

De Hollandse gouvernante vormt eveneens een baken van Europese beschaving in de Indische literatuur en moet goedmaken wat kinderen van hun Indo-Europese moeder door onwil of onvermogen moeten missen. Caroline Wouter, de juffrouw uit *Nonnie Hubrechts*, heeft een belangrijk aandeel in de opvoeding van Johanna en brengt haar bij wat haar moeder aan intellectuele en culturele bagage ontbeert. Lize en Non uit *Parias* worden bij gebrek aan een moederfiguur die zich over hen ontfermt, opgevoed en gevormd door de Hollandse juffrouw Hanna. De Hollandse gouvernantes uit *Oost-Indische dames en heeren* wijden zich vol overgave aan de opvoeding van de verwaarloosde kinderen Buys en Ruytenburg. Zij kwijten zich zo toegewijd en liefdevol van hun taken, dat de kinderen weldra meer van hun gouvernante dan van hun Indo-Europese moeder gaan houden. Zo vraagt Marietje Buys op haar sterfbed om haar gouvernante en niet om haar liefdeloze moeder en wil Clara Ruytenburg na het huwelijk van haar gouvernante liever bij háár dan bij haar immer slechtgehumeurde moeder wonen.⁶⁷

Er zijn maar weinig Indo-Europese vrouwen die zich met de westerse huismoeder kunnen meten: alleen zij die in huidskleur en/of in beschavingsniveau op één lijn met de totok staan, worden eveneens als goede moeders gerepresenteerd. Het gaat om als zuiver en natuurlijk-eenvoudig verbeelde Indo-Europese vrouwen: zij houden zielsveel van hun kinderen, nemen de opvoeding uiterst serieus en vinden hun bestemming in het moederschap. Lena Lugtens uit *'Ups' & 'Downs' in het Indische leven*, Netje en Lize uit *Parias*

⁶⁶ Ten Brink 1898 II, p. 175 en I, p. 110.

⁶⁷ Ten Brink 1898 I, p. 109-110 en II, p. 75.

en Mildred uit *Goena goena* (1930) van Caesar Kijdsmeir jr. betonen zich uitmuntende moeders voor hun kinderen. Antoinette uit *Fernand* en Felicia uit *De tienduizend dingen* houden wellicht wat ongezond veel van hun zoon, maar hebben alles voor hem over. Ook Cecile Haakstra (later Dorman) uit *Indische huwelijken* (1877) van Annie Foore blijkt over een groot moederhart te beschikken. Zij neemt uiteindelijk het voorkind van haar echtgenoot (nageslacht uit een concubinaat) in haar gezin op ondanks de bezwaren van haar familie hiertegen en beschouwt hem sindsdien als de hare.

Deze als (nagenoeg) westers gerepresenteerde vrouwen worden verbeeld als hoedsters van de Europese cultuur in de tropen en vormen een probaat middel in de strijd tegen verindischen (van haar echtgenoot en kinderen).⁶⁸ Hun huwelijken worden als gelukkig en de opvoeding van hun kinderen als geslaagd verbeeld, want zij blijken uitstekende huisvrouwen, echtgenotes en moeders die de totok een liefdevol huwelijk, gelukkig huiselijk leven en welopgevoed nageslacht bezorgen. Deze vrouwen komen de westerse beschavingsmissie in de tropen ten goede. Zij vormen dan ook geen bedreiging voor de *white (wo)man's burden*, maar hebben er juist één te dragen en maken onderdeel uit van het koloniale beschavingsoffensief. Zij komen net als totok-vrouwen voor in bevoogdenrollen, hebben een beschavende invloed op de personages in hun omgeving en worden uitgebeeld als verbreidsters van de Europese cultuur in Indië.

Atavisme en onvruchtbaarheid

Een Indo-Europese moeder heeft niet alleen invloed op de opvoeding van haar kinderen, maar ook op hun pathologie. Het nageslacht uit een 'gemengd' huwelijk aardt vrijwel altijd naar de Indo-Europese moeder. De kinderen Ruytenburg uit *Oost-Indische dames en heeren* lijken volgens de verteller sprekend op hun moeder: 'Alle drie hadden een eer Javaansch dan Nederlandsch voorkomen, daar zij op hunne moeder geleken, dezelfde gele gelaatskleur, hetzelfde ronde voorhoofd en dezelfde dikke lippen hadden'.⁶⁹ Dergelijke literaire beeldvorming grijpt terug op de *one-drop rule*: wanneer de vermeende westerse raszuiverheid geschonden is, wordt het kind onveranderlijk tot een 'ander (niet-westers) ras' gerekend. Bovendien gaat de *one-drop rule* hand in hand met negentiende-eeuwse geracialiseerde opvattingen dat het 'gele ras' taaier was en dus bij 'rasvermenging' zou overwinnen.⁷⁰ In Indische romans wordt alom gevreesd voor atavisme, in het bijzonder in de vorm van een erfelijke terugslag naar de vermeende natuurlijke of oorspronkelijke staat van de oosterling waardoor louter de inheemse voorouder in het nageslacht op de voorgrond treedt. Het kind van Roos uit *'Ups' & 'Downs' in het Indische leven* dat zij met haar eerste echtgenoot (een totok) krijgt, lijkt als twee druppels water op de oosterse oer-moeder van de familie:

⁶⁸ Vergelijk Stoler 2010, p. 55-60.

⁶⁹ Ten Brink 1898 I, p. 138.

⁷⁰ Zie hoofdstuk 3.

Het kind van Roos droeg het onverwoestbaar cachet van mama tjang; de jonge moeder vond dat niets aangenaam. [...] Had het nu nog maar een blanke huid gehad of tenminste 'n beetje blank, met blond haar, zoals de kinderen van tante Clara, dan had ze zich over de teleurstelling kunnen troosten. De kleine Lena, – ook dit kind moest heten naar mevrouw Uhlnstra, – was al vrij donker bij de geboorte en donkerde als 't ware met de dag op! Roos had daarover gepiekerd, mismoedig!⁷¹

Atavisme kan daarentegen ook gunstig uitpakken in de Indische literatuur. Dit zagen wij reeds aan de hand van de zogenoemde blanke lelies: zuivere Indo-Europese personages die zowel in uiterlijk als innerlijk niet te onderscheiden zijn van een totok, zoals Lena Lugtens, de nicht van Roos, in wie de inheemse erfenis van grootmoeder Tjang juist volledig tenietgedaan is. Blanke lelies zijn echter schaars, want atavisme pakt doorgaans negatief uit in de literaire verbeelding van Indië.

In de tweede bloeiperiode van de Indische bellettrie, wanneer het Hollandse in raciaal en sociaal opzicht de norm geworden is, vormt atavisme een grote angst van personages. De kinderen van Lies uit *Indo* zijn tot haar frustratie oosters uitgevallen: 'Hoe is het mogelijk? Richard blond, blauwe oogen; zelf stam ik van vaders kant uit een Friesch geslacht, moeders vader ook een Totok en toch de kinderen verraden weer het Javaansche bloed!'⁷² Het is voor haar 'de wreedste teleurstelling van haar leven [...] dat haar beide meisjes donker waren; de jongste zelfs met het platte, breede Javaansche neusje'.⁷³ *Indo* speelt zich af in Deli waar als gezegd geracialiseerde scheidslijnen, bij gebrek aan een samenleving waar 'rasvermenging' eeuwenlang heeft plaatsgevonden, scherp getrokken werden. In de roman leidt atavisme in combinatie met het racistische klimaat zelfs tot verstoting. De kinderen staan De Geus zo tegen dat hij hen na zijn echtscheiding niet langer wil zien, omdat zij zo 'donker' zijn.⁷⁴

Naarmate het koloniale tijdperk vordert, worden ook in romans die zich afspelen op Java de vermeende raszuiverheid en het westerse schoonheidsideaal steeds belangrijker. Daemen en zijn Indo-Europese echtgenote uit *Goena goena* zijn teleurgesteld over het uiterlijk van hun zoon, in wie duidelijk 'het Indische bloed' te zien is 'al sloeg 't nou toevallig bij 't kind z'n moeder over'.⁷⁵ Sophie uit *Vergeelde portretten uit een Indisch familiealbum* is volgens de verteller bij iedere zwangerschap in de familie geobsedeerd 'door de verschillende mogelijkheden van huidskleur'.⁷⁶ Zij vindt dat haar familie aan 'rasverbetering' zou moeten doen door middel van hypergamie en is bij de geboorte van ieder kind doodsbang voor atavisme:

Zou het een jongen of een meisje worden? Zou het blank zijn of weer donker? De kansen waren onberekenbaar. Midden op de dag, maar soms ook 's nachts, sloeg de angst tante

⁷¹ Daum 1998, p. 513.

⁷² Manders 1935, p. 21.

⁷³ Manders 1935, p. 21.

⁷⁴ Manders 1935, p. 194.

⁷⁵ Kijdsmeir jr. 1930, p. 134.

⁷⁶ Nieuwenhuys 1990, p. 98.

Sophie wel eens om het hart. Het beeld van de grootmoeder maakte zich dan los uit een vaag verleden: een donkere vrouw die ze enige malen in de bijgebouwen had gezien, toen zij nog een meisje van zes of zeven jaar was.⁷⁷

Het is voor haar een hele opluchting dat haar nichtje Kitty een '*blank en blond kindje*' is: 'Ditmaal had het Europese bloed van haar grootvader zich niet verloochend, Gode zij gedankt, want het begon er werkelijk op te lijken dat de getinte huid en het donkere haar voorgoed de familie waren binnengedrongen'.⁷⁸ Kitty wordt omwille van haar westerse voorkomen dan ook weldra het lievelingsnichtje van Sophie. Later blijkt overigens dat zij alleen een westers uiterlijk, maar geen innerlijk geërfd heeft: zij is sensueel en wordt op liefdesgebied paradoxaal de grootste concurrente van Sophie.

In een tijdsgewricht waarin de vermeende Europese raszuiverheid erg belangrijk is, profileert Arthur Ducroo, alter ego van schrijver E. du Perron uit *Het land van herkomst*, zich als een positief resultaat van atavisme. Hoewel er exotische elementen in zijn familiegenealogie geslopen zijn, heeft het atavisme naar eigen zeggen 'zoiets als een franse hobereau' (landjonker) in hem gestoken.⁷⁹ Over zijn exotische kant komen wij vrijwel niets te weten, terwijl de Franse geschiedenis van de familie breed uitgemeten wordt. Op deze manier grijpt Ducroo dus met behulp van een mechanisme uit de evolutietheorie terug op een zuiver-Europese en zelfs adellijke oorsprong. Hij beschouwt atavisme als een terugslag naar een vroeger oorspronkelijk en onbezoedeld stadium uit zijn stamboom (één van vóór de 'rasvermenging' die in zijn familie heeft plaatsgehad). Op die manier kan hij zichzelf als raszuiver (re)presenteren, ook al spreken sommige uiterlijke trekken en genealogische gegevens dit tegen.

Hoewel er in Indische romans veel Indo-Europese kinderen geboren worden, blijven ook opvallend veel 'gemengde' huwelijken kinderloos waardoor Indo-Europese vrouwen geen of slechts beperkt invulling kunnen geven aan hun 'natuurlijke bestemming' als vrouw. Onvruchtbaarheid werd indertijd gezien als het uiterste stadium van degeneratie, waarvan in de literaire verbeelding altijd de oorzaak bij de Indo-Europese echtgenote gelegd wordt.⁸⁰ Hoe zeer Eva uit *Nonnie Hubrechts* ook naar een kind verlangt, haar huwelijk blijft kinderloos. Zij reist zelfs naar Zwitserland om hierover een dokter te raadplegen. Des te pijnlijker is het voor haar dat haar echtgenoot in haar afwezigheid een kind verwekt bij een Hollandse pensionhoudster. Een ander voorbeeld is Cecile uit *Indische huwelijken* die aanvankelijk maar niet in verwachting raakt en pas na vijf jaar een dochtertje krijgt, terwijl haar echtgenoot al een voorkind bij zijn inheemse huishoudster heeft.

Ook Sophie krijgt tot haar verdriet geen kinderen en haar zuster Christine blijkt na een lange kinderloze periode en uiteindelijk moeizame zwangerschap niet in staat haar dochter te zogen (een ander belangrijk teken van degeneratie en onvruchtbaarheid). Sophie is

⁷⁷ Nieuwenhuys 1990, p. 98. Vergelijk p. 116-117.

⁷⁸ Nieuwenhuys 1990, p. 100, cursief in origineel.

⁷⁹ Du Perron 1996, p. 30.

⁸⁰ Zie hoofdstuk 3.

getrouwd met een Indo-Europeaan, terwijl Christien een totok-echtgenoot heeft van wie zij na veel moeite zwanger raakt. Bovendien is Christien 'lichter' uitgevallen dan Sophie, waardoor zij als minder 'vermengd' geldt. Bij twee Indo-Europese partners is de kans op onvruchtbaarheid kennelijk groter, dan wanneer een Indo-Europees en een Hollands element samenkomen. In dat laatste geval wordt de vermeende bloedlijn 'aangezuiverd' met Hollands bloed waardoor regeneratie mogelijk wordt. Dochter Kitty heeft dan wel lang op zich laten wachten, maar het resultaat mag er volgens de familie zijn: zij is ogenschijnlijk het evenbeeld van een totok.

Verder vinden wij in de Indische literatuur talloze kinderloze Indo-Europese vrouwen zonder dat onvruchtbaarheid een thema vormt. Diana uit *Warm bloed* raakt ondanks haar vele seksuele escapades niet in verwachting. Zoals haar zedelijk verval als een teken van geestelijke degeneratie opgevat kan worden, zou het uitblijven van een zwangerschap als een fysiek teken hiervan gezien kunnen worden. Onder totoks speelt onvruchtbaarheid of het lang moeten wachten op een kind nooit een huwelijk parten: westerse vrouwen kunnen met een ziek kind tobben, zoals de dochter van Charlotte uit *Goenong-Djatti*, of te maken krijgen met een kind dat sterft, zoals dat van Henriette uit *Oost-Indische dames en heeren* – wat in zulke gevallen aan de Indische omgeving, in de vorm van een tropische ziekte of het klimaat, en niet aan geracialiseerde factoren geweten wordt – maar zij lijken geen moeite te hebben om zwanger te raken waardoor onvruchtbaarheid in hun representatie geen rol speelt.

Indische romans brengen met behulp van de Indo-Europese echtgenote de koloniale angst voor de teloorgang van Europese eigenschappen, denkbelden en omgangsvormen als gevolg van 'rasvermenging' tot leven. Wie een Indo-Europese vrouw trouwt, haalt over het algemeen niet alleen een erbarmelijke echtgenote, maar ook een slechte moeder voor zijn (eventuele) nakomelingen in huis. Bovendien blijkt zij opvallend vaak onvruchtbaar en wanneer zij kinderen op de wereld zet, kijkt zij niet of nauwelijks naar hen om. Er komt daarom weinig terecht van 'gemengd' nageslacht dat in geracialiseerd en sociaal opzicht compleet verindischt. De totok die zijn stamboom voor degeneratie wil behoeden, kan dus beter zijn 'bloedlijn' zuiver houden door een westerse vrouw te trouwen. Met een 'gemengd' huwelijk wordt de kolonisator geen dienst bewezen: niet alleen pakken 'interraciale' relaties voor de totok in de regel ongelukkig uit; ook tekent zich in zijn gedegenereerde en verwaarloosde nageslacht een afbrokkeling van de westerse suprematie en het dreigende failliet van het koloniaal project af.

Ten slotte, het 'gemengde' huwelijk en de koloniale beschavingsmissie

De boodschap die alom uit Indische romans spreekt, moge duidelijk zijn: bezint, eer ge aan een Indo-Europese echtgenote begint! Omdat Indië geen officiële regels kende die het 'gemengde' huwelijk tussen 'gemengde' en 'onvermengde' Europeanen ontmoedigen of verboden, werd de partnerkeuze aan het individu overgelaten. Die keuze werd sterk beïnvloed door culturele beeldvorming over Indië waarin literaire representaties als

gezegd een belangrijke rol speelden. De Indische bellettrie werd, zoals in hoofdstuk 1 uiteengezet, overwegend in Indië geschreven, maar bij een Nederlandse uitgever en voor een Nederlands lezerspubliek uitgegeven om op die manier de achterblijvers in het moederland te 'informer' over het reilen en zeilen in de koloniale samenleving. Zij vormde een reflectie van en een moralistisch commentaar op het leven in de tropen.⁸¹ De ideologisch geladen beelden van het 'gemengde' huwelijk schiepen tezamen met andere voorstellingen over 'vermenging' een zogenoemde mentale realiteit die gold als waarheid of kennis over Indo-Europeaanen – dus ook over de Indo-Europese echtgenote en het 'gemengde' huwelijk.

De Indische literatuur was gezien haar grote populariteit en verspreiding een belangrijk beeldvormend medium dat bijdroeg aan de totstandkoming en instandhouding van het koloniale discours en ideeën over 'vermenging' daarbinnen. Literaire voorstellingen van het 'gemengde' huwelijk fungeerden als een instrument in een westerse visie op kolonisatie waarin het behoud van 'raszuiverheid' om de koloniale overheersing in de tropen te waarborgen in de loop van de negentiende eeuw steeds belangrijker werd. Zij reflecteerden en bekrachtigden het maatschappelijke debat over 'rasvermenging' dat hiërarchter stak: met de Indo-Europese echtgenote stond naar men vreesde de toekomst van de westerse beschavingsmissie in de tropen op de tocht, want 'rasvermenging' zou onherroepelijk leiden tot de teloorgang van de vermeende westerse eigenschappen, waarden en normen die als noodzakelijk beschouwd werden om het koloniale overwicht te behouden. De ongetwijfeld meerduidige koloniale realiteit van het 'gemengde' huwelijk raakte daarbij gemakkelijk ondergesneeuwd bij de eenduidig negatieve stroom aan culturele beeldvorming die het publiek in het moederland hierover bereikte.

In het koloniale discours wordt kolonisatie als een beschavingsmissie voorgesteld. Met dat Europese beschavingsoffensief is niet goed gesteld als wij de Indische bellettrie op haar woord mogen geloven. Indië wordt erin uitgebeeld als een exotisch lustoord waar voortdurend allerlei verleidingen op de loer liggen die afbreuk doen aan het westerse beschavingsideaal. Dergelijke literaire beeldvorming drukt onbedoeld het failliet van de koloniale onderneming als beschavingsmissie uit en legt de paradox van het koloniaal discours bloot. Enerzijds bevestigt de literaire verbeelding van de kolonie de superioriteit van Europa als het centrum van de macht – Indië kan immers de kolonisator in beschaving niet overstijgen, omdat het Westen dan niets (meer) in het Oosten te zoeken heeft en het koloniaal project als het ware aan zijn eigen 'succes' ten onder gegaan is. Anderzijds ondermijnt het de *white man's burden*, want van dat beschaven lijkt weinig terecht te komen – eerder is sprake van het omgekeerde en krijgt Indië gestalte in een zedelijk verval omgeving, het 'gemengde' huwelijk, de Indo-Europese echtgenote en 'vermengd' en verindischt nageslacht die tezamen een degenererende invloed op de totok ter plaatse uitoefenen.

Deze angst voor de aantasting van de koloniale suprematie werd ook door andere media in het moederland uitgedragen. Volgens Charles Boissevain, hoofdredacteur van het

81 Côté 2005, p. 135-136, Nieuwenhuys 1978, p. 12 en Praamstra 1997, p. 270.

Algemeen Handelsblad die een reis door de Indische archipel maakte en verslag deed van de vermeende negatieve gevolgen van 'gemengde' relaties en 'rasvermenging', was de huwelijkspartner van de totok zelfs een zaak waarmee het welvaren van de natie gemoeid was. Hij riep op om, zoals in hoofdstuk 3 geciteerd is, 'ter wille van het vaderland' evenveel vrouwen als mannen naar Indië te sturen, omdat de kolonisator er alleen zou blijven overheersen 'door dat springtij van jong Hollandsch bloed, dat jaarlijks naar de tropen opstijgt'.⁸² De individuele partnerkeuze werd daarmee een kwestie van landsbelang en vloeide voort uit vrees voor een ondermijning van de koloniale status quo door 'rasvermenging'. Die angst werd onder meer tot leven gebracht in de literaire verbeelding van het 'gemengde' huwelijk en de Indo-Europese echtgenote: wie namelijk een Indische trouwt, ondergraaft de Europese 'raszuiverheid', koloniale beschavingsmissie en westerse suprematie – om over de Nederlandse opvoeding van zijn kinderen verder maar te zwijgen...

⁸² *Algemeen Handelsblad*, 11-08-1908, Avond. Boissevain verkondigde de destijds algemeen geldende opvattingen over 'rasvermenging'. Zie hoofdstuk 3.

8 Middelmaticheid

'Ik zal nooit iets bereiken omdat op mij de vloek van de middelmaticheid rust! Ik heb me al die jaren moedwillig blind gehouden: de wereld heeft mij niet nodig! Ik zal nooit boven de middelmaat uitkomen, ik voel het!'

Uit: Jo Manders, *Indo* (1935)

Inleiding

In de Indische literatuur hebben Indo-Europese mannen de grootste moeite om maatschappelijk te slagen. De oorzaken hiervan lopen uiteen van geracialiseerde factoren tot maatschappelijke omstandigheden of een combinatie van beide. Jacques Leursen uit *Indo* (1935) van Jo Manders, van wie het openingscitaat afkomstig is, is ervan overtuigd dat hij aan middelmaticheid lijdt waardoor zijn carrière mislukt en hij uiteindelijk weinig van zijn leven terechtbrengt. In de literaire representatie van Indo-Europese mannen geldt middelmaticheid als een vorm van degeneratie die door 'rasvermenging' teweeggebracht wordt. Als patroon komt het in de volle breedte van de Indische literatuur voor, is stand- en klasse-overstijgend en kan niet aan een bepaalde huidskleur gekoppeld worden. In dit verband doet de gradatie van 'rasvermenging' er ook niet toe: als eenmaal de westerse 'raszuiverheid' geschonden is, zet een onomkeerbaar proces van (sluipend) verval in. Indo-Europese mannen worden uitgebeeld als *losers* die niet of nauwelijks mee kunnen komen in de Indische maatschappij. Ontwikkeling en vooruitgang die noodzakelijk zijn om de koloniale ladder te beklimmen, blijken buiten hun bereik te liggen en aan westerse personages voorbehouden.

De Indische bellettrie wordt bevolkt door Indo-Europese mannen in onbeduidende bijrollen, zoals klerk of een andere lagere of middenkaderfunctie. Zij worden uitgebeeld als tweederangspersonages: in hen is sprake van een afbrokkeling van de veronderstelde superieure 'raseigenschappen' van de westerse voorouder waardoor zij een slap aftrekkel van de totok vormen. Zij kunnen als *blurred copies* de positief geconnoteerde eigenschappen van de westerling, zoals verstand, fatsoen en daadkracht, slechts ten dele bezitten, hetgeen leidt tot algehele middelmaticheid; terwijl negatieve 'raseigenschappen', zoals een slechte gezondheid of wanbeheersing, zich juist voor de volle honderd procent doen gelden in de vorm van atavisme. Indo-Europese mannen beschikken dan ook in onvoldoende mate over de 'juiste' kwaliteiten om van hun leven een succes te maken: zij hebben een matige gezondheid (een belangrijk teken van degeneratie); een beperkte intelligentie, te weinig daadkracht en doorzettingsvermogen om carrière te maken; of onvoldoende zelfbeheersing om op het rechte pad te blijven. Zij worden in verschillende

gradaties verbeeld als fysiek zwak (ongezond), indolent (passief), dom (irrationeel) en hartstochtelijk/driftig (immoreel).

Personages moeten excelleren om hogerop te komen. Middelmaticiteit is niet genoeg om maatschappelijk te slagen. Indo-Europese mannen weten in het gunstige geval hun stand en klasse te behouden, maar niet te verbeteren. Zij lijden aan de *struggle for high life*, zoals dat in *Indo* genoemd wordt: zij willen bij de koloniale elite horen, maar kunnen de totok die vooroploopt in de vaart der volkeren niet bijbenen.¹ Zij delven als *blurred copies* het onderspit in deze strijd om een succesvol koloniaal bestaan die in een hoge maatschappelijke positie en sociaal aanzien wordt uitgedrukt en als een evolutionaire wedloop tussen 'raszuivere' en 'vermengde' personages wordt uitgebeeld. Hierbij gaan geracialiseerde factoren en maatschappelijke omstandigheden hand in hand: in de eerste plaats weet de Indo-Europese man zich uit raciaal onvermogen niet te conformeren aan de westerse norm; in de tweede plaats spelen ongunstige maatschappelijke verhoudingen voor Indo-Europeanen een rol. Het evolutie- en zuiverheidsdenken overheersen in de representatie van Indo-Europese mannen. Incidenteel wordt op de koloniale machtsverhoudingen gewezen. Die verhoudingen echter vormen zelden de volledige verklaring voor de ondergang van een personage in de *struggle for high life*.

Indo-Europese mannen worden te boek gesteld als zogenoemde *marginal men*. De eerdergenoemde *marginal man thesis* kende haar hoogtijdagen in het interbellum.² Ideeën hieromtrent waren echter daarvoor al wijdverbreid en sloten naadloos aan bij het zuiverheidsdenken uit de negentiende eeuw.³ Hoewel opvattingen rond de *marginal man* betrekking konden hebben op sociaal-culturele vermenging, werden zij als gezegd hoofdzakelijk in geracialiseerde zin gebruikt, waarbij 'halfbloeden' verondersteld werden in de marge van twee werelden te leven zonder zich voldoende te kunnen aanpassen aan een van beide. Hierdoor werd marginaliteit in toenemende mate aan een psychische in plaats van sociale toestand toegeschreven. In deze visie op marginaliteit vormden niet de koloniale machtsverhoudingen of racisme een probleem, maar de onaangepaste 'disharmonische' geest van de 'halfbloed' die hopeloos tussen twee werelden verdeeld raakte. 'Rasvermenging' veroorzaakte naar men in de wetenschap en daarbuiten dacht onoplosbare persoonlijkheidsproblemen (karakterfouten) die het maatschappelijke (dis)functioneren van gemarginaliseerde groepen, zoals die van de kleine Indo, zou verklaren.⁴

De middelmatic Indo-Europeaan wordt ingezet als tegenhanger van de totok om diens superieure zelfbeeld en status te bevestigen. In de Indische literatuur streeft de totok doorgaans de Indo-Europeaan op allerlei fronten voorbij en is er bij hem zelden sprake van maatschappelijke mislukking. Als hij wel ten onder gaat, dan wordt dat aan de Indische omstandigheden en niet aan zijn karakter toegeschreven. Middelmatic Indo-

¹ Manders 1935, p. 177.

² Zie hoofdstuk 6.

³ Pick 1989, p. 20-21.

⁴ Furedi 2001, p. 28, 33-34. Zie ook de literaire representatie van Loudy van Kranenburg uit *Indo* (1935) van Jo Manders die door mij uitvoerig behandeld is in hoofdstuk 6.

Europese mannen functioneren als een alomtegenwoordige waarschuwing tegen ‘rasvermenging’: zij blijken niet opgewassen tegen de Indische samenleving en zakken langzaam maar zeker af op de koloniale ladder. ‘Rasvermenging’ leidt tot fysiek, psychisch en maatschappelijk verval. Deze zienswijze past in een groter discours rond degeneratie dat ontstond in de tweede helft van de negentiende eeuw en doorwerkte in de twintigste eeuw (in bijvoorbeeld de *marginal man thesis*).⁵ In de literaire representatie van Indo-Europeanen geldt middelmatigheid als een relatief milde vorm van degeneratie die weliswaar grote gevolgen voor de afzonderlijke personages, maar weinig consequenties voor de Indische samenleving heeft; ontarding daarentegen is een verder gevorderd stadium hiervan dat daadwerkelijk de koloniale verhoudingen op scherp stelt en dat in het volgende hoofdstuk behandeld zal worden.

Geracialiseerde factoren

Gedurende de hele koloniale periode worden in de Indische literatuur eigenschappen van mannelijke personages op geracialiseerde wijze geduid, ook al is ‘rasvermenging’ op het eerste gezicht niet zichtbaar. Theo van Oudijck uit *De stille kracht* (1900) van Louis Couperus lijkt sprekend op zijn Hollandse vader en is ‘groot, breed, blond, met een dikke blonden snor’.⁶ Toch wordt hij niet als ‘onvermengd’ gezien of op één lijn met de totok gesteld. In zijn geval is sprake van *mimicry*: hij lijkt een *exact copy* van de totok, maar de verteller benadrukt juist zijn ‘gemengde’ afkomst door hem de ‘verindo’schte Hollandse blond-en-blanke’ en ‘blonden sinjo’ te noemen.⁷ Hij ziet er hetzelfde uit, maar is desondanks een ander, waarop de verteller de lezer met dit soort beschrijvingen uitdrukkelijk wijst. Hij verschilt van zuivere Indo-Europese vrouwen die indien zij het westerse schoonheids- en beschavingsideaal belichamen als ‘raszuiver’ verbeeld worden en alle positief geconnoteerde eigenschappen van de totok toegeschreven krijgen.⁸ Er is hier dus sprake van een genderverschil in de literaire representatie waarbij nagenoeg ‘blanke’ Indo-Europese vrouwen *wel* tot de stand van de totoks kunnen toetreden, maar Indo-Europese mannen *niet*.

Theo blijkt namelijk bij nader inzien enkel het uiterlijk van een totok en niet zijn karaktereigenschappen geërfd te hebben. Hij heeft volgens de verteller het ‘instinct van blonde kleurling, die hij eigenlijk was, trots zijn blanke tint’ en is ‘in het diepst van zich, hoe blond en blank ook, meer [...] de zoon van zijn moeder, de nonna, dan de zoon van zijn vader’.⁹ Theo aardt dus naar zijn Indo-Europese moeder. In hem is zelfs sprake van een ‘bloed-antipathie’ jegens zijn Hollandse vader.¹⁰ Hij wordt dan ook uitgebeeld als diens

⁵ Pick 1989, p. 20-21.

⁶ Couperus 1989, p. 13.

⁷ Couperus 1989, p. 80-81, 186.

⁸ Zie hoofdstuk 6.

⁹ Couperus 1989, p. 185, 95.

¹⁰ Couperus 1989, p. 95.

Residentiehuys te Pasoeroean (circa 1898), waar Couperus werkte aan *De stille kracht* (collectie KITLV).

tegendeel. Otto van Oudijck wordt verbeeld als kalm, krachtig en rationeel en bij hem benadrukt de verteller doorlopend zijn 'heerschersnatuur'.¹¹ Kennelijk heeft hij zijn sociale positie als resident, de hoogste lokale post binnen het koloniaal bestuur, te danken aan zijn genetische predispositie. In de roman, die hierin exemplarisch voor de Indische bellettrie als geheel blijkt, worden 'raszuivere' mannelijke personages gerepresenteerd als gezond en 'vermengde' als gedegeneerd en geldt: wanneer de westerse 'rasvermenging' eenmaal in het erfelijke materiaal geslopen is, zet onherroepelijk een proces van moreel en maatschappelijk verval in.

In de Indische bellettrie worden negatief geconnoteerde eigenschappen van Indo-Europeanen altijd aan een Indische afkomst toegeschreven. Volgens de verteller heeft Theo 'zijn volle lippen van sensualiteit [...] van zijne nonna-moeder'.¹² Zijn sensualiteit wordt dus biologisch geduid en als erfenis van zijn Indo-Europese moeder gerepresenteerd. Positief geconnoteerde eigenschappen daarentegen worden toegeschreven aan een Europese oorsprong. Vincent Portalis, een schrandere derde commies op het departement van financiën uit *De paupers* (1915) van Victor Ido, heeft zijn verstand aan zijn Europese voorvaderen te danken: 'Zoo hoog was nog nooit een Portalis geklommen. Geen wonder, dat de gansche familie Vincent beschouwde als de beste loot van den ouden stam, die eeuwen terug, ten tijde der Oost-Indische Compagnie, wortelde in Portugeeschen

¹¹ Couperus 1989, o.a. p. 10, 33, 39.

¹² Couperus 1989, p. 75.

grond'.¹³ Deze Europese erfenis stelt hem in staat de koloniale ladder te beklimmen, terwijl de inheemse eigenschappen die juist in de andere familieleden overheersen, worden gerepresenteerd als de antithese van vooruitgang en ontwikkeling, en verantwoordelijk zijn voor het verlies van stand en klasse van Indo-Europese personages. Deze roman blijkt in dit opzicht representatief voor de hele koloniale belletristiek.

Fysiek en psychisch verval

In de Indische literatuur lijden Indo-Europese mannen als gevolg van 'rasvermenging' vrijwel altijd aan een vorm van degeneratie: fysiek, psychisch of een combinatie daarvan. Zij worden uitgebeeld als *blurred copies* van beide oorspronkelijke 'rasprofielen'. Wat na 'rasvermenging' overblijft, is een verwaterd profiel met atavistische trekken: hoewel Indo-Europese mannen in beperkte mate over positieve 'raseigenschappen' kunnen beschikken, overheersen in hen vaak de negatieve 'raseigenschappen' van beide voorouders. Vincent uit *De paupers* wordt als intellectueel uitgebeeld en krijgt daarmee een positieve eigenschap van de Europeaan toegeschreven, maar hij wordt ook met de keerzijde van dit 'rasprofiel' geassocieerd en als ongezond en lichamelijk zwak voorgesteld: hij heeft een hazenlip die hem afstotelijk maakt. Ook Victor Desmoulins uit *Halfbloed* (1946) van Johan Fabricius heeft alles in zich om het maatschappelijk ver te schoppen. Hij is intelligent en heeft een vaste baan als klerk op 's lands rekenkamer. Hij heeft volgens de verteller een 'ernstige levensaard' en 'grote toekomstplannen', maar '[z]'n enige fout was, dat hij wel voor een wat voordeliger uiterlijk had mogen zorgen'.¹⁴ Hij is verschrikkelijk lelijk waardoor de meisjes hem niet zien staan en zijn kansen op de huwelijksmarkt nihil zijn.

Veel Indo-Europese mannen blijken met een zwakke gezondheid te kampen. Etienne "Tjen" Doblijn, de echtgenoot van Sophie uit *Vergeelde portretten uit een Indisch familiealbum* (1954) van E. Breton de Nijs, kent 'lange perioden van ziekte en moeizaam herstel'.¹⁵ Ook zijn neefje Tjalie die na een gecompliceerde zwangerschap uit het huwelijk van zijn Indo-Europese schoonzuster en Hollandse zwager geboren wordt, blijkt een 'uiterst zwak' kind te zijn.¹⁶ Georges "Sjors" Camphuys uit *Halfbloed* lijkt van alle kinderen het meest op een totok, maar 'bij hem scheen de rasvermenging zich te wreken'.¹⁷ Hij heeft volgens de verteller 'een zwakke en angstige natuur', wat onder meer tot uitdrukking komt in een kwetsbare lichamelijke gesteldheid die rechtstreeks toegeschreven wordt aan zijn 'gemengde' afkomst.¹⁸ Een lelijk of misvormd uiterlijk en een zwakke gezondheid zijn tekenen van geheel fysiek verval. 'Rasvermenging' leidt kennelijk tot degeneratie in de vorm van nageslacht van een afnemende kwaliteit.¹⁹ De gezondheid van totoks kan even-

¹³ Ido 1978, p. 29.

¹⁴ Fabricius 1946, p. 30, 33.

¹⁵ Nieuwenhuys 1990, p. 26.

¹⁶ Nieuwenhuys 1990, p. 106.

¹⁷ Fabricius 1946, p. 11.

¹⁸ Fabricius 1946, p. 148. Vergelijk p. 11.

¹⁹ Zoals ook in het publieke domein alom gevreesd werd. Zie hoofdstuk 3.

eens te wensen overlaten in de Indische literatuur, in hun geval echter wordt dat niet aan hun vermeende natuur maar aan de invloed van het tropische klimaat toegeschreven.²⁰

Daarnaast lijden Indo-Europese mannen aan psychische degeneratie. Zij gaan gebukt onder een gebrek aan wils- en veerkracht. Tjen is psychologisch kwetsbaar: hij heeft volgens de verteller een 'gevoelige natuur', gaat conflicten uit de weg en geeft altijd toe, want het ligt 'nu eenmaal in zijn aard voortdurend af te ronden en om te buigen'.²¹ Hij kan zich maar niet over de dood van zijn verloofde heen zetten en lijdt de rest van zijn leven aan een gebroken hart.²² Hij trouwt Sophie omdat hij bovenal op zoek is naar een verpleegster in plaats van een echtgenote. Henri Uhlstra uit *'Ups' & 'Downs' in het Indische leven* (1890) van Maurits raakt na een serie zakelijke en persoonlijke teleurstellingen aan de drank en komt in de kampong terecht waar hij apathisch voor zich uitstaart 'met een verwezen gezicht, in de opgetrokken wenkbrauwen en de neertrekkende mondhoeken de domme uitdrukking van een gewone dronkaard'.²³ Zij lijden dus aan psychische zwakte, missen de geestelijke veerkracht om tegenslagen te boven te komen en zwelgen in apathie en indolentie. Indien totoks lijden aan een teloorgang van hun wilskracht en dadendrang, zoals in het geval van resident Van Oudijk uit *De stille kracht*, dan wordt dat aan een langdurige blootstelling aan de Indische omgeving geweten.

Psychische degeneratie leidt tot immoreel gedrag en krijgt onder meer gestalte in sensualiteit. Sensuele Indo-Europese mannen begeren altijd andermans vrouw en vormen dan ook een gevaar voor de goede zeden. Theo van Oudijk uit *De stille kracht*, bij wie 'de zinnelijkheid van zijn mond' volgens de verteller zijn 'Indische bloed' verraadt, begint een liaison met zijn stiefmoeder.²⁴ Van Maren, de Indo-Europese echtgenoot van Diana uit *Warm bloed* (1904) van E. Overduyn-Heyligers, is met zijn 'donkere fluweelen oog- en' die omzoomd worden door 'wimpers vol ingehouden passie' onweerstaanbaar voor vrouwen.²⁵ Hij heeft volgens de verteller een 'ontvankelijk gemoed' en compromitteert de ene na de andere getrouwde vrouw 'volgend de impulsie van het oogeblik'.²⁶ Sjors wordt door een 'vreemd instinct' in de armen van de inheemse echtgenote van de karrevoerder gedreven.²⁷ Sensualiteit wordt dus toegeschreven aan het 'bloed', 'instinct' of 'gemoed' van de Indo-Europese man en daarmee expliciet biologisch geduid. Totoks hebben zelden buitenechtelijke relaties. Indien zij vreemdgaan, dan gaat het om een individueel geval, zoals dat van jonkheer Eduard van Sprankhuyzen uit *Oost-Indische dames en heeren* (1863) van Jan ten Brink, die als gevolg van zijn adellijke afkomst aan degeneratie lijdt.²⁸

20 Zie voor de gevreesde nadelige effecten van een tropisch klimaat op de gezondheid van de totok onder andere de ideeën van Fouillée, Kohlbrügge en Eykman in hoofdstuk 3.

21 Nieuwenhuys 1990, p. 27, 96.

22 Nieuwenhuys 1990, p. 41.

23 Daum 1998, p. 707.

24 Couperus 1989, p. 80.

25 Overduyn-Heyligers 1904, p. 35.

26 Overduyn-Heyligers 1904, p. 203, 209.

27 Fabricius 1946, p. 11.

28 Zie voor de literaire representatie van de adel en degeneratie hoofdstuk 7.

Degeneratie wordt echter niet voorgesteld als een ras- of groepskenmerk zoals dat bij Indo-Europese personages gebeurt.

Ook blijkt in de literaire verbeelding de Indo-Europese man, die maar over een beperkte hoeveelheid zelfbeheersing beschikt, vaak een crimineel. Guus Camphuys, een krachteloze spoorwegbeambte uit *Halfbloed*, laat zich door zijn sensuele vrouw verleiden een greep uit de stationskas te doen om juwelen voor haar te kopen. Zijn zoon Sjors, ook werkzaam op het station, die het volgens de verteller 'met zijn goede hersens [...] in zijn baan nog ver [zou] hebben kunnen brengen', steelt eveneens uit de kas om briljanten kabaja-spelden te bekostigen voor zijn liefde in de kampong.²⁹ De geschiedenis herhaalt zich in deze familie, waarmee bepaalde zwakheden als erfelijk voorgesteld worden. Anderen brengen het zelfs tot moord: Van Maren heeft uit jaloezie de Hollandse minnaar van zijn vrouw door zijn bedienden naar eigen zeggen 'laten doodranselen';³⁰ Victor begaat een *crime passionnel* en steekt in een opwelling van hartstocht en afgunst een Hollandse rivaal dood.³¹ In dergelijke literaire beeldvorming resoneren wetenschappelijke ideeën over 'rasvermenging' en zorgt een 'gemengde' afkomst voor onoverkomelijke karakterfouten die het onaangepaste, immorele gedrag van Indo-Europese mannen verklaren.³²

De Indo-Europese man is dus psychisch instabiel: in het onschuldigste geval maakt hem dat apathisch of indolent; in ernstiger gevallen onbeheerst en immoreel waarbij een onopvallende klerk of onbeduidende 'sinjo' opeens in een dronkaard, dief of moordenaar kan veranderen. Hij is onaangepast en kan zich als gevolg van geracialiseerde factoren slechts ten dele aan de westerse beschavingsnorm conformeren. Hij vormt de bevestiging en bekrachtiging van de eerdergenoemde *one-drop rule*: als eenmaal de Europese 'raszuiverheid' geschonden is, dan is het nageslacht 'Indisch' en wordt een neerwaartse spiraal van maatschappelijke verval ingezet. Ook al lijkt hij op het eerste gezicht beschaafd en beheerst, uiteindelijk zullen zijn persoonlijke tekortkomingen zich openbaren en moet zijn positie als *marginal man* aan zijn indolente, irrationele en immorele karakter toegeschreven worden – niet de koloniale machtsrelaties maar 'rasvermenging' is dus schuldig aan zijn gedegenerende toestand en maatschappelijke ondergang.

Middelmatige schoolprestaties en mislukte carrières

De maatschappelijke prestaties van de Indo-Europese man laten te wensen over in de Indische literatuur: in het gunstige geval gaat hij een middelmatig beroepsleven tegemoet, maar meestal blijkt hij ongeschikt voor het beroep dat hij uitoefent. Een belangrijke voorwaarde voor een geslaagde carrière is verstand. De onderhavige Indo-Europeanen beschikken over intelligentie – vooral bij Indo-klerken als Vincent uit *De paupers* en Sjors en Victor uit *Halfbloed* worden hun verstandelijke vermogens benadrukt – maar zij bezitten

²⁹ Fabricius 1946, p. 173.

³⁰ Overduyn-Heyligers 1904, p. 262.

³¹ Fabricius 1946, p. 117-118.

³² Zie hoofdstuk 3 (met name de opvattingen van Cox hierover).

nooit zo veel intellect als de totok. Dat geldt voor veel ‘typisch’ Europese eigenschappen in Indo-Europese personages: als *blurred copies* bezitten zij positieve eigenschappen, zoals verstand, maar slechts in een bepaalde gradatie; terwijl negatieve eigenschappen, zoals hartstocht of drift, juist tot ongekende bloei komen en zich vroeg of laat openbaren in de vorm van atavisme. Indo-Europeanen kunnen het intellect, de ambitie en daadkracht die de totok als vanzelfsprekend krijgt toegeschreven, slechts tot op zekere hoogte benaderen: hun schoolprestaties zijn daarom middelmatig en zij lijden aan een gebrek aan doorzettingsvermogen, waardoor zij in de literaire beeldvorming als dommig en indolent gerepresenteerd worden.

De Indo-Europese jongen presteert middelmatig in de schoolbanken.³³ Tjen uit *Vergeelde portretten uit een Indisch familiealbum* wordt te boek gesteld als een ‘stille, verlegen jongen’ uit de Indo-Europese middenklasse.³⁴ Hij is volgens de verteller ‘geen bolleboos en hij moest altijd woekeren met zijn kennis’.³⁵ Hij haalt zijn examens met de hakken over de sloot, maar wordt omschreven als ‘oprecht en oplettend’ en wordt geroemd om zijn ‘onberispelijke gedrag’ en ‘plichtsbetrachting’, wat zijn matige intellect moet vergoeden.³⁶ Daartegenover staat dat hij de beste tennisspeler uit de roman is: hij is dus buiten meer in zijn element (in een fysieke omgeving) dan binnen in de schoolbanken (in een intellectuele setting). Een ander voorbeeld is Willem “Himpies” Kleyntjes,³⁷ de zoon van Felicia uit *De tienduizend dingen* (1955) van Maria Dermoût, die niet van school houdt en zich maar half ervoor inzet:

Hij deed zijn best op school, niet erg zijn best, zo dat hij net niet bleef zitten. Maar het andere wilde hij niet: piano studeren, op een bamboefluit spelen, liedjes zingen liefst! Hij hield er niet van om voorgelezen te worden; hij gaf niets om opgezette dieren; hij had een hekel aan de griezelige koraallandschapjes in een dichte kast – en schelpen! Hoe kon hij alle namen van alle schelpen op de wereld onthouden? Eigenlijk gaf hij ook niet veel om schelpen alleen om de schelpen die in het rode rariteitenkastje lagen, omdat het rode rariteitenkastje in het huis hoorde op de tuin Kleyntjes – en van de tuin Kleyntjes hield hij veel.³⁸

Zijn plaats is dus eveneens buiten in de tuin, te midden van de levende natuur waar hij met zijn inheemse speelkameraadje Domingoes het liefst de hele dag in bomen klimt, en niet binnen in de schoolbanken waar hij enkel leert over natuur aan de hand van dode artefacten die keurig gerangschikt zijn in allerlei kabinetten. Als hij later in Europa gaat studeren – een buitenkans voor Indische kinderen – brengt hij daarvan eveneens weinig terecht. Hij studeert voor dokter aan de universiteit, maar deze studie duurt hem te lang en hij meldt zich aan bij de officiersopleiding. In een brief aan zijn moeder schrijft hij la-

³³ Vergelijk hoofdstuk 9.

³⁴ Nieuwenhuys 1990, p. 33.

³⁵ Nieuwenhuys 1990, p. 33.

³⁶ Nieuwenhuys 1990, p. 32-33.

³⁷ “Himpies” is een Maleise verbastering van Wimpie. Dermoût 2001, p. 154.

³⁸ Dermoût 2001, p. 185.

ter dat hij ook hiervan spijt heeft en naar de landbouwschool wil om zich later bij Felicia op de tuin te kunnen voegen.³⁹ Ook aan hem wordt dus het fysieke en niet het intellectuele benadrukt, en hij wordt als wispelturig in plaats van volhardend te boek gesteld.

In zijn beroepsleven wordt de middelmatige Indo-Europese man als incapabel verbeeld. Theo van Oudijck uit *De stille kracht* raakt de ene na de andere baan kwijt en hangt lusteloos in zijn ouderlijke huis rond: 'in drie jaren was hij employé geweest op zeker vijf koffie-ondernemingen; nu was hij weêr buiten betrekking, en hing, thuis, zoekende naar iets anders'.⁴⁰ Van Maren uit *Warm bloed* blijkt een slechte zakenman. Hij is aanvankelijk schatrijk, maar verliest zijn gehele fortuin door 'dubieuze speculaties'.⁴¹ Alex Portalis uit *De paupers* is korporaal in het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL), maar snakt ernaar 'om uit den militairen dienst te gaan, omdat hij daar niet sterk genoeg voor was'.⁴² Leursen uit *Indo* mist volgens de protagoniste 'journalistiek instinct' en 'diepere ontwikkeling, die geen scholing en scherpzinnigheid [...] vergoeden kan' om van zijn journalistieke loopbaan een succes maken.⁴³ De krant waarvan hij hoofdredacteur is, gaat failliet omdat abonnees en adverteerders wegelopen om zijn hoogdravende toon in de Indokwestie.⁴⁴ Hiermee doet hij deze zaak waarvan hij zijn levenstaak gemaakt heeft, paradoxaal genoeg meer kwaad dan goed. Als zijn journalistieke carrière mislukt, onderneemt hij een zelfmoordpoging, maar zoals met alles in zijn leven faalt hij ook hierin.⁴⁵

Het beeld van middelmatigheid en mislukking domineert de literaire representatie van Indo-Europese mannen gedurende de hele koloniale periode en blijft ook in de naoorlogse boeken die zich afspelen in een koloniale setting voortbestaan. Zo blijkt Himpies een middelmatig militair die op jonge leeftijd sneuvelt, omdat hij zich niet aan de protocollen houdt.⁴⁶ Tjen brengt het tot hoofdcommies op de posterijen te Batavia, wat op zich geen lage functie is, maar één die niet past bij de hoge status van zijn schoonfamilie, een oude Indische clan die in het verleden tonnen verdiende en rechtstreeks invloed uitoefende op het Binnenlands Bestuur. Sophie die erg gevoelig is voor sociaal aanzien, pusht Tjen dan ook voortdurend om hogerop te komen en wil dat hij zijn eerder afgebroken studie tot notaris weer oppakt. Zij begint met het familiekapitaal een bureau voor de administratie van huizen en landerijen dat later een notariskantoor moet worden. Tjen maakt echter zijn studie niet af. Intussen bestiert Sophie die zich als een 'voortreffelijke zakenvrouw' ontpopt het kantoor, waarvoor zij *zonder* opleiding meer zakelijk talent blijkt te hebben dan hij *met*.⁴⁷

39 Dermoût 2001, p. 192, 202.

40 Couperus 1989, p. 17.

41 Overduyn-Heyligers 1904, p. 258-259.

42 Ido 1978, p. 13.

43 Manders 1935, p. 67-68..

44 Manders 1935, p. 124-125.

45 Manders 1935, p. 129.

46 Dermoût 2001, p. 107. Praamstra 2013a suggereert dat duistere, mystieke krachten vat op hem gekregen hebben, waardoor hij een tragische dood sterft. Dat neemt niet weg dat hij zich een middelmatig militair betuigt en verbeeld wordt als een man van twaalf ambachten dertien ongelukken.

47 Nieuwenhuys 1990, p. 105-106.

Indo-Europese mannen weten zelden een succesvol bestaan op te bouwen, waarbij de oorzaak van hun falen expliciet of impliciet aan hun karaktereigenschappen en niet aan maatschappelijke omstandigheden wordt toegeschreven. Deze literaire beeldvorming staat in schril contrast met die over de totok die doorgaans wel erg succesvol is en verbeeld wordt als het toonbeeld van rationaliteit en daadkracht in de Indische literatuur. De middelmatige Indo-Europeaan vormt vaak de tegenspeler van een Hollands personage: zo wordt de sensuele, wispelturige, indolente Theo gespiegeld aan zijn actieve, rationele, daadkrachtige vader; de bedrieglijke, wellustige, wrede Van Maren blijkt het tegendeel van de westerse mannen in het leven van zijn vrouw die als rein, edel en eerlijk gerepresenteerd worden;⁴⁸ de ziekelijke, meegaande, passieve Tjen wordt gecontrasteerd met zijn zwager Dubekart, een standvastige en doortastende totok die de familie naar de buitenwereld toe vertegenwoordigt en haar belangen behartigt. In de Indische letterkunde vormt de Indo-Europese man de zogenoemde *double* van de totok die de als superieur verbeelde westerse kwaliteiten des te spreker moet doen uitkomen en tegen wiens 'typisch' mannelijke eigenschappen als verstand, daadkracht en doorzettingsvermogen hij niet op kan.

Tegelijkertijd functioneert de gedegenereerde Indo-Europeaan als een instrument in de koloniale huwelijkspolitiek. Hij vormt een waarschuwing aan het adres van huwbare Europese vrouwen: de 'sinjo' is geen geschikte huwelijkspartner. Hij gaat in het gunstige geval een middelmatige carrière tegemoet, maar mislukt evengoed als kostwinner. Hij zal nooit een topfunctie vervullen of veel sociaal aanzien genieten en gaat ten onder in de *struggle for high life*. Europese vrouwen, ook de Indo-Europese, trouwen in de Indische bellettrie dan ook bij voorkeur een totok.⁴⁹ De gedegenereerde Indo-Europeaan vormt tevens een waarschuwing aan westerse mannen die een 'gemengd' huwelijk (of concubinaat) overwegen: 'rasvermenging' leidt enkel tot nageslacht van een inferieure kwaliteit waarmee zij een verzwakte loot op hun familiestamboom enten. Die loot loopt slechts uit in ziekelijke, labiele stamhouders die nooit als heersers in Indië zullen optreden, maar alleen marginale posities in de koloniale samenleving zullen innemen. Wie zijn goede naam en het sociaal aanzien in de tropen wil behouden, dient dus de 'raszuiverheid' van zijn familie te bewaken.

Maatschappelijke verhoudingen

In de Indische literatuur gaan niet alle Indo-Europese mannen door geracialiseerde factoren ten onder, maar valt hun marginale positie of morele ondergang gedeeltelijk aan de maatschappelijke omstandigheden te wijten. Vooral auteurs met een Indocentrische visie wijzen op de ongelijke machtsverhoudingen waarmee Indo-Europeanen in de koloniale maatschappij geconfronteerd worden. Zij vestigen de aandacht op de kwetsbare positie

⁴⁸ Zie hoofdstuk 4.

⁴⁹ Zie hoofdstuk 7.

van kleine Indo's en het misbruik dat 'blanke' Europeanen daarvan maken. Geracialiseerde toeschrijvingen spelen altijd een rol in de uitbeelding van Indo-Europese personages, maar vormen in die gevallen niet langer de enige verklaring voor hun levensloop. In deze literaire werken gaan een sociaal en geracialiseerd discours op een complexe manier samen, waarbij Indo-Europese mannen weliswaar uitgebeeld worden in stereotiepe 'raseigenschappen' die hun gedegeneerde aard moeten beklemtonen, maar tegelijkertijd als het slachtoffer van 'blanke' Europeanen die hen afschepen, kleineren, oplichten, bestelen, lasteren, tergen en tot wanhoop drijven.

Hiermee wordt zowel het beeld genuanceerd van de middelmatige Indo-Europeaan die zijn marginale positie louter aan zijn 'gemengde' afkomst te wijten heeft, als dat van de 'blanke' Europeaan als beschavende leidsman in de tropen geproblematiseerd. Terwijl de middelmatige Indo-Europeanen uit de voorgaande paragraaf het superieure zelfbeeld van de totok moeten bevestigen en bekrachtigen, worden in het literaire werk van Indocentrische auteurs juist de vermeende superieure westerse kwaliteiten aan de hand van de Indo-Europeaan ter discussie gesteld. Ongeacht of schrijvers wel of niet de maatschappelijke verhoudingen in ogenschouw nemen, is het resultaat hetzelfde: de Indo-Europese man gaat ten onder in de *struggle for high life* en zal hoogstens een ondergeschikte positie, zoals die van klerk of controleur, in de Indische samenleving vervullen; of dit nu het gevolg van geracialiseerde factoren, maatschappelijke oorzaken of een combinatie van beide is.

Indocentrische auteursposities

Aan de ideologische voorstellingen van 'rasvermenging' wordt door sommige schrijvers met een Indocentrische auteurspositie een andere interpretatie gegeven. Zij representeren Indo-Europese mannen als slachtoffers van een noodlottige samenloop van geracialiseerde factoren en maatschappelijke verhoudingen die de marginale positie van de kleine Indo verklaren.

In het openingsverhaal "Huisbaas" uit *Van deugden en dwalingen* (1910) van J.E. Jasper staat Koster centraal die 'door zijn armoe als van zelf uit de maatschappij was gestoot-en'.⁵⁰ Hij woont in de kampong en leeft van de erfenis van zijn vader die bestaat uit een klein kapitaaltje en een vervallen huis dat hij probeert te verhuren. Hij leidt een sappelend bestaan en kan nauwelijks rondkomen. Op het eerste gezicht lijkt zijn marginale maatschappelijke positie aan zijn sociale positie als kleine Indo geweten te worden waarvan 'blanke' Europeanen misbruik maken. Een Hollandse vrouw die het huis van Koster wil huren, imponeert en bedriegt hem: zij bedingt een absurd lage huurprijs, maakt een enorme puinhoop van het huis en betaalt uiteindelijk nooit de huurpenningen. Koster laat dit allemaal gebeuren, omdat zij een 'tottok-dame' is: hij benadert haar met 'onderdanige beleefdheid' en durft niet tegen haar op te treden met 'dezelfde standvastigheid

50 Jasper 1910, p. 8.

[...] als hij gedaan had tegenover andere huurders'.⁵¹ De totok vervult geen beschavende functie in dit verhaal, maar speelt een kwalijke rol in de ondergang van een Indo-Europees personage.

Toch wordt daarmee de marginale maatschappelijke positie van Koster niet helemaal verklaard en spelen geracialiseerde factoren eveneens een belangrijke rol. Koster lijdt volgens de verteller aan 'fatale indolentie' en wordt te boek gesteld als 'lusteloos, futloos, apathisch'.⁵² Ooit had hij allerlei toekomstplannen om het huis op te knappen en het perceel uit te breiden, maar daarvan is niets terecht gekomen. Hij laat het huis langzaam maar zeker vervallen en voert nooit enige reparatie uit. Daarnaast staat hij als irrationeel te boek en bedenkt hij allerlei drogredenen om niets aan zijn verpauperde toestand te hoeven doen. Zo heeft hij nooit een dag in zijn leven gewerkt en acht hij zichzelf inmiddels te oud hiervoor, hoewel volgens de verteller 'zijn oude dag eigenlijk nog niet was ingetreden'.⁵³ Verder vraagt hij een te hoge huurprijs, waardoor het huis lange tijd leeg staat. Als hij zich dit realiseert, houdt hij desalniettemin aan deze hoge prijs vast en blijft hij tevergeefs ermee in de krant adverteren. Uiteindelijk doet hij het huis voor een habbekrats van de hand om van de soesah af te zijn. Daarmee is hij tevens zijn enige bron van inkomsten kwijt.⁵⁴ Koster gaat dus door een combinatie van maatschappelijke omstandigheden en 'rasinvloeden' in de koloniale samenleving ten onder.

In "Schuldig door onschuld" uit *Een Indisch dozijntje* (1898) van Dé-Lilah worden geracialiseerde denkbeelden helemaal losgelaten en worden de traditionele rollen omgedraaid, waarbij de onschuldige, eerzame Indo-Europeaan het slachtoffer wordt van de immorele, nietsontziende 'blanke' Europeaan. Dit korte verhaal gaat over Hugo, de tweentwintigjarige zoon van een Javaanse moeder en Indo-Europese vader. Hij werkt als winkelbediende in een toko waar hij een karig loon verdient. Zijn vader is overleden en hij is de kostwinner van de familie. Hij leidt een sappelend bestaan en woont met zijn moeder en zussen in de kampong. Hij is volgens de verteller 'zeer werkzaam en eerlijk'.⁵⁵ Hij is verloofd met Rosalie, een beeldschoon Indo-Europees nichtje, maar kan haar pas trouwen als hij meer verdient. Waar de familie aanvankelijk 'gelukkig en tevreden' is en een 'fatsoenlijk leven' leidt, komt zij door toedoen van een 'blanke' Europeaan in een neerwaartse spiraal van moreel en maatschappelijk verval terecht.⁵⁶ De plot is opgebouwd rond het dubieuze handelen van Lodewijk Belkamp, de baas van Hugo, die een oogje op Rosalie krijgt en haar tegen elke prijs wil veroveren.

Belkamp wordt uitgebeeld als een dubieus sujet dat volgens de verteller 'heelemaal geen beginselen had' en 'immoreel in de hoogste mate [was]'.⁵⁷ Hij biedt Hugo opslag aan

⁵¹ Jasper 1910, p. 3, 8.

⁵² Jasper 1910, p. 16, 15.

⁵³ Jasper 1910, p. 15.

⁵⁴ Jasper 1910, p. 23, 41.

⁵⁵ Dé-Lilah 1898, p. 151.

⁵⁶ Dé-Lilah 1898, p. 151.

⁵⁷ Dé-Lilah 1898, p. 152.

‘wanneer hij wilde afzien van dat mooie nonnaatje’.⁵⁸ Hugo is zeer verontwaardigd, maar getuige de verteller ‘verstandig genoeg om bedaard te blijven en beleefd te antwoorden’.⁵⁹ Hij weigert het dubieuze voorstel van zijn baas, waarop Belkamp besluit een complot tegen hem te smeden om van hem af te komen. Als er een moord in de kampong wordt gepleegd, ziet Belkamp zijn kans schoon en geeft Hugo de schuld. In dit verhaal neemt de verteller het telkens voor de gemarginaliseerde kleine Indo op en hekelt het immorele gedrag van de tokohouder:

zonder de minste gewetenswroeging, zonder na te denken hoe hij hier een mensch, die voor moeder en zusters had te zorgen, die zwaar te kampen had met het bestaan, die nooit redenen had gegeven tot ontevredenheid en steeds met de grootste nauwgezetheid en eerlijkheid zijn plicht had gedaan voor altijd zijn goeden naam zou ontnemen en in 't verderf ging storten, meldde hij [Beltkamp] zich aan bij 't hoofd der politie[.]⁶⁰

De tokohouder wordt zonder meer door de politie geloofd en Hugo wordt opgepakt. Als hij een paar dagen later vrij komt, omdat hij niets met de moord te maken blijkt te hebben, is Rosalie inmiddels Belkamps *njai* geworden. Ook komt hij nergens meer aan werk, omdat men hem niet langer vertrouwt. De familie is haar inkomsten kwijt, wordt door de maatschappij verstoten en vervalt langzaam maar zeker tot grote armoede. Hugo raakt hierdoor verbitterd en zint op wraak: ‘Door al die langdurige vernederingen, al dien smaad, die men op zijn eens zoo goeden naam had geworpen, was al het goede in hem verstikt, en verloor hij al zijn eergevoel’.⁶¹ Hugo wordt tot wanhoop gedreven en verandert volgens de verteller langzaam maar zeker in een ‘waaninnige’.⁶² Op een avond, nadat Belkamp Rosalie hoogzwanger op straat gezet heeft, komt het tot een uitbarsting en vermoordt hij zijn voormalige baas.

Toch wordt Hugo niet als immoreel gerepresenteerd. De verteller stelt dat hij tot de moord gedreven is door zijn omgeving die hem ten onrechte beschuldigd en vervolgens verstoten heeft:

Zoover was het met hen gekomen en toch arme wezens, zij hadden het niet verdiend, zij waren geheel onschuldig hiertoe gekomen, zij hadden het goede gewild en het steeds beoogd, maar men had hun daartoe gebracht. Men had hun tot armoede gebracht en maakte hun nu ook “misdadig”. Niemand die medelijden had, geen een die een goed woord voor hun sprak, om hun te redden uit die poel van ellende en misdaad! Zoo moeten de onschuldigen lijden, en men vraagt niet wat er later van zulk een onschuldig slachtoffer worden zal.⁶³

⁵⁸ Dé-Lilah 1898, p. 154.

⁵⁹ Dé-Lilah 1898, p. 154.

⁶⁰ Dé-Lilah 1898, p. 160.

⁶¹ Dé-Lilah 1898, p. 174.

⁶² Dé-Lilah 1898, p. 175.

⁶³ Dé-Lilah 1898, p. 175-176.

Dé-Lilah, afgebeeld in haar roman *Madame Caprice* (1901) (collectie Universiteitsbibliotheek Leiden).

Hugo's misdadige gedrag is dus een gevolg van de onrechtvaardige behandeling door zijn Europese omgeving. Hierdoor verandert hij van een hardwerkende, eerlijke winkelbediende in een wraaklustige moordenaar. Toch worden deze eigenschappen ook gedeeltelijk anderszins verklaard en schrijft de verteller die toe aan Hugo's inheemse moeder die een negatieve invloed op hem heeft: 'Zij, de oude Javaansche vrouw, die steeds geluisterd had naar de kwade ingevingen van haar hart en die ook altijd gevolgd had, zij had zijn karakter niet kunnen veredelen door hem het goede voor te houden'.⁶⁴ Zijn moeder heeft hem dus het verkeerde (immorele) voorbeeld gegeven, waardoor 'kwade' eigenschappen via de inheemse voorouder in een Indo-Europees personage terechtkomen, weliswaar niet door biologische factoren maar door de opvoeding.

Hiermee geeft Dé-Lilah een alternatieve visie op de *marginal man*. Hugo verandert niet in een labiele moorddadige figuur door onoverkomelijke persoonlijkheidsproble-

64 Dé-Lilah 1898, p. 171.

men, maar door een noodlottige samenloop van inheemse omgevingsinvloeden en misbruik van zijn maatschappelijke positie door 'blanke' Europeanen. Wanneer de kleine Indo eerlijk wordt behandeld, is hij in staat om een verstandig en fatsoenlijk leven te leiden, zoals Hugo's familie voor tussenkomst van Belkamp deed; wanneer hij daarentegen langdurig gekleineerd, belastend en getergd wordt, verandert hij in een psychisch instabiele figuur die tot moord in staat blijkt. De 'blanke' Europeaan heeft dus een belangrijk aandeel in het creëren van *marginal men*. Bovendien valt er een hoop af te dingen op het morele en zedelijke peil van de 'blanke' kolonisator: hij stelt zich in dit verhaal geenszins op als een zogenoemde leidsman die beschaving in de tropen brengt, waarmee het ideologische fundament onder de koloniale onderneming, dat kolonisatie als beschavingsmissie legitimeert – uitgedrukt in de *white man's burden* – weggeslagen wordt.

Auteurs met een Indocentrische visie vestigen dus de aandacht op de marginale positie van kleine Indo's en stellen het beeld van de 'blanke' Europeaan als brenger van beschaving in Indië ter discussie. In deze verhalen fungeren geracialiseerde toeschrijvingen als palimpsesten die bestaande beeldvorming over Indo-Europese mannen als passief, irrationeel en immoreel nuanceren,⁶⁵ spelen maatschappelijke verhoudingen een bepalende rol in de ontwikkeling van een Indo-Europees personage en blijkt de 'blanke' Europeaan een aanjagende rol te hebben in het tot wasdom komen van bepaalde negatief geconnoteerde eigenschappen van de kleine Indo. De 'blanke' kolonisator is dus niet de 'onbaatzuchtige vader' of 'beschavende leermeester' zoals hij in het koloniaal discours wordt voorgesteld, maar blijkt van een bedenkelijk allooi en heeft schuld aan het onwenselijke (irrationele/immorele) gedrag van de kleine Indo en zijn marginale positie in de koloniale samenleving. Het westerse beschavingsideaal blijkt in deze teksten ver te zoeken en wordt ontmaskerd als een koloniale fantasie die in schril contrast staat met de dagelijkse Indische praktijk.

Eurocentrische auteursposities

Schrijvers met een overwegend Eurocentrische auteurspositie richten zich doorgaans op de koloniale elite. In hun literaire werk is sporadisch sprake van kritiek op de maatschappelijke verhoudingen ten aanzien van Indo-Europeanen, maar dit commentaar laat de superieure status van de totok en diens zelfbeeld van leermeester onaangetast. In *Indische huwelijken* (1877) van Annie Foore wordt aan de hand van Willem uit "Willie's mama" en Onno uit "Geketend" kritiek geleverd op het harde lot van voorkinderen die door een 'blanke' echtgenote niet worden geaccepteerd. De zeden van de totok, aan wie de Indo-Europeaan zijn bestaan te danken heeft, blijven daarentegen buiten beschouwing en het concubinaat wordt als een vanzelfsprekend onderdeel van de koloniale samenleving gerepresenteerd. In *Indo* wordt de Deliaanse rassenwaan gehekelend en stelt de verteller dat

⁶⁵ Zie over het gebruik van het concept palimpsest in *postcolonial studies* hoofdstuk 4. Zie ook Ashcroft, Griffiths en Tiffin 2007, p. 158-160.

Indo-Europeanen 'hoon' en 'vernederen' verdragen om bij de koloniale elite te horen.⁶⁶ Het valt inderdaad niet te ontkennen dat Leursen te maken krijgt met racisme en uit Europese kringen buitengesloten wordt. Desondanks heeft hij zijn maatschappelijke ondergang aan zijn middelmatige kwaliteiten te wijten en niet aan het racistische optreden van zijn 'blanke' omgeving. Zijn uitbeelding bevestigt, net als die van de andere Indo-Europese personages, paradoxaal genoeg de geracialiseerde denkbeelden die de roman als geheel wil bestrijden.

In *Goenong-Djatti* (1909) van Carry van Bruggen, eveneens een roman over Deli, wordt kritiekloos het westerse beschavingsideaal uitgedragen en belichaamd door Charlotte van der Hoeft en Hans de Klerk. Zij nemen het voor Indo-Europese personages op en maken zich niet schuldig aan de neerbuigende bejegening die Indo-Europeanen in Deli ten deel valt. Desondanks worden Indo-Europeanen negatief verbeeld. Zij gaan niet zozeer gebukt onder het Deliaans racisme maar onder hun 'raseigenschappen'.⁶⁷ Op het kantoor van De Klerk werkt een Indo-Europese klerk die volgens hem voor alles 'onbruikbaar' is en als dom verbeeld wordt.⁶⁸ Carel van Houweningen, de enige Indo-Europese man in een rol van betekenis, verliest ondanks zijn Europese opvoeding zijn zelfbeheersing en gaat met een planter op de vuist omwille van een meisje. Hij wordt hierom overgeplaatst en zijn carrière als rechtsambtenaar loopt hierdoor een flinke deuk op.⁶⁹ De Indo-Europese man komt er dus niet vanwege zijn irrationele en onbeheerste gedrag, terwijl de totoks stuk voor stuk probleemloos carrière maken. Bovendien is de roman doordrenkt van een Europees superioriteitsbesef en wordt nergens de superieure status van de totok of diens geprivilegieerde positie in de koloniale maatschappij ter discussie gesteld.

In *De stille kracht* figureert Frans van Helderer, een Indo-Europeaan die 'dweept' met Europa en voor een totok kan doorgaan, maar nooit buiten de archipel geweest is.⁷⁰ Hij is controleur, één van de laagste lokale posten van het Binnenlands Bestuur. Hij wil graag opklimmen tot resident, maar vreest dat hij deze functie waarschijnlijk nooit zal vervullen en 'jaren lang controleur [zal] blijven, dan – misschien, assistent-rezident worden... en het blijven. En dan eindelijk ontslag krijgen, of vragen, en te Soekaboemi gaan wonen, vegeteerende op een klein pensioen' – een toekomstbeeld dat gemakkelijk voor te stellen

66 Manders 1935, p. 177.

67 Vergelijk ook de literaire representatie van Amelie Wardenaar, de enige Indo-Europese vrouw in een rol van betekenis in de roman. Zie hoofdstuk 4.

68 Van Bruggen 1987, p. 138.

69 Van Bruggen 1987, p. 159-162.

70 Hoewel de meningen over Frans van Helderer uiteenlopen, is hij mijns inziens een Indo-Europeaan. Hij wordt door de verteller een 'kreool' genoemd (Couperus 1989, p. 54), waardoor hij volgens sommigen gezien moet worden als een in Indië uit 'blanke' ouders geborene. In het oeuvre van Couperus duidt kreool echter een zeer brede categorie van in Indië geborenen aan. Zowel Léonie van Oudijck ('blank') als Ida van Helderer (Indo-Europees) uit *De stille kracht*, alsmede de Indo-Europese personages uit *Van oude mensen, de dingen, die voorbij gaan...* worden door de verteller kreolen genoemd (zie Boudewijn 2013). Bovendien noemt Eva Eldersma Van Helderer een 'njò' (sinjo), iets wat hij vervolgens zelf beaamt (Couperus 1989, p. 59). In Couperus' oeuvre blijkt deze term exclusief gereserveerd voor Indo-Europese mannelijke personages. Ik beschouw Van Helderer dus als een Indo-Europeaan en sluit mij daarmee aan bij Pamela Pattynama. Zie Pattynama 1998, p. 95.

is voor de lezer, aangezien hij Indo-Europese mannen in de Indische belletrïe zelden of nooit in hogere functies binnen het Binnenlands Bestuur aantreft.⁷¹ Van Helderer is echter niet indolent omdat het hem aan verstand, ontwikkeling of ambitie ontbreekt, maar omdat hij naar eigen zeggen een hoger doel mist. Het schijnt hem onmogelijk om als Indo-Europeaan tot resident benoemd te worden vanwege de maatschappelijke verhoudingen. Indië en de Indo-Europeaan worden volgens hem door de westerse overheerser uitgezogen:

De werkelijkheid is niet: de overheerscher groot in Indië, maar de overheerscher kleine armzielige uitzuiger; het land uitgezogen, en de werkelijke bevolking – niet de Hollander, die zijn Indiesch geld opmaakt in Den Haag; maar de bevolking, de Indosche [Indo-Europese] bevolking, verknocht aan den Indischen grond, – neêrgedrukt in de minachting van den overheerscher, die eens die bevolking uit zijn eigen bloed verwekte – maar nú dreigende op te staan uit dien druk en die minachting...⁷²

Deze machtsverhoudingen verklaren zijn indolentie en gebrek aan ambitie: waarom zou de Indo-Europeaan hard werken als hij er toch het gewenste doel niet mee bereikt? De roman geeft dus een nieuwe interpretatie aan indolentie als stereotiepe eigenschap van Indo-Europeanen die bovendien gepaard gaat met onverholen maatschappijkritiek.

Desondanks leidt ‘rasvermenging’ in het literaire werk van Couperus tot degeneratie en zijn er evengoed geracialiseerde redenen aan te wijzen waarom Van Helderer een ondergeschikte positie tussen de totoks inneemt.⁷³ Zo heeft hij naar eigen zeggen ‘geen natuur van werken’ en blijkt hij ongeschikt voor zijn functie als controleur, omdat hij volgens de resident ‘te litterair in zijn maandelijksche contrôle-rapporten’ is.⁷⁴ Op grond hiervan kan eveneens zijn stagnerende carrière verklaard worden. Ook hij wordt gerepresenteerd als incapabel, wat toegeschreven wordt aan zijn persoonlijke eigenschappen: hij mag in uiterlijk door kunnen gaan voor een totok, maar mist de ‘juiste’ kwaliteiten om carrière te maken en wordt op die manier van de ‘echte’ totoks onderscheiden. Bij hem is sprake van *mimicry*. Hij overdrijft in alles wat hij doet: hij spreekt bijvoorbeeld ‘Hollandsch zoo correct, dat het bijna stijf zoû geweest zijn tusschen het slordige “slang” van het moederland’ en is te ‘beleefd’ en ‘hoffelijk’ in zijn omgangsvormen om voor een totok door te kunnen gaan.⁷⁵ Hij is een tragische figuur die wanhopig bij de ‘blanke’ koloniale elite wil horen, maar doorschiet in een poging om voor westers door te gaan, waaruit op paradoxale wijze zijn anders-zijn spreekt.

De boodschap die de Indische belletrïe telkens weer bekrachtigt en verbreidt, moge duidelijk zijn: de Indo-Europeaan komt er niet. Het maakt niet uit hoe ‘blank’ en beschaafd een Indo-Europeaan is, hij blijft een ‘sinjo’ die het op grond van zijn ‘inferieure’

⁷¹ Couperus 1989, p. 68.

⁷² Couperus 1989, p. 70.

⁷³ Zie Boudewijn 2013.

⁷⁴ Couperus 1989, p. 69, 150.

⁷⁵ Couperus 1989, p. 55.

karaktereigenschappen in de *struggle for high life* aflegt tegen de superieure kwaliteiten van de totok en door een samenloop van geracialiseerde factoren en maatschappelijke omstandigheden gemarginaliseerd raakt. De strijd om het koloniaal bestaan is een bij voorbaat gelopen race, omdat de Indo-Europeaan als *blurred copy* de eigenschappen van de totok slechts gedeeltelijk kan bezitten waardoor op hem de zogenoemde vloek van middelmatigheid rust. Daarnaast worstelt hij met een negatief geconnoteerde erfenis van een inheemse voorouder en kan hij met discriminatie, achterstelling en uitsluiting te maken krijgen. De westerling heeft in allerlei opzichten (eigenschappen, maatschappelijke positie, sociaal aanzien, et cetera) altijd een voorsprong op hem. De Indo-Europeaan zal dus altijd de tweede viool spelen in een orkest waarvan de totok de zelfbenoemde dirigent is.

Ten slotte, middelmatigheid en de koloniale beschavingsmissie

In de Indische literatuur wordt het koloniale leven voorgesteld als een evolutionaire strijd om het bestaan waarin het principe van de *survival of the fittest* opgang vindt. In deze wedloop blijkt de Indo-Europeaan een *misfit*: hij is naar westerse maatstaven onaangepast, presteert ondermaats en komt daardoor in marginale maatschappelijke posities terecht. Hij wordt verbeeld als een *marginal man*. In de eerste plaats weet hij zich uit raciaal onvermogen niet te conformeren aan de Europese norm, waardoor hij in middelmatigheid blijft steken en een evolutionair glazen plafond ervaart. De totok daarentegen belichaamt als vanzelfsprekend deze norm en wordt daarom als *fittest* in de *struggle for high life* uitgebeeld. Hij kan zodoende de hoogste maatschappelijke posities veroveren. In vergelijking tot de daadkrachtige/actieve, intelligente/rationele en eerzame/morele westerse man komt de Indo-Europeaan slechts als indolent/passief, dom/irrationeel en onbeheerst/immoreel uit de verf. In de tweede plaats spelen maatschappelijke omstandigheden een rol, waardoor de Indo-Europeaan niet kan meekomen in de zogenaamde vaart der volkeren waarin de totok als onbetwiste koploper verbeeld wordt. Hierdoor geldt de Indo-Europese man als een ongunstige huwelijkskandidaat, zakenpartner, werknemer, et cetera.

In de literaire verbeelding is de Indo-Europese man dus een tweederangs- of pseudo-Europeaan. Het maakt daarbij niet uit of biogenetische factoren of maatschappelijke omstandigheden de overhand hebben, *high life* ligt permanent buiten zijn bereik, terwijl de totok dit leven gemakkelijk weet te realiseren door zijn 'superieure raskwaliteiten' en geprivilegieerde positie in de koloniale maatschappij. Waar de westerling optreedt als heerser in Indië, vervult de Indo-Europeaan slechts ondergeschikte posities. Dit wordt zelfs gereflecteerd in de rolverdeling in de literaire werken: waar totoks vaak hoofdrollen vervullen, de spil van het verhaal vormen en de loop der gebeurtenissen bepalen, komen wij Indo-Europese mannen hoofdzakelijk in bijrollen tegen, hebben zij een beperkt aandeel in de verhaalhandeling en kunnen zij geen invloed uitoefenen op hun levensloop. In het koloniale literaire discours functioneert de middelmatige Indo-Europeaan op twee ma-

nieren: enerzijds vormt hij een *blurred copy* van de totok om diens superieure status te bevestigen; anderzijds verzwakt hij met zijn middelmatige eigenschappen de Europese bevolkingsgroep en ondermijnt hij op die manier de positie van de kolonisator, want in hem tekent zich een afbrokkeling van de westerse suprematie en potentiële ontwrichting van de koloniale status quo af.

In de literaire beeldvorming wordt met de Indo-Europeaan een neerwaartse lijn van degeneratie geassocieerd en bewijst 'rasvermenging' niemand een dienst: de gemarginaliseerde Indo-Europeaan niet, de verzwakkende Europese bevolkingsgroep niet en de koloniale maatschappij als geheel evenmin. Wie de goede naam van zijn familie en volk wil bewaren, kan dus maar beter de 'raszuiverheid' van zijn stamboom handhaven. De Europese 'raszuiverheid' wordt voorgesteld als een kwestie van landsbelang, want de Indo-Europeaan brengt als Europeaan met inferieure eigenschappen en ondermaatse maatschappelijke prestaties het koloniale overwicht in de tropen in gevaar. Hij belichaamt tezamen met de ontaarde Indo-Europeaan die in het volgende hoofdstuk centraal staat, de leidende gedachte in de geracialiseerde beeldvorming rondom Indo-Europeanen uit het maatschappelijke en wetenschappelijke domein: 'rasvermenging' leidt tot degeneratie in de vorm van nageslacht van een afnemende kwaliteit en uit zich in fysiek, moreel/zedelijk en maatschappelijk verval, hetgeen naar men vreesde uiteindelijk zou leiden tot de ondergang van de koloniale suprematie, het verlies van Indië en – voor wie deze redegatie tot het uiterste doorvoert – de mensheid als geheel.⁷⁶

76 Zie bijvoorbeeld de ideeën van Galton, Schallmeyer en De Gobineau in hoofdstuk 3.

9 Dierlijkheid

‘De wijze waarop Boong haar aanzag met zijn van dierlijken lust gloeiende oogen en de zachte, geheimzinnige toon, waarop hij nu verder tot haar sprak en waarin de hartstocht trilde, wekten in haar een verlangen dat geheel nieuw voor haar was.’

Uit: Victor Ido, *De paupers* (1915)

Inleiding

In de Indische bellettrie worden jonge Indo-Europese mannen in de kracht van hun leven als dierlijk uitgebeeld. Afhankelijk van de kringen waarin de literaire werken zich afspelen, gaat het om schooljongens uit de koloniale elite of jonge ongetrouwde mannen uit de sociale onderklasse. Boong uit *De paupers* (1915) van Victor Ido is sterk, gezond en vitaal. De vrouwelijke personages vinden hem onweerstaanbaar aantrekkelijk. Hoewel ‘rasvermenging’ hem op het eerste gezicht een fraai uiterlijk en sterk fysiek gestel opgeleverd heeft, ondervindt hij ook negatieve gevolgen ervan. In hem is sprake van een gevorderd degeneratieproces. Hij blijkt verstoken van ieder zedelijk en moreel besef en van elke vorm van beschaving. Hij wordt uitgebeeld als een nietsontziend roofdier dat door zijn instincten gedreven wordt. Hij heeft de ene na de andere vrouw en wordt door vriend en vijand gevreesd om zijn primitieve karakter en wrede optreden. Vooral waar in de literaire verbeelding ‘rasvermenging’ en een lage sociale klasse samenkomen, zoals in het geval van Boong, ontstaat een synergie van negatieve eigenschappen en invloeden die van personages gevaarlijke ongeleide projectielen maakt.

Dierlijke Indo-Europese personages blijken volledig van hun Europese voorouder vreemd geraakt. De Indo-Europeaan uit de koloniale onderklasse, ook wel kleine Indo of boeng genoemd, geldt in de literaire verbeelding als de meest ongunstige uitkomst van ‘rasvermenging’. Hij leeft op sociaaleconomisch inheems peil, maar is qua inborst zelfs beneden het beschavingsniveau van de Javaan. Hij is door atavisme ontaard geraakt waardoor de positieve ‘raseigenschappen’ van beide voorouders in hem verloren zijn gegaan. Hij is een lagere vorm van de oorspronkelijke westerse en oosterse ‘rasprofielen’ en verbeeldt het eindpunt van een degeneratieproces dat door ‘rasvermenging’ in gang is gezet. Wat overblijft is een zedeloze, immorele en onvoorspelbare *blurred copy* van een Europeaan die niet alleen een smet op het Europees prestige, maar ook een regelrechte bedreiging voor de koloniale orde vormt, want hij blijkt gemakkelijk tot opstand aan te zetten en keert zich zonder waarschuwing tegen de totok die hij als zijn aartsvijand beschouwt.

Als patroon in de literaire verbeelding komt dierlijkheid vooral in de twintigste eeuw

voor, wanneer geracialiseerde scheidslijnen steeds scherper getrokken worden en segregatie in de Indische samenleving toeneemt. Daarnaast vindt er een verschuiving in de literaire interesse plaats van dierlijke Indo-Europeanen uit de koloniale elite die vaak bijrollen vervullen, naar die uit de sociale onderklasse die hoofdrollen spelen. Deze verschuiving houdt gelijke tred met de toenemende maatschappelijke belangstelling in het publieke domein voor de kleine Indo en diens leefomstandigheden. Waar in het maatschappelijke debat het zogeheten Indo-probleem (pauperisme onder Indo-Europeanen) aan sociale omstandigheden (discriminatie, achterstelling en uitsluiting) wordt geweten, hebben in de literaire verbeelding geracialiseerde ideologieën de overhand en wordt het Indo-probleem gerepresenteerd als een netelige kwestie die door 'rasvermenging' wordt veroorzaakt. Dierlijkheid wordt aangetroffen in het literaire werk van schrijvers met een Eurocentrische auteurspositie die een uiterst negatief beeld van vooral de koloniale onderklasse schetsen waaruit een sombere visie op de toekomst van Indië spreekt.

Primitieve natuurlijkheid

Dierlijke Indo-Europeanen geven gestalte aan een wijdverbreide geracialiseerde notie uit de koloniale tijd. In het wetenschappelijke en maatschappelijke domein vreesde men dat het Europese element bij 'rasvermenging' op den duur helemaal zou verdwijnen, omdat het Aziatische 'ras' taaier en bij 'vermenging' dus sterker zou zijn. Hoewel de meningen van wetenschappers en journalisten uiteenliepen over het aantal generaties waarin de Europese genen verloren zouden gaan, was men ervan overtuigd dat dit vroeg of laat zou gebeuren. Dat betekende dat Indo-Europeanen na enkele generaties in naam weliswaar Europeaan, maar in pathologie 'Inlander' geworden zouden zijn. Deze redenatie had grote gevolgen voor de positie van de kolonisator in de tropen. De koloniserende macht zou door 'rasvermenging' van binnenuit uitgehold worden. Bovendien zou er van de koloniale beschavingsmissie niets terechtkomen als de kolonisator in aard en aanleg langzaam maar zeker in de gekoloniseerde zou veranderen.¹

Dit spookbeeld krijgt in de literaire verbeelding gestalte in verschillende vormen van atavisme. Dierlijke Indo-Europese personages ontaarden en verliezen de positief geconoteerde eigenschappen van het voorgeslacht. In het gunstigste geval raken zij alleen vervreemd van hun westerse voorouder en vormen zij de incarnatie van oosterling. Deze interpretatie geeft uitdrukking aan de *one-drop rule*: als de Europese 'raszuiverheid' eenmaal geschonden is, dan is het nageslacht onherroepelijk oosters. Indo-Europese personages krijgen hierdoor zowel de positieve (een sterke lichamelijke ontwikkeling) als negatieve eigenschappen (een primitieve aard) toegeschreven die met de oosterling geassocieerd worden. In ongunstige gevallen verliezen zij de positieve eigenschappen van zowel de westerling als de oosterling, waardoor in hen alleen de negatieve kwaliteiten van beide voorouders overblijven en zij aan algehele degeneratie (ontaarding) lijden.

¹ Zie hoofdstuk 3.

Beide literaire scenario's schetsen een somber toekomstbeeld voor de kolonisator die door 'rasvermenging' op den duur volkomen verbasterd zou raken, waardoor de westerse suprematie in de tropen onhoudbaar zou worden en het koloniaal project in gevaar zou komen.

'Klimmen als een aap'

In de Indische bellettrie aardt 'vermengd' nageslacht vrijwel altijd naar de oosterse voorouder. In de literaire representatie van Indo-Europese jongemannen worden daarom hun fysieke kwaliteiten beklemtoond. Een vroeg voorbeeld daarvan vinden wij in de verhalenbundel *Baren en oudgasten* (1880) van Gérard de la Valette. In het voorwoord lezen wij, dat hij 'typen, vertegenwoordigers eener gehele soort' heeft willen uitbeelden.² Hij heeft kennelijk gepoogd om 'prototypen' van verschillende bevolkingsgroepen op realistische wijze in literatuur vast te leggen en beschouwt literatuur als een medium om sociale kennis over te dragen. In "Indische jongens" worden de leerlingen uit een klas van het Koning Willem III gymnasium beschreven, een school die Valette zelf bezocht heeft. Het gaat volgens de verteller om jongens uit de koloniale elite met gezichten 'van allerlei tinten tussen blank en zwart'.³ De Indo-Europese jongens worden als lichamelijk voorgesteld. Hun fysieke kracht en lenig- en vlugheid worden voortdurend benadrukt en krijgen gestalte in ravotten, sporten en vechten.

In het verhaal worden de Indo-Europese jongens op één lijn gesteld met de natuur. Hun plaats is volgens de verteller niet binnen in de schoolbanken, maar buiten op het schoolplein, want '[d]áár gevoelt hij zich te huis, buiten in de hitte'.⁴ In tegenstelling tot de totoks hebben zij dan ook helemaal geen last van het warme Indische klimaat: 'Zie eens hoe vlug zich die kereltjes bewegen, hoe zij als eekhoorns springen en joelen in den heeten zonneschijn, zonder dat het hun deert, terwijl hun vaders [doorgaans totoks] op dit oogenblik in kantoren of bureaux half bezwijmen van de warmte'.⁵ Ook benadrukt de verteller dat een Indo-Europese jongen een goede sportman is. Zo is hij 'reeds vroeg bedreven in alle lichaamsoefeningen' en werkt hij met gemak een Hollandse jongen tegen de grond.⁶ Dat geldt eveneens voor Arthur Hille, een Indo-Europese jeugdvriend van de protagonist uit *Het land van herkomst* (1935) van E. du Perron. Hij heeft 'een reputatie van rek en ringen die hem zonder verder konflikt verheven had tot de sterkste van de klas'.⁷ Belioni, een andere Indo-Europese jongen uit diezelfde roman, gaat omwille van zijn 'ronde biceps' zelfs door voor sterkste jongen van de school.⁸

Daarnaast worden zij met dieren vergeleken. De Indo-Europese jongen op het school-

² Valette 1880, p. 1.

³ Valette 1880, p. 4.

⁴ Valette 1880, p. 5.

⁵ Valette 1880, p. 6.

⁶ Valette 1880, p. 7, 5.

⁷ Du Perron 1996, p. 304.

⁸ Du Perron 1996, p. 228.

plein van Valette heet zo 'vlug als een kat, lenig als een slang' en hij 'klimt als een aap, springt als een windhond, zwemt als een visch'.⁹ Leo Brandhorst, een kleine Indo uit *De schoonste triomf van de Indo-detective* (1924) van Ucee (pseudoniem van U. Coldenhoff) wordt door de andere personages met een 'jachthond' vergeleken, omdat hij een uitstekend jager is.¹⁰ Boong uit *De paupers* is in de ogen van zijn zuster net een roofdier:

hij [had] iets dierlijks over zijn heele wezen, dat haar beangstigde en aantrok tevens, als zij keek naar zijn forsche en toch zoo fijn belijnde armen, die mollig zwollen uit de opgestroopte mouwen; naar zijn mooie egaal bruine vingers, met de hoog gevulde muizen van den duim, die kracht en wellust verrieden; naar zijn blank, gaaf gebit, dat zoo makkelijk de stukken braadvleesch vaneen scheurde[.]¹¹

Dierlijke Indo-Europese jongemannen worden in het bijzonder met een tijger vergeleken, een gevaarlijk tropisch roofdier dat in de oosterse mythologie symbool staat voor lichamelijke kracht en voor machtige en moedige strijders.¹² Volgens de verteller uit *Barren en oudgasten* 'kunt [ge] het den Indischen jongen aanzien dat de tijger zijn landgenoot is' – waaraan men dat overigens precies kan zien, wordt in het midden gelaten, of het moet gaan om de lichamelijke kracht van de Indo-Europese jongens en hun succes in het gevecht.¹³ Addy de Luce uit *De stille kracht* (1900) van Louis Couperus heeft volgens de verteller 'het wilde-dierachtige, dat als een geur van mannelijkheid wademde uit geheel dien jongen'.¹⁴ Hij beschikt over 'tijgersterke en lenige' ledematen en van hem gaat 'de sterke lucht van een tijgerbekoring' uit die door de vrouwelijke personages als onweersaanbaar ervaren wordt.¹⁵ Hij wordt dus vergeleken met een roofdier en op één lijn gesteld met het zinnelijke en primitieve van de hem omringende natuur.

Dierlijke Indo-Europese mannen worden geregeerd door hun primitieve driften. Het gaat hier om een ideologische relatie tussen Indo-Europese mannen en dieren die deze personages middenin het dierenrijk plaatst (natuur) en diametraal tegenover de Europese beschaving (cultuur). Dierlijke personages worden als het tegendeel van de totok en diens beschaving uitgebeeld, waardoor de superioriteit van de laatste beklemtoond wordt. Dergelijke Indo-Europeanen krijgen dan ook doorgaans 'typisch' dierlijke/natuurlijke eigenschappen toegeschreven, hetgeen gestalte krijgt in jachtzucht, vechtlust en wellust. Soms worden zij als goedig en dommig, maar meestal als wreed en gewetenloos uitgebeeld. In de literaire representatie van deze Indo-Europese personages zullen wij nog veel meer vergelijkingen met het dierenrijk tegenkomen: zij worden verbeeld als jonge wilde dieren die ontembaar blijken en daarom het Europees prestige in de tropen in gevaar brengen.

⁹ Valette 1880, p. 6.

¹⁰ Ucee 1986, p. 44.

¹¹ Ido 1978, p. 22.

¹² Hall 1996, p. 137.

¹³ Valette 1880, p. 7.

¹⁴ Couperus 1989, p. 80.

¹⁵ Couperus 1989, p. 79, 81.

Jachtzucht, vechtlust en wellust

Dierlijkheid is onlosmakelijk verbonden met jachtzucht en wellust waarbij Indo-Europese jongemannen uitgebeeld worden als gevaarlijke roofdieren die niet alleen jacht maken op wild, maar ook op vrouwen en rivalen. De primitieve aard van de dierlijke Indo-Europese jongeman wordt in de Indische literatuur geïllustreerd aan de hand van talloze jacht-, vecht- en vrijpartijen. De Indo-Europese jongen is volgens de verteller uit *Baren en oudgasten* 'een hartstochtelijk jager'.¹⁶ Dierlijke Indo-Europese personages worden vaak aan de lezer geïntroduceerd in een jachtscène. De naamloze Indo-Europeaan uit *Orpheus in de dessa* (1903) van Augusta de Wit, komt voor het eerst in beeld als hij succesvol jacht maakt op een leguaan, die geldt als een zeer moeilijk te vangen dier.¹⁷ Ook Boong uit *De paupers* verschijnt aanvankelijk aan de lezer als jager:

in een smerig khakipak, op bloote, zwaar bemodderde voeten, een breedgeranden zonhoed diep over het hoofd gedrukt, over den linkerschouder een dubbelloop jachtgeweer [sic], waaraan een bundel geschoten snippen en woudduiven was bevestigd.¹⁸

Leo uit *De schoonste triomf van de Indo-detective* is volgens de verteller eveneens een 'hartstochtelijk snippenjager' en schiet er op een willekeurige jachtpartij maar liefst zevenendertig.¹⁹ Zijn vriend Kees van Bergen die eveneens een verdienstelijk jager is, heeft bij diezelfde gelegenheid vijftientwintig snippen en een groene duif buitgemaakt.

Deze Indo-Europeanen jagen niet alleen op wild, maar ook op vijanden. De Indo-Europeaan uit *Orpheus in de dessa* staat vooraan als er een klopjacht op een buffeldief gehouden wordt: 'Hoera! Dat wordt een pretje! Ik ga ze vangen!'²⁰ Volgens de verteller jaagt hij 'op den dief voor zijn plezier, zó als hij anders op een hert gejaagd zou hebben'.²¹ Hij heeft een scherp jagersoog dat hem regelrecht naar de dief leidt en het is dan ook aan hem te danken dat de diefstal opgelost wordt. Leo en Kees zijn amateurdetectives die in hun vrije tijd als zogenoemde *bounty hunters* werken. Zij maken zeer succesvol jacht op boeven die de politie maar niet te pakken krijgt. Zij strijken hiervoor zelfs een aantal beloningen op, maar geven die ondanks hun armlastige positie weg: het is hun niet om het geld, maar om de jacht te doen.²² Boeng uit *Halfbloed* (1946) van Johan Fabricius kan aan niets anders dan aan jagen denken en droomt van een carrière bij de opiumrecherche, een betrekking waarin zijn jachtinstinct en 'voorliefde voor gevaarlijke avonturen' uitstekend van pas komen.²³ Dit gevaarlijke beroep oefent dan ook een onweerstaanbare aantrekkingskracht op hem uit.

¹⁶ Valette 1880, p. 8.

¹⁷ De Wit 1976, p. 27-32.

¹⁸ Ido 1978, p. 18.

¹⁹ Ucee 1986, p. 52, 67.

²⁰ De Wit 1976, p. 133.

²¹ De Wit 1976, p. 136.

²² Ucee 1986, p. 82, 105, 249.

²³ Fabricius 1946, p. 13, 55.

Het jachtinstinct van dierlijke personages krijgt eveneens gestalte in rokkenjagen. Dierlijke Indo-Europese jongens worden, zoals alle kinderen die in Indië opgroeien, voorgesteld als vroegrijp. Indo-Europeanen echter lijken in dit verband dubbel getroffen te worden: niet alleen ondergaan zij de versnellende rijpende invloed van het Indische klimaat, ook spelen oosterse biogenetische factoren een rol. Baur en Belloni, twee Indo-Europese schooljongens uit *Het land van herkomst* zijn al jong volwassen en worden door de andere ('niet-vermengde') schooljongens geconsulteerd op seksueel gebied. Belloni is nauwelijks zestien jaar maar:

sprak dikwijls ook sussend tegen ons als een volwassen man. Hij was kortgeleden voor het eerst bij een vrouw geweest en vertelde ons zijn gewaarwordingen op een ernstige toon; wij luisterden als adepten. Waar hij vooral de nadruk op legde was de uitdrukking van verwonderde trots waarmee de vrouw hem aangekeken had; alsof zij wilde zeggen: 'Dat heb *jij* toch maar gedaan.' In plaats van ook maar even te lachen, beschouwden wij Belloni als superieur aan ons allen, omdat hij het dwaze gedoe met meisjes [verliefdheid] overwonnen had.²⁴

Hun vroegrijpheid toont zich ook in fysieke zin: dierlijke Indo-Europese mannen zijn onweerstaanbaar aantrekkelijk en sensueel. Addy uit *De stille kracht* is volgens de verteller 'louter dom mooi zinnelijk'.²⁵ Boong is een 'knap-uitziende Indo' met een 'zinnelijke natuur', hetgeen onder meer gestalte krijgt in zijn 'slank-gespierd lichaam' en 'diep-zwarte, stil-vlammende oogen, omzoomd door lange krulwimpers, waarin de vrouwen heerlijke beloften konden lezen van schakersmoed en liefdesgenot'.²⁶ Daarnaast worden zij door een vroege lichamelijke ontwikkeling gekenmerkt. Zo heeft Baur het grootste geslachtsdeel van de klas dat hij 'onder de bank dan ook met trots [liet] zien'.²⁷ Vroeg ontwikkelde geslachtsdelen gelden in de literaire verbeelding als een primair teken van vroegrijpheid.²⁸ Ook gaan deze Indo-Europese jongens op jonge leeftijd al met het ene na het andere meisje. Baur heeft op zijn veertiende reeds seksuele betrekkingen met een volwassen vrouw en heeft daarom volgens zijn klasgenoten een 'mannelijke voorsprong' op hen.²⁹ Addy en Boong zijn eveneens al op jonge leeftijd ingewijd in allerlei seksuele geheimen.

De zinnen van de dierlijke Indo-Europeaan worden gemakkelijk geprikkeld. Omdat deze personages door hun primitieve driften geregeerd worden, kennen zij enkel lust en geen liefde. Als zij een begeerlijke vrouw zien, dan raken zij door haar gebiologeerd en moeten zij naar hun wellust handelen. Zo is de resident niet gelukkig met de verkering van zijn dochter met Addy die volgens hem 'al wat vrouw, meisje, meid was' naloopt.³⁰

²⁴ Du Perron 1996, p. 228, cursief in origineel.

²⁵ Couperus 1989, p. 76.

²⁶ Ido 1978, p. 80.

²⁷ Du Perron 1996, p. 206.

²⁸ Zie hoofdstuk 4.

²⁹ Du Perron 1996, p. 207.

³⁰ Couperus 1989, p. 187.

Boong kent alleen 'dierlijke lust' en kan alleen van een vrouw houden op een 'brandend-hartstochtelijke' manier.³¹ Hij wordt daarom door de andere personages met 'een bronstig wild dier' vergeleken.³² Ook Kees die positief verbeeld wordt, laat zich gemakkelijk afleiden door vrouwelijk schoon. Als hij op de uitkijk staat om een stel gevreesde boeven te vangen, raakt hij in de ban van een verleidelijke danseres die door de boeven op hem afgestuurd is zodat zij ongezien kunnen ontsnappen. Naar eigen zeggen begaf zijn 'gezonder verstand' het op het moment dat hij haar zag, waarbij sensualiteit (zinnelijkheid) en gezond verstand (intellect) dus in een onoverkomelijke oppositie geplaatst worden.³³

Dierlijke Indo-Europeanen uit de koloniale onderklasse worden uitgebeeld als ware *womanizers*. Zij kunnen niet bogen op een goede maatschappelijke positie of glansrijke carrière zoals totoks dat doorgaans kunnen, maar hebben andere kwaliteiten: zij blijken zeer muzikaal en brengen prachtige serenades aan beoogde liefjes. Hun muzikaliteit hangt in de literaire verbeelding direct samen met hun sensualiteit. Boeng trekt er regelmatig met zijn Indo-Europese vrienden erop uit om te gaan *krontjongen*, het op straat ten gehore brengen van Maleise liederen met als doel de meisjes het hoofd op hol te brengen:

Boeng zong er op het gehoor een tweede stem bij. Hij was muzikaal zoals vele Indo's en had een warm en diep geluid, dat op vrouwen werkte. [...] Boeng kende een aantal Maleise 'pantoens', minnezangen vervuld van *primitiefsymbolische, sensuele beelden*; hij beschikte over een natuurlijk belcanto, dat hij bij tussenpozen galmend liet aanzwellen en dan weer fluisterend wegsterven.³⁴

Muzikaliteit wordt hier voorgesteld als een natuurlijke eigenschap van de Indo-Europeaan. Bovendien worden de zogenoemde *pantoens* gerepresenteerd als iets primitiefs en sensueels dat door middel van krontjongen aan de Indo-Europese onderklasse verbonden wordt. Ook Boong blijkt een getalenteerde zanger. Hij heeft volgens de verteller een 'warme, sensuele bariton' en zingt met een:

volle, weke stem, die in den manenacht lichtelijk beefde van onbedwongen passie. Heel zijn *minzieke, wellustige aard* verried zich in de sentimenteel-innige wijze, waarop hij, half liggend in de sado, de pantoen zong. En dat warme geluid van die verliefde mannenstem scheen te behooren bij het klaarverlichte landschap, vormde een operascène met natuurlijke décors. Het was in volkomen harmonie met den puurblauwen tropenhemel, met de vergulde palmen, met de witgepleisterde woningen tusschen het goudgekleurde groen der in den maneschijn drommende boomen, en met den van oosterschen hartstocht fluisterenden nachtwind...³⁵

³¹ Ido 1978, p. 79, 118.

³² Ido 1978, p. 118.

³³ Ucee 1986, p. 124.

³⁴ Fabricius 1946, p. 35, mijn cursief.

³⁵ Ido 1978, p. 68, 69, mijn cursief.

Boong wordt niet alleen op één lijn en in harmonie met de natuur voorgesteld, ook wordt hartstocht benoemd als iets expliciet oosters dat in zijn aard besloten ligt. Hij wordt als minziek en wellustig voorgesteld. Bovendien wordt krontjongen specifiek in verband gebracht met Indo-Europese mannen uit de koloniale onderklasse en niet met die uit de elite. Muzikaal talent is tevens de enige positieve eigenschap die de kleine Indo krijgt toegeschreven. In *Het land van herkomst* zegt de protagonist over krontjongende jongeren: 'dit waren de oudere boeaja's (scharrelaars, deugnieten, letterlijk: krokodillen) van de halfbloed-families waartegen ik gewaarschuwd werd [...] maar hun muziek vond ook mijn moeder prachtig'.³⁶ Deze mening lijkt te prevaleren in de literaire verbeelding van Indië: opvallend is dat krontjongmuziek positief gewaardeerd wordt, terwijl de stand en klasse die daarmee onlosmakelijk verbonden is negatief wordt weggezet.

De dierlijke Indo-Europeaan vormt met zijn roofdierachtige eigenschappen een groot gevaar voor het behoud van de goede zeden in Indië. Eerder lazen wij dat het met die zeden in de tropen slecht gesteld is.³⁷ De dierlijke Indo-Europeaan heeft hierin een belangrijk aandeel. Hij trekt zich niets aan van zedelijke conventies zoals het huwelijk of monogamie en aarzelt niet om de vrouw van zijn begeerte tot de zijne te maken waarbij familiebanden niet geschuwd worden. Addy begint een verhouding met de stiefmoeder van zijn vriendinnetje Doddy. Bovendien bezoekt hij intussen talloze meisjes in de kampong. Volgens de verteller 'was hij haar niet trouw, want het was niet in zijn natuur een enkele vrouw te beminnen – hij beminde wijd en zijd – maar toch: hij was haar zoo trouw als hem mogelijk was'.³⁸ Zo (on)trouw als kennelijk zijn sensuele natuur toelaat. Boong is evenmin in staat om zich aan één vrouw te committeren, want zo meent zijn zuster: 'Boong was geen man voor 't huwelijk, Boong had een natuur, om elken dag een andere vrouw voor zich op te eischen'.³⁹ Deze Indo-Europese mannen kunnen dus niet anders dan toegeven aan hun instincten die ingegeven worden door hun dierlijke natuur.

Daarnaast worden dierlijke Indo-Europese mannen als vechtersbazen uitgebeeld. Als gevolg van hun primitieve aard kennen zij geen zelfbeheersing en raken zij in allerlei vechtpartijen verwickeld. Kees heeft naar eigen zeggen 'vechtlustige neigingen' wat hem de bijnaam 'driftkop Kees' opgeleverd heeft.⁴⁰ Hij slaat er gemakkelijk op los en staat erom bekend in zijn drift 'onverstandige dingen' te doen.⁴¹ Hij wordt verbeeld als een geduchte vechtjas die zich met de allerbeste *djagos* (vechtersbazen, letterlijke betekenis 'haan') uit de kampong kan meten.⁴² Boeng heeft volgens de verteller eveneens 'een driftig hoofd' en zijn 'dolle woede' wordt door vriend en vijand gevreesd.⁴³ Hij raakt regelmatig in vecht-

36 Du Perron 1996, p. 99.

37 Vergelijk hoofdstuk 4 en 7.

38 Couperus 1989, p. 184.

39 Ido 1978, p. 118.

40 Ucee 1986, p. 172.

41 Ucee 1986, p. 157.

42 Ucee 1986, p. 166.

43 Fabricius 1946, p. 56, 136.

‘Dubbelportret’ van E. du Perron en Edy Batten (1918) (collectie Letterkundig Museum).

partijen verzeild waarbij hij zich als ‘een wild dier’ op de tegenstander stort.⁴⁴ Hij werkt een poosje voor een zogenoemde procureur-bamboe (advocaat van kwade zaken), voor wie hij mensen afranselt. Hierbij bestaat volgens de verteller voortdurend het gevaar ‘dat hij onder het vechten zijn bezinning verloor’ en zijn tegenstander op ‘genadeloze’ wijze doodslaat.⁴⁵

Een ander voorbeeld is Arthur Hille (Edy Batten), een jeugdvriend van Arthur Ducroo (alter ego van E. du Perron) uit *Het land van herkomst*.⁴⁶ Buiten de gedeelde voornaam is er ogenschijnlijk niets wat hen bindt. Hille is de personificatie van fysieke kracht en militarisme. Hij heeft als schooljongen een ‘grote reputatie’ als vechtersbaas die ‘uit Batavia tot Bandoeng doordrong’.⁴⁷ Later wordt hij gevreesd om zijn ‘primitieve’ en ‘sadistische’ optreden in Atjeh. Hij heeft ten minste acht vijanden eigenhandig vermoord, waaraan hij de bijnaam “luitenant Tijger” dankt.⁴⁸ In de roman wordt Hille geplaatst tegenover Du-

⁴⁴ Fabricius 1946, p. 116.

⁴⁵ Fabricius 1946, p. 80.

⁴⁶ Dit hoofdstuk over beide ‘Arthurs’, genaamd “Dubbelportret van Arthur Hille”, is geïnspireerd op een foto van Edy Batten en E. du Perron (hierboven afgebeeld).

⁴⁷ Du Perron 1996, p. 304.

⁴⁸ Du Perron 1996, p. 312-314.

croos boezemvriend Wijdenes (Menno ter Braak) die het intellectuele, kunstzinnige en pacifistische vertegenwoordigt. Zij vormen twee uitersten (militarisme/pacifisme) waartoe Ducroo zich moet zien te verhouden. Hille lijkt eveneens te functioneren als een instrument in de etnische zelfnegatie van de protagonist: niet alleen representeert Ducroo zichzelf als atavistisch Fransman zodat hij zich op een Europese, cultureel verfijnde en zelfs adellijke oorsprong kan beroepen; ook zet hij dit beeld kracht bij door zich af te zetten tegen de Indo-Europese eigenschappen (fysieke ontwikkeling, vechtlust en moordzucht) van Hille.⁴⁹

Dierlijke Indo-Europese mannen dulden op liefdesgebied geen concurrentie. Aan menige vechtpartij liggen liefdesperikelen ten grondslag. In die gevallen worden dierlijke personages, vooral die uit de koloniale onderklasse, gedreven door afgunst en wraaklust. Boong slaat uit jaloezie een vriend en zijn neef dood als blijkt dat zij hetzelfde meisje als hij aanbidden.⁵⁰ Hij heeft volgens de verteller 'zijn wraak ten volle op dien gehaten neef kunnen koelen – en dat gevoel schonk hem momenteel groote voldoening'.⁵¹ Hij toont geen berouw over zijn in hartstocht begane daden. Hij staat bekend om 'zijn brutale kracht, zijn dolle drift, zijn wraakzucht, zijn wreedheid' en lijdt volgens de verteller aan een 'beestachtige moordzucht'.⁵² Ook Boeng heeft volgens de verteller een 'naar wraak dorstend hart' en zint op vergelding op een Chinees die zijn vriendinnetje afgepakt heeft, waarbij wraakzucht wordt gerepresenteerd als een natuurlijke emotie van hem die kenmerkend is in zijn pathologie (hart) besloten ligt.⁵³

Door hun dierlijke natuur die hen wellustig maakt met betrekking tot vrouwen en heerszuchtig en wraaklustig ten opzichte van rivalen, raken zij voortdurend in allerlei amoureuze schandalen verwickeld. Zij gaan zonder aarzelen een rivaal te lijf en vechten als mannelijke alfadiere om een wijfje. In *De paupers* zijn volgens de openbaar aanklager in de Europese rechtbank al heel wat 'vrouwenperkara's tusschen Indo's en hun liefjes' voorgeleid.⁵⁴ Over dergelijke disputen tussen totoks wordt met geen woord gerept, waarmee vrouwenperkara's voorgesteld worden als een 'typische' Indo-Europese aangelegenheid. Terwijl sensuele Indo-Europese vrouwen hun sensualiteit achter gesloten deuren botvieren, doen de dierlijke Indo-Europese mannen dit in het openbaar: zij krontjongen in de kampongs, lopen openlijk talloze vrouwen na, en vechten en moorden op straat als het om een liefde gaat. Zij worden afgeschilderd als zedelijk en moreel vervallen personages, in wie de afbrokkeling van de westerse suprematie en ontwrichting van de koloniale beschavingsmissie zich aftekent.

49 Zie hoofdstuk 7. Zie ook Bal 1991, p. 136-139.

50 Ido 1978, p. 88-90, 139.

51 Ido 1978, p. 151.

52 Ido 1978, p. 21-22, 152.

53 Fabricius 1946, p. 83.

54 Ido 1978, p. 183.

‘Ontaard tot niets’

Dierlijke Indo-Europese mannen zijn als gevolg van ‘rasvermenging’ ontaard geraakt. Ontaarding uit zich niet alleen in de afwezigheid van zedelijk en moreel besef, maar ook in een gebrek aan verstand. Hoewel de Indo-Europese schooljongens uit *Baren en oud-gasten* in lichamelijk opzicht als superieur aan de Hollandse jongens verbeeld worden, leggen zij het op intellectueel gebied tegen hen af. Zij kunnen volgens de verteller zich ‘het hoofdbrekend geheugenwerk’ wanneer men een g en wanneer een h in het Nederlands gebruikt maar niet eigen maken, ook al stammen zij uit de koloniale elite en zitten zij op het Koning Willem III gymnasium.⁵⁵ Zij missen het ‘genie’ waardoor zij door de verteller als dom te boek gesteld worden.⁵⁶

Dat geldt ook voor Addy uit *De stille kracht*. Hij is de jongste zoon van een Solose prinses en een Franse avonturier. Op het eerste gezicht heeft ‘rasvermenging’ in zijn geval een bijzonder goed resultaat opgeleverd. Hij is volgens de verteller uitzonderlijk mooi ‘alsof in dit laatste kind de beide zoo vreemde elementen van ras zich voor het eerst harmonieus hadden gepaard’.⁵⁷ Kennelijk is dat harmonieus paren van vreemde elementen normaal gesproken onmogelijk. Bij nader inzien blijkt hij ook negatieve gevolgen ervan te onderkennen. Hij wordt door de verteller ‘een god zonder gedachte’ genoemd, in wie ‘rasvermenging’ geleid heeft tot een complete afwezigheid van intellectuele gaven:⁵⁸

Iets van verbeelding of intellect scheen Addy niet te hebben, onmachtig twee denkbeelden te vereenigen tot één groep van gedachte; voelen deed hij alleen met de vage goedhartigheid, die neêrgezeefd was over de héele familie, en verder was hij als een mooi dier, in zijn ziel en zijn hersenen ontaard, maar ontaard tot niets, tot één groot niets, tot éene groote leêgheid, terwijl zijn lichaam geworden was als een wedergeboorte van ras, vol kracht en mooiheid, terwijl zijn merg en zijn bloed en zijn vlees en zijn spieren geworden waren tot éene harmonie van fysieke verleidelijkheid, [...] dat de harmonie dadelijk sprak tot een vrouw.⁵⁹

Fysieke kracht en intellect gaan niet samen in de Indische bellettrie. Dierlijke Indo-Europeanen worden niet zoals totoks gedreven door een innerlijke drang naar ontwikkeling en vooruitgang, maar handelen naar hun primitieve ingevingen. Addy is in de ogen van de Hollandse resident een zedeloze leegloper, ‘zoogenaamd employé [op de suikerfabriek van zijn familie], maar die niets uitvoerde’.⁶⁰ Boong uit *De paupers* leidt volgens de verteller een ‘ongeregeld, vagabondistisch leven’.⁶¹ Hij is van school weggelopen ‘om een

55 Valette 1880, p. 5.

56 Valette 1880, p. 8.

57 Couperus 1989, p. 76.

58 Couperus 1989, p. 77.

59 Couperus 1989, p. 76.

60 Couperus 1989, p. 187.

61 Ido 1978, p. 178.

jonge ronggèng [dansmeid] te volgen [die] z'n eerste vuurheete hartstocht [was]'.⁶² Ook wordt hij steeds weer ontslagen en is hij alleen geïnteresseerd in de 'lagere genietingen van het leven' die voor hem bestaan uit 'liefdesavonturen, vechtpartijen en jachtvermaken'.⁶³ Boeng uit *Halfbloed* heeft evenmin zijn scholing afgemaakt en kan zich volgens zijn grootmoeder maar niet conformeren 'aan de een of de andere vorm van geregeld werk'.⁶⁴ Hij zwerft van de ene naar de andere betrekking en is lange perioden zonder inkomsten.

Als dierlijke Indo-Europeanen wel een educatie en baan hebben, vergaat het hun niet beter, omdat zij het intellect en doorzettingsvermogen voor een bepaald beroep missen en immer aan de verleidingen van het moment toegeven. De zonen Uhlstra uit '*Ups*' & '*Downs*' in *het Indische leven* (1890) van Maurits hebben de kans gehad om in Europa te studeren teneinde zich in het plantersvak te bekwamen zodat zij later de familieondernemingen kunnen overnemen. Van studeren komt echter weinig terecht, omdat zij volgens de verteller liever feestvieren en pret maken:

Het was waar, dat de jonge Uhlstra's in Europa niet hard vorderden; ze waren, dat bleek uit hun brieven en uit die van anderen, erg vrolijk, gezond en levenslustig, en ze deden van alles, met opoffering van veel tijd en geld, doch studeren, juist het enige waarvoor ze gekomen waren, viel niet in hun smaak.⁶⁵

Zij hebben niets geleerd tijdens hun studieverblijf en de ondernemingen van de familie sterven na de dood van de oude Uhlstra regelrecht op een faillissement af. De zonen Uhlstra zakken steeds verder af op de koloniale ladder: zij beginnen als schatrijke landeigenaren, maar blijken uiteindelijk niet eens geschikt als opziener (de laagste functie voor Europeanen op een onderneming). Piet Uhlstra wordt aan het einde van de roman door de verteller zelfs met 'een menselijke karbouw' vergeleken en dus op één lijn gesteld met een dommig, passief werkdier: over zo weinig inzicht, ondernemingszin en leiderschapskwaliteiten beschikt hij kennelijk.⁶⁶

Hun gebrek aan arbeidsethos, intellectuele capaciteiten en doorzettingsvermogen wordt in de regel geïnterpreteerd als indolentie, waardoor hun werkloosheid aan geracialisatiefactoren en niet aan maatschappelijke omstandigheden wordt toegeschreven. Er is ogenschijnlijk één positieve uitzondering. Het betreft *De schoonste triomf van de Indo-detective*. Het hoofdpersonage Leo is een kleine Indo uit de kampong. Hij heeft het als kantoorklerk tot derde commies geschopt en volgt in de avonduren lessen voor kandidaat-notaris, omdat hij hogerop wil komen in de koloniale maatschappij. Hij beschikt volgens de verteller over een 'stalen vlijt' en een 'gezond verstand'.⁶⁷ Buiten kantooruren leidt hij een avontuurlijk leven als amateurdetective die de politie helpt bij het oplossen van allerlei misdaden. De kampongs van Batavia worden al enige tijd geteisterd door

⁶² Ido 1978, p. 29-30.

⁶³ Ido 1978, p. 271.

⁶⁴ Fabricius 1946, p. 13.

⁶⁵ Daum 1998, p. 410.

⁶⁶ Daum 1998, p. 711.

⁶⁷ Ucee 1986, p. 16.

zogenoemde *rampokkers* (inheemse rovers) onder leiding van een hadji. De jacht op deze roversbende vormt de plot van het verhaal, waarbij Leo de politie met raad en daad bijstaat. Volgens de gevreesde hadji heeft Leo zelfs 'meer verstand [...] dan de gehele Bataviase politiemacht bij elkaar'.⁶⁸

In deze detectiveroman lijkt dus een positief beeld van de Indo-Europeaan geschetst te worden en het patroon van dierlijkheid als palimpsest te fungeren om op die manier een nieuwe invulling te geven aan de vermeende dierlijke aard van Indo-Europese mannen uit de koloniale onderklasse.⁶⁹ Op het eerste gezicht wordt Leo uitgebeeld als slim, bij nader inzien echter blijkt zijn intelligentie betrekkelijk. Hoewel hij enkele rampokkers pakt, is de hadji hem keer op keer te slim af. Hij wordt na een langdurige klopjacht, waarbij hij ternauwernood een aantal moordaanslagen overleeft, door de roversbende gevangen genomen. De moordaanslagen op zijn leven blijken in scène gezet en hij is nooit echt in levensgevaar geweest. Leo heeft dat niet door gehad: zo snugger is hij blijkbaar niet. Bovendien is er in tegenstelling tot wat de titel doet vermoeden, helemaal geen sprake van een triomf voor de Indo-detective. Hij is de speelbal van de hadji die steeds de touwtjes stevig in handen heeft, waarbij de koloniale rollen omgedraaid worden en de 'Inlander' de Indo-Europeaan in zijn greep heeft. Uiteindelijk wordt de koloniale orde met geweld hersteld door een totok, in de hoedanigheid van de Hollandse hoofdcommissaris, op wiens commando de hadji gedood wordt waardoor de oude koloniale verhoudingen hersteld en bekrachtigd worden.

Dierlijke Indo-Europeanen ondermijnen de positie van de kolonisator. Vooral waar het Indo-Europese element en een lage stand en klasse samenkomen, is sprake van atavisme waarbij alleen negatieve eigenschappen naar boven komen. Omdat die Indo-Europeanen deel uitmaken van de Europese bevolkingsgroep, vormen zij een smet op het koloniaal blazoen. Kees uit *De schoonste triomf van de Indo-detective* spreekt van het belang van het 'ophouden' van het 'Europees prestige'.⁷⁰ Hiervan echter komt niets terecht, want dierlijke personages blijken doorgaans beginselloze straatslijpers. Zij leven aan de rand van civilisatie: zij groeien niet langer op in een luxe villa aan het Koningsplein of op een deftig landgoed, maar hebben geen vaste woon- of verblijfplaats en zwerven in de kampongs rond. Zelfs de inheemse bevolking is in vergelijking beter af: waar die doorgaans een aantal positieve kwaliteiten toegeschreven krijgt en als dociel beschavingsobject gerepresenteerd wordt (zoals de Javaanse grootmoeder van Boeng die als onbedorven en eenvoudig verbeeld wordt en alles probeert om haar kleinzoon op het rechte pad te houden), blijken dierlijke Indo-Europeanen uit de koloniale onderklasse verstoken van gunstige 'raseigenschappen'. Zij zijn daardoor beneden elk moreel en zedelijk peil.

Dierlijke Indo-Europeanen zetten niet alleen de toekomst van het Europese 'ras', maar tevens die van het koloniaal project onder druk. In de literaire beeldvorming over Indië

⁶⁸ Ucee 1986, p. 231.

⁶⁹ Zie voor het gebruik van het begrip palimpsest in *postcolonial studies* hoofdstuk 4. Zie ook Ashcroft, Griffiths en Tiffin 2007, p. 158-160.

⁷⁰ Ucee 1986, p. 66.

vormen zij een koloniaal schrikbeeld. Zij blijken een grove ondermijning van de *white man's burden*, want in plaats van beschaafd, lijken zij met iedere generatie zowel in geracialiseerd als sociaal opzicht steeds verder van het Europese beschavingsideaal verwijderd te raken. De dierlijke Indo-Europese man verbeeldt een neerwaartse spiraal van verval en uiteindelijk ontaarding die het failliet van het koloniaal project als beschavingsmissie uitdrukt. Hij glijdt in zedelijk, moreel en intellectueel opzicht steeds verder af tot zelfs beneden het beschavingsniveau van de inheemse bevolking. Hij toont tevens de zinloosheid van de Europese beschavingsmissie in Indië, want die missie blijkt een zogenoemde *mission impossible*. Van beschaven komt niets terecht: wat van het Europees 'ras' in de tropen overblijft, zijn onvoorspelbare en ontaarde sujetten die alleen in naam Europees zijn en de kolonisator van binnenuit uithollen, waardoor die zogenaamde beschavingsmissie op den duur niets meer dan een lege huls zal blijken.

Het pauperdiscours en rasideologieën

In de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw komt het eerdergenoemde Indo-probleem in de publieke belangstelling te staan.⁷¹ Aanvankelijk vindt het Indo-probleem in de Indische bellettrie niet of nauwelijks weerklank. Die literatuur verhaalde immers op dat moment voornamelijk over de koloniale elite en niet over de kleine Indo. Indo-Europese personages uit de elite kunnen weliswaar door hun eigen toedoen aan de bedelstaf raken, maar het Indo-pauperisme als maatschappelijk probleem speelt in deze literaire werken geen rol van betekenis. Rond de eeuwwisseling komt de koloniale onderklasse in de belangstelling van schrijvers te staan en krijgt het Indo-probleem vorm in literatuur. De Indische bellettrie lijkt dus aansluiting te zoeken bij het maatschappelijke debat over Indo-pauperisme. Waar het Indo-probleem in het publieke domein beschouwd wordt als een maatschappelijk probleem, wordt het in de literaire verbeelding echter gerepresenteerd als een raciaal probleem. Indo-Europese personages hebben hun verpauperde omstandigheden of ondergang in de koloniale maatschappij aan zichzelf te wijten: zij willen niet deugen ongeacht de maatschappelijke kansen die hun geboden worden.

In de literaire representatie van Indo-Europeanen wordt dierlijkheid gebruikt om uitdrukking te geven aan het Indo-probleem. De Indo-Europese (jonge)man uit de koloniale onderklasse belichaamt de negatieve karaktertrekken van beide voorouders. Hij ontbeert daardoor elk moreel besef en staat in nog lager aanzien dan de inheemse bevolking die tenminste aanspraak kan maken op een aantal positieve eigenschappen. Hij wordt verbeeld als een onvoorspelbaar en immoreel sujet dat een gevaar voor zijn omgeving en het koloniaal project vormt. Niet alleen doet hij afbreuk aan het Europees prestige, ook ondermijnt hij de koloniale orde: hij laat zich door de emancipatoire ideeën van anderen opruien en gaat over lijken om zijn doelen te behalen. De dierlijke Indo-Europeaan verbeeldt het eindpunt van een degeneratieproces en demonstreert waartoe 'rasvermen-

71 Zie hoofdstuk 3.

ging' uiteindelijk leidt: algehele ontaarding die gestalte krijgt in een ontevreden en onvoorspelbare beginselloze groep van kleine boengs die zich openlijk de vijand van de toetok betonen en die met gemak de koloniale status quo aan het wankelen kunnen brengen door in opstand te komen.

Het Indo-probleem

Vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw, als het Indo-probleem in de publieke belangstelling komt te staan, wordt in sommige literaire teksten ogenschijnlijk een lans gebroken voor de Indo-Europeaan en zijn gebrek aan ontwikkelingskansen. Hier lijken literaire en maatschappelijke discoursen met elkaar verknoopt te zijn. Een vroeg voorbeeld hiervan is *Baren en oudgasten*, waarin de Indo-Europese jongens op het schoolplein weliswaar met allerlei dieren vergeleken worden en allerhande fysieke kwaliteiten toegeschreven krijgen, maar waar de verteller het tegelijkertijd voor hen opneemt, want 'tot voor weinig jaren hebben zij [op het gebied van educatie] zoo goed als alles moeten missen, thans staan ze nog bij de Hollandsche makkers zeer ten achteren in gelegenheid tot ontwikkeling'.⁷² De schrijver doelt op de beperkte opleidingsmogelijkheden in Indië die in de tweede helft van de negentiende eeuw langzaam verbeterden en de financiële positie van veel Indo-Europese gezinnen die het onmogelijk maakte om hun kinderen in Nederland te scholen. Het is volgens hem daarom niet eerlijk om de Hollandse met de Indo-Europese jongens te vergelijken en hij pleit voor meer en betere opleidingsmogelijkheden voor deze laatste groep.

Valette is zich dan bewust van de beperkte opleidingsmogelijkheden voor Indo-Europeanen, maar verbeeldt hen tegelijkertijd op stereotiepe wijze. De verteller ziet vooral banen in de (kleine) ambtenarij voor deze Indo-Europese jongens weggelegd: 'Ambtenaar wil de Indische jongen worden, en bovenal, ambtenaar bij het binnenlandsch bestuur'.⁷³ Hoewel de ambtenarij een traditionele beroepsgroep voor Indo-Europeanen vormde, zijn dit banen die weinig initiatief of ondernemingszin vereisen, in tegenstelling tot beroepen in de handel en wetenschap of op een onderneming. Hiermee verbeeldt Valette hen als een passieve bevolkingsgroep, als zogeheten pennenlikkers en inktvreter die aansturing van hogeraf nodig hebben. Daarmee rechtvaardigt hij impliciet de superieure maatschappelijke status van de Hollandse jongens. Hij bekrachtigt tevens de bestaande koloniale verhoudingen binnen de Europese bevolkingsgroep waarbij hij de Indo-Europeaan als intellectueel ondergeschikt en ongeciviliseerd (want dierlijk) representeert. Het verhaal "Indische jongens" is doordrongen van een oriëntalistische visie die Indo-Europeanen als minderwaardig voorstelt. Valette neemt dus, ondanks zijn vermeende etnische achtergrond als 'Indische jongen', een Eurocentrische auteurspositie in.⁷⁴

⁷² Valette 1880, p. 12.

⁷³ Valette 1880, p. 11.

⁷⁴ Nieuwenhuys 1978 classificeert Valette als 'Indische jongen' op basis van zijn portret als jongeman (p. 213). Andere genealogische gegevens en bronnen ontbreken helaas. In Vierhout-de Vries 1994, een artikel over het le-

Baren en oudgasten werd in een periode gepubliceerd toen het Indo-probleem in de Indische literatuur nauwelijks een rol van betekenis speelde, omdat zij destijds hoofdzakelijk over de koloniale elite verhaalde. In de twintigste eeuw kwam ook de koloniale onderklasse in de literaire belangstelling te staan. Indo-Europeanen uit de lagere klassen kregen toen als gevolg van de ethische politiek op de arbeidsmarkt met concurrentie van de 'geschoolde Inlander' (indianisatie) te maken. Literatuur vormt ogenschijnlijk een stem in het maatschappelijke debat over het Indo-pauperisme. In *De paupers* lijken Indo-Europeanen voortdurend het slachtoffer te worden van de koloniale verhoudingen en wordt schijnbaar een maatschappelijke aanklacht geformuleerd tegen de behandeling van kleine Indo's door de 'blanke' heersende klasse. Boong heeft de mond vol van indianisatie en discriminatie. Hij uit kritiek op het koloniaal bestuur dat de kleine Indo's toegang tot goed onderwijs zou ontzeggen en de inheemse bevolking intussen beter zou opleiden dan hen, waardoor zij op de arbeidsmarkt verdrongen worden:

ik heb 't altijd gemeen en onrechtvaardig gevonden, dat de totok's, die *ons* in de wereld geschopt hebben, ons aan ons lot overlaten als we naar 'n betrekking zoeken. In plaats nou òns te helpen, geven ze de baantjes weg aan Chineezzen en inlanders. Is dat eerlijk? 't Heet, dat ze ons met Europeanen gelijk stellen, – dan moeten ze ons ook boven Chineezzen en inlanders verkiezen, als 't op 'n betrekking aankomt[.]⁷⁵

Hij bekritiseert dus de rol van het gouvernement met betrekking tot de marginale positie die veel Indo-Europeanen noodgedwongen innemen in de koloniale maatschappij. De kleine Indo wordt volgens hem over het hoofd gezien waardoor deze bevolkingsgroep tussen wal en schip valt. Deze aanklacht heeft hij overigens met zijn ontaarde hersens niet zelf geformuleerd, maar overgenomen van zijn zwager Reumer die zich sterk maakt voor de emancipatie van de kleine Indo en voor wiens ideeën Boong zeer ontvankelijk blijkt.⁷⁶

In *Halfbloed* wordt eenzelfde beschuldiging geuit. Deze roman speelt zich af in een tijdsgewricht waarin Indo-Europeanen niet alleen last hebben van de indianisatie, maar ook van de economische crisis die Indië intussen getroffen heeft, waardoor zij niet alleen met de geschoolde inheemse bevolking, maar ook met de werkloze totoks moeten concurreren om een betrekking. Een zelfbewuste kleine Indo zegt tegen Boeng die zich diep onder de indruk betoont:

Eerst hebben ze [de totoks] ons de wereld ingeschopt, en nu gunnen ze ons zelfs geen plaats om te leven! Vroeger lieten ze ons tenminste nog de baantjes, waarvoor zij zelf de neus ophaalden, maar sinds die crisis in Europa is begonnen, laten ze geen kluijfe meer liggen, ook al is het zonder vlees eraan – en natuurlijk stuurt elke Hollandse baas ons de laan uit als hij voor hetzelfde geld of 'n beetje meer 'n volbloed totok kan krijgen, die op de H.B.S. is geweest! En de inlanders sturen ze naar school; elke katjong uit de dessah

ven en werk van Valette, wordt geen melding gemaakt van zijn etnische achtergrond.

⁷⁵ Ido 1978, p. 65.

⁷⁶ Over wie in hoofdstuk 10 meer.

moet tegenwoordig leren lezen en schrijven; als-ie dan groot is, kan hij ons het brood voor de mond weg eten; met de helft van wat een van ons verdienen moet, om er niet helemaal als 'n schooier bij te lopen, is hij, als Javaan, een gentleman. Zo zitten we van twee kanten in de greep.⁷⁷

In beide romans lijken de maatschappelijke ontwikkelingen van dat moment een belangrijke rol te spelen en wordt literatuur ogenschijnlijk ingezet om een pleidooi voor Indo-Europeanen uit de koloniale onderklasse te houden. De verhaalhandelingen van deze romans echter draaien niet zozeer om het Indo-probleem, maar om het sensuele en moordzuchtige leven van Boong respectievelijk Boeng die persoonlijk helemaal niet te maken krijgen met discriminatie, maar hun ondergang in de koloniale maatschappij volledig aan zichzelf te wijten hebben. In deze pauperromans is sprake van een opmerkelijke paradox: de antiracistische boodschap die aan de oppervlakte van de roman geformuleerd wordt, wordt niet onderbouwd in de uitbeelding van personages waarin rasideologieën juist een bepalende rol spelen. Boong en Boeng worden niet als het slachtoffer van koloniale maatschappelijke verhoudingen gerepresenteerd, maar als actoren die willens en wetens hun eigen maatschappelijke ondergang bewerkstelligen.

In deze verhalen wordt het Indo-probleem voorgesteld als een raciaal probleem dat niets met achterstelling en uitsluiting te maken heeft. Boong die bekend staat om zijn nietsontziende drift en terecht gestaan heeft voor moord, kan nergens een baan vinden en schrijft dit toe aan discriminatie. Volgens de verteller echter heeft hij zijn marginale maatschappelijke positie aan zijn irrationele, onbeheerste en immorele gedrag te wijten en niet aan de achterstelling en uitsluiting van de kleine Indo:

Waren zij ['blanke' werkgevers] aanvankelijk bereid hem aan te hooren – nauwelijks sprak hij zijn naam uit, of ze lieten hem niet uitpraten, zeiden dat er geen vacatures meer waren en beduiden hem dat hij kon gaan. Ofschoon hij heel goed wist, waarom men hem overal afwees, trachtte hij [...] zichzelf *een andere oorzaak* van die afwijzingen op te dringen: hij was 'n Indo, en daarom wilden ze hem niet hebben!⁷⁸

Ook Boeng uit *Halfbloed* wordt niet uit discriminatoire overwegingen ontslagen, maar omdat hij niet deugen wil. Zo raakt hij zijn baan als passarmeester kwijt omdat hij voortdurend in vechtpartijen belandt.⁷⁹ Zijn Indo-Europese vrienden zijn eveneens om de haverklap werkloos en hebben dat aan zichzelf te wijten. Tombong noemt zichzelf het slachtoffer van indianisatie, maar weigert simpelweg naar werk te zoeken. Hij speelt volgens de verteller enkel nog gitaar 'terend op de liefdadigheid van zijn getrouwde zuster en kankerend op de ganse maatschappij'.⁸⁰ Bertus werkt op het gouvernements-pandhuis, maar heeft zich op een werkdag ziek gemeld om te gaan jagen en wordt door zijn baas be-

⁷⁷ Fabricius 1946, p. 138-139.

⁷⁸ Ido 1978, p. 215-216, mijn cursief.

⁷⁹ Fabricius 1946, p. 55.

⁸⁰ Fabricius 1946, p. 61.

trapt toen hij 'met z'n spuit [geweer] en een bundel sawah-snippen uit een sado stapte'.⁸¹ Hij wordt ontslagen en zoekt geen nieuwe betrekking: 'sedert hij z'n baan kwijt was leefde hij nog slechts voor zijn hartstocht: jagen en schieten'.⁸² Alleen Ventje 'die handige kleine gladakker, van wie niemand wist hoe hij eigenlijk aan de kost kwam' heeft een dubieuze bron van inkomsten die onmogelijk eerlijk of legaal kan zijn.⁸³

Deze dierlijke Indo-Europeanen worden uitgebeeld als straatslijpers die liever uit jagen of krontjongen gaan dan een betaalde betrekking zoeken en iets van hun leven maken. Hun verpauperde omstandigheden moeten dus aan henzelf en niet aan de maatschappelijke verhoudingen toegeschreven worden. In dit verband is de naamgeving van de twee hoofdpersonages uit *De paupers* en *Halfbloed* veelzeggend. Zij vertegenwoordigen een type: 'boong' of 'boeng' betekent 'broer' en gold lange tijd als een algemene benaming voor een mannelijke Indo-Europeaan uit de koloniale onderklasse.⁸⁴ Hiermee wordt het beeld geschapen dat de kleine Indo categorisch niet deugen wil. Ondanks de maatschappelijke aanklacht die aan de oppervlakte van de verhalen geformuleerd lijkt te worden, nemen deze romans het niet op voor de kleine Indo, maar bevestigen en bekrachtigen zij juist bestaande beeldvorming over hem. Het gaat hier dan ook niet om tendensromans. In de romans vindt geen confrontatie tussen twee ideologische kampen plaats en maken de hoofdpersonages geen persoonlijke ontwikkeling door die hen op de 'juiste' ideologische gedachten brengt.⁸⁵ Vanaf de eerste bladzijde wordt de lezer duidelijk gemaakt dat de boeng een verloren zaak is waaraan geen eer (meer) te behalen valt.

Racisme en rassenhaat

Aan het begin van de twintigste eeuw was in een langzaam maar zeker 'verhollandsende' koloniale samenleving sprake van een voortschrijdende segregatie en toenemend racisme van totoks tegenover Indo-Europeanen.⁸⁶ Aan deze maatschappelijke ontwikkelingen wordt in de Indische literatuur telkens gerefereerd. De kleine Indo's uit de bovengenoemde pauperromans spreken over de rassenhaat die zij ervaren van totoks. De totok die verantwoordelijk is geweest voor het ontstaan van de Indo-Europeaan, zou hem inmiddels het licht in de ogen niet meer gunnen. Wij lezen in *De paupers*: 'Ze hebben het land aan ons, omdat wij bruin zijn als de Inlanders';⁸⁷ en in *Halfbloed*: 'Ze komen hier aan en denken ons als vuil te kunnen behandelen, omdat we donker zijn'.⁸⁸ Hoewel dergelijke observaties ongetwijfeld de historische realiteit van dat moment reflecteren, vinden wij in de Indische belletrise daarvan nauwelijks voorbeelden. Hier lopen de literaire beeldvorming

⁸¹ Fabricius 1946, p. 61.

⁸² Fabricius 1946, p. 95.

⁸³ Fabricius 1946, p. 90, 207.

⁸⁴ Zie Mingaars e.a. 2005.

⁸⁵ Zie Suleiman 1983.

⁸⁶ Meijer 2004, p. 27-28. Vergelijk op dit punt hoofdstuk 10.

⁸⁷ Ido 1978, p. 65.

⁸⁸ Fabricius 1946, p. 139.

en maatschappelijke omstandigheden dus niet met elkaar in de pas. Met uitzondering van *Blank en bruin* (1916) van Maresco Marisini en *Indo* (1935) van Jo Manders, twee ten-densteksten die rassendiscriminatie jegens Indo-Europeanen expliciet aan de kaak willen stellen, komen wij in het corpus vrijwel geen concrete situaties tegen van totoks die zich racistisch over Indo-Europeanen uitlaten.

Eerder is sprake van het omgekeerde waarbij de Indo-Europeaan de totok hartgrondig haat vanwege diens westerse afkomst, blanke huid of maatschappelijke positie. Boong uit *De paupers* beschikt volgens de verteller over een ‘ingeboren hekel aan totoks’, schrijft hun ‘vuile anonieme brieven’ en koestert een ‘gesmoorde haat jegens de totoks’ waarvan gesuggereerd wordt dat die vroeg of laat tot uitbarsting moet komen in de vorm van een aframmeling of moord.⁸⁹ Het gaat hier niet om haatgevoelens die in hem gerezen zijn als gevolg van een discriminatoire behandeling door zijn omgeving, maar om een aangeboren haat die kennelijk in zijn aard besloten ligt en dus niets met de maatschappelijke omstandigheden te maken heeft. Boong aardt naar zijn inheemse moeder en heeft volgens zijn Indo-Europese vader zijn ‘kwalijk verborgen afkeer voor al wat totok was, [en] dat gemis van een drang naar ontwikkeling’ van haar geërfd, waarmee zijn totokhaat en gebrek aan maatschappelijke ambitie expliciet aan oosterse ‘rasinvloeden’ toegeschreven worden.⁹⁰ Boeng uit *Halfbloed* heeft volgens de verteller ‘de blanken steeds gehaat, uit instinct, zonder zijn gevoelens te beredeneren’ waardoor de ‘blanke’ Europeaan als de rivaal van de Indo-Europeaan verbeeld wordt.⁹¹ Ook hier gaat het om een instinctieve haat die bovendien als buitenproportioneel voorgesteld wordt:

Onder zijn uiterlijke beheersing gloeide zijn latente, *instinctieve haat* tegen de ‘totok’, de geïmporteerde [sic] volbloed-Hollander, die in dit land, waarvan hij bij aankomst zelfs de taal nog niet kende, dadelijk als heer en meester optrad en neerkeek op al wat getint was.

Het was een diep ingevreten, verterende haat, die reeds bij de aanblik van de *erfviand* alleen kon opvlammen met een *alle redelijkheid* overschrijdende hartstocht.⁹²

De totoks daarentegen worden verbeeld als eerlijke en verstandige personages die het slachtoffer worden van de onredelijke en onbegrensde haat van de Indo-Europeaan: één laat daarbij zelfs het leven in een massale vechtpartij die door Boeng geïnitieerd wordt.⁹³ Het schenkt Boeng bovendien ‘een diepe, geheime voldoening, dat hij dan dus werkelijk op een totok zijn opgekropte haat van halfbloed zou hebben verhaald; dat hij zich eindelijk gewroken zou hebben voor alle vernederingen, die hij en zijn vrienden en duizend anderen van zijn ras hadden ondergaan’.⁹⁴ Van die vernederingen heeft de lezer overigens geen enkel voorbeeld gevonden, terwijl die opgekropte haat als inherent aan de ‘halfbloed’ gerepresenteerd wordt waaraan kennelijk alle Indo-Europeanen lijden: want uit-

⁸⁹ Ido 1978, p. 231-232.

⁹⁰ Ido 1978, p. 104.

⁹¹ Fabricius 1946, p. 139.

⁹² Fabricius 1946, p. 43, mijn cursief.

⁹³ Fabricius 1946, p. 116-117.

⁹⁴ Fabricius 1946, p. 141.

eindelijk blijkt niet Boeng maar één van zijn Indo-Europese vrienden de doodsteek aan de totok te hebben toegebracht. Die onberedeneerde, instinctieve haat vormt een koloniaal schrikbeeld waarbij de 'volbloed' door de 'halfbloed' Europeaan bedreigd wordt en de verhoudingen binnen de koloniserende bevolkingsgroep op scherp gesteld worden.

De dierlijke Indo-Europeaan vormt dus een groot gevaar voor de koloniale status quo. Uit de Indische literatuur spreekt een enorme angst voor de ontaarde kleine boeng die als irrationeel/immoreel en onvoorspelbaar gerepresenteerd wordt en zich vroeg of laat uit algeheel ongenoegen, onberedeneerde haat of oncontroleerbare drift wel eens zou kunnen roeren. In *De paupers* tonen de kleine Indo's zich zeer gevoelig voor de ideeën van Reumer, die door Indo-Europeanen te verenigen een vuist wil maken tegen het gouvernement. In *Halfbloed* roept de Indo-Europese cipier uit een gevangenis waar veel kleine Indo's gevangen zitten, iets wat de lezer niet zal verbazen gezien de levenswandel van Boeng, zijn familie en zijn vrienden, zelfs op tot opstand:

Als we ze [de totoks] willen krijgen, moeten we ons aaneensluiten. [...] Wat we zouden moeten doen? Bruggen opblazen, de bevolking opstoken, met onze hongerige vrouwen en kinderen het paleis van de G.G. [gouverneur-generaal] binnen marcheren – dat ze tenminste eindelijk eens iets van ons merken! We maken het ze nou wel wat al te gemakkelijk, en daarom doen ze ook met ons wat ze willen, die blanken.⁹⁵

Dergelijke literaire representaties geven uitdrukking aan maatschappelijke ideeën over de kleine Indo en verbeelden een wijdverbreide koloniale angst: Indo-Europeanen die in aantal de 'blanke' Europeanen in Indië naar schatting met een factor zeven of acht overstegen en van wie het merendeel in de twintigste eeuw inmiddels tot de sociaal lagere klassen behoorde, zouden de 'blanke' heersende klasse gemakkelijk de baas kunnen als zij in opstand zouden komen. Literatuur geeft als beeldvormende kracht op angstaanjagende wijze gestalte aan de vermeende negatieve (of liever gezegd: desastreuze) gevolgen van 'rasvermenging', waarvan de onberekenbare dierlijke boeng een koloniale nachtmerrie vormt die de Europese macht van binnenuit uitholt en het koloniale overwicht van de Europeaan op de inheemse bevolking in gevaar brengt. Deze literaire beelden van de Indo-Europese onderklasse drukken tevens de kwetsbaarheid van de positie van de kolonisator uit en voeden de westerse angst voor het verlies van de koloniale overheersing in Indië.

Can the subaltern speak?

Opmerkelijk is dat de auteurs van deze twee pauperromans het lijken te willen opnemen voor de kleine Indo en zijn maatschappelijke omstandigheden, maar hem uiteindelijk een slechte dienst bewijzen door van de zogenoemde boengs een uitermate negatief beeld te schetsen. Zij kunnen zich niet losmaken van bestaande geracialiseerde beeldvorming en hebben de Indische samenleving met een imperiale blik bekeken. Deze ro-

⁹⁵ Fabricius 1946, p. 138.

Victor Ido (collectie KITLV).

mans spelen zich af in de koloniale onderklasse, maar zijn geschreven door schrijvers uit de koloniale elite. De auteurs beschrijven dus een segment van de koloniale samenleving waarvan zij zelf geen deel uitmaken en nemen vanuit hun hogere sociale positie een paternalistische houding ten aanzien van hun personages aan. *De paupers* en *Halfbloed* getuigen onmiskenbaar van een Eurocentrische auteurspositie. Dat *Het land van herkomst* waarin het autobiografische hoofdpersoonage zich op allerlei wijzen tegen het 'Indo-Europese' wil afzetten om zichzelf als 'raszuiver' te kunnen representeren, van een dergelijke visie getuigt, zal geen verrassing voor de lezer zijn; maar dat het literaire werk van auteurs die zich juist als spreekbuis van Indo-Europeanen (met name die van de kleine Indo) lijken te willen opwerpen of die zelf Indo-Europese familiewortels hebben, van zo'n oriëntalistische visie doordrongen is, is op zijn minst eigenaardig te noemen.

Dit geldt in het bijzonder voor Hans van de Wall die schreef onder het pseudoniem Victor Ido. Zijn moeder stamde uit een milieu van kleine Indo's waardoor de auteur die leefwereld en maatschappelijke omstandigheden goed gekend moet hebben.⁹⁶ Hij neemt

96 Nieuwenhuys 1978, p. 297-300.

desondanks eenzelfde superieure houding aan als Du Perron en lijkt zich niet bewust van het Indo-probleem als een sociale kwestie.⁹⁷ Hoewel sommige bijfiguren, zoals grootvader Portalis, het slachtoffer van 'blanke' arrogantie genoemd kunnen worden, speelt de verhaalhandeling zich af rond de rivaliteit tussen de neven Boong en Vincent die hetzelfde meisje beminnen. De loop der gebeurtenissen vindt zijn hoogtepunt in een *crime passionnel*. Vincent wordt het slachtoffer van Boong die hem in een jaloerse driftbui vermoordt: niet zozeer de strijd om het bestaan van de kleine Indo, maar de strijd van Boong om een liefde staat dus centraal. Ido schetst daarmee geen fraai plaatje van de moraal en zeden van de koloniale onderklasse die bovendien in de roman op biogenetische wijze geduid en aan 'rasvermenging' toegeschreven worden, waarbij de karakterfouten van de ene kleine Indo verantwoordelijk blijken voor de ondergang van de andere en uiteindelijk de hele familie in het ongeluk storten. De 'blanke' Europeaan of de ongunstige maatschappelijke machtsverhoudingen voor Indo-Europeanen hebben hiermee niets te maken.

Hetzelfde geldt voor *Halfbloed* van de in Indië geboren en getogen Johan Fabricius, zoon van de bekende journalist en toneelauteur Jan Fabricius. Het motto van de roman luidt: 'Ik draag dit boek op aan de donkere speelgenooten mijner jeugd'. Kennelijk wil hij het leven van zijn speelkameraadjes – het is overigens maar de vraag of de schrijver werkelijk met kinderen uit deze Indo-Europese onderklasse heeft gespeeld – in beeld brengen en een lans breken voor de kleine Indo en diens leefomstandigheden. Intussen schetst hij een weinig rooskleurig beeld van hun levenswandel en getuigt de roman van een door en door oriëntalistische visie op de koloniale samenleving: de Indo-Europese personages brengen niets van hun leven terecht en zitten gevangen in een neerwaartse spiraal van maatschappelijk en moreel verval, wat gestalte krijgt in hoererij door Rosa en haar moeder, diefstal door Sjors en zijn vader en moord door Boeng. De enige die een kans heeft om zich uit haar stand te verheffen, is Non die gekenmerkt wordt door zuivere eigenschappen en verkering krijgt met een totok. Die kans echter wordt haar ontnomen, want voordat het tot een huwelijk komt, wordt deze totok door een jaloerse rivaal, een boeng, vermoord. Dit verhaal vormt dus evenmin een positief portret van de koloniale onderklasse. Het schildert de kleine Indo af als een ontaard sujet dat een slecht voorbeeld voor de inheemse bevolking (want verloederd) en een levensbedreigend gevaar voor de totok in de tropen (want moordzuchtig) vormt.

Deze literaire beeldvorming demonstreert de macht en kracht van rasideologieën die de perceptie van de kleine Indo voor deze schrijvers bepaald hebben. Het gaat als gezegd om auteurs uit de koloniale elite die schrijven over de koloniale onderklasse. De lezer kan zich dus afvragen wiens koloniale werkelijkheid in de literaire werken gerepresenteerd wordt, wat ons brengt bij een centrale vraag uit de postkoloniale literatuurwetenschap die door Gayatri C. Spivak oorspronkelijk geformuleerd werd als: 'can the subaltern speak?'⁹⁸ Het antwoord daarop is een volmondig 'nee'. De koloniale onderklasse represen-

97 Vergelijk Nieuwenhuys' kritiek op Ido's *De paria van Glodok* (1900). Zie Nieuwenhuys 1978, p. 299.

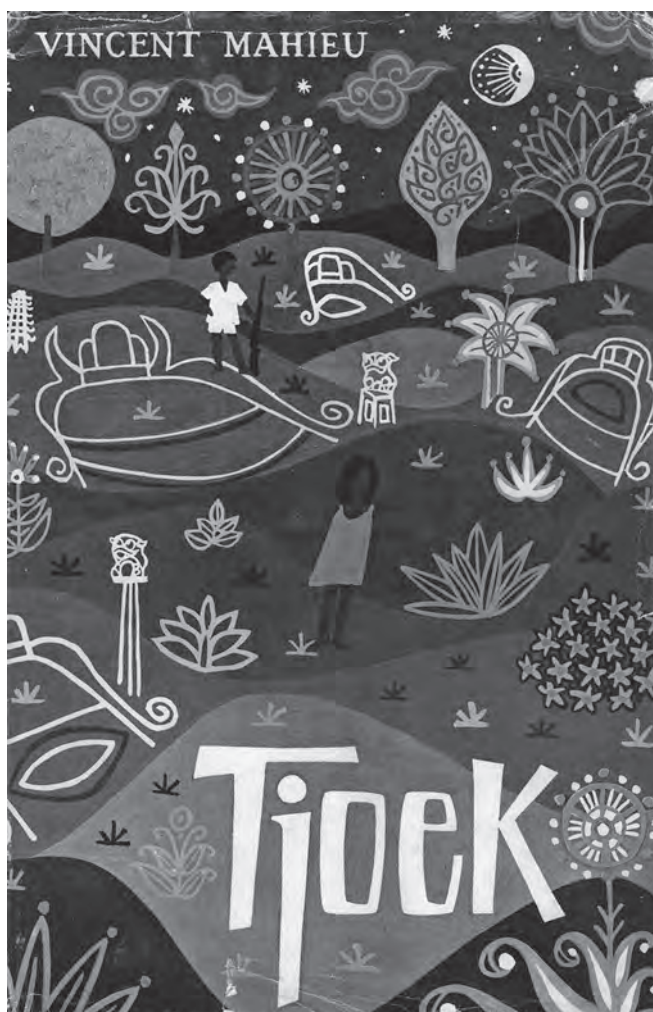
98 Zie haar gelijknamige baanbrekende essay (Spivak 1983).

teert niet zichzelf, maar wordt door een intellectuele elite – hier geen wetenschappers, zoals in Spivaks verhandeling, maar schrijvers – gerepresenteerd. De visie van de kleine Indo bereikt de Nederlandse lezer niet, het is de koloniale bovenlaag die voor het lezende moederland schrijft en het beeld van hem bepaalt. Bovendien klinkt in de literaire representatie van de kleine Indo een flinke dosis oriëntalisme door en geeft zijn uitbeelding bovenal gestalte aan de angsten van de heersende klasse in Indië. In deze literaire teksten is het Indo-probleem niet zozeer een geval van schrijnende armoede als gevolg van discriminatie, achterstelling en uitsluiting, maar een kwestie van potentiële ontwrichting van de koloniale macht door een grote groep ontevreden, wraaklustige en moordzuchtige ‘pseudo-Europeanen’.

Ten slotte, dierlijkheid en de koloniale beschavingsmissie

Aan het begin van de twintigste eeuw kwamen de koloniale maatschappelijke verhoudingen in toenemende mate onder druk te staan als gevolg van het ontluikende politieke bewustzijn onder Indo-Europeanen uit de midden- en lagere klassen die zich begonnen te verenigen in organisaties als de Indische Bond, de Indische Partij en het Indo-Europeesch Verbond enerzijds; en de opkomst van het Indonesisch nationalisme onder de inheemse bevolking anderzijds. Literatuur geeft uitdrukking aan die door het moederland gevreesde ontwikkelingen, maar verbeeldt deze als geracialiseerde in plaats van maatschappelijke kwesties. Dierlijkheid geeft literair gestalte aan de wijdverbreide angst om de koloniale suprematie te verliezen en verbeeldt het (dreigende) failliet van kolonisatie als beschavingsmissie. Vooral dierlijke Indo-Europeanen uit de sociale onderklasse lijken er voortdurend op uit om de koloniale macht te ondermijnen. De boeng is het spreekwoordelijke mes in de rug van de ‘blanke’ Europeaan in de tropen: ‘rasvermenging’ leidt tot een onomkeerbaar degeneratieproces dat uitmondt in algehele ontaarding waarbij de dierlijke boeng niet zal aarzelen zich met zijn ontaarde inborst uit algeheel ongenoegen en onberedeneerde haat tegen de totok te keren.

Uit het patroon spreekt dan ook het schrikbeeld dat het wel eens snel afgelopen zou kunnen zijn met de koloniale beschavingsmissie in Indië. De dierlijke Indo-Europeaan wordt voorgesteld als een subversieve kracht die een groot gevaar voor de koloniale orde vormt. Aan de ene kant (in passieve zin) is hij een slecht voorbeeld voor de inheemse bevolking die zich onder invloed van de ethische politiek begon te ontwikkelen en zich wel eens superieur aan deze ontaarde Europeaan kon gaan voelen. Aan de andere kant (in actieve zin) heeft hij de potentie om in opstand te komen tegen de totok en toont hij zich zeer gevoelig voor emancipatoire ideeën van andere Indo-Europese personages, waarmee hij de koloniale macht van binnenuit (vanuit de Europese bevolkingsgroep) ondermijnt. Vooral de dierlijke boeng verbeeldt in een notendop het horrorscenario van de kolonisator: uitholling van de koloniale macht, teloorgang van de westerse overheersing en uiteindelijk het verlies van Indië. Dergelijke literaire beeldvorming heeft een onverbloemde boodschap aan de koloniale lezer: de dierlijke boeng is het menstype waar ‘ras-

Omslag *Tjoek*, uitgave uit 1960. Het omslagontwerp is gemaakt door Rogier Boon, de zoon van Mahieu (pseudoniem van Jan Boon) (eigen collectie).

vermenging' onherroepelijk op afstevent; de totok dient daarom zijn 'bloedlijn' zuiver te houden om de westerse suprematie in Indië voor volk en vaderland te waarborgen.

In het corpus vinden wij slechts één positief geconnoteerde uitwerking van dierlijkheid. Het gaat om het titelverhaal uit de verhalenbundel *Tjoek* (1960) van Vincent Mahieu. "Tjoek" speelt zich volledig in de koloniale wereld af. Het gelijknamige hoofdpersonage, dat genoemd is naar een Indische verbastering van choke (onderdeel van een jachtgeweer), is een jong Indo-Europees meisje uit de koloniale onderklasse dat te midden van de natuur opgroeit. Zij kan klimmen, zwemmen en vechten als de beste en wordt door de verteller met wilde dieren (onder meer een aap, panter en boskat) vergeleken.⁹⁹ Deze dierlijke beelden worden positief gewaardeerd: zij is niet bij de beesten af, maar wordt

⁹⁹ Mahieu 1960, p. 28, 30, 37.

juist als onbedorven gerepresenteerd. In dit verhaal functioneert dierlijkheid als een palimpsest, waarin oude interpretaties van het patroon zichtbaar blijven terwijl er nieuwe aan toegevoegd worden. Dierlijkheid wordt hier niet gerepresenteerd als een eindpunt van degeneratie, maar geeft uitdrukking aan de oorspronkelijke staat van Tjoek. Zij leidt een arm maar ongecompliceerd leven en ontpopt zich als een 'strijdvaardig dierenbeschermster' die 'met blakende strijdlust telkens weer te velde [trekt] tegen de vijand van het dier'.¹⁰⁰ Zij is een vegetariër en probeert een groep jagers met wie zij optrekt op allerlei manieren van de jacht te weerhouden.

Desondanks degenereert Tjoek in de loop van het verhaal. Zij raakt echter niet gecorrumpeerd door oosterse, maar door westerse invloeden (door een hang naar materialisme die zij opdoet uit Europese tijdschriftillustraties van 'heren in rok, dames in avondtoiletten, villa's en galadiners').¹⁰¹ Eerst offert Tjoek haar principes als dierenvriend op en transformeert zij in een volmaakte jaagster die haar buit verkoopt om zo in haar verlangen naar comfort te voorzien. Later maakt zij samen een jager met wie zij op dat moment samenleeft, jacht op Si Badak, 'het half legendarische onkwetsbare everzwijn' dat nooit iemand gezien of te pakken heeft gekregen.¹⁰² Dit everzwijn gaat hun toekomstgeluk symboliseren. Uiteindelijk schiet een uitgeputte Tjoek per ongeluk haar partner dood in de veronderstelling dat het Si Badak is, waarmee haar toekomstdromen in duigen vallen. De invloed van de Europese cultuur heeft dus geen beschavende maar ontaardende werking op personages die hen van hun natuurlijke oorsprong vervreemdt en hun persoonlijke ondergang inluidt. In deze postkoloniale visie worden koloniale interpretaties van dierlijkheid herschreven en hebben niet geracialiseerde factoren, maar cultuurinvloeden van de kolonisator schuld aan het ontaarden van Indo-Europeanen.

¹⁰⁰ Mahieu 1960, p. 36, 37.

¹⁰¹ Mahieu 1960, p. 55.

¹⁰² Mahieu 1960, p. 33.

10 Emancipatie

‘Als de blanke den bruine [Indo-Europeaan] beter zou kennen, dan zouden de heeren zich zoo niet uitlaten, integendeel, ze zouden er medelijden mede hebben, ze zouden hunne medewerking verleenen hen op te heffen, hen naarvoren te trekken uit hun isolement; als bestuursambtenaren de Regeering wijzen op plichten, die maar al te schandelijk verzaakt worden. Wat wordt voor een Indo gedaan. Men be- en veroordeelt ze zonder eenig recht.’

Uit: Maresco Marisini, *Blank en bruin* (1916)

Inleiding

Het openingscitaat is afkomstig van Karel Molen, een Indo-Europees personage dat een geëmancipeerd geluid laat horen. Hij is maatschappelijk succesvol en opgeklommen tot kapitein in het KNIL. Hij bestrijdt te vuur en te zwaard de vooroordelen over en racistische behandeling van Indo-Europeanen. In de Indische literatuur zijn weinig van zulke personages te vinden. In het hele corpus komen wij slechts zeven geëmancipeerde Indo-Europese mannen tegen. Het gaat om personages die zich in ontwikkeling en maatschappelijke positie met de totok kunnen meten, hetgeen (gezien hun geringe aantal) kennelijk uitzonderlijk genoemd mag worden. Niet alleen wordt emancipatie als patroon in de literaire representatie van Indo-Europeanen weinig aangetroffen; in de literaire werken waarin emancipatie voorkomt, worden doorgaans alleen bijfiguren erdoor gekenmerkt. In de eerste bloeiperiode gaat het om Indo-Europese mannen uit de koloniale elite, in de tweede bloeiperiode om die uit de koloniale midden- en onderklasse. Desondanks is de geëmancipeerde Indo-Europeaan een interessante figuur, omdat hij ingezet wordt om de sociale problematiek rond en geracialiseerde beeldvorming over Indo-Europeanen (vooroordelen en racisme) aan de orde te stellen.

Er zijn twee vormen van emancipatie in de uitbeelding van Indo-Europese mannen te onderscheiden. In de eerste bloeiperiode betekent emancipatie dat de Indo-Europeaan in beschaving en maatschappelijk succes met de totok kan wedijveren (of hem zelfs kan evenaren). De westerse beschavingsnorm blijft in deze literaire werken als maatstaf dienen en wordt niet geproblematiseerd. In de tweede bloeiperiode gaat het om Indo-emancipatie waarbij de Europese norm juist ter discussie wordt gesteld en naar een eigen identiteit en maatschappelijke positie gelijkwaardig aan die van de totok wordt gestreefd. Het betreft literaire teksten van zowel schrijvers met een westerse als die met een Indocentrische auteurspositie. Zij spelen in op de sociale problematiek van dat moment (en nemen in sommige gevallen stelling voor de Indo-Europeaan uit de koloniale midden- en

onderklasse). In de tweede bloeiperiode blijven overigens ook romans verschijnen waarin de koloniale elite centraal staat en die de westerse beschavingsnorm als uitgangspunt nemen. In dergelijke teksten vormt de emancipatie van Indo-Europeanen geen thema.

De geëmancipeerde Indo-Europese man functioneert in de Indische bellettrie op twee manieren. Enerzijds demonstreert hij dat beschavingsniveau en maatschappelijk succes niet aan 'ras', stand of klasse gebonden zijn. Hierdoor worden geracialiseerde denkbeelden over hem ontkracht. Anderzijds vormt de geëmancipeerde Indo-Europese man, juist omdat hij zo schaars is, de bekrachtiging van negatieve beeldvorming over Indo-Europeanen. Hij is de uitzondering die de regel moet bevestigen: slechts een enkeling weet zich te ontwikkelen tot een maatschappelijk geslaagd en geëmancipeerd individu dat zijn negatief geconnoteerde 'oosterse' erfenis weet te ontstijgen. Deze Indo-Europeaan functioneert weliswaar als rolmodel, maar slechts weinigen nemen een voorbeeld aan hem. Andere Indo-Europese mannen, ook die voorkomen in de nabijheid van een geëmancipeerd personage, brengen in maatschappelijk, moreel en zedelijk opzicht niets van hun leven terecht en vormen een grote bedreiging voor de koloniale beschavingsmissie, zoals wij in de voorgaande hoofdstukken zagen.¹ Bovendien is een maatschappelijk succesvol en emancipatoir Indo-Europees personage niet per se een *geslaagd* personage vanuit het oogpunt van het koloniaal project.

Hoe emancipatie geduid wordt, is afhankelijk van de visie van de tekst als geheel, waaruit de auteurspositie van een schrijver spreekt. In *Blank en bruin* (1916) van Maresco Marisini (pseudoniem van C.L. van t'Sas) wordt emancipatie voorgesteld als een positieve ontwikkeling en legt Molen een moeilijke maar noodzakelijke weg af om zich te onworstelen aan het maatschappelijke stigma van tweederangs-Europeaan. Emancipatie kan daarentegen ook binnen het paradigma van de *marginal man thesis* geïnterpreteerd worden. In denkbeelden over de *marginal man* wordt emancipatie beschouwd als een onwenselijk verschijnsel dat voortkomt uit de 'gespleten' geest van 'vermengde' groepen. Doordat *marginal men* 'tussen twee werelden' verdeeld waren geraakt, zouden zij zich onvoldoende aan één van beide kunnen conformeren, hetgeen tot rassenbewustzijn en onafhankelijkheidsstreven zou leiden.² *De paupers* (1915) van Victor Ido getuigt van deze visie. Emancipatie wordt in deze roman gerepresenteerd als een negatief fenomeen dat een bedreiging vormt voor de koloniale orde: Reumer is weliswaar een verstandige en welbespraakte geëmancipeerde Indo-Europeaan, maar zijn volgelingen zijn losgeslagen en onberekenbare dierlijke boengs die hij met zijn emancipatoire ideeën gemakkelijk tot opstand weet aan te zetten.

Op de verschillende manieren waarop emancipatie in de literaire representatie van Indo-Europese mannen gestalte krijgt (en de betekenis daarvan voor het koloniaal discours), ga ik in dit hoofdstuk in.

¹ Zie hoofdstuk 8 en 9.

² Furedi 2001, p. 27.

De totok als maatstaf

Om in de eerste bloeiperiode van de Indische bellettrie een voorbeeld van emancipatie te vormen dienen Indo-Europese mannen ten minste zo maatschappelijk succesvol te zijn als de totok. Een terrein waarop hun dit bij uitstek lukt, is het plantersvak. De Indo-Europeaan wordt in de literaire verbeelding op één lijn met de natuur gesteld, terwijl de cultuur als het domein van totok beschouwd wordt: als planter op zijn landgoed, te midden van de tropische natuur, is hij in zijn element en kan hij grote successen behalen. Op het gebied van cultuur is het voor hem moeilijker (maar niet onmogelijk) om te concurreren met de totok, omdat het hem doorgaans aan voldoende verstand of een hogere opleiding in Europa ontbreekt. In de Indische bellettrie komt in de loop van de negentiende eeuw de Indo-Europese seigneuriale landheer op: deze grootgrondbezitter stamt uit een zogenoemde Indische clan met oude wortels in Indische samenleving. Hij is heer en meester op zijn landgoed, bestiert zijn landerijen met oog en zorg voor de inheemse bevolking en boekt ongekende winsten.

Achter literaire voorstellingen van deze landheer gaat een aantal maatschappelijke ontwikkelingen op agrarisch gebied schuil. Tot de invoering van de Agrarische wet in 1870 was het voor Europeanen mogelijk om grond te kopen in Indië.³ De kolonie kende uitgestrekte landgoederen die in handen waren van enkele tientallen Indische families. Deze landerijen stamden veelal uit de achttiende eeuw, toen grond mondesmaat verkocht werd aan Europeanen, veelal aan hoge Compagniesfunctionarissen. Ook konden zij in familiebezit geraakt zijn tijdens de Engelse periode (1811-1814), toen er grond aan particulieren verkocht werd.⁴ Deze landgoederen gingen vaak van generatie op generatie over en vormden de broodwinning van deze families. Op deze ondernemingen werd veelal suikerriet verbouwd, een destijds lucratief en door de overheid gesubsidieerd gewas, waarmee families schatrijk konden worden.⁵ Zo ontstond een kleine welvarende elite, ook wel het koloniaal patriciaat genoemd, die er een seigneuriale leefwijze op nahield en groot sociaal aanzien in de Indische samenleving genoot.⁶

In de Indische literatuur spelen deze Indische clans een prominente rol – te denken valt aan de familie Bokkerman uit *Oost-Indische dames en heeren* (1863) van Jan ten Brink, de families Uhlstra en Lugtens uit *'Ups' & 'Downs' in het Indische leven* (1890) van Maurits, de familie De Luce uit *De stille kracht* (1900) van Louis Couperus, de familie Ducroo uit

3 Deze wet wordt vaak in één adem genoemd met de Suikerwet uit 1870 en volgde op de afschaffing van het cultuurstelsel. In de Agrarische wet werd bepaald dat alleen de inheemse bevolking grond mocht bezitten en Europeanen slechts woeste gronden in erfpacht konden krijgen. Bosma en Raben 2003, p. 130 en Van den Doel 1996, p. 176.

4 Bosma en Raben 2003, p. 98-102.

5 De overheid had lange tijd een aandeel in de suikercultuur in Nederlands-Indië en verstrekke subsidies aan particuliere ondernemers om suikerfabrieken te bouwen. Met de Suikerwet uit 1870 waarin bepaald werd dat de overheid zich geleidelijk zou terugtrekken uit de suikercultuur, kwam hier langzaam maar zeker een einde aan. Het duurde echter nog tot 1891 voordat dit proces voltooid was. Bosma en Raben 2003, p. 138-139 en Van den Doel 1996, p. 110.

6 Nieuwenhuys 1978, p. 384-385.

Het land van herkomst (1935) van E. du Perron of de familie van Sophie uit *Vergeelde portretten uit een Indisch familiealbum* (1954) van E. Breton de Nijs. ‘Rasvermenging’ speelt altijd een rol in de verbeelding van deze families, ook al ontkennen de afzonderlijke personages in hun genealogie het bestaan ervan. Indische clans komen vooral in de eerste bloeiperiode voor (toen zij in historisch opzicht een prominente positie in de koloniale samenleving innamen), maar blijven ook in de tweede bloeiperiode een rol spelen (toen hun maatschappelijke invloed tanende was) – in *Het land van herkomst* en *Vergeelde portretten uit een Indisch familiealbum* staat bijvoorbeeld de teloorgang van dergelijke grootfamilies centraal.

Deftige landheren en het plantersvak als roeping

De Indische bellettrie staat bol van Indo-Europese mannen die middelmatig presteren of in hun carrière mislukken, zoals wij in de voorgaande hoofdstukken zagen. Het plantersvak is het enige beroep waarin Indo-Europeanen kunnen uitmunten. Indo-Europeanen worden in de koloniale verbeelding verondersteld te excelleren in hand- en niet in hoofdwerk. Paradoxaal genoeg streven veel Indo-Europese personages een baan bij het Binnenlands Bestuur na, omdat dit ‘hoofdwerk’ met de Europese cultuur en ‘handwerk’ met de inheemse bevolking geassocieerd wordt. De Indische literatuur wordt gestoffeerd met talloze middelmatige Indo-klerken die opgesloten zitten in een uitzichtloze functie zonder kans om hogerop te komen en uitgebeeld worden als domme en dociele ‘pennellikers’ en ‘inktvreters’. Wij treffen hen alleen aan in de lage en middenkaderfuncties en nooit in de hogere betrekkingen als arts, advocaat, notaris, assistent-resident of resident – laat staan als raad van Indië of gouverneur-generaal. Deze functies waarvoor verstand en een academische opleiding vereist zijn, blijken in de literaire representatie voorbehouden aan totoks.

Een carrière in de cultures blijkt de weg naar maatschappelijk succes voor Indo-Europese personages. Als planter kunnen zij schatrijk worden en opklimmen in de Indische maatschappij. Het plantersvak is het enige terrein waarop ‘vermengde’ personages zich met ‘blanken’ kunnen meten. Hiervoor zijn twee redenen aan te wijzen: dit beroep wordt hoofdzakelijk in de praktijk geleerd en niet in de schoolbanken (waarin Indo-Europeanen in de Indische literatuur beduidend slechter presteren dan ‘blanken’); hiervoor is een opleiding in Europa niet strikt noodzakelijk (terwijl veel Indo-Europese personages om financiële redenen nooit buiten Indië geweest zijn). Een Indo-Europeaan die kans wil maken op een succesvol bestaan, moet dus een carrière in de suiker, tabak, koffie, thee, rubber of een ander handelsgewas nastreven – wat overigens niet betekent dat iedere Indo-Europese planter uit de Indische bellettrie per definitie succesvol is.

De historische figuur Pieter William Hofland (1802-1872), een steenrijke suikerplanter uit de negentiende eeuw met uitgestrekte landerijen op Java, heeft model gestaan voor een aantal succesvolle landheren uit de Indische bellettrie. Hoewel de secundaire literatuur geen uitsluitsel geeft over zijn etnische afkomst en we dus niet weten of hij een Indo-Europese achtergrond had, wordt hij in de literaire verbeelding als zodanig gerepresen-

teerd. Ten Brink inspireerde Augustus Bokkerman uit *Oost-Indische dames en heeren* en Maurits de oude Uhlstra uit *'Ups' & 'Downs' in het Indische leven* op hem. Hofland kocht in 1840 samen met zijn broer enkele uitgestrekte suikerondernemingen in West-Java van de Engelse eigenaren die het land op hun beurt in bezit gekregen hadden tijdens de periode van Brits bestuur in Indië. Ten Brink is een poos te gast geweest bij de Hoflands in de glorie-dagen van de familie. Maurits tekende als chroniqueur van de Indische samenleving de veelbesproken levenswandel van de familie op, zowel de 'ups' ten tijde van de oude Hofland als de 'downs' onder het bestuur van zijn zoons.⁷

Bokkerman is een beroemd voorbeeld van een maatschappelijk geslaagde Indo-Europese planter. Hij wordt door de verteller omschreven als een 'schatrijke landeigenaar' en 'deftig landheer' met een 'ontzagwekkende statigheid'.⁸ Hij is een echte *toean besar* en leeft als een vorst op zijn landgoed – zijn voornaam verwijst niet toevallig naar een Romeinse keizer. Hij is een Indo-Europeaan met een 'olijfbruin gelaat' en een 'vierkante, zwaarlijvige gestalte'.⁹ Hij wordt gekenmerkt door bonhommie, hoffelijkheid en gastvrijheid. Hij hanteert uitermate beleefde omgangsvormen en ontvangt op zijn landgoed een niet-aflatende stroom gasten die allen hartelijk verwelkomd worden. Hij is getrouwd met de verindischte mevrouw Bokkerman die bekend staat om haar uitstekende rijsttafel.¹⁰ Het leven van de familie is naar zeggen van Bokkerman 'geheel Indisch gekleurd'.¹¹ Zij vertegenwoordigen het goede en ongecompliceerde buitenleven en hebben een onverwoestbare gezondheid waarvan hun eetlust en omvang moeten getuigen.

In de roman wordt een stad-plattelandsrelatie tot uitdrukking gebracht en krijgen alle 'slechte' eigenschappen van de stad hun tegenhanger in de 'goede' eigenschappen van de natuur.¹² Hierin wordt de stad voorgesteld als een mondain oord dat de moraal van de Europeaan corrumpeert. Het binnenland daarentegen wordt uitgebeeld als ongerept en onbedorven. Bokkerman heeft volgens de verteller een 'eerlijk, rond karakter' en houdt niet van de 'omwegen, dubbelzinnigheden, listen' waardoor het stadsleven bepaald wordt.¹³ Hij functioneert als natuurlijke pendant van het decadente konkelende troepje Europeanen uit Batavia dat misbruik maakt van zijn gastvrijheid en hem tot object van één van hun intriges maakt. Terwijl de personages uit de stad in de greep van ijdel vermaak en moreel verval raken, heerst in het binnenland het oorspronkelijke en onbedorven leven waarvan Bokkerman de belichaming vormt. Hij voelt zich dan ook niet op zijn gemak in een stedelijke omgeving. Op zijn landgoed daarentegen komen volgens de verteller juist 'de voortreffelijke eigenschappen van zijn karakter het best uit'.¹⁴

7 Zie hierover Bosma en Raben 2003, p. 129-130, Nieuwenhuys 1978, p. 205-206 en Termorshuizen 1988, p. 433-434.

8 Ten Brink 1898 I, p. 28, 222 en II, p. 195.

9 Ten Brink 1898 I, p. 197 en II, p. 61.

10 Zie hoofdstuk 5.

11 Ten Brink 1898 I, p. 176.

12 Zie over de literaire verbeelding van de relatie tussen stad en platteland Kemperink 2001, p. 47.

13 Ten Brink 1898 II, p. 130.

14 Ten Brink 1898 II, p. 84.

Een ander voorbeeld van een succesvolle Indo-Europese planter is Uhlstra. Hij heeft eveneens een donker gezicht en een zware gestalte. Hoewel hij deel uitmaakt van het koloniale patriciaat, staat hij in pathologie en beschavingsniveau dicht bij de inheemse dan Europese bevolking. De verteller zegt over hem: 'hij was volkomen eigen met alle inlandse luchtjes en gewoonten', 'zijn huidskleur en die van de inlander verschilden niet' en 'een echte *njo* [Indo-Europeaan] was hij geweest in al zijn doen en laten'.¹⁵ Hij is getrouwd met de evenzo donkere en door en door verindischte Lena Uhlstra die voor hem het toppunt van aantrekkelijkheid belichaamt.¹⁶ Ook zijn leven is geheel Indisch gekleurd en symboliseert het eenvoudige buitenleven te midden van de natuur. Hij heeft een luidelach, ruwe omgangsvormen en is goed bestand 'tegen lichaamsvermoeienis, door de oude gewoonten van een buitenman'.¹⁷ Hij wordt gerepresenteerd als een gezond en krachtig natuurmens die vergroeid geraakt is met de Indische omgeving.

De Indo-Europese planter blijkt een betrokken en milde landheer, heeft een ongekend talent voor het plantersvak en een natuurlijk overwicht op de inheemse bevolking. Uhlstra staat bekend om zijn 'gemoedelijkheid tegenover het volk'.¹⁸ Hij staat de inheemse bevolking met raad en daad bij en verzorgt haar als er ziekte heerst. Daarnaast kan hij zich beroemen op zijn tact in de omgang met het Binnenlands Bestuur, omdat 'hij van alle elkaar opvolgende ambtenaren kon gedaan krijgen wat hij verlangde'.¹⁹ Deze combinatie maakt hem bijzonder succesvol en onder zijn leiding groeit de onderneming uit tot een uitermate winstgevende plantage waarvan de familie schatrijk wordt. Ook Bokkerman staat volgens de verteller bekend om zijn 'voortreffelijke wijze van beheer' en 'verlichte, humane zienswijze'.²⁰ Hij laat met trots zijn gasten zien wat hij, in de woorden van de verteller, 'sinds vijftientwintig jaren met wakkere zorg en edelmoedigen zin had tot stand gebracht tot ontwikkeling van de vele duizenden van Soendaneezen, die op zijne uitgestrekte bezittingen leefden'.²¹

Bokkerman brengt *avant la lettre* de ethische politiek in de praktijk. Hij is zijn tijd vooruit en in moreel opzicht ver verheven boven de konkelende personages uit zijn omgeving. Willem Outhoorn, een totok met liberale ideeën die zojuist van de Academie in Delft komt, vindt dan ook een groot voorbeeld in hem. Zij hebben ondanks hun persoonlijke verschillen die aan hun karakter, stand en generatie worden toegeschreven, hetzelfde doel voor ogen: het beschaven en de ontwikkeling van de inheemse bevolking. Outhoorn stelt zich zelfs onder hoede van Bokkerman:

Ik [koesterde de hoop, dat ik, Outhoorn,] als beschermer en beschaver, als vriend en vader van de mij betrouwde bevolking zou kunnen optreden. Ik vreesde dikwijls, dat dit

¹⁵ Daum 1998, p. 537.

¹⁶ Zie hoofdstuk 5 en 7.

¹⁷ Daum 1998, p. 406, 423, 489.

¹⁸ Daum 1998, p. 413.

¹⁹ Daum 1998, p. 423.

²⁰ Ten Brink 1898 I, p. 195 en II, p. 128.

²¹ Ten Brink 1898 I, p. 197.

eene ijdele hoop was, daar ik nog eenige academische vooroordeelen koesterde tegen den Javaan. Heden heb ik van u [Bokkerman] geleerd, dat dit edele, zachtmoedige volk voor elke goede leiding vatbaar is, dat het zich met wonderbare snelheid zal ontwikkelen, zoodra het ons waarlijk ernst is met zijn wel en wee!²²

Dit is een veelvoorkomende voorstelling van kolonisatie: de kolonisator die optreedt als vaderfiguur (beschermer) om de gekoloniseerde bevolking op te voeden (beschaven). Deze voorstelling werd zelfs de basis voor ethische politiek die rond de eeuwwisseling opkwam en kolonisatie als beschavingsmissie legitimeerde waarmee financiële door morele motieven gemaskeerd werden. Bokkerman vormt een vroege literaire uitwerking van deze visie en wordt door de verteller een 'Model-landbezitter van West-Java!' genoemd, aan wie kennelijk zelfs jonge totoks met een academische opleiding, zoals Outshoorn, een voorbeeld kunnen nemen.²³ Bovendien blijken zijn keuze voor het plantersvak en de ethische aanpak die hij daarbinnen gekozen heeft, een daverend succes, want Bokkerman is met afstand het rijkste personage.

Bokkerman wordt positief geconnoteerd. Maar ondanks zijn maatschappelijke succes en morele inborst, lijdt hij aan een minderwaardigheidscomplex. Hij heeft dan wel in Europa gestudeerd, toch is hij naar eigen zeggen 'bijna even dom terug[gekomen]' als hij er heengegaan is, omdat hij 'geen hoofd voor [studeren]' had.²⁴ Het gaat hier niet om een vertellersoordeel, maar om het zelfbeeld van Bokkerman. Hij heeft de jarenlange verwijten die de andere personages hem als 'sinjo' gemaakt hebben, geïnternaliseerd waaruit zijn gevoelens van minderwaardigheid voortvloeien (waarover later meer). Ten onrechte, zo blijkt uit de tekst als geheel, want hij is de meest succesvolle en humane planter uit de roman, een vak waarvoor in zijn geval een Europese opleiding overbodig blijkt, omdat hij het van nature verstaat. Bokkerman functioneert als een literair instrument om kritiek te leveren op de koloniale elite, met name op het intrigante troepje Europeanen uit Batavia dat zich weliswaar beter voelt dan Bokkerman, maar dat in moreel en maatschappelijk opzicht veel minder is dan de eerlijke, eenvoudige en steenrijke Indo-planter.

Een uitzondering die van 'hoofdwerk' zijn beroep gemaakt heeft en buiten de culturessuccesvol carrière maakt, is Fernand uit de gelijknamige roman van Melati van Java uit 1874. *Fernand* is een tendensroman die geracialiseerde ideologieën omkeert en ontkracht. Alle Indo-Europeanen hieruit worden (ongeacht hun huiskleur, stand of klasse) als westers gerepresenteerd en krijgen alle daarmee geassocieerde eigenschappen toegeschreven. Fernand heeft volgens de andere personages 'een goed karakter' en 'een buitengewone geest'.²⁵ Hij schopt het ver en wordt doctor in de letteren en daarnaast burgemeester van een Nederlands dorp: een graad en bestuurlijke functie die in de Indische literatuur normaal gesproken aan totoks zijn voorbehouden. Fernand kan dus in intellect, beschaving en maatschappelijke positie met de westerse man concurreren. Eigen-

²² Ten Brink 1898 I, p. 197-198.

²³ Ten Brink 1898 I, p. 222.

²⁴ Ten Brink 1898 I, p. 176, 175.

²⁵ Van Java 2009, p. 57.

schappen als intellect, beschaving en leiderschapskwaliteiten, behoren in deze roman niet exclusief tot het domein van de totok. De tekst problematiseert overigens niet de westerse beschavingsnorm, die staat buiten kijf en wordt onveranderlijk gehandhaafd, maar komt via de weg van de opvoeding in plaats van de erfelijkheid binnen het bereik van Indo-Europeanen.²⁶ Fernand wordt verbeeld als een geslaagde Europeaan, omdat hij een *exact copy* van het westerse beschavingsideaal vormt.

Dat geldt niet voor de Indo-Europese planters. Zij mogen weliswaar maatschappelijk succesvol zijn, maar zij zijn sterk verindischte figuren. In dit opzicht vertoont de Indo-Europese landheer in literaire representatie veel overeenkomsten met een zogeheten oudgast-planter, een totok die zich voorgoed in Indië gevestigd heeft (ook wel een blijver genoemd).²⁷ Bokkerman vergelijkt zich zelfs expliciet met 'een volmaakt klimaatschietend oudgast'.²⁸ De oudgast is doorgaans een verindischte planter en vormt een archetype uit de koloniale literatuur – te denken valt aan Drossaarts uit Maurits' Indische debuut *Uit de suiker, in de tabak* (1885) of Loofink uit *Duizend eilanden* (1937) van Beb Vuyk. De Indo-Europese planter behoort net als de oudgast in klasse tot de koloniale elite, maar geniet onder de andere personages minder sociaal aanzien (stand) dan de totok. Dat terwijl zij zich in intelligentie, beschaving en maatschappelijk succes met de beste totoks kunnen meten en rationeler, moreler en succesvoller blijken dan de meeste 'blanken' die reeds een poos onder de palmen wandelen. Zij zijn vaak het voorwerp van discriminatie en krijgen te maken met een algemeen heersende laatlunkende houding tegenover 'sinjo's'.

'Hij is maar een sinjo!'

Aan de hand van de maatschappelijk geslaagde Indo-Europeaan worden in de Indische literatuur de racistische denkbeelden van 'blanken' in Indië gedemonstreerd. De Indo-Europese planters zijn zogenoemde *selfmade men* en vormen respectabele leden van de koloniale samenleving, maar merken dat er ondanks hun succes door andere personages op hen neergekeken wordt. Soms wordt dit neerzien bij monde van Indo-Europese personages of de verteller expliciet benoemd en verworpen; soms krijgt dit gestalte doordat Indo-Europeanen ondanks hun succes in de tekst als geheel als minderwaardig aan de 'blanken' worden voorgesteld. Het maakt bovendien niet uit hoe succesvol een Indo-Europeaan is, hij wordt door zijn overwegend 'blanke' omgeving nooit als gelijke beschouwd. Hij wordt, in de woorden van Homi K. Bhabha, behandeld als 'almost the same but not quite/white'.²⁹ De steenrijke Bokkerman uit *Oost-Indische dames en heeren* ondervindt die laatlunkende behandeling van Indo-Europeanen aan den lijve:

²⁶ Zie Boudewijn 2016b en hoofdstuk 6 over de invloed van opvoeding en erfelijkheid in *Fernand*.

²⁷ Zie over de literaire verbeelding van de (verindischte) oudgast in Indië Van 't Veer 2016.

²⁸ Ten Brink 1898 I, p. 176.

²⁹ Bhabha 1994, p. 127-128.

Hoe dikwijls had men hem de gewaande meerderheid van het blanke ras voorgeworpen, terwijl hij toch zijn uiterste best had gedaan, zich zelf als beschaafd Europeër voor te doen. Telkens had men hem met zekere hooghartigheid doen gevoelen, dat men nimmer uit het oog verloren had, dat men nimmer vergeten zou: Augustus Bokkerman is maar een sinjo!³⁰

Onder de andere personages lijkt zijn Indo-Europese afkomst zwaarder te wegen dan zijn maatschappelijke succes. De 'blanken' zien op hem neer en schilderen hem af als ander, namelijk als 'sinjo'. Dat terwijl hij in vergelijking tot het intrigante troepje Europeanen uit Batavia waarvan ook totoks deel uitmaken, zoals Eduard van Sprankhuijzen en Alphonsine Serpensteyn, als eerlijker, moreler en beschaafder uitgebeeld wordt. De tekst als geheel laat overigens geen misverstand bestaan over de waardering van personages. Niet alleen wordt Bokkerman hoger gewaardeerd dan de laatdunkende personages, ook blijkt hij de lachende derde. De konkelende totoks raken aan lager wal doordat hun intriges uitkomen. De roman besluit met het bovengenoemde duo dat eindigt als verlopen clown en bureauliste van een circus dat Bokkerman tijdens een rondreis door Europa bezoekt.

In een enkel geval worden racistische vooroordelen en denkbepelden rechtstreeks ter discussie gesteld en ontkracht. In *Fernand* worden alle Indo-Europeanen als westers gerepresenteerd en krijgen zij alle daarmee geassocieerde positieve eigenschappen toegeschreven. Niet alleen Fernand is hiervan een voorbeeld, ook de vrouwelijke Indo-Europese personages worden als zodanig verbeeld.³¹ Als Nora en haar jongere broertjes en zusjes in Nederland voor het eerst naar school gaan, wordt hun 'Moriaan', 'Oosterse apen' en 'Japannees' nageroepen.³² Zij worden dus door hun Hollandse klasgenoten gediscrimineerd op grond van hun uiterlijke verschijning. Fernand schiet hun te hulp en bekritiseert het gedrag van zijn klasgenoten:

Wie die kinderen wat kwaads doet, krijgt met mij te doen! Verstaan? 't Is schande, dat jullie zo'n paar vreemde stumperds met je honderden aanvalt. [...] de jongens van onze school moesten wijzer zijn, of anders was 't beter dat ze naar de bewaarschool [kleuterschool] gingen.³³

Indo-Europeanen worden door de Hollandse schoolkinderen dus gezien als een afwijking van de westerse norm. Dit wordt kennelijk als bedreigend ervaren, want door hen uit te schelden distantiëren de Hollandse kinderen zich van Nora en haar familie. Deze racistische ziens- en handelwijze wordt in de roman radicaal verworpen en geweten aan het kinderachtige gedrag van de klasgenoten. Hiermee wordt racisme weggezet als een infantiel verschijnsel waaraan men zich niet zou moeten bezondigen: wie dat wel doet, zou 'wijzer' moeten zijn en boet in aan sociaal prestige. In de roman wordt dus expliciet stelling genomen tegen de racistische bejegening van Indo-Europeanen en worden ger-

³⁰ Ten Brink 1898 II, p. 129-130.

³¹ Zie hoofdstuk 6.

³² Van Java 2009, p. 23.

³³ Van Java 2009, p. 24.

acialiseerde denkbeelden ontkracht op een manier die niet het object (de Indo-Europeaan) maar het subject ervan (diegene die dergelijke denkbeelden uit) als minderwaardig voorstelt.

Fernand vormt een uitzonderlijk voorbeeld. Indo-Europeanen, ook de maatschappelijk succesvolle, worden doorgaans als minderwaardig gezien. In *'Ups' & 'Downs' in het Indische leven* wordt op het niveau van de tekst als geheel neergekeken op Uhlstra ondanks zijn succes, hetgeen onder meer blijkt uit de afwikkeling van de verhaalhandeling. De loop der gebeurtenissen wordt bepaald door de kongsi, een handelsverbond tussen Lugtens, Geber, Twissels en Uhlstra, waarbinnen grote zaken gedaan worden en waarvan de families steenrijk worden in deel één van de roman (de 'ups' in het Indische leven). Deze kongsi bestaat uit drie totoks en één Indo-Europeaan. De totoks maken de dienst uit binnen het handelsverbond. Uhlstra is niet om zijn kapitaal of handelsinzicht betrokken, zoals de anderen, maar om 'zijn kennis van de bevolking, zijn gemakkelijker in de omgang met inlandse hoofden, [en] zijn *coulant* [vloeiend] spreken van het Maleis, dat waren zijn verdiensten, meer dan het geld, dat hij vlottend moest maken voor zijn aandeel'.³⁴ Hij is dus gevraagd om zijn kennis van de inheemse taal en cultuur en niet om eigenschappen als financieel inzicht en handelsgeest die in de roman exclusief aan de totoks worden toegeschreven.

Als het kader van totoks verdwijnt omdat de leden van de kongsi één voor één overlijden en het handelsverbond ophoudt te bestaan, worden de overgebleven Indo-Europese personages verantwoordelijk voor de familieondernemingen en krijgen de families te maken met een neerwaartse spiraal van economisch, maatschappelijk en moreel verval in deel twee van de roman (de 'downs' in het Indische leven). Lena Uhlstra en haar kinderen verindischen en verinlandsen dermate dat zij uiteindelijk in de kampong terechtkomen en in leefwijze niet langer van de inheemse bevolking te onderscheiden zijn. Terwijl de zaken goed marcheren onder leiding van totoks, lopen zij mis zodra Indo-Europeanen verantwoordelijk voor de familieondernemingen worden. Hierbij worden de eersten als vanzelfsprekende leermeesters en de laatsten als domme, onoplettende leerlingen uitgebeeld. Totoks en Indo-Europeanen zijn dus geenszins elkaars gelijke. Uit de tekst als geheel spreekt een koloniale visie waarin Indo-Europeanen op basis van hun etnische achtergrond en daarmee geassocieerde eigenschappen als minderwaardig voorgesteld worden, ook de maatschappelijk geslaagde Uhlstra die uiteindelijk slechts lijkt mee te liften op het succes van zijn Hollandse handelspartners en door de verteller 'een zo weinig scherpzinnig man' genoemd wordt.³⁵

Indo-Europeanen kunnen dus voorbeelden van succes en emancipatie zijn, maar worden desondanks afgerekend op hun 'gemengde' afkomst en als ander uitgebeeld. Zelfs als zij in verstand, moraliteit en succes de 'onvermengde' personages overstijgen en een *exact copy* van het westerse beschavingsideaal vormen, bepalen geracialiseerde denkbeelden en vooroordelen de wijze waarop zij worden gepercipieerd. In *Fernand* worden

³⁴ Daum 1998, p. 461, cursief in origineel.

³⁵ Daum 1998, p. 554.

dergelijke vooroordelen te vuur en te zwaard bestreden, in andere teksten echter leven deze ongeproblematiseerd voort. In dit verband is met name *'Ups' & 'Downs' in het Indische leven* interessant. Deze roman is doordrenkt van een geracialiseerd discours, waarbij voor Indo-Europese personages geldt: hoe donkerder zij van huidskleur zijn, hoe verder zij van het westerse beschavingsideaal verwijderd blijken. Hoewel een dergelijke zienswijze in de Indische bellettrie uit de eerste bloeiperiode eerder regel dan uitzondering is, is zij wel opvallend voor Maurits die zich in zijn werkzame leven als journalist (onder de naam P.A. Daum) op allerlei manieren sterk maakte voor (de emancipatie van) Indo-Europeanen en geracialiseerde denkbeelden over hen bestreed. Paradoxaal genoeg bevestigt en bekrachtigt zijn literaire werk juist die denkbeelden en vooroordelen en getuigt zijn literaire oeuvre onmiskenbaar van een oriëntalistische visie en Eurocentrische auteurspositie.³⁶

De besproken personages laten zien hoezeer de westerse norm in sociaal en geracialiseerd opzicht de maatstaf voor sociaal aanzien vormt. Zelfs in *Fernand* wordt niet getwijfeld aan de superioriteit van de Europese cultuur. Bovendien is dit een norm waaraan Indo-Europeanen doorgaans niet kunnen voldoen: als hun 'gemengde' afkomst zich niet toont in hun leefwijze, dan verraden hun uiterlijke eigenschappen (huidskleur) die wel. Op grond hiervan worden zij door andere personages als ander geïnterpreteerd. In *'Ups' & 'Downs' in het Indische leven* van een auteur die de Indo-Europeaan gunstig gezind was, blijft die westerse norm eveneens onaangetast en laat de schrijver de geracialiseerde denkbeelden die hieraan ten grondslag liggen, ongeproblematiseerd voortleven. De Indo-Europeaan heeft in deze visie alleen bestaansrecht als *blurred copy*, als afwijking van de Europese norm. Dit verandert in de tweede bloeiperiode van de Indische bellettrie, wanneer in het maatschappelijke domein Indo-Europeanen zich als aparte 'rasgroep' gaan manifesteren, een eigen identiteit formuleren en een plaats binnen de koloniale samenleving gelijkwaardig aan die van de totok opeisen.

De Indo als maatstaf

Ook het tweede deel van dit hoofdstuk speelt zich af tegen de achtergrond van een aantal sociaaleconomische ontwikkelingen in de cultures. Bij de afschaffing van het cultuurstelsel en de invoering van de Agrarische wet en Suikerwet in 1870 werd bepaald dat Europeanen vanaf dat moment enkel nog land in erfpacht konden krijgen.³⁷ Dit betekende dat Indië opengesteld werd voor nieuwe particuliere initiatieven omdat het nu gemakkelijker werd om een onderneming te starten, maar ook dat Europeanen (dus ook Indo-Europeanen) geen grond in Indië konden kopen. In de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw was vrijwel alle grond in het beheer geraakt van grote corporaties. De invloed van de Indische clans was inmiddels tanende. Zij konden de snelle industriële ontwikkelin-

³⁶ Zie Boudewijn 2010.

³⁷ Bosma en Raben 2003, p. 130-131, 140.

gen niet bijhouden en werden gedwongen geheel of gedeeltelijk afstand te doen van hun familiebezit. Vrijwel alle grote landgoederen raakten verlaten en in verval waarmee een einde kwam aan het tijdperk van het invloedrijke en welvarende Indische patriciaat.³⁸

Het begin van de twintigste eeuw stond in het teken van verhollandsen en werd gekenmerkt door een enorme toestroom van westerse mannen en vrouwen naar de kolonie, de grootscheepse ontginning van de buitengewesten, de opkomst van nieuwe exportproducten (zoals olie en rubber) en een ongekeerde schaalvergroting en industrialisering van ondernemingen die in grote naamloze vennootschappen ondergebracht en met Europees kapitaal gefinancierd werden. Deze zogenoemde grootfirma's verdrongen de individuele planters en bevoordeelden de totok doordat zij bij voorkeur hooggeschoold personeel uit Europa aannamen. Indo-Europeanen die een functie in het middenkader of hoger nastreefden, kwamen in toenemende mate tegenover de zogenoemde import-Europeanen te staan die in groten getale hun geluk op de Indische arbeidsmarkt waren komen beproeven. Tot overmaat van ramp brak in 1929 de wereldwijde economische crisis uit waardoor de werkgelegenheid in Indië terugliep.

Terwijl in de kolonie de opleidingsmogelijkheden in vergelijking met het moederland reeds beperkt waren, namen zij in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw verder af. Ook vormde de Indo-Europeaan in de inmiddels verhollandste koloniale samenleving niet meer de gedroomde kandidaat voor bepaalde functies en kreeg hij met discriminatie, achterstelling en uitsluiting te maken. Tegelijkertijd kwamen Indo-Europeanen op de koloniale arbeidsmarkt als gezegd steeds meer in de verdrukking: enerzijds moesten zij het opnemen tegen de hoogopgeleide totok; anderzijds kregen zij in de lagere functies te maken met de 'geschoolde Inlander', voor wie als gevolg van de ethische politiek opleidingsmogelijkheden gekomen waren. Onder Indo-Europeanen ontwikkelde zich een sterk politiek bewustzijn en zij gingen zich in toenemende mate verenigen in Indische organisaties die hun belangen behartigden, zoals het Indo-Europeesch Verbond (1919).³⁹

In de Indische belletristie krijgen deze maatschappelijke ontwikkelingen gestalte. Zo wordt de teloorgang van het seigneuriale tijdperk verbeeld in *Het land van herkomst* waarin de autobiografische hoofdpersoon tot de laatste generatie behoort die in een dergelijke omgeving opgroeit. *Duizend eilanden* gaat over de invloed van internationale grootfirma's op de cultures en de consequenties daarvan voor individuele planters. In *Indo* (1935) van Jo Manders staat de discriminatie en verheffing van de Indo-Europeaan centraal en in *De paupers* wordt getracht het lot van de kleine Indo in beeld te brengen. Koloniale literaire werken gaan in de tweede bloeiperiode uitdrukking geven aan vormen van Indo-identiteit. Niet langer de totok en diens beschavingsnorm, maar de geëmancipeerde Indo-Europeaan die een eigen identiteit en plaats in de koloniale samenleving opeist, wordt als uitgangspunt genomen. In literatuur worden niet alleen bepaalde maatschappelijke kwesties aangekaart, ook worden hierop door de afzonderlijke teksten, vertellers en personages verschillende visies gegeven.

³⁸ Nieuwenhuys 1978, p. 385.

³⁹ Zie hoofdstuk 3.

Sociaaleconomische ontwikkelingen

In de tweede bloeiperiode zien wij dat literatuur en sociaaleconomische kwesties steeds sterker met elkaar verknoopt raken. Verschillende maatschappelijke standpunten worden in literatuur bij monde van personages met een verschillende achtergrond (nieuwkomer, oudgast, lokaal geborene, Indo-Europeaan, et cetera) behandeld en literatuur neemt stelling in het debat over bepaalde maatschappelijke kwesties. Het recht op landbezit gaat in de loop van de eerste helft van de twintigste eeuw in de Indische literatuur een thema vormen. In *Duizend eilanden* zegt de verteller hierover:

In deze kolonie is de grond het eigendom van de bevolking; alleen de Indonesiër kan grond bezitten, kopen en verkopen. Daarmee is de Indonesiër rechtens bevoordeeld boven de Europeaan, want grond is meer dan geld, de grond is het hart van het land. Maar de Indo is een vreemdeling in eigen vaderland en de kinderen Van Waerlaarden, hier geboren, getint door een Indonesische moeder, worden toch geacht hier niet thuis te horen, immers geen rechten op de grond te hebben en Poeloe Lima [de onderneming van de familie op de Molukken] slechts als erfpachtsland te mogen beheren.⁴⁰

Van Kralingen, een geëmancipeerde Deliaanse planter uit *Indo*, die in uitbeelding veel op Bokkerman en Uhlstra lijkt, maar die in tegenstelling tot hen niet de grond van zijn onderneming bezit, zegt hierover: 'We zijn geen inlanders, maar Indische Nederlanders en als zoodanig willen we recht hebben op onzen geboortegrond'.⁴¹ Hij ziet het grondbezit voor Indo-Europeanen als een geboorterecht. De verteller valt hem bij door over deze kwestie te spreken als een 'verongelijking van de Indo-Europeaan op staatsrechtelijk gebied'.⁴² In dit 'onrecht' wil Van Kralingen, als voorzitter van Ons Verbond, een fictief equivalent van het Indo-Europeesch Verbond dat in de roman dezelfde doelstellingen nastreeft, verandering brengen.

Duizend eilanden, dat zich aan het begin van de jaren dertig afspeelt, draait om de internationale firma's die de Indische cultures overnemen en bij voorkeur alleen hoogopgeleid personeel uit Europa aannemen. De verteller is niet overtuigd van het nut en de noodzaak van een Europese scholing en neemt het op voor de Indo-Europeaan die het in de Indische literatuur meestal slecht doet in de schoolbanken:

wellicht [is het] hun ongeschoolde leiding [opvoeding], maar hoewel zij [Indo-Europese kinderen] een helder verstand hebben, zijn toch hun vorderingen op school niet bijzonder groot. Ze hebben geleerd, zonder dwang en zonder methode, lezen, schrijven en rekenen en een menigte andere dingen, die niet op een leerplan staan; ze hebben een eigen stijl en een eigen beschaving en zijn daardoor totaal ongeschikt voor de stijlloze feiten- en kennisvergaarderij op een middelbare school.⁴³

⁴⁰ Vuyk 1981, p. 61.

⁴¹ Manders 1935, p. 173.

⁴² Manders 1935, p. 173.

⁴³ Vuyk 1981, p. 61-62.

Beb Vuyk met haar verloofde voor hun woning, mogelijk op de theeplantage Pagilaran Estate ten zuiden van Pekanlogan (omstreeks 1931) (collectie KITLV).

Intelligentie valt dus niet af te meten aan iemands schoolprestaties waarmee het stereotype van de domme en indolente Indo-Europeaan ontkracht wordt. Bovendien wordt de kennis die leerlingen op school bijgebracht krijgen, niet als zaligmakend voorgesteld, maar teruggebracht tot 'stijlloze feiten- en kennisvergaarderij' waarvan gesuggereerd wordt dat de employé op een Indische onderneming er uiteindelijk weinig aan heeft. Het plantersvak wordt in de praktijk geleerd: Carl van Waerlaarden leerde het van oudgast Loofink en hij brengt het nu op zijn beurt bij aan nieuwkomer Ab Daalders. Bovendien wordt een Europese scholing in het bovenstaande fragment voorgesteld als een keurslijf dat de Indo-Europeaan niet past, omdat hij een 'eigen stijl en een eigen beschaving' heeft en dus op zijn eigen merites en niet op die van de totok beoordeeld moet worden, wat gezien kan worden als een uiting van Indo-identiteit die naast de Europese cultuur wil bestaan (waarover verderop meer).

Van Waerlaarden laat net als Bokkerman en Uhlstra zien dat een Indo-Europeaan, ook zonder een Europese opleiding, een zeer succesvol planter kan zijn. De verteller merkt goedkeurend over hem op:

Van Waerlaarden heeft echter in deze twee jaar de productie verdubbeld, *maar dit is niet het resultaat van drie klassen hbs*, zonder welke geen employé aangenomen wordt bij deze maatschappij. Bijna vier jaar geleden bleef hij weg van school. Hij is nu 22 en de stilt en de regens hebben hem niet kunnen vervormen. Hij kent alle struiken en bomen

van deze afdeling, hij kent alle mensen uit de kampong; de namen van hun kinderen heeft hij geleerd, terwijl hij hun zwerende oren schoonwaste, kininepillen en schurftzalf uitdeelde, hoestdrank en castorolie.⁴⁴

Op een theeonderneming heeft men meer aan praktische kennis die ter plekke is opgedaan dan aan een scholing op de hbs. Hiermee wordt het belang van een westers diploma ter discussie gesteld. In representatie vertoont Van Waerlaarden nog veel trekken van de seigneuriale landheer die oog en zorg voor de inheemse bevolking heeft: hij spreekt hun taal, kent hun *adat* (gebruiken en gewoonten) en weet door hiermee rekening te houden de winst te verdubbelen. Hij treedt op als een vader voor de bevolking, doktert haar door een pestepidemie heen en wordt door haar op handen gedragen.

Een grote ergernis van de planters in de roman is dat zij niet langer zelfstandig kunnen optreden als landheer, maar aan de leiband moet lopen van de naamloze vennootschap die belichaamd wordt door een leger van superintendents (hoogopgeleide totoks die het plantersvak alleen uit de boeken kennen). Boldaan, één van hen die nooit rechtstreeks in beeld komt, maar over wie de andere personages regelmatig spreken, is een vrijgevochten Indo-Europeaan. Hij is een uitmuntende planter, maar kan niet functioneren binnen een naamloze vennootschap waarin hij slechts een 'machineonderdeel' is in de geoliede machine van het *Java Tea and Coffee Plantation Syndicate*.⁴⁵ Een van de planters, Loofink, zegt over hem:

Hij is nog een baas van de oude stempel, gewend werkelijk baas te zijn, een schepper naast God. [...] Hij zit hier ook al jaren, opgeklommen van jongste employé tot baas en je weet zelf wat een uitstekende baas, die iedere koelie kent en iedere theestruik en elke roede grond. Maar tegenwoordig schrijft het hoofdkantoor voor, wanneer er gesnoeid moet worden en hoe er gesnoeid moet worden, wanneer er gemest moet worden en hoe er gemest moet worden en stuurt [het] eens in de drie maanden de superintendent, om te zien of alle bevelen goed zijn uitgevoerd.⁴⁶

De planters voelen zich onder het juk van de grote Engelse moedermaatschappij van 'baas' die zelfstandig een onderneming bestiert, tot 'hoofdmandoer' (inheemse opzichter) gereduceerd.⁴⁷ Hierdoor is er volgens Van Waerlaarden weinig van het oude plantersvak overgebleven, behalve '[e]en beetje op de koelies letten en op de struiken, een heleboel administratie en paperassenrompslomp, verder geen mening en vooral geen eigen initiatief'.⁴⁸ Als Boldaan ontslagen wordt – waarbij de reden van zijn ontslag het midden houdt tussen rassendiscriminatie enerzijds en een generatieconflict (de oude Boldaan is beter in het plantersvak dan de jonge hoogopgeleide superintendent) anderzijds – blijkt

⁴⁴ Vuyk 1981, p. 62, mijn cursief.

⁴⁵ Vuyk 1981, p. 136.

⁴⁶ Vuyk 1981, p. 70-71.

⁴⁷ Vuyk 1981, p. 70.

⁴⁸ Vuyk 1981, p. 136.

hij zo verknocht aan 'zijn' grond dat hij zelfmoord pleegt: hij heeft geen levensdoel meer als hij geen planter kan zijn.

Uit het lot van de Indo-planter spreekt een grote tragiek. In de literaire beeldvorming is het plantersvak het enige beroep waarin Indo-Europeanen kunnen excelleren en zich kunnen meten met de totok. Juist dit beroep wordt hen in toenemende mate ontnomen als gevolg van een combinatie van koloniale politiek die het grondbezit voor (Indo-)Europeanen verbiedt en de opkomst van naamloze vennootschappen die de voorkeur geven aan hooggeschoold importpersoneel. Op die manier dreigen Indo-Europese personages tussen wal en schip te vallen: zij raken 'ontworteld' doordat zij hun geboortegrond niet mogen bezitten en in toenemende mate uitgesloten worden uit het enige vak dat zij 'van nature' verstaan. De historische praktijk wees overigens anders uit: de zogenoemde landbouwkolonies op Sumatra en Nieuw-Guinea die in de jaren twintig en dertig gesticht werden om tegemoet te komen aan de wens van Indo-Europeanen om land te bezitten, werden een fiasco.⁴⁹

Hier lopen literaire beeldvorming en historische praktijk dus uit de pas. Deze representaties van de Indo-Europeaan als succesvol planter laten zien hoezeer het literaire beeld van de Indo-Europeaan bepaald wordt door geracialiseerde ideologieën die hem als 'natuurlijk' en bij uitstek geschikt voor handenarbeid voorstellen. Dit beeld van de Indo-Europese planter blijft dan ook de koloniale Indische literatuur beheersen. Enkele late voorbeelden hiervan zijn Van Kralingen uit *Indo* (1935), Van Waerlaarden uit *Duizend eilanden* (1937) en Alex de Pauly uit *Vergeelde portretten uit een Indische familiealbum* (1954). In dit verband valt ook te denken aan Felicia uit *De tienduizend dingen* (1955) van Maria Dermoût, die in de rol van kostwinner gedwongen wordt wanneer zij door haar echtgenoot berooid achtergelaten is en samen met haar Indo-Europese grootmoeder van de vervallen perkenierstuin van haar familie een florerende onderneming maakt.

Discriminatie, achterstelling en uitsluiting

In de twintigste eeuw kregen Indo-Europeanen met discriminatie, achterstelling en uitsluiting te maken. De eeuwenoude mestiezensamenleving behoorde tot het verleden en er was inmiddels sprake van een voortschrijdende geracialiseerde segregatie in de koloniale samenleving. Meijer spreekt zelfs van een 'informele apartheid' waarbij de kolonie als gezegd langzaam maar zeker verhollandste, de totok een obsessieve angst ontwikkelde om te verindischen, en 'volbloed' en 'halfbloed' Europeanen toenemend in verschillende leefwerelden terecht kwamen.⁵⁰ Door een combinatie van ethische politiek, indianisatie en een gebrek aan opleidingsmogelijkheden in Indië werden de arbeidskansen van Indo-Europeanen uit de midden- en lagere klassen ernstig beperkt.⁵¹ Het bedrijfsleven werd volgens Meijer zelfs gekenmerkt door openlijk racisme:

⁴⁹ Meijer 2004, p. 102-105, 132-137.

⁵⁰ Meijer 2004, p. 27-28, 51-56.

⁵¹ Zie hoofdstuk 3.

De kleine Indischman had wel degelijk dagelijks te maken met achterstelling vanwege zijn huidskleur. [...] Vooral het bedrijfsleven bezondigde zich [...] aan discriminatie. Wanneer er een vacature was, dan werd aan de toetok doorgaans de voorkeur gegeven boven een Indo-Europeaan, zelfs als hij over betere kwalificaties beschikte. [...] Zo schroomde een Hollandse zakenman niet er openlijk voor uit te komen per se geen Indo onder zijn personeel te willen hebben. In deze sfeer van openlijke afkeer van alles wat gekleurd was, was, in tegenspraak met alle ontkenningen dat banen niet open stonden voor Indo's, [...] geen sprake van raciale gelijkberechtiging, laat staan van maatschappelijke acceptatie en gelijke kansen.⁵²

In de eerste bloeiperiode van de Indische bellettrie zagen wij reeds een aantal voorbeelden van het neerzien op Indo-Europeanen door andere personages, ook als zij in beschavingsniveau ver verheven zijn boven de toetoks die hen de maat nemen. De neerbuigende behandeling die deze Indo-Europese personages ondervinden, staat echter hun maatschappelijk slagen niet in de weg. In de tweede bloeiperiode is dat anders en worden Indo-Europese personages in hun kansen en mogelijkheden beperkt als gevolg van discriminatie, achterstelling en uitsluiting. Deze thema's die nauw aansluiten bij de maatschappelijke ontwikkelingen van dat moment, worden in de Indische literatuur uitvoerig behandeld, waarbij literaire werken vaak politiek geëngageerd van toon zijn en een standpunt innemen tegen rassendiscriminatie en voor verbetering van de sociaaleconomische positie van de Indo-Europeaan. Discriminatie en racisme vormen onder andere de inzet van *Indo*, waarin alle Indo-Europese personages langzaam maar zeker uit de Europese elite waartoe zij oorspronkelijk behoren uitgesloten worden, ongeacht hun beschavingsniveau of maatschappelijke verdiensten.⁵³

Een ander voorbeeld dat ik hier uitvoeriger wil bespreken, is het toneelstuk *Blank en bruin* met als ondertitel *Indisch toneelspel van rassenhaat* van Maresco Marisini uit 1916. Indië kende met name tussen 1900 en 1925 een bloeiend toneelleven waaruit toneelstukken voortkwamen die getracht hebben de Indische realiteit vanuit de eigen waarneming te beschrijven.⁵⁴ De Indische toneelkunst vormde dus eveneens 'een brief naar huis' en was daarmee een belangrijke beeldvormende kracht die als bron van kennis over het koloniale leven gezien werd.⁵⁵ *Blank en bruin* werd door beroepsacteurs van naam door heel Nederland op de planken gebracht en heeft een groot publiek bereikt.⁵⁶ Het betreft een tendentstoneelstuk waarin racisme binnen de Europese bevolkingsgroep in Indië aan de kaak wordt gesteld en de 'blanke' tegenover de 'bruine' Europeaan wordt geplaatst. Zij vertegenwoordigen twee ideologische kampen: de 'blanke' mannen menen dat Indo-Europeanen categorisch niet willen deugen; de Indo-Europese man wijst op de discriminatie, achterstelling en uitsluiting waarmee Indo-Europeanen te maken krijgen, waardoor

⁵² Meijer 2004, p. 140-141.

⁵³ Dit zagen wij bijvoorbeeld aan de hand van Loudy van Kranenburg uit *Indo* (1935) van Jo Manders. Zie hoofdstuk 6.

⁵⁴ Baay 1998, p. 51, 53-55. Zie over het Indische toneelleven ook Baay 1993 en Nieuwenhuys 1978, p. 286-307.

⁵⁵ Vergelijk Coté 2005, p. 134 en Nieuwenhuys 1978, p. 12.

⁵⁶ Baay 1998, p. 59-60.

zij aan lager wal raken. De 'blanke' Europeanen worden als dom en racistisch en de Indo-Europeaan als intelligent en verstandig uitgebeeld, waardoor de traditionele rollen worden omgedraaid.

De 'blanke' mannen uit het toneelstuk leggen een onverholen racisme aan de dag. Potters is een controleur die volgens zijn vrouw 'uit kan varen op alles wat maar een getinte huid heeft'.⁵⁷ Assistent-resident Hamel (de baas van Potters) scheldt aan een stuk door op Indo-Europeanen. Hij noemt hen 'rapailje' dat niet te vertrouwen is, want er is volgens hem 'geen gemeener tuig dan die bruine sloebers denkbaar'.⁵⁸ Molen, de Indo-Europese kapitein van wie het openingscitaat afkomstig is, weerlegt ieder vooroordeel over Indo-Europeanen en legt het racistische denkpatroon van Potters en Hamel bloot. Volgens Molen is het oordeel van de totok over de 'sinjo' gebaseerd op niets anders racisme en superioriteitswaan:

een Indo mag en kan geen idealen hebben, in een Indo moet men geen vertrouwen stellen, hij heeft perverse neigingen; enfin, alle mogelijke slechte eigenschappen en het allerellendigst is, dat men generaliseert, de haat van een blanke voor den bruine is nooit individueel.⁵⁹

Het oordeel van de 'blanke' Europeaan over de Indo-Europeaan wordt dus bepaald door geracialiseerde vooroordelen en berust niet op werkelijkheid, zo betoogt Molen. Daarnaast problematiseert hij het beeld van de 'blanke' Europeaan als superieur 'ras': een belangrijke veronderstelling uit het koloniaal discours waarmee de beschavingsmissie van de westerling in de tropen gelegitimeerd wordt. Hij wijst er fijntjes op dat op het beschavingsniveau van de 'blanke' man in de tropen heel wat af te dingen valt, omdat 't gros van de blanken hier, waaraan we [Indo-Europeanen] ons ontstaan te danken hebben, bestaan heeft uit Paria's van 't Europeesche element'.⁶⁰ Hij doelt hier op avonturiers, gelukszoekers, presentkaasjes en mensen die anderszins noodgedwongen Europa moesten verlaten en hun heil in Indië gezocht hebben. Het Europese 'ras' heeft dus niet het monopolie op beschaving en de 'blanken' in de tropen zouden eens kritisch naar zichzelf moeten kijken voordat zij de Indo-Europeaan, een bevolkingsgroep die zij nota bene zelf gecreëerd hebben, be- en veroordelen.

Niet alle 'blanke' personages zijn racistisch. In het toneelstuk krijgt Molen bijval van de westerse vrouwen die uitgebeeld worden als de belichaming van 'blanke' beschaving en functioneren als een instrument om het publiek te overtuigen van het standpunt van Molen. Hilda (de vrouw van Potters) zegt: 'een welopgevoede Indo mag werkelijk menigen Hollandschen jongen tot voorbeeld worden gesteld'.⁶¹ Zij ontkracht de racistische opvattingen van haar echtgenoot en acht opvoeding in plaats van 'ras' de bepalende factor

⁵⁷ Marisini 1916, p. 5.

⁵⁸ Marisini 1916, p. 11, 16.

⁵⁹ Marisini 1916, p. 22.

⁶⁰ Marisini 1916, p. 20.

⁶¹ Marisini 1916, p. 6.

van beschavingsniveau. Ida Vletters (een nichtje van de familie) stelt huidskleur als indicator van beschaving ter discussie: 'Waarom altijd die bruine kleur als maatstaf te nemen; [...] heusch in dien korten tijd, dat ik in Indië ben, kan ik niet anders zeggen, dan dat ik sympathie heb voor de bruinlingen, zoowel Indo als Javaan'.⁶² Ida plaatst ongelukkigerwijs de Indo-Europeaan op één lijn met de Javaan, terwijl Molen juist strijdt voor de sociale bekrachtiging van de staatsrechtelijke gelijkstelling tussen Indo-Europeanen en 'blanke' Europeanen, en dus boven alles als Europeaan aangemerkt en niet met de inheemse bevolking vergeleken wil worden.

Niet iedereen gelooft in het bestaan van rassendiscriminatie, vooral totoks niet. Als Boldaan uit *Duizend eilanden* zijn ontslag krijgt, barst onder de overgebleven personages een hevige discussie los over de reden daarvan. Weersma, een Hollands ambtenaar, is van mening 'dat [huidskleur/etniciteit] maar van heel bijkomstig belang is. Die Engelsen kijken nu eenmaal op alles wat niet Engels is, neer'.⁶³ In plaats daarvan schrijft hij Boldaans ontslag aan een generatieconflict toe: 'een modern administrateur heeft andere eigenschappen nodig dan een baas uit de pionierstijd'.⁶⁴ Van Waerlaarden is hier niet overtuigd van en zegt: 'Misschien heb je gelijk en is dit geval niet een zuivere kleurkwestie. Maar ik weet zeker, dat Boldaan het wel als zodanig opvat [...] Wij Indische jongens zijn overgevoelig in dit opzicht, maar wij zijn dit geworden door de ervaring van jaren'.⁶⁵ Hij refereert aan het racisme dat hem in zijn leven kennelijk ten deel gevallen is. In de roman lopen een rassen- en generatieconflict dus door elkaar zonder dat over de ware toedracht van het ontslag uitsluitsel gegeven wordt.

Achterstelling en uitsluiting van Indo-Europeanen valt echter niet eenduidig aan racisme toe te schrijven. Een andere veel genoemde oorzaak is een gebrek aan toegankelijk hoger onderwijs. In *Duizend eilanden* mag dan het nut en de noodzaak van een Europees diploma ontkracht worden, in andere literaire werken wordt het belang hiervan wel degelijk benadrukt. Molen wijst erop dat er slechts drie hogere burgerscholen in de hele Indische archipel zijn. Hij wil dat 'ieder kind ervan genieten kan, zonder groote [financiële] offers van de ouders te eischen. [...] Bij u in Holland kan de zoon van uw huisjongen, van uw koetsier naar de H.B.S., gaan afstudeeren, [...] Elk dorpje heeft een H.B.S.'.⁶⁶ Het toneelstuk refereert hier aan een aantal maatschappelijke ontwikkelingen op onderwijsgebied. Het aantal opleidingen in Indië was inmiddels flink teruggelopen en men was voor een studie wederom op Europa aangewezen, iets wat voor vele Indo-Europese ouders onbetaalbaar was. Dit beperkte de opleidingskansen en toekomstperspectieven voor Indo-Europeanen uit de midden- en lagere klassen aanzienlijk.⁶⁷ Een hbs-diploma was na-

⁶² Marisini 1916, p. 6.

⁶³ Vuyk 1981, p. 98.

⁶⁴ Vuyk 1981, p. 98.

⁶⁵ Vuyk 1981, p. 99.

⁶⁶ Marisini 1916, p. 17-18.

⁶⁷ Zie hoofdstuk 3. Te denken valt aan de sluiting van de officiersopleiding aan de Militaire School te Meester Cornelis (1896) en die van de afdeling B van het Koning Willem III gymnasium te Batavia die voorbereidde op een carrière als ambtenaar bij het Binnenlands Bestuur (1913).

melijk noodzakelijk om het grootambtenaarsexamen af te leggen dat toegang gaf tot de hogere functies bij het Binnenlands Bestuur, of om bij één van de grote corporaties in de cultures aan de slag te kunnen.

In het toneelstuk wordt dus gesteld dat de Indo-Europeaan op het gebied van onderwijs achtergesteld wordt bij de totok die over het algemeen wel gemakkelijk toegang heeft tot een goede scholing. Daarnaast beschuldigt Molen het Binnenlands Bestuur ervan dat het zijn 'morele plichten' tegenover de Indo-Europeaan verzaakt en het niets doet 'om ons te onttrekken aan de onwaardige plaats, die wij in de koloniale maatschappij innemen'.⁶⁸ Ook Reumer uit *De paupers*, die opkomt voor de kleine Indo, hekelt het gouvernement dat de Indo-Europeaan aan zijn lot zou overlaten. Hij meent dat er van een daadwerkelijke gelijkstelling tussen 'blanke' Europeanen en Indo-Europeanen geen sprake is:

Het gouvernement steekt ons geen hand toe in onzen strijd om 't bestaan. Maar het helpt wel inlanders. 't Is een schande, zoals die tegenwoordig voortgeholpen en gesteund worden. En dat gaat alles ten koste van ons, Indo's. [...] En dat is onrechtvaardig van 't gouvernement. Bij de geboorte worden de Indo's wel met Europeanen gelijk gesteld, maar later, als ze ouder geworden zijn en zich op die gelijkstelling willen beroepen, worden ze voor minderwaardig aangezien en is er van een feitelijke gelijkstelling geen sprake.⁶⁹

In beide literaire werken wordt bij monde van een emancipatoir Indo-Europees personage een maatschappelijke aanklacht geformuleerd tegen de behandeling van Indo-Europeanen en de rol van het gouvernement met betrekking tot de marginale positie die veel Indo-Europeanen noodgedwongen innemen in de koloniale maatschappij. Reumer wijt de slechte sociaaleconomische omstandigheden waarin veel kleine Indo's verkeren, eveneens aan een gebrek aan onderwijs. Indo-Europeanen worden nu de ethische politiek een hoge vlucht genomen heeft, het slachtoffer: 'tot overmaat van ramp, voert het gouvernement de opvoeding en het onderwijs van de inlanders zóó hoog op, dat zij in de maatschappij boven ons verkozen worden. Ieder van ons ondervindt dit dagelijks. [...] 't Is een hemeltergende onrechtvaardigheid, 't is gemeen!'⁷⁰ Het Binnenlands Bestuur werkt de marginalisering van Indo-Europeanen dus in de hand, waardoor deze bevolkingsgroep in de koloniale maatschappij tussen wal en schip dreigt te vallen.

In beide teksten wordt dus door emancipatoire Indo-Europese personages ideologiekritiek geleverd op de maatschappelijke ontwikkelingen van dat moment. Deze personages betogen dat Indo-Europeanen die zich geen opleiding in Europa kunnen veroorloven, in toenemende mate van de arbeidsmarkt uitgesloten worden: eerst marginaliseert het Indische bestuur hen door een combinatie van een gebrek aan onderwijs, ethische politiek en indianisatie waardoor zij langzaam maar zeker in armoede vervallen; vervolgens worden zij hierop afgerekend door de 'blanke' personages (bij monde van Potters en Hamel) in de vorm van racistische vooroordelen die hen voorstellen als dom, indolent

68 Marisini 1916, p. 21.

69 Ido 1978, p. 223.

70 Ido 1978, p. 224.

en onwillig. Hiermee pleiten de 'blanken' zich vrij van schuld aan het Indo-probleem en van (morele) verplichtingen jegens Indo-Europeanen. In hun ogen willen die Indo-Europeanen niet deugen of hogerop komen in de koloniale maatschappij en hebben die 'bruine sloebbers' daarom hun marginale positie aan zichzelf te danken. Bovendien klagen de Indo-Europese personages dat *alle* Indo-Europeanen door de 'blanken' in Indië over een kam geschoren en met Indo-paupers vergeleken worden, óók de succesvolle en beschaafde Indo-Europeanen uit de koloniale elite, waardoor een klassekwestie als 'ras-probleem' gaat fungeren.⁷¹

De visies van de afzonderlijke personages zijn echter niet altijd in overeenstemming met de visie van de tekst als geheel. Indo-Europese personages worden doorgaans door een bepaalde gradatie van geracialiseerde beeldvorming getypeerd, ook in de literaire werken die zich afspelen rond discriminatie, achterstelling en uitsluiting. Zij krijgen 'typisch' Indo-Europese eigenschappen toegeschreven. Molen is bijvoorbeeld driftig en bij vlagen opvliegend, vooral waar het de Indo-kwestie betreft. Hij moet dan door de verstandige en beheerste Hollandse Ida tot bedaren worden gebracht. Reumer is weliswaar het toonbeeld van emancipatie op wie in beschavingsniveau niets aan te merken valt, de overige Indo-Europese personages die zijn beschavingsobject vormen en op wie hij volgens de verteller 'zedelijk overwicht' heeft, worden daarentegen in geracialiseerde stereotypen verbeeld en brengen met hun dierlijke natuur niets van hun leven terecht.⁷² Hierdoor wordt de geracialiseerde beeldvorming waartegen deze geëmancipeerde succesvolle Indo-Europese personages een tegenwicht moeten bieden, paradoxaal genoeg gedeeltelijk door henzelf en/of andere Indo-Europese personages in de verhalen bevestigd. Hierdoor wordt het superieure zelfbeeld van de 'blanke' Europeaan bekrachtigd en getuigen de literaire werken onbedoeld van een (overwegend) Eurocentrische auteurspositie.

Eveneens opmerkelijk is dat er door personages veel gesproken wordt over rassendiscriminatie en het neerzien van 'blanken' op Indo-Europeanen, maar dat wij hiervan nauwelijks concrete voorbeelden in de Indische literatuur tegenkomen.⁷³ Met uitzondering van *Blank en bruin* en *Indo*, waarin de verhaalhandeling om racisme draait, zijn er vrijwel geen 'blanken' te vinden die zich racistisch uitlaten over of optreden tegen Indo-Europeanen. Het Europese 'ras' wordt als gezegd doorgaans uitgebeeld als het toonbeeld van beschaving en krijgt alle daarmee geassocieerde positieve eigenschappen toegeschreven. De Indo-Europeaan daarentegen wordt vaak verbeeld als afwijking van de westerse norm en krijgt als *blurred copy* de minder goede of zelfs slechte eigenschappen toebedeeld. Hoewel afzonderlijke 'blanke' personages dus meestal niet openlijk discrimineren, worden zij op het niveau van tekst als superieur aan de Indo-Europese personages verbeeld. De als superieur voorgestelde 'blanke' en als inferieur verbeelde Indo-Europese personages fungeren als narratologisch vehikel om een oriëntalistische visie uit te dragen waaruit nog altijd een onwrikbaar Europees superioriteitsbesef spreekt – zo'n zogeheten Europe-

⁷¹ Vergelijk Manders 1935, p. 183.

⁷² Ido 1978, p. 227.

⁷³ Vergelijk op dit punt hoofdstuk 9.

se leermeester en aanbrenger van beschaving maakt zich niet schuldig aan rassendiscriminatie, achterstelling of uitsluiting, zoiets past niet in het moreel superieure zelfbeeld van de 'blanke' kolonisator.

Indo-identiteit

In de eerste helft van de twintigste gaan Indo-Europeanen zich steeds meer als 'raciaal' gedefinieerde groep manifesteren.⁷⁴ Deze ontwikkeling zien wij ook terug in de Indische literatuur. In *Blank en bruin* wordt gesproken van het 'Indoras' als aparte categorie tussen de totok en inheemse bevolking. Molen voelt zich op basis van dit 'rasgevoel' verbonden met zijn 'rasgenooten' en 'broedertjes' uit de koloniale onderklasse voor wie hij het niet-aflatend opneemt tegen iedereen die kwaad van hen spreekt.⁷⁵ Van Kralingen uit *Indo* zet zich samen met Loudy onvermoeibaar in voor de verheffing van de Indo-Europeanen, vooral voor die van de kleine Indo met wie zij in stand en klasse en beschavingsniveau niets gemeen hebben, maar die zij desondanks als hun 'stamverwanten' zien.⁷⁶ Waar in de eerste bloeiperiode sociale grenzen hoofdzakelijk door stand en klasse bepaald werden, ontstaat er onder Indo-Europese personages in de tweede bloeiperiode een gemeenschapsgevoel dat sociale klasse-overstijgend is en op basis van 'ras' tot stand gebracht wordt. De Indische belletristiek geeft uitdrukking aan het ontstaan van een Indo-identiteit naast de westerse beschavingssnorm waarbij de Indo-Europeanen zijn eigen maatstaf vormt en streeft naar een gelijkwaardige positie naast de totok.

De hier besproken literaire werken zijn zeer geëngageerd van toon en verhalen over de sociale problematiek van dat moment. Het is opvallend dat succesvolle Indo-Europeanen vaak nauw betrokken zijn bij het lot van de kleine Indo en een aanjagende rol spelen in het creëren van een politiek groepsbewustzijn onder hen. Reumer uit *De paupers* is de directeur van zijn eigen toneelgezelschap, Komedia Hindia, een fictieve pendant van de destijds uiterst populaire Komedia Stamboel (volkstoneel/-opera in het Maleis).⁷⁷ Daarnaast maakt hij zich sterk voor Indo-emanipatie en wil hij Indo-Europeanen door het hele land verbroederen in een bond om zo een vuist te maken tegen het gouvernement die de Indo aan zijn lot zou overlaten: 'Jullie hebben toch wel eens gehoord van de spreuk: eendracht maakt macht? Welnu, wij zijn ruim zestigduizend sterk, maar we kunnen niets beginnen, niets in ons belang doen, als we niet op elkaar steunen kunnen in de wereld'.⁷⁸ De roman verwijst hier naar een historische gebeurtenis, namelijk de oprichting in 1898 van de Indische Bond die als oogmerk had de sociaaleconomische belangen van Indo-Europeanen te behartigen.⁷⁹

Van Kralingen is een succesvol planter die zich inzet voor Indo-Europeanen als voor-

⁷⁴ Meijer 2004, p. 29, 107, 144.

⁷⁵ Marisini 1916, p. 20, 17.

⁷⁶ Manders 1935, p. 176.

⁷⁷ Nieuwenhuys 1978, p. 302-303.

⁷⁸ Ido 1978, p. 222.

⁷⁹ Bosma en Raben 2003, p. 293-299.

zitter van Ons Verbond, een fictief equivalent van het Indo-Europeesch Verbond dat in 1919 werd opgericht en in de jaren dertig, toen *Indo* verscheen, zijn hoogtijdagen kende.⁸⁰ Als aanjagers van Indo-emancipatie vormen Reumer en Van Kralingen een grotere bedreiging voor de positie van de 'blanke' kolonisator dan Indo-Europeanen zoals Fernand die de westerse suprematie ongemoeid laat en niet oproept tot verbroedering en opstand. Reumer en Van Kralingen daarentegen profileren zich expliciet als Indo-Europeanen met een eigen identiteit en doelstellingen. Zij willen de Indo-Europeaan gelijkwaardig naast de 'blanke' Europeaan laten bestaan en streven niet langer de westerse beschavingsnorm na. Het aantal mobiliseerbare Indo-Europeanen dat Reumer noemt, vormt een potentiële nachtmerrie voor het koloniaal project: want wat zou er gebeuren als deze zestigduizend Indo-Europeanen zich inderdaad aaneen zouden sluiten en in opstand zouden komen? In combinatie met het ontluikend Indonesisch nationalisme zou het wel eens snel afgelopen kunnen zijn met de westerse suprematie in de tropen als de kolonisator zich verdeeld toonde: eendracht onder Indo-Europeanen betekent immers tweedracht in de koloniserende bevolkingsgroep.

Ook Molen, een zogenoemde *Indo bulai* (een Indo-Europeaan aan wie niets zijn 'gemengde' afkomst verraadt en die voor een totok door kan gaan),⁸¹ kiest ervoor om zich als 'een echte Indo' te profileren.⁸² Hij trekt onvermoeibaar ten strijde tegen racistische vooroordelen over kleine Indo's en treedt als hun beschermheer op. Hij wordt verbeeld als een Indo-Europese Max Havelaar en stelt misstanden binnen het koloniaal bestuur aan de kaak waarvan in dit geval niet de inheemse bevolking maar de Indo-Europeaan het slachtoffer wordt. De verhaalhandeling draait om een opstand die in het district van Potters en Hamel ternauwernood verijdeld is en die geïnitieerd zou zijn door drie kleine Indo's. Zij zouden chaos willen creëren om zo de koloniale orde omver te werpen en zijn preventief gevangen genomen. Molen is door het leger ingeroepen om de zaak te onderzoeken. Hij komt er al gauw achter dat de gearresteerde Indo-Europeanen onschuldig zijn en de opstand door Potters en Hamel geënsceeneerd is om door hen als bestuursambtenaren bedreven corruptie te verdoezelen. De totok toont zich dus geenszins de beschavende en beschermende vader die hij naar koloniale maatstaven behoort te zijn. In plaats daarvan worden de rollen omgedraaid, waarbij de Indo-Europeaan beschaafd, verstandig en eerzaam is en de totok racistisch, immoreel en corrupt blijkt.

Ook andere voorbeelden uit het toneelstuk getuigen hiervan. Niet alleen hekelt Molen het Binnenlands Bestuur dat zijn morele plichten jegens de kleine Indo op het gebied van onderwijs verzaakt, ook individuele totoks nemen hun verantwoordelijkheden niet ten opzichte van hun Indo-Europese nageslacht. Molen blijkt opmerkelijk genoeg dezelfde Hollandse vader te hebben als Potters. Hun vader, een hartgrondige racist die volgens de familieoverlevering geen Indo-Europeaan kan zien of luchten, blijkt in concubinaat ge-

⁸⁰ Meijer 2004, p. 111-113.

⁸¹ Baay 1998, p. 57.

⁸² Marisini 1916, p. 17.

leefd te hebben.⁸³ Toen hieruit een baby (Molen) geboren werd, heeft hij zijn njai van het ene op het andere moment verlaten. Frits Molen, een Indo-Europeaan die zich het lot van moeder en kind aantrok, heeft de baby geadopteerd en ervoor gezorgd dat het jongetje een goede opvoeding gekregen en de hbs bezocht heeft.⁸⁴ Hier neemt de Indo-Europeaan dus de morele verplichtingen op zich die de totok verzaakt heeft. In het toneelstuk wordt geen fraai plaatje geschetst van de moraal en zeden van de 'blanke' Europeaan in de tropen. Molen leest hem dan ook de les: 'Jullie hebt niet anders gedaan dan ons geknecht, ons geminacht, op ons gespuwd. Steeds hebt jullie ons gehaat, ons uitgezogen, ons beschouwd als minderwaardige wezens, minder nog dan beesten'.⁸⁵ Bovendien wordt hij verbeeld als superieur aan de 'blanke' mannen die racistisch en corrupt blijken.

Ook in *Duizend eilanden* wordt het traditionele rolpatroon omgedraaid. In de roman krijgt Van Waerlaarden protagonist Ab Daalders, een gesjeesd student, onder zijn hoede die hij het plantersvak bijbrengt. Hier treedt de Indo-Europeaan op als leermeester en de totok als leerling in plaats van andersom, ook al heeft Daalders de gehele hbs doorlopen en heeft Van Waerlaarden veel minder scholing genoten. Van Waerlaarden is eveneens een voorbeeld van Indo-emancipatie en ziet zichzelf als intermediair tussen de westerse en oosterse leefwereld: hij is een uitermate bekwame vakman die met kennis van zowel moderne westerse technieken als de inheemse bevolking de productie verdubbelt. Hij wordt door de inheemse bevolking op handen gedragen en als haar *toean besar* gezien, ook al is hij slechts een inwisselbare employé binnen een grote naamloze vennootschap. Als hij ontslagen wordt, gaat hij niet bij de pakken neerzitten, maar verwerft een stuk grond op Celebes in erfpacht dat hij zelfstandig wil ontginnen. Vanaf dat moment is hij volgens de verteller in zijn element: 'Hij is weer Carl van Waerlaarden, een planter en een man die zijn eigen werk en leven kiest en [in plaats van] [...] de bedeesde Indo-employé van de Engelsman te zijn'.⁸⁶ Hij laat zich dus niet knechten door westerse grootfirma's en trekt zijn eigen plan.

In de uitbeelding van deze geëmancipeerde Indo-Europeanen geldt nog altijd het principe van *almost the same but not quite/white*, maar in plaats van de westerse beschavingsnorm na te jagen, omarmen zij hun anders-zijn en streven zij naar een eigen identiteit en positie die gelijkwaardig is aan die van de 'blanke' Europeaan in Indië. Zij eisen een eigen bestaansrecht op en weigeren naar andermans maatstaven beoordeeld te worden. Tegelijkertijd wordt het zelfbeeld van de totok als superieur 'ras' dat het monopolie op beschaving heeft, ontkracht. Zo beschaafd is deze in veel gevallen niet: hij blijkt vervuld van rassenhaat en superioriteitswaan, en gaat zijn morele verplichtingen jegens de Indo-Europeaan uit de weg, zowel op bestuurlijk niveau (onderwijspolitiek en indianisatie) als in individuele gevallen (erkenning van concubinaatskinderen). De Indo-Europeaan vormt niet langer de *double of blurred copy* die de vermeende superioriteit en het excellente

83 Marisini 1916, p. 5.

84 Marisini 1916, p. 28, 84-85.

85 Marisini 1916, p. 81.

86 Vuyk 1981, p. 118.

Sorteren van thee op een onderneming op West-Java (omstreeks 1930) (collectie KITLV).

beschavingsniveau van de totok moet bewijzen, maar hij vormt een eigen 'origineel' en weerlegt juist het superieure zelfbeeld van de totok door deze op zijn racistische denkwijze en morele verplichtingen te wijzen. Deze Indo-Europese mannen beschikken over een hoge mate van *agency* en nemen het op voor de Indo-Europese onderklasse die tot dusverre nauwelijks een stem gekregen heeft in het literaire koloniale discours.⁸⁷

In literatuur worden geëmancipeerde Indo-Europeanen dus ingezet om maatschappelijke kwesties op de kaart te zetten. Dat in de Indische belletristiek een emancipatoir Indo-Europees geluid opkomt dat gelijke tred houdt met de emancipatiegolf onder Indo-Europeanen uit het maatschappelijke domein, neemt niet weg dat er in de tweede bloeiperiode Indo-Europese mannen zonder emancipatoire rol voorkomen of dat zij zelfs op stereotiepe wijze verbeeld worden, zoals in *Halfbloed* (1946) van Johan Fabricius. Het betekent evenmin dat iedere schrijver met een Indo-Europese achtergrond uit die periode zich als symbool van Indo-identiteit en voorvechter van Indo-emancipatie opstelt. Zo willen E. du Perron en Maria Dermoût als gezegd tot iedere prijs voor 'blank' en 'onvermengd' doorgaan, ook al zijn er sterke aanwijzingen dat er op enig punt in hun familiegeschiedenis sprake is geweest van 'rasvermenging'.⁸⁸ In *Het land van herkomst* wordt 'rasvermenging' in relatie tot het autobiografische hoofdpersonage niet gethematiseerd, maar vormt zij een probleem dat weggedrukt wordt en met behulp van een deconstructieve lezing aan het licht gebracht kan worden. Een 'gemengde' afkomst is dus niet per definitie verbonden met emancipatie of met het ontstaan van Indo-identiteit.

⁸⁷ Vergelijk op dit punt hoofdstuk 9.

⁸⁸ Zie over Du Perron Snoek 1990, p. 42-49 en over Dermoût Freriks 2000, p. 14, 26-32.

Ten slotte, emancipatie en de koloniale beschavingsmissie

Aan de hand van emancipatie wordt in Indische literatuur de sociale problematiek rond Indo-Europeanen gethematiseerd. In Indo-Europese mannen schuilt een subversief potentieel. Maatschappelijk succesvolle personages ontkrachten bestaande negatieve beeldvorming over Indo-Europeanen en stellen daartegenover een positief voorbeeld. Daarnaast bekritiseren zij als voorbeelden van emancipatie (vooral de personages die zich opwerpen als spreekbuis en beschermheer van de kleine Indo) het koloniaal discours van westerse suprematie en leggen zij het racistisch denken en optreden van de 'blanken' in Indië bloot. De totok heeft dus geenszins het monopolie op beschaving en maatschappelijk succes, maar deze zijn binnen het bereik van (een weliswaar select aantal) Indo-Europeanen gekomen. Bovendien vormt de succesvolle en geëmancipeerde Indo-Europeaan het bewijs dat een 'oosterse' achtergrond en 'westerse' eigenschappen elkaar niet uitsluiten, maar dat deze tegenstelling slechts ogenschijnlijk en overkomelijk is. Hiermee wordt de belangrijkste oppositie uit het koloniaal discours, de veronderstelde tegenstelling tussen Oost en West, ontkracht en als een oriëntalistische fantasie ontmaskerd.

Emancipatie als patroon in de literaire representatie toont tevens dat het koloniaal discours geen monolithisch geheel vormt, maar dat hierbinnen ook andere visies mogelijk zijn. Ook laat emancipatie zien dat er in de twintigste eeuw een ander literair geluid opkomt, waarin kritiek op de maatschappelijke behandeling van Indo-Europeanen doorklinkt. De uitbeelding van emancipatoire personages vormt een zogenoemd *counterdiscourse*, een subversieve kracht die geracialiseerde ideologieën in de koloniale beeldvorming ondermijnt. De impact hiervan echter is beperkt gezien de omvang van het patroon in de Indische literatuur en de marginale rollen die succesvolle en emancipatoire Indo-Europeanen daarin doorgaans spelen. Bovendien gaat het altijd om uitzonderlijke personages in een bijrol, terwijl wij in diezelfde literaire teksten ook andere patronen aantreffen, zoals sensualiteit, verindischen of dierlijkheid, die prominenter aanwezig zijn omdat zij Indo-Europese personages in hoofdrollen kenmerken. De Indo-Europeaan als voorbeeld van maatschappelijk succes en emancipatie is dan ook een randverschijnsel in een niet-aflatende stroom van negatieve literaire beeldvorming over Indo-Europeanen.

Daarnaast is niet iedere maatschappelijk succesvolle en geëmancipeerde Indo-Europeaan een *geslaagd* personage vanuit het oogpunt van het koloniaal project. Uit sommige teksten spreekt een grote angst voor de opkomst van Indo-identiteit. Eendracht onder Indo-Europeanen zou immers voor tweedracht binnen de koloniserende bevolkingsgroep zorgen. Die tweedeling brengt het steeds als fragiel voorgestelde koloniale overwicht in gevaar. Bovendien dwingen emancipatoire Indo-Europeanen onbedoeld tot het herijken van de positie van de totok in Indië: doordat zij in beschaving met de westerse man wedijveren, komt de *white man's burden* onder druk te staan. Het is vervolgens maar een kleine stap om te bedenken dat de inheemse bevolking (onder invloed van de ethische politiek in de twintigste eeuw) na de Indo-Europeaan snel zal volgen in dit beschavingsoffensief, waarna de rol van het Westen in het Oosten voorgoed uitgespeeld is. In literaire werken

met emancipatoire Indo-Europese mannen wordt (onbedoeld) de ideologische paradox van het koloniaal discours blootgelegd: enerzijds wordt kolonisatie gerepresenteerd en gelegitimeerd als een beschavingsmissie, anderzijds leidt het slagen van deze missie tot het verlies van westerse suprematie en gaat de koloniale onderneming als het ware aan zijn eigen 'succes' ten onder.

De voortdurende angst voor het verlies van Indië drijft het koloniaal discours en bepaalt de beeldvorming over Indo-Europeanen: het behoud van de vermeende westerse raszuiverheid zou bescherming bieden tegen de gevreesde teloorgang van de koloniale suprematie; 'rasvermenging' daarentegen zou die juist in de hand werken. Het beeld van de dreigende ondergang van Indië fungeert als een koloniale nachtmerrie die sociale scheidslijnen voedde en de perceptie van de afzonderlijke bevolkingsgroepen in de kolonie bepaalde. Uiteindelijk zou niet de (emancipatie van de) Indo-Europeaan debet zijn aan het verlies van Indië, maar maakte het begin van de Tweede Wereldoorlog in Azië een einde aan de koloniale overheersing. Na de Japanse bezetting, dekolonisatie van Indonesië en repatriëring van Indische Nederlanders zou emancipatie opnieuw een thema in de literaire representatie van Indo-Europeanen gaan vormen, maar pas in het literaire werk van een generatie die in Nederland opgroeide. Zij zag zich in een postkoloniale samenleving geconfronteerd met allerlei vragen over haar Indische familiegeschiedenis en verbrak na decennia van zogeheten Indisch zwijgen de stilte van de voorgaande generatie. Over de literaire representatie van Indo-Europeanen in postkoloniale literatuur gaat deel twee van dit boek.

Deel II

Postkoloniale literatuur

11 Postkoloniale achtergronden

‘Wij leven als Ovidius in Tomi: [...] barbaar omdat niemand ons begrijpt.’

Uit: Tjalie Robinson, *Tong Tong* (30-08-1961)

Inleiding

De Japanse bezetting van Indië vormt zowel een historisch breekpunt als een voortzetting van een reeds aan het begin van de twintigste eeuw ingezette trend van nationalisme onder de Aziatische volkeren die uiteindelijk tot de dekolonisatie van veel landen in de regio leidde. Na de Japanse capitulatie op 15 augustus 1945 konden de vooroorlogse koloniale verhoudingen in Indië niet hersteld worden en brak een periode van revolutie en onafhankelijkheidsstrijd aan die het einde van het koloniale tijdperk inluidde. In de koloniale tijd hadden Indo-Europeanen steeds deel uitgemaakt van de Europese gemeenschap in Indië en in de oorlog hadden zij op grote schaal partij voor Nederland gekozen. Zij vormden een zogeheten *imagined community* met de Nederlanders in Europa en waren op de Nederlandse taal, cultuur en geschiedenis georiënteerd. Zij hadden veelal Nederlands onderwijs genoten, Europese banen vervuld en velen van hen waren tijdens de oorlog als burger of krijgsgevangene door Japan geïnterneerd geweest.¹ Ten tijde van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog en de nasleep daarvan werd de positie van Europeanen in Indië (dus ook die van Indo-Europeanen) langzaam maar zeker onhoudbaar. Tussen 1945 en 1968 kwamen ongeveer 330.000 Nederlandse staatsburgers uit Indië/Indonesië naar Nederland.² Onder hen waren velen die nog nooit voet aan Nederlandse wal gezet hadden: zij ‘repatrieerden’ dan ook niet zozeer, maar immigrerden en vormden de grootste groep immigranten in de Nederlandse samenleving sinds de zeventiende eeuw.³

In de postkoloniale beeldvorming rond Indo-Europeanen doet zich een aantal trends voor. In de eerste plaats verschoof het toneel met de komst van de Indische repatrianten van Indië/Indonesië naar Nederland en vond er een paradigmawisseling plaats. Het koloniale discours, de ‘rastheorieën’ uit de negentiende eeuw en de negatieve notie van ‘rasvermenging’ verdwenen bijna helemaal uit het wetenschappelijke en maatschappelijke discours rond Indo-Europeanen.⁴ Deze geracialiseerde denkbbeelden waren immers

¹ Bosma, Raben en Willems 2006, p. 50. Benedict Anderson muntte het concept *imagined community* in zijn baanbrekende studie *Imagined communities* (1983). Zie Anderson 1983.

² Bosma, Raben en Willems 2006, p. 47.

³ Bosma, Raben en Willems 2006, p. 190-191.

⁴ Vergelijk hoofdstuk 3.

verbonden met een voorbije koloniale politiek: het tegengaan van ‘rasvermenging’ om de westerse suprematie in de tropen te waarborgen. Die suprematie bestond niet langer en de denkbeelden die hieraan ten grondslag lagen, bleken achterhaald en raakten uit de gratie. Het nauwomschreven ‘rasbegrip’ waarin de vermeende raszuiverheid bepalend was, maakte plaats voor een bredere sociale categorie van zogenoemde Indische Nederlanders waarin huidskleur nog wel een rol speelde, maar ‘gemengdbloedigheid’ als bepalende factor van iemands pathologie en psychologie verdween. In deze begripsbepaling kwam de nadruk te liggen op de lotsgemeenschap die de uit Indië afkomstige Europeanen met elkaar vormden, waarin dus zowel de ‘blanke’ Europeanen als Indo-Europeanen opgenomen waren.⁵

Dat betekende niet dat de naoorlogse Nederlandse samenleving eensklaps vrij was van geracialiseerde denkbeelden en discriminatoire praktijken. In het overheidsbeleid ten aanzien van Indische Nederlanders was volgens Ulbe Bosma, Remco Raben en Wim Willems in *De geschiedenis van Indische Nederlanders* (2006) aanvankelijk sprake van ‘verkapte raciale discriminatie’.⁶ In het toelatingsbeleid tot Nederland werd tot de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië onderscheid gemaakt tussen zogeheten westers georiënteerde en oosters georiënteerde repatrianten. Die laatste categorie werd ook wel ‘oosterse Nederlanders’ of ‘in Indië gewortelden’ genoemd. Hoewel nooit officieel een kleurlijn gehanteerd werd in Indië noch in postkoloniaal Nederland en dit onderscheid gestoeld was op het wel of niet hebben van arbeidsperspectieven en familieconnecties in Nederland, vielen deze criteria vaak samen met geracialiseerde (etnologische) scheidslijnen.⁷ Ook in de dagelijkse omgang – op straat en op het schoolplein – konden Indische Nederlanders, vooral als zij een kleur hadden, met discriminatie te maken krijgen.⁸ Daarnaast was binnen de Indische gemeenschap sprake van onderling racisme en was deze gemeenschap niet vrij van discriminatoire denkbeelden over andere minderheidsgroepen in de Nederlandse samenleving, zoals Molukkers, Surinamers, Turken en Marokkanen.⁹

De overheid – bij monde van minister-president Willem Drees en koningin Wilhelmina – hamerde er van meet af aan op dat de migranten uit Indië *terugkerende Nederlanders* waren die gastvrij ontvangen en geholpen dienden te worden.¹⁰ Hoewel er aanvankelijk achter de politieke schermen in het toelatingsbeleid van repatrianten tot Nederland

5 Willems 2001, p. 13. De benaming ‘Indische Nederlanders’ kwam in de twintigste eeuw op, werd aanvankelijk exclusief voor Indo-Europeanen gebruikt, maar ging tijdens de repatriëring een bredere groep aanduiden. Het betrof ten tijde van het dekolonisatieproces van Indonesië overigens een veelomvattende categorie waarin voorts ook zogenoemde spijtoptanten (ex-Nederlanders die de Indonesische nationaliteit hadden aangenomen maar dit in het licht van de politieke omwentelingen in Indonesië later betreurden) en maatschappelijke Nederlanders (bijvoorbeeld leden van de inheemse intelligentsia die door de Indonesische autoriteiten als ‘collaborateurs’ gezien werden) opgenomen waren.

6 Bosma, Raben en Willems 2006, p. 190.

7 Bosma, Raben en Willems 2006, p. 193-194.

8 Bosma, Raben en Willems 2006, p. 193-194.

9 Zie Pollmann 1999, p. 149-220.

10 Willems 2001, p. 126 respectievelijk Boon en Van Geleuken 1993, p. 48-49.

onderscheid gemaakt werd, was de officiële boodschap van de overheid aan het publiek er één van tolerantie en opname in de Nederlandse samenleving.¹¹ Discriminatie was uit den boze en het bestaan ervan werd ontkend. Zo valt in *de Volkskrant* van 11 januari 1958 te lezen dat Indische Nederlanders geen discriminatie ondervonden ‘dank zij *het feit*, dat het Nederlandse volk geen rassenprobleem kent’.¹² Annemarie Cottaar en Wim Willems constateren in *Indische Nederlanders* (1984) dat de vaderlandse pers vooral leek te willen aantonen dat er geen sprake was van racisme in Nederland. Als Indo-Europeanen aangaven discriminatie te ervaren, dan werd dat gebagatelliseerd en aan henzelf – aan hun vermeende achterdocht en overgevoeligheid – geweten. Het nationale zelfbeeld van Nederland als tolerante natie werd in de vaderlandse pers steeds opnieuw bekrachtigd.¹³ Deze houding van Nederlandse journalisten, die voornamelijk politiek correcte visies verkondigden en weinig kritisch tegenover de overheid en maatschappij stonden, is symptomatisch voor de pers in de jaren vijftig en zestig.¹⁴

In de tweede plaats valt een trend waar te nemen dat in de beeldvorming rond Indo-Europeanen hun zelfbeeld belangrijker wordt dan beelden van anderen over hen. Aanvankelijk waren zij – net als in het koloniale tijdperk – hoofdzakelijk het object van beeldvorming, wat betekende dat er vooral *over* hen geschreven werd, maar dat zij zelf niet of nauwelijks aan het woord kwamen.¹⁵ Naarmate de twintigste eeuw vorderde, gingen zij steeds vaker zelf een stem in de publieke beeldvorming krijgen. In deze periode liet de Indische gemeenschap via de journalistiek en de literatuur steeds krachtiger van zich horen. Deze ontwikkeling valt bovendien samen met een algemene emancipatoire trend in de beeldvorming rond Indische Nederlanders: zij werden in de loop van de tweede helft van de twintigste eeuw steeds vaker het subject van beeldvorming en begonnen met succes hun eigen denkbeelden en standpunten te verdedigen in zowel het politieke, journalistieke als literaire domein. Hun zelfbeelden (hun visies op zichzelf, omgang met het Indische verleden en positie in de postkoloniale maatschappij) zullen daarom hier als uitgangspunt worden genomen.

In dit verband is Tjalie Robinson (pseudoniem van Jan Boon, 1919-1978) een sleutelfiguur. Voordat hij met zijn gezin naar Nederland repatrieerde, was hij onder meer werkzaam als journalist in Indië en Indonesië. In Nederland ontpopte hij zich al snel tot de stem van Indisch Nederland.¹⁶ Hij was een bevlogen journalist en redacteur die zich niet-aflatend inzette voor de Indische gemeenschap en hij had een belangrijke (aanjagende) rol in het creëren van groepsbewustzijn onder en in de emancipatie van Indische Nederlanders in postkoloniaal Nederland. Hij maakte zich sterk voor integratie in de Nederlandse samenleving maar met behoud van het Indische. Hij verwierp dus het assimilatiebeleid van de overheid en stond *avant la lettre* hybride en transculturele vormen van

11 Bosma, Raben en Willems 2006, p. 52 en Willems 2001, p. 125-126.

12 Geciteerd in Cottaar en Willems 1984, p. 128, mijn cursief.

13 Cottaar en Willems 1984, p. 127-129. Zie ook Bosma, Raben en Willems 2006, p. 52.

14 Cottaar en Willems 1984, p. 123-124 en Pollmann 2000, p. 102.

15 Cottaar en Willems 1984, p. 124.

16 Paasman 1994, p. 8-9.

Tjallingii Robinson (collectie Moesson).

identiteit voor.¹⁷ Hij was onder meer de oprichter van het tijdschrift *Tong Tong* (ook bekend onder de titels *Onze Brugen Moesson*). Dit tijdschrift ontwikkelde zich tot de spreekbuis van de Indische gemeenschap in postkoloniaal Nederland en vormt een belangrijke bron van beeldvorming waarin Indische Nederlanders zich uitspraken. In dit blad kwamen Indische Nederlanders zelf aan het woord. *Tong Tong* mocht dan vooral in eigen kring gelezen worden en dus een veel kleiner publiek bereiken dan de Nederlandse pers, de relevante debatten rondom Indische Nederlanders kwamen hierin aan de orde.

Een derde trend in de publieke beeldvorming rond Indo-Europeanen is dat zij zich langzaam maar zeker ontworstelden aan de door Nederland opgelegde assimilatie. Zij emancipeerden zich en veroverden met succes een eigen plaats in de vaderlandse geschiedenis waardoor de gebeurtenissen rondom de Japanse bezetting, dekolonisatie en repatriëring in het collectieve geheugen van Nederland konden worden bijgeschreven en er een herinneringscultuur rond Indië ontstond. Hierbij werden zij opgenomen in een ruimere ca-

17 Zie Bhabha 1994 en Pratt 2008. Zie ook Paasman 2013, Pattynama 2013 en Prins 2013.

tegorie van mensen uit het voormalige Indië met traumatische ervaringen als gevolg van de Japanse bezetting, Indonesische onafhankelijkheidsoorlog en dekolonisatie. Deze groep trad vanaf de jaren zeventig en vooral in de jaren tachtig en negentig met haar ervaringen naar buiten en streed succesvol om maatschappelijke erkenning van het door hen doorstane leed en (in sommige gevallen) financiële compensatie van geleden schade en gederfde inkomsten. Volgens Wim Willems in *De uittocht uit Indië* (2001) vond tegen het einde van de twintigste eeuw dan ook een emancipatieproces onder de Indische gemeenschap plaats en leek zij 'definitief uit de schaduw van de geschiedenis te zijn getreden'.¹⁸

De literaire representatie van Indo-Europeanen in een postkoloniaal tijdperk kan niet los gezien worden van een groter geheel aan beeldvorming over dekolonisatie, repatriëring, integratie en emancipatie. In dit hoofdstuk zal ik die beeldvorming in kaart brengen en in haar cultuurhistorische context bespreken. Hierbij zullen de opvattingen en ideeën van Indische Nederlanders over zichzelf en hun positie in postkoloniaal Nederland, in de vorm van denkbelden uit *Onze Brug*, *Tong Tong* en *Moesson*, een leidraad vormen. Deze bladen werden door een breed Indisch publiek gelezen en vertolkten de denkbelden en wederwaardigheden van deze gemeenschap in Nederland. Zij putten uit een groot aantal bronnen, vormden een weerslag van heersende opvattingen en ideeën uit Indische kringen en hadden tegelijkertijd een grote impact op het zelfbeeld van Indische Nederlanders. Deze Indische pers is dus – net als literatuur – niet alleen een weerspiegeling van cultuurhistorische denkbelden uit een bepaalde tijd en gemeenschap, maar tegelijkertijd een beeldvormende kracht die een belangrijke rol gespeeld heeft in de emancipatie van Indische Nederlanders in postkoloniaal Nederland.

Alvorens ik inga op de beeldvorming rondom Indo-Europeanen in het postkoloniale tijdperk, zal ik kort de achtergrond schetsen waartegen en de omstandigheden waaronder Indische Nederlanders repatriëerden.

Wat voorafging

Op 8 december 1941 – de dag na de aanval op Pearl Harbor – verklaarde Nederland als bondgenoot van Amerika de oorlog aan Japan. Tijdens de slag in de Javazee op 27 februari 1942 werd de geallieerde vloot vernietigd en op 8 maart capituleerde de Nederlandse strijdmacht in Indië.¹⁹ Ruim 300.000 Nederlandse staatsburgers ondergingen vervolgens de Japanse bezetting. Naar schatting werden zo'n 99.000 burgers geïnterneerd in zogenoemde Jappenkampen, van wie er 13.000 (ongeveer 13%) de oorlog niet overleefden. In geen enkele andere kolonie in Zuidoost-Azië was het aantal geïnterneerde burgers zo hoog. Het vormde zo'n 80% van de door Japan geïnterneerde burgers in de regio.²⁰ Daarnaast werden 42.000 manschappen krijgsgevangen gemaakt, van wie er zo'n 18.000 gedwongen werden te werken aan de Birmaspoorweg die bekend zou komen te staan

¹⁸ Willems 2001, p. 330.

¹⁹ Meijer 2004, p. 196-197.

²⁰ Bosma, Raben en Willems 2006, p. 47, Locher-Scholten 1999, p. 55-56 en Termorshuizen 1990b, p. 172.

als de 'dodenspoorlijn'. Hierbij vonden circa 3100 Nederlanders (ongeveer 17%) de dood.²¹ Onder de burgergeïnterneerden en krijgsgevangenen was een groot aantal Indo-Europeanen. Vaak lukte het Indo-Europeanen om buiten de kampen te blijven. In totaal waren er zo'n 120.000 zogenoemde buitenkampers. Hun leven was niet noodzakelijkerwijs gemakkelijker dan dat van de geïnterneerden en krijgsgevangenen: zij stonden bloot aan toenemend repressief beleid van de Japanse bezetter en vielen ten prooi aan oplopend geldgebrek en hongersnood.²²

Op 15 augustus 1945 capituleerde Japan en twee dagen later riep Indonesië de onafhankelijkheid uit, waarop een bloedige periode van revolutie aanbrak. In deze periode die de Bersiap wordt genoemd (naar de Indonesische strijdkreet die 'wees paraat' en 'geef acht' betekende), ontstond een gezagsvacuüm. De Bersiap werd gekenmerkt door een hevige uitbraak van antikoloniaal geweld. Indonesiërs weigerden zich na de capitulatie van Japan opnieuw in het vooroorlogse koloniale regime te voegen. Zogeheten pemoeda's (radicale Indonesische nationalist) trokken ten strijde tegen alles wat Europees of pro-Europees was. Hierbij vormden de buitenkampers (veelal Indo-Europeanen, maar ook Chinezen en Molukkers) een gemakkelijk doelwit, in tegenstelling tot de meeste 'blanke' Europeanen die 'voor hun eigen veiligheid' nog steeds in de voormalige kampen verbleven die nu als 'beschermde wijken' aangemerkt werden of die als oorlogsslachtoffers naar Nederland werden geëvacueerd.²³ Het aantal Europese dodelijke slachtoffers van deze revolutie bedroeg officieel 3500, maar dit getal staat in schril contrast met het aantal vermiste personen van circa 16.000. In een recente schatting van William Frederick zou het aantal gedode Europeanen zelfs zo'n 25.000 bedragen. Er was volgens hem dan ook sprake van grootschalig etnisch geweld jegens (Indische) Nederlanders door Indonesische vrijheidsstrijders dat zich 'het best laat omschrijven als volkerenmoord'.²⁴

De onafhankelijkheidsstrijd van Indonesië duurde ruim vier jaar, leidde tot twee omstreken 'politieel acties' en resulteerde uiteindelijk in de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië op 27 december 1949.²⁵ In deze periode van revolutie en onafhankelijkheidsoorlog, maar ook in de jaren daaropvolgend realiseerden veel Nederlanders zich dat er in het nieuwe Indonesië voor hen geen plaats meer was en kwam een stroom van repatrianten op gang die een veilig heenkomen in Nederland zochten. Op 5 december 1957, een dag die de geschiedenis zou ingaan als 'Zwarte Sinterklaas', werden alle Nederlanders in Indonesië staatsgevaarlijk verklaard en door de Indonesische regering gesommeerd het land te verlaten.²⁶ Hoewel Nederland bij de soevereiniteitsoverdracht het gezag over Nieuw-Guinea behouden had, moest het dit onder druk van de internationale gemeenschap op 15

²¹ Van den Doel 1996, p. 273 en Van der Veur 1955, p. 9.

²² Bosma, Raben en Willems 2006, p. 182-183, Meijer 2004, p. 225-229 en Van der Veur 1955, p. 10. Zie hierover eveneens de onlangs verschenen documentaire *Buitenkampers* (2013) van Hetty Naaijken-Retel Helmrich.

²³ Meijer 2004, p. 239-241, 253-255 en Willems 2001, p. 21-22, 26-31.

²⁴ Frederick, geciteerd in *de Volkskrant*, 18-11-2013. Zie ook Frederick 2012.

²⁵ Meijer 2004, p. 300-301 en Willems 2001, p. 98. Zie voor de beeldvorming in Nederland over de 'politieel acties' onder meer Pollmann 1999, p. 135-148.

²⁶ Willems 2001, p. 150.

augustus 1962 alsnog aan Indonesië overdragen waardoor ook de laatste aanwezige Europeanen uit de voormalige kolonie moesten vertrekken.²⁷ Uiteindelijk 'repatrieerden' vrijwel alle overzeese Nederlandse onderdanen. Velen van hen kenden het vaderland alleen uit verhalen. Zij kwamen dus niet aan wal als repatrianten maar als immigranten.²⁸

In Nederland wachtte een nieuwe teleurstelling: het zogeheten vaderland ontving hen niet met open armen en bleek weinig geïnteresseerd in het doorstane leed van de uit Indië afkomstige Nederlanders. Het centrale thema in de naoorlogse geschiedenis van deze groep is dat zij zich als tweederangsburgers behandeld voelen, waarbij de leidende gedachte lijkt te zijn: 'wij zijn het kind van de rekening van de dekolonisatie en werden kil en onhartelijk ontvangen toen wij naar Nederland "repatrieerden"'.²⁹ Deze behandeling was volgens Willems het gevolg van 'een beperkte opvatting van het Nederlandschap als sociale categorie, zowel bij overheden als bij de samenleving'.³⁰ Hij beschrijft in de eerste plaats hoe de overheid aanvankelijk selectief was in het toelaten van repatrianten en de overkomst van zogenoemde 'oosters georiënteerden' of 'in Indië gewortelden' bemoeilijkte, omdat zij vreesde dat deze groep niet in Nederland zou kunnen aarden en voor onoplosbare maatschappelijke en financiële problemen zou zorgen; in de tweede plaats hoe de 'autochtone' bevolking in de periode van repatriëring de uit Indië afkomstige landgenoten als vreemdelingen ervoer en vond dat zij voorgetrokken werden op het gebied van voedselbonnen, huisvesting en werk.

In deze migratiestroom uit Indië en Indonesië ging het niet alleen om de staatsrechtelijke categorie Europeanen, maar ook om zogenoemde spijtoptanten (ex-Nederlanders die de Indonesische nationaliteit hadden aangenomen maar dit later betreurden) en aan Europeanen gelijkgestelde groepen. De repatrianten kwamen in circa vijf golven naar Nederland. De eerste golf was tussen 1945 en 1949, toen tienduizenden oorlogsslachtoffers uit internerings- en krijgsgevangenkampen kwamen. De tweede golf kwam na de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië, toen in juli 1950 het KNIL gedemobiliseerd werd en vooral militairen met hun gezinnen repatrieerden. De derde golf ontstond in de jaren vijftig als gevolg van de verslechterende betrekkingen tussen Nederland en Indonesië waardoor Indische Nederlanders in Indonesië zich genoodzaakt zagen te repatriëren. De vierde golf kwam in december 1957, toen alle Nederlanders in Indonesië uitgewezen werden, waarop een grote groep repatrianten vertrok. De vijfde golf vond ten slotte plaats na de overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië op 15 augustus 1962, toen de laatste groep naar Nederland vertrok. Hierna was er nog sporadisch sprake van repatriëring, maar na 1968 ging het om minder dan 1000 gevallen per jaar en kan er niet meer gesproken worden van een immigratiegolf.³¹

De Indische repatrianten vormden de grootste groep immigranten in de moderne Ne-

²⁷ Meijer 2004, p. 377.

²⁸ Bosma, Raben en Willems 2006, p. 190-191.

²⁹ Bosma, Raben en Willems 2006, p. 54.

³⁰ Willems 2001, p. 330.

³¹ Boon en Van Geleuken 1993, p. 22-23, Ellemers en Vaillant 1985, p. 38-42 en Willems 2001, hoofdstuk 3 t/m 6.

derlandse maatschappij. Met hun komst ontwikkelde Nederland zich tot een 'geracialiseerde samenleving'.³² Hoewel in de toelating tot Nederland en de behandeling van de Indische repatrianten in Nederland als gezegd nooit openlijk geracialiseerde criteria gehanteerd werden, markeerde huidskleur wel degelijk sociale verschillen. De repatriëringsgolven weerspiegelden *grosso modo* de sociale hiërarchie in Indië: wie het laagste in aanzien stond (veelal laagopgeleide Indo-Europeanen zonder directe familieband met het moederland), kwam het laatst naar Nederland.³³ Een Aziatisch uiterlijk werd daarvoor in sterke mate in verband gebracht met een bepaalde sociale klasse en vooral met een bepaalde leefwijze en cultuur. Bovendien kon de totok gemakkelijk oplossen in de Nederlandse samenleving (althans wat uiterlijk, opleiding en familieconnecties betrof), iets wat doorgaans niet gold voor Indo-Europeanen. Indo-Europese repatrianten werden door de Nederlandse overheid en bevolking daarom lange tijd als 'on-Hollands' beschouwd en behandeld.³⁴ Zo'n 50.000 Indische Nederlanders besloten vanuit Nederland opnieuw te emigreren naar migrantenlanden als Amerika, Canada, Australië, Nieuw Zeeland en Brazilië om aldaar een nieuw bestaan op te bouwen.³⁵

Hoewel de Nederlandse autoriteiten zich aanvankelijk zorgen maakten over het assimilatievermogen van bepaalde groepen repatrianten – de 'oosters georiënteerden' of 'in Indië gewortelden' – gold de Indische gemeenschap reeds in de jaren zeventig als het toonbeeld van integratie en werd zij niet langer als een minderheidsgroep gezien. Indische Nederlanders hadden goeddeels hun weg in de Hollandse samenleving gevonden en waren niet langer afhankelijk van overheidssteun.³⁶ Dit is tevens de periode waarin Nederland met nieuwe groepen immigranten te maken kreeg. Het ging om Italiaanse, Spaanse, Turkse en Marokkaanse gastarbeiders die in tegenstelling tot de Indische repatrianten niet op de Nederlandse taal en cultuur georiënteerd waren – waardoor Indische Nederlanders opeens een stuk minder 'vreemd' en meer 'eigen' leken dan de mediterrane en islamitische arbeidsmigranten. Ook werd Nederland halverwege de jaren zeventig geconfronteerd met een nieuwe migrantenstroom als gevolg van het dekolonisatieproces van Suriname waarop 200.000 West-Indische Nederlanders 'repatriëerden'.³⁷ Dat de groep Indische Nederlanders inmiddels als geassimileerd gold, betekende overigens niet dat de Nederlandse samenleving intussen oog had gekregen voor het leed dat zij tijdens de Japanse bezetting, Indonesische onafhankelijkheidsoorlog en repatriëring doorstaan had. Erkenning hiervoor liet nog tot in de jaren negentig van de twintigste eeuw op zich wachten.³⁸

³² Bosma, Raben en Willems 2006, p. 191.

³³ Bosma, Raben en Willems 2006, p. 194.

³⁴ Dat neemt niet weg dat die stroom Indo-Europese immigranten – net als in Indië – een uiterst heterogene groep vormde en er ook wel degelijk Indo-Europeanen waren met een sterke oriëntatie op Nederland, omdat zij er bijvoorbeeld familie hadden of er opgeleid waren. Het merendeel van de repatrianten echter kwam uit de lagere rangen en standen van de Indische samenleving. Zie hierover Bosma, Raben en Willems 2006, p. 194, 199.

³⁵ Willems 2001, p. 252, 343.

³⁶ Bosma, Raben en Willems 2006, p. 52, 202-203 en Willems 2001, p. 167-168, 203.

³⁷ Willems 2001, p. 197.

³⁸ Locher-Scholten 1999, p. 55, 64-69.

Van object naar subject van beeldvorming

‘Een schip vol problemen’ en ‘dubbele bonnenvreters’

Ten tijde van de repatriëring werd voornamelijk *over* Indische Nederlanders geschreven en kwam de visie van henzelf in de publieke postkoloniale arena niet of nauwelijks in beeld.³⁹ Cottaar en Willems brachten reeds de publieke beeldvorming over Indo-Europeanen in deze periode in kaart. Deze paragraaf vormt dan ook een synthese van de uitkomsten van hun onderzoek en van recentere secundaire literatuur over dit onderwerp. Cottaar en Willems baseerden zich op 295 artikelen uit vijfendertig verschillende landelijke en regionale dagbladen in de periode december 1957 tot en met februari 1958⁴⁰ – de maanden na Zwarte Sinterklaas, toen alle Nederlanders door de regering van Soekarno tot ongewenste vreemdelingen verklaard werden en noodgedwongen Indonesië moesten verlaten. Ten tijde van deze vierde repatriëringsfase kwamen zo’n 63.000 personen, onder wie veel Indo-Europeanen, naar Nederland.⁴¹ De Nederlandse bevolking was dus al een tijdje gewend aan de aanwezigheid van Indische Nederlanders en had zich reeds uitvoerig een beeld van hen kunnen vormen. Het onderzoek van Cottaar en Willems peilt de publieke opinie van Nederland tijdens het hoogtepunt van de repatriëring.

De Nederlandse pers schreef over Indische Nederlanders hoofdzakelijk in termen van zielig en hulpbehoevend, waarbij Nederland voorgesteld werd als onbaatzuchtige redder in nood. Nederland werd verbeeld als een tolerante natie waarin discriminatie en racisme niet bestonden en kosten noch moeite gespaard werden om de repatrianten te helpen. In de berichtgeving was sprake van een ‘etnocentrische houding’ waarbij de Nederlandse cultuur als de vanzelfsprekende norm gehanteerd werd en de pers neerbuigend schreef over de Indische Nederlanders (vooral over de groep Indo-Europeanen) die niet goed wisten ‘hoe het hoorde’. De journalistieke toon was dus eerder bevoogdend dan begripvol.⁴² Indische Nederlanders kwamen zelf nauwelijks aan het woord. Het waren altijd anderen die voor hen spraken, waarbij vooral de rol van Nederland als belangeloze hulpverlener sterk benadrukt werd.⁴³ Op dit beeld valt, zoals wij zullen zien, een hoop af te dingen.

Bovendien bestaat er een tegenstelling in beeldvorming tussen het beeld dat door de regering en maatschappelijk werkers naar buiten gebracht werd en het beeld van hoe het Nederlandse volk de Indische repatrianten ontving. In de pers werd dus verslag gedaan van twee visies: de stem van de overheid en die van de bevolking. Op 8 januari 1953 bijvoorbeeld hield minister-president Drees een radiotoespraak die een belangrijk ijkpunt vormde in de publieke beeldvorming rond Indische Nederlanders. Hierin onderstreepte

³⁹ Cottaar en Willems 1984, p. 124.

⁴⁰ Cottaar en Willems 1984, p. 102, 105. Voor een overzicht van de geraadpleegde kranten zie Cottaar en Willems 1984, p. 176-177.

⁴¹ Ellemers en Vaillant 1985, p. 38.

⁴² Cottaar en Willems 1984, p. 153.

⁴³ Cottaar en Willems 1984, p. 124, 153-154.

de minister-president de hachelijke omstandigheden waarin Indische Nederlanders na de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië terechtgekomen waren, wees hij op de morele plicht die Nederland ten aanzien van de repatrianten te vervullen had en vroeg hij om begrip en medeleven van de bevolking:

Nederland draagt verantwoordelijkheid ten aanzien van hetgeen in Indonesië is gebeurd. Wij weten, dat er meningsverschillen zijn en zullen blijven over de vraag of de juiste weg is gevolgd, of nog ruimere tijd het Nederlandse gezag had kunnen of moeten worden gehandhaafd, dan wel of de ontwikkeling in Indonesië en in de wereld tenslotte de soevereiniteitsoverdracht noodzakelijk maakte. Voor onze plicht tegenover degenen die uit Indonesië tot ons zijn gekomen, maakt dat geen verschil. Het zijn Nederlanders die door hetgeen geschied is, in de moeilijkste omstandigheden zijn komen te verkeren.⁴⁴

Deze radiotoespraak was veeleer representatief voor het naoorlogse politiek-correcte klimaat en de door de regering gewenste houding van het Nederlandse volk, dan voor de daadwerkelijke ontvangst van de Indische Nederlanders. Zowel in het overheidsbeleid als de pers heerste in de jaren vijftig het beeld dat Nederland niet in staat was om de grote groep repatrianten op te nemen omdat het zelf met moeilijkheden kampte, zoals overbevolking, woningnood en arbeidskrapte, en dat grote groepen Indische Nederlanders zich onvoldoende zouden kunnen aanpassen aan de Nederlandse omstandigheden waarbij culturele verschillen als achterstanden werden opgevat.⁴⁵ In de pers werd steeds de 'bruinheid' van de Indische repatrianten benadrukt. 'Ruim twee-derde van deze mensen heeft een donkere huidskleur en behoort tot het zgn. "Indo-Europese type"', lezen wij in de *Nieuwe Provinciale Groningse Courant* (12-2-1958).⁴⁶ Hun bruine huidskleur werd dus kennelijk als een onderscheidend kenmerk gezien en aan het assimilatievermogen van deze 'bruine' repatrianten werd openlijk getwijfeld, hetgeen in weerwil van de hardnekkige ontkenning van het bestaan van discriminatie in de Nederlandse samenleving wel degelijk als een vorm van racisme opgevat kan worden.

Journalisten ervoeren de Indische migrantenstroom als problematisch. In de eerste plaats, omdat zij in grote aantallen kwamen. *Het Vrije Volk* kopte zelfs: 'Vloedgolf van repatrianten spoelt uit over Nederland' (27-1-1958).⁴⁷ In de tweede plaats, omdat ervan uitgegaan werd dat deze overwegend 'bruine' repatrianten voor problemen zouden zorgen in de Nederlandse samenleving. In diezelfde krant viel bijvoorbeeld te lezen: 'Met Captain Cook vaart schip vol problemen binnen' (20-01-1958).⁴⁸ De Indische repatrianten werden afgebeeld als weerloos en hun trieste aanblik werd benadrukt in de pers. Zo schreef de *NRC* over '[t]wee schriële kleumende volwassenen en nog een schrieler mokkakeurig kereltje' (15-2-1958).⁴⁹ Ook werden zij omschreven als afwachtend. *Het Parool* meldde bij-

⁴⁴ Geciteerd in Willems 2001, p. 126.

⁴⁵ Cottaar en Willems 1984, p. 145 en Willems 2001, p. 101.

⁴⁶ Geciteerd in Cottaar en Willems 1984, p. 107.

⁴⁷ Geciteerd in Cottaar en Willems 1984, p. 116.

⁴⁸ Geciteerd in Cottaar en Willems 1984, p. 117.

⁴⁹ Geciteerd in Cottaar en Willems 1984, p. 107-108.

voorbeeld: 'Van nature zijn de meeste Indische Nederlanders te bescheiden om zelf initiatieven te nemen' (22-08-1958).⁵⁰ Over hen werd dus geschreven als bruine, zielige repatrianten die door hun aantal en anders-zijn hulp nodig zouden hebben om te integreren. Volgens Cottaar en Willems werden de andere ('blanke') repatrianten 'zelden als "zielig" of "stakkerig" beschreven [...] [waardoor] de indruk wordt gewekt dat zij zich wel door de problemen heen zullen slaan'.⁵¹

De persstem die de overheidsvisie vertegenwoordigde, sprak van een ongeken- de daadkracht, medeleven en gastvrijheid. Het beeld werd geschapen van een hartelijke ont- vangst van de Indische repatrianten in Nederland. 'Warm welkom in de kou' schreef het *Algemeen Dagblad* op 20 januari 1958 en 'Huiverende repatrianten in warm en gastvrij Budel' viel een dag later te lezen in *Het Vrije Volk*.⁵² Bij de ontvangst van de Indische Ne- derlanders werden ogenschijnlijk kosten noch moeite gespaard en zetten Nederlandse professionals zich onvermoeibaar in om het de repatrianten naar de zin te maken. In *de Volkskrant* van 17 januari 1958 lezen wij bijvoorbeeld:

Het zal – meteen al voor het eerste grote transport repatrianten die met de 'Captain Cook' arriveren – een warm en gekruid contact zijn: een formidabele rijsttafel uit de fraaiste legerkeuken waarover ons land beschikt. Menage-meester sergeant-majoor Van Voorthuisen heeft reusachtige voedselvoorraden in de kampkelders laten optasten: fikse kazern, duizenden kilo's rijst voor de nassi, brood en vlees.⁵³

De repatriëring werd voorgesteld als een feestelijke gebeurtenis en het leek de gerepatri- eerden aan niets te ontbreken, dankzij de verdiensten van de Nederlandse maatschappe- lijk werkers die dag en nacht zwoegden om hen alle zorgen uit handen te nemen. In de pers werden deze professionals uitgebeeld als daadkrachtige, verantwoordelijke en on- baatzuchtige hulpverleners en kreeg Nederland een altruïstische, bevoogdende rol toe- bedeeld, zoals die van een ouder die over zijn kinderen waakt: terwijl de Indische Ne- derlanders onbezorgd van de formidabele rijsttafel smullen en feestvieren, zijn de slovende maatschappelijk werkers zich pijnlijk bewust van de lange weg die de repatrianten nog te gaan hebben en doen zij alles om de obstakels die de gerepatriëerden op hun pad van in- burgering zullen tegenkomen zoveel mogelijk uit de weg te ruimen. Althans, zo lezen wij in *de Volkskrant* van 25 januari 1958:

De kinderen hebben hun zakken vol speelgoed kunnen stoppen. De pin ups dansten 's avonds rumba's, walsen en 'rock'. Men vergat de zorgen van morgen. Die kwamen enkele te berde in de kamers van de sociaal werkers, de enquêteurs en de geestelijken. Nee, zeggen zij, het werk is niet gedaan. Het begint pas. Medici, helpsters en ambtenaren lopen met kringen onder hun ogen. Zij zijn bek af.⁵⁴

⁵⁰ Geciteerd in Cottaar en Willems 1984, p. 108, 109.

⁵¹ Cottaar en Willems 1984, p. 107.

⁵² Geciteerd in Cottaar en Willems 1984, p. 117.

⁵³ Geciteerd in Cottaar en Willems 1984, p. 122.

⁵⁴ Geciteerd in Cottaar en Willems 1984, p. 123.

In dergelijke beeldvorming wordt de *white man's burden* opnieuw uitgevonden. Het integratiebeleid vormt een nieuw beschavingsoffensief waarbij het beschavingsobject niet de Indonesische bevolking, maar de 'bruine' Indische Nederlander is. Deze repatriant wordt voorgesteld als kwetsbaar en hulpbehoevend. Hij dient zo snel mogelijk geassimileerd te worden, omdat hij 'anders' is en bovendien de 'juiste' eigenschappen mist om op eigen kracht in te burgeren in de Nederlandse samenleving. Over 'blanke' Nederlanders (zowel repatrianten als maatschappelijk werkers) wordt daarentegen geschreven als dapperen mannen en vrouwen van stavast die de moeilijkheden rond de repatriëring en integratie eigenhandig de baas kunnen en dus kennelijk als vanzelfsprekend wel over de vereiste karaktereigenschappen beschikken. Hierin weerspiegelen zich aloude geracialiseerde toeschrijvingen en koloniale verhoudingen, en worden de Nederlandse cultuur en daaruit voortvloeiende waarden, normen en gewoonten opnieuw als absoluut en maatgevend genomen. Van tolerantie tegenover andere culturen en leefwijzen was in de jaren vijftig nog geen sprake.

In dergelijke berichtgeving werd intussen de indruk van grootschalige liefdadigheid gewekt. Niet alleen werden de Indische repatrianten warm en feestelijk onthaald, ook leek het alsof zij alles gratis kregen: hun overtocht, huisvesting, kleding, inrichting et cetera. Niets was minder waar: repatrianten moesten zelf de kosten van hun overtocht, kleding en inrichting betalen. Aan wie daartoe financieel niet in staat was, verstrekte de overheid voorschotten. De kostwinners van Indische gezinnen die in een zogeheten contractpensioen verbleven, moesten zestig procent van hun netto inkomen inleveren voor kost en inwoning en daarnaast eventuele voorschotten terugbetalen. Hiervan echter werd in de pers met geen woord gerept waardoor een eenzijdig en vals beeld van onbegrensde Nederlandse vrijgevig- en barmhartigheid ontstond, terwijl veel Indische repatrianten tot aan hun dood maandelijks een vast bedrag aan voorschotten hebben moeten terugbetalen.⁵⁵

In de pers kwamen de regering en uitvoerders van het regeringsbeleid dus gunstig uit de verf en werd het zelfbeeld van Nederland als eeuwenoude tolerante natie en leniger van nood nog eens aangezet. De keerzijde hiervan was dat er een 'algemeen gevoelen' onder de bevolking ontstond dat Indische Nederlanders een bevoorrechte positie innamen en voorgetrokken werden ten koste van de autochtone Nederlanders.⁵⁶ Hiervan maakte de pers eveneens melding in de vorm van ingezonden brieven en opiniërende stukken. Hoewel nooit publiekelijk geageerd is tegen de komst van de repatrianten, reageerde het Nederlandse volk uitermate koel op de Indische Nederlanders – geen onlogische reactie als de pers de indruk wekte dat voor de overzeese staatsburgers alles gratis en tot in de puntjes verzorgd werd, terwijl het maatschappelijke beeld van Nederland in de jaren vijftig beheerst werd door voorstellingen van schaarste en overbevolking.⁵⁷ Het *Rotterdams Nieuwsblad* schreef naar aanleiding van een radio- en televisieoptreden van minister Marga Klompé die met de opvang van de repatrianten belast was: 'Onze Minister van

⁵⁵ Cottaar en Willems 1984, p. 123-124.

⁵⁶ Willems 2001, p. 91.

⁵⁷ Willems 2001, p. 101.

Aankomst van repatrianten (omstreeks 1950) (collectie KITLV).

Maatschappelijk Werk is kennelijk bezorgd over de in haar ogen lauwe reacties van het Nederlandse volk ten opzichte van de terugkeer van duizenden gerepatrieerden uit Indonesië' (20-01-1958).⁵⁸ 'Dr. Klompé is boos op ons' heette het zelfs in *Trouw* (18-1-1958).⁵⁹

Hoewel de opeenvolgende naoorlogse regeringen er via de media steeds op hamerden dat Indische repatrianten terugkerende Nederlanders waren die een warm en hartelijk welkom verdienden, vond deze oproep nauwelijks weerklank onder het Nederlandse publiek. Er was sprake van een groeiende antipathieke stemming onder de bevolking jegens de Indische Nederlanders.⁶⁰ Eerder bijvoorbeeld hadden Indische oorlogsevacuees uit de eerste repatriëringsfase, toen Nederland met voedselschaarste kampte en veel producten op de bon waren, extra voedselbonnen gekregen om aan te sterken. Dit wekte de nodige jaloezie bij de overige bevolking en zij noemde hierom de Indische Nederlanders honend 'dubbele bonnenvreters'.⁶¹ Een ander heet hangijzer in de discussie rondom de repatrianten was de naoorlogse woningnood. Er was veel woonruimte nodig om de Indische Nederlanders op te vangen.⁶² Om hen te huisvesten werd de Woningwet verschillende keren uitgebreid en aangepast zodat de overheid woningen van de gemeenten kon vorderen voor de huisvesting van gerepatrieerden.⁶³ Het was veel Neder-

⁵⁸ Geciteerd in Cottaar en Willems 1984, p. 120.

⁵⁹ Geciteerd in Cottaar en Willems 1984.

⁶⁰ Willems 2001, p. 142.

⁶¹ Bosma, Raben en Willems 2006, p. 138 en Termorshuizen 1990b, p. 162.

⁶² Willems 2001, p. 141.

⁶³ Willems 2001, p. 115-121.

landers een doorn in het oog dat de Indische repatrianten ogenschijnlijk direct van de overheid een woning kregen, terwijl zij zelf jarenlang op woonruimte moesten wachten⁶⁴ – een verwrongen beeld, want er waren ook grote groepen repatrianten die lange tijd in contractpensions gehuisvest waren.⁶⁵

In haar optreden riep minister Klompé Nederlanders op vrijwillig woonruimte aan Indische gerepatrieerden af te staan. Prinses Wilhelmina had het voortouw genomen en een vleugel van paleis Het Loo laten ontruimen voor de tijdelijke huisvesting van viertachtig repatrianten.⁶⁶ De Nederlandse bevolking was daarentegen minder toeschietelijk en reageerde verbitterd. 'Als men denkt aan goede hulp aan repatriërende landgenoten laat men dan ook eens aan ons denken' schreef een inwoner uit Den Haag die noodgedwongen in een vrachtboot woonde in het *Haagsch Dagblad* (18-01-1958).⁶⁷ In het *Rotterdams Nieuwsblad* van 14 februari 1958 lezen wij:

Wie al jaren op een woning wacht en van zijn bekrompen zolderkamertje uit de schepen ziet binnenkomen met duizenden Nederlanders – waarvan het grootste deel niet eens wist dat hier nu Nederland is – die loopt geloof ik, niet hard om kleding te schenken, want dat deed hij toch al bij die februariramp [de watersnood van 1953]? Of geld, waarvan hij al een gedeelte aan allerlei instellingen heeft geschonken. Of woonruimte, want die komt hij zelf te kort. Daar komt die koelheid van onze Nederlanders vandaan.⁶⁸

Ook waren sommigen van mening dat de regering onvoldoende geanticipeerd had op de komst van de Indische Nederlanders, omdat Indonesië al meer dan eens bedreigd had met maatregelen tegen de achtergebleven Nederlanders. 'Als men daar zo zeker van was [dat vroeg of laat alle Nederlanders gedwongen Indonesië zouden moeten verlaten] en als men bovendien verzekert dat niets te veel was om de verdrevenen te helpen, dan zou men toch mogen verwachten dat er maatregelen waren getroffen om hun huisvesting te geven', stond gedrukt in een opiniërend stuk in *Vrij Nederland* (1-2-1958).⁶⁹

Bovendien ging de kille ontvangst van de Indische repatrianten gepaard met een algehele naoorlogse, in zichzelf gekeerde stemming in Nederland. Nederlanders waren geoccupeerd met hun eigen oorlogsleed. Volgens Hugo Brems in *Altijd weer vogels die nesten beginnen* (2005): 'bestond [er] in Nederland tot decennia na de bevrijding een onuitsproken hiërarchie van het leed, waarin de teruggekeerde koloniale onderin zaten'.⁷⁰ Bovendien heerste onder het Nederlandse publiek een vertekend beeld van Indië: men verkeerde kennelijk in de veronderstelling dat iedere repatriant uit Indië een hoge be-

64 Bosma, Raben en Willems 2006, p. 138 en Termorshuizen 1990b, p. 162.

65 Over het leven in de contractpensions maakte Hetty Naaijkens-Retel Helmrich de documentaire *Contractpensions – Djangan Loepah!* (2009). Eerder verscheen de documentaire *Stille intocht. De opvang van Indische Nederlanders in contractpensions* (1992) van Liane van der Linden en Joop de Jong.

66 Willems 2001, p. 156.

67 Geciteerd in Cottaar en Willems 1984, p. 117.

68 Geciteerd in Cottaar en Willems 1984, p. 120.

69 Geciteerd in Cottaar en Willems 1984, p. 121.

70 Brems 2005, p. 85.

stuursambtenaar of nabob was die ten koste van de Indonesische bevolking schatrijk geworden was. In *De Linie* van 25 januari 1958 viel bijvoorbeeld te lezen:

Vanwaar deze lauwe reacties [van het Nederlandse volk]? Uit gesprekken met verschillende mensen krijgen wij de indruk dat velen in Nederland de repatrianten uit Indonesië beschouwen als mensen die jarenlang een goed en royaal leven hebben kunnen leiden ten koste van de inheemsen, rijk geworden zijn door onderbetaling van gekleurde arbeiders die nu onverwacht – maar aan alles komt een einde – door een gril uit hun luxe leven in de normale maatschappij zijn teruggestoten.⁷¹

In het *Parool* van 17 januari 1958 vond men ‘dat deze nu uit Indonesië verdreven Nederlanders daar het goede der aarde ruimschoots hebben genoten en dat zij nu hun boontjes zelf maar moeten doppen en daartoe ook zonder hulp best toe in staat zijn’.⁷² Het beeld van verrijking en uitbuiting is mede ontstaan door de Indische literatuur, waarin veelvuldig de decadente leefwijze van de koloniale elite centraal stond, zoals in de veelgelezen romans *Oost-Indische dames en heeren* (1863) van Jan ten Brink, *De stille kracht* (1900) van Louis Couperus en *Rubber* (1931) van Madelon Székely-Lulofs. Deze beeldvorming echter stond in schril contrast met de werkelijkheid. Het merendeel van de repatrianten was afkomstig uit de koloniale midden- en lagere klassen: zij hadden nooit topposities vervuld, waren nooit rijk geweest en kwamen na jaren van oorlog en ontredde straatarm naar Nederland.⁷³

Daarnaast was de houding van de internationale gemeenschap ten aanzien van kolonialisme na de oorlog radicaal veranderd: koloniaal bezit gold niet langer als een symbool van nationale trots en legitieme bron van inkomsten, maar werd inmiddels beschouwd als een schandvlek op het blazoën van een natie. Aanvankelijk leek deze ideologische ommezwaai aan Nederland voorbij te gaan. Het bleef vasthouden aan het koloniaal systeem en begon twee gewelddadige en inmiddels omstreden ‘politie acties’ om zijn gezag in Indonesië te herstellen. Het dictum ‘Indië verloren, rampspoed geboren’ klonk na de Tweede Wereldoorlog harder dan ooit tevoren.⁷⁴ Intussen verwierven andere gekoloniseerde landen in de regio juist hun onafhankelijkheid, zoals Vietnam (1945), India (1947), de Filipijnen (1947) en Birma (1948). Nederland kreeg om zijn optreden in Indonesië zware kritiek te verduren en verleende Indonesië uiteindelijk onder toenemende internationale druk de soevereiniteit. Het verlies van Indië – waarbij tot 1962 werd vastgehouden aan Nieuw-Guinea waar Nederland een nieuwe beschavingsmissie ‘ten bate’ van de papoea’s op touw zette – werd te lande ervaren als een traumatische gebeurtenis waarover men liever niet wilde praten en Indië en Indonesië werden taboeonderwerpen.⁷⁵

71 Geciteerd in Cottaar en Willems 1984, p. 121.

72 Geciteerd in Cottaar en Willems 1984, p. 212.

73 Bosma, Raben en Willems 2006, p. 139 en Willems 2001, p. 339, 344.

74 ‘Indië verloren, rampspoed geboren’ is oorspronkelijk de titel van een brochure uit 1914. Onder dezelfde titel brengt Frans Glissenaar de permanente angst van Nederland om de koloniale suprematie in Indië te verliezen, de opkomst van het Indonesische nationalisme, de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd en nasleep daarvan in beeld. Zie Glissenaar 2003.

75 Termorshuizen 1998, p. 717.

Het is niet zo dat de pers nooit aandacht besteed heeft aan het perspectief van Indische Nederlanders. Incidenteel gebeurde dat wel. Zo interviewde Bibeb (pseudoniem van Elisabeth Maria Lampe-Southberg) voor *Vrij Nederland* in 1957 een aantal Indische Nederlanders.⁷⁶ Ook wisten gerepatrieerden zich vertegenwoordigd in organisaties die hun belangen behartigden, zoals het Centraal Comité van Kerkelijk en Particulier initiatief (CCKP) voor de sociale zorg ten behoeve van gerepatrieerden, de Nederlands-Indische Bond van ex-Krijgsgevangenen en -Geïnterneerden (NIBEG) en Nationale Actie Steunt Spijtoptanten in Indonesië (NASSI). Deze organisaties waren vooral achter de schermen op politiek gebied actief. Deze pro-Indische geluiden echter waren nauwelijks hoorbaar in de overwegend negatieve beeldvorming over Indische Nederlanders. In de pers overheerste de Nederlandse visie op Indische repatrianten: enerzijds werden zij neergezet als zielige, op drift geraakte, onaangepaste immigranten die door het tolerante Nederland belangeloos opgevangen werden en voor hun eigen bestwil zo snel mogelijk geassimileerd moesten worden (de overheidspersstem); anderzijds klonk er een luid 'eigen volk eerst' en 'Nederland is vol' (de bevolkingsstem). Wanneer Indische Nederlanders zelf aan het woord komen, zoals in *Tong Tong*, blijkt Nederland niet zo tolerant, gastvrij en altruïstisch tegenover de gerepatrieerden en hun kinderen te hebben gestaan.

***'Wat in het hart is, komt in TONG TONG boven'*⁷⁷**

In de jaren vijftig was de repatriëring van Indische Nederlanders uit Indonesië evenals de assimilatiepolitiek die de Nederlandse overheid voerde, in volle gang. Voor de visie van Indische Nederlanders op de postkoloniale wereld was tot dan toe weinig oog. Aan het einde van de jaren vijftig kwam daarin verandering. Indische Nederlanders vonden een eigen stem in het tijdschrift *Onze Brug* (1956-1958) dat later tot *Tong Tong* (1958-1978) omgedoopt werd en thans *Moesson* (1978-) heet. De drijvende kracht achter deze Indische persstem was jarenlang Tjalie Robinson. In 1954 repatrieerde Robinson met zijn gezin naar Nederland waar hij zich vestigde als schrijver en publicist.⁷⁸ In 1957 raakte hij betrokken bij *Onze Brug*, een blad dat oorspronkelijk gericht was op de opbouw van Nieuw-Guinea en de rol van Indische Nederlanders daarin. Robinson kreeg al snel de leiding over *Onze Brug* en voerde een aantal ingrijpende veranderingen door: hij stelde allereerst de Indische lezers centraal en riep hun op hun ervaringen en herinneringen in te sturen opdat Indië niet vergeten werd en om 'valse' beeldvorming over het koloniale verleden en Indische Nederlanders tegen te gaan; vervolgens herdefinieerde hij de doelgroep van het blad dat zich nu niet langer exclusief richtte op Indische Nederlanders op Nieuw-Guinea, maar op *alle* Indische Nederlanders in de hele wereld.⁷⁹

⁷⁶ Cottaar en Willems 1984, p. 128.

⁷⁷ Een verkorte versie van de paragrafen over de Indische beeld- en identiteitsvorming in *Onze Brug*, *Tong Tong* en *Moesson* is eerder verschenen in *Indische Letteren*. Zie Boudewijn 2015.

⁷⁸ Willems 2008, p. 319-322, 335.

⁷⁹ Van Asdonck 2004, p. 90. Enkele jaren eerder was Robinson zijn eigen tijdschrift, *Gerilja* (1955), begonnen dat een kort leven van slechts twee nummers beschoren was. Het blad en de persgeschiedenis ervan is uitgebreid be-

Een cover van *Onze Brug* (col-
lectie Moesson).

In 1958 doopte hij het blad om in *Tong Tong* dat naar eigen zeggen ‘het enige Indische blad ter wereld’ was en abonnees uit alle windstreken had. *Tong Tong* was een tijdschrift voor en door Indische Nederlanders en alles wat hen bezighield. De titel verwijst naar een uitgeholde boomstam die door de oorspronkelijke bevolking van Indië gebruikt werd als communicatiemiddel, om alarm te slaan of te seinen, waarbij het ritme van de slagen de boodschap overbracht – of in de woorden van Robinson:⁸⁰

Een tong-tong is een uitgehold blok om seinen op te slaan voor algemeen nut van de hele gemeenschap. Op iedereen die een zaak van algemeen nut of algemeen gevaar ziet, rust de plicht op de tong-tong te slaan. Dat mag de kleinste katjong zijn, de oudste patih, de rijkste hadji, de armste bedelaar, de toevallig passerende blanda. De tong-tong is dus een democratische instelling par excellence: hij stelt ons verantwoordelijk voor het lot van onze naaste.⁸¹

sproken door Paasman 2013.

⁸⁰ Zie *Nederlands-Indisch Lexicon*. <http://www.nedindexicon.nl>, geraadpleegd op 01-03-2014.

⁸¹ *Tong Tong*, 15-02-1960, p. 1.

De titel van het blad had dus een symbolische betekenis: enerzijds symboliseerde de titel het alarm slaan om de Indische stem niet verloren te laten gaan in postkoloniaal Nederland; anderzijds verwees de titel naar het communicatieplatform dat het blad voor Indische Nederlanders wilde vormen. *Tong Tong* richtte zich expliciet op de brede lotsgemeenschap. Zo luidde het motto: 'Met de volle inzet van ALLE NEDERLANDERS UIT IN-DIE, die het Ned. volk vertellen willen hoe wij WERKELIJK leefden, en die overtuigd zijn van de noodzaak om met veel van onze waarden het leven hier te verrijken'. In 1961 werd het motto veranderd in: 'Zoekt op basis van de nuttige ervaringen in de gordel van smaragd nieuwe interesses in Nederland te wekken voor de tropengordel'.⁸² Hierbij waren de verslaglegging van het Indische verleden, onderlinge hulpverlening en culturele oriëntatie de pijlers waarop het blad rustte.⁸³

Geheel in de traditie van de Indische journalistiek sloeg *Tong Tong* bij monde van Robinson een strijdbare, geëngageerde toon aan. De Indische pers werd van oudsher gekenmerkt door de zogenoemde tropenstijl, een polemische vorm van verslaglegging die fel van toon en *ad hominem* was. Robinson zette deze vorm van journalistiek in postkoloniaal Nederland voort.⁸⁴ 'Poekoel teroes' was zijn devies, wat letterlijk betekende 'blijf slaan' maar waarmee eigenlijk bedoeld werd 'geef niet op'.⁸⁵ *Tong Tong* vormde een aanklacht tegen beeldvorming over Indische Nederlanders uit de Nederlandse pers. Het blad schilde hen niet af als een zielige, onaangepaste groep kolonials die voor maatschappelijke problemen zou zorgen, maar vond dat Indische Nederlanders met hun Indische denkbeelden en leefwijzen de Nederlandse samenleving juist kwamen verrijken:

1. Tong-Tong is **géén** makkende afzondering van een "wegstervende" Indische groep in Nederland, **géén** weemoedig verwijlen in een passief heimwee; **géén** warmgehouden controverses tussen Nederland en Indië (en Indonesië), maar: 2. Tong-Tong is een bewuste en energieke poging van internationaal denkende mensen om het rijke geestelijke leven met andere rassen, volken, zeden en gewoonten vast te houden en tot nieuwe ontwikkeling te brengen.⁸⁶

Tong Tong had dus een dubbele roeping: het wilde Indische Nederlanders bewustmaken van de waarde van het Indische verleden om zo een groepsgevoel onder hen te kweken en tegelijkertijd op die manier de Indische geschiedenis, cultuur en identiteit voor uitsterven te behoeden. Hiermee roeide het blad tegen de stroom van beeldvorming over Indische Nederlanders in. Robinson hekelde het gebrek aan publieke belangstelling voor het Indische verleden in de jaren vijftig en zestig en wees niet-aflatend op de meerwaarde van de Indische Nederlander. *Tong Tong* was geen 'heimweeblaadje' zoals het blad door buitenstaanders ook wel smalend genoemd werd, maar een manifest voor cultureel zelf-

⁸² Deze motto's zijn te vinden in ieder colofon van *Tong Tong*.

⁸³ Willems 2001, p. 236 en 2008, p. 379.

⁸⁴ Paasman 2013 en Prins 2013 betogen dat uit Indië afkomstige journalisten, zoals Robinson, de tropenstijl uit Indië hebben meegebracht en in (postkoloniaal) Nederland hebben voortgezet.

⁸⁵ Nieuwenhuys 1978, p. 520.

⁸⁶ *Tong Tong*, 15-04-1962, p. 3.

behoud van Indische Nederlanders.⁸⁷

Aan dit platform was volgens Robinson dringend behoefte, want de stem van Indische Nederlanders was in de Nederlandse pers zo goed als afwezig: 'In de vrije pers is onze groep van 350.000 Indischgasten volkomen onhoorbaar; immers versplinterd in duizenden abonnee-schapjes van duizend kranten'.⁸⁸ Hij vreesde voor de teloorgang van het Indische gedachte- en cultuurgoed en zag het als zijn persoonlijke missie en de morele plicht van alle Indische Nederlanders om dat niet te laten gebeuren. Hij hekelde dan ook Indische Nederlanders die zich lieten 'wegassimileren'. De Indische cultuur dreigde verloren te gaan onder de 'assimilatie dwang' van de Nederlandse overheid. Hieraan moest *Tong Tong* tegenwicht bieden. Robinson voelde een dringende noodzaak tot verslaglegging en vastlegging van de ervaringen, herinneringen en cultuuruitingen van Indische Nederlanders. Hij hamerde keer op keer op het cultuurhistorische belang van het blad en wees op het gebrek aan belangstelling voor en kennis over Indië en Indische Nederlanders in de na oorlogse Nederlandse samenleving:

Vele contacten hebben mij geleerd dat de ontwikkelde (en op zijn hoog vormend onderwijs pochende) Nederlander b.v. over 'halfbloedjes' nog steeds even weinig weet als honderd jaar terug. Hij heeft alleen geleerd dat je er liever niet in het openbaar mee moet spotten en niet openlijk op ze neer mag kijken (ter wille van de idealen van menselijke gelijkwaardigheid), maar achter het 'fatsoen' ontbreekt meestal alle elementaire kennis.⁸⁹

De lezers van *Tong Tong* lieten in groten getale van zich horen. Alles wat Indische Nederlanders bezighield, kwam in het blad aan bod in de vorm van lezersbrieven, ingezonden stukken en opiniërende artikelen over actuele onderwerpen. 'Wat in het hart [van de Indische Nederlander] is, komt in TONG-TONG boven,' zo lezen wij in het blad.⁹⁰ De opiniërende stukken over de actualiteit waren hoofdzakelijk van de hand van Robinson. Hij beweerde echter dat in zijn tijdschrift 'de synthese van veel Indisch denken [gedrukt staat], ook al staat er T.R. onder of een andere naam'.⁹¹ Hij zei dus zijn artikelen te baseren op lezersbrieven, ingezonden stukken en gesprekken met Indische Nederlanders.

De Indische gemeenschap echter sprak niet met één mond: zij was net als in Indië uitermate divers en verdeeld langs lijnen van onder meer etniciteit, culturele oriëntatie (trekkers versus blijvers) en milieu (opleidingsniveau, sociale status, klasse et cetera). De term 'Indische Nederlanders' was een verzamelnaam voor vele verschillende groepen die geregeld met elkaar in botsing kwamen in het blad. De verschillen leken zich vooral uit te kristalliseren in twee tegenstellingen: de 'blanke' Indische Nederlanders versus de Indo-Europeanen en de kleine versus de grote boeng.⁹² Ieder streed om erkenning van zijn ei-

⁸⁷ Volgens de redactie werd het blad door buitenstaanders althans zo genoemd, zie onder andere *Tong Tong*, 30-01-1961, p. 13, 15-07-1962, p. 7, 15-01-1963, p. 2, 15-07-1967, p. 3, 30-03-1968, p. 2, 11, 01-03-1971, p. 11 en 01-12-1975, p. 11.

⁸⁸ *Tong Tong*, 15-02-1962, p. 2.

⁸⁹ *Tong Tong*, 30-07-1964, p. 5.

⁹⁰ *Tong Tong*, 15-03-1959, p. 3.

⁹¹ *Tong Tong*, 30-07-1961, p. 3. Zie ook *Tong Tong*, 15-01-1965, p. 5.

⁹² Willems 2001, p. 239 en 2008, p. 394-395, 479-481.

gen verhaal. Het voert dus te ver om te stellen dat de visie van Robinson representatief is voor *alle* Indische Nederlanders. In plaats daarvan trad hij in de functie van hoofdredacteur op, in de woorden van Willems, als een 'sociale ombudsman' die bemiddelde tussen al deze verschillende visies uit de Indische gemeenschap en die Indische Nederlanders bewust wilde maken van hun 'gezamenlijke lotsbestemming': niet de etnische afkomst of milieu, maar het gedeelde verleden moest voor een Indisch stemgeluid in de postkoloniale samenleving zorgen.⁹³

Tong Tong werd niet alleen gekenmerkt door een emancipatoire toonzetting, maar pionierde tevens op het gebied van de microgeschiedschrijving.⁹⁴ Het blad vormde de culturele arena waar een Indisch stemgeluid te horen was en waar openlijk Indische cultuur beleden en Indische identiteit uitgedragen werd. Robinson voorzag de over de wereld uitgewaaierde in diaspora levende Indische Nederlanders van een cultuurhistorisch platform en werd de voorman van deze gemeenschap in Nederland en daarbuiten.⁹⁵ Wat door buitenstaanders als een nostalgisch en schaamteloos terugverlangen naar Indië beschreven werd, was in feite een eigenhandige geschiedschrijving, een vorm van 'terugschrijven' voor en door Indische Nederlanders die het startpunt vormde voor de ontwikkeling van de herinneringscultuur rond Indië zoals die in de jaren tachtig en negentig ontstond. In 1962 sprak Robinson reeds de profetische woorden: 'In Tong-Tong staat eindelijk de Indischman ten voeten uit [...] Nog tientallen jaren later zullen duizenden in allerlei wetenschappelijke bibliotheken Tong-Tong kunnen naslaan als waardevolle bron van informatie'.⁹⁶ Het was een blad voor iedereen die onder de palmen gewandeld had zo benadrukte hij:

Want al zijn wij allen eindig, ontelbare jaargangen en losse nummers van ons Indische testament in Holland: Tong Tong, zullen nog ontelbare jaren na ons leven, ook al was het bij stukje en brokje. Maar naarmate de Tijd voortschrijdt, zal het begrip groeien voor dat wonderlijke brokje openhartigheid en menselijkheid, dat bijeengeschreven werd niet door één man of door een groepje historici, maar door duizenden en nog eens duizenden Indischgasten uit alle windstreken van Indië, uit alle lagen der maatschappij, door mannen en vrouwen en burgers en soldaten.⁹⁷

Ondanks de onderlinge verschillen tussen Indische Nederlanders voorzag *Tong Tong* in een grote behoefte van de Indische gemeenschap. Het blad telde een groot aantal abonnees gedurende vele jaren. De lezers verleenden door hun abonnement bijval aan deze Indische persstem, ook al waren de afzonderlijke leden het niet altijd met elkaar of Robinson eens. Begin jaren zestig had het blad zo'n 11.000 abonnees, waarbij Willems vermoedt

⁹³ Willems 2001, p. 240-241 en 2008, p. 381-382.

⁹⁴ Microgeschiedenis als stroming in de geschiedschrijving nam pas een hoge vlucht in de jaren zeventig. Zie hierover Burke 2006, p. 43-46.

⁹⁵ Nieuwenhuis 2003, p. 19.

⁹⁶ *Tong Tong*, 28-02-1962, p. 2.

⁹⁷ *Tong Tong*, 01-11-1973, p. 3.

dat het blad indertijd door circa 77.000 mensen gelezen werd.⁹⁸ Hoewel het aantal abonnees aanvankelijk wisselde, was er begin jaren zeventig een stabiele leeskring van circa 6500 abonnees en steeg dit aantal naar zo'n 8000 abonnees in de jaren tachtig.⁹⁹ Financieel echter ging het niet altijd voor de wind. Het blad stond een aantal keer aan de rand van faillissement, maar kon altijd rekenen op een trouwe groep lezers die in tijden van financiële nood extra geld stortte. *Tong Tong* was wars van subsidie en wilde alleen voortbestaan als de lezers het blad bestaansrecht verschafften. Er werd zelfs een noodfonds opgezet. In deze zogenoemde 'poekoel teroes pot' konden abonnees extra geld storten, hetgeen zij in groten getale en genereus deden: zo waren maandelijks opbrengsten van 1200 gulden geen uitzonderingen.¹⁰⁰

Tot de jaren zeventig had *Tong Tong* het monopolie op Indische beeldvorming. Desondanks sprak het blad niet voor het grootste gedeelte van de Indische gemeenschap, maar op zijn hoogtepunt voor circa een derde tot een kwart en later ongeveer een zesde hiervan. Het merendeel van de Indische repatrianten beschouwde het blad kennelijk niet als zijn spreekbuis. Velen pasten zich aan zonder de behoefte te voelen aan een Indisch platform en gingen schijnbaar geruisloos op in de Nederlandse samenleving. In *Ons Indisch erfgoed* (2008) stelt Lizzy van Leeuwen dat 'de algehele afwezigheid van totoks als "stem" in de vroeg-postkoloniale culturele arena [opvallend is]'.¹⁰¹ Deze categorie Indische Nederlanders voelde kennelijk niet de behoefte zich in het publieke domein te profileren als Indisch. Zij waren veelal zogeheten trekkers: in Nederland geboren en getogen en voor een tijdelijk verblijf in Indië geweest. Zij beschikten bij terugkomst veelal over een familie- en werkkring in Nederland en konden zich na de repatriëring gemakkelijk invoegen in de verzuilde vaderlandse samenleving. Zij waren overigens, in zoverre zij daar behoefte aan hadden, vertegenwoordigd in *Tong Tong*. Tot in de jaren zeventig werden er geregeld brieven van 'blanke' lezers met een Indisch verleden afgedrukt waaruit hun waardering voor het blad sprak.¹⁰²

Deze brede oriëntatie van *Tong Tong* begon in de jaren zeventig langzaam maar zeker te verschuiven en het blad lijkt zich sindsdien in toenemende mate op Indo-Europeanen in plaats van op de Indische lotsgemeenschap te richten.¹⁰³ Na de dood van Robinson in 1974 werd de hoofdredactie overgenomen door zijn vrouw Lilian Ducelle (pseudoniem van Lily van Zele, 1919-2013), die in 1978 de naam van het blad veranderde in *Moesson*.¹⁰⁴ Ook het lezerspubliek begon langzamerhand te veranderen: terwijl de Eer-

⁹⁸ Willems 2001, p. 239 en 2008, p. 383. Zie ook Kuiper en Surie 1967, p. 119.

⁹⁹ Willems 2001, p. 239 en *Moesson*, 01-02-1984, p. 3.

¹⁰⁰ Van augustus 1973 tot aan de millenniumwisseling werd van de ontvangen gelden maandelijks melding gemaakt in *Tong Tong* en later *Moesson*.

¹⁰¹ Van Leeuwen 2008, p. 96.

¹⁰² Blijkens de verschillende motto's van *Tong Tong*.

¹⁰³ Zie ook Van Leeuwen 2008, p. 164.

¹⁰⁴ Van Asdonck 2004, p. 93. Na het overlijden van Robinson werd Ducelle hoofdredactrice. Zij werd aanvankelijk ondersteund door Jan Ritman en later Ralph Boekholt. Boekholt stond sinds het aprilnummer van 1985 als hoofdredacteur vermeld en Ducelle nam sindsdien de algemene reactie voor haar rekening. Zie voor een redactiegeschiedenis van het blad Van Asdonck 2004.

Lilian Ducelle (collectie Moesson).

ste generatie Indische Nederlanders vergrijsde en begon te verdwijnen, werden er nieuwe generaties volwassen. Deze nieuwe generaties die Indië en Indonesië niet uit eigen ervaring kenden, werden in de ontluikende multiculturele samenleving met allerlei identiteitskwesaties en vragen over het Indische verleden geconfronteerd – vooral als zij een kleur hadden. In de jaren zeventig vond bovendien, in de woorden van Van Leeuwen, een ‘tweede Nederlandse ontdekking van Indië’ plaats.¹⁰⁵ Het ging om een symbolische ontdekking waarbij Indië en de nasleep van het koloniale verleden in de publieke belangstelling kwamen te staan. *Tong Tong/Moesson* verloor dus het monopolie op Indische beeldvorming, omdat ‘blanke’ Indische Nederlanders en buitenstaanders zich met het

Indische verleden en de Indische cultuurproductie begonnen te bemoeien.

In 1971 had Robinson nog felle kritiek geuit op het gebrek aan belangstelling voor en initiatieven rond het Indische verleden en de Indische Nederlanders:

In gesprekken in Indische kringen hoor ik nogal eens de klacht dat buiten de Tong Tong kring elke Indische activiteit sterft. Dat er geen Indische boeken verschijnen; dat er in bladen geen Indische artikelen worden gepubliceerd, dat over het geheel op elk publiciteitsgebied Indische belangstelling ontbreekt. Dat de Indische groep buiten Tong Tong gewoonweg niet bestaat! Of zoals een ex-planter onlangs nog gromde: ‘alleen als ze vreten, weten ze wat Indisch is!’ En als men er wat langer over nadenkt: het is gewoon wáár ook!¹⁰⁶

Inmiddels begon hierin verandering te komen. In 1969 bracht de VARA de zogenoemde Indische doofpotaffaire over oorlogsmisdaden ten tijde van de ‘politieke acties’ onder de aandacht van het Nederlandse publiek en in het jaar daarop zond diezelfde omroep het *Indisch ABC* (een documentaire serie over het leven in voormalig Nederlands-Indië) uit.¹⁰⁷ Ook werden *De Stille Kracht* van Louis Couperus in 1974 en *Max Havelaar* van Multatuli in 1976 verfilmd.¹⁰⁸ De voormalige kolonie was niet langer een taboeonderwerp,

¹⁰⁵ Van Leeuwen 2008, p. 101.

¹⁰⁶ Robinson in *Tong Tong*, 15-08-1971, p. 5.

¹⁰⁷ Van Leeuwen 2008, p. 101-102. Zie voor een analyse van reacties op televisie-uitzendingen over oorlogsmisdaden tijdens de ‘politieke acties’ Stam en Manschot 1972.

¹⁰⁸ Van Leeuwen 2008, p. 104-106.

maar Indië, het Indische verleden en Indische cultuuruitingen kwamen juist in toenemende mate in de publieke belangstelling te staan.

In de jaren zeventig begon zich een herinneringscultuur rond Indië te ontwikkelen waarbij 'de' Indische identiteit en cultuur in het publieke domein gevormd en geframed moesten worden. In het publieke debat rondom Indische Nederlanders speelden dan ook veel discussies zich af rond het Indisch-schap: wie mag zich Indisch zich noemen, wie mag een Indisch verleden claimen en wie mag deelnemen aan de Indische cultuurproductie? Dit liep uit op felle discussies, omdat de Indische gemeenschap in de tropen een enorm gedifferentieerde groep was geweest waarin als gezegd allerlei vormen van ras- en klassenbewustzijn meespeelden die ook na de oorlog niet zo maar verdwenen waren. Hieraan viel een groot aantal Indische controverses en polemieken toe te schrijven, die met name in de jaren tachtig en negentig de kop opstaken. *Tong Tongen Moesson* hadden lange tijd een stevig stempel kunnen drukken op de Indische cultuur- en identiteitsvorming in Nederland, 'blanke' Indische Nederlanders echter begonnen in de jaren zeventig in toenemende mate aanspraak te maken op het Indische verleden en de Indische cultuurproductie.¹⁰⁹

Moesson werd in deze periode steeds bewuster en actueler.¹¹⁰ Opvallend is dat het tijdschrift onder redactie van Ducelle en rechterhand Ralph Boekholt zich vaak verzette tegen Indische beeldvorming buiten de eigen kring. Enerzijds getuigde dat van *agency* (een belangrijk teken van bewustwording en emancipatie) in de gelederen van *Moesson*, anderzijds werd andere groepen die aanspraak maakten op de Indische geschiedenis en cultuur *agency* ontzegd. Vooral 'blanke' Indische Nederlanders moesten het ontgelden. Zo kreeg Wietke van Dort ervan langs om haar rol van Tante Lien uit de *Late Late Lien Show*, een amusementsprogramma voor en door Indische Nederlanders dat door de VARA tussen januari 1979 en februari 1981 uitgezonden werd. Ducelle had geen goed woord over voor de show: 'Dat de Nederlandse pers unaniem enthousiast was over de shows is het beste bewijs dat ze slecht waren. Waarom zou de opinie van de Nederlandse recensenten die zonder uitzondering geen snars van Indonesië afweten, [maatgevend zijn]'.¹¹¹ Ook Boekholt veroordeelde het programma scherp. Volgens hem toonde Tante Lien Indo-Europeanen:

als een afdeling 'tropische koloniale gevallen' van het Socialistisch Zwakzinnigen Instituut. En deze gevallen houden zich bezig met eten, zingen en het brabbelen van hun eigen 'taaltje'. Kortom een ongevaarlijke groep waar niemand zich ongerust over hoeft te maken, integendeel, je kunt er best om lachen.¹¹²

Er kwamen gemengde reacties van de lezers van *Moesson* binnen: sommigen vonden de show vermakelijk, anderen vonden Tante Lien een 'beschamende persiflage' en voelden

109 Van Leeuwen 2008, p. 109.

110 Van Asdonck 2004, p. 94.

111 *Moesson*, 01-04-1979, p. 12.

112 *Moesson*, 15-11-1979, p. 20.

zich als Indische Nederlanders tekort gedaan.¹¹³ Het blad was evenmin te spreken geweest over het *Indisch ABC* en de verfilming van *De stille kracht*.¹¹⁴ Boekholt had tevergeefs om zendtijd bij de publieke omroep voor een Indisch programma gelobbyd, maar Hilversum vond dat de grootste immigrantengroep van Nederland geen eigen programma nodig had, omdat zij al zo goed geïntegreerd was. *Moesson* vond daarentegen dat het Indische perspectief onvoldoende belicht werd en er alleen maar ‘materiaal, hap-klaar gemaakt voor de autochtone Nederlander’ op de radio en televisie gebracht werd.¹¹⁵

Daarnaast zette *Moesson* zich af tegen publicisten die steeds meer aandacht voor het Indische verleden, Indische Nederlanders en Indonesië kregen. Zo moest Rudy Kousbroek het ontgelden. Hij was een ‘blanke’ Indische Nederlander die voor *NRC Handelsblad* en *Vrij Nederland* schreef. Hij noemde zichzelf een grote bewonderaar van het literaire werk van Robinson, maar hekelde diens geesteskind *Tong Tong*: hij vond lezersbijdragen waarin met een nostalgische pen het Indische leven verheerlijkt werd, een wit-wasserij van het koloniaal verleden; daarnaast getuigde de manier waarop over Japaners geschreven werd volgens hem van een ‘blinde en gedisproportioneerde haat [die] in feite een vorm van racisme [was]’.¹¹⁶ Die bijdragen mochten dan weliswaar door anderen geschreven zijn, Robinson verschaftte het platform voor dergelijke beeldvorming. Ducelle betichtte Kousbroek van hypocrisie: ‘hoe kunt u Tjalie zo ophemelen en tegelijk datgene wat hem het liefste was, een trap geven?’ vroeg zij zich in een interview in *NRC Handelsblad* retorisch af.¹¹⁷

Een jaar later voerde Kousbroek een felle polemiek met Siem Boon, de kleindochter van Robinson over het oordeel van Robinson over *Oeroeg*. Robinson had de debuutnovelle van Hella S. Haasse uit 1948 ‘fout’ en ‘vals’ genoemd.¹¹⁸ Bij de opening van een overzichtstentoonstelling over het leven en werk van Haasse in het Letterkundig Museum in 1993 noemde Kousbroek de visie van de novelle op het lot dat de Indische Nederlanders in Indië na de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring te wachten stond, juist ‘profetisch’: voor Nederlanders zou in het nieuwe Indonesië geen plaats meer zijn.¹¹⁹ Hierop volgde in de *Pasarkrant* een herdruk van de gewraakte recensie die voorzien was van een polemisch geformuleerde inleiding van Boon waarin zij onder meer stelde dat Kousbroek ‘het cliché van de arrogante totok’ bekrachtigde, ‘die niet weten wil hoe beperkt zijn

¹¹³ Zie reacties in onder meer *Moesson*, 01-04-1979, p. 12-13. Wat overigens niet wegneemt, dat er ongetwijfeld een grote groep Indische Nederlanders met plezier naar de *Late Late Lien Show* keek, maar niet via *Moesson* van zich liet horen.

¹¹⁴ Zie over het *Indisch ABC* onder meer *Tong Tong*, 15-04-1970, p. 23, 01-05-1970, p. 5 en 15-07-1970, p. 5 en over de verfilming van *De stille kracht* onder andere *Tong Tong*, 15-01-1975, p. 16-17, 15-04-1974, p. 9 en 15-05-1974, p. 8.

¹¹⁵ *Moesson*, 01-05-1981, p. 4. Zie ook Van Leeuwen 2008, p. 137.

¹¹⁶ Kousbroek 1995, p. 120-121.

¹¹⁷ *NRC Handelsblad*, 28-03-1992.

¹¹⁸ Robinson, ‘Nogmaals Oeroeg’, oorspronkelijk gepubliceerd in het tijdschrift *Oriëntatie*, juni 1948. Herdrukt in de *Pasarkrant*, november 1993. Ook online verschenen. Zie <http://siemboon.wordpress.com/indisch/indo-totok/nogmaals-oeroeg/>, geraadpleegd op 25-02-2014.

¹¹⁹ Van Leeuwen 2008, p. 195.

kennis is, zelfs als het hem met argumenten wordt voorgehouden'.¹²⁰ De discussie werd voortgezet op een symposium dat aan Robinson gewijd was in juni 1994, waar Kousbroek grootvader Robinson van culturele territoriumdrift en kleindochter Boon van cultureel racisme betichtte.¹²¹

Het is opvallend dat in de publieke beeldvorming twee gescheiden kanalen van beeldvorming lijken te ontstaan waarbij 'blanke' en 'gekleurde' Indische Nederlanders ieder een eigen publieke arena claimden: de totoks (waartoe nu gemakshalve alle 'blanke' Indische Nederlanders gerekend werden, ook zij die in Indië geboren waren zoals Kousbroek) manifesteerden zich vooral in de Nederlandse media; Indo-Europeanen overwegend in de kring rond *Tong Tongen Moesson*. In het publieke debat lijkt de Indische gemeenschap opnieuw in Indo-Europeanen en 'blanke' Europeanen verdeeld te raken, waarbij nu het Indische en niet het Hollandse als maatstaf werd genomen. Hierdoor leek het alsof totoks buiten de groep Indische Nederlanders kwamen te staan en hun de aanspraak op een gemeenschappelijke Indische geschiedenis ontzegd werd. Kousbroek merkte in zijn polemiek met Boon bijvoorbeeld wrevelig op dat:

de bespottelijke toestand [ontstaan is] dat mensen die zelf nooit in Indië zijn geboren [zoals Boon], met een beroep op een slachtofferschap dat zij nooit hebben gekend, zich het recht aanmatigen om anderen die daar wel zijn geboren en opgegroeid uit te maken voor totok.¹²²

Het ging hier dus niet alleen om een etnisch, maar tevens om een generatieconflict over wie zich wel en niet Indisch mocht noemen.

Hoewel 'Indische Nederlanders' ten tijde van de repatriëring dus een brede groep uit Indië afkomstige Nederlanders had aangeduid, bleef 'ras' als sociale categorie een rol spelen in de beeldvorming rond en identiteitsvorming van deze groep. In de jaren tachtig en negentig ging het begrip steeds vaker weer in haar oorspronkelijke betekenis, als synoniem voor Indo-Europeanen, circuleren. Het werd dus opnieuw een benaming waarin een bepaalde etnische verwijzing besloten lag en waarbij aan etniciteit een bepaalde mate van authenticiteit en autoriteit verbonden werd.¹²³ Dit hernieuwde sociale onderscheid tussen 'etnische' (Indo-Europeanen) en 'autochtone' (totoks) Nederlanders met wortels in het voormalige Indië werd tevens de inzet van het debat rondom de opkomst van de herinneringscultuur rond Indië en de Indische cultuurproductie in postkoloniaal Nederland: wie was Indisch en wie niet; en waaruit bestond 'de' Indische identiteit

¹²⁰ Oorspronkelijk gepubliceerd in de *Pasarkrant*, november 1993. Ook online verschenen. Zie <http://siem-boon.nl/indisch/indo-totok/geworteld-in-indie/>, geraadpleegd op 25-02-2014.

¹²¹ Kousbroek 1994, p. 74 e.v. De neerslag van dit symposium is te vinden in *Tjalie Robinson. De stem van Indisch Nederland* (1994). Zie Paasman 1994. Zie ook Van Leeuwen 2008, p. 194-199.

¹²² Kousbroek 1994, p. 78. Zie hierover ook "De Indische ballingschap" in Kousbroek 1995, p. 144 e.v.

¹²³ Willems 2001, p. 139. De term 'Indische Nederlander' stamt uit de koloniale politiek en werd in de jaren dertig gepopulariseerd door de Indische tak van de NSB om te benadrukken dat 'blanken' en Indo-Europeanen 'loten van dezelfde stam' en beiden westers georiënteerd waren. Zie Meijer 2004, p. 147-149.

en 'het' Indische cultureel erfgoed?¹²⁴ Het debat rond Indische identiteit- en cultuurproductie was in feite een dispuut over *agency* en kreeg gestalte in een moeizaam onderhandelingsproces tussen actoren met een verschillende achtergrond die allen een Indisch verleden claimden. Deze discussie hing nauw samen met een andere ontwikkeling in de beeldvorming rond Indische Nederlanders, namelijk die van assimilatie naar emancipatie.

Van assimilatie naar emancipatie

'Barbarus hic ego sum, quia non intelligor ulli!'

Wij doen een kleine stap terug in de tijd. Indische Nederlanders mochten dan wel tot de *imagined community* van Nederland behoren, eenmaal gerepatrieerd werden zij met totaal verschillende sociale en culturele omstandigheden geconfronteerd. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog was assimileren het devies van de overheid. Hoewel dit in theorie betekende dat Nederlanders en Indische Nederlanders zich *aan elkaar* moesten aanpassen, hield dit in de praktijk in dat de Indische Nederlanders zich eenzijdig naar de 'autochtone' bevolking moesten schikken.¹²⁵ Het assimilatiebeleid reikte tot ver achter de voordeur, waarbij Hollandse normen, waarden en omgangsvormen als absoluut en maatgevend beschouwd werden. Maatschappelijk werkers bemoeiden zich tot in de kleinste details met de assimilatie van Indische Nederlanders: het middagslaapje moest het bijvoorbeeld ontgelden, evenals het Indische eten en de manier waarop Indische huisvrouwen de Hollandse aardappels schilden (naar je toe of van je af).¹²⁶ Deze assimilatiedwang is door Van Leeuwen ook wel de 'culturele dekolonisatie van het Indische familieleven in Nederland' genoemd.¹²⁷

Robinson schreef uit cultureel zelfbehoud.¹²⁸ De Indische achtergrond mocht zijns inziens niet verloochend worden en een eigen blad was het geëigende middel om zich als Indische groep te profileren. Het gemeenschappelijke Indische verleden zou de gemene deler vormen op basis waarvan solidariteit en broederschap onder Indische Nederlanders tot stand moesten komen.¹²⁹ Hiertoe was de ontwikkeling van een historisch bewustzijn onder de Indische gemeenschap van cruciaal belang. *Tong Tong* had dus als gezegd een tweeledige doelstelling: het wilde Indische Nederlanders verenigen en bewustmaken van de waarde van het Indische verleden om op die manier de Indische geschiede-

¹²⁴ De vraagstukken rondom en uitwerking van Indische identiteit en cultuur in postkoloniaal Nederland staan centraal in *Ons Indisch erfgoed* (2008) van Lizzy van Leeuwen.

¹²⁵ Willems 2001, p. 122.

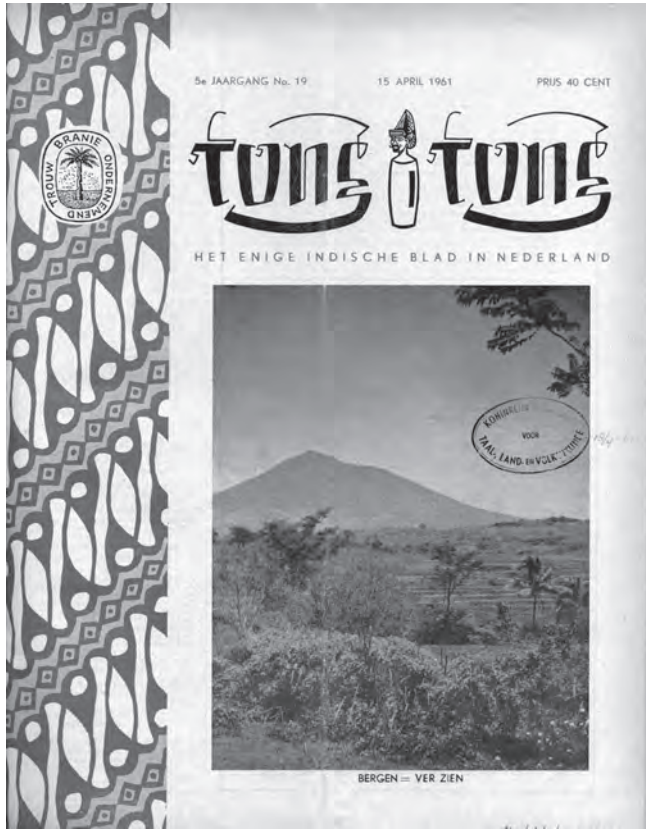
¹²⁶ Willems 2001, p. 122-124. Talloze herinneringen omtrent deze zogenoemde afgedwongen assimilatie zijn in de jaren negentig opgetekend door Siem Boon en Eva van Geleuken in *Ik wilde eigenlijk niet gaan* (1993).

¹²⁷ Van Leeuwen 2008, p. 120.

¹²⁸ Willems 2001, p. 234, 238.

¹²⁹ Willems 2008, p. 374-375.

Een cover van *Tong Tong* (collectie Moesson).

nis, cultuur en identiteit voor uitsterven te behoeden. Hiermee roeide het blad regelrecht tegen de stroom aan journalistieke beeldvorming over Indische Nederlanders in. In de jaren vijftig en zestig was er nauwelijks aandacht voor het Indische verleden en de daaruit voortvloeiende cultuuruitingen waardoor 'de' Indische cultuur als populair genre niet kon bestaan.¹³⁰

Robinson predikte *avant la lettre* multiculturele vormen van cultuur en identiteit. Hij stond voor integratie in de Nederlandse maatschappij, maar met behoud van de Indische identiteit. Hij had een emancipatoir programma en trok onvermoeibaar ten strijde tegen de etnocentrische denkwijze van de Nederlandse overheid en samenleving. Zo schreef hij al in 1961 over Indische Nederlanders: 'Wij leven als Ovidius in Tomi: "Barbarus hic ego sum, quia non intelligit [sic] ulli!", barbaar omdat niemand ons begrijpt'.¹³¹ Hij wees niet-aflattend op de meerwaarde van het Indische verleden en de Indische Nederlander: 'tegenover de Indischman [is] altijd veel gekankerd en gekleineerd [...], terwijl geen volksgroep zóveel gedaan heeft voor de groei en welvaart van Nederland als dat handjevol "koloniale" in de

¹³⁰ Van Leeuwen 2008, p. 97 en Willems 2008, p. 379.

¹³¹ *Tong Tong*, 30-08-1961, p. 3. Letterlijke vertaling: 'Ik ben hier een vreemdeling omdat ik door niemand begrepen word'.

Oost'.¹³² Nederland had dus haar bevoorrechte positie in de wereld aan de Indische gemeenschap te danken en daar mochten Indische Nederlanders trots op zijn: 'Wat politici ook af te kammen hebben op de Indische groep, hun staat van dienst is een lange en eervolle'.¹³³

Daarnaast stelde het blad het zelfbeeld van Nederland als tolerante natie waarin niet gediscrimineerd werd, ter discussie:

Wij willen echter even aanstippen dat ondanks het op hoge toon afgewezen bestaan van discriminatie in de Nederlandse maatschappij (ook Indischgasten zijn hierin vaak 'plus royaliste que le roi'), télkens weer bewijzen van het tegendeel worden gesignaleerd. Wij verwerpen dat elke Nederlander discriminatief denkt; wij weten dat velen het doen, al ontkennen ze het vaak zelf. We realiseren ons ook dat geen enkele maatschappij vrij is van discriminatie. Waarom zou Holland dus een super-natie zijn op dit gebied? Reëel blijven. Niet schelden, maar ook niet struisvogelblind zijn.¹³⁴

Robinson meende dat veel Nederlanders ten onrechte geloofden 'in een sprookje dat heet: "Wij Hollanders discrimineren niet". Dat is een aperte onjuistheid en een gevaarlijke blindheid'.¹³⁵ Hij vroeg aandacht voor deze kwestie: als discriminatie niet benoemd werd, kon er tenslotte ook niets aan gedaan worden. Hierbij hekelde hij overigens niet alleen 'autochtone' Nederlanders maar ook Indische Nederlanders die het bestaan van discriminatie ontkenden of die zich onderling of over andere minderheidsgroepen discriminatoir uitlieten.

Marginalisatie en discriminatie kwamen volgens Robinson voort uit een gebrek aan kennis tussen verschillende groepen Nederlanders. Hij toonde zich geïnformeerd op het gebied van de nieuwste wetenschappelijke publicaties over 'ras' en 'rasvermenging' waarnaar hij geregeld in *Tong Tong* verwees. Hij deconstrueerde het westerse raszuiverheidsideaal op grond waarvan de mesties een minderwaardige positie toebedeeld kreeg, en legde de fictie van de geracialiseerde categorieën 'vol-' en 'halfbloeden' voor zijn lezers bloot:

alle zeurpieten over volbloedjes, halfbloedjes en raszuiverheid denken niet verder dan boer Knoop, die zijn Barnevelders en trekhonden zuiver wil houden... tot hij een kans ziet om door kruising van zijn edele dieren meer eieren of groter trekkracht te fokken en dan maakt hij weer 'nieuwe volbloedjes'. Hoe jammer dat blijkbaar nog steeds opinievorming van een lagere orde de Indischman en Indo in zijn groei belemmeren [sic] en dat gebrek aan *essentiële* kennis van communicatie van volkeren en rassen een schrikbarende verwardheid heeft veroorzaakt in de wereld, waardoor nutteloze discriminaties ontstaan.¹³⁶

¹³² *Tong Tong*, 15-02-1963, p. 2.

¹³³ *Tong Tong*, 15-04-1970, p. 10.

¹³⁴ *Tong Tong*, 28-02-1962, p. 3.

¹³⁵ *Tong Tong*, 15-06-1964, p. 22.

¹³⁶ *Tong Tong*, 15-06-1964, p. 22, cursief in origineel.

Door dit zuiverheidsdenken was zijns inziens een grote spraakverwarring ontstaan waarbij culturele verschillen ten onrechte als culturele achterstanden opgevat (en aan geracialeerde factoren toegeschreven) werden, waaruit vervolgens allerlei vormen van racisme voortkwamen. Robinson verwierp expliciet het raszuiverheidsideaal en zag etnische verscheidenheid juist als iets positiefs waarvan een volk kon profiteren. Hij beschouwde de Indische Nederlander dan ook als een verrijking in plaats van bezoedeling van het Nederlandse 'ras'. In dit verband sprak hij veelzeggend over de 'Derde Man' die voor hem uitdrukking gaf aan een proces van culturele vermenging en aan hybride vormen van identiteit. Deze *Third Man* kan beschouwd worden als een opvallende voorloper van wat in de postkoloniale literatuurwetenschap ook wel *third space* genoemd wordt: de discursieve ruimte waarin verschillende culturele discoursen samenkomen en waaruit synergetische cultuurvormen kunnen ontstaan.¹³⁷ In 1961 propageerde Robinson reeds hybride of transculturele vormen van cultuur en identiteit:

Ah, die Derde Man, die in ons allemaal aanwezig is *en geen gestalte of vaste omlijning heeft!* De onmeetbare factor 'pi' in het vierkante Holland, hoe kan je leven? Hoe kan je zelfs maar geformuleerd worden in begrijpbare termen? [...] Al die eigenschappen van Third Man in ons, die ons telkens weer 'verraden', zij zijn hier barbaarsheden. Ah, die 'Indonesische manieren in het Hollands fatsoen!' Maar wat erger is: ons onvermogen om allemaal samen te komen en samen te werken aan het geven van gestalte aan deze figuur in ons.¹³⁸

Die Derde Man was volgens Robinson in iedere Indischman aanwezig – 'zelfs bij totoks' – en *Tong Tong* was de plaats waar die Indische figuur gestalte kon krijgen. Daarnaast weigerde hij de *Third Man* te beschouwen als een zogenoemde *marginal man*, een tragische figuur die leefde in de marge van twee verschillende culturen waartussen hij innerlijk verdeeld geraakt was en als gevolg hiervan ten onder ging: die Derde Man was geen tragische, maar juist een emancipatoire figuur die een synergie van meerdere culturen vormde.¹³⁹ De schildpad, een 'uniek dier' dat 'vlees noch vis' was en moeiteloos de hele wereld overzwom, symboliseerde voor Robinson deze figuur.¹⁴⁰

Tevens keerde hij de negatieve notie van 'rasvermenging' en beeldvorming rond atavisme om. In plaats van enkel de slechte eigenschappen van zijn voorouders geërfd te hebben, belichaamde de mesties volgens hem het beste uit twee werelden: 'in mij [leven] de deugden van beide generaties in een nieuwe en nimmer gehoorde harmonie'.¹⁴¹

¹³⁷ In zijn essay "The commitment to theory" formuleert Bhabha *third space* als volgt: 'It is that Third Space, though unrepresentable in itself, which constitutes the discursive conditions of enunciation that ensure that the meaning and symbols of culture have no primordial unity or fixity; that even the same signs can be appropriated, translated, rehistoricized, and read anew' (Bhabha 1994, p. 55).

¹³⁸ *Tong Tong*, 30-08-1961, p. 3, cursief in origineel.

¹³⁹ De *marginal man thesis* was destijds een populair sociologisch begrip. Zie hierover Furedi 2001 en Willems 2001, p. 243.

¹⁴⁰ *Tong Tong*, 01-06-1970, p. 12.

¹⁴¹ *Tong Tong*, 15-06-1961, p. 2.

Hij weigerde partij te kiezen voor het Hollandse of Indonesische in hem en zag Indisch bij uitstek als een ondeelbare mengvorm:

Toen ik heel jong was dacht ik ook dat 'nu eens de Europeaan, dan weer de Aziaat' in me was, die zus of zo handelde. Maar een 'mestizo' is heus geen zak met bruine en witte knikkers. Pik er een knikker uit: bruin - Aziaat: wit - Europeaan, bruin - Aziaat... te gek om los te lopen! Wie zegt: Tjalie is Indo en denkt Indisch, merkt opeens, dat ik geen fouten maak, mij niet vergis, niets links of rechts 'uithang'. Dan ben ik zuiver en puur mezelf. [...] Het is deze Indo, deze Indische *dominant*, die dwars door vele generaties assimilatie zal blijven voortbestaan. Er zijn in mijn hele lezerskring misschien maar een handvol Indo's en Totoks die dat weten (ja, Totoks ook!), maar een handvol is genoeg.¹⁴²

Hiermee verlegde hij dus het accent van 'rasvermenging' naar culturele vermenging. Hoewel hij nadrukkelijk schreef voor *alle* Indische Nederlanders – die volgens hem *allemaal* mestiezen waren – bleek deze term in zijn vocabulaire een lastig, instabiel begrip waarmee hij geregeld impliciet Indo-Europeanen bedoelde. In zijn opvattingen rond mestiezen klinken postkoloniale geluiden over *thirdspace*, *hybridity* en *resistance* door. De Indische Nederlander is nog altijd *almost the same but not quite/white*. Dat is echter niet langer een label dat hij tegen wil en dank opgeplakt krijgt, maar een culturele positie die hij inmiddels bewust verkiest om zich zo te ontworstelen aan het dwingende assimilatedictum.¹⁴³ Hierbij functioneren *mimicry* en *hybridity* als emancipatoire strategieën om de westerse ideologieën te deconstrueren. Volgens Robinson moest de Indischman zich dan ook niet laten marginaliseren, maar belichaamde hij juist de kosmopolitische mens van de toekomst:

Dat komt omdat wij nog steeds leven onder de denigrerende onderbrenging van de Indischman (Indo en TOTOK) onder de zogeheten 'marginale groep', een beperkte en domme beoordeling, die vindt dat de Indischman in een smalle marge thuishoort. Omdat hij eigenlijk 'een stukkie Nederlander plus een stukkie Indonesiër' is en meer niet. Pas wie kennis neemt van het enorme expansieterrein van het mestizo-denken in Zuid- en midden Amerika [sic], weet dat de intelligente Indischman zich eigenlijk beweegt op het UNIVERSALISTISCH denkerrein. Daarbij vaak denkrichtingen bewandelt die verrassend nieuw en veelbelovend zijn. EN ONGEKEND!¹⁴⁴

Er is daarom 'geen enkele geldige reden om zich als Indo door welke volksgroep dan ook "weg te laten klaverjassen" en zich voor het Indo-schap te generen' aldus Robinson, want er zijn inmiddels 'genoeg ethnologen en biologen die ervan overtuigd zijn dat de "injectie met Indisch bloed" een ZEGEN is voor het Nederlandse volk'.¹⁴⁵ Deze expliciete omke-

¹⁴² *Tong Tong*, 31-12-1966, p. 23, cursief in origineel. Zie Robinson over de Indische Nederlander opgedrongen marginaliteit die hij verwerpt in *Tong Tong*, 01-06-1970, p. 12 en 15-06-1971, p. 10.

¹⁴³ Zie hoofdstuk 2. Vergelijk Dewulf 2011.

¹⁴⁴ *Tong Tong*, 15-05-1972, p. 5.

¹⁴⁵ *Tong Tong*, 15-04-1970, p. 10, cursief in origineel.

ring van de negatieve notie van 'rasvermenging', tezamen met de deconstructie van het raszuiverheidsideaal en positieve waardering van het mestizoschap, is een belangrijk teken van emancipatie. Robinson was dan ook trots op zijn afkomst en verkoos van meet af aan 'Indo' (voorheen een scheldwoord) als geuzennaam: 'Indo. Ook al is deze naam bitter op mijn tong, zij is zoet in mijn hart. De zoetste'.¹⁴⁶ Deze geuzennaam, die wat Robinson betrof iedereen die trots was op zijn Indische verleden mocht gebruiken, bleef jarenlang omstreden, maar ging in de jaren tachtig en negentig gelden als positieve vorm van identificatie onder Indische Nederlanders (uit met name naoorlogse generaties).¹⁴⁷

Hoewel Robinson aanvankelijk een roepende in de woestijn leek, begon het tij tegen de jaren zeventig langzaam maar zeker te keren. *Tong Tong* ontving door de jaren heen vele brieven van lezers die zich vertwijfeld afvroegen of het niet beter was te assimileren in plaats van een Indische identiteit te cultiveren. Robinson kreeg op zijn anti-assimilatiestandpunt jarenlang reacties als 'anti-Nederlands' en 'koloniaal' en de pro-assimilatiegeluiden van lezers bleven aanhouden tot in 1965.¹⁴⁸ In 1970 wijdde *Tong Tong* aan het assimilatie-debat een artikel dat op lezersbrieven gebaseerd was. Opmerkelijk was dat er geen enkele brief binnenkwam die assimilatie openlijk verdedigde, hetgeen volgens de redactie 'een verbijsterend verschil' was met voorheen. Deze kentering in het assimilatie-debat was dus kennelijk een recent verschijnsel. Lezers schreven nu: 'Blijf zoals je bent, assimileer dan maar niet, want echt zoals jij bent en velen met jou, zo ben je goed' en 'Als assimileren betekent: opgaan in de andere samenleving en je eigen identiteit verliezen, dan ... nooit! Maar als het betekent: van beide culturen het goede bewaren en proberen daar een acceptabel geheel van te maken, dan... ben ik druk doende'.¹⁴⁹ Dit zijn aanzwellende emancipatoire geluiden van lezers die in de decennia daarna zouden doorzetten.

Desondanks raakte Robinson aan het einde van zijn leven pessimistisch gestemd over zijn missie en begon hij zich af te vragen – nu de Indische gemeenschap als volledig geassimileerd en geïntegreerd gold en niet langer als een aparte bevolkingsgroep gezien werd¹⁵⁰ – of er van een zelfbewuste Indo met een eigen Indische identiteit in de toekomst wel sprake kon zijn. Hij vreesde dat Nederland nog altijd niet openstond voor het Indische cultuur- en gedachtegoed.¹⁵¹ Ook vond hij dat vele Indische Nederlanders te gemakkelijk hadden gekozen voor assimilatie als weg van de minste weerstand:

Bekijken we de plaats van Tong Tong in breder verband, dan zien we dat – welke echte of vermeende fouten en tekorten men ons ook aanwrijft – daarnaast geen enkele andere onderneming van Indischgasten (althans met zo'n grote kring van meer dan zes duizend actieve verbondenen) zoveel daadkracht ontwikkeld heeft als Tong Tong. Maar dat ook de ontelbaar velen die zich 'opgelost hebben in het Nederlandschap' in dit nieuwe bestaan

¹⁴⁶ *Tong Tong*, 15-06-1961, p. 2. Zie hierover ook Willems 2001, p. 248.

¹⁴⁷ Zie hierover bijvoorbeeld *Moesson*, 15-01-1992, p. 14. Zie ook Willems 2001, p. 240.

¹⁴⁸ *Tong Tong*, 01-04-1970, p. 6.

¹⁴⁹ *Tong Tong*, 01-04-1970, p. 6-8.

¹⁵⁰ Willems 2008, p. 484.

¹⁵¹ Willems 2008, p. 492.

geen karakteristieke sociale inbreng in de Nederlandse maatschappij hebben gedaan. Het zich verlost hebben van Indische identiteit en herkomst heeft dus *geen* creatieve hergeboorte met zich meegebracht. Men is zelfs ‘meer verdwenen dan ooit’.¹⁵²

Paradoxaal genoeg schreef Robinson deze woorden aan de vooravond van de multiculturele samenleving waarin het etnisch anders-zijn populair werd, en Indië, Indische cultuur en identiteit(en) volop in de publieke belangstelling kwamen te staan. Robinson zou niet lang genoeg leven om te kunnen oogsten wat hij gezaaid had, want hij overleed op 22 april 1974 in de leeftijd van drieënzestig jaar.¹⁵³ Dat betekende overigens niet – nu de Indische gemeenschap haar leidsman kwijt was – dat hiermee de strijd om Indische cultuur en identiteit verloren was. Integendeel, zij zou in de jaren en decennia daarna opleven en feller gevoerd worden dan ooit tevoren.

De strijd om het Indisch erfgoed

In de jaren zeventig, toen, in de woorden van Gerard Termorshuizen, ‘het trauma [van het verlies van Indië], althans ten dele, was verwerkt en een jongere generatie wilde weten wat er was gebeurd’, begon het sociale klimaat ten aanzien van Indië en de nasleep van het koloniale verleden langzaam maar zeker te veranderen.¹⁵⁴ De betrekkingen tussen Nederland en Indonesië begonnen bovendien te verbeteren: Soekarno was inmiddels van het politieke toneel in Indonesië verdwenen en koningin Juliana had het land een staatsbezoek gebracht in 1971. Daarnaast werd Indonesië een geliefde vakantiebestemming onder (Indische) Nederlanders. Door deze ontwikkelingen werd het Indische verleden langzaam maar zeker bespreekbaar en was Indië niet langer een taboeonderwerp. In de jaren tachtig en negentig was er zelfs sprake van een Indische hoogconjunctuur waarbij de Indische geschiedenis, cultuur en identiteit volop in de publieke belangstelling kwamen te staan.¹⁵⁵ In de beeldvorming rond Indische Nederlanders vallen in deze periode twee trends waar te nemen: de toenemende publieke aandacht voor het Indische oorlogsleed van de Eerste generatie; en de herijking van het begrip ‘Indisch’ door naoorlogse generaties en incorporatie van de Indische cultuur in de Nederlandse collectieve identiteit waardoor het Indische culturele erfgoed langzaam maar zeker nationaal gemeengoed werd.

De erkenning van Indisch oorlogsleed

In de eerste trend worden Indo-Europeanen opgenomen in de brede categorie Indische oorlogsslachtoffers waarbij het gemeenschappelijke lijden de gemene deler vormde en zij gezamenlijk strenden voor de publieke erkenning en compensatie van oorlogsleed. Aan-

¹⁵² Tong Tong, 15-07-1973, p. 3, cursief in origineel.

¹⁵³ Willems 2001, p. 250-251 en 2008, p. 516.

¹⁵⁴ Termorshuizen 1998, p. 717.

¹⁵⁵ Van Leeuwen 2008, p. 158.

vankelijk lijkt de belangstelling voor het Indische oorlogsverleden af te nemen om vervolgens in de jaren tachtig en negentig weer aan te trekken.¹⁵⁶ Zo staakten Indische belangenorganisaties midden jaren zestig (grotendeels) hun activiteiten.¹⁵⁷ Er leek na de praktische afwikkeling van de dekolonisatie van Indonesië weinig belangstelling voor Indië, zowel van het Nederlandse publiek en overheid als uit Indische kringen zelf – ook *Tong Tong* worstelde in die tijd met een sterk teruglopend abonneebestand en stond als gezegd een aantal keren aan de rand van een faillissement. In de jaren zeventig echter zwol de maatschappelijke belangstelling voor het Indische verleden aan en schoten Indische belangenorganisaties als paddenstoelen uit de grond. In dit verband staat de Indische casus niet op zichzelf, maar is deze onderdeel van een internationale ontwikkeling die samenhang met het wegebben van de Koude Oorlog en een oplevende belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog waarin zich een groeiende interesse voor oorlogsslachtoffers aftekende.¹⁵⁸

Vanaf de jaren zeventig wonnen verhalen over oorlogsleed aan populariteit. Er was internationaal sprake van een toenemende belangstelling voor oorlogsgetroffenen. In 1978 werd de succesvolle Amerikaanse televisieserie *Holocaust* uitgezonden en in 1985 maakte Claude Lanzmann zijn beroemde *magnum opus Shoah*, een negen uur durende documentaire die bestond uit interviews met overlevenden van de Holocaust. Ook verhalen over de Tweede Wereldoorlog in Zuidoost-Azië konden intussen op toenemende belangstelling rekenen. In 1979 verscheen bijvoorbeeld *Een beetje oorlog*, de oorlogsmemoires van Rob Nieuwenhuys over zijn krijgsgevangenschap in Indië en in 1981 werd *Bezonken Rood* gepubliceerd, een autobiografische roman van Jeroen Brouwers over zijn jeugd in een Japans interneringskamp die zorgde voor maandenlange felle discussies in de Nederlandse media.¹⁵⁹ In 1984 verscheen *Empire of the sun* van J.G. Ballard, eveneens een autobiografisch verhaal over de internering van een jonge jongen door de Japanners in Shanghai. Deze roman werd een bestseller, won verschillende prijzen en werd drie jaar later door Steven Spielberg tot kaskraker verfilmd. Ook zag een lange stroom documentaires over de Japanse bezetting en Indonesische onafhankelijkheidsstrijd het levenslicht.¹⁶⁰

In deze periode ontstond een maatschappelijk klimaat waarin de gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog bespreekbaar werden: hierdoor kon zich een cultuur van collectief lijden rond oorlogsslachtoffers ontwikkelen en kwam er rond Indië een nationale herinnerings- en herdenkingscultuur tot stand.¹⁶¹ Het ontstaan hiervan ging gepaard met een emancipatoire strijd van Indische Nederlanders om politieke en maatschappelijke erkenning voor de gebeurtenissen rond de Japanse bezetting en Indonesische dekolonisatie. Vanaf de jaren zeventig kwam er maatschappelijke aandacht voor oorlogsgetroffenen, zoals Joden en Nederlandse verzetsstrijders, en in 1980 werd het zogeheten kampsyndroom door de internationale psychiatrie erkend als een traumatische stressstoornis

¹⁵⁶ Locher-Scholten 1999, p. 60.

¹⁵⁷ Locher-Scholten 1999, p. 60-61.

¹⁵⁸ Withuis en Mooij 2010, p. 204-209.

¹⁵⁹ Zie bijvoorbeeld Kousbroek 1995, p. 445-452 en Dütting 1987.

¹⁶⁰ Zie voor een opsomming hiervan Van Leeuwen 2008, p. 102-103 en Van Vree 1999, p. 209-217.

¹⁶¹ Locher-Scholten 1999, p. 61.

veroorzaakt door de internering in een concentratiekamp.¹⁶² Met de medicalisering van oorlogsleed en de groeiende publieke belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog, begonnen ook Indische Nederlanders zich in toenemende mate als oorlogsslachtoffers te profileren.¹⁶³ Zo werden er nieuwe belangenorganisaties voor Indische oorlogsgetroffenen opgericht, zoals de Stichting Nederlandse Slachtoffers Japanse Vrouwenkampen (1968) en de Bond van Ex-Geïnterneerden en Grepatrieerden van Overzee (1970).¹⁶⁴

De jaren zeventig stonden in het teken van actie en zorg. In 1970 werd een eenmalige openbare herdenking georganiseerd ter nagedachtenis aan de oorlogsslachtoffers in Indië. Deze herdenking, die in aanwezigheid van koningin Juliana gehouden werd, werd massaal bezocht en geldt als een belangrijk ijkpunt in de publieke manifestatie van het Indische groepsgevoel.¹⁶⁵ Een andere Indische groepsuiting was het felle (zij het tevergeefse) protest onder leiding van cabaretier en ex-krijgsgevangene Wim Kan een jaar later tegen een bezoek van de Japanse keizer Hirohito, op wiens gezag Japanse troepen Indië en andere delen van Zuidoost-Azië bezet hadden.¹⁶⁶ In de jaren zeventig vond tevens een institutionalisering van oorlogsleed plaats, een ontwikkeling die samenhang met de uitbreiding van de verzorgingsstaat en popularisering van psychologie. In 1971 werd bijvoorbeeld de Wet Uitkeringen Vervolgingslachtoffers 1940-1945 (WUV) van kracht. In 1973 opende Centrum '45, een met belastinggeld gefinancierde psychiatrische kliniek voor de behandeling van oorlogsslachtoffers, haar deuren en in 1977 richtte de overheid een coördinatie-, informatie-, en documentatiecentrum voor oorlogsgetroffenen op (thans stichting ICODO).¹⁶⁷ Deze voorzieningen waren niet specifiek gericht op Indische oorlogsgetroffenen, maar zij konden als slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog hiervan wel gebruik maken.

De jaren tachtig werden gekenmerkt door een verdere uitbreiding van de verzorgingsstaat en politisering van de Indische oorlogservaring. Er kwam nieuwe wetgeving tot stand die specifiek gericht was op de Indische groep en die het oorlogsleed van burgers uit de voormalige kolonie erkende. In 1981 werd getracht met de Wet Uitkering Indische Geïnterneerden (UIG) het oorlogsleed van ex-geïnterneerde burgers en -krijgsgevangenen uit Indië te compenseren met een symbolisch bedrag van 7500 gulden. Hiermee probeerde de overheid (tevergeefs) een einde te maken aan de voortdurende backpay-kwestie (het vraagstuk van de niet-uitgekeerde salarissen van Indische ambtenaren en KNIL-militairen). De wet bood echter onvoldoende uitkomst in deze kwestie: veel Indische overheidsdienaren die recht hadden op backpay waren niet geïnterneerd geweest (vooral Indo-Europeanen) en kwamen hierdoor niet voor de uitkering in aanmerking;

¹⁶² Het in de volksmond zogenoemde 'kampsyndroom' werd in de *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (DSM, het gezaghebbende handboek in de psychiatrie) onder de noemer posttraumatische stressstoornis (PTSS) opgenomen en werd daarmee dus als psychische aandoening erkend. Withuis en Mooij 2010, p. 211.

¹⁶³ Locher-Scholten 1999, p. 56-57.

¹⁶⁴ Locher-Scholten 1999, p. 57, 60.

¹⁶⁵ Willems 2001, p. 340.

¹⁶⁶ Locher-Scholten 1999, p. 61-63.

¹⁶⁷ Locher-Scholten 1999, p. 63.

daarentegen konden burgers die wel geïnterneerd waren geweest, maar geen recht hadden op backpay omdat zij niet in overheidsdienst geweest waren, wel aanspraak maken op de uitkering. Dit zorgde voor grote onrust in de Indische gemeenschap die bovendien het uitgekeerde bedrag te laag vond.¹⁶⁸ In 1984 werd de Wet Uitkeringen Burger-Oorlogsslachtoffers 1940-1945 (WUBO) van kracht, waarop ook niet-geïnterneerde burgers en slachtoffers van de Bersiap een beroep konden doen. In 1986 volgde de Wet Indisch Verzet (WIV) op basis waarvan Indische verzetsstrijders en hun nabestaanden financieel gecompenseerd konden worden.¹⁶⁹

Moesson verzette zich intussen tegen de incorporatie van Indo-Europeanen in de groep Indische oorlogsslachtoffers. Het blad maakte zich sterk voor het behoud van de Indische cultuur dat volgens de redactie 'geen donder te maken heeft met oorlog en oorlogsleed'.¹⁷⁰ De redactie deed persoonlijke lezersbrieven over oorlogsleed en het gebrek aan erkenning en compensatie af als 'jammerklachten' en stelde bij monde van Ducelle dat het blad geen 'klankbord voor klagers' wilde zijn.¹⁷¹ Het slachtofferschap waarop Indische Nederlanders zich collectief konden beroepen en dat hun onderling moest verbinden en als lotsgemeenschap definieerde, stond haaks op het beeld van de geëmancipeerde Indo en de strijdvaardige mentaliteit die door *Moesson* uitdragen werden.

Wel bemoeide de redactie zich met beeldvorming over de Tweede Wereldoorlog in Zuidoost-Azië, hetgeen leidde tot een geruchtmakende rechtszaak. In 1984 verscheen het eerste Indische deel uit de geschiedenisreeks *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van Loe de Jong.¹⁷² Het beeld dat hierin van de vooroorlogse Indische samenleving werd geschetst, werd door de Indische gemeenschap als grievend ervaren en als 'tendentieus antikolonialisme' opgevat.¹⁷³ Dit leidde tot de oprichting van het Comité Geschiedkundig Eerherstel Nederlands-Indië dat onder leiding van Boekholt tevergeefs een proces aanspande waarin men een correctie op het geschapen beeld van de koloniale samenleving eiste.¹⁷⁴ Het bleef echter bij een strijd tegen 'valse' en 'antikoloniale' beeldvorming.¹⁷⁵ *Moesson* zette zich niet of nauwelijks in voor de publieke erkenning en financiële compensatie van oorlogsleed, hetgeen verklaart waarom het blad destijds relatief weinig aandacht besteedde aan bijvoorbeeld de backpay-kwestie.¹⁷⁶

¹⁶⁸ Zie *Onderzoeksgids oorlogsgetroffenen* WO2, http://www.oorlogsgetroffenen.nl/thema/rechtsherstel/10_Backpay_kwestie, geraadpleegd op 16-04-2014. Hans Meijer schreef over de backpay-kwestie *De Indische rekening* (2005).

¹⁶⁹ Locher-Scholten 1999, p. 64-66.

¹⁷⁰ Geciteerd in Van Leeuwen 2008, p. 173.

¹⁷¹ *Moesson*, 01-10-1981, p. 3.

¹⁷² Het betrof deel 11A uit de reeks. Zie De Jong 1984.

¹⁷³ Willems 2001, p. 9.

¹⁷⁴ Zie voor de neerslag van dit proces Boekholt 1992 en voor een terugblik op deze kwestie *Moesson*, 01-01-2006, p. 36. De kosten voor dit proces liepen in de tienduizenden guldens en werden hoofdzakelijk door giften van lezers van *Moesson* opgebracht.

¹⁷⁵ Zoals in lijn was met één van de oorspronkelijke doelstellingen van het blad. Zie de motto's van *Tong Tong* in de paragraaf "Wat in het hart is..."

¹⁷⁶ Zie hierover Van Leeuwen 2008, p. 164.

Indische groeperingen raakten intussen steeds beter georganiseerd. Zij wisten vaker hun boodschap op de politieke agenda te zetten en onder de aandacht van het publiek te brengen. Zo begonnen protesten uit de Indische gemeenschap weerklank te vinden in de Nederlandse maatschappij. Waar bijvoorbeeld tegen het eerdergenoemde bezoek van Hirohito aan Nederland tevergeefs geprotesteerd was, werd een gepland staatsbezoek aan Japan in 1986 afgelast na felle publieke protesten – hoewel de staatshoofden van andere geallieerde landen, waaronder die van het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten, Japan inmiddels bezocht hadden.¹⁷⁷ In de jaren negentig waren er volgens de Indische gemeenschap nog veel openstaande rekeningen met betrekking tot de Japanse bezetting, zoals de nog altijd onopgeloste backpay-kwestie en de gewraakte Indische geschiedschrijving van De Jong. De druppel die de spreekwoordelijke emmer deed overlopen was de kranslegging van de Japanse premier Kaifu bij het Indisch monument en de daaropvolgende symbolische spijtbetuiging in 1991. De krans werd in de vijver gegooid en enkele weken later gooide iemand een ei naar het hoofd van premier Ruud Lubbers tijdens de officiële Indië-herdenking. Het incident zorgde voor grote beroering in de Indische geleerden en had een onverwachts resultaat: Lubbers ging in gesprek met de Indische gemeenschap, wat resulteerde in de oprichting van het Indisch Platform (een overlegorgaan waarin verschillende Indische belangenorganisaties waren ondergebracht en waar de kwesties ter sprake kwamen die de Indische gemeenschap dwars zaten).¹⁷⁸

Eén van die kwesties was het geschiedkundig eerherstel dat na het proces van Boekholt was uitgebleven. Ook het gebrek aan (wetenschappelijke) kennis van hetgeen er precies gebeurd was tijdens de Japanse bezetting en Indonesische onafhankelijkheidsoorlog bleek een belangrijk pijnpunt. In de jaren negentig kwam vervolgens een stroom aan wetenschappelijk onderzoek naar het Indische verleden op gang.¹⁷⁹ Deze ontwikkeling hing samen met enerzijds de naar aanleiding van het ei-incident toegezegde overheidssubsidie voor onderzoeksprojecten naar het Indische (oorlogs)verleden, anderzijds met de opkomst van nieuwe wetenschappelijke vakgebieden als *postcolonial studies* waardoor het koloniale verleden in de academische belangstelling kwam te staan. In 1993 verscheen bijvoorbeeld een overheidsrapport naar Nederlandse troostmeisjes voor het Japanse leger. In 1996 ging een onderzoeksproject over Indische kampdagboeken van start door het NIOD. In datzelfde jaar startte het NWO-project *De geschiedenis van Indische Nederlanders* (1996-2004), een nieuwe Indische geschiedschrijving die tegenwicht moest bieden aan het 'antikoloniale' perspectief van De Jong. Daarnaast werd met financiële steun van de overheid het Indisch Herinneringscentrum geopend in Den Haag in 1998.¹⁸⁰

Tegen het einde van het millennium werd de Japanse bezetting dus langzaam maar

¹⁷⁷ Locher-Scholten 1999, p. 66.

¹⁷⁸ Bosma, Raben en Willems 2006, p. 202, Van Leeuwen 2008, p. 170-171, Locher-Scholten 1999, p. 67-68 en Willems 2001, p. 9-10.

¹⁷⁹ In dit verband ziet Willems een sterke parallel tussen de stijgende wetenschappelijke belangstelling voor het Indische oorlogsleed en die voor de Jodenvervolging die beide 'tot in de jaren negentig een vreemd element in de Nederlandse geschiedschrijving [gebleven waren]' (Willems 2001, p. 334).

¹⁸⁰ Kemperman 2002, p. 437 en Locher-Scholten 1999, p. 64, 68-69.

zeker geïncorporeerd in het Nederlandse collectieve geheugen. Sinds 1980 wordt de Indië-herdenking jaarlijks gehouden. In 1988 volgde een nationaal monument voor de Indische oorlogsslachtoffers in Den Haag.¹⁸¹ Daarnaast werd 15 augustus – naast 4 en 5 mei die het einde van de Tweede Wereldoorlog markeren – geïnstitutionaliseerd als een nationale herdenkingsdag in 1999. Op deze dag vindt de nationale herdenking plaats bij het Indisch monument in Den Haag en wordt er op openbare gebouwen in het hele land gevlagd.¹⁸² In 2002 deed de overheid de Indische gemeenschap een laatste handreiking. Er kwam onder de noemer Het Gebaar 159 miljoen euro beschikbaar om de kille ontvangst in Nederland van Indische Nederlanders en het uitgebleven Indische rechtsherstel te compenseren.¹⁸³ Het betrof een ‘morele eindafrekening’ om voor eens en altijd een streep onder de openstaande Indische rekeningen (waaronder de backpay-kwestie) te zetten. De Indische gemeenschap reageerde gemengd op dit overheidsgebaar: voor velen waren ‘de bittere gevoelens’ na meer dan zestig jaar strijd om erkenning en rechtsherstel niet op slag verdwenen en hun gevecht duurt voort tot op de dag van vandaag.¹⁸⁴

Het Indisch cultuurgoed als nationaal gemeengoed

In de tweede trend draait het om de consolidatie van het Indisch erfgoed: wie mag zich Indisch noemen en wie mag zich met de Indische cultuurproductie bemoeien? Vanaf de jaren zeventig begaven zich nieuwe spelers op het veld die zich gingen bemoeien met de Indische cultuurproductie. *Moesson* kreeg concurrentie van andere organisaties die zich gingen inzetten voor het behoud en de verheffing van het Indisch cultureel erfgoed. Een nieuwe naoorlogse generatie Indische Nederlanders betrad het speelveld. In 1980 werd bijvoorbeeld Nines (Nazaten Indische Nederlanders er Sympathisanten) gesticht, een culturele vereniging die zich onder meer zou gaan inzetten voor de oprichting van een Indisch Cultureel Centrum.¹⁸⁵ Ook werden overal in het land praatgroepen opgericht waarin een naoorlogse generatie Indo-Europeanen gezamenlijk verkenden wat hun Indische achtergrond en identiteit in postkoloniaal Nederland voor hen betekenden.¹⁸⁶ Een prominent voorbeeld daarvan was de Indische jongerendag die op 6 mei 1984 in Paradiso te Amsterdam georganiseerd werd. Deze dag werd lovend in de landelijke media besproken, *Moesson* daarentegen velde een vernietigend oordeel. Boekholt noemde de Indische jongeren ‘stom, belachelijk, een aanfluiting’ en Ducelle vond het vreselijk ‘als je met normaal ver-

¹⁸¹ In 1950 was weliswaar een Indische urn bijgeplaatst in het monument op de Dam in Amsterdam, dit monument echter was in de eerste plaats een Europees oorlogsmonument en symboliseerde volgens Oostindie voor de Indische gemeenschap vooral ‘het Nederlandse onbegrip voor de Indische wereld en oorlogservaringen’ (Oostindie 2010, p. 98).

¹⁸² Bosma 2006, p. 202 en Locher-Scholten 1999, p. 55, 65, 69.

¹⁸³ *Onderzoeksgids Oorlogsgetroffenen WO2*, http://www.oorlogsgetroffenen.nl/archiefvormer/Het_Gebaar, geraadpleegd op 16-04-2014.

¹⁸⁴ Meijer 2005, p. 338. Zie voor reacties van uit de Indische gemeenschap ook De Ridder 2007.

¹⁸⁵ Van Leeuwen 2008, p. 160-161.

¹⁸⁶ Van Leeuwen 2008, p. 155-156.

stand begiftigd en behoorlijk opgevoed [bent], zo'n praat-praat-praatdag moet bijwonen'.¹⁸⁷

Moesson richtte zich onder redactie van Ducelle en Boekholt nauwelijks op naoorlogse Indische Nederlanders en verzette zich zelfs tegen deze nieuwe generatie die niet 'Indisch' (genoeg) zou zijn, omdat zij Indië niet uit eigen ervaring kende. Een belangrijke oorzaak die aan dit generatieconflict ten grondslag lag, was de verandering in culturele oriëntatie. In haar zoektocht naar een eigen Indische identiteit veranderde de naoorlogse generatie van oriëntatie: zij benadrukten in de multiculturele samenleving (wanneer het etnisch anders-zijn in de mode komt) juist hun Indonesische in plaats van hun Nederlandse familiewortels en zochten hun oorsprong in de Indonesische cultuur. Dit vaak tot ergernis van de oudere generatie.¹⁸⁸ In het culturele bewustzijn van Indische jongeren liepen Indië en Indonesië inmiddels vloeiend in elkaar over. Zij begonnen zich in toenemende mate te identificeren met Indonesië en de Indonesische cultuur. De naoorlogse generaties wensten niet langer een *imagined community* met de Nederlandse maar met de Indonesische bevolking te vormen. Indisch en Indonesisch begonnen dus als synoniemen te fungeren. Deze begripsverruiming werd ook gereflecteerd door de Haagse Pasar Malam, waar vanaf de jaren tachtig in toenemende mate plaats was ingeruimd voor Indonesië en Indonesische cultuuruitingen.¹⁸⁹

In de jaren tachtig verloor *Moesson* terrein aan de Tweede generatie, 'blanke' Indische Nederlanders en buitenstaanders die zich in toenemende mate gingen bemoeien met de Indische cultuurproductie. In dit verband is 1983 een belangrijk jaar. Toen debuteerde een nieuwe generatie Indische schrijvers. Zo verscheen *Geen gewoon Indisch meisje* van Marion Bloem, *Scherven van smaragd* van Jill Stolk en *Gideons droom* van Ernst Jansz. *Nathan Sid* van Adriaan van Dis werd zelfs het bestverkochte debuut van het jaar. *Moesson* was niet gecharmeerd van het debuut van Bloem. Boekholt snapte naar eigen zeggen 'geen bal' van het boek en vond het te veel literaire pretenties hebben om als Indische literatuur opgevat te kunnen worden¹⁹⁰ – geheel volgens de poëtica van Robinson die vond dat in verhalen de authenticiteit van de beschreven ervaring en niet het literaire centraal moest staan.¹⁹¹ Ducelle vond het 'een vervelend boek' met een 'opgeklopt dilemma'. Bloem was volgens haar een aanstelster en 'net zo'n gewoon Indisch meisje als ieder ander'.¹⁹²

Over het debuut van Stolk was Ducelle daarentegen zonder meer positief. Zij roemde de 'scherpe observaties [...] van een Indisch meisje dat Indië niet kent en dus ook niet wil pretenderen Indisch te denken en te zijn'.¹⁹³ Hierbij dient opgemerkt te worden dat Stolks debuut verscheen bij uitgeverij Moesson, die onderdeel uitmaakte van het imperium van *Tong Tong*. Ducelle keurde in dit geval dus haar eigen vlees, terwijl zij een vernietigend oordeel velde over het debuut van Bloem, dat oorspronkelijk door uitgeverij In de Knip-

¹⁸⁷ *Moesson*, 15-05-1984, p. 8. Zie hierover ook Van Leeuwen 2008, p. 143-144 en *Moesson*, 01-05-2006, p. 43.

¹⁸⁸ Van Leeuwen 2008, p. 151.

¹⁸⁹ Van Leeuwen 2008, p. 152-153.

¹⁹⁰ *Moesson*, 15-06-1983, p. 21.

¹⁹¹ Willems 2008, p. 234-237.

¹⁹² *Moesson*, 01-12-1983, p. 4.

¹⁹³ *Moesson*, 15-06-1983, p. 22.

scheer uitgegeven werd. De debuten van Jansz en Van Dis werden zelfs helemaal niet besproken en ook de verschijning van *Bezonken rood*, de roman van Brouwers die op dat moment in de landelijke media fel bediscussieerd werd, werd genegeerd door *Moesson*. Dit laat opnieuw zien hoezeer het blad onder redactie van Ducelle en Boekholt zich verzette tegen Indische cultuurproductie buiten de eigen kring, die naar hun oordeel blijkbaar niet 'Indisch' (genoeg) was.

In de tweede plaats gold *Moessons* bezwaar waar het de Tweede generatie betrof, het gebrek aan kennis van het Indische verleden en de culturele positie van Indo-Europeanen daarin (vooral hun oriëntatie op de Indonesische cultuur). Ook de manier waarop Indische jongeren in de Nederlandse media uitgebeeld werden of zichzelf profileerden (als 'probleemgevallen' die 'tussen twee vaderlanden' opgroeiden), stuitte de redactie tegen de borst. Boekholt stelde dat het 'identiteitsprobleem' van Indische jongeren alleen in de Nederlandse media en in de Indische literatuur bestond. Indische jongeren hadden volgens hem een 'autonome identiteit' en waren bovendien goed geïntegreerd waardoor zij allerlei mogelijkheden hadden in de Nederlandse maatschappij: zij vielen dus helemaal niet 'tussen wal en schip' zoals in *Geen gewoon Indisch meisje* gesuggereerd werd.¹⁹⁴ *Moesson* weigerde Indische Nederlanders in een slachtofferrol te plaatsen: dat paste immers niet in de strijdvarende en emancipatoire mentaliteit die het blad kenmerkte.¹⁹⁵

Daarnaast kreeg *Moesson* te maken met concurrentie van twee andere tijdschriften: *Indonesia-Holland Line* (1983-1998) en *Blimbing* (1998-2003) die zich wel op de Indonesische cultuur en de jongere generaties Indische Nederlanders richtten. Door de vernauwde focus van *Moesson* dat zich onder redactie van Ducelle en Boekholt inmiddels richtte op Indo-Europeanen en dan hoofdzakelijk die van de Eerste generatie, had het blad weinig oog voor de opkomst van de Tweede generatie en verloor het in de jaren tachtig en negentig aan gezag.¹⁹⁶ De nieuwe tijdschriften vulden een gat een markt dat *Moesson* liet voortbestaan. *Indonesia-Holland Line* dat in ieder nummer ruimschoots aandacht besteedde aan de Tweede generatie en hun zoektocht naar een Indische identiteit, telde kort na de verschijning van het eerste nummer reeds een paar honderd abonnees, een aantal dat in de zomer van 1984 zelfs opliep tot zo'n 5000 abonnementen. Het blad vormde daarmee dus een geduchte concurrent van *Moesson*.¹⁹⁷ Desondanks dient het marktaandeel van *Moesson* niet onderschat te worden, want het blad heeft zich in tegenstelling tot *Indonesia-Holland Line* en *Blimbing* door de jaren heen weten te handhaven.

De Indische cultuur en literatuur raakten dus 'in de mode' en Indië werd langzaam maar zeker Nederlands gemeengoed. In 1992 stond de Boekenweek in het teken van In-

¹⁹⁴ *Moesson*, 01-09-1984, p. 5 en 01-04-1985, p. 12.

¹⁹⁵ *Moesson* zette zich daarom ook nauwelijks in voor de publieke erkenning en financiële compensatie van Indisch oorlogsleed en besteedde bijvoorbeeld relatief weinig aandacht aan de backpay-kwestie. Zie de paragraaf "De erkenning van Indisch oorlogsleed".

¹⁹⁶ *Indonesia-Holland Line* was ook bekend als *Indonesië naderbij* (1987-1989), *Indonesia Magazine* (1989-1990) en *Archipel Indonesia Magazine* (1990-1998). Het werd later opnieuw leven ingeblazen onder de titels *Archipel* (2004-2009) en *East!* (2011-2012).

¹⁹⁷ Van Leeuwen 2008, p. 147-148 en *Moesson*, 01-02-1984, p. 3.

dië en droeg deze als thema “Het prachtig rijk van Insulinde”. Indisch Nederland toonde zich verdeeld over deze week, want het Indische gehalte ervan bleek beperkt. Zo werd het Boekenweekgeschenk geschreven door ‘buitenstaander’ A.F.Th. van der Heijden, die zich niet aan het thema hield. Bovendien was het aantal Indische schrijvers dat door Stichting CPNB uitgenodigd was om een bijdrage te leveren aan het literaire programma, teleurstellend laag. Tweede-generatieauteur Theodor Holman merkte op dat de Indische vertegenwoordiging op de Boekenweek bestond uit ‘Marion Bloem en... Marion Bloem en... Marion Bloem en Mr. Tempo Doeloe *himself*: Rob Nieuwenhuys’.¹⁹⁸ Verder waren het voornamelijk ‘blanke’ schrijvers die iets over Indië mochten komen vertellen tijdens deze ‘Indische’ Boekenweek. Zo lanceerde Haasse er haar nieuwe roman, *Heren van de thee* (1992), die meteen een bestseller werd en het jaar daarop de CPNB Publieksprijs won. In Indische kringen waren de status en verdiensten van Haasse als ‘Indisch’ schrijfster als gezegd echter omstreden; om maar te zwijgen over de keuze van de stichting om Van der Heijden het Boekenweekgeschenk te laten schrijven.¹⁹⁹

In de discussie rond de Boekenweek tekent zich binnen de Indische gemeenschap op-nieuw de strijd af over wie zich met de Indische cultuurproductie mag bemoeien. Etniciteit speelt hierin een cruciale rol: wie heeft het ‘recht’ hierop (Indo’s) en wie matigt zich dit ‘recht’ aan (totoks)? Desondanks was deze strijd tot een achterhoedegevecht verworpen: het Indisch erfgoed was inmiddels Nederlands gemeengoed geworden dat iedereen scheen toe te behoren en gestalte kreeg in talloze evenementen en boekpublicaties. Sinds 1995 wordt bijvoorbeeld jaarlijks het festival Indische Winternachten (thans Writers Unlimited) georganiseerd waaraan zowel Indische als niet-Indische schrijvers meewerken en dat inmiddels is uitgegroeid tot een internationaal, multicultureel evenement waar het Nederlandse publiek kennis kan maken met literatuur van Indische, Surinaamse, Antilliaanse en Zuid-Afrikaanse auteurs.²⁰⁰ Daarnaast maakte de Indische literatuur in de jaren tachtig en negentig een nieuwe bloeiperiode door waarin zowel een nieuwe generatie schrijvers (Bloem en andere tweede-generatieauteurs) als de oude generatie (Haasse en anderen die Indië uit eigen ervaring gekend hadden) de pen ter hand nam. Ook vielen auteurs die over Indië en het Indische verleden schreven, veelvuldig in de literaire prijzen, onder wie Yvonne Keuls met *Mevrouw mijn moeder* (1999) en Van Dis met *Indische duinen* (1994).

Het etnische aspect bleef intussen de Indische gemeenschap verdelen. Indo-Europese perspectieven zouden fundamenteel verschillen van ‘blanke’ visies en onvoldoende belicht worden in het culturele domein. Ook in de literatuurgeschiedschrijving speelde deze kwestie een rol. Een kwart eeuw na de verschijning van de gezaghebbende Indische literatuurgeschiedenis *Oost-Indische spiegel* (1972) van Rob Nieuwenhuys was deze volgens sommigen aan herziening toe, omdat er hoofzakelijk teksten met een Eurocentrische visie zouden zijn gecanoniseerd. In 1998 publiceerde Alfred Birney zijn bloemlezing *Oost-*

¹⁹⁸ Geciteerd in Scheldwacht 1997, p. 80. Zie ook Van Leeuwen 2008, p. 200-201.

¹⁹⁹ Op de casus van Haasse ga ik in hoofdstuk 12 nader in.

²⁰⁰ Van Leeuwen 2008, p. 203. Zie website Winternachten, www.winternachten.nl/, geraadpleegd op 10-04-2014.

Indische inkt waarin hij een Indo-Europees perspectief als uitgangspunt nam.²⁰¹ Ook in *Journal van Cyberney* (2001) besteedde hij uitgebreid aandacht aan de canonvorming in de Indische letteren. In 2009 wond hij zich op over de keuze van de CPNB om *Oeroeg* als gratis boek te verspreiden tijdens de jaarlijkse campagne “Nederland leest”. Hij noemde de novelle in navolging van Robinson een ‘tuttig eurocentrisch romannetje’ dat volgens hem ‘het onomstotelijke bewijs [vormt] dat de CPNB tot de minst fijnzinnige leesclubs ter wereld kan worden gerekend’.²⁰² Hierop volgde *De dubieuzen* (2012), een Indocentrisch essay waarin hij het werk van vrijwel vergeten schrijvers met een Indo-Europese achtergrond als J.E. Jasper, Victor Ido en Dé-Lilah afzet tegen gecanoniseerde literatuur van Eurocentrische auteurs als Multatuli, P.A. Daum en Louis Couperus.²⁰³

Inmiddels werd er ook flink aan de wetenschappelijke weg getimmerd waar het de bestudering van de Indische literatuur en cultuur betrof, hetgeen onder meer gereflecteerd werd in een werkgroep, wetenschappelijk instituut, leerstoel en verschillende onderzoeksprojecten. In 1985 kwam uit de gelederen rond *Moesson* het Indisch Wetenschappelijk Instituut tot stand dat zich het behoud van Indische cultuurgoederen en de ontsluiting hiervan voor een breed publiek ten doel stelde.²⁰⁴ In datzelfde jaar werden de werkgroep en het tijdschrift *Indische Letteren* opgericht, die zich richtte op de bestudering van Indisch-Nederlandse letterkunde.²⁰⁵ In 2000 kwam er aan de Universiteit van Amsterdam een leerstoel koloniale en postkoloniale literatuur- en cultuurgeschiedenis met als zwaartepunt voormalig Nederlands-Indië. In 2005 ging het NWO-project *Bringing history home* (2005-2010) van start, dat het proces van identiteitsvorming en de consolidatie van het cultureel erfgoed van postkoloniale migranten in Nederland onderzocht. De Indische casus hieruit nam Van Leeuwen voor haar rekening. Dit resulteerde in de eerdergenoemde studie *Ons Indisch erfgoed*.²⁰⁶ Ook *Warm bloed* (2016) is het resultaat van een door NWO gefinancierd promotietraject en past in deze wetenschappelijke trend.

Wat betekenden deze ontwikkelingen voor *Moesson* en zijn rol als voorvechter van Indische belangen en conservator van Indisch erfgoed? De redactie beseftte dat zij haar oriëntatie op het Indische verleden en haar doelgroep van de eerste-generatielezers moest bijstellen, wilde *Moesson* zich in de toekomst kunnen blijven inzetten voor Indisch cultuurbehoud. Aan het einde van de jaren tachtig schreef Boekholt bijvoorbeeld:

Het is nu 1989. De oude garde sterft uit, de ‘tweede generatie’ is hard bezig middelbaar te worden, de derde generatie zit op school. Als Moesson ons zo dierbaar is en we dus willen dat Moesson blijft bestaan, dan is het taak om met eeuwig respect voor onze (groot-) ouders naar de toekomst te kijken om Moesson klaar te maken voor de 21e eeuw.²⁰⁷

²⁰¹ Birney 1998, p. 10.

²⁰² Zie Birney 2009.

²⁰³ Zie Birney 2012.

²⁰⁴ *Moesson*, 15-09-1984, p. 5 en 15-02-1985, p. 3.

²⁰⁵ Zie het redactioneel uit de allereerste *Indische Letteren* 1986, p. 1.

²⁰⁶ Zie NWO-projectwebsite, <http://www.nwo.nl/onderzoek-en-resultaten/onderzoeksprojecten/02/2200125202.html>, geraadpleegd op 14-04-2014.

²⁰⁷ *Moesson*, 01-04-1989, p. 16.

Achter de schermen werden de voorbereidingen hiervoor getroffen. Aan het begin van de jaren negentig besloten Ducelle en Boekholt plaats te maken voor een nieuwe redactie die zich meer op naoorlogse Indische generaties zou gaan richten om zo de toekomst van het blad veilig te stellen. In 1993 nam Vivian Boon, dochter van Robinson en Ducelle, de hoofdredactie over.²⁰⁸ Deze redactionele wisseling van de wacht geschiedde in een cultureel klimaat waarin het etnisch anders-zijn intussen in de mode geraakt was en algemeen maatschappelijk belang gehecht werd aan (het behoud van) culturele authenticiteit. De emancipatieslag van Indische Nederlanders bevond zich op een hoogtepunt en Indië stond inmiddels volop in de publieke belangstelling, waarbij het idee van een Indisch erfgoed dat veilig gesteld moest worden, postvatte en er geld vrijkwam voor het behoud en de bestudering hiervan. De ideeën van Robinson over cultureel zelfbehoud en de meerwaarde van Indische cultuur hadden dus intussen breed ingang gevonden in postkoloniaal Nederland.²⁰⁹ Hoewel dit goed nieuws was voor de Indische gemeenschap, verloor *Moesson* haar voortrekkersrol als conservator van het Indisch erfgoed en als stem van Indisch Nederland.

In het licht van deze ontwikkelingen ontkwam *Moesson* niet aan introspectie en vond er een aantal redactionele wijzigingen plaats. Onder de hoofdredactie van Boon en rechterhand Raymond Abrahams werd bijvoorbeeld de eerdergenoemde 'tropenstijl' afgezworen waardoor opiniërende en polemiserende redactionele stukken verdwenen.²¹⁰ Tot dan toe had de redactie haar lezers altijd onomwonden laten weten wat zij van bepaalde Indische kwesties en vraagstukken vond. Het blad nam nu een informerende rol aan en beperkte zich tot neutrale berichtgeving. Hierdoor leek het emancipatoire aspect eveneens naar de achtergrond te verdwijnen. Bovendien was de Indische belangenbehartiging intussen naar andere podia verschoven (bijvoorbeeld naar het Indisch Platform).²¹¹ Daarnaast begon *Moesson* zich op jongere generaties te richten. Het eerste redactioneel van Boon getuigde van een herijking van het begrip 'Indisch', waarin vanaf nu expliciet postkoloniale generaties als beoogd lezerspubliek opgenomen waren. Waar het blad zich hier voorheen niet of nauwelijks op gericht had, formuleerde Boon de nieuwe missie als volgt:

Voor diegenen, die er altijd al waren en er gelukkig nog zijn [eerste-generatielezers], maar ook voor diegenen die er later bij zijn gekomen [naoorlogse generaties], willen wij doorgaan en willen wij inhoud blijven geven aan ons tijdschrift, onze spreekbuis.²¹²

Hieruit spreekt tevens een temporele heroriëntatie: waar *Moesson* zich oorspronkelijk vooral op het Indische verleden georiënteerd had, wilde het zich nu op een Indische toe-

²⁰⁸ Van Asdonck 2004, p. 96.

²⁰⁹ Van Leeuwen 2008, p. 168-169.

²¹⁰ Sinds het aprilnummer van 1993 werd Vivian Boon als hoofdredactrice vermeld. Zij werd ondersteund door Raymond Abrahams met wie zij de directie over *Moesson* voerde. Abrahams stond sinds het januarinummer van 1998 als hoofdredacteur in het colofon vermeld. Zie voor een redactiegeschiedenis van het blad Van Asdonck 2004.

²¹¹ Van Leeuwen 2008, p. 170.

²¹² *Moesson*, 15-03-1993, p. 4.

komst gaan richten. Omdat de naoorlogse generaties inmiddels in de doelgroep van het blad opgenomen waren, verdween tevens de notie dat Indische Nederlanders een 'uitstervend ras' vormden en dat Indische cultuur en identiteit op den duur onherroepelijk zouden verdwijnen. Het generatiebegrip kreeg hoofdzakelijk een etnische invulling: hiermee werden nazaten van Indo-Europeanen en niet zozeer die van 'blanke' Indische Nederlanders aangeduid. Deze koerswijziging werd met enthousiasme begroet, want uit een lezersenquête uit 1993 bleek als belangrijke uitkomst dat abonnees inderdaad meer artikelen voor en door de Tweede generatie wilden lezen.²¹³ Dat *Moesson* bovendien een onafhankelijk (niet van subsidie afhankelijk) tijdschrift was, bewees volgens de redactie het bestaansrecht van het blad. Het voorzag nog immer in een behoefte: in zowel die van de oude generatie die Indië uit eigen ervaring gekend had, als nu ook in die van jongere generaties die zich vijftig jaar na het verdwijnen van de kolonie bezighielden met hun Indische afkomst en identiteit.

Sinds 1999 is Marjolein van Asdonck hoofdredacteur van *Moesson*, dat langzaam maar zeker van een krant in een glossy magazine transformeerde.²¹⁴ De inmiddels goed geïntegreerde en georganiseerde Indische gemeenschap wist ondertussen de weg naar het grote publiek en de politiek te vinden. De Indische cultuurproductie bloeide als nooit tevoren, hetgeen onder meer gestalte kreeg in het vier maanden durende en in Den Haag gehouden festival De Indische zomer (2005) waar door middel van kunst, cultuur en geschiedenis de artistieke diversiteit van Indisch Nederland getoond werd.²¹⁵ Het is tevens de periode waarin Het Gebaar (een uitkering aan Indische Nederlanders ter compensatie van de bureaucratische en formalistische ontvangst in Nederland en het uitgebleven Indische rechtsherstel) tot stand kwam.²¹⁶ *Moesson* nam geen standpunt in over politieke vraagstukken – de tropenstijl was immers uit het blad verdwenen – maar beperkte zich tot informatievoorziening op neutrale toon; wel gaf zij ruim baan aan lezersreacties op politiek gevoelige kwesties.²¹⁷

Hoewel *Moesson* zich dus niet meer actief in politieke kwesties mengt, ziet het blad in het nieuwe millennium nog altijd een voortrekkersrol op cultureel emancipatoir gebied voor zich weggelegd: onder leiding van een derde-generatie hoofdredactrice richt het magazine zich op verhalen van Indische Nederlanders die trots zijn op hun herkomst. Door zelfbewuste, succesvolle Indische Nederlanders in de schijnwerpers te zetten, wil het blad het vermeende Indische minderwaardigheidscomplex en andere culturele stereotypering bestrijden.²¹⁸ Hiermee is de emancipatie van de Indische Nederlander op-

²¹³ *Moesson*, 15-07-1993, p. 4 en 15-08-1993, p. 4.

²¹⁴ Een ontwikkeling die overigens al eerder ingezet was. Zie het interview met Marjolein van Asdonck naar aanleiding van haar twaalfeneenhalfjarige hoofdredacteurschap en vijfenvijftigjarige jubileum van *Moesson* in *Moesson*, 01-06-2011, p. 40-45.

²¹⁵ Captain 2005, p. 10, Van Leeuwen 2008, p. 276 e.v. en Oostindie 2010, p. 120-122.

²¹⁶ Waaronder de backpay-kwestie. Zie hierover onder meer Meijer 2005 en Oostindie 2010, p. 122-123.

²¹⁷ *Moesson*, 01-04-2002, p. 10-13. Zie voor lezersreacties op Het Gebaar onder meer *Moesson*, 01-02-2003, p. 22-24.

²¹⁸ *Moesson*, 01-06-2011, p. 43.

nieuw een redactioneel speerpunt geworden. *Moesson* maakt daarbij gebruik van *celebrity endorsement* en zet bekende Indische Nederlanders in om deze emancipatoire missie vorm te geven.²¹⁹ Zo stonden onder anderen politica Mei Li Vos, minister Laurens Jan Brinkhorst, positiviteitsgoeroe Emile Ratelband, programmamaakster Wieteke van Dort, voetballer Johnny Heitinga, zangeressen Anneke Grönloh en de gezusters Klemann (Loïs Lane), zangers Dinand Woesthoff (Kane) en Xander de Buissonjé, schrijfsters Hella S. Haasse, Yvonne Keuls en Marion Bloem, en cabaretière Nina de la Croix op de cover en vertelden zij in een interview wat 'Indisch' anno nu voor hen betekent.

Moesson blijft zich dus voor cultureel zelfbehoud inzetten en gaat daarbij nog steeds uit van persoonlijke ervaringen en getuigenissen. Opvallend is dat het blad zich intussen opnieuw richt op de lotsgemeenschap die *alle* uit Indië afkomstige Nederlanders en hun nazaten tezamen vormen, wat blijkt uit de redactionele keuze om Haasse (die in Indië uit Hollandse ouders geboren was en wier Indisch schrijverschap in Indische kringen altijd omstreden gebleven is) of Van Dort (wier Indische tv-show eerder door het blad verguisd was) op de cover te plaatsen.²²⁰ *Moesson* heeft met een oplage van 10.000 exemplaren inmiddels een permanente positie in het Nederlandse medialandschap weten te veroveren, want in juli 2012 werd tijdens een feestelijke bijeenkomst het duizendste nummer gepresenteerd aan minister-president Mark Rutte wiens Nederlandse vader jarenlang in Indië werkzaam was. Door het jubileumexemplaar aan hem uit te reiken toont de redactie dat *Moesson* weer voor iedereen met Indië in het familieverleden is.²²¹ Met deze opnieuw brede opvatting van het Indische lezerspubliek en hernieuwde emancipatoire doelstelling van het blad is de cirkel rond en treedt Van Asdonck in de voetsporen van *Moessons* erf-later, Robinson.

Ten slotte, een uitstervend of springlevend 'ras'?

Door de nadruk op het Indisch oorlogsslachtofferschap enerzijds en cultureel Indisch erfgoed anderzijds, werd het koloniale verleden 'gedepolitiseerd', waardoor een kritische receptie hiervan volgens sommigen tot op heden niet of onvoldoende heeft plaatsgevonden.²²² In dit verband is *Moesson* veelvuldig gekritiseerd om zijn nostalgische gehalte waar het de Indische herinneringen van lezers betrof – het collectief terugverlangen naar een geromantiseerd tempo doeloe, een vervlogen tijd van 'toen alles nog goed was', om-

²¹⁹ *Moesson*, 01-07-2012, p. 8.

²²⁰ In *Moesson*, 01-11-2002 werd een groot interview met Haasse opgenomen over haar roman *Sleuteloog* (2002) en haar positie in de Indische gemeenschap en Indische bellettrie (p. 26-29). In *Moesson*, 01-09-2007 stond Tante Lien op de cover vanwege het vijftiendertigjarige bestaan van het 'typetje'. In dit nummer werd tevens een 'dubbel-interview' met Wieteke van Dort en Tante Lien opgenomen (p. 12-16). Hierin werd met geen woord gerept over de vroegere stellingname van *Moesson* tegen de *Late Late Lien Show*.

²²¹ *Moesson*, 01-08-2012, p. 12-15.

²²² Vergelijk Boehmer en De Mul 2012, p. 6-12.

De cover van het 1000e nummer van *Moesson* met daarop afgebeeld hoofdredactrice Marjolein van Asdonck (foto: Frédérique Vlamings).

dat Indië nog een kolonie van Nederland was.²²³ Van Leeuwen ziet bijvoorbeeld nostalgie als 'de antithese van kritische reflectie en zelfonderzoek'.²²⁴ Nostalgie kan daarentegen ook een verbindende factor vormen en heeft ongetwijfeld een belangrijke rol gespeeld in de totstandkoming van de Indische lotsgemeenschap, zoals Pamela Pattynama heeft betoogd.²²⁵ Naast het levend houden van 'nostalgische' herinneringen aan Indië, zal het verzwijgen van traumatische herinneringen aan de Japanse bezetting, Bersiap en repatriëring – het voor de buitenwereld spreekwoordelijk geworden 'Indisch zwijgen'²²⁶ – evenmin bijgedragen hebben aan reflectie op het Indische verleden.

Pas toen de Tweede generatie opstond en op zoek ging naar antwoorden op vragen over hun Indische familiegeschiedenis is dat (maatschappelijke) stilzwijgen van de Eer-

²²³ Door bijvoorbeeld Kousbroek. Zie paragraaf "Wat in het hart is..."

²²⁴ Van Leeuwen 2008, p. 113.

²²⁵ Pattynama 2008, p. 58-60.

²²⁶ Captain 2014, p. 61. Zie ook Timmerije 2002.

ste generatie doorbroken. Inmiddels is er een derde generatie Indische Nederlanders die zich bezighoudt met wat Indisch-zijn in de eenentwintigste eeuw voor haar betekent.²²⁷ Zij heeft zich (nog) niet als schrijversgeneratie gemanifesteerd, maar maakt gebruik van nieuwe media, zoals online communities en sociale media.²²⁸ Ook blijken zogeheten Indo4Life-feesten en Asian Parties als collectieve manifestatie van Indische identiteit populair onder derde-generatiejongeren.²²⁹ De Indische Nederlander is dus geen 'uitstervend ras' zoals lezers van de Eerste generatie in brieven aan *Tong Tong* vreesden.²³⁰ De Indische cultuur en identiteit worden levend gehouden door nieuwe generaties die hieraan een eigentijdse invulling geven. Hun literaire zelfbeelden en de beelden van anderen over hen, evenals de manier waarop Indische thema's gestalte krijgen in literatuur en de aanjagende rol van literatuur in het op de maatschappelijke en politieke kaart zetten van die thema's staan in het tweede deel van dit boek centraal.

227 Zie hierover bijvoorbeeld Iburg 2010 en De Vries 2009.

228 Iburg 2010, p. 116-120.

229 Iburg 2010, p. 108-115.

230 Zie bijvoorbeeld *Tong Tong*, 15-05-1962, p. 6.

12 Doorschrijven en terugschrijven

'Al wat je ooit zag of hoorde, al wat je dacht te weten, is niet meer dat, maar anders.'

Uit: Hella S. Haasse, *Sleuteloog* (2002)

Inleiding

Na de onafhankelijkheid van Indonesië verdwenen de Indische cultuur en literatuur niet. In de jaren zeventig vond er zelfs, in de woorden van Lizzy van Leeuwen in *Ons Indisch erfgoed* (2008), een 'tweede ontdekking' van Indië door Nederland plaats.¹ Het ging om een symbolische ontdekking waarbij Indië en Indische cultuuruitingen opnieuw volop in de publieke belangstelling kwamen te staan – ik noemde al het succes van het amusementsprogramma *Late Late Lien Show* en de verfilmingen van *De stille kracht* (1974) en *Max Havelaar* (1976). Vanaf de jaren zeventig ontwikkelde zich een Indische hoogconjunctuur waarbij de Indische geschiedenis, cultuur en identiteit groeiende populariteit genoten en er een nationale herinneringscultuur rond Indië ontstond.² Het is tevens de periode waarin Indische Nederlanders een emancipatieslag doormaakten en met succes hun eigen denkbeelden en standpunten in zowel het politieke, journalistieke als literaire domein begonnen te verdedigen en er maatschappelijke aandacht kwam voor het Indische oorlogsleed en de identiteitsproblematiek van Indische naoorlogse generaties.³

Deze hernieuwde publieke belangstelling voor Indië ging hand in hand met een nieuwe bloeiperiode in de Indische literatuur. Aan het begin van de jaren tachtig debuteerde een nieuwe generatie Indische schrijvers, de zogenoemde Tweede generatie waartoe bijvoorbeeld Marion Bloem, Jill Stolk en Ernst Jansz behoorden.⁴ Ook verschenen er in de loop van de jaren negentig allerlei Indische bestsellers, zoals *Heren van de thee* (1992) van Hella S. Haasse, *Indische duinen* (1994) van Adriaan van Dis en *Mevrouw mijn moeder* (1999) van Yvonne Keuls. Bovendien regende het literaire prijzen voor Indische romans. Zo wonnen de bovengenoemde literaire werken alle in het jaar na hun verschijning de Publieksprijs voor het Nederlandse Boek. De eerdergenoemde Boekenweek uit 1992 werd zelfs helemaal aan Indië gewijd.⁵ Indische literatuur functioneerde als een belangrijk beeldvormend medium dat gezien haar grote verspreiding onder lezers een aanzienlijke impact op de beeldvorming over Indo-Europeanen moet hebben gehad.

¹ Van Leeuwen 2008, p. 101.

² Van Leeuwen 2008, p. 158 en Pattynama 2014, p. 29, 33.

³ Vergelijk hoofdstuk 11.

⁴ Zie hoofdstuk 14 waarin ik uitgebreid op de identiteitsproblematiek van tweede-generatieauteurs inga.

⁵ Zie hoofdstuk 11.

Daarnaast raakte met de opkomst van de multiculturele maatschappij het etnisch anders-zijn in de mode en gingen auteurs met een Indisch profiel hun achtergrond benadrukken. Tweede-generatieschrijvers zoals Bloem en Stolk claimden op basis van etnische criteria een 'Indische' identiteit, ook al waren zij in postkoloniaal Nederland opgegroeid en kenden zij Indië niet uit eigen ervaring. Keuls, die zich voorheen nooit als Indisch schrijfster geprofileerd had, ging zich in de jaren negentig eveneens als zodanig afficheren en wijdde onder andere haar bovengenoemde bestseller aan haar Indische familieachtergrond.⁶ In deze culturele identificatie met Indië vindt een bevestiging en tevens omkering in de waardering van de *one-drop rule* plaats: waar in de koloniale tijd auteurs met een Indische achtergrond, zoals Louis Couperus, E. du Perron en Maria Dermoût, zich voor 'onvermengd' hadden uitgegeven en ondanks genealogische aanwijzingen de aanwezigheid van 'Indisch bloed' in hun familie hadden weggedrukt, werd 'bloedmenging' in een postkoloniaal tijdsgewricht juist een vereiste om zich als 'Indisch' auteur te mogen profileren – hetgeen Haasse die geen Indische voorouder had om zich op te beroepen, op een ontzegging van een Indische identiteit en uitsluiting van het predicaat 'Indisch' schrijfster kwam te staan.⁷

In de postkoloniale literaire representatie van Indo-Europeanen werden hun zelfrepresentaties steeds belangrijker.⁸ Waar in het koloniale tijdperk vanuit wetenschappelijke denkbeelden en de politieke overtuiging dat 'rasvermenging' negatieve gevolgen voor de koloniale status quo zou hebben, hoofdzakelijk *over* Indo-Europeanen geschreven was en allerlei negatief geconnoteerde beelden *op* hen geprojecteerd waren, werden in het postkoloniale tijdperk de zelfbeelden van Indo-Europeanen dominant. Die postkoloniale zelfrepresentaties zijn een vorm van *bottom-up* beeldvorming die zich afzet tegen koloniale *top-down* beeldvorming. Deze literaire zelfbeelden hebben een hoog autobiografisch gehalte: zo gaan schrijvers hun Indische vader of moeder thematiseren en problematiseren zij hun eigen positie ten opzichte van hun Indische familieverleden. Hun literaire werken vormen dus zowel een zoektocht naar het Indische verleden als een zelfonderzoek naar wat Indisch-zijn voor de afzonderlijke hoofdpersonages betekent.

Door de toegenomen zelfrepresentaties, de emancipatie van Indo-Europeanen en het naar de achtergrond verdwijnende geracialiseerde koloniale discours (dat had immers ten dienste gestaan van een inmiddels voorbijge koloniale politiek en vervulde nu geen functie meer), zou men verwachten dat geracialiseerde beeldvorming uit literaire teksten verdwijnt en geracialiseerde factoren geen rol meer spelen in de postkoloniale uitbeelding van Indo-Europese personages. Dat blijkt echter niet het geval: na het gedwongen afscheid van Indië was de postkoloniale maatschappij niet eensklaps vrij van geracialiseerde beeldvorming. Dergelijke beelden bleven een aspect vormen van de literaire representatie van Indo-Europeanen – bijvoorbeeld doordat Indo-Europese personages verbeeld worden door middel van in koloniale representaties gewortelde voorstellingen of

6 Captain 2014, p. 59.

7 Op deze kwestie ga ik in de slotparagraaf van dit hoofdstuk uitgebreid in.

8 Vergelijk hoofdstuk 11.

doordat zij met op hen geprojecteerde geracialiseerde denkbeelden geconfronteerd worden. In dit hoofdstuk staat die geracialiseerde postkoloniale beeldvorming centraal en zal ik onderzoeken hoe bepaalde aspecten uit de koloniale literaire verbeelding over Indo-Europeanen in een postkoloniaal tijdperk voortleven of juist ter discussie gesteld worden. Het eerste zou ik doorschrijven willen noemen, het tweede wordt in postkoloniale literatuurwetenschap ook wel aangeduid met terugschrijven.⁹

Met doorschrijven doel ik op de literaire beelden die vormen van gefossiliseerd discours (conventionele beelden die intussen als algemeen geaccepteerde 'kennis' over Indo-Europeanen gelden en daardoor niet langer als visies herkend worden) genoemd zouden kunnen worden, en die in postkoloniale teksten terugkeren om Indo-Europese personages op inmiddels tot stereotiep verworden wijze af te schilderen. Doorschrijven wordt gekenschetst door hetgeen Svetlana Boym in *The future of nostalgia* (2001) *restorative nostalgia* noemt. Zij definieert nostalgie als een verlangen naar een thuis dat niet meer bestaat of nooit bestaan heeft, en beschouwt nostalgie als een gevoel van verlies en ontworteling.¹⁰ Zij maakt onderscheid tussen *restorative* en *reflective nostalgia*. Met die eerste vorm van nostalgie bedoelt zij beeldvorming die het 'verloren' thuisland weer in het leven wil roepen en die zich als een waarheidsgetrouwe weergave hiervan presenteert.¹¹ Deze vorm van nostalgie krijgt in een postkoloniaal tijdsgewricht gestalte in het terugverlangen naar 'de goede oude tijd' toen Indië nog bestond en de reproductie van beelden die als typisch Indisch ervaren worden.

Reflective nostalgia wordt in de postkoloniale literatuurwetenschap aangeduid met terugschrijven.¹² Hoewel terugschrijven in engere zin alleen door ex-gekoloniseerden gedaan kan worden, hanteer ik hier terugschrijven in ruimere zin: literaire beeldvorming die na de onafhankelijkheid van een kolonie in de taal van de ex-kolonisator een kritisch perspectief op het koloniale verleden en de postkoloniale wereld biedt, waarbij auteurs zich bewust zijn van hun ambivalente relatie tot de koloniale cultuur en literatuur.¹³ Soms krijgt terugschrijven gestalte in een onverholen geracialiseerde kritiek. In *Huil niet om een Belanda* (1991) van Loes Nobel is de plot opgebouwd rond een verboden liefde die weliswaar om verschillende redenen 'fout' is (de Indo-Europese ik-figuur wordt verliefd op haar leraar die bovendien kloosterling is), maar waarin geracialiseerde aspecten de boventoon voeren (hij is een zogeheten Belanda, een Nederlander).¹⁴ In de Indische en later Indonesische wereld die door de ik-verteller beschreven wordt, is sprake van diep-

⁹ Notie ontleend aan Salman Rushdie en in de postkoloniale literatuurwetenschap gepopulariseerd door Ashcroft, Griffiths en Tiffin in *The empire writes back* (1989). Zie Ashcroft, Griffiths en Tiffin 2010, p. 32.

¹⁰ Boym 2001, p. 3. Het woord 'nostalgie' komt van twee Griekse wortels, νόστος (terug naar huis) en ἄλγος (verlangen).

¹¹ Boym 2001, p. 41.

¹² In navolging van Ashcroft, Griffiths en Tiffin 2010, p. 32.

¹³ Zie hoofdstuk 2. Vergelijk D'haen 2002 versus Praamstra 2009. Die ruimere opvatting van terugschrijven is gangbaar in de Nederlandstalige postkoloniale literatuurwetenschap; de engere opvatting hiervan wordt met name in anglofone contexten gehanteerd.

¹⁴ Nobel 1991, p. 73.

gevoelde segregatie binnen de Europese bevolkingsgroep, een scheidslijn die zowel door 'Belanda's' als Indo-Europeanen in stand gehouden wordt:

Het werd generatie op generatie aan een deel van de Indische mensen doorgegeven, niet met woorden of door uitgesproken meningen, maar door houding en blikken en door voorzichtige toespelingen. Wij moesten ons zien te handhaven tegenover blond, ons niet laten intimideren, ons niet opzij laten schuiven. Wij moesten tonen dat we tot even veel in staat waren, dat we intellectueel en psychologisch even sterk stonden. Politiek gezien was blond sterker. Je moest dus op je qui-vive zijn. Je mocht voor je eigen mening uitkomen maar je moest onder alle, zeer nadrukkelijk alle omstandigheden, een afstandelijke beleefde houding aannemen en een koel-vriendelijke blik.¹⁵

Het verhaal vormt een afrekening met het geracialiseerde denken en de daaruit voortvloeiende verhoudingen tussen 'blanken' en Indo-Europeanen. De uitbeelding van personages is vrij van geracialiseerde beeldvorming. In plaats daarvan worden de gevolgen van het in koloniale beeldvorming gewortelde denken over 'ras' voor de afzonderlijke personages geproblematiseerd en wordt getoond hoe dat hun karakter gevormd en levensloop bepaald heeft. Zo heeft de ik-figuur nooit aan haar gevoelens voor haar Belanda durven toegeven omdat zij haar hele jeugd gehoord heeft: 'Om een Belanda huil je niet... nooit!'¹⁶ In postkoloniaal Nederland realiseert zij zich dat ook zij die geracialiseerde 'generatielange leugen' in stand gehouden heeft door haar leven hierop te baseren: zij is met iemand uit haar eigen kring getrouwd van wie zij eigenlijk nooit gehouden heeft. In stilte is zij altijd van haar 'Belanda' blijven houden die ondanks het verdwijnen van het geracialiseerde discours en de daardoor opgeworpen sociale grenzen inmiddels tot een onbereikbare liefde geworden is.¹⁷ Een dergelijk consequent uitgewerkt geval van terugschrijven is zeldzaam.

Vaker ligt de zaak complexer en is er niet eenduidig sprake van door- of terugschrijven. In *Sleutelooi* (2002) van Hella S. Haasse wordt aan de hand van herinneringen van de 'blanke' ik-figuur Herma Warner aan haar Indo-Europese hartsvriendin Dee de teloorgang van hun vriendschap beschreven. De ik-verteller beschrijft de laat-koloniale wereld zoals zij die zich herinnert. Die herinneringen worden gekleurd door het koloniale discours en in de uitbeelding van personages vinden wij in koloniale beeldvorming gewortelde representaties. In de roman komt de koloniale *shade bar* terug: hoe 'blanker' een personage is, des te meer als westers ervaren eigenschappen deze toegeschreven krijgt. Het gaat hier echter niet om reproductie van maar reflectie op dergelijke beeldvorming. Herma is zich ervan bewust dat haar visie destijds naïef was, dat zij zich als 'blanke' haar geprivilegieerde positie nooit ten volle gerealiseerd heeft en dat de geracialiseerde spanningen in de koloniale maatschappij haar grotendeels ontgingen.¹⁸ Nu zij op haar vriend-

¹⁵ Nobel 1991, p. 22.

¹⁶ Nobel 1991, p.38.

¹⁷ Nobel 1991, p. 105.

¹⁸ Haasse 2005, p. 133.

schap met Dee terugkijkt, probeert zij die herinneringen opnieuw te duiden in het volle bewustzijn van de politieke spanningen en omwentelingen waartegen de teloorgang van hun vriendschap zich afspeelt.

In *Sleuteloog* is sprake van wat Boym reflectieve nostalgie noemt: nostalgie die het verlangen naar een ‘verloren’ thuisland problematiseert waarbij het gaat om de kritische reflectie op het verlangen in plaats van op het verlies.¹⁹ Die reflectieve nostalgie krijgt bijvoorbeeld gestalte in een ebbenhouten kist vol historische (ego)documenten over Indië waarvan Herma de sleutel niet meer kan vinden, hetgeen symbolisch te lezen valt: het verleden valt niet of moeizaam te ontsluiten waarbij bovendien niets is zoals men dacht dat het was, want de kist blijkt uiteindelijk leeg te zijn.²⁰ Deze symbolische lezing is tevens vervat in het Arabische motto uit het sleuteloog van de sleutel die Herma aan het einde van de roman terugvindt (en dat tevens het openingscitaat van dit hoofdstuk vormt): ‘Al wat je ooit zag of hoorde, al wat je dacht te weten, is niet meer dat, maar anders.’²¹ Herma komt na een kritisch zelfonderzoek tot de conclusie dat het beeld dat zij van haar onbezorgde Indische jeugd heeft ‘voor een groot deel illusie is geweest’.²² Hierdoor moeten haar herinneringen aan de vriendschap met Dee in een ander daglicht geplaatst worden en vindt er een postkoloniaal verwerkingsproces plaats.²³

Het voert te ver om de schrijvers uit het postkoloniale corpus eenvoudigweg op te delen in doorschrijvende en terugschrijvende auteurs. Dat zou geen recht doen aan de literaire representaties uit de afzonderlijke werken. Ook kunnen auteurs die aanvankelijk doorschrijven, later terugschrijven. In de onderstaande analyse zullen daarom steeds vormen van door- en terugschrijven in onderlinge samenhang besproken worden en dienen deze begrippen als heuristische instrumenten om geracialiseerde postkoloniale literaire beeldvorming over Indo-Europeanen in kaart te brengen. De patronen uit de koloniale literaire verbeelding van Indo-Europeanen zullen een leidraad vormen. Hierin manifesteren zich vormen van door- en terugschrijven en wordt koloniale beeldvorming bekrachtigd of juist verworpen. Opvallend is dat positief geconnoteerde beeldvorming over Indo-Europeanen zoals representaties van zuiverheid bij Indo-Europese vrouwen en die van emancipatie bij Indo-Europese mannen verdwijnt uit de postkoloniale literaire beeldvorming. Als koloniale beeldvorming over Indo-Europeanen in postkoloniale teksten een rol speelt, dan gaat het om van oorsprong negatief geconnoteerde beelden die uitdrukking moeten geven aan Indisch-zijn en die gereproduceerd of ontkracht worden.

¹⁹ Boym 2001, p. 49-50.

²⁰ De symboliek van de Indische kist vol historische (ego)documenten die aanvankelijk op slot en later leeg blijkt te zijn, werd onlangs nog ingezet door Adriaan van Dis in *Ik kom terug* (2014).

²¹ Haasse 2005, p. 191-192.

²² Haasse 2005, p. 7.

²³ Volgens Pamela Pattynama in *Bitterzoet Indië* (2014) wordt *Sleuteloog* dan ook ‘door velen beschouwd als Haasses herziening [van haar visie op de koloniale wereld] van haar debuut [*Oeroeg*]. [...] In Haasses laatste Indië-roman [*Sleuteloog*] heeft zelfreflectie de plaats ingenomen van het ongeloof en de rouw om het verlies van de kolonie [de visie die in haar debuut overheerst]: de speurtocht naar de Indo-vriendin mondt uit in een genadeloos zelfonderzoek’ (p. 106, 111).

Sensualiteit

Sensualiteit bleek in het voorafgaande het meest dominante patroon te zijn in de koloniale literaire representatie van Indo-Europeanen. Het koloniale corpus stond bol van seks, overspel en verbroken relaties, en Indië werd erin verbeeld als een exotische poel des verderfs. Met name de literaire representatie van Indo-Europese vrouwen werd gekenmerkt door sensualiteit. Deze 'eigenschap' manifesteerde zich in ongekende schoonheid (gratie, charme en goede smaak) enerzijds en in algeheel zedelijk verval (behaagzucht, harts-tocht en seksuele beschikbaarheid) anderzijds. Ook in het postkoloniale repertoire zijn aspecten van sensualiteit onderdeel van het postkoloniale repertoire om Indo-Europese vrouwen te verbeelden. Deze worden nog immer uitgedrukt in schoonheid (fysieke aantrekkingskracht) en ongeremdheid (op seksueel maar bovenal op emotioneel gebied, hetgeen gestalte krijgt in tinka's (humeuren/grillen)). Sensualiteit komt zowel in hoofd- als bijfiguren tot uitdrukking en speelt een rol in de verbeelding van: 1. jonge Indo-Europese vrouwen; 2. Indische matriarchen; en 3. Indische ordinariteit.

In de eerste plaats wordt de jonge Indo-Europese vrouw nog immer als sensueel verbeeld. In *Tabee, New York* (1974) van F. Springer (pseudoniem van Carel Jan Schneider) draait de plot om de driehoeksverhouding tussen de beeldschone Indo-Europese Dollie, haar Indo-Europese echtgenoot Menno Spanjer en haar 'blanke' minnaar Ruud. In de roman wordt Dollie geobjectiveerd: wij krijgen niet of nauwelijks inzicht in haar drijfveren en zij krijgt voornamelijk gestalte in haar fysieke bekoorlijkheden. Zij bestaat vooral als exotisch lustobject voor de ik-figuur die voortdurend haar onbegrensde libido benadrukt. Zo is zij in zijn ogen seksueel onverzadigbaar: 'Nu dit kunstje nog en nu dat. O Ruud, zo heb ik het nog nooit gedaan, zo diep heb ik het nog nooit gevoeld'.²⁴ Ook benadrukt de ik-verteller voortdurend haar borsten, billen en benen:

Ze had mooie borsten. Ach, alles aan haar was mooi, en het was zo vanzelfsprekend wat we deden [overspel plegen]. Het was onvermijdelijk dat ze met me meeging, dat ze bij me bleef, en we verspilden er verder geen woorden aan. [...] Ze [lag] op haar ellebogen steunend, haar borsten vlak voor mijn ogen. Ze streelde me ook nog, dus wat viel er te zeggen. [...] Ze had mij betoverd en wat kon het mij godverdomme verder schelen.²⁵

Kennelijk vindt de ik-figuur het heel vanzelfsprekend dat een begeerlijke Indo-Europese vrouw seksueel beschikbaar is, waarbij hij zichzelf *en passant* vrijpleit van schuld door te stellen dat zij *hem* betoverd heeft met haar schoonheid. Ook blijkt Dollie zonder meer bereid haar gezin voor haar minnaar te verlaten en haar kinderen bij hun inmiddels werkloze, alcoholistische vader achter te laten: zij wordt dus niet alleen als een slechte echtgenote maar ook als een dubieuze moederfiguur afgebeeld. Deze twee beelden (schoonheid als teken van sensualiteit en seksuele beschikbaarheid enerzijds en de Indo-Europese echtgenote/moeder die haar behaagzucht en geslachtsdrift boven haar gezin stelt ander-

²⁴ Springer 1990, p. 101.

²⁵ Springer 1990, p. 89. Vergelijk p. 91.

zijds) hebben hun oorsprong in de koloniale beeldvorming die hier in een postkoloniale context klakkeloos gereproduceerd wordt.

In *Sluuteloog* krijgt sensualiteit gestalte in de Indo-Europese Adèle “Dee” Mijers die tegenover haar hartsvriendin, de ‘blanke’ in Indië geboren Herma gesteld wordt. Hier wordt in de uitbeelding een binaire tegenstelling geschapen tussen een ‘vermengd’ en ‘onvermengd’ personage – een bekende presentatiewijze die ook in de koloniale literatuur veelvuldig voorkwam waarbij Indo-Europese personages ingezet werden om de vermeende superieure eigenschappen van de ‘blanke’ personages te beklemtonen. Hoewel Dee zich verzet tegen de notie dat Indo-Europese meisjes sensueel zouden zijn, wordt zij wel op die wijze uitgebeeld.²⁶ In Herma’s herinnering is zij ‘altijd opvallend door haar schoonheid en vrijmoedigheid’ en heeft zij een ‘sensuele uitstraling’.²⁷ In vergelijking tot Dee steekt Herma als verstandig en braaf af. Bovendien blijkt Dee later een ‘hartstochtelijke’ affaire met Herma’s echtgenoot te hebben gehad. Een dergelijke hartstocht is kennelijk niet mogelijk tussen de twee ‘blanke’ echtelieden en wordt dus impliciet aan de Indo-Europese vrouw toegeschreven.²⁸

Daarnaast wordt Dee als irrationeel en emotioneel ongeremd verbeeld. In de roman is rationaliteit voorbehouden aan de ‘blanke’ personages die steeds op het ‘irrationele’ handelen van Indo-Europese personages wijzen. Dee heeft bijvoorbeeld tinka’s die volgens Herma ‘even snel weer verdwenen als ze opgekomen waren, en meestal geen andere oorzaak hadden dan een voor haarzelf onverklaarbaar gevoel van onbehagen’.²⁹ Dee is zich zeer bewust van de groeiende kloof tussen de verschillende bevolkingsgroepen in Indië en beschikt over een groot rechtvaardigheidsgevoel. Herma beschrijft ‘hoe zij altijd spontaan koos voor wie volgens haar blootstonden aan discriminatie’.³⁰ Zij mag dan een groot hart hebben, dat gaat ten koste van haar verstand, want wij lezen ook hoe zij ‘onvoorzichtig’ en ‘fel emotioneel uit verontwaardiging of medelijden handelde, en niet volgens een weloverwogen programma’.³¹

In de tweede plaats vinden wij in het postkoloniale corpus sporen van sensualiteit in de representatie van Indo-Europese vrouwen die de levenswijze van het ooit invloedrijke, maar inmiddels zieltogende Indische patriciaat belichamen. Sensualiteit wordt dan uitgedrukt in schoonheid, gratie en omgangsvormen, en krijgt vorm in de Indische *mater familias*. Een voorbeeld hiervan is Dee’s grootmoeder, mevrouw Mijers. Tussen Dee en haar grootmoeder wordt een generatiekloof tot uitdrukking gebracht waarbij Dee het moderne, en mevrouw Mijers het oude Indië representeert. Mevrouw Mijers stamt uit een voor naam Indisch geslacht met (vermeende) wortels in de Franse adel. Zij wordt gekenmerkt door haar goede smaak en uitmuntende kwaliteiten als gastvrouw.³² Haar representatie

²⁶ Haasse 2005, p. 94.

²⁷ Haasse 2005, p. 153, 173.

²⁸ Haasse 2005, p. 186.

²⁹ Haasse 2005, p. 137-138.

³⁰ Haasse 2005, p. 154.

³¹ Haasse 2005, p. 153-154, 182.

³² Haasse 2005, p. 36-40.

wordt door irrationele, mondaine trekken bepaald: zij wordt afgebeeld als een tragische figuur die ziende blind is voor de politieke ontwikkelingen in de laat-koloniale periode waarin haar rol langzaam maar zeker uitgespeeld raakt, en die vasthoudt aan een reeds lang vervlogen tijd waarin haar familie welgesteld en invloedrijk was.³³

Een ander voorbeeld is Johanna “Jopi” Bamberg uit *Mevrouw mijn moeder* (1999) van Yvonne Keuls. Zij is de bejaarde moeder van het autobiografische hoofdpersonage over wier leven de roman verhaalt. Zij wordt eveneens gerepresenteerd als een Indische matriarch. Zij wordt als mooi en lief, maar eigenzinnig gerepresenteerd en herinnert ons in representatie aan de mooie, maar grillige grootmoeder Ottilie Dercksz en moeder Ottilie Steyn de Weert uit *Van oude mensen...* (1906) van Louis Couperus.³⁴ Zij staat te boek als een *grande coquette* met een onovertroffen smaak en een passioneel liefdesleven:

Ze had vroeger, in Indië, nooit zonder liefde en frivoliteit kunnen leven, ze hechtte waarde aan de bewondering van mannen, had décolletés gedragen die uitgedacht waren om mannen op te winden. Ook in de jaren erna had zij haar mooie, verzorgde lijfje in de laatste mode gehuld en zich versierd met corsages en juwelen en besprenkeld met bloemenlotion.³⁵

Jopi kan niet aarden in postkoloniaal Nederland en wordt verbeeld als Indisch, hetgeen bovenal gestalte krijgt in haar ondoorgrondelijke tinka's. Zij heeft onvoorspelbare driftbuien, is extreem lastig in de omgang en stelt onredelijke eisen aan haar omgeving. Ook zij wordt dus als irrationeel en emotioneel ongeremd gerepresenteerd. Zo jaagt zij als hulpbehoevende bejaarde de ene na de andere gezelschapsdame die op haar dagelijkse verzorging moet toezien, met haar onmogelijke gedrag de deur uit.³⁶ De enigen met wie zij het enigszins uithoudt, zijn twee donkere Surinaamse dames die zich geduldig door haar laten rond commanderen en met wie zij de koloniale verhouding van nonja besar en baboe kan naspelen.³⁷

In de derde plaats kan sensualiteit uitgedrukt worden in ordinariteit. Hierbij speelt *mimicry* een cruciale rol. In koloniale literatuur gold *mimicry* reeds als een veel gebruikte strategie die Indo-Europeanen gebruiken om op ‘blanke’ Europeanen te lijken. Indo-Europese vrouwen konden wel het westerse beschavingsideaal benaderen, maar niet belichamen. Dit kreeg gestalte in hun overdreven uiterlijke vertoon wat hen ‘onaantrekkelijk’ maakte en hun ‘Indische’ afkomst verraadde waarop de verteller vervolgens uitvoerig wees om zo de ‘echte’ van de ‘pseudo-Europeanen’ te onderscheiden. Deze vorm van *mimicry* leeft voort in postkoloniale literatuur. In hun poging zich een bepaalde houding ten opzichte van hun Indische verleden aan te meten, schieten Indo-Europese personages hun doel voorbij: zij overdrijven waardoor zij als ordinair te boek komen te staan.

33 Haasse 2005, p. 113-114.

34 Keuls 2002, p. 163. Vergelijk Boudewijn 2013.

35 Keuls 2002, p. 217.

36 Keuls 2002, p. 172-173.

37 Keuls 2002, p. 183-186, 244-246.

Alleen bijfiguren worden hierdoor gekenmerkt. Een voorbeeld hiervan is een Indo-Europese vriendin van de moederfiguur uit *Scherven van smaragd* (1983) van Jill Stolk. Dit personage doet zo overdreven haar best om te assimileren – zij wil naar eigen zeggen westers dan westers worden – dat zij in een banale vrouw verandert, wat haar de bijnaam “tante Ordi” oplevert.³⁸

Een ander voorbeeld is Edmee Taylor-van Bennekom, een halfzuster van Nathans vader uit *Indische duinen* (1994) van Adriaan van Dis. Zij stamt naar eigen zeggen uit een voornaam Indisch patriciërsgezicht waarbij zij ondanks uiterlijke en genealogische aanwijzingen ten stelligste ontkent dat er ‘Indisch bloed’ in haar familie zit. In plaats daarvan benadrukt zij haar vermeende Franse adellijke afkomst (zoals Indische patriciërs in de (post)koloniale literatuur dat graag doen).³⁹ Edmee probeert met zoveel verve als voornaam door het leven te gaan dat zij in plaats van chic als ordinair te boek komt te staan. Haar poging tot *mimicry* waarop de ik-verteller de lezer uitdrukkelijk wijst, maakt haar tot een karikaturale, ongeremde figuur:

[Edmee] viel mij wankelend [van de sherry] om de nek, ik stikte haast in de make-up en rouge die haar wangen bedekten. Ondanks haar rimpels zag ze er nog verdacht jong uit. Maar wat een del. Ze droeg iets wapperends roze, zwarte uilenwimpers klapten me toe. [...] Alles aan haar verschijning was vals, haar wimpers, juwelen, de plastic parels op de gleuf van haar borsten en wie weet haar met een bibberhand gelakte nagels.⁴⁰

In een literair werk kan tegelijkertijd zowel door- als teruggeschreven worden ten aanzien van sensualiteit, zoals in *Hollands-Indische verhalen* (1974) van Margaretha Ferguson. Het verhaal “In de spiegel van Hendrik” gaat over een ‘knap nonnaatje’ uit de koloniale onderklasse dat wil leren dansen als Mata Hari om mannen het hoofd op hol te brengen.⁴¹ Tegelijkertijd neemt het verhaal stelling tegen het gemak waarmee Hollandse mannen Indo-Europese vrouwen seksueel bejegenen, terwijl Indo-Europese vrouwen zich van deze mannen heel wat moeten laten welgevalen omdat een (mogelijk) huwelijk met een totok de enige manier is waarop zij hun sociaaleconomische positie kunnen verbeteren. Hier treffen wij dus zowel ideologiebevestigende als ideologiekritische elementen in de literaire representatie van Indo-Europese vrouwen aan.

In de verhalenbundel als geheel is echter niet overtuigend sprake van een postkoloniale visie in kritische zin. In het verhaal “De indringster” bezoekt een knappe Indo-Europese vrouw haar voormalige Hollandse minnaar in postkoloniaal Nederland. Zij wordt uitgebeeld als behaagziek en haar ‘lichaam [is] één en al gespannen verleidingskracht’.⁴² Zij weet echter niet langer zijn begeerte op te wekken, omdat hij inmiddels keurig getrouwd is met een eenvoudige Hollandse vrouw. Het huwelijk tussen twee ‘blanken’ wordt op-

³⁸ Stolk 1983, p. 50-52, 59.

³⁹ Van Dis 2002, p. 151, 157. Vergelijk *Het land van herkomst* (1935) van E. du Perron, *Vergeelde portretten uit een Indisch familiealbum* (1954) van E. Breton de Nijs en *Sleuteloog* (2002) van Hella S. Haasse.

⁴⁰ Van Dis 2002, p. 226-227.

⁴¹ Ferguson 1974, p. 43, 49.

⁴² Ferguson 1974, p. 143.

nieuw uitgebeeld als het symbool van liefde en hoger gewaardeerd dan de lust die enkel een Indo-Europese vrouw in een man kan losmaken. In dit verhaal is dus sprake van doorschrijven en worden koloniale ideologieën ten aanzien van Indo-Europese vrouwen ongereflekteerd gereproduceerd.

In een enkel geval worden sensuele representaties van Indo-Europese vrouwen radicaal verworpen. In “De Muur” uit de verhalenbundel *Tjoek* (1960) van Vincent Mahieu dat zich afspeelt ten tijde van de ‘politieacties’ wordt de vermeende sensualiteit van Indo-Europese vrouwen in een ander perspectief geplaatst.⁴³ Hierin ontmoet het mannelijke hoofdpersonage een jonge beeldschone Indo-Europese vrouw, Roxane d’Arcy, die als njai van een hooggeplaatste Indonesische commandant door het leven gaat. Hoewel zij op het eerste gezicht met de vijand lijkt te heulen en zich in het nieuwe staatsbestel omhoog vrijt, blijkt zij het slachtoffer van mannelijke begeerte en politieke omstandigheden. Zij gold als een ‘fatsoenlijk’ meisje totdat haar ouders in de oorlog stierven en zij er alleen voor stond. Uit lijfsbehoud was zij genoodzaakt zich ‘onder bescherming’ te stellen van eerst een Japanse en later een Indonesische commandant. Tegen de hoofdpersoon zegt zij hierover:

Omdat u getrouwd bent, bent u fatsoenlijk, ja? Ik ben onfatsoenlijk, ja, ik weet. En die andere mannen hier, die allemaal getrouwd zijn, zijn ook fatsoenlijk. Jaa! Allemaal zijn ze ploerten, de Jappen, de Inlanders, de Hollanders, de Indo’s, de Chinezen, ja-ja-ja, ze laten je niet met rust. Allemaal helpen en dan allemaal nemen. [...] Ik ben niet getrouwd. En dat weet je best. Wat moeten wij [Indische meisjes] anders doen dan trouwen. Wij worden maar getrouwd [tot iemands vrouw gemaakt]. Anders heb niet dit (ze maakte een gebaar van eten) of anders krijg je dit (ze deed alsof ze zich de keel doorsneed). Ik ben wel jong maar niet onnozel.⁴⁴

Roxane heet dus ‘onfatsoenlijk’, maar is door de maatschappelijke omstandigheden tot Europese paria gemaakt. Dit is niet alleen een omkering van de koloniale orde waarbij de Europese vrouw als njai van een Aziatische man fungeert, maar ook van het patroon van sensualiteit, hetgeen gezien kan worden als een vorm van terugschrijven: zij is geen koketterende, opportunistische landverraadster, maar wordt het slachtoffer van haar schoonheid en het misbruik dat mannen van hun machtspositie (in oorlogstijd) maken.

Sensualiteit blijft dus een aspect van de literaire beeldvorming over Indo-Europese vrouwen. In sommige gevallen, zoals bij Springer, Keuls en ten dele Ferguson, wordt sensualiteit nog immer aan de vermeende inborst van de Indo-Europese vrouw toegeschreven en dus in het personage zelf gezocht, hetgeen als een vorm van doorschrijven opgevat zou kunnen worden. In andere gevallen worden koloniale visies aan de hand van de Indo-Europese vrouw ter discussie gesteld en zegt haar vermeende sensualiteit niets over haar karakter maar over andermans percepties, zoals bij Robinson en ten dele Ferguson. Deze

⁴³ Het titelverhaal “Tjoek” is reeds elders behandeld, omdat het zich geheel in de koloniale wereld afspeelt en zich verhoudt tot koloniale ideologieën in die wereld. Zie hoofdstuk 9.

⁴⁴ Mahieu 1960, p. 137.

vormen van terugschrijven laten een verschuiving in literaire representatie zien waarin niet langer de zogenaamde pathologie van de Indo-Europese vrouw centraal staat, maar in plaats daarvan koloniale ideologieën en visies aan de orde gesteld worden. Haasse neemt ten slotte een tussenpositie in: hoewel Dee als sensueel verbeeld wordt, wordt in een kritisch zelfonderzoek van de ik-verteller de herinnering aan en representatiewijze van *alle* personages geproblematiserd in de roman (waarover in de slotparagraaf meer).

Verindischen

In de postkoloniale literatuur vinden wij ook vrouwfiguren die een vehikel voor allerhande andere als typisch Indisch ervaren eigenschappen vormen. In de koloniale literatuur kende dit patroon van literaire representatie van Indo-Europese vrouwen een tweeledige uitwerking: een negatief geconnoteerde 'verindischte' en een positief geconnoteerde 'natuurlijk-eenvoudige' uitwerking. Ik zal allereerst de verindischte uitwerking in postkoloniale literatuur bespreken.⁴⁵ De verindischte figuur vervult altijd een bijrol en krijgt bijvoorbeeld gestalte als Indische 'tante', waarbij het om een ver familielid of een oude vriendin uit Indië kan gaan. Zij komt voor in zowel teksten met een rolbevestigende als teksten met een ideologiekritische strekking en maakt deel uit van het 'Indische' decor waartegen de verhalen zich afspelen. Zij is de corpulente, schaamteloze Indische tante die het weliswaar goed bedoelt maar voor wie de andere familieleden zich schamen, omdat zij door haar typisch 'Indische' gedrag allerlei gênante situaties veroorzaakt zonder dat zij het zelf doorheeft.

Deze Indische tante heeft haar wortels in de koloniale literaire verbeelding en is uitgegroeid tot een stereotype in de Indische literatuur. Zij leeft voort in een postkoloniaal tijdgewricht en bij haar uitbeelding worden geen ideologiekritische kanttekeningen geplaatst. Zij functioneert als komische noot en vormt een tragikomische figuur die voor beschamende maar lachwekkende scènes zorgt. Als zodanig verbeelde figuren zijn weliswaar goedmoedig en gastvrij, hetgeen gestalte krijgt in hun rijsttafels en allerhande Indische lekkernijen, maar worden tegelijkertijd als kromsprekend en kromdenkend uitgebeeld en zijn onderling inwisselbaar: zij worden alle op exact dezelfde wijze gepresenteerd. Zij dragen vaak een typisch verindischte naam die een onverbloemde leesaanwijzing vormt: als er bijvoorbeeld een tante Toetie of tante Prul ten tonele verschijnt, dan weet de lezer bij voorbaat al welke rol dit personage in het verhaal zal vervullen. In een postkoloniale context zondigt deze figuur niet-aflatend tegen de hedendaagse Nederlandse fatsoensnormen.

De Indische tante verschijnt bijvoorbeeld als een uit het oog verloren familielid op een begrafenis. Vlak voor de uitvaart van de vader van Theo uit *Familiefeest* (1992) van Theodor Holman staat onverwacht tante Emmie, een Indo-Europese zuster van de overledene met wie de familie al jarenlang gebrouilleerd is, op de stoep. Zij is een onaantrekkelijke

45 Zie volgende paragraaf.

figuur die alleen maar over zichzelf praat, voor háár gemoedsrust vreest nu zij de familieruzie niet tijdig bijgelegd heeft, en geen oog heeft voor het leed van de directe nabestaanden of voor de sarcastische aanmerkingen die zij maken op haar ongepaste gedrag. Zo hevig als zij vroeger met haar broer geruzied heeft, zo diep betreurt zij hem nu. Zij is emotioneel ongeremd, heeft een groot gevoel voor dramatiek en laat zich tot ergernis van de andere personages flink gaan:

Mama deed zelf open en nog voordat de [voor]deur weer dicht was, hoorden we een langgerekt dramatisch gesnik vanuit de gang komen. 'De burens kunnen nu alles zien, typisch tante Emmie,' zei Broer. [...] Zodra tante mijn [opgebaarde] vader zag liggen, gooide ze zich bijna op hem en hield haar hand verschrikt tegen haar hoofd alsof ze dreigde flauw te vallen.⁴⁶

Emmie eist alle aandacht voor zich op terwijl zij zich door Theo's moeder (de kersverse weduwe) laat troosten en moet met sherry en zenuwpillen tot bedaren gebracht worden.

In *Mevrouw mijn moeder* figureren de Indo-Europese vriendinnen van de moeder van de hoofdpersoon: tante Toetie, tante Mekkie, tante Estel, tante Matti, tante Prul en tante Pop.⁴⁷ Evenals in de koloniale verbeelding van verindischte figuren worden emoties door hen nooit lang en diep gevoeld, en worden zij na heftige gemoedsaandoeningen al snel weer in beslag genomen door de dagelijkse beslommeringen des levens waarbij hun belangstelling in de eerste plaats naar eten uitgaat. Op de begrafenis van tante Toetie hoort Yvonne, de autobiografische ik-figuur, hen jammeren over de overledene terwijl zij een nieuw recept doornemen:

'Kassian, ja, Toetie dood, jammer ja,' hoorde ik tante Mekkie zeggen.

'Net niet negentig zij...' zei tante Estel. 'We hadden leuk kunnen vieren toch, met slametan. Ik heb net een nieuw recept gekregen voor ajam koening.'

'Ach ja, jammer ja,' snikte tante Pop. 'Hoe is toch dat recept?'

'Ik vind niet meer leuk zonder haar,' weeklaagde tante Matti.

'Kassian ja,' hikhuilde Prul.

Daarna werd het portier [van de volgauto] gesloten en mijn tantes kennende zou het gesnik daar binnen nog wel een tijdje kunnen doorgaan.

[...]

Het portier werd [na een korte autorit] geopend en de tantes rolden naar buiten. Tot mijn verbazing huilde er niemand.

'En dan doe je er ketjap bij...' hoorde ik tante Estel zeggen. Haar stem klonk luid over de begraafplaats.

⁴⁶ Holman 2001, p. 90, 96.

⁴⁷ Tante Matti (Mathilde) is de buitenechtelijke 'blanke' dochter van de Hollandse grootvader van het hoofdpersoon en een Haagse dienstmeid, zij is echter in Indië bij de Javaanse grootmoeder van het hoofdpersoon opgegroeid en onmiskenbaar door haar Indische opvoeding gevormd. Zij fungeert als het sterk verindischte halfzusje van Yvonne's moeder in de roman. Vergelijk Keuls 2002, p. 104-118.

Haar linkerhand had ze tot een kommetje gevormd. Met haar rechterknuistje, waarin ze een imaginaire pollepel klemde, maakte ze hevig roerende bewegingen.

‘En dan? Wat nog meer?’ wilde tante Prul weten.

Ze stonden nu in een kringetje om tante Estel heen.

‘Al genoeg al,’ zei tante Estel, ‘is al klaar de ajam koening, je kan gaan eten...’⁴⁸

De ‘tantes’ zijn dol op eten en boodschappen doen voor de rijsttafel. Zij hebben na aankomst in Nederland samen veertig jaar lang *makans* (maaltijden) en *selamets* (offerandes/feestmaaltijden) gemaakt. Op de terugweg van de begrafenis laten zij tot ieders consternatie hun volgauto uit de rouwstoet voor een Albert Heijn stoppen om nog gauw even inkopen te doen voor de voorgenomen rijsttafel waarmee zij tante Toetie zullen gedenken en waarbij zij het nieuwe Indische recept dat zij tijdens de uitvaart luidkeels hebben uitgewisseld, willen uitproberen. Volgens de tantes was het supermarktbezoek ‘een ongekende meevaller, een beetje blanja [winkelen], en dan nog wel gehaald en gebracht...’⁴⁹

In *Mevrouw mijn moeder* wordt ‘Indisch’ uitgebeeld als een culturele bepaaldheid van een voorgaande generatie die gestalte krijgt in de Indo-Europese moeder van de hoofdpersoon en haar Indische vriendinnen. Het ‘Indische’ wordt uitgedrukt in tinka’s (de grillen van haar moeder), eten (de rijsttafels van haar ‘tantes’) en het occulte (goena goena, waarover verderop meer). In de roman worden allerlei koloniale beelden op Indo-Europese personages geprojecteerd en is sprake van *restorative nostalgia*: nostalgische beeldvorming die het ‘verloren’ thuisland weer in het leven wil roepen.⁵⁰ De literaire representatie van de verindischte tante maakt deel uit van een Indisch standaardidioom dat door Keuls aangewend wordt om de Indische vriendinnen van haar moeder te verbeelden. Enerzijds representeert de verindischte tante het typisch ‘Indische’ dat met een zekere nostalgie bekeken wordt; anderzijds schamen andere personages zich voor haar omdat zij tegen allerlei fatsoensnormen zondigt. In de representatie van deze figuur is nauwelijks plaats voor een kritische reflectie op of herwaardering van koloniale beeldvorming: aspecten uit die beeldvorming worden in plaats daarvan gereproduceerd. Hierdoor ontstaat een clichématig beeld van de Indische tante dat juist door de herkenbaarheid ervan als authentiek ervaren wordt.⁵¹

In de koloniale belletristiek kunnen als typisch Indisch ervaren eigenschappen ook gestalte krijgen in natuurlijke eenvoud. Natuurlijke eenvoud is een zeldzaamheid en vormt samen met zuiverheid één van de weinig positief geconnoteerde patronen in de koloniale literaire representatie van Indo-Europese vrouwen. In uitwerkingen hiervan speelt de

⁴⁸ Keuls 2002, p. 229.

⁴⁹ Keuls 2002, p. 231.

⁵⁰ Boym 2001, p. 41.

⁵¹ Vergelijk *Indische tantes* (2001) van Yvonne Keuls waarin exact hetzelfde beeld van de Indische tante geschapen wordt. In 2013 heeft Keuls zich ingezet voor een standbeeld van Indische tantes in Den Haag dat als eerbetoon aan het inmiddels in haar ogen ‘uitstervende ras’ van Indische Nederlanders bedoeld was. Dat neemt niet weg dat haar voorstelling van deze figuur geworteld is in koloniale beeldvorming die hier door haar in een postkoloniale context aangewend en ingezet wordt om een geëigend (clichématig) beeld van Indië en haar voormalige bewoners te schetsen.

tegenstelling tussen stad en platteland en die tussen cultuur en natuur een belangrijke rol. Natuurlijk-eenvoudige personages leven vaak op een afgelegen landgoed waardoor zij niet door allerlei mondaine verlokkingen van het grootstedelijke leven gecorrumpeerd raken en zij verondersteld worden dichtbij de hen omringende natuur te staan. In het postkoloniale corpus vinden we hiervan slechts één voorbeeld, namelijk Aimée “Non” Mijers uit *Sleutelooij*. Non is een dochter van mevrouw Mijers. Zij is zo donker als een ‘Inlandse’ en heeft niets van het mondaine van haar familie. Herma herinnert zich haar als ‘een gedienschte tussen baboe en verpleegster, of een arme verre bloedverwante die als hulpvaardige huisgenoot in dit Indische gezin was opgenomen’.⁵² In Nons representatie vinden wij allerlei als ‘Indisch’ ervaren elementen terug; in plaats van als onbeschaafd of onfatsoenlijk wordt zij echter als eenvoudig te boek gesteld. Zo staat Non dichtbij de natuur, beschikt over een grote kennis van de Indische flora en trekt zich bij voorkeur terug op de achtergalerij om orchideeën te kweken. Zij staat dus dicht bij haar vermeende oosterse dan bij haar westerse oorsprong.

Deze voorstelling raakt politiek beladen gezien de achtergrond, de Indonesische dekolonisatie, waartegen het verhaal zich afspeelt. Revolutie dwingt tot radicale keuzes. Non wordt hoe langer hoe ‘oosters’ tot dat niets meer aan haar Europese afkomst herinnert en zij in de Indonesische bevolking opgaat: zij neemt de Indonesische nationaliteit aan en bekeert zich tot de islam.⁵³ Zij kiest er dus bewust voor om bij het Indonesische volk te horen. Waar in koloniale literatuur ‘donkere’ Indo-Europese personages uit geracialiseerd onvermogen dermate konden verindischen dat zij langzaam maar zeker in de inheemse bevolking opgingen – het in de koloniale verbeelding zo gevreesde proces van *going native* (verinlandsen) – heeft Non daarentegen *agency* en kiest zij bewust partij voor Indonesië. Alle personages uit de roman zien zich met een radicale keuze geconfronteerd: worden zij als oosters of westers gepercipieerd in het nieuwe Indonesië? De uitkomst hiervan wordt in sterke mate door geracialiseerde factoren bepaald. Niet iedereen is vrij om een culturele/politieke oriëntatie te kiezen. Herma wordt bijvoorbeeld op basis van haar ‘blanke’ afkomst tegen wil en dank tot de ‘Belanda-totoks’ gerekend.⁵⁴

In de literaire verbeelding van Indo-Europeanen vormden verindischen en natuurlijke eenvoud twee kanten van dezelfde medaille die tezamen ‘oosterse oorspronkelijkheid’ representeren. De verindischte vrouwfiguur vormt een tragikomisch *flat character* dat als een *pars pro toto* voor Indische cultuur functioneert. Hoewel zij intussen met een nostalgische blik bekeken wordt, wordt zij uitgebeeld in allerlei van oorsprong negatief geconnoteerde eigenschappen – haar kromme redeneringen mogen dan wel voor hilariteit zorgen, maar geven tevens uitdrukking aan haar irrationaliteit, die bovendien als typisch Indisch ervaren wordt en immer nog diametraal op het Hollandse waarden-en-normenstelsel staat. In haar uitbeelding worden allerlei aspecten van koloniale beeldvorming bekrachtigd, wat opgevat kan worden als een vorm van doorschrijven.

⁵² Haasse 2005, p. 21. Vergelijk p. 41.

⁵³ Haasse 2005, p. 147, 151.

⁵⁴ Haasse 2005, p. 98.

De natuurlijk-eenvoudige vrouwfiguur daarentegen doet dienst als *round character* en functioneert als personificatie van één van de verschillende culturele/politieke oriëntaties waarmee Indische Nederlanders zich na de onafhankelijkheid van Indonesië geconfronteerd zagen. Non vormt een emancipatoire voorstelling van *going native*: zij kan op grond van haar uiterlijk voor het *warga negara*-schap⁵⁵ opteren waardoor zij haar geboortegrond niet hoeft te verlaten, wat als iets positiefs in plaats van negatiefs gerepresenteerd wordt. Herma die die keuze niet heeft, wordt tot haar grote verdriet uit haar geboorteland verdreven. Hierin valt een omkering van de waardering van de *shade bar* te lezen: de 'donkere' Non raakt als enige personage niet ontheemd, maar wortelt zich juist steeds dieper in haar geboortegrond, terwijl de 'blanke' in de tropen geboren Herma zich steeds sterker realiseert dat zij nergens 'thuis' gehoord heeft: niet in Indië/Indonesië maar ook niet in Nederland.

Degeneratie

In de koloniale literaire representatie gold: als eenmaal de vermeende raszuiverheid geschonden was, dan zette een onomkeerbaar proces van algeheel verval in, hetgeen in de literaire representatie van Indo-Europese mannen gestalte kreeg in middelmatigheid en dierlijkheid die verschillende stadia van degeneratie representeerden. Indo-Europese mannen konden als *blurred copies* de positief geconnoteerde eigenschappen van de totok (zoals verstand, fatsoen en daadkracht) slechts ten dele bezitten, terwijl negatieve eigenschappen (uitgedrukt in allerlei vormen van wanbeheersing) zich juist voor de volle honderd procent deden gelden in de vorm van atavisme.⁵⁶ Deze negatief geconnoteerde beelden van Indo-Europese mannen waarin hun maatschappelijke mislukking aan hun persoonlijke zwakheden of karakterfouten en niet aan sociale omstandigheden toegeschreven werden, treffen wij opnieuw in het postkoloniale corpus aan.

In die driehoeksverhouding rond Dollie uit *Tabee, New York* worden haar twee minnaars in uitbeelding tegenover elkaar geplaatst. De 'bruine' Menno Spanjer, is alles wat de 'blanke' ik-figuur niet is, waarbij hun verschillen op geracialiseerde wijze geduid worden: Menno wordt uitgebeeld als fysiek sterk en *branie* (waaghals/opschepper); Ruud daarentegen is intellectueel ontwikkeld en verlegen/bescheiden. Die tegenstelling werd ook uitgewerkt in koloniale literaire beeldvorming, waarbij Indo-Europese personages hoofdzakelijk fysieke eigenschappen en 'blanke' personages voornamelijk intellectuele kwaliteiten toebedeeld kregen. In deze geracialiseerde voorstelling functioneerden Indo-Europese personages als een *double* voor 'blanke' personages die op die manier extra gunstig uit de verf kwamen, want het intellectuele werd uiteindelijk altijd gewaardeerd boven het fysieke dat doorgaans aan de ondergang van personages ten grondslag lag.

⁵⁵ Indische Nederlanders konden tijdens de dekolonisatie van Indonesië ervoor kiezen om de Indonesische nationaliteit aan te nemen en zogenoemde *warga negara*'s te worden.

⁵⁶ Vergelijk hoofdstuk 8 en 9.

Dergelijke beeldvorming wordt hier door Springer gereproduceerd. Menno wordt uitgebeeld als een vechtjas die niet in school geïnteresseerd is en dagenlang door de kampong zwerft.⁵⁷ Bovendien blijkt hij vroegrijp. Hij heeft ‘een machtig apparaat tussen de benen’ dat hij ten overstaan van zijn klasgenoten ter verificatie tevoorschijn haalt en dat hem de bijnaam “Menno Spanjer en zijn Kanjer” oplevert.⁵⁸ De representatie van Menno als fysiek ontwikkeld en vroegrijp echoot voorstellingen van Indo-Europese schooljongens uit de koloniale literatuur, zoals Arthur Ducroos klasgenoot die eveneens het grootste geslachtsdeel van de klas heeft en dat trots aan iedereen toont in *Het land van herkomst* (1935) van E. du Perron.⁵⁹ Vroeg ontwikkelde lichaamsvormen, in het bijzonder geslachtsdelen, golden in de koloniale literaire verbeelding als een belangrijk teken van vroegrijpheid en ontluikend zedelijk verval, zoals wij in voorgaande hoofdstukken zagen.

Tevens getuigt Menno’s ‘Kanjer’ van een gebrek aan verstand. In de koloniale literatuur gold reeds: wat een personage in fysieke ontwikkeling aan voorsprong heeft, loopt hij achter op geestelijk gebied. Dat geldt ook voor Menno, die als irrationeel gerepresenteerd wordt. Hij blijkt een man van twaalf ambachten en dertien ongelukken. Hij heeft geen opleiding genoten en wordt telkens weer ontslagen. Hij mislukt en raakt aan de drank, hetgeen niet aan de sociale omstandigheden maar aan zijn eigen brallerige en bandeloze gedrag geweten wordt. Menno wordt als dermate gedegeneerd afgeschilderd dat het geen wonder is dat zijn vrouw als een blok valt voor de ik-figuur, een succesvolle diplomaat, van wie in vergelijking tot zijn rivaal een bijzonder gunstig beeld oprijst uit de roman. De voorstelling van de Indo-Europese man als onbetrouwbare partner die door zijn ongeremdheid te gronde gaat, is een vorm van doorschrijven die nog altijd getuigt van een ‘blank’ superioriteitsgevoel.

Een complexer voorbeeld is Louis Mijers, de zoon van mevrouw Mijers en tevens boezemvriend van Herma’s vader uit *Sleuteloog*. De twee vrienden worden als tegenpolen verbeeld: Louis (een Indo-Europeaan) wordt uitgebeeld als een mondaine levensgenieter;⁶⁰ Herma’s vader (een totok) wordt door Herma gepresenteerd als ‘kalm, onkreukbaar en plichtsgetrouw’.⁶¹ Louis brengt het tot niets en wijt zijn maatschappelijke mislukking aan het verlies van het familielandgoed door een erfkwestie enerzijds en aan discriminatie van Indo-Europeanen in de Indische samenleving anderzijds. Hoewel de omstandigheden hem niet meezitten, wordt hij afgebeeld als een welgestelde ‘playboy’ en ‘non-valeur’ die niet hoeft te werken voor zijn geld en liever lui dan moe is. Kennelijk moet zijn maatschappelijke mislukking in de eerste plaats aan zijn gedegeneerde persoonlijkheid toegeschreven worden en gezien de literaire representatie van zijn ‘blanke’ tegenspeler kennelijk op geracialiseerde wijze geduid worden.

Bij nadere beschouwing echter blijkt Louis’ ‘flierefluiterij’ een complexere oorzaak te

57 Springer 1990, p. 19.

58 Springer 1990, p. 17.

59 Vergelijk hoofdstuk 9.

60 Haasse 2005, p. 112, 47.

61 Haasse 2005, p. 45.

hebben dan louter zijn vermeende karakterfouten. Hij wordt namelijk hoofdzakelijk gezien door de ogen van 'blanke' personages: Herma scheidt een beeld van hem op grond van opmerkingen van haar ouders. Zij hebben geen oog voor hun eigen geprivilegieerde positie en discriminatoire praktijken in de laat-koloniale maatschappij. In retrospectief ziet Herma wel degelijk aanwijzingen voor het bestaan hiervan. Geracialiseerde aspecten spelen bijvoorbeeld een bepalende rol in Louis' liefdesleven. Louis wilde met Herma's moeder trouwen, maar dat werd door Herma's grootvader verhinderd; een huwelijk met Herma's vader daarentegen stuitte niet op bezwaren: de hardwerkende totok met beperkte financiële middelen was dus kennelijk te verkiezen boven een welgestelde, mondaine Indo-European.⁶² Later verlaat de Poolse moeder van Dee hem als zij ontdekt dat hij een 'halfbloed' is en tot een 'tweederangs bevolkingsgroep' gerekend wordt.⁶³ Louis emigreert uiteindelijk naar Brazilië, omdat hij ervan overtuigd raakt dat er geen toekomst is voor Indo-Europeanen in Indië.⁶⁴

In de literaire representaties door Springer en Haasse bepalen geracialiseerde aspecten de levensloop van personages en worden voorstellingen aangewend die teruggrijpen op in koloniale ideologieën gewortelde literaire beelden. In het eerste geval wordt geracialiseerde beeldvorming ongereflexeerd gereproduceerd en worden geracialiseerde aspecten in personages zelf gezocht, hetgeen gestalte krijgt in hun karaktereigenschappen; in het tweede geval worden geracialiseerde aspecten geïdentificeerd doordat het in de perceptie over Indo-Europeanen van andere personages tot uitdrukking komt en dus buiten de Indo-Europese personages gezocht wordt. De Indo-Europese man vormt overigens vaak een vehikel voor kritiek aan de hand waarvan het Indisch oorlogsleed aan de orde gesteld wordt. Indien hij maatschappelijk mislukt, dan wordt dat niet toegeschreven aan zijn eventuele karakterfouten of leefstijl, maar aan sociale omstandigheden – aan de oorlog in Indië en de Indonesische dekolonisatie waarin hij tegen wil en dank verwickeld is en waardoor hij getraumatiseerd is geraakt.⁶⁵

Bijgeloof en het bovennatuurlijke

In de postkoloniale literatuur blijven bijgeloof en het occulte een vast onderdeel van het literaire repertoire om 'Indisch' te verbeelden. Bijgeloof en het bovennatuurlijke zijn beeldbepalende elementen uit de literaire verbeelding van Indië, die stevast aan de inheemse bevolking en Indo-Europeanen worden toegeschreven – of in een enkel geval aan een totaal verindischt personage. In de koloniale belletristiek kregen Hollandse personages in Indië dergelijke kenmerken nooit toegekend. Integendeel, zij verwierpen bijgeloof en bovennatuurlijke verschijnselen, geloofden niet in goena goena (inheemse geneeskunst)

⁶² Haasse 2005, p. 114-115.

⁶³ Haasse 2005, p. 84.

⁶⁴ Haasse 2005, p. 112-113.

⁶⁵ Zie hoofdstuk 13.

of in stille kracht (fatalisme of noodlot), zagen nooit geesten (witte hadji's) en raadpleegden geen *doekoens* (inheemse medicijnmannen en -vrouwen). Zij schreven het bovennatuurlijke toe aan het bijgeloof van als Indisch gepercipieerde personages. In postkoloniale bellettrie vindt een herwaardering van het bovennatuurlijke plaats: het bestaan ervan wordt niet langer betwijfeld, maar uitgebeeld als een waardevolle aanvulling op de waarneembare wereld. Het krijgt gestalte in occulte verschijnselen, paranormaliteit en alternatieve geneeskunst.

Hollandse personages mogen dan niet geloven in het occulte, toch spelen zich allerlei mysterieuze gebeurtenissen af waarin stevast een als Indisch verbeeld personage betrokken is. In *Scherven van smaragd* wordt Indië 'het land van geesten en demonen' genoemd en herinneren de ouders van Jill zich hoe de overleden inheemse moeder van een Indo-Europees nichtje 's nachts bij haar kwam spoken en hoe deze gewezen njai door een doekoen met geweld verjaagd moest worden.⁶⁶ Die verjaging wordt ook waarneembaar door fysieke sporen die het bestaan van de geest moeten bewijzen. Jills vader die ooggetuige van de geestverdrijving was, herinnert zich: 'toen hij [de doekoen] ophield met slaan, lag er bloed in de hoek en zat er bloed aan de zweep'.⁶⁷ Ook worden in Indië geregeld witte hadji's (spookverschijningen die als onheilstijding functioneren in de koloniale literaire representatie) gesignaleerd. In *Sleuteloog* ziet Non van kleins af aan een witte hadji door de tuin lopen. Terwijl in koloniale literatuur een witte hadji personages de stuipen op het lijf jaagt, wordt hij in deze roman verbeeld als 'een vriend' en 'een familielid' voor wie niemand bang hoeft te zijn en die als vanzelfsprekend bij het Indische decor hoort.⁶⁸

Het occulte blijft niet beperkt tot mysterieuze gebeurtenissen, maar krijgt ook gestalte in paranormaliteit. Als Indisch verbeelde personages worden niet langer als bijgelovig, maar als paranormaal begaafd uitgebeeld. Zij zien letterlijk meer dan Hollandse personages wier blikveld door de natuurwetten beperkt wordt. In *Vogels rond een vrouw* (1991) van Alfred Birney manifesteert de overleden Chinese grootmoeder van het Indo-Europese hoofdpersoon zich aan hem in zijn halfslaap. Later is hij ervan overtuigd dat zij aan hem als een zwarte raaf verschijnt wanneer hij haar graf in Indonesië bezoekt. Zij verschijnt ook aan andere Indo-Europese familieleden als vogel en in voorspellende dromen.⁶⁹ De Indo-Europese vader uit *De ogen van Solo* (2005) van Reggie Baay is helderziend en wordt uitgebeeld als 'intermediair tussen de wereld der mensen en die der geesten'.⁷⁰ Hij ziet altijd en overal geesten en geldt in de Javaanse cultuur van zijn moeder daarom als een 'uitverkorene':

De geesten kwamen niet alleen in de droom tot mijn vader, hij zág ze ook werkelijk. Ja, hij zag wat andere stervelingen doorgaans nooit zien: échte geesten. Zij bezochten hem als de avond was gevallen met het doel hem bepaalde belangwekkende mededelingen te

⁶⁶ Stolk 1983, p. 134, 135-136.

⁶⁷ Stolk 1983, p. 136.

⁶⁸ Haasse 2005, p. 26.

⁶⁹ Birney 2002, p. 55-56, 86, 148-150, 156-157.

⁷⁰ Baay 2006, p. 10-11.

doen. [...] Ook verschenen geesten aan mijn vader zonder reden. Gewoon omdat ze er zijn, en omdat hij ze kon zien.⁷¹

Ook 'blanke' personages kunnen het occulte waarnemen of blijken paranormaal begiftigd. Het gaat dan om een in Indië geboren personage, zoals Herma, die zichzelf als Indisch beschouwt en in bijzijn van Non eveneens de witte hadji ziet, of om een Nederlands personage dat lang genoeg onder de palmen gewandeld heeft om de blijvende invloed van Indië ondergaan te hebben. Een voorbeeld hiervan is de Hollandse moeder van Nathan uit *Indische duinen*. Volgens Nathan, die in Nederland geboren en getogen is en niets van het bovennatuurlijke moet hebben, gelooft zij 'nu eenmaal dat er veel onzichtbaars tussen hemel en aarde zweefde, dat had ze zo in Indië ervaren, daar zat een gat in het heelal, en wie daar lang genoeg woonde en ervoor openstond, werd vanzelf een ingewijde'.⁷² Zij wordt als Indisch verbeeld en op één lijn met haar Indo-Europese dochters (waarvan de jongste naar eigen zeggen met haar overleden Indische vader en stiefvader in contact staat) gesteld, waardoor het occulte ook in haar representatie een rol speelt.

Ten slotte krijgt het bovennatuurlijke gestalte in alternatieve geneeskunst (goena goena). In *Mevrouw mijn moeder* bezoekt Yvonne tijdens haar reis door Indonesië op aandringen van haar Indische moeder een doekoen. Zij kampt met haaruitval waarvoor artsen een verklaring noch oplossing hebben. Om haar moeder te plezieren bezoekt zij de medicijnvrouw, niet omdat zij in haar genezende kracht gelooft. Yvonne ondergaat een mysterieus behandelproces waarbij zij een bolletje 'gematerialiseerde energie' inslikt dat op magische wijze uit de medicijnvrouw tevoorschijn gekomen is. Een maand later heeft zij tot ongeloof van haar artsen een nieuwe, stevige bos haar. Hoewel Yvonne in tegenstelling tot haar Indische moeder weigert te geloven in de heilzame werking van oosterse geneeskunst, moet zij haar miraculeuze genezing toch toeschrijven aan de doekoen.⁷³ Alternatieve 'oosterse' geneeskunst heeft dus bestaansrecht en wordt bovendien positief gewaardeerd omdat die ten goede aangewend wordt, terwijl in het koloniale corpus goena goena niet werkte (en gold als een uiting van bijgeloof) of met kwade bedoelingen werd ingezet (om bijvoorbeeld een liefdesrivale te vergiftigen).

In de koloniale Indische literatuur waarin een oriëntalistische visie op de koloniale wereld domineerde, werd het bestaan van bovennatuurlijke verschijnselen steevast toegeschreven aan het bijgeloof van Indo-Europese personages. Daarbij fungeerde bijgelovigheid in de literaire representatie van Indo-Europeanen als een uiting van hun irrationaliteit en werd dus negatief geconnoteerd. In het postkoloniale corpus daarentegen wordt het bestaan van het occulte niet langer betwijfeld of verworpen: zelfs personages die er niet in willen geloven, kunnen er niet langer omheen. Bovendien wordt het bovennatuurlijke en het geloof hierin niet langer negatief geduid, maar gezien als een verrijking van de waarneembare wereld en gerepresenteerd als inherent onderdeel van de Indische cultuur. Daarnaast functioneert het occulte en de rol die Indo-Europese personages hier-

⁷¹ Baay 2006, p. 12.

⁷² Van Dis 2002, p. 87.

⁷³ Keuls 2002, p. 144-155.

in spelen, als een manier om een Indische *couleur locale* aan een postkoloniale tekst te verlenen, omdat het teruggrijpt op representaties van goena goena en stille kracht uit de koloniale literaire verbeelding die lezers inmiddels automatisch met Indië associëren en die tot het standaardrepertoire van de Indische literatuur zijn gaan behoren.

Ten slotte, wie bepaalt wat 'Indisch' is en waaruit dat bestaat?

Doorschrijven en terugschrijven werpt als gezegd een tegenstelling op die geen recht doet aan de afzonderlijke literaire werken en oeuvres van auteurs. Het is niet zo dat in postkoloniale teksten sprake is van doorschrijven *of* van terugschrijven. In vrijwel alle literaire teksten uit het postkoloniale corpus zijn elementen van door- en terugschrijven te vinden: wie op het ene punt terugschrijft, schrijft op het andere door en omgekeerd.⁷⁴ In vrijwel alle besproken postkoloniale teksten komen bepaalde stereotyperende voorstellingen van Indië voor⁷⁵ – wellicht is dat ook wat de literaire werken onderling verbindt: die representaties waarin de geracialiseerde uitbeelding van personages niet geproblematiseerd wordt, zijn onderdeel van het als Indisch ervaren repertoire dat de besproken teksten een zekere 'authenticiteit' verleent (een geëigend beeld waarin lezers als vanzelfsprekend Indië en haar voormalige inwoners waarnemen) en tot herkenbare Indische literatuur maakt.

Dergelijke rolbevestigende representaties demonstreren tegelijkertijd de ambivalente maatschappelijke relatie tot het koloniaal verleden, wat in de postkoloniale literatuurwetenschap geregeld aanleiding tot kritiek is: Nederland en Nederlanders zouden zich te weinig rekenschap van het koloniale verleden geven en zich hiervan onvoldoende distantiëren.⁷⁶ Doorschrijven wordt ook wel als clichématig en terugschrijven als een vorm van ideologiekritiek opgevat. In het debat rond Indische belletristiek keert telkens het discussiepunt terug welke literaire representaties het 'ware' Indische leven verbeelden en wat als 'echte' Indische literatuur geldt. Hierachter schuilt een dispuut over *agency* dat de Indische gemeenschap tot op de dag van vandaag verdeelt.⁷⁷ Etniciteit speelt hierin een centrale rol. In *Geen gewoon Indisch meisje* (1983) van Marion Bloem lezen wij bijvoorbeeld dat een grote groep uit Indië afkomstige Nederlanders zich helemaal niet herkent in het beeld dat door de (post)koloniale Indische literatuur geschapen wordt:

⁷⁴ Alleen in *Tabee*, New York (1974) van F. Springer en *Mevrouw mijn moeder* (1999) van Yvonne Keuls zijn geen aspecten van terugschrijven te vinden en worden koloniale voorstellingen van Indo-Europeanen met behulp van *restorative nostalgia* gereproduceerd.

⁷⁵ Alleen in *Gideons droom* (1983) van Ernst Jansz vinden wij geen stereotyperende voorstellingen van Indië omdat de novelle zich in een droomwereld en niet (gedeeltelijk) in Indië/Indonesië afspeelt.

⁷⁶ Vergelijk Boehmer en De Mul 2012.

⁷⁷ Zie hoofdstuk 11.

Hella S. Haasse met haar ouders en broer te Batavia (1938) (collectie Letterkundig Museum).

Het Indië van de Nederlanders, van Daum, van Multatuli, van *Oeroeg*, van de witte poort [van de 'blanke' koloniale elite] leefde een eigen leven in bibliotheken, op scholen, in geschiedenisboeken. Het Indië van haar ouders [Indo-Europeanen uit de koloniale middenklasse] is gestorven, of heeft nooit bestaan [in literatuur].⁷⁸

In wat wel en niet als Indische literatuur mag gelden, is het literaire werk van Haasse veelvuldig onderwerp van discussie.⁷⁹ In het geval van *Sleuteloog* valt niet te ontkennen dat de literaire representatie van Indo-Europese personages in koloniale beeldvorming geworteld is. Tegelijkertijd bevat de tekst elementen van terugschrijven. Herma vraagt zich af of haar herinneringen aan haar Indische jeugd achteraf anders geduid moeten worden: haar representatie van het Indische verleden zou gekleurd zijn door een koloniale visie die zij er volgens Dee op nahield: 'Is het waar dat ik wel degelijk behept was met het discriminerende 'blanke' bewustzijn, zonder het te beseffen?'⁸⁰ Dat geldt in ieder geval wel voor Herma's ouders die destijds als progressief golden, maar in retrospectief door Herma als naïef beschreven worden.⁸¹

⁷⁸ Bloem 2009, p. 148.

⁷⁹ Hiermee wordt het literaire werk van Haasse dat over Indië gaat, bedoeld: *Oeroeg* (1948), *Heren van de thee* (1992) en *Sleuteloog* (2002).

⁸⁰ Haasse 2005, p. 133.

⁸¹ Haasse 2005, p. 50-51.

Niet alleen wordt de herinnering aan het Indische verleden in de roman ter discussie gesteld – en daarmee dus ook representaties van Dee als sensueel en Louis als non-va-leur – ook problematiseert Herma het Indisch-zijn, hetgeen zij loskoppelt van etniciteit: zij is weliswaar uit ‘blanke’ ouders geboren, maar ook zij voelt zich in Indië geworteld en maakt aanspraak op een Indische identiteit. Zij staat symbool voor de groep ‘blanke’ Europeanen die in Indië geboren en getogen is, maar op basis van een nauw omschreven ‘rasbegrip’ een Indische identiteit ontzegd wordt: wie anders gezegd geen ‘kleurtje’ heeft, mag zich niet als Indisch profileren. Kennelijk is het noodzakelijk geworden om ‘Indisch bloed’ te hebben om zich als zodanig te mogen afficheren. Daarin valt dus zowel een bevestiging als omkering van de waardering van de *one-drop rule* te lezen.

Deze identiteitsproblematiek krijgt eveneens gestalte in de omgang met literaire teksten. Wat typisch ‘Indisch’ is en wie dat bepaalt, blijkt een discussie die eens in de zoveel tijd in alle hevigheid oplaait. Haasse (met wie Herma grote gelijkenissen vertoont) heeft zich naar eigen zeggen altijd van de Indische literatuur ‘buitengesloten’ gevoeld, omdat prominente figuren uit de Indische gemeenschap in postkoloniaal Nederland, zoals Tjalie Robinson en Rob Nieuwenhuys, haar niet ‘Indisch’ genoeg vonden:

Tjalie Robinson noemde mij een Hollands meisje uit de tropen, geen echt Indisch kind: en dat ‘niet echt Indisch’ heeft er geloof ik toe geleid dat men [Nieuwenhuys en de zijnen] mij als auteur ook niet echt tot de Indische bellettrie rekent, iets dat me eerlijk gezegd wel eens pijn heeft gedaan, want ik ben gevormd door mijn geboorte en jeugd in Indië.⁸²

Die discussie werd opnieuw opgerakeld in een polemiek tussen Rudy Kousbroek (eveneens ‘blank’ en in Indië geboren) en Siem Boon (de kleindochter van Robinson die haar grootvaders standpunten verdedigde) naar aanleiding van een overzichtstentoonstelling over het leven en werk van Haasse in het Letterkundig Museum in 1993. Robinson had het debuut van Haasse, *Oeroeg* (1948), kort na verschijning ‘fout’ en ‘vals’ genoemd. Zij zou het ‘echte’ Indië als blank meisje uit de koloniale elite nooit gekend hebben en als ‘buitenstaander’ niets begrepen hebben van de onderlinge verhoudingen in de koloniale maatschappij. Bij de opening van de overzichtstentoonstelling noemde Kousbroek het oordeel van Robinson over *Oeroeg* ‘onverdiend’ en meende hij dat Haasse twee maal uit haar geboorteland verbannen was: één keer in het echt en daarna nog eens symbolisch.⁸³

Robinson (in *Tong Tong*) en Nieuwenhuys (in zijn *Oost-Indische spiegel*) hebben lange tijd opgetreden als voorvechters van Indische cultuur en literatuur in postkoloniaal Nederland. In die hoedanigheid hebben zij een beeldbepalend stempel gedrukt op wat ‘Indisch’ mag heten. Naarmate het postkoloniale tijdperk vorderde, werd de Indische bellettrie in toenemende mate toegeschreven aan en toegeëigend door Indo-Europeanen.⁸⁴ In deze literatuuropvatting lijken alleen schrijvers met een Indo-Europese achtergrond wier familie *niet* afkomstig was uit de ‘verhollandste’ koloniale elite maar uit de ‘vermeng-

⁸² Haasse, geciteerd in Visser 1992, p. 23.

⁸³ Vergelijk hoofdstuk 11.

⁸⁴ Vergelijk hoofdstuk 11.

de' middenklasse of lagere milieus, 'echte' Indische literatuur te kunnen produceren. Deze literatuuropvatting is geënt op het literaire werk van Robinson. Hierdoor worden literaire teksten van auteurs met wortels in Indië maar zonder niet-westerse voorouder in hun stamboom als 'vals' en 'onecht' afgewaardeerd. Haasse beschrijft een 'ander' Indië en heeft de koloniale wereld met andere ogen gezien dan Robinson.

Het literaire werk van Nieuwenhuys, die Indo-Europese familiewortels heeft, maar net als Haasse uit de koloniale elite afkomstig was, voldoet overigens evenmin aan die nauw omschreven literaturopvatting: zijn Indische bestseller *Vergeelde portretten uit een Indisch familiealbum* (1954)

speelt zich af in de koloniale elite in Indië en is doordrongen van een koloniale visie waarin geracialiseerde ideologieën de literaire verbeelding van zijn Indo-Europese personages bepalen.⁸⁵ Hierdoor vertoont de roman paradoxaal genoeg grote gelijkenissen met die van Haasse. Nieuwenhuys krijgt overigens een rol toebedeeld in *Sleuteloog* als Eugène Mijers. In de uitbeelding van deze figuur wordt nogmaals de Indische identiteitsproblematiek aan de orde gesteld. Eugène is een verre neef van mevrouw Mijers en geldt in postkoloniaal Nederland als een 'ijk-meester wat Indische identiteit betreft' en 'felle pleitbezorger van de Indo-cultuur'.⁸⁶ Dit verbaast Herma, want zij kende hem in Indië als "totok-Mijers":

Wat me het meest treft is de manier waarop Eugène zich vereenzelvigd heeft met een milieu waarin hij eigenlijk helemaal niet thuishoorde. In zijn uiterlijk, zijn spreken, was hij het toonbeeld van een pur sang Hollandse jongen met tropentint en een licht Indisch accent, zoals haast iedereen heeft die daar is opgegroeid. Maar niemand zou hem ooit verslijten voor de 'blanke Indo' waar hij zich later, in interviews, voor uitgegeven heeft. Als zodanig heeft hij in het naoorlogse Nederland zijn reputatie gevestigd als arbiter van wat 'Indisch' mag heten.⁸⁷

Rob Nieuwenhuys (omstreeks 1940) (collectie Bert Paasman).

85 Zoals door mij geanalyseerd is in het eerste deel van dit boek.

86 Haasse 2005, p. 103.

87 Haasse 2005, p. 106.

Olf Praamstra leest hierin een ‘subtiële wraakneming’ op Nieuwenhuys, die opvallende overeenkomsten vertoont met deze totok-Mijers.⁸⁸ Deze passage kan ook opgevat worden als een hernieuwde poging van Herma om een Indische identiteit op te eisen en een ideologiekritisch perspectief te bieden op de etnische invulling van het begrip ‘Indisch’. In de roman wordt de nadruk gelegd op de lotsgemeenschap die *alle* Indische Nederlanders tezamen vormen – ongeacht hun kleur of sociale klasse – en niet op geracialiseerde factoren. De onderlinge verbondenheid van die lotsgemeenschap krijgt voor Herma gestalte in de kunstcollectie van een Japanse industrieel, Yokura Inada (van wie gesuggereerd wordt dat Dee zijn moeder is):

Het [de Inada-collectie] ontkent de vervreemding, het bewijst een ‘gelijkheid’ in lagen van ons wezen waar wedijver, afgunst, onbegrip, grieven, alle verschillen en tegenstellingen, geen reden van bestaan hebben. Onder de oppervlakte was er tussen ons [Herma en Dee] altijd een verbindend element, niet benoembaar, dat zich aan elke poging tot verklaring of analyse onttrekt. We hebben het ingeademd met de lucht van het land waar we geboren zijn.⁸⁹

De roman vormt tevens een persoonlijke afrekening: hoewel Haasse zowel binnen als buiten de literatuur steeds haar recht op een ‘Indische’ identiteit bepleit heeft, zei zij in een interview over *Sleuteloog*: ‘Ik heb het gevoel dat ik met dit boek een drempel ben overgegaan [...]. Ik heb de illusie dat ik daar in Nederlands-Indië ooit werkelijk thuis was van me afgelegd’.⁹⁰ Deze uitspraak zou geduid kunnen worden als de uitkomst van een proces van reflectieve nostalgie: een kritisch zelfonderzoek naar het verlangen naar Indië en Indisch-zijn, en naar de positie van de schrijfster in de koloniale geschiedenis.

Indische identiteit en de vraag wie bepaalt waaruit die bestaat, keert geregeld terug als onderwerp van discussie zowel binnen als buiten de literatuur en vormt een kernthema in de beeldvorming over Indo-Europeanen in de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw wanneer de Indische gemeenschap een emancipatoire ontwikkeling doormaakt. Dit thema staat centraal in het laatste hoofdstuk van dit proefschrift. Ondanks de onderlinge verschillen tussen Indische Nederlanders – in brede zin van het woord: dus *alle* uit Indië afkomstige Nederlanders – is er ook een onderwerp dat hen verbindt: het Indisch oorlogsleed en de strijd om de maatschappelijke erkenning hiervan. Dit thema, de literaire representaties hiervan en de rol die literatuur in deze emancipatoire strijd speelt, komt in het volgende hoofdstuk aan bod.

⁸⁸ Praamstra 2013c, p. 147.

⁸⁹ Haasse 2005, p. 189-190.

⁹⁰ Haasse, geciteerd in Praamstra 2013c, p. 149.

13 Overleven en herbeleven

‘Jongen, er is helemaal geen tijd verstreken. Mijn oorlogstijd verstrijkt niet. Ik sta ermee op en ga ermee naar bed. Nog altijd.’

Uit: Alfred Birney, *Vogels rond een vrouw* (1991)

Inleiding

In weerwil van het populaire spreekwoord heelt de tijd niet alle wonden. Het Indisch oorlogsleed is zo’n gapende wond die met het verstrijken van de tijd maar niet genezen wil.

Aanvankelijk gold de oorlog in Indië (de Japanse bezetting en Indonesische dekolonisatie) als een ‘vergeten oorlog’ en ging de publieke belangstelling in Nederland voornamelijk uit naar de Duitse bezetting: de strijd die op eigen bodem was uitgevochten en die iedereen in Europa had meegemaakt. Bovendien werd er destijds, wanneer het in het publieke domein over de oorlog in Indië en de nasleep daarvan ging, hoofdzakelijk *over* Indische Nederlanders geschreven. In postkoloniale literatuur daarentegen komt de zienswijze van Indische Nederlanders zelf tot uitdrukking. In plaats van het object zijn zij het subject van representatie. Zij vervullen zo een sturende rol in de beeldvorming over Indo-Europeanen. Literatuur is hier dus een speciale vorm van representatie: zij dient als medium om de Indische problematiek te verkennen en vorm te geven. Deze literaire werken verschijnen voornamelijk in de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw, de periode waarin de emancipatoire strijd van Indische Nederlanders om maatschappelijke en politieke erkenning van Indisch oorlogsleed zijn hoogtijdagen beleefde.¹

In deze periode maakte de Indische literatuur een bloeiperiode door en werd zij geliefd onder een groot publiek. De Indische Boekenweek uit 1992 kan hiervan getuigen, evenals de vele Indische romans die met literaire prijzen bekroond en *bestsellers* werden. Hierbij valt te denken aan *Indische duinen* (1994) van Adriaan van Dis, een roman die verhaalt over het Indische oorlogsverleden en de nasleep daarvan in postkoloniaal Nederland. In 1995 werd de roman voor de AKO Literatuurprijs genomineerd en won hij De Gouden Uil Literatuurprijs en Trouw Publieksprijs voor het Nederlandse Boek. De representaties uit postkoloniale literaire teksten zijn wijdverbreid en hebben een onmiskenbaar stempel gedrukt op de postkoloniale beeldvorming over Indo-Europeanen. In dit hoofdstuk staat de literaire beeldvorming over Indisch oorlogsleed en de doorwerking daarvan in Indo-Europese personages centraal, omdat het overleven en herbeleven van

1 Zie hoofdstuk 11.

de oorlog in Indië een belangrijk thema in de postkoloniale literaire representatie van Indo-Europeanen vormt.

In de postkoloniale literaire beeldvorming is een speciale rol weggelegd voor Indocentrische auteurs. Zij bieden in retrospectief een kritisch perspectief op de oorlog in Indië en de afwikkeling van de Indonesische dekolonisatie. Zij schrijven vanuit het voormalige machtscentrum en zijn zich bewust van hun ambivalente relatie met de taal en cultuur van de voormalige machthebber in Indië: zij zijn diegenen die terugschrijven.² De literaire werken die in dit hoofdstuk behandeld worden, zijn *alle* van schrijvers met Indo-Europese familiewortels wier families in Indië tot de koloniale middenklasse behoord hadden. Hun ervaringen van de oorlog en repatriëring verschillen van die van Eurocentrische schrijvers die doorgaans deel uitgemaakt hadden van de koloniale elite en gemakkelijk(er) konden opgaan in de Nederlandse samenleving, omdat zij er oorspronkelijk vandaan kwamen en/of familiebanden hadden. Indocentrische auteurs geven dus uitdrukking aan de oorlogservaringen van Indo-Europeanen enerzijds en spelen een sturende rol in de postkoloniale beeldvorming over deze groep anderzijds.

Hoewel het om literaire teksten – fictie dus – gaat, vertoont de levensloop van hoofdpersonen sterke overkomsten met die van de auteurs en hebben personages vaak dezelfde (voor)naam, gezinssamenstelling en familiegeschiedenis als de schrijvers. De besproken romans en verhalen zijn dus autobiografisch van aard waarbij de suggestie gewekt wordt dat het om meer dan literatuur gaat: deze teksten vormen namelijk een nauwkeurige verslaglegging van de oorlogservaringen van Indo-Europeanen enerzijds en een emancipatoir instrument om het ‘vergeten’ Indische oorlogsleed op de maatschappelijke en politieke agenda te zetten anderzijds. Zij brengen niet alleen de Japanse bezetting en Indonesische dekolonisatie voor het grote publiek in beeld, maar ook spreekt hieruit een ander, tegengesteld beeld van de zogeheten hartelijke ontvangst van het zogenaamde onbaatzuchtige moederland ten tijde van de repatriëring. Daarnaast toont het corpus dat de oorlog in Indië niet ophield bij de zogenoemde Eerste generatie, maar doorwerkte op een daaropvolgende generatie die in postkoloniaal Nederland opgroeide met ouders die onder allerlei Indische oorlogstrauma's gebukt gingen.³

Met het bovenstaande in het achterhoofd kan de lezer zich dan ook afvragen of hij nog wel te maken heeft met literatuur of veeleer met zogeheten *documents humains* die voorbij de grenzen van het literaire domein reiken en expliciet een maatschappelijke aanklacht formuleren. Literaire representaties worden met historische feiten, (ego)documenten en getuigenissen van oorlogsslachtoffers vermengd waardoor een biografisch literair-historisch beeld van de oorlog in Indië ontstaat. In de geanalyseerde literaire werken vallen de volgende thematische lijnen aan te wijzen: de verslaglegging van hetgeen tijdens de Japanse bezetting, Indonesische onafhankelijkheidsoorlog en repatriëring is voorgevallen; het aan de kaak stellen van de miskennen van Indische oorlogsgetroffe-

² Paasman 2003, p. 166.

³ Hierin is de ‘Indische casus’ niet uniek, maar onderdeel van een bredere trend in het denken over oorlogsgetroffenen. Vergelijk tweede- en zelfs derde-generatie Holocaustslachtoffers.

nen door de Nederlandse overheid en correctie van het maatschappelijke beeld dat Nederland zich als een gastvrij en onbaatzuchtig moederland heeft opgesteld; het in beeld brengen van de doorwerking van Indisch oorlogsleed in postkoloniaal Nederland en de overdracht hiervan op de zogenoemde Tweede generatie. Deze drie thema's zullen hierna achtereenvolgens aan de orde komen.

Oorlog in Indië

De oorlog in Indië is een kernthema van de Indisch-Nederlandse letterkunde. De Indisch-Nederlandse letterkunde uit het postkoloniale tijdperk vormt als gezegd een gedetailleerde verslaglegging van hetgeen in oorlogstijd is voorgevallen. In deze paragraaf wordt niet de literaire representatie van de oorlog in Indië in kaart gebracht, maar wordt die alleen geanalyseerd in zoverre die zich verhoudt tot de literaire beeldvorming over Indo-Europeanen. De literaire verbeelding van Indisch oorlogsleed – en in hoeverre de representatie in literatuur heeft bijgedragen aan de emancipatoire strijd van Indische Nederlanders om erkenning in het publieke domein – behoeft een eigen onderzoek waarin nadrukkelijk de ervaringen van *alle* uit Indië afkomstige Nederlanders opgenomen zijn en waarbij een theoretische benadering vanuit *critical trauma studies* en *cultural memory studies* vermoedelijk een doeltreffender uitgangspunt vormt. Ik zal hier slechts een impressie geven van de oorlogservaringen van Indo-Europeanen als onderdeel van hun literaire representatie in postkoloniale literatuur.

De onderzochte literaire teksten zijn als gezegd allemaal van schrijvers met een Indo-centrische auteurspositie (en met een Indo-Europese achtergrond); in het literaire werk van auteurs met een Eurocentrische visie is vrijwel geen oog voor de situatie van Indo-Europeanen. Het is opvallend dat de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog wel door de Eerste, maar nauwelijks door de Tweede generatie in beeld gebracht wordt. Tweede-generatieauteurs staan uitgebreid stil bij de Japanse bezetting. Zij brengen het Indische oorlogsleed van hun ouders en de doorwerking daarvan in het gezinsleven in postkoloniaal Nederland onder de aandacht van lezers. Opmerkelijk genoeg is er in hun literaire werk vrijwel geen plaats voor de Bersiap en 'politieele acties' – het is vermoedelijk gemakkelijker om een postkoloniaal gehoor te vinden voor Indische Nederlanders als slachtoffers van de Japanse bezetting dan als die van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, een strijd die in retrospectief algemeen gezien wordt als een 'foute' oorlog waarin de (Indische) Nederlanders aan de 'verkeerde' kant stonden.

Japanse bezetting

Op 8 december 1941, de dag na de aanval op Pearl Harbor, verklaarde Nederland als bondgenoot van Amerika de oorlog aan Japan. Tijdens de slag in de Javazee op 27 februari 1942 werd de geallieerde vloot vernietigd en op 8 maart capituleerde de Nederlandse strijdmacht in Indië. Ruim 300.000 Nederlandse staatsburgers ondergingen vervolgens de Ja-

panse bezetting, van wie er naar schatting zo'n 99.000 werden geïnterneerd in zogenoemde Jappenkampen. Wie kon aantonen dat hij een Indonesische voorouder had en niet in het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) of Binnenlands Bestuur (BB) gediend had, kon buiten de kampen blijven. Het werd dus voordelig om zich als Indo-Europeaan te profileren. Wie echter getrouwd was met een landsdienaar of met een 'volbloed' Europeaan werd zonder meer geïnterneerd, ongeacht of men zelf van Indo-Europese afkomst was. Tegen deze – in een notendop weergegeven – achtergrond spelen de hieronder besproken literaire teksten zich af.⁴

In *Sudah, laat maar* (1975) van Paula Gomes weten Sonja en haar Indische moeder aanvankelijk met vervalste persoonsbewijzen waarop staat dat Sonja's vader een 'Blanda-Indo' is buiten het kamp te blijven. Als echter blijkt dat Sonja's vader een 'volbloed' Europeaan is, worden zij opgepakt en voor verhoor naar de gevangenis gebracht. De ik-figuur beschrijft hoe zij onder erbarmelijke omstandigheden wordt vastgehouden en verhaalt over de foltering en de plaatsvinden, het schreeuwen dat zij er hoort en het letsel dat zij er ziet. Die martelingen zijn zowel fysiek als psychologisch van aard. Zij zegt hierover: 'Ze [de Japanners] stuurden van gevangenen die onder de martelingen bezweken waren nagels en haar naar de familie. Maar soms stuurden ze die ook wanneer het slachtoffer nog leefde, zo maar om te pesten'.⁵ Zelf krijgt Sonja te maken met de dreiging van seksueel geweld. Tijdens haar verhoor, als zij niet met de gewenste informatie over de brug komt, wordt haar gezegd: 'Je hebt een mooi lichaam. Mooi en jong. Stel dat er wat mee gebeurt'.⁶

Uiteindelijk verstrekt Sonja's moeder onder dwang informatie en verblijven moeder en dochter vervolgens in verschillende interneringskampen. In het ene kamp zijn de omstandigheden nog slechter dan in het andere. Er heerst honger en er is sprake van overbevolking. Daarnaast moeten zij de hele dag in de brandende zon werken en zijn vernederingen en mishandelingen aan de orde van de dag. Sonja beschrijft hoe de kampen vrouwen gek maken en hoe anderen langzaam maar zeker door honger, uitputting en kwalen wegwijnen, onder wie haar moeder die sterft.⁷ In de oorlogsmemoires van Ada, de middelste halfzus van Nathan uit *Indische duinen* (1994) van Adriaan van Dis, valt te lezen wat zijn moeder en halfzussen in de kampen hebben moeten eten om te overleven: 'ik [heb] ook gebakken bloed gegeten en een sapi-oog [runderoog] moeten uitpersen. Mammie durfde niet, maar er zat een halve liter olie in, konden we weer tijden mee bakken. Na geitenblaren met lijn smaakt alles beter'.⁸

Alle Indische vaders uit de besproken literaire werken worden krijgsgevangenen gemaakt, omdat zij onder de wapenen geroepen waren. Zij verrichten dwangarbeid aan bijvoorbeeld de Birma-spoorlijn waarbij honger, uitputting en tropische ziekten talloze levens eisen, zoals dat van de vader van Jills halfzus uit *Scherven van smaragd* (1983) van

4 Zie hoofdstuk 11 voor een uitgebreide historische achtergrond bij dit hoofdstuk.

5 Gomes 1975, p. 38.

6 Gomes 1975, p. 27. Vergelijk p. 5.

7 Gomes 1975, p. 39-43.

8 Van Dis 2002, p. 104.

Jill Stolk.⁹ Krijgsgevangenen worden zonder uitzondering geslagen en mishandeld door Japanse soldaten. Theo's vader uit *Familiefeest* (1992) van Theodor Holman zit onder de littekens die hij tijdens zijn krijgsgevangenschap heeft opgelopen.¹⁰ Nathans vader wordt twee dagen achtereen gefolterd, waarbij hij onder meer zonder te morsen een volle emmer water een kwartier lang boven zijn hoofd moet houden op straffe van een afranseling.¹¹ In het onderhavige corpus wordt eveneens levendig melding gemaakt van executies door de bezetter. Zo is de Indo-Europese vader van Nathans halfzussen door Japanse soldaten op gruwelijke wijze onthoofd. Ook vinden er schijnexecuties plaats.¹²

Wie de vernederingen, mishandelingen en dwangarbeid overleeft, is zijn leven nog altijd niet zeker. In *De ogen van Solo* (2005) van Reggie Baay vindt het gelijknamige hoofdpersonage in zijn vaders nalatenschap een boekje met aantekeningen van een afschuwelijk medisch experiment dat op zijn Indo-Europese vader is uitgevoerd na voltooiing van de Birma-spoorlijn. Reggies vader krijgt tezamen met een Zeeuw, Brit en Australiër – drie 'volbloed' Europeanen – een vergif ingespoten dat helse pijnen en verlammingen veroorzaakt. Niemand weet met welke bedoeling het experiment uitgevoerd wordt:

We hielden het erop dat wij proefkonijnen waren. Wellicht waren ze bezig een middel te ontwikkelen om – nu het grote werk [de Birma-spoorlijn] gedaan was – zich snel en geruisloos te ontdoen van het 'overschot' aan krijgsgevangenen of – mochten zij de strijd verliezen – gemakkelijk en snel de krijgsgevangenen door middel van de spuit [met vergif] om te brengen opdat er geen ooggetuigen van hun daden meer zullen zijn.¹³

Alleen Reggies vader overleeft het Japanse experiment – hier wordt geappelleerd aan koloniale beeldvorming waarin het zogenoemde Aziatische 'ras' waartoe Indo-Europeanen gerekend werden, als fysiek sterker en taaier gezien werd: Reggies vader heeft in dat geval zijn leven aan zijn Indo-Europese afkomst te danken.¹⁴

Wie zijn krijgsgevangenschap overleeft, heeft dat vaak aan zijn Indo-Europese afkomst te danken. Vanwege hun culturele achtergrond blijken Indo-Europese personages over kennis en vaardigheden te beschikken die hun leven redden. Reggies vader vormt een kongsi samen met drie andere 'Indische jongens' die over als typisch Indisch ervaren talenten beschikken. Reggies vader weet bijvoorbeeld door zijn liefde voor jagen en kennis van *djamu's* (inheemse medicijnen) de overlevingskansen van de groep te vergroten.¹⁵ Hetzelfde geldt voor Jills vader die overleeft op zelfgemaakte 'rattenpastei' en 'oerwoudsoep'.¹⁶ Nathans vader blijkt een meester in oosterse zelfhypnose waardoor pijn tijdens foltering van hem afglijdt. Daarnaast kan hij *tawarren* (onderhandelen) als de beste en

9 Stolk 1983, p. 41-42.

10 Holman 2001, p. 40.

11 Van Dis 2002, p. 223.

12 Van Dis 2002, p. 138. Vergelijk Holman 2001, p. 111 en Scholte 2007, p. 451-452.

13 Baay 2006, p. 129.

14 Zie hoofdstuk 3 (in het bijzonder de paragraaf "Het gele gevaar").

15 Baay 2006, p. 54-56.

16 Stolk 1983, p. 11.

weet hij zich geregeld de ziekenboeg in te praten om te recupereren, waaraan hij volgens een strijdmakker zijn leven te danken heeft.¹⁷

In het corpus worden dus bepaalde vermeende Indische eigenschappen positief in plaats van negatief geconnoteerd, omdat deze iemand het leven kunnen redden in oorlogstijd. Ook blijkt een Indo-Europese achtergrond – die in de koloniale Indische literatuur de uitbeelding van een personage doorgaans negatief beïnvloedde en buiten de literatuur vaak verzwegen en verdoezeld werd – opeens een waardevolle troef, omdat men op die manier aan internering kon ontsnappen (hoewel het leven als zogeheten buitenkamper niet per se gemakkelijker was). Desondanks komen Indo-Europese personages verzwakt, gehavend en gebroken uit de Japanse bezetting en belanden zij tot hun ontsteltenis direct in een nieuwe oorlog: de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog.

Indonesische onafhankelijkheidsoorlog

Op 17 augustus 1945, twee dagen na de capitulatie van Japan, riepen Indonesische nationalisten de onafhankelijkheid uit. Hierop volgde een periode van chaos en geweld (de Bersiap genaamd) die resulteerde in twee ‘politieacties’ om het koloniaal gezag te herstellen. Het tijdperk van overzeese bezittingen bleek echter definitief voorbij en op 27 december 1949 vond de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië plaats. Wat zich tijdens deze Indonesische onafhankelijkheidsoorlog afspeelde, wordt eveneens in beeld gebracht door de postkoloniale literatuur. In deze nieuwe strijd blijkt de positie van Indo-Europeanen gecompliceerd: Indo-Europese personages komen erachter dat er voor hen in het zojuist uitgeroepen Indonesië geen plaats is en dat heeft verstrekkende gevolgen voor hen: zij verliezen hun geboortegrond. Sonja uit *Sudah*, *laat maar* zegt hierover: ‘Ik dacht toen dat ik het eind van iets [de Japanse bezetting] had meegemaakt. Maar ik had aan het begin gestaan van iets [de Bersiap] dat veel erger was, waardoor ik uiteindelijk het land had moeten verlaten’.¹⁸

Indo-Europese personages hebben de ene oorlog overleefd om vervolgens in een andere terecht te komen. Tijdens de Bersiap hangt hen een constante dreiging van belegeringen, plunderingen en moordpartijen boven het hoofd. Aanvankelijk wil Sonja ‘niet geloven dat er Indonesiërs waren die Hollanders vermoordden, alleen omdat zij Indonesiërs waren en de Hollanders Hollanders’.¹⁹ De ‘incidenten’ stapelen zich echter op en er ontstaat een patroon van grootschalig etnisch geweld. Zelf ontsnapt zij ternauwernood aan zogenoemde *pelopors* (Indonesische onafhankelijkheidsstrijders) die het huis waar zij verblijft plunderen en aan een overval op het Rode Kruiskantoor waar zij werkt, waarbij ironisch genoeg de voormalige vijand als beschermer optreedt:

¹⁷ Van Dis 2002, p. 224.

¹⁸ Gomes 1975, p. 58-59.

¹⁹ Gomes 1975, p. 66.

De straat was vol [Indonesische] extremisten. Een groep mannen met bamboesperen holde me tegemoet. Aan de kant van de weg zag ik de Japanner, zijn revolver in de aanslag. Ik wist zeker dat hij zou schieten als ik aangevallen werd. Zo ver was het gekomen: een Japanner moet mij tegen de Indonesiërs beschermen.²⁰

Paradoxaal genoeg blijken de voormalige Japanse interneringskampen, ondanks overbevolking, hongersnood en uitbraak van besmettelijke ziekten, relatief veilige toevluchts-oorden. In het verhaal "Surabaya 1945" uit *Takdiran en andere verhalen* (1977) van Lin Scholte verhaalt het gelijknamige hoofdpersonage over de willekeurige razzia's van pelopors die zonder scrupules en aanzien des persoons Europeanen vermoorden en konvooi-en met Europese vluchtelingen onder vuur nemen.²¹ De situatie van de Indo-Europese Lin wordt weldra zo nijpend dat zij met haar kinderen een voormalig interneringskamp invlucht, omdat haar huis zich in de vuurlinie van twee vechtende partijen bevindt.²² In vergelijking met de omstandigheden buiten beschrijft zij de sfeer in het kamp als gemoe-delijk.²³

In het verhaal "De Muur" uit *Tjoek* (1960) van Vincent Mahieu wordt een beeld ge-schetst van een omsingelde stad tijdens de tweede 'politie actie'.²⁴ Er is sprake van een guerrillaoorlog waarin beurtelings de Indonesische strijdkrachten en Nederlandse troepen de overhand hebben. Het hoofdpersonage beschrijft een verwoeste en uitgeput-te samenleving van 'smeulend verzet, smeulend verraad, smeulende angst' waar 'moord, doodslag, hebzucht' regeren en 'vrijheidsstrijd en verlangen naar vrede [...] troebel ge-worden' zijn.²⁵ In het verhaal "Madjoe" (voorwaarts/oprukken) uit diezelfde bundel heeft Pieterse, een Nederlandse militair van Indo-Europese afkomst, onlangs moeten toezien hoe twee 'blanke soldaten' op een landmijn reden en tot 'zwarte mummies' verkoold raakten. Hij veroordeelt het Nederlands optreden in Indonesië als volgt:

Blanke soldaten. Wat zijn eigenlijk blanke soldaten? Blanke soldaten zijn uitgestoken vingers van de thuiszittende blanke Europeaan. Nogal achterlijk en dom uitgestoken vingers. Die in de knel kunnen raken. En dan vermorzeld worden. Afzetten. Vergeten.²⁶

De 'politie acties' zijn volgens Pieterse een verloren zaak waarvan Nederland weldra de handen zal aftrekken, maar waarvan de achtergebleven mensen de rekening betalen: niet veel later rijdt hij zelf op een landmijn, waarbij zijn elfjarige zoon om het leven komt.

Er speelt zich niet alleen op straat, maar ook in Indo-Europese personages een strijd af, waarbij de complexe positie van Indo-Europeanen in de koloniale geschiedenis zicht-baar wordt. Sonja vraagt zich af aan welke kant zij staat: 'Ik was blank, ik hoorde bij de overheersers, maar met een Indonesische grootmoeder en een Hollandse vader was in

20 Gomes 1975, p. 91.

21 Scholte 2007, p. 406, 423.

22 Scholte 2007, p. 405.

23 Vergelijk Scholte 2007, p. 415.

24 Vergelijk Mahieu 1960, p. 134.

25 Mahieu 1960, p. 129, 141.

26 Mahieu 1960, p. 150-151.

mij het bloed van zowel de onderdrukten als de onderdrukkers tegelijkertijd'.²⁷ In de roman worstelen Hollanders, Indo-Europeanen en Indonesiërs met versnipperde loyaliteiten in het machtsvacuüm van de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd. Zo wordt Sonja zowel aangevallen als geholpen door Indonesiërs.²⁸ Uiteindelijk doet haar culturele oriëntatie er niet toe en bepaalt haar Europese status haar lot:

Twee partijen tekenden zich af. Een die er hoorde en een andere die weg moest. Ik zou bij de laatste worden ingedeeld, bij die van mijn vader, de tòtok. Hoewel ik dat zelf niet wilde. [...] Ik hoorde in Indonesië, bij mijn Indonesische grootmoeder en mijn moeder en al die mensen die van gemengd bloed waren.²⁹

In "Madjoe" wordt eveneens de positie van Indo-Europeanen geproblematiseerd. Over Pieterse lezen wij: 'Hij had haar land [dat van zijn Indonesische grootmoeder] niet kunnen opbouwen zoals hij verlangd had. Hij werd als vreemdeling geworden Nederlander het land uit gezet'.³⁰ In Indonesië is niet langer plaats voor Indo-Europeanen. Indo-Europese personages vertrekken daarom noodgedwongen naar het veelal onbekende en onbeminde moederland. De hier besproken eerste-generatieauteurs verbeelden Indo-Europeanen dus niet alleen als slachtoffers van de Japanse bezetting, maar ook als die van de politieke omwentelingen in Indonesië: hun personages betalen een hoge prijs voor hun Europese status en loyaliteit aan het omvergeworpen koloniaal regime en worden gedwongen hun geboortegrond te verlaten.

Miskenning van oorlogsleed

Postkoloniale literaire representaties hebben niet alleen een grote rol gespeeld in de verbeelding van de oorlog in Indië, maar ook in het aanschouwelijk maken van de Indonesische dekolonisatie en de nasleep daarvan. Hierin speelt de Tweede generatie een cruciale rol: zij neemt de pen op waar de Eerste generatie doorgaans stopt met schrijven. In het autobiografische werk van tweede-generatieauteurs wordt getoond hoe Indisch oorlogsleed blijvend het leven van oorlogsgetroffenen bepaalt. In deze literaire werken komt een heel ander beeld naar voren dan datgene dat destijds in de Nederlandse pers is opgeroepen: Nederland blijkt geen onbaatzuchtige redder in nood geweest en heeft niet kosten noch moeite gespaard om Indische Nederlanders te helpen. In plaats daarvan spreekt uit de besproken literaire werken alom het beeld van ontkenning van Indisch oorlogsleed enerzijds en miskenning van de verdiensten van Indische Nederlanders aan het moederland anderzijds. Daarnaast wordt het maatschappelijke beeld van de ogenschijnlijk geruisloze en succesvolle integratie van Indo-Europeanen in de naoorlogse, postkoloni-

²⁷ Gomes 1975, p. 19.

²⁸ Vergelijk Gomes 1975, p. 76-79, 91.

²⁹ Gomes 1975, p. 66-67.

³⁰ Mahieu 1960, p. 150.

ale maatschappij bijgesteld door de ervaringen van repatrianten omtrent hun assimilatie voor het voetlicht te brengen.

‘Altijd mooi weer en aan elke boom een banaan’

In postkoloniale romans wordt onder meer ten strijde getrokken tegen maatschappelijke beeldvorming die de gebeurtenissen rond de oorlog in Indië en de Indonesische dekolonisatie incorrect representeert en bagatelliseert. In hun verslaglegging schetsen *alle* tweede-generatieauteurs een naoorlogs maatschappelijk klimaat waarin misinformatie en desinteresse de boventoon voeren en oog noch oor is voor de Indisch-Nederlandse situatie. In de eerste plaats wordt, tot grote frustratie van Indo-Europese personages, aan de oorlog in Indië volstrekt voorbijgegaan. Volgens Nathan uit *Indische duinen* was Nederland:

te druk met de wederopbouw, wilde [het] van verre helden niets weten en nog minder van het gerommel dat in Indië [de Indonesische onafhankelijkheid] dreigde. Het was genoeg geweest, er waren genoeg zonen geofferd. Wie daar ooit vocht had verloren en kon er maar beter over zwijgen.³¹

Wanneer de oorlog in Indië toch ter sprake komt, moet die concurreren met de Duitse bezetting van Nederland. Hierdoor zijn de oorlogservaringen van Nathans ouders tot ‘tweedehands leed’ verworpen waar niemand in postkoloniaal Nederland op zit te wachten:

Een klacht over het kamp en de mensen begonnen over hun eigen sores te praten. Wat had ze [zijn moeder] toen niet moeten slikken: ‘Ach, jullie kolonials hebben het lang zo erg niet gehad, lastig hoor, een paar jaar zonder baboe, maar toch altijd mooi weer en aan elke boom groeide een banaan. Vergelijk dat maar eens met onze hongerwinter, wij hebben tulpenbollen moeten vreten.’³²

Op school is evenmin plaats voor de Japanse bezetting. Jill uit *Scherven van smaragd* herinnert zich ‘die verrekte en altijd op dezelfde manier veelbesproken [Tweede Wereld]oorlog’ uit de geschiedenislessen als volgt:

terwijl iedereen in spanning naar de bekende verhalen luisterde over houten fietsbanden, tulpenbollen, dappere verzetsstrijders en pulphachee, (iedere onderwijskracht had z’n eigen variatie op deze thema’s) piekerde ik verder. [...] wat dachten ze wel, die onderwijzers. Ze dachten dat ze alles van de oorlog wisten, maar ze zagen iets over het hoofd. Ze hadden het nooit over de oorlog van mijn vader. [...] Dat verhaal kenden ze niet. Mijn vaders oorlog had veel langer geduurd dat die ene hongerwinter waar iedereen zo over riep.³³

³¹ Van Dis 2002, p. 199.

³² Van Dis 2002, p. 135.

³³ Stolk 1983, p. 9-10, 10-11.

Adriaan van Dis met zijn drie halfzussen (collectie Letterkundig Museum).

Bovendien wordt Indische Nederlanders verweten dat zij aan de ‘verkeerde’ kant van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog gestaan hebben en worden zij met de Duitse bezetter vergeleken. In *Sudah, laat maar* krijgen Indische Nederlanders wanneer zij over hun oorlog aan buitenstaanders vertellen te horen: ‘Jullie zijn er daar uitgegooid, zoals wij de Duitsers er uitgegooid hebben’³⁴ – waarbij de ‘Hollandse’ sprekers hier terloops met de Indonesische onafhankelijkheidsstrijders lijken te sympathiseren en gemakshalve het aandeel van Nederland in de kolonisatie van Indonesië buiten beschouwing laten.

In de tweede plaats blijkt de Nederlandse omgeving slecht op de hoogte van de koloniale geschiedenis en de positie van Indo-Europeanen daarin. Zo wordt hun vaderlandsliefde alom in twijfel getrokken, terwijl Indo-Europeanen juist op grote schaal voor het BB werkten of in het KNIL dienden. Hun loyaliteit had in de aanloop naar de oorlog reeds ter discussie gestaan waarbij Indo-Europeanen in de maatschappelijke beeldvorming deel waren gaan uitmaken van het zogenoemde gele gevaar en gemakkelijk op één lijn met Japanners en Indonesiërs gesteld werden.³⁵ Indo-Europese personages worden geconfronteerd met Nederlanders die het verschil tussen ‘Indisch’ en ‘Indonesisch’ niet kennen, waardoor Indische Nederlanders uit het voormalige KNIL ten onrechte voor overlopers

³⁴ Gomes 1975, p. 34.

³⁵ Zij zouden meer Aziatisch dan Europees zijn, omdat bij ‘rasvermenging’ de niet-westerse ‘raskenmerken’ altijd zouden overheersen. Bovendien zouden zij om geracialiseerde redenen de ‘blanken’ in Indië hartgrondig haten en hen in oorlogstijd zonder omhaal verraden. Zie hoofdstuk 3 (in het bijzonder de paragraaf “Het gele gevaar”).

en landverraders aangezien worden. De vader van de hoofdpersoon uit *Geen gewoon Indisch meisje* (1983) van Marion Bloem vertelt thuis op een avond tot ongeloof en ergernis van zijn familie:

Weet je wat iemand bij mij op het werk zegt? Je bent een verrader. Je hebt je eigen volk verraden en bent voor de Nederlanders gaan vechten. Ik zeg: Ben je mal, seg. Wat denk je wel? Ik ben een Indische Nederlander. Helemaal mooi! Hij denkt zeker dat ik een Indonesiër ben, of een Molukker misschien.³⁶

Daarnaast blijken Nederlanders verkeerd geïnformeerd over de staatsrechtelijke positie van Indo-Europeanen en hun omstandigheden tijdens de Japanse bezetting, hetgeen verstrekken gevolgen kan hebben voor de afzonderlijke personages. Nathans moeder heeft bijvoorbeeld jarenlang moeten vechten om de achterstallige soldij en het pensioen van haar gesneuvelde Indische echtgenoot (de vader van Nathans halfzussen):

‘Een Indische jongen die in de oorlog de kant van de Hollanders koos, kom nou. Heulden niet alle opgeleide Indo’s met de Japanners en de Indonesische nationalisten?’

‘Maar hij had de Nederlandse nationaliteit,’ zei mijn moeder, ‘hij vocht voor koningin en vaderland, hij ging in het verzet.’

‘Verzet tegen de Japanners? Maar mevrouwtje, dat bestond niet! De Nederlanders werden geïnterneerd, ze konden zich helemaal niet verzetten.’³⁷

Niet alleen wordt ten onrechte aangenomen dat *alle* Nederlanders in Indië de *hele* oorlog geïnterneerd geweest waren, ook worden Indo-Europeanen op basis van negentiende-eeuwse geracialiseerde beeldvorming die in postkoloniaal Nederland nawerkte, abusievelijk op één lijn gesteld met Indonesiërs en Japanners – de ‘vijand’ nota bene – die in de maatschappelijke beeldvorming eveneens tot het ‘gele ras’ gerekend werden.

In de besproken literaire teksten wordt dus een maatschappelijk klimaat geschetst van algehele desinteresse voor de oorlog in Indië. Dit gebrek aan belangstelling krijgt ten slotte soms ook in eigen kring gestalte. Sommige Indische oorlogsslachtoffers hebben nooit over hun ervaringen willen of kunnen praten en dat heeft voor sommigen een wrang neveneffect: hun kinderen weten hierdoor niets van de Japanse bezetting en Indonesische onafhankelijkheidsoorlog en interesseren zich niet of nauwelijks voor hun familieverleden. Jana, de oudste halfzus van Nathan, die in Indië opgroeide en later naar Canada emigreerde, heeft altijd over haar oorlogservaringen gezwegen. Op haar sterfbed realiseert zij zich opeens:

Zeker, een tropenjeugd kroop onder je huid, zoiets bepaalde je hele leven, alleen, wat moest ze er nog mee? Wie kon na haar dood in deze herinneringen delen? In Canada hadden ze nog nooit van Nederlands-Indië gehoord. Ze werd zich plotseling bewust dat met haar ook de verhalen [...] zouden sterven.³⁸

³⁶ Bloem 2009, p. 121.

³⁷ Van Dis 2002, p. 135.

³⁸ Van Dis 2002, p. 316.

Zij kan haar herinneringen niet aan haar kinderen overdragen, want die willen niets van hun familieverleden weten en zien hun Indische grootvader uit onverschilligheid aan voor een 'neger' en 'native'.³⁹ In *Familiefeest* wordt evenmin over de Japanse bezetting gesproken, waardoor de kinderen hieraan weinig persoonlijk historisch belang hechten. Het autobiografisch hoofdpersonage zegt desgevraagd over de oorlog van zijn ouders: 'Ik heb niets met die Jappen. Ik interesseer me voor de oorlog hier, in Amsterdam'.⁴⁰ Niet alleen doet er kennelijk veel misinformatie de ronde, ook dreigt de oorlog in Indië door een algeheel gebrek aan belangstelling in de vergetelheid te raken.

'Onbeantwoorde liefde voor koningin Wilhelmina'

Een ander pijnpunt dat tweede-generatieauteurs in hun romans aan de orde stellen, is de behandeling die voormalige KNIL-militairen door de Nederlandse overheid ten deel gevallen is. In de oorlog mochten Indo-Europese soldaten dan voor Nederland gevochten hebben, eenmaal aangekomen in het land dat zij in Indië gediend hadden, hield de overheid zich spreekwoordelijk Oost-Indisch doof voor hun doorstane leed en verdienen voor het vaderland. In *De ogen van Solo* wordt door de Indische boezemvriend van Reggies vader gesteld dat de Nederlandse staat 'consequent weigert de ernst van de situatie van de Indische oorlogsgetroffenen in te zien' en hen 'volkomen misken[t] en zelfs volledig ontken[t]'.⁴¹ Voormalige KNIL-soldaten hebben nog jaren aan achterstallige soldij en ingehouden pensioenen van de Nederlandse overheid tegoed. Deze zogeheten backpay-kwestie wordt breed uitgemeten in de besproken tweede-generatieliteratuur waarbij het gevoel van miskennis door het moederland, in wier naam Indo-Europeanen gevochten hebben en voor wie zij hun geboortegrond hebben moeten verlaten, de boventoon voert.

Zo vecht Reggies vader jarenlang tevergeefs voor zijn achterstallige soldij. Als zijn verzoek om een rehabilitatie-uitkering voor Indische oorlogsgetroffenen definitief afgewezen wordt, neemt hij na eenendertig jaar ontslag uit de militaire dienst. Hij rekent erop dat hij van zijn opgebouwde pensioen zijn gezin zal kunnen onderhouden: 'Tropenjaren tellen dubbel, [...] dus zal de Nederlandse staat een redelijk bedrag aan militairpensioen [sic] moeten betalen. Mijn vorm van genoegdoening [voor de backpay-kwestie]!' ⁴² Het pensioen blijkt echter te weinig om van te leven en gedesillusioneerd zoekt hij noodgedwongen een fabrieksbaan.⁴³ Na de zelfmoord van zijn Indische boezemvriend die in zijn strijd tegen Nederlandse overheidsinstanties om erkenning en schadeloosstelling van Indisch oorlogsleed tot wanhoop gedreven is, had hij reeds uit teleurstelling over de opstelling van de Nederlandse regering in de Indische zaak zijn militaire onderscheidingen en

³⁹ Van Dis 2002, p. 317-318.

⁴⁰ Holman 2001, p. 114.

⁴¹ Baay 2006, p. 42, 49.

⁴² Baay 2006, p. 61.

⁴³ Baay 2006, p. 62.

insignes 'die hij eerder met een zekere trots had gedragen' weggegooid met de woorden 'waardeloze troep, bestemd voor de vuilnisemmer'.⁴⁴

Nathans moeder uit *Indische duinen* heeft op haar beurt jarenlang voor het ingehouden pensioen van haar Indo-Europese echtgenoot moeten vechten, waarbij zij moet aantonen dat haar gesneuvelde man aan de Nederlandse kant van de oorlog gestaan had. Als hij later een verzetsstrijder blijkt, wordt hij postuum tot oorlogsheld verheven en krijgt hij de hoogste militaire onderscheiding toegekend, waarvan zijn weduwe de rekening thuisgestuurd krijgt:

'Te laat,' schreef mijn moeder de minister terug, 'voorgoed te laat. Eerst heb ik me jaren voor mijn man moeten schamen en nou mag ik zijn heldendom kopen.' Voor zesendertig gulden en twintig cent kon ze de versierselen van de Militaire Willems-Orde toegestuurd krijgen. 'Prik maar op uw eigen borst.'⁴⁵

Ook Nathans vader, die de noodlottige tocht van de Junyo Maru (een krijgsgevangenenkonvooi dat door de geallieerden getorpedeerd werd waarbij zo'n 5600 opvarenden de dood vonden) overleefd heeft, krijgt de rekening van zijn oorlogstijd gepresenteerd: toen hij na de Japanse bezetting ontslag uit het KNIL nam, omdat hij het niet kon opbrengen om aan een nieuwe oorlog deel te nemen, moest hij zijn verloren gegane oorlogskledij vergoeden. Dat is volgens Nathan de dank 'voor een sergeant-majoor [met veertien dienstjaren] die met een schaamlap het kamp uitkwam en na drieënhalf jaar internering geen fut meer had om pelopors te vermoorden'.⁴⁶

In *Vogels rond een vrouw* (1991) van Alfred Birney schrijft de vader van Alan aan wie het openingscitaat van dit hoofdstuk ontleend is, uit protest een manuscript van vijfhonderd pagina's om 'de waarheid over de strijd in de Oosthoek van Java aan het daglicht te brengen'.⁴⁷ Ook hij voelt zich door de Nederlandse overheid in de steek gelaten en spreekt op cynische toon over 'alles wat ik in naam van de Nederlanders heb gedaan uit mijn later onbeantwoorde liefde voor koningin Wilhelmina en het Huis van Oranje'.⁴⁸ Bovendien heeft hij een hoge prijs voor zijn loyaliteit aan het moederland betaald: hij heeft noodgedwongen zijn Indische geboortegrond verlaten, terwijl zijn familie die de kant van Indonesië koos, mocht blijven. In deze context is de familienaam Nolan(d) veelzeggend: Alans vader heeft letterlijk zijn land verloren en voelt zich nergens thuis, hetgeen onder andere gestalte krijgt in de verhuisdrift die hem kenmerkt.

Uit de hier besproken literaire werken spreekt dus alom het beeld van miskennen van de verdiensten van voormalige KNIL-militairen, alle verbeeld door Indo-Europese personages, door het zogeheten vaderland omwille waarvan zij hun geboorteland vaarwel hebben moeten zeggen. De Nederlandse overheid laat haar overzeese landsdienaren in

⁴⁴ Baay 2006, p. 60.

⁴⁵ Van Dis 2002, p. 136.

⁴⁶ Van Dis 2002, p. 200.

⁴⁷ Birney 2002, p. 43.

⁴⁸ Birney 2002, p. 43.

de kou staan: zij weigert hun soldij te betalen, pensioenen blijken te weinig om van te leven en politieke erkenning voor het Indisch oorlogsleed blijft uit. Het is de Tweede generatie die de tevergeefse strijd van hun ouders tegen de Nederlandse staat tot uitdrukking brengt. Zij formuleert in haar literatuur dus een maatschappelijke aanklacht tegen de hardvochtige behandeling die voormalige KNIL-militairen door de overheid ten deel gevallen is, en toont dit 'onrecht' aan een inmiddels breed belangstellend lezerspubliek.

'Ontheemd, ontgoocheld en belazerd'

In de postkoloniale bellettrie worden tevens voor het eerst de repatriëring en assimilatie vanuit een 'Indisch' perspectief in beeld gebracht. Hierin hebben tweede-generatieschrijvers van Indo-Europese afkomst – als terugschrijvende auteurs – een unieke beeldvormende rol gespeeld. Zij tonen hun lezers dat Indische Nederlanders niet zo hartelijk en onbaatzuchtig ontvangen zijn als in de Nederlandse pers destijds werd voorgesteld. Zo wordt de algemene veronderstelling dat Indo-Europeanen voor het Indonesisch staatsburgerschap zouden kiezen, gehekeld: er viel domweg niets te kiezen. In *De ogen van Solo* lezen wij hierover:

De Nederlandse overheid, zo werd er gezegd, zat met de Indo's in haar maag. Ze had er absoluut geen rekening mee gehouden dat zovelen zouden besluiten naar dit land te komen. Er waren die meenden dat de meesten er na de soevereiniteitsoverdracht voor zouden kiezen om in het geboorteland te blijven; om Indonesiër te worden. Maar hoe kon dat nou, klonk het verontwaardigd, leven tussen een volk dat je beschouwt als verraders; als degenen die hebben geheuld met de belanda-vijand? Dat zou een vrijwillige keuze zijn voor de dood, of op z'n minst voor een bestaan vol discriminatie en vernederingen; als tweederangsburgers tussen een van haat vervuld volk.⁴⁹

In *Geen gewoon Indisch meisje* schetst de verteller een aantal scenario's van wat er waarschijnlijk gebeurd zou zijn als de familie van het hoofdpersonage in Indonesië gebleven was. Deze scenario's omvatten armoede, corruptie, discriminatie en geweld, en zijn schrijnender dan dat van repatriëring. Ook de in Indonesië achtergebleven familieleden en vrienden blijken er intussen onder erbarmelijke omstandigheden te leven. Het is dus kiezen uit verschillende kwaden waarvan repatriëring als het minste 'kwaad' gerepresenteerd wordt.⁵⁰

Desondanks is de repatriëring voor Indo-Europese personages een noodgedwongen onderneming naar een voor de meesten onbekend en onbemind land. De Nederlandse pers deed verslag van honderden Nederlanders die op de kade stonden om de Indische repatrianten een warm welkom te heten. In *Indische duinen* daarentegen lezen wij: 'De eerste schepen met repatrianten werden nog met slingers en toespraken ingehaald, maar tegen de tijd dat hij [Nathans vader] aankwam stond er geen erewacht meer aan de ka-

⁴⁹ Baay 2006, p. 67.

⁵⁰ Bloem 2009, p. 107-111.

De vader van Reggie Baay met zijn kinderen (collectie Reggie Baay).

de'.⁵¹ Niemand bekommert zich om hen. De ontvangst is niet alleen onhartelijk, maar ook weinig fijnzinnig. Na aankomst worden 'repatrianten' zonder familie in Nederland opnieuw geïnterneerd, iets wat bij sommige personages traumatische herinneringen losmaakt. Zo komen Reggies ouders in het voormalige kamp Westerbork terecht:

Waren ze de ene ellende ontvlucht om – aan de andere kant van de wereld – in de andere terecht te komen! Dit *voelde* niet alleen, dit *was* een internering! De zoveelste op rij. Ze voelden zich ontheemd en ontgoocheld. Maar bovenal voelden ze zich belazerd.⁵²

Tot hun ontsteltenis worden zij nogmaals opgesloten, nu echter niet door een vijand maar door het vaderland. Als Reggies familie na een tocht langs verschillende contractpensions (waar de kamers vies zijn en het eten slecht is) een huis wordt toegewezen, krijgt zij te maken met een maatschappelijk werkster van Dienst Maatschappelijke Zorg (DMZ) die op de assimilatie van het gezin moet toezien. Deze zogenoemde afgedwongen assimilatie, die alles van een postkoloniale beschavingsmissie wegheeft, wordt door Indo-Europese personages als vernederend ervaren. DMZ bemoeit zich tot in de kleinste details met hun zogeheten assimilatieproces en behandelt hen als onmondige, ongemanierde kinderen die al het 'Indische' onvoorwaardelijk moeten afleren:

⁵¹ Van Dis 2002, p. 199.

⁵² Baay 2006, p. 69, cursief in origineel.

Vanaf het moment dat het nieuwe huis werd betreden, was ze [de maatschappelijk werkster] er dan ook met haar bedilzucht; aanwijzingen gevend, opmerkingen makend, mijn ouders corrigerend en schofferend [...] En toch bleef hij [Reggies vader] – in ieder geval uiterlijk – kalm en liet hij zich dit schijnbaar welgevallen. Was dit diezelfde man die in staat was de Birmaspoorweg te overleven? Was dit diezelfde man die talloze gevaren tijdens de bersiap-periode had weten te trotseren? [...] [die] nu – schijnbaar gedwee – het hoofd boog voor deze bemoeizieke, kleingeestige Nederlandse moraalmadam?⁵³

Ten slotte krijgen Reggie's ouders (zoals destijds alle Indische repatrianten) de rekening van hun overtocht en integratie gepresenteerd. Na zijn vaders dood vindt Reggie een schuldbekenenis uit de jaren vijftig waarin staat dat zijn ouders de Nederlandse overheid ruim 9000 gulden verschuldigd zijn voor de kosten van opvang en levensonderhoud – een groot bedrag indertijd dat vandaag aan zo'n 30.000 euro gelijk staat.⁵⁴ Daarnaast mogen zijn ouders de voorgeschoten bedragen zoals het kleedgeld en meubelvoorschot alleen besteden in dure winkels die door DMZ aangewezen zijn.⁵⁵ (Hierbij kan de lezer zich overigens afvragen in hoeverre er sprake was van noodhulp aan Indische oorlogsgetroffenen of dat beter gesproken kan worden van verkapte staatssteun aan de Nederlandse middenstand.)

Daarnaast krijgen Indo-Europese personages te maken met een koele ontvangst door de 'autochtone' bevolking en worden zij het slachtoffer van racisme. Nathan herinnert zich bijvoorbeeld dat het 'lang [heeft] geduurd voor ze [de Noord-Hollandse dorpsbewoners] ons [de Indische Nederlanders] groetten, ze houden niet van vreemde lui, al moeten ze [de lokale middenstand] er allemaal van leven' en hoe zijn halfzussen voor 'blauwe' en zijn vader voor 'ploppermoordenaar' uitgescheiden werden.⁵⁶ In "Als de dag van gisteren" uit *Takdiran en andere verhalen* wordt een beeld geschetst dat dicht bij de publieke beeldvorming ligt en is het autobiografische hoofdpersoonage wel positief over het ontvangende vaderland.⁵⁷ Dit literaire beeld wordt mede bepaald doordat Lin familie in Nederland heeft, die haar kort na aankomst liefdevol opneemt. Bovendien komen wij niet te weten hoe het haar gezin daarna vergaat in postkoloniaal Nederland. Scholte echter staat met deze zienswijze als eerste-generatieauteur alleen: uit alle tweede-generatieliteratuur spreekt een uitgesproken negatieve visie op de repatriëring en ontvangst van Indo-Europeanen.

Doorwerking van oorlogsleed

Na de repatriëring van alle Nederlandse onderdanen uit de voormalige kolonie is de oorlog niet voorbij. Indo-Europese personages blijken zowel in fysiek als psychisch opzicht

⁵³ Baay 2006, p. 76, 78.

⁵⁴ Website van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>, geraadpleegd op 17-02-2015.

⁵⁵ Baay 2006, p. 75-76.

⁵⁶ Van Dis 2002, p. 194, 199, 200.

⁵⁷ Scholte 2007, p. 440-450.

voor hun leven getekend. Tweede-generatieauteurs spelen een cruciale rol in de verbeelding van de doorwerking van Indisch oorlogsleed. In hun literaire teksten vormt de Indische vader een vehikel voor oorlogsleed. De traumatische ervaringen uit zijn krijgsgevangenschap trekken een zware wissel op het postkoloniale gezinsleven. Het oorlogsleed houdt daarom niet op bij hen die de oorlog hebben meegemaakt, maar blijkt generatie-overstijgend. Het leed wordt overgedragen op de kinderen van Indische oorlogsgetroffenen die weliswaar in vreedstijd opgroeien, maar thuis dagelijks met Indische oorlogsverhalen en -trauma's geconfronteerd worden. De oorlog in Indië kent dus een lange nawerking: zoals kinderen van Joodse ouders die de Duitse vernietigingskampen overleefden, zich evenzeer slachtoffers van de Holocaust kunnen voelen, zo identificeren sommige Indische personages zich als tweede-generatieslachtoffers van de Japanse bezetting.

Voor het leven getekend

Indo-Europese personages zijn getraumatiseerd uit de oorlog gekomen: zij zijn blootgesteld aan als uitermate choquerend ervaren, levensbedreigende situaties en worstelen sindsdien met nachtmerries, woede-uitbarstingen, gevoelens van machteloosheid, onthechting en vervreemding. Zij kunnen niet langer 'normaal' functioneren. Hun symptomen worden door tweede-generatieauteurs opgetekend en komen sterk overeen met wat wij tegenwoordig een posttraumatische stressstoornis (PTSS) noemen.⁵⁸ Deze literatuur van de Tweede generatie verschijnt terwijl er aandacht komt voor de psychologische gevolgen van oorlogservaringen. In deze periode gingen de 'medicalisering' van en de groeiende maatschappelijke belangstelling voor oorlogsleed hand in hand. Ook kwam de overtuiging op dat oorlogsleed generatie-overstijgend is en er ook tweede-generatieslachtoffers bestaan. Indische Nederlanders gingen zich in het publieke domein met toenemend succes als oorlogsslachtoffers profileren. Aan dit proces hebben tweede-generatiromans doordat zij het Indisch oorlogsleed in beeld brachten, een wezenlijke bijdrage geleverd.

Voor de Indische vader blijkt voor het leven getekend. Hij kampt als ex-krijgsgevangene de rest van zijn leven met fysieke en psychische klachten. Nathans vader uit *Indische duinen* heeft aan de oorlog zelfs een dermate zwakke gezondheid overgehouden dat hij arbeidsongeschikt geraakt is; Theo's vader uit *Familiefeest* zit onder de littekens 'uit het kamp'; Reggies vader uit *De ogen van Solo* loopt mank als gevolg van een experiment met chemische oorlogsvoering en wordt sindsdien regelmatig 's nachts schreeuwend wakker van mysterieuze pijnaanvallen; Alans vader uit *Vogels rond een vrouw* lijdt aan nachtmerries waarbij hij slaapwandelt terwijl hij met een kris in de rondte zwaait uit angst voor Indonesische vrijheidsstrijders die hem zouden willen vermoorden; en Jills vader uit *Scherven van smaragd* lijdt aan 'vulkanisme' (onvoorspelbare en oncontroleerbare woede-uitbarstingen). Bovendien sterven zij die de oorlog in Indië meegemaakt hebben,

58 DSM V, 309.81 (F43.10).

relatief jong: zij hebben, zoals de ik-verteller uit *Indische duinen* het verwoordt, de oorlog 'met hun gezondheid' betaald.⁵⁹

In dit verband speelt het hart als motief een belangrijke rol. Theo's vader is gestorven aan een zogeheten kamphart.⁶⁰ Het hart van de Indische vader functioneert niet alleen letterlijk maar ook figuurlijk niet goed: hij is door de oorlog niet in staat om zijn gezin op een normale manier lief te hebben. Nathans vader kampt eveneens met een zwak hart en ondergaat hiervoor een riskante operatie waarna zijn zoon zich afvraagt: 'Het leek wel of de operatie hem gemener had gemaakt, had de professor hem een slechter in plaats van een beter hart gegeven?'⁶¹ De Indische vader wordt geteisterd door oncontroleerbare woedeaanvallen waarbij hij zijn gezin vernedert en mishandelt: de vader van Jill slaat, evenals die van Nathan. Theo's vader heeft zijn kinderen altijd dwarsgezet met zijn 'klootzakkerijen' en Alans vader mishandelt zijn gezin zodanig, dat zij uiteindelijk naar een geheim adres moeten vluchten.⁶² Desondanks houden deze personages van hun vader, waardoor zij een complexe haat-liefdeverhouding tot hem hebben, want Indische vaders kunnen na de oorlog eenvoudigweg geen liefde meer verdragen.⁶³

Daarnaast blijkt de Indische vader na aankomst in Nederland uitgerangeerd: enerzijds doordat hij als gevolg van traumatische oorlogservaringen niet in staat is mee te draaien in de Nederlandse samenleving; anderzijds doordat zijn diploma's en werkervaring, zeker als hij voorheen in het BB of KNIL werkzaam was, waardeloos zijn geworden. Nathans vader staat als arbeidsongeschikte letterlijk naast de maatschappij: 'Het stak mijn vader dat hij geen status had, geen baan, geen trots verleden, alleen een bastaardzoon en een vrouw met drie bruine kinderen'.⁶⁴ Na de watersnoodramp komt er bij hun huis achter de duinen een post van de reddingsbrigade waarvan Nathans vader vrijwilliger wordt. Even lijkt hij een maatschappelijke rol te kunnen vervullen. De reddingsbrigade komt echter nooit in actie, omdat er nimmer een schip aanspoelt.⁶⁵ Hij blijkt opnieuw overbodig en levert geen bijdrage aan de postkoloniale maatschappij.

Wie in Indië carrière gemaakt heeft, moet in Nederland helemaal onderaan de arbeidsladder beginnen. Theo's vader heeft voor Indisch ambtenaar gestudeerd en was assistent-resident (een hoge bestuurlijke functie in Indië). Hij blijkt na de Indonesische dekolonisatie echter 'voor niets' te hebben gestudeerd, vindt een nietszeggende kantoorbaan in Nederland en kijkt met gemengde gevoelens terug op zijn Indische carrière.⁶⁶ Theo zegt over zijn vader: 'Kun je trots zijn op iets wat je weliswaar hebt bereikt, maar dat je bent kwijtgeraakt? Iedere keer dat hij zich trots voelde, was hij tegelijkertijd verdrietig. Vooral

59 Van Dis 2002, p. 201.

60 Holman 2001, p. 39.

61 Van Dis 2002, p. 306.

62 Holman 2001, p. 114 en Birney 2002, p. 30-31.

63 Van Dis 2002, p. 153.

64 Van Dis 2002, p. 200.

65 Van Dis 2002, p. 271.

66 Holman 2001, p. 50-51, 113.

toen we na de oorlog Indië hadden verloren'.⁶⁷ De oorlog heeft zijn gezondheid en carrière verwoest en hij verandert in een hardvochtige, cynische man. Volgens Broer is het geluk dan ook niet weggelegd voor oorlogsgetroffenen:

Het verwerken van de oorlog is niet het verwerken van fysieke pijn, maar het voorkomen van nieuwe vernederingen. Alle [Indische] oorlogsslachtoffers proberen de oorlogsbeelden die in hen geëet zijn, in harmonie te brengen met het dagelijks leven. Maar ze weten niet hoe. Wat ze in hun geest zien [oorlogsbeelden], is te verschrikkelijk om waar te zijn. En wat ze recht voor zich zien [postkoloniaal Nederland], geen genoegdoening. Het grote geluk is niet weggelegd voor mensen die een oorlog hebben meegemaakt, en als je dat beseft, dan voel je je pas echt in de maling genomen.⁶⁸

Het postkoloniale bestaan blijkt een aaneenschakeling van teleurstellingen en vernederingen voor eerste-generatiepersonages: zij worden onhartelijk ontvangen en ondergaan een afgedwongen assimilatie, ondervinden miskenning van hun oorlogservaringen en overzeese verdiensten voor het vaderland en weten slechts moeizaam een nieuw leven op te bouwen dat bovendien door fysieke en psychische littekens getekend wordt.

'Bij ons hield de oorlog nooit op'

Indische literatuur van tweede-generatieauteurs toont ten slotte hoe een Indisch oorlogsverleden in het postkoloniale heden doorwerkt en hoe de oorlogservaringen van ouders het leven van hun naoorlogse kinderen negatief beïnvloeden. Thuis leeft de oorlog voort in bloedstollende oorlogsherinneringen en -verhalen over de Japanse bezetting en Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. Sommige eerste-generatiepersonages raken niet uitgepraat over hun oorlogservaringen: de Indische vader terroriseert zijn kinderen met angstaanjagende verhalen.⁶⁹ Nathans vader uit *Indische duinen* vertelt bijvoorbeeld telkens over de scheepsramp die hij ternauwernood overleefde waardoor zijn kinderen 's nachts geen oog dicht doen 'van de angst'.⁷⁰ De vader van het hoofdpersonage uit *Geen gewoon Indisch meisje* vertelt steeds weer het angstaanjagende verhaal van zijn Ambonese vriend die verschillende malen zijn executie door Japanse soldaten overleefde.⁷¹

Daarnaast resulteert het oorlogsverleden van de Indische vader in een hardvochtige opvoeding waaraan geen van de tweede-generatiepersonages warme herinneringen koestert.⁷² Zo heeft de oorlog de opvoeding van Nathan bepaald. Zijn vader wil hem door middel van een militaire opvoeding zo snel mogelijk op eigen benen laten staan in voorbereiding op een nieuwe oorlog die volgens hem aanstaande is.⁷³ Saskia, Nathans jongste

⁶⁷ Holman 2001, p. 51.

⁶⁸ Holman 2001, p. 113.

⁶⁹ Van Dis 2002, p. 206-210 en Birney 2002, p.17

⁷⁰ Van Dis 2002, p. 96. Vergelijk p. 206-210, 212-213 e.v.

⁷¹ Bloem 2009, p. 32-33.

⁷² Vergelijk hoofdstuk 14.

⁷³ Van Dis 2002, p. 279-280, 286-287.

halfzus, merkt hierover retorisch op: 'Maar thuis, aan zee, met je vader, bij ons hield de oorlog toch nooit op?'⁷⁴ Dat geldt ook voor Jill uit *Scherven van smaragd*:

Wiens vader had zoveel oorlog doorstaan dat deze eigenlijk nog in z'n binnenste doorwoedde, van tijd tot tijd als een vulkanische uitbarsting, even onverwacht als hevig, z'n weg naar buiten vond om de omgeving te overspoelen met een essence van dreiging en machteloosheid? [...] Gevestigde vrede? Reken maar van niet. De oorlogsdreiging hing ons dagelijks boven het hoofd.⁷⁵

Alan uit *Vogels rond een vrouw* moet er eveneens aan geloven. Zijn vader heeft tijdens de oorlog zijn rug onherstelbaar beschadigd: 'wanneer de pijn in zijn rug hem te bed hield, kon de kleinste dissonant in het huiselijk leven voldoende zijn om zijn lichamelijke klachten in tomeloze agressie te doen omslaan'.⁷⁶ Zijn woede koelt hij op zijn gezin waarmee hij Alans moeder tot wanhoop drijft die bij herhaling uitroept: 'Het komt allemaal door die smerige oorlog, door die Jappen!'⁷⁷

Ook bij wie thuis nooit over de oorlog gesproken wordt, speelt deze een rol in het gezinsleven. Reggies vader wordt gekweld door zijn oorlogsherinneringen, hetgeen gestalte krijgt in onheilspellende buien van algeheel stilzwijgen waarbij hij soms dagenlang in zijn fauteuil voor het raam zit: '[Daar] zat hij dan, als het verleden hem weer parten speelde, vele uren zwijgend, voor zich uit te staren. Niemand, ook mijn moeder niet, mocht hem dan storen, onder geen beding. De achterkamer was, tot nader order, spergebied'.⁷⁸ Theo's ouders zijn volgens Broer eveneens 'goed gek uit de oorlog teruggekomen'.⁷⁹ Zij hebben het echter nooit over hun doorstane leed of over hun gevoelens. Door hun hardnekkige zwijgen hebben hun kinderen nooit hun emoties onder woorden leren brengen of met anderen leren communiceren. Iedereen communiceert langs elkaar heen en niemand weet een duurzame relatie met een ander te onderhouden. Broer vraagt zich daarom af: 'Of ik het papa en mama niet mag verwijten dat ze ons ook hebben opgezadeld met dat kamp van ze. [...] We zijn ermee belast, zie je dat dan niet?'⁸⁰

Het oorlogsverleden van de Eerste generatie werkt dus door in de Tweede generatie. Uit tweede-generatieliteratuur blijkt dat het Indisch oorlogsleed nog lang niet geleden is. Sommige romans hebben daarbij een uitgesproken emancipatoir karakter. In de proloog van *Scherven van smaragd* stelt de ik-verteller dat zij wil laten zien: 'hoe het is om een met vier jaar krijgsgevangenschap belaste vaderfiguur te hebben, die z'n frustraties op z'n kind botviert'.⁸¹ Het autobiografische hoofdpersonage profileert zich dus expliciet als Indisch oorlogsslachtoffer. De onderhavige literaire teksten hebben een belangrijke

⁷⁴ Van Dis 2002, p. 137.

⁷⁵ Stolk 1983, p. 11.

⁷⁶ Birney 2002, p. 17.

⁷⁷ Birney 2002, p. 18.

⁷⁸ Baay 2006, p. 55.

⁷⁹ Holman 2001, p. 112.

⁸⁰ Holman 2001, p. 112, 107. Vergelijk p. 62.

⁸¹ Stolk 1983, p. 7.

rol gespeeld in het aanschouwelijk maken van het overzeese lijden in een tijdperk dat Indische Nederlanders zich in toenemende mate gingen inzetten voor de maatschappelijke en politieke erkenning van Indisch oorlogsleed.

Ten slotte, Indisch zwijgen en Indische emancipatie

Aan deze periode van publiekelijke manifestatie en emancipatie van Indische Nederlanders waren decennia van inmiddels spreekwoordelijk geworden 'Indisch zwijgen' voorafgegaan.⁸² In de besproken postkoloniale teksten wordt het categorische zwijgen van de Eerste generatie aan verschillende oorzaken toegeschreven: eerste-generatiepersonages vonden in postkoloniaal Nederland aanvankelijk geen gehoor voor hun 'vergeten oorlog', waardoor er niets anders op zat dan erover te zwijgen; hun ervaringen waren te traumatisch om over te praten, waardoor een verdringingsproces op gang gekomen was; in de Javaanse cultuur die een rol in de uitbeelding van veel Indo-Europese personages speelt, is het niet *aloes* (welvoeglijk) om aandacht voor zichzelf (en bijgevolg het Indisch oorlogsleed) op te eisen. In *Sudah, laat maar*, een veelzeggende titel in dit verband, zegt de ik-verteller hierover:

Geen van de mensen uit Indonesië die na de oorlog plotseling van hun geboortegrond naar Holland waren overgeplant, sprak meer over wat er gebeurd was. [...] Want Indische mensen vonden het beter niets te zeggen. Ze hadden iets meegemaakt dat een ander niet begrijpen kon. [...] En eigenlijk konden de Hollanders het niet helpen, dat de mensen uit Indonesië zich onbegrepen voelden. Dat het koud was en anders. En dat de Indische mensen begonnen waren alles wat er gebeurd was te verdringen.⁸³

In sommige gevallen wordt ook binnenskamers gezwegen over de oorlog in Indië. In *Familiefeest* zegt Broer: 'Ik heb nooit geweten van dat kamp. [...] Onbegrijpelijk dat we er nooit over spraken... Ik weet niet eens of het een verboden onderwerp was. Ik geloof het niet. Waarom spreken en spraken we er niet over?'⁸⁴ In dit geval weten de kinderen niet eens in welk krijgsgevangenkamp hun vader de oorlog doorgebracht heeft – laat staan wat hij daar heeft meegemaakt. Reggies vader zegt desgevraagd tegen zijn zoon als die over het verleden begint: 'Het is beter om het verleden te laten rusten en er het zwijgen toe te doen, dan belast men zichzelf én anderen het minst'.⁸⁵ Hij was volgens de ik-verteller dan ook 'zoveel meer Javaan in denken en doen'.⁸⁶

In hun poging tot verslaglegging valt het tweede-generatiepersonages niet mee om in beeld te brengen wat hun ouders hebben meegemaakt. Zij raken al gauw verstrikt in aller-

⁸² Captain 2014, p. 61.

⁸³ Gomes 1975, p. 34.

⁸⁴ Holman 2001, p. 112.

⁸⁵ Baay 2006, p. 23.

⁸⁶ Baay 2006, p. 138.

lei tegenstrijdige versies van oorlogsverhalen: omdat herinneringen gebagatelliseerd en verdrongen worden of omdat uit schaamte over het voorgevallene gelogen wordt.⁸⁷ Eerste-generatiepersonages worstelen met ambivalente gevoelens over hun Indische verleden: enerzijds komen die gevoelens voort uit oorlogservaringen die te traumatisch zijn om onder woorden te brengen, anderzijds hebben Indo-Europeanen zich jarenlang moeten schamen voor hun verdiensten voor het zogeheten vaderland. Zij vochten immers in een 'vergeten oorlog' tegen de Japanse bezetter en stonden aan de 'verkeerde' kant in de strijd tegen de Indonesische onafhankelijkheid. Er ontstaan daardoor, zoals Theo's broer het noemt, 'allemaal overbelichte of onderbelichte of verkeerd nagesynchroniseerde scènes in een film die geen enkele samenhang vertoont'.⁸⁸

Hieruit vormt zich een caleidoscopisch beeld van de oorlog in Indië, de nasleep daarvan en de rol van Indo-Europeanen daarin. Wat echter in de besproken literaire werken steeds terugkomt, is een beeld van bitter lijden tijdens de Japanse bezetting en Indonesische onafhankelijkheidsoorlog; van miskennen en ontheemding in postkoloniaal Nederland; van levenslange fysieke en psychologische littekens die een normaal functioneren onmogelijk maken en die op een nieuwe, naoorlogse generatie overgedragen worden. Deze literaire beeldvorming die als gezegd een vorm van terugschrijven genoemd kan worden, staat haaks op het maatschappelijke beeld van gastvrijheid en onbaatzuchtigheid van het ontvangende moederland. Ook worden voor het eerst de worstelingen en frustraties van Indo-Europeanen omtrent hun repatriëring en assimilatie in beeld gebracht. De hier besproken literaire werken functioneren als *partes pro toto* en staan symbool voor talloze vergelijkbare ervaringen van de oorlog in Indië, Indonesische dekolonisatie en de nasleep daarvan buiten de literatuur.

Deze literaire representaties vormen een correctie op het maatschappelijke beeld van de ogenschijnlijk zo gemakkelijk en succesvol verlopen integratie van Indo-Europeanen. Bovendien verschijnen deze postkoloniale teksten die gezien hun autobiografische karakter en emancipatoire strekking voorbij het literaire domein reiken, in een periode (in de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw) waarin de emancipatoire strijd van Indische Nederlanders om de erkenning van Indisch oorlogsleed een hoogtepunt bereikte en de Indische literatuur een bloeiperiode doormaakte.⁸⁹ Literatuur wordt hier dus ingezet als emancipatoir wapen. Eerste- en tweede-generatieauteurs hebben dan ook een sleutelrol gespeeld in het creëren van een 'Indisch' momentum doordat zij het overzeese oorlogsleed op de maatschappelijke kaart gezet hebben. Een speciale rol blijkt hierbij weggelegd voor Indocentrische auteurs, omdat zij voor het eerst expliciet Indo-Europese oorlogservaringen aan de orde hebben gesteld en voor het grote publiek aanschouwelijk en invoelbaar hebben gemaakt.

⁸⁷ Vergelijk Birney 2002, p. 112, Van Dis 2002, p. 107-108, 205 en Holman 2001, p. 129.

⁸⁸ Holman 2001, p. 107.

⁸⁹ Vergelijk hoofdstuk 11.

14 Assimileren en hybridiseren

‘De tragische fout van de Nederlanders is, dat zij almaar proberen van een Indo een goede Hollander te maken.’

Uit: Tjalie Robinson, *The American Tong Tong* (31-03-1964)

Inleiding¹

Tjalie Robinson, die tot de voorman van de Indische gemeenschap in postkoloniaal Nederland zou uitgroeien en aan wie het openingscitaat ontleend is, weigerde zich te laten ‘wegassimileren’. Robinson toonde zich een tegenstander van assimilatie. Hij stond voor integratie in de Nederlandse samenleving met behoud van een eigen identiteit. Hij vond dat Indische Nederlanders geen ‘maatschappelijk probleem’ vormden, maar dat zij juist de Nederlandse samenleving kwamen verrijken. Hij weigerde het ‘Indische’ als minderwaardig ten opzichte van het ‘Nederlandse’ te beschouwen, omdat hij ‘Indisch’ als een ondeelbare mengvorm zag: ‘Ik heb een *nieuwe identiteit* met maar een smal strookje Europees links en een smal strookje Indonesisch rechts, *maar een enorme strook mestizo* in het midden, onmeetbaar, onpenetreerbaar van links of rechts, omdat daarin levende waarden nieuw, *origineel*, zijn.’² Hiermee gaf hij *avant la lettre* uitdrukking aan wat in *postcolonial studies* als de essentie van een hybride identiteitservaring gezien wordt.

Postkoloniale literatuurwetenschappers ontwikkelden wereldwijd concepten om mengvormen van cultuur en identiteit te onderzoeken die onder de noemer ‘hybriditeit’ kunnen worden samengebracht.³ Hybriditeit kent verschillende dimensies: een maatschappelijke dimensie, waarin hybriditeit functioneert als een empirisch gegeven en vermenging tussen westerse en oosterse cultuurelementen aanwijsbaar plaatsvindt; een individuele dimensie, waarin hybriditeit gestalte krijgt in synergetische, emancipatoire vormen van identiteit die zich uit verschillende culturele invloeden kunnen ontwikkelen; een beeldvormende dimensie, waarin ideologisch geladen denkbeelden op als hybride gepercipieerde bevolkingsgroepen worden geprojecteerd. Deze drie dimensies hangen vaak op een complexe manier samen en zijn niet altijd in overeenstemming met elkaar: hoewel in de Indische cultuur oosterse en westerse elementen zich vermengd hebben en in de maatschappelijke beeldvorming Indo-Europeanen verondersteld werden ‘tus-

¹ Dit hoofdstuk is een bewerking van een artikel dat in *Werkwinkel* verschenen is. Zie Boudewijn 2016c.

² *Tong Tong*, 31-12-1966, p. 2, 23, cursief in origineel.

³ Zie bijvoorbeeld Bhabha 1994 en Pratt 2008. Zie hoofdstuk 2 (in het bijzonder de paragraaf “Postkoloniale literatuur- en cultuurwetenschap”).

sen twee culturen' te leven, ervoer niet iedereen dat als zodanig.

Het bovenstaande roept de vraag op hoe Indo-Europeanen in postkoloniaal Nederland hun identiteit beleven. Die kwestie wordt pregnanter als we bedenken dat niet iedere Indo-Europeaan tussen twee culturen verdeeld raakte of een hybride identiteit ontwikkelde, hetgeen tot nieuwe vragen leidt: waaruit bestaat een 'Indische' identiteit en kan hiervan in postkoloniaal Nederland wel sprake zijn na de zogenoemde afgedwongen assimilatie van Indische Nederlanders? Hoe gaan auteurs met een Indo-Europese familiegeschiedenis hiermee om en hoe krijgt het bovenstaande gestalte in Indische literatuur? Robinson mocht dan overtuigd zijn van de levensvatbaarheid van een Indische identiteit, maar dat gold niet voor iedereen. De literaire verbeelding van de postkoloniale identiteitsbeleving van Indo-Europeanen staat in dit hoofdstuk centraal. Ik richt mij in het bijzonder op literatuur van de zogeheten Tweede generatie (de kinderen van repatrianten) omdat de zoektocht naar Indische identiteit in hun literaire werken een kernthema vormt.

Schrijven tussen twee culturen?

Het negentiende-eeuwse denkbild over Indo-Europeanen waarin zij als kruisingsproduct van verschillende ras- en cultuurvormen voorgesteld worden, leeft voort in het postkoloniale tijdsgewricht. Aanvankelijk leidde het tot het onderscheid tussen zogenoemde westers en oosters georiënteerde Nederlanders in het repatriëringsbeleid. Die laatste categorie werd verondersteld vanwege hun vermeende culturele oriëntatie niet in Nederland te kunnen 'aarden' en daarom in het nieuwe Indonesië 'thuis' te horen. Dit onderscheid verliep in hoge mate langs etnische scheidslijnen. Ook de veronderstelling dat er kennelijk zo iets bestond als westers en oosters georiënteerde staatsburgers en er dus gradaties van hybriditeit aan te wijzen waren waarbij iemand 'dichter bij' (de cultuur van) de ene of de andere voorouder stond, kwam voort uit negentiende-eeuwse theorieën over 'ras(vermenging)'.⁴ Dit onderscheid had verstrekkende gevolgen voor veel Indische Nederlanders: van de 'oosters georiënteerden' werd de repatriëring van overheidswege op allerlei manieren bemoeilijkt en zij werden gepusht om de Indonesische nationaliteit aan te nemen.⁵

Ook van de Tweede generatie werd algemeen verondersteld dat zij 'tussen twee culturen' leefden.⁶ Zij zouden met hun Indische opvoeding enerzijds en Nederlandse omgeving anderzijds worstelen en daardoor gebukt gaan onder allerlei identiteitsvraagstukken. Niet iedere Indische Nederlander echter was 'Indisch' opgevoed. Ook bleef onduidelijk hoe een 'Indische' opvoeding zich van een 'Nederlandse' opvoeding onderscheidde. Het

4 Vergelijk hoofdstuk 3.

5 Bosma, Raben en Willems 2006, p. 193-194 en Willems 2001, p. 127-128, 131. Zie hierover bijvoorbeeld het omstreden rapport van de commissie Werner (1952). Zie Jones 2014, p. 319-321, 324-326 en Young 1995, p. 11, 17, 18.

6 Zie hoofdstuk 2.

was dus maar de vraag of Indische jongeren ‘anders’ waren dan de ‘autochtone’ jongeren. Misschien was hun vermeende anders-zijn slechts de perceptie van de Nederlandse omgeving die gekleurd werd door elementen uit negentiende-eeuwse geracialiseerde beeldvorming die in de twintigste eeuw bleven rondzingen. Tweede-generatieauteur Theodor Holman vertelde in een interview bijvoorbeeld desgevraagd over zijn ‘Indische’ jeugd:

Ik ben niet Indisch. Dat staat niet in mijn paspoort, het land Indië bestaat niet meer en ik ben er niet geboren. Ik had een Indische vader, maar dat maakt mij nog niet Indisch. [...] Mijn opvoeding heeft in het teken gestaan van nog Nederlandser dan Nederlands te worden.⁷

Bovendien was een soortgelijk debat over de nazaten van ‘blanke’ repatrianten opvallend afwezig: zij werden kennelijk niet verondersteld verdeeld te raken tussen hun Indische familieverleden enerzijds en Nederlandse omgeving anderzijds, hetgeen aan de identiteitsdiscussie rond ‘Indische’ jongeren een geracialiseerde ondertoon verleende. Daarnaast kwam deze discussie op in een periode waarin de term Indische Nederlanders op nieuw exclusief voor Indo-Europeanen in gebruik raakte – kennelijk ter onderscheid van de ‘blanke’ of ‘autochtone’ Nederlanders.⁸ Indische Nederlanders mochten dan vanaf de jaren zeventig als geassimileerd en geïntegreerd gelden, zij werden in de maatschappelijke beeldvorming, in de woorden van Homi K. Bhabha, dus nog altijd beschouwd als ‘almost the same but not quite/white’.⁹

De Tweede generatie

In de postkoloniale literatuurgeschiedschrijving vormt 1983 een ijkpunt. In dat jaar debuteerde als gezegd een nieuwe generatie Indische schrijvers: *Geen gewoon Indisch meisje* van Marion Bloem, *Scherven van smaragd* van Jill Stolk en *Gideons droom* van Ernst Jansz verschenen. Adriaan van Dis’ *Nathan Sid* werd zelfs het bestverkochte debuut en won het daaropvolgende jaar de Gouden Ganzenveer. Het is tevens de periode waarin overal in het land praatgroepen opgericht werden waarin een naoorlogse generatie Indo-Europeanen gezamenlijk verkenden wat hun Indische achtergrond voor hen betekende en in hoeverre er sprake kon zijn van een Indische identiteit in postkoloniaal Nederland.¹⁰ Literatuur heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan het in beeld brengen en vormgeven van deze identiteitsproblematiek. In het literaire werk van deze Tweede generatie wordt de levensvatbaarheid van een Indische identiteit verkend en naar een invulling hiervan voor een naoorlogse generatie gezocht.¹¹

⁷ Holman, geciteerd in Van de Loo 2003, p. 252.

⁸ Captain 2014, p. 64 en Praamstra 2009, p. 154.

⁹ Bhabha 1994, p. 127-128.

¹⁰ Zie hoofdstuk 11.

¹¹ Zie voor een afbakening van postkoloniale Indisch-Nederlandse literatuur en de Tweede generatie hoofdstuk 2 (in het bijzonder de paragraaf “Het postkoloniale corpus”).

Deze generatie is niet opgegroeid in het land van herkomst, maar in dat van aankomst van haar vader en/of moeder. Hierdoor moet zij zich leren verhouden tot zowel haar Indische achtergrond als postkoloniaal Nederland wat leidt tot allerlei vragen over de familiegeschiedenis, identiteit en positie in de maatschappij. Tot de Tweede generatie kunnen onder andere de volgende schrijvers gerekend worden: Reggie Baay, Alfred Birney, Marion Bloem, Adriaan van Dis, Kester Freriks, Theodor Holman, Ernst Jansz, Glenn Pennock, Nicolette Smabers, Jill Stolk en Anneloes Timmerije.¹² Ik beperk mij hier tot de bekendste voorbeelden die op basis van hun achtergrond en literaire thematiek tot deze Tweede generatie gerekend kunnen worden, omdat zij gezien hun populariteit grote invloed op de postkoloniale literaire verbeelding van Indo-Europeanen hebben gehad. Het gaat om Alfred Birney (1951), Marion Bloem (1952), Adriaan van Dis (1946), Theodor Holman (1953), Ernst Jansz (1948) en Jill Stolk (1949).

Indisch-zijn en zich Indisch voelen

De lezer kan zich afvragen in hoeverre tweede-generatieauteurs zich herkennen in het geschapen beeld van 'leven tussen twee culturen' en of zij hun identiteit als hybride ervaren. Gezien het autobiografische karakter van de te bespreken teksten is het van belang te inventariseren hoe de bovengenoemde tweede-generatieschrijvers over hun Indische achtergrond denken. In *'Indisch is een gevoel'* (2009) maakt Marlene de Vries onderscheid tussen Indisch-zijn (afkomst en erfenis) en zich Indisch voelen (culturele identificatie) waarbij het tweede niet automatisch uit het eerste voortvloeit.¹³ Zij beschrijft een Indisch-Nederlands continuüm waarbinnen zeer uiteenlopende culturele posities ten aanzien van Indisch-zijn mogelijk blijken, hetgeen eveneens weerspiegeld wordt in de auteursposities die tweede-generatieschrijvers innemen ten opzichte van hun Indische achtergrond.¹⁴

Bloem bekrachtigt het denkbeeld dat de Tweede generatie 'tussen twee culturen' opgroeide: 'Als je uit een andere culturele samenleving komt en je gaat je op zijn Hollands emanciperen, dan word je eenzaam. Je hoort nergens meer echt bij, niet bij de Hollanders en niet meer bij je eigen mensen'.¹⁵ Haar oeuvre staat dan ook in het teken van de zoektocht naar de 'eigen' identiteit vanuit culturele 'gespletenheid'.¹⁶ Van Dis benadrukt eveneens zijn gespleten culturele positie. Hij groeide naar eigen zeggen op als totok in een Indisch gezin. Hij betreurt dat hij niet Indischer is, omdat hij in tegenstelling tot zijn halfzussen een relatief 'blank' uiterlijk heeft en in Nederland geboren is, waardoor hij zich buiten het Indische familieverleden gesloten voelt. Hij acht zichzelf dan ook geen 'In-

¹² Deze opsomming is vanzelfsprekend niet volledig. De Molukse schrijver Frans Lopulalan ontbreekt bijvoorbeeld, omdat het maar de vraag is in hoeverre hij wat betreft achtergrond en thematiek tot de tweede-generatieschrijvers gerekend kan worden. Zie hierover Melker 2003, p. 250.

¹³ De Vries 2009, p. 23.

¹⁴ De Vries 2009, p. 185-209.

¹⁵ Bloem, geciteerd in Loriaux 2003, p. 171.

¹⁶ Zie voor een overzicht van het leven en werk van Bloem Loriaux 2003.

Jill Stolk tijdens Masoek Sadjia in 2012 (foto: Hans Kleijn).

disch' auteur: zoals hij zich als een buitenstaander in zijn familie ziet, zo voelt hij zich dat ook van de Indische literatuur.¹⁷

Stolk verwerpt elke etnische classificatie en beschouwt zichzelf als oosters noch wester, maar als migrantenkind. Volgens haar verschilt de problematiek van de Tweede generatie niet wezenlijk van die van andere migrantenkinderen:

Het Indische is een benaming van een groter probleem. Want het is overal gebeurd dat mensen noodgedwongen moesten verhuizen. En de psychologie van de kinderen van die mensen is heel interessant. Je hecht wel aan de dingen die thuis gebeuren maar tegelijk wil je ze afstoten omdat je zoveel mogelijk bij de nieuwe maatschappij wilt horen. Je wilt je afzetten en je wilt aannemen. Daardoor zie je bij de tweede generatie een heel tweeledig handelen. Dat is niet typisch Indisch, het is een gegeven van elke tweede generatie. [...] In die zin moet het Indische in mijn werk meer in universele zin beschouwd worden.¹⁸

Jansz noemt zich daarentegen een Nederlander, maar heeft er omwille van de thematiek van zijn werk geen bezwaar tegen om tot de tweede-generatieauteurs gerekend te worden, omdat '[wij] een wezenlijk probleem [identiteitskwesties van Indische jongeren] aansneden, waaraan tot dan toe nog geen aandacht was besteed'.¹⁹ Holman voelt zich als

¹⁷ Van Zonneveld 2003, p. 208-209, 212-213, 219. Zie ook Willems 2003.

¹⁸ Stolk, geciteerd in Vermij 1990, p. 21.

¹⁹ Jansz, geciteerd in Zuiderweg 2003, p. 233.

gezegd eveneens Nederlands, maar wordt op zijn beurt zeer tegen zijn zin in de categorie van tweede-generatieschrijvers geplaatst. Volgens hem bestaat er niet zoiets als een nieuwe generatie 'Indische' auteurs:

de Tweede generatie schrijvers krijgen allemaal ten onrechte het predikaat Indisch auteur. Ze schrijven er misschien over, maar dat vind ik niet de reden om jezelf een Indisch auteur te noemen. Als Indië niet meer bestaat dan komen die er niet meer. Het gaat om de taal waarin je schrijft. Het zijn dus gewoon Nederlandse auteurs.²⁰

Ook Birney verzet zich aanvankelijk tegen de toeschrijving van 'Indisch' auteur, omdat hij streeft naar erkenning als schrijver van Nederlandstalige literatuur. Eerder had hij twee romans over niet-Indische onderwerpen gepubliceerd. Hij kreeg echter pas publieke en literaire erkenning toen hij het zogenoemde etnisch schrijverschap omarmde.²¹ In *Yournael van Cyberney* (2001) beklaagt hij zich dat zijn literaire succes kennelijk samenhangt met zijn etniciteit, in plaats van met de kwaliteit van zijn romans. Het ergert hem om op zijn 'gemengde afkomst' die per definitie als 'problematisch' verondersteld wordt, afgerekend te worden. Daarnaast beschuldigt hij de literaire kritiek die klaarblijkelijk gemaximaliseerde de Nederlandstalige literatuur in Nederlandse en Indische romans opgedeeld heeft, dat zij een vorm van apartheid beoefent:

Ben je van gemengde afkomst, dan *moet* je daar een probleem mee hebben. Zo niet, dan speel je niet mee. Waarmee een bekend dilemma aan den dag treedt: representeer je een groep of jezelf? In mijn geval: representeer je de Indische groep van je vader, de Hollandse groep van je moeder of beide? Op grond van mijn *uiterlijk* is het eerste gewenst, niet direct het tweede. [...] Achter die vraag schuilt de eis dat je één van beide groepen vertegenwoordigt. Beide groepen tegelijk vertegenwoordigen wordt (onbewust?) gezien als vals spel, onduidelijk gedrag, op zijn ergst als verraad.²²

Birney koketteert met zijn positie als etnisch schrijver door zich tegen deze toeschrijving te verzetten, maar er zich tegelijk mee te identificeren.²³ Desondanks kleeft er een ongemakkelijk etnisch aspect aan de literaire erkenning die auteurs van 'Indische' romans ontvangen en lijkt de literaire kritiek (als beeldvormende kracht) zich niet te kunnen onttrekken aan *border thinking*: Birney wees erop dat 'blank-uitziende' eerste- en tweede-generatieauteurs, zoals Haasse en Van Dis, romans over het koloniale verleden gepubliceerd hadden, maar ook vrij over andere onderwerpen konden schrijven en dat hun literaire status kennelijk niet aan hun etnische achtergrond verbonden was, terwijl Indo-Europese auteurs als Robinson, Bloem en hijzelf vrijwel uitsluitend aandacht en erkenning ontvingen als Indische auteurs.²⁴

²⁰ Holman, geciteerd in Van de Loo 2003, p. 255.

²¹ Van Leeuwen 2008, p. 203.

²² Birney 2001, p. 156-157, cursief in origineel.

²³ Vergelijk in dit verband 'migrantenschrijvers' zoals Kader Abdolah, Abdelkader Benali en Hafid Bouazza. Zie hierover onder meer Breure en Brouwer 2004 en Van Voorst 2007.

²⁴ Birney 2001, p. 207. Vergelijk Captain 2014, p. 59.

Bovendien genieten de bovengenoemde 'blanke' schrijvers vandaag de dag meer literaire status dan hun 'Indische' collegae die vaak alleen vermeld en besproken worden in de context van postkoloniale literatuur. Zo besteedt Hugo Brems in *Altijd weer vogels die nesten beginnen* (2005), het laatste deel uit de nieuwe Nederlandse literatuurgeschiedenis, slechts summier en enkel in de context van postkoloniale literatuur aandacht aan als Indisch bestempelde auteurs. Eventueel ander (niet-Indisch) werk van de desbetreffende schrijvers komt niet ter sprake, terwijl hun als 'blank' gepercipieerde collegae die over Indië schrijven in een bredere literaire context besproken worden. Deze 'blanke' schrijvers hebben weliswaar een groter oeuvre, maar hebben wellicht meer werk (over uiteenlopende onderwerpen) kunnen publiceren juist omdat zij het predicaat 'Indisch' hebben weten te ontwijken of te ontstijgen. Haasse en Van Dis debuteerden bijvoorbeeld ieder met een Indische novelle, maar wisten een veelomvattend oeuvre op te bouwen. Andere voorbeelden zijn Jeroen Brouwers, Yvonne Keuls, Rudy Kousbroek en Helga Ruebsamen.

Kennelijk geldt in de literatuurkritiek en -geschiedschrijving dat schrijvers aan wie een Indische achtergrond aan het uiterlijk af te lezen valt, niet ontkomen aan een etnisch stempel en enkel gezien worden in het perspectief van het etnische schrijverschap.²⁵ In de omgang met tweede-generatieschrijvers worden Indisch-zijn en zich Indisch voelen gemakkelijk op één lijn gesteld: wie een Indische achtergrond heeft, *moet* zich wel Indisch voelen. Bovendien lijkt de toeschrijving van Indisch-zijn aan een auteur door de literaire kritiek in hoge mate langs etnische scheidslijnen te verlopen. Uit de hierboven besproken auteursposities echter blijken zeer uiteenlopende houdingen ten aanzien van culturele oriëntatie en identificatie mogelijk; tevens blijkt dat Indische Nederlanders geenszins *per definitie* 'tussen twee culturen' leven, zich 'Indisch' (ofwel: 'on-Nederlands') voelen en een 'hybride' identiteit aannemen.²⁶ Hoe Indische identiteit in het literaire werk van de Tweede generatie gestalte krijgt, onderzoek ik in de volgende paragraaf.

Opgroeien tussen twee culturen?

Indische romans uit een postkoloniaal tijdperk vormen een literatuur in ballingschap – een diasporische literatuur – die voortkomt uit een land van herkomst dat in politieke, sociaaleconomische en culturele zin niet meer bestaat, en een land van aankomst waarin de groep waaruit tweede-generatieschrijvers stammen als allochtoon beschouwd en behandeld werd. Ongeacht welke culturele oriëntatie en identificatie de afzonderlijke leden van deze groep aanhingen, zij werden gezien als postkoloniale ander. Vóór de dekolonisatie van Indonesië en intocht van Indische Nederlanders was Nederland een relatief homogene en blanke samenleving. De etnische ander leefde hoofdzakelijk in de voormalige

²⁵ Dit punt (en de rol van etniciteit hierin) behoeft verder onderzoek. Vergelijk Bosma, Raben en Willems 2006, p. 204.

²⁶ Deze auteursposities zijn representatief voor de verschillende culturele oriëntaties en identificaties van tweede-generatie Indische Nederlanders in het algemeen. Zie hierover De Vries 2009, p. 194-204.

kolonie, maar kwam nu in groten getale permanent binnen de landsgrenzen te wonen. Dat vrijwel alle Indo-Europeanen Nederlandse staatsburgers waren en zich met de Nederlandse cultuur identificeerden, maakte voor de maatschappelijke perceptie niet uit.

De literatuur van de Tweede generatie vormt zowel een verslaglegging van hun zoektocht naar een eigen identiteit als een vastlegging van herinneringen aan de gebeurtenissen rond de Japanse bezetting, dekolonisatie van Indonesië en repatriëring van de Eerste generatie. Ik zal mij hier op het eerste aspect concentreren, het tweede is in het vorige hoofdstuk onderzocht. Hoewel het om literaire teksten gaat, vertoont de levensloop van hoofdpersonen sterke overkomsten met die van de auteurs en hebben personages vaak dezelfde (voor)naam, gezinssamenstelling en familiegeschiedenis als de afzonderlijke schrijvers. De besproken literaire werken zijn dus autobiografisch van aard, waarbij tegelijkertijd de suggestie gewekt wordt dat het om meer dan literatuur gaat. Tweede-generatieauteurs vertellen over hun jeugd en beschrijven hoe het is om op te groeien in een Indisch gezin in postkoloniaal Nederland. Soms tekent dit culturele spanningsveld zich zelfs binnen het gezin af en worstelen opgroeiende kinderen met de opvattingen van een 'allochtone' ouder enerzijds en die van een 'autochtone' ouder anderzijds.

In mijn analyse wil ik laten zien dat het concept 'hybriditeit' niet alleen kan helpen om het corpus in verband te brengen met een maatschappelijke situatie, maar ook om tekstuele strategieën in de postkoloniale literatuur te bestuderen. Ik heb mij gebaseerd op sleutelteksten uit de oeuvres van de zes bovengenoemde auteurs. Deze literaire werken vormen tevens vaak hun meest gelezen werken. Er mag dus aangenomen worden dat zij grote invloed hebben gehad op de postkoloniale literaire verbeelding van Indo-Europeanen. Aangezien de Indische identiteitskwestie in het literaire werk van vrijwel alle tweede-generatieauteurs een prominente plaats inneemt – of zelfs de plot vormt – kan deze dus een kernthema uit de postkoloniale Indische literatuur worden genoemd. Ik zal ingaan op het eerdergenoemde onderscheid tussen Indisch-zijn en zich Indisch voelen, hoe deze tweedeling gestalte krijgt in de uitbeelding van personages met een Indo-Europese achtergrond, en in hoeverre hieruit hybride, emancipatoire 'mengvormen' van identiteit ontstaan.

In de besproken teksten gaat het telkens om hoofdpersonages die zich geconfronteerd zien met vragen over hun identiteit en positie in de maatschappij die voortvloeien uit hun Indische familiegeschiedenis. Hierin vallen de volgende thematische lijnen aan te wijzen: vaders representeren meestal het 'Indische' en leven in het (oorlogs)verleden en moeders verbeelden het 'Nederlandse' omdat zij Nederlands zijn of zich met het oog op de toekomst volledig assimileren, waardoor culturele scheidslijnen en tegenstellingen vaak dwars door gezinnen lopen; bovendien blijken de naoorlogse kinderen vrijwel niets van het Indische familieverleden af te weten, omdat daarover gezwegen wordt of daarvan zeer uiteenlopende en tegenstrijdige versies bestaan; ten slotte moet de Tweede generatie zich zien te verhouden tot haar Indische afkomst en erfenis enerzijds en de postkoloniale Nederlandse samenleving anderzijds waardoor zij gedwongen wordt te reflecteren op haar culturele oriëntatie en identificatie.

‘Moriaantje zo zwart als roet’

Anders-zijn heeft niet enkel te maken met de Indische afkomst/erfenis van personages, maar ook met de manier waarop zij door hun omgeving gepercipieerd worden. Zij worden namelijk op basis van hun achtergrond als ‘niet-blank’ en ‘on-Nederlands’ gezien. In iedere roman zijn voorbeelden van racisme en discriminatie te vinden en vrijwel alle personages worden aangesproken op hun etniciteit. Sonja uit *Geen gewoon Indisch meisje* (1983) van Marion Bloem wordt als kind ‘indapinda poepchinees’ genoemd.²⁷ Zij krijgt van een vriendin te horen dat zij niet meer met haar mag omgaan omdat ze ‘zwart’ is. Als zij zich hierover bij haar moeder beklaagt, merkt deze retorisch op: ‘Denk je soms dat je blank bent omdat je toevallig *hier*geboren bent?’²⁸ Jill uit *Scherven van Smaragd* (1983) van Jill Stolk moet tot haar ongenoegen stevast op het schoolplein Moriaantje uit het gelijknamige kinderliedje spelen, omdat zij het dichtst bij de definitie ‘zo zwart als roet’ komt.²⁹ In *Indische duinen* (1994) van Adriaan van Dis herinnert Nathan zich hoe zijn halfzussen voor ‘blauwe’ en zijn vader voor ‘ploppermoordenaar’ en ‘pinda’ uitgescholden werden.³⁰

Dat iemand met een andere huidskleur gemakshalve voor allochtoon gehouden wordt, is de Indische personages een doorn in het oog. De jongste halfzus van Nathan heeft hierdoor nooit het gevoel gehad tot de autochtone bevolking gerekend te worden en zegt hierover als volwassen vrouw: ‘We zijn outsiders, ze zullen ons er altijd aan herinneren dat we anders zijn, we horen nergens bij’.³¹ Daarnaast worden Indische personages met allerlei geracialiseerde stereotypen geconfronteerd. In *Geen gewoon Indisch meisje* lezen wij dat Indische meisjes onder Hollandse jongens populair zijn, want ‘Indische meisjes zijn lekker heet’ volgens hen en ‘beter’ in bed dan de Hollandse – een beeld dat mede door de koloniale literatuur flink gepopulariseerd is.³² Het hoofdpersonage wil daarom maagd blijven ‘vanwege het etiket, niet vanwege morele overtuigingen. Doen alsof ze niet heet was, om vooroordelen te bevechten’.³³

Bovendien blijken ‘autochtone’ Nederlanders slecht op de hoogte van de koloniale geschiedenis. Men kent bijvoorbeeld het verschil niet tussen ‘Indisch’ en ‘Moluks’ waardoor de Tweede generatie tijdens de Molukse treinkapingen op pijnlijke wijze met hun vermeende anders-zijn geconfronteerd wordt. De verteller uit *Vogels rond een vrouw* (1991) van Alfred Birney merkt naar aanleiding hiervan op:

Jullie [de Tweede generatie] dachten volkomen geïntegreerd te zijn maar voelden nu toch het boze oog van de witte Nederlanders op jullie gericht. [...] [Je hoorde] dat Indische

²⁷ Bloem 2009, p. 129.

²⁸ Bloem 2009, p. 20, cursief in origineel.

²⁹ Stolk 1983, p. 69.

³⁰ Van Dis 2002, p. 199, 200, 279. ‘Ploppermoordenaar’ is een scheldwoord voor KNIL-militairen die tegen Indonésische onafhankelijkheidsstrijders (zogenoemde pelopors) vochten.

³¹ Van Dis 2002, p. 134.

³² Bloem 2009, p. 22, 54. Vergelijk op dit punt hoofdstuk 4.

³³ Bloem 2009, p. 59.

Marion Bloem (foto: Corinne Noordenbos).

vrienden van jou het ziekenhuis in waren geschopt. Je keek nog eens goed in de spiegel en zag dat ook jij voor het ongeoefende oog op een Molukker leek. Je ging dus zo min mogelijk de straat op en liet huisgenoten de boodschappen voor jou doen uit angst voor sentimentele, wraakzuchtige boerenkinkels die nog nooit een geschiedenisboek hadden opengeslagen.³⁴

Ook aan wie het niet af te zien valt, wordt een Indische afkomst/erfenis nagedragen. De broer van Theo uit *Familiefeest* (1992) van Theodor Holman voelt zich hoogst ongemakkelijk als door zijn collegae op zijn achtergrond gezinspeeld wordt, omdat dit gebeurt in de vorm van een karikaturaal woordspelletje:

Ik wil alleen maar zeggen [...] dat ik me altijd schaam als mensen Indische woorden gebruiken. En ik weet niet waarom. Het klinkt zo kinderachtig. Dan komt er bijvoorbeeld iemand op mijn kantoor naar me toe en die zegt: 'Voel je je wel senang? Moet ik een pisang voor je halen? Adoe, zeg, moet ik jou een soejang geven?' Dat soort gelul. Terwijl ik toch gewoon blank ben.³⁵

Hierdoor krijgt Broer het gevoel er niet bij te horen, terwijl hij zich juist als Nederlander identificeert. Bovendien speelt deze scène zich in de jaren negentig af en lijkt de maatschappelijke houding tegenover Indische Nederlanders ten opzichte van voorgaande decennia niet of nauwelijks veranderd te zijn: als je 'Indisch' bent, ben je een ander en geen 'echte' Nederlander.

³⁴ Birney 2001, p. 78. Vergelijk Bloem 2009, p. 30, 111, 112 en Van Dis 2002, p. 134.

³⁵ Holman 2001, p. 116.

‘Het is niet goed om Indisch te zijn’

Personages reageren verschillend op hun gepercipieerde anders-zijn. Het is vooral de Eerste generatie (de ouders van de hoofdpersonages) die antwoordt met assimilatie. Hoewel het ‘Indische’ binnenshuis (in de vorm van herinneringen, artefacten en eten) kan bestaan, is de boodschap naar de buitenwereld toe: assimileren. De Eerste generatie is van oudsher sterk op de Nederlandse cultuur georiënteerd en identificeert zich in hoge mate met het Nederlandschap. Des te pijnlijker is het voor hen om voor ander aangezien te worden. De etniciteit die uit Indië afkomstige personages toegeschreven krijgen, strookt vaak niet met hun culturele oriëntatie en dit wordt door hen als grievend ervaren. Theo uit *Familiefeest* herinnert zich hoe zijn vader een bevel van een politieagent negeerde omdat deze hem aansprak als ‘Indische mijnheer’. Als Theo hem vraagt waarom hij de agent negeert, antwoordt zijn vader verontwaardigd: ‘Ik ben geen Indische mijnheer. Ik ben Nederlander’.³⁶

In postkoloniaal Nederland geldt ‘Indisch’ aanvankelijk als een negatief geconnoteerde culturele toeschrijving die met assimilatie bestreden kan worden. Assimileren betekent voor eerste-generatiepersonages vaak meer dan zich aanpassen aan de Nederlandse cultuur: zij willen spreekwoordelijk roomser dan de paus worden. ‘Indisch’ wordt gelijkgesteld aan een minderwaardigheidscomplex. Jill uit *Scherven van smaragd* herinnert zich als het dictum uit haar jeugd: ‘Je kon nooit Westers genoeg zijn. Westerser dan Westers was het beste’.³⁷ Haar vader was volgens haar ‘niet trots [...] op het feit dat hij Indisch was’ en op een dag krijgt zij van hem te horen: ‘Doe maar goed je best op school. Zorg maar dat je de beste bent, als Indische’.³⁸ Voor Jill wordt opeens haar Indisch-zijn geëxpliciteerd, iets waarvan zij zich nog nooit rekenschap gegeven had: ‘Wat had hij nou gezegd. Ik moest niet m’n best doen op school omdat ieder kind dat nu eenmaal als taak had, nee, ik moet de beste zijn omdat ik een Indische was’.³⁹ Zij voelt zich hierover uiterst verontwaardigd en vindt dat haar ouders haar een probleem opdringen:

Het is niet goed om Indisch te zijn. Waarom weten we niet. Het is gewoon zo. Het is niet goed. Indisch zijn betekent minder zijn, dus daarom moet je meer presteren om het gebrek te compenseren. En tegelijk wist ik dat het niet waar was. En tegelijkertijd wist ik dat het wel waar was, omdat sommige mensen het vonden en jij de gedachten van die mensen niet kon veranderen. Op een bepaalde manier was een leugen tot waarheid verworden.⁴⁰

Tot haar grote ontsteltenis behoren haar ouders eveneens tot die ‘mensen’ die in die ‘leugen’ geloven. Ook Broer zegt tegen Theo over hun opvoeding: ‘We zijn opgevoed alsof we een minderwaardigheidscomplex te maskeren hadden, denk ik weleens’.⁴¹

³⁶ Homan 2001, p. 53.

³⁷ Stolk 1983, p. 52.

³⁸ Stolk 1983, p. 75, 74.

³⁹ Stolk 1983, p. 74.

⁴⁰ Stolk 1983, p. 77.

⁴¹ Holman 2001, p. 108.

‘Indisch’ wordt voorgesteld als een maatschappelijk stigma dat alleen gecompenseerd kan worden door te excelleren, hetgeen wellicht de buitengewoon hoge verwachtingen die de Eerste generatie van haar kinderen heeft, verklaart en de vaak hardvochtige opvoeding die de Tweede generatie daardoor ten deel gevallen is. Geen enkel hoofdpersonage koestert warme herinneringen aan zijn of haar jeugd. Kenmerkend is vooral de moeizame verhouding tot de vader. Nathans vader uit *Indische duinen* wil dat zijn zoon op zijn vierde al kan lezen en schrijven, Jills vader dat zijn dochter de beste van de klas is en Theo’s vader is voortdurend teleurgesteld in zijn kinderen.⁴² De Indische vader kan bij het minste of geringste (en zelfs om niets) in nietsontziende woede ontsteken: de vader van Jill slaat, evenals die van Nathan en die van Alan uit *Vogels rond een vrouw*, de vader van Theo heeft zijn kinderen volgens Broer ‘altijd getreiterd’.⁴³ Desondanks houden deze personages van hun vader, waardoor zij een complexe haat-liefdeverhouding tot hem hebben.

Indische ouders worden door tweede-generatieauteurs als bijzonder streng en autoritair opgevoerd – een pregnante omslag in representatie (en een vorm van terugschrijven), aangezien zij in de koloniale literatuur juist uitgebeeld worden als gemakzuchtige ouders die hun kinderen laten verindischen.⁴⁴ Enerzijds is die harde opvoeding het gevolg van een onverwerkt oorlogsverleden: zo wil Nathans vader zijn zoon zo snel mogelijk op eigen benen laten staan in voorbereiding op een nieuwe oorlog die volgens hem aanstaande is, en gaan de vaders van Alan en Jill gebukt onder oorlogstrauma’s die onvoorspelbare en oncontroleerbare driftbuien veroorzaken.⁴⁵ Anderzijds ontvangt de Tweede generatie een strenge opvoeding om hen in het kader van de assimilatie tot Nederlandse modelburgers te maken. Jill merkt bijvoorbeeld misprijzend over een Indische opvoeding op: ‘En god weet hoe keurig en beleefd hun ouders zijn en hoe zij de kindertjes inprenten om vooral niet te willen opvallen’.⁴⁶

‘Bruin is niet wit of wit zwart’

In deze tweespalt van assimilatie enerzijds en voor ander aangezien worden anderzijds, groeien de tweede-generatiepersonages op en moeten zij zich leren verhouden tot zowel hun Indische familieverleden als de Nederlandse samenleving. De hoofdpersonen staan in een ambivalente relatie tot beide en gaan op verschillende manieren met hun Indisch-zijn om.

Het bekendste literaire voorbeeld is wellicht *Geen gewoon Indisch meisje*. Hierin splitst Bloem haar hoofdpersoon op in twee kanten, een westerse en een oosterse, die als zussen functioneren. Sonja representeert de westerse kant van het hoofdpersonage. Zij aardt naar haar assimilerende moeder en is opgelucht dat hun huiskamer ‘stap voor stap steeds

⁴² Van Dis 2002, p. 211, Stolk 1983, p. 74, Holman 2001, p. 79, 94.

⁴³ Holman 2001, p. 64.

⁴⁴ Zie het eerste deel van dit boek.

⁴⁵ Van Dis 2002, p. 279-280, 286-287, Birney 2002, p. 14-15, 17-18 en Stolk 1983, p. 7, 15-16, 19, 22-24.

⁴⁶ Stolk 1983, p. 115.

meer gelijkenis vertoonde met die van de Hollandse meisjes'.⁴⁷ Op school doet zij er alles aan om zo 'Nederlands' mogelijk te worden: 'Ze verdoezelt haar ouders [sic] armoede, haar vraagtekens, haar kleur, door absolute aanpassing. Ze draagt hun kleren, spreekt dezelfde taal, maakt zich dezelfde behoeften eigen en zet zich samen met haar medeschoolieren af tegen het katholieke regime'.⁴⁸ Daarnaast leert Sonja het woordenboek uit haar hoofd om haar klasgenoten beter te begrijpen en wil zij later Nederlands gaan studeren. Zij wordt uitermate succesvol en publiceert op jonge leeftijd een autobiografische roman: de hoofdpersoon hieruit blijkt een Hollands meisje met een Hollandse achtergrond. Zij heeft het 'Indische' letterlijk uit haar leven geschreven. Zelfs Sonja's huid past zich aan en zij wordt naarmate het verhaal vordert steeds lichter van kleur.⁴⁹

Zon (een Indische verbastering van Sonja) aardt daarentegen naar haar kunstzinnige Indische vader en vertegenwoordigt de oosterse kant van het hoofdpersonage. Zij ziet tot haar verdriet hoe haar familie langzaam maar zeker ont-indisch.⁵⁰ Zij vindt dat haar moeder en zus hun achtergrond verloochenen. Sonja heeft om erbij te horen de Nederlandse cultuur 'zonder eerst te kauwen, ingeslikt. Maar Zon voelt de onverteerde brokstukken opborrelen. Zuur. De stukken uit haar verleden, haar jeugd, die ze verloor zonder erbij stil te staan'.⁵¹ Zon gaat naar de kunstacademie en maakt gedichten over haar Indisch-zijn die zij illustreert met tekeningen van vrouwen met gaten die uitdrukking geven aan haar gevoel van incompleetheid.⁵² Zij voelt zich ontredderd en ontheemd, 'alsof ze het grootste gedeelte van haarzelf ergens vergeten is' en belandt in een depressie.⁵³

Indisch-zijn leidt tot culturele gespletenheid. Zon maakt twee reizen naar Indonesië, maar ook daar 'voelt [ze] zich niet thuis, zoals ze gemeend had [...]'. Ze voelt zich nog meer vreemde. Nu echter ook van Eddie [haar Nederlandse vriend] en haar Hollands[e] verleden'.⁵⁴ Zon concludeert dat het te ingewikkeld is om tussen twee culturen te leven en pleegt aan het einde van de roman symbolisch zelfmoord, waardoor alleen de geassimileerde Sonja overblijft.⁵⁵ In de roman worden dus de aangepaste, rationele 'westerse' en eigenzinnige, gevoelige 'oosterse' kant van het hoofdpersonage in een onoverkomelijke binaire oppositie geplaatst. Deze beeldvorming reproduceert koloniale stereotypen van het Westen en Oosten; ook de voorstelling waarin een Indisch personage verscheurd raakt tussen twee culturen en in psychische nood terechtkomt, bevestigt en bekrachtigt koloniale representaties van marginaliteit als gevolg van 'rasvermenging'.⁵⁶ Hybriditeit wordt dus verbeeld als een onmogelijkheid: je moet tussen twee culturen

47 Bloem 2009, p. 27.

48 Bloem 2009, p. 49.

49 Bloem 2009, p. 56-57, 85.

50 Bloem 2009, p. 27-28, 78-79.

51 Bloem 2009, p. 152.

52 Bloem 2009, p. 70-72.

53 Bloem 2009, p. 50.

54 Bloem 2009, p. 128.

55 Het motto van de roman, een gedicht van Resink met als titel "Schizofrenie" kan opgevat worden als een prefiguratie hiervan en weerspiegelt de visie op hybriditeit van de tekst als geheel.

56 Hiermee doel ik op de zogenoemde en inmiddels in onbruik geraakte *marginal man thesis*. Zie Furedi 2001.

kiezen; wie dat niet kan, hoort nergens thuis en valt tussen wal en schip.

In *Gideons droom* (1983) van Ernst Jansz staat eveneens de zoektocht naar een eigen identiteit vanuit culturele gespletenheid centraal die vorm krijgt in een serie koortsachtige droombeelden waarin twee poorten, een westerse en een oosterse, voorkomen. Gideon gaat door de oosterpoort die zijn Indische afkomst/erfenis representeert. In deze oosterse droomwereld die zowel schrijnend als idyllisch is, ervaart hij een vreemd gevoel van herkenning. Eenmaal wakker wordt hij geconfronteerd met de westerse samenleving die hij slecht begrijpt en die hem weinig bevalt: 'Hij, Gideon, was het kind, de halfbloed, opgegroeid tussen deze oosterse warmte en koele westerse regels, gebondenheid aan normen die hij niet kon begrijpen. [...] En dan, na het sterven van zijn vader, de bruine man, de goeroe, zo plotseling alleen, in de blanke wereld'.⁵⁷ Gideon belandt in een identiteitscrisis die gestalte krijgt in een psychologische impasse waardoor hij aan bed gekluisterd raakt. In tegenstelling tot de vorige tekst blijkt hieruit een uitweg mogelijk. De droom eindigt wanneer Gideon zich verzoent met zijn dubbele afkomst en er een culturele synergie ontstaat die etnische classificaties ondermijnt en verwerpt:

Bruin is niet wit of wit zwart.
Geel lila paars.
Iedereen is mooi.
Kan ik de kleuren nu tevoorschijn toveren?⁵⁸

In *Scherven van smaragd* wordt eveneens de mogelijkheid van hybriditeit verkend. De titel is veelzeggend: Indië is uiteengespat en de hoofdpersoon vindt in postkoloniaal Nederland slechts scherven van (de voormalige gordel van) smaragd. Die scherven vormen tezamen puzzelstukjes van haar Indische afkomst/erfenis, maar vallen niet allemaal op hun plaats waardoor een fragmentarisch en pluriform beeld ontstaat op basis waarvan Jill haar identiteit moet bepalen. Hoewel zij onder het assimilatiejuk opgroeit, gaat zij als adolescent juist haar Indische afkomst benadrukken.⁵⁹ Wie zich assimileert, wordt in haar ogen een 'identiteitsloze'.⁶⁰ Zij hekelt daarom Indische personages die het assimilatie-discours geïnternaliseerd hebben: 'Ik voelde minachting voor het meisje dat alleen maar Europees wilde zijn. [...] Jij leeft niet in vrede *met je eigen cultuur*. Je bent Eurinda'.⁶¹ Deze passage weerspiegelt de uiteindelijke culturele oriëntatie en identificatie van de hoofdpersoon: zij identificeert zich met haar Indische afkomst, waarbij Indisch-zijn en zich Indisch voelen in haar geval samenvallen.

In de slotscène bereidt Jill een maaltijd die uitdrukking geeft aan haar hybride identiteit, omdat het gerecht Indonesisch noch Hollands smaakt, maar 'als een evenwichtig mengsel. Het smaakt Indisch'.⁶² In haar ogen is ook haar Indische vader in de loop der ja-

⁵⁷ Jansz 1983, p. 29, 30.

⁵⁸ Jansz 1983, p. 88.

⁵⁹ Stolk 1983, p. 104, 117.

⁶⁰ Stolk 1983, p. 54.

⁶¹ Stolk 1983, p. 107, 109, mijn cursief.

⁶² Stolk 1983, p. 143.

ren 'Nederlandser' en haar hypergeassimileerde moeder 'Indischer' geworden.⁶³ In hen heeft dus eveneens een hybriditeitsproces postgevat, hetgeen in de roman tevens het failliet van de assimilatiepolitiek aanduidt. Hybriditeit wordt uitgebeeld als een proces dat onontkoombaar plaatsvindt, waarbij een Indische afkomst/erfenis zich niet laat verloo-chenen. Deze voorstelling refereert aan koloniale denkbeelden over 'rasvermenging'. In koloniale literatuur geldt als gezegd: als in een Europese familie eenmaal een geracialiseerde grens overschreden is, dan is het nageslacht oosters en die afkomst/erfenis laat zich vroeg of laat gelden (vrijwel altijd in negatieve zin).⁶⁴ Deze beeldvorming wordt door Stolk omgedraaid waarbij 'Indisch' een positief geconnoteerde, emancipatoire uitwerking krijgt.⁶⁵

'Niet voortzetten wat al gestorven is'

Indisch-zijn wordt niet altijd vertaald naar zich Indisch voelen. In andere romans wordt 'Indisch' als een culturele positie van de Eerste generatie verbeeld, wat geleidelijk vorm krijgt in een zoektocht naar de familiewortels.

Sommige hoofdpersonages willen aanvankelijk niets van hun Indische achtergrond weten en zien zichzelf als slachtoffers van hun hardvochtige opvoeding die voortvloeide uit een (traumatisch) Indisch oorlogsverleden. Om het Indische hoofdstuk uit zijn leven af te sluiten, neemt Nathan uit *Indische duinen* na zijn vaders dood de meisjesnaam van zijn Hollandse moeder aan: 'Ik wilde niet meer aan die man herinnerd worden [...] Ik dacht hem zo voorgoed uit mijn leven te schrappen'.⁶⁶ In dit verband is die meisjesnaam 'Sid' veelzeggend. Die naam is een omkering van 'Dis'. In de koloniale tijd was het omkeren van achternamen een veelvoorkomende praktijk bij de erkenning van onechte kinderen bij inheemse vrouwen door Europese vaders. Nathan is eveneens een onecht kind, omdat zijn Hollandse moeder nooit officieel met zijn Indische vader getrouwd geweest is. De schrijver speelt met deze naamgeving een autobiografisch spel waarbij de scheidslijn tussen zijn literaire werk en zijn leven voor de lezer vervaagt. Alan uit *Vogels rond een vrouw* moet evenmin iets van zijn Indisch-zijn weten, hetgeen onder meer gestalte krijgt in zijn relatie tot zijn overleden Chinese grootmoeder. Hij ervaart haar oorspronkelijk als een kwelgeest die hem achtervolgt en die zijn Indische afkomst/erfenis symboliseert waarmee hij tegen wil en dank wordt belast.⁶⁷

Deze hoofdpersonen gaan zich gaandeweg steeds meer interesseren voor hun familiegeschiedenis. Die blijkt echter moeilijk te reconstrueren. Hoe meer zij te weten komen over het verleden, hoe meer zij in tegenstrijdige visies zij verstrikt raken. Over de afkomst

63 Stolk 1983, p. 140-141.

64 In dergelijke beeldvorming spelen naast de tegenstelling tussen westers en oosters ook geracialiseerde denkbeelden een cruciale rol. Zie het eerste deel van dit boek.

65 Hybriditeit functioneert in deze roman als een zogenoemde palimpsest. Zie hierover Ashcroft, Griffiths en Tiffin 2007, p. 158-160.

66 Van Dis 2002, p. 149.

67 Birney 2002, p. 55 e.v.

van Nathans vader doen onverenigbare verhalen de ronde. Hij zag zichzelf als 'Hollandse vent' en stamt volgens de familieoverlevering uit een geslacht dat in Indië 'pur sang' gebleven is.⁶⁸ Het niet-blanke uiterlijk van de afzonderlijke familieleden wordt vervolgens door henzelf toegeschreven aan Zuid-Europees bloed. Nathan merkt hierover sarcastisch op: 'Alsof ik zulke verhalen niet al vaker had gehoord. Italiaans bloed, half Nederlands-Indië had Italiaans bloed' – deze obsessie met 'raszuiverheid' vloeit voort uit eerdergenoemde koloniale ideologieën die na de oorlog doorwerkten in een generatie die Indië uit eigen ervaring gekend had. Nathan voelt zich vanwege zijn relatieve 'blankheid' paradoxaal genoeg juist buitengesloten van de Indische familiegeschiedenis waarvan hij graag deel wil uitmaken.⁶⁹

Oorlog, dekolonisatie en repatriëring hebben Alans familie tussen verschillende continenten verdeeld. Alans vader vocht voor Nederland tegen de Indonesische onafhankelijkheidsstrijders; zijn familie daarentegen koos partij voor Indonesië. Hierdoor zijn de afzonderlijke familieleden van elkaar vervreemd geraakt en heeft ieder een eigen versie van de familiegeschiedenis waardoor een reconstructie hiervan onmogelijk blijkt: ieder antwoord dat Alan vindt, is in strijd met het vorige en roept allerlei nieuwe vragen op. Dit dwingt hem te reflecteren op zijn eigen culturele positie en identificatie: hij raakt gefascineerd door zijn familiegeschiedenis, maar voelt zich niet verbonden met het verdwenen Indië van zijn vader, noch met het Indonesië van zijn achtergebleven familieleden. In dit verband is de familienaam Nolan(d) veelzeggend: hij kan net als zijn vader nergens wortelen, hetgeen onder meer gestalte krijgt in de ongemotiveerde verhuisdrift die beiden kenmerkt.⁷⁰

Een zogenoemde rootsreis naar het vermeende land van herkomst biedt evenmin uitkomst. Dit zagen wij reeds aan de reizen van Zon uit *Geen gewoon Indisch meisje*. De cultuurshock blijkt beide keren groot: zij voelt zich niet in Indonesië thuis, noch bij haar achtergebleven familie die haar bovendien niet met de spreekwoordelijk geworden Indische gastvrijheid onthaalt maar in plaats daarvan besteelt.⁷¹ Het land van herkomst blijkt een *imaginary homeland* en bestaat alleen in de herinneringen van de ouders en in de daardoor gevoede verbeelding van hun kinderen.⁷² Zon komt hierdoor tot een sombere conclusie:

Er is geen Indische cultuur, evenmin als er zoiets als *haar cultuur* zou bestaan. Haar cultuur ligt noch hier op straat, noch in de tropen, *maar is beperkt tot vier muren* (en de tuin) *waar zij opgroeide*. Wat haar vader hier miste was zijn jeugd, haar moeder zocht haar bakvisjaren, zij miste haar eigen wereld van gedachten, dromen, fantasieën [...] *Zij kan niet voortzetten wat al gestorven is*. Haar eigen soort moet ze zelf scheppen.⁷³

68 Van Dis 2002, p. 95.

69 Van Dis 2002, p. 237.

70 Birney 2002, p. 38, 47.

71 Bloem 2009, p. 115.

72 Praamstra 2009, p. 158. Term oorspronkelijk ontleend aan het werk van Salman Rushdie.

73 Bloem 2009, p. 170, cursief in origineel.

Zij slaagt hierin niet: 'Indisch' blijkt voor haar een fantasie, een culturele positie zonder toekomst. Ook Alan vindt in Indonesië niet wat hij zoekt. Hij weet zich daarentegen wel te verzoenen met zijn Indische afkomst/erfenis en beschouwt sindsdien zijn Chinese grootmoeder niet als een kwelgeest, maar als een beklagenswaardige vrouw die lijdzaam heeft moeten toezien hoe haar gezin door de oorlog en dekolonisatie uit elkaar gevallen en tussen Nederland en Indonesië verdeeld geraakt is.⁷⁴ Hiermee laat de roman tevens zien hoe complex de sociaalhistorische positie van Indo-Europese families was en hoe verschillende culturele oriëntaties en identificaties binnen één gezin konden bestaan.⁷⁵

De zoektocht naar de familiewortels leidt niet vanzelfsprekend tot een identificatie als Indisch. In *Vogels rond een vrouw* wordt 'Indisch' verbeeld als een instabiele categorie en met een vogel vergeleken die 'zowel naar links [het Westen] als naar rechts [het Oosten] [lijkt] te vliegen' en die volgens de verteller uiteindelijk 'vliegt waarheen jij wilt'.⁷⁶ De roman toont talloze culturele posities ten aanzien van Indisch-zijn. Zo heeft Alan een tweelingbroer. Zij worden net als Sonja en Zon als tegenpolen uitgebeeld: Philip is de succesvolle, rationele zakenman die zich nooit rekenschap geeft van zijn Indische achtergrond; Alan daarentegen is de gevoelige, rusteloze muzikant die met zijn Indisch-zijn worstelt.⁷⁷ Intussen ontmoet Alan allerlei personages met vogelnamen – De Arend, De Uil, De Spotvogel – die verschillend met hun Indisch-zijn omgaan en hem aan het denken zetten over zijn achtergrond en tot zijn reis naar Indonesië aanzetten. In het vliegtuig op de terugweg naar Nederland lijkt hij zijn culturele positie bepaald te hebben:

Hij zou kunnen zeggen dat hij zich van De Arends moederland vandaan beweegt en op weg is naar zijn vaderland. Hij zal zijn vader [De Arend] weer eens op gaan zoeken. Hij heeft hem allang niet meer in levenden lijve gezien. Maar ook al raakt hij allengs dichterbij, toch heeft hij het gevoel alsof hij geleidelijk van hem vandaan vliegt.⁷⁸

Alan laat zijn Indisch-zijn gaandeweg los waardoor hij op zoek kan gaan naar een eigen, niet door de geschiedenis opgelegde culturele positie en identiteit. Omdat Nathan Indië niet uit eigen ervaring gekend heeft en dus niet deelt in de oorlogservaringen van zijn familie, voelt hij zich evenmin 'Indisch'. In plaats daarvan probeert hij zijn door Indische oorlogstrauma's overschaduwde jeugd te verwerken en zich met zijn inmiddels overleden vader te verzoenen. Niet afkomst/erfenis maar ervaring is doorslaggevend in zijn culturele oriëntatie en identificatie.⁷⁹ Deze tweede-generatiepersonages moeten een eigen identiteit creëren, omdat het oude referentiekader niet meer bestaat: 'Indisch' blijkt voor hen een culturele positie uit het verleden die in een postkoloniaal tijdsgewricht onhoudbaar geworden is.

⁷⁴ Birney 2002, p. 156 e.v.

⁷⁵ Vergelijk op dit punt Bloem 2009.

⁷⁶ Birney 2002, p. 89.

⁷⁷ Birney 2002, p. 13, 87. In *Vogels rond een vrouw* wordt tussen Alan en zijn tweelingbroer dezelfde op koloniale beeldvorming geïnspireerde tegenstelling (het aangepaste, rationele Westen tegenover het eigenzinnige, gevoelige Oosten) tot uitdrukking gebracht als in Bloem's roman.

⁷⁸ Birney 2002, p. 164.

⁷⁹ Van Dis 2002, p. 341.

Omslag *Familiefeest*, uitgave uit 2005 (eigen collectie).

'Indië, dat zegt ons niets'

In een enkel geval is er helemaal geen sprake van een tweespalt of zoektocht. De familie van Theo uit *Familiefeest* identificeert zich louter als Nederlands en zijn vader ontkent zelfs het bestaan van de categorie 'Indisch'. Theo zegt hierover:

Ik heb het met mijn vader nooit over de kleur van zijn huid gehad. Ik heb ook nooit met hem gesproken over de betekenis die Indië voor hem had. Afkomst, kleur... we spraken er nooit over, althans niet als het over onze eigen afkomst of kleur ging. Dat deden wij niet. Het begrip 'Indisch' bestond daarom voor ons niet.⁸⁰

⁸⁰ Holman 2001, p. 51.

Hier is de opstelling van de ouders leidend voor de culturele oriëntatie en identificatie van hun kinderen: omdat die ouders hun Indisch-zijn ontkenden en nooit over het familieverleden spraken, kunnen hun kinderen zich niet anders dan Nederlands voelen. 'Indië, dat zegt ons toch niets?' zegt Theo tegen zijn broer die dat vervolgens beaamt (hoewel het Indische als gezegd onbewust wel degelijk een rol in hun opvoeding gespeeld heeft).⁸¹ De familie heeft zich, in de woorden van Robinson, laten 'wegassimileren'.

Ten slotte, Indische identiteit in postkoloniaal Nederland

In de literaire representatie krijgt Indische identiteit op verschillende manieren gestalte. In de eerste plaats wordt deze als culturele positie tussen 'Nederlands' en 'Indonesisch' gerepresenteerd – waarmee koloniale voorstellingen van culturen als afgebakende eenheden gereproduceerd worden. Hieruit kunnen zich hybride identiteitsvormen ontwikkelen. Als voorwaarde geldt dat in de uitbeelding van hoofdpersonages Indisch-zijn (afkomst/erfenis) en zich Indisch voelen (culturele identificatie) samenvallen, zoals in Jansz' en Stolks teksten na een moeizaam zelfonderzoek van de hoofdpersonen het geval is. Het Indische wordt dus *in* tweede-generatiepersonages gezocht en tot uitdrukking gebracht. Dit samenvallen is echter geen automatisch proces. In Bloems roman leidt de tussenpositie van het hoofdpersonage niet tot hybriditeit maar tot culturele gespletenheid, hetgeen als een onhoudbare culturele positie tussen wal en schip gerepresenteerd wordt.

In de tweede plaats wordt 'Indisch' gezien als een culturele positie uit het verleden die gestalte krijgt in een zoektocht naar de Indische familiegeschiedenis. De romans van Birney en Van Dis demonstreren hoe complex de verhouding tussen Nederland, Indië en Indonesië was en hoe deze verschillende culturele posities in onderlinge samenhang in de levens van personages vormkrijgen – ook in dat van hen die de koloniale omstandigheden niet uit eigen ervaring gekend hebben. Hierdoor wordt weliswaar het denken langs etnische en culturele scheidslijnen (met name de vermeende tegenstelling tussen westeren en oosters) gedeconstrueerd, maar hieruit ontstaan geen hybride vormen van identiteit, omdat de hoofdpersonen zich niet of onvoldoende met hun Indisch-zijn identificeren. Het Indische wordt dus *buiten* tweede-generatiepersonages gezocht en verbeeld als onverwerkt (oorlogs)verleden waartoe zij zich in een postkoloniaal tijdsgewricht moeten leren verhouden.

Indisch-zijn leidt in de besproken postkoloniale teksten dus niet per se tot zich Indisch voelen en hybride identiteitsvormen. De culturele posities die hoofdpersonages innemen blijken bovendien te corresponderen met de auteursposities van de afzonderlijke schrijvers. Die culturele posities zijn voorts divers: tweede-generatieauteurs staan op uiteenlopende en ambivalente wijze tegenover hun Indische achtergrond waarbij de maatschappelijke veronderstelling dat Indische Nederlanders tussen twee culturen leven noch het ontstaan van een Indische identiteit een uitgemaakte zaak is. In Holmans novel-

81 Holman 2001, p. 137.

le wordt 'Indisch' als culturele positie zelfs ontkend. Wanneer deze problematiek als aspect van maatschappelijke beeldvorming wordt geanalyseerd, blijken overigens de culturele oriëntatie en identificatie van auteurs en personages niets te zeggen over de manier waarop hun omgeving hen percipieert: zij worden onontkoombaar als Indisch (als postkoloniale ander) geclassificeerd.

Getuige het literaire werk van de Tweede generatie kan zich in postkoloniaal Nederland uiteindelijk een Indische identiteit ontwikkelen, maar dit proces is geen vanzelfsprekendheid. Tweede-generatiepersonages gaan op uiteenlopende wijze met hun Indisch-zijn om, waarbij een Indische achtergrond niet automatisch tot een identificatie met deze culturele erfenis/afkomst leidt. De afgedwongen assimilatie van de Eerste generatie en doorwerking daarvan in de Tweede generatie kan als oorzaak hiervan opgevat worden. In de literaire werken geldt 'Indisch' oorspronkelijk als een persoonlijke en maatschappelijke handicap. Emancipatoire vormen van Indische identiteit, voor zover zij ontstaan, worden pas mogelijk in het maatschappelijke klimaat van de multiculturele samenleving wanneer het etnisch anders-zijn in de mode komt, de Indische gemeenschap een emancipatoire ontwikkeling doormaakt en er een nieuwe generatie Indische Nederlanders opstaat die Indisch-zijn in postkoloniaal Nederland in een nieuw daglicht stelt en de minderwaardigheidsgevoelens van voorgaande generaties van zich afschudt – Robinson was dus met zijn 'enorme strook mestizo in het midden' vooralsnog zijn tijd vooruit.

Slotbeschouwingen

15 Slotbeschouwingen

‘[Als] kind van de tropen, had ze slechts naar de stem geluisterd van haar warm bloed.’

Uit: E. Overduyn-Heyligers, *Warm bloed* (1904)

Deze studie draagt de titel *Warm bloed*, omdat in die twee woorden allerlei aspecten van mijn onderzoek samenkomen. Warm bloed drukt een ideologische veronderstelling uit. Naast warm bloed bestaat er kennelijk ook zo iets als koel bloed en blijkbaar is iemands bloed bepalend voor diens karakter, want de aanwezigheid ervan wordt geassocieerd met het Oosten en de afwezigheid ervan met het Westen. Warm bloed verbeeldt de tegenstelling tussen oost en west uit het koloniale discours.

Warm bloed geeft tevens uitdrukking aan cultuurhistorische opvattingen van ‘ras’ en ‘rasvermenging’. Het geeft namelijk gestalte aan de *one-drop rule*, de vuistregel voor de maatschappelijke overtuiging dat na schending van de vermeende westerse raszuiverheid het nageslacht onherroepelijk oosters en onoverkomelijk anders is geworden. Bovendien verloochent warm bloed zich niet, althans in literatuur over Indië. De veronderstelde aan- of afwezigheid ervan bepaalt het karakter en de levensloop van personages: zij luisteren naar de stem van hun bloed.

Het denken langs dergelijke geracialiseerde lijnen was wijdverbreid. Dit gedachtegoed kleurde de wetenschappelijke en maatschappelijke perceptie van Indo-Europeanen en werd tot leven gebracht in literatuur, zoals ik heb laten zien in het eerste deel van deze dissertatie. Deze beeldvorming kende een lange nawerking waardoor zij ook een rol speelde in de manier waarop Indo-Europeanen in postkoloniaal Nederland gepercipieerd werden en/of zichzelf profileerden, hetgeen eveneens gestalte kreeg in literatuur. Dat stond in het tweede deel van dit boek centraal.

De literaire representatie van Indo-Europeanen

De literaire representatie van Indo-Europeanen is tamelijk eenvormig. Hieraan liggen ideologische voorstellingen over ‘ras’ en ‘rasvermenging’ ten grondslag. In de literaire verbeelding van Indië hebben Indo-Europeanen alleen bestaansrecht als afwijking van de westerse norm. Zij vormen binnen de Europese bevolkingsgroep zogeheten *doubles*: subjecten die de totok proberen na te doen, maar in hun mimesis slechts ten dele slagen waardoor zij een *blurred copy* van het Europese beschavingsideaal vormen. Hoewel dergelijke concepten oorspronkelijk in *postcolonial studies* gebruikt werden om de ambivalente relatie tussen kolonisator en gekoloniseerde te beschrijven, kunnen zij ook dienen om de soortgelijke ambivalente relatie tussen ‘blanke’ Europeanen en Indo-Europeanen

te onderzoeken. In literaire werken uit de Indisch-Nederlandse letterkunde waarin de inheemse bevolking niet of nauwelijks een rol van betekenis speelt en alleen voorkomt als onderdeel van de koloniale *couleur locale*, wordt deze scheidslijn tussen 'volbloed' en 'halfbloed' Europeanen scherp getrokken. Indo-Europeanen hebben dus weliswaar dezelfde staatsrechtelijke status en lijken in de literaire beeldvorming in vele opzichten op 'blanke' Europeanen, maar worden desondanks verbeeld als anders. Zij worden gerepresenteerd als *almost the same but not quite/white*.¹

Hun anders-zijn komt onder meer tot uitdrukking in hun beschavingsniveau dat als gevolg van 'rasvermenging' verondersteld wordt lager te liggen dan dat van 'onvermengde' personages. In het koloniale discours heeft de westerling het monopolie op beschaving – kolonisatie werd immers als beschavingsmissie gelegitimeerd. Beschaving wordt in de eerste plaats met beheersing in verband gebracht – of zoals mevrouw Catenius-Van der Meijden het verwoordde in *Ons huis in Indië* (1903), haar gezaghebbende handboek voor de huisvrouw in Indië: 'de beschaving [legt] in de eerste plaats zelfbeheersching op'.² Dit is een eigenschap waarover Indo-Europese personages als *blurred copies* juist niet beschikken, hetgeen zich uit in allerlei vormen van wanbeschaving en hetgeen leidt tot moreel, zedelijk en maatschappelijk verval. Het gebrek aan beheersing wordt op biogenetische wijze geduid en toegeschreven aan 'rasvermenging'. Indo-Europeanen worden doorgaans uitgebeeld als labiele personages met overspannen zenuwen die gemakkelijk overprikkeld raken en uit balans te brengen zijn, wat vorm krijgt in onder meer oncontroleerbare hartstocht, jaloezie, drift, spilzucht, corpulentie, indolentie en ontaarding.

Indo-Europese personages worden op grond van hun vermeende (half-)oosterse afkomst verondersteld dicht bij de natuur te staan: zij laten zich als onbeschaafde en onbeheerste subjecten leiden door lichamelijke impulsen en het ontbreekt hen aan verstandelijke (rationele/morele) vermogens – voor beschaving, verstand en moraal zijn zij aangewezen op de 'blanke' personages in hun omgeving. Daarnaast spelen genderaspecten een rol. De opposities die in de literaire werken aangetroffen worden, zijn gegenderde opposities: de Indo-Europese vrouw wordt tegenover de westerse vrouw gesteld en de Indo-Europese man tegenover de westerse man. Morele aspecten bepalen hoofdzakelijk de eerste tegenstelling; rationele/intellectuele aspecten de tweede. Deze gegenderde paren vormen elkaars tegenpolen. In het algemeen geldt dus: natuur versus cultuur; en al naar gelang van sekse: irrationeel versus rationeel voor mannen en immoreel versus moreel voor vrouwen. In de literaire uitbeelding van Indo-Europeanen hangen 'ras' en sekse dus samen en leiden zij tot een gegenderde rasopvatting, waarin elementen uit de evolutiebiologie en geslachtskaraktertheorie doorklinken.

Indo-Europese vrouwen vormen de tegenspeelsters van totokvrouwen die vrijwel altijd het westerse schoonheids- en beschavingsideaal belichamen. Hierbij vallen verscheidene patronen waar te nemen, waarin geracialiseerde en sociale factoren op verschillende manieren tot uitdrukking komen. In de uitbeelding van 'lichte' vrouwelijke personages teke-

1 Terminologie ontleend aan Bhabha 1994, p. 127-128.

2 Catenius-Van der Meijden, geciteerd in Van de Loo 2004, p. 136.

nen zich andere patronen af dan in die van 'donkere'. Huidskleur wordt verondersteld een bepaalde mate van 'gemengdheid' uit te drukken en het beschavingsniveau van personages te weerspiegelen. Daarbij geldt: hoe donkerder een personage is, des te verder is zij van het westerse schoonheids- en beschavingsideaal verwijderd en des te onscherper (*blurrier*) is de kopie die zij van het geïdealiseerde Europese vrouwbeeld vormt. Huidskleur staat dus in een directe relatie met beschavingsniveau en tezamen bepalen zij het sociaal aanzien van een personage. De vuistregel luidt: hoe donkerder, hoe onbeschaafder, hoe Indischer of zelfs inheemser; en omgekeerd: hoe lichter, hoe beschaafder, hoe Europeser.

Indo-Europese mannelijke personages vormen op hun beurt de *doubles* van de totokman die diens superieure zelfbeeld en status moeten bevestigen. Het koloniale bestaan wordt voorgesteld als een evolutionaire wedloop tussen 'raszuivere' en 'vermengde' mannen om maatschappelijk succes. Bij Indo-Europese mannen is de mate van 'gemengdheid' minder belangrijk, maar geldt: de Indo-Europeaan komt er niet – hetzij door een ongunstige combinatie van 'raseigenschappen', hetzij door discriminatie, achterstelling en uitsluiting of een combinatie van 'ras' en racisme. In de zogenoemde *struggle for high life* blijkt de totok vanwege de superieure karaktereigenschappen die hij krijgt toegeschreven en vanwege zijn geprivilegieerde maatschappelijke positie stukken beter toegerust om te slagen, dan de Indo-Europese man die onvoldoende aangepast is aan de eisen die de Indische samenleving aan Europeanen stelt (in termen van intelligentie, beschaving en opleiding). In de koloniale belletristiek bekleden Indo-Europese mannen dan ook vrijwel altijd ondergeschikte maatschappelijke posities en worden zij verbeeld als *marginal men*.

Daarnaast spelen omgeving en omstandigheden een belangrijke rol. Indië heeft een negatieve invloed op personages. Uit koloniale literaire teksten spreekt een grote angst om te verindischen, wat opgevat wordt als een proces van maatschappelijke en morele neergang. Verindischen geldt niet alleen als een groot gevaar voor 'vermengde' personages, maar ook voor de 'onvermengde' die in een Indische omgeving verkeren. Indië wordt verondersteld ondermijnend te werken op de levenslust, zeden en moraal van Europeanen. Hieraan kunnen personages ontsnappen door zich in zuiver Hollandse kringen te begeven of door naar Nederland te gaan; personages die (te) lang in een Indische omgeving verblijven, ondergaan onherroepelijk een proces van degeneratie – of zoals Willem Walraven het in navolging van Goethe onder woorden bracht: 'Niemand wandelt ongestraft onder palmen'.³ In dit opzicht worden Indo-Europese personages in Indië dus dubbel getroffen: enerzijds worden zij het slachtoffer van hun vermeende biogenetische aanleg die verantwoordelijk is voor hun 'inferieure' eigenschappen; anderzijds van de tropische omgeving die hierop een aanjagende invloed uitoefent.

Indo-Europese personages vervullen een dubbelrol: zij worden ingezet om de vermeende superioriteit van de westerling aan te tonen en te bekrachtigen maar functioneren in de hoedanigheid van 'tweederangs-Europeanen' tegelijkertijd als een ondermijning van de westerse suprematie in de tropen. Dit maakt van Indo-Europeanen een subversieve groep in de literaire beeldvorming over Indië. In dit discours worden zij ge-

3 Walraven 1992, p. 134.

zien als een gevaar voor de koloniale status quo dat bezworen moet worden, want in hen tekent zich een afbrokkeling van de koloniale overheersing en potentiële ontwrichting van de koloniale verhoudingen af. Dit gebeurt door hen als ander – als ‘halfbloeden’ of ‘pseudo-Europeanen’ – weg te zetten om hen zo te onderscheiden van de ‘echte’ of ‘volbloed’ Europeanen. Literaire representaties leveren een wezenlijke bijdrage aan geracialiseerde beeldvorming. Het koloniale denken zoals dat onder meer in literatuur tot uitdrukking gebracht werd, was doordrenkt van allerlei rasideologieën. In het licht van het bovenstaande is het dan ook niet opmerkelijk dat Indo-Europeanen als on-Europees en cultureel minderwaardig beschouwd werden, toen zij tijdens de dekolonisatie van Indonesië naar Nederland kwamen.

Eurocentrische en Indocentrische auteursposities

In de literaire representatie van Indo-Europeanen vallen ondanks de eenvormigheid ook enkele verschillen waar te nemen, afhankelijk van de positie die auteurs innemen. Eurocentrische en Indocentrische *speech positions*, evenals koloniale en postkoloniale perspectieven vormen eigenlijk geen binaire opposities, maar worden wel vaak zo voorgesteld. Auteurs nemen meestal geen eenduidige Euro- of Indocentrische auteurspositie in. Sommigen vertegenwoordigen een uitgesproken oriëntalistische visie, anderen leveren kritiek op bepaalde elementen uit het koloniaal discours (zoals de perceptie en behandeling van Indo-Europeanen), maar laten op hun beurt andere maatschappijkritische kwesties (zoals de legitimatie van kolonisatie als westerse beschavingsmissie) ongemoeid. Het gaat dus niet om een tegenstelling, maar om een glijdende schaal. Het lijkt daarom juister om te spreken van een *overwegend* Euro- of Indocentrische *speech position*. De auteurspositie staat in principe los van de (vermeende) etnische achtergrond van de schrijver, maar kan in overeenstemming hiermee zijn.

Het zal de lezer niet verbazen dat in de koloniale bellettrie een overwegend Eurocentrische auteurspositie gangbaar is. Veruit de meeste schrijvers hebben Indië en haar inwoners met *imperial eyes* bekeken⁴ – ook auteurs met een niet-westerse voorouder in hun stamboom. In het algemeen kan gesteld worden dat alle onderzochte literaire teksten in meer of mindere mate door dezelfde negentiende-eeuwse rasideologieën gekleurd worden. Auteurs met een overwegend Eurocentrisch perspectief brengen meestal de koloniale elite in beeld (de stand en klasse waartoe zij zelf behoorden in de Indische maatschappij), schrijvers met een overwegend Indocentrische visie hebben daarentegen vaker oog voor de sociale problematiek van Indo-Europeanen uit de lagere milieus (al maakten zij zelf geen deel uit van deze kringen). Bovendien schrijven Eurocentrische auteurs het karakter en de levensloop van personages toe aan biogenetische factoren, terwijl Indocentrische schrijvers hierop deels een maatschappijkritische visie hebben en geracialiseerde ideologieën nuanceren.

4 Term ontleend aan Pratt 2008, p. 175, 190.

Hoewel alle besproken auteurs in een bepaalde mate door het koloniale discours gegrepen lijken, kunnen zij hierbinnen wel postkoloniale (in ideologiekritische betekenis) accenten leggen. Waar Eurocentrische auteurs overwegend Indo-Europeanen afbeelden als verantwoordelijken van hun maatschappelijke ongeluk, worden Indo-Europeanen door schrijvers met een overwegend Indocentrisch perspectief verbeeld als slachtoffers van geracialiseerde factoren enerzijds en van koloniale verhoudingen anderzijds. Op grond van hun geracialiseerde bepaaldheid kunnen Indo-Europese personages zich niet aan hun ongeremde en onbeheerste 'aard' ontworstelen; in een Europese context is dergelijk gedrag sociaal onacceptabel en worden hiermee irrationele en immorele connotaties verbonden: zij worden dus maatschappelijk veroordeeld voor gedrag dat zij vanuit hun 'natuurlijke' eigenschappen begaan en worden veelal voorgesteld als slachtoffers van de westerse beschavingsdrang. In een enkel geval worden geracialiseerde ideologieën zelfs geheel ontkracht en verworpen.

Een ander verschil tussen Euro- en Indocentrische perspectieven betreft de functie van Indo-Europese personages in de verhaalhandeling. In het literaire werk van schrijvers met een overwegend Eurocentrische visie op de koloniale maatschappij fungeert de Indo-Europeaan als het klankbord om het superieure zelfbeeld van de totok te resoneren, terwijl in teksten die van een overwegend Indocentrische visie getuigen de superioriteit van de totok en de westerse leefwijze juist aan de hand van de Indo-Europeaan ter discussie gesteld worden. De totok vormt niet de maatstaf waarlangs alle andere personages gelegd worden en de Europese cultuur is niet per definitie de norm. Dit geldt ook voor de waardering van Indië: terwijl uit Eurocentrische literatuur vaak een enorme angst spreekt om te verindischen, wordt het Indische in de romans en verhalen van overwegend Indocentrische auteurs niet negatief gewaardeerd en is juist de Europese cultuur of het westerse beschavingsideaal de negatieve factor die de ondergang van Indo-Europese in de koloniale maatschappij bewerkstelligt.

Het zal evenmin verbazen dat de postkoloniale Indische-Nederlandse letterkunde door een overwegend Indocentrische visie gekenmerkt wordt, waarbij steeds vaker de auteurspositie en etnische achtergrond van de schrijver samenvallen. Deze literatuur verbeeldt hoe het de Indische gemeenschap in Nederland is vergaan. Auteurs gaan uitdrukking geven aan hun diasporische ervaringen – vooral de Tweede generatie, die Indië niet uit eigen ervaring gekend heeft, maar die wel voortdurend met het Indische verleden geconfronteerd wordt. Indocentrische auteurs formuleren een literair *counterdiscourse* waarmee zij achteraf het maatschappelijke beeld van Indo-Europeanen als onaanangepaste, cultureel minderwaardige groep, evenals het zelfbeeld van Nederland als gastvrij en verdraagzaam land ter discussie stellen. Zij plaatsen daartegenover hun eigen visies en ervaringen waaruit een tegengesteld beeld naar voren komt. Zij schrijven vanuit een minderheidsperspectief en zijn zich daarbij bewust van hun tweeslachtige relatie tot de Nederlandse taal en cultuur; zij schrijven 'terug' en hun literaire teksten vormen dan ook vaak plaatsen van protest, bewustwording en emancipatie. Een groot deel van de Indisch-Nederlandse letterkunde van na de dekolonisatie van Indonesië kan dus postkoloniale literatuur in ideologiekritische zin genoemd worden.

Tegelijkertijd dient nadrukkelijk aangetekend te worden dat er ook literaire werken met Indische thematiek (blijven) verschijnen waarin vanuit een overwegend Eurocentrische visie wordt 'doorgeschreven'. Paradoxaal genoeg gebeurt dat soms door auteurs die zich juist op hun Indo-Europese familiegeschiedenis laten voorstaan. Wie zich als Indisch afficheert, heeft dus niet per definitie een Indocentrisch perspectief. Auteurs hebben geen fundamenteel andere visie op de (post)koloniale wereld *omdat* zij Indo-Europees zouden zijn. Auteurspositie en etnische achtergrond van schrijvers vallen niet automatisch samen; evenals dat Indisch-zijn (afkomst/erfenis) en zich Indisch voelen (identificatie) niet per se samengaan.⁵ 'Indisch' is een culturele toeschrijving of oriëntatie. Bovendien heeft het Indo-Europese zich vanaf de negentiende eeuw ontwikkeld van een negatief geconnoteerde maatschappelijke positie tot een emancipatoire stellingname. Aanvankelijk ontkenden daarom sommige auteurs tegen iedere prijs hun (vermeende) Indisch-zijn; terwijl andere schrijvers later tot hun verdriet hun aanspraak op een Indische identiteit werd ontzegd. Ik hoop in mijn analyse van literaire werken recht gedaan te hebben aan de verschillende *speech positions* uit de Indisch-Nederlandse letterkunde.

Indisch-Nederlandse letterkunde als literair discours

De Indisch-Nederlandse letterkunde vormt niet alleen een reflectie van geracialiseerde ideologieën, maar draagt op haar beurt bij aan de beeldvorming over Indo-Europeanen. In discoursanalytische benaderingen van literatuur worden literaire representaties als vormen van kennis beschouwd. Zij leveren als gezegd een belangrijke bijdrage aan beeldvorming: als Indo-Europeanen steeds opnieuw beschreven worden met behulp van woorden en beelden die hun 'anders-zijn' (op negatieve wijze) benadrukken, dan krijgen lezers de indruk dat dit een wezenlijk kenmerk van Indo-Europeanen is. Deze literaire representaties vormden tezamen met andere voorstellingen over 'rasvermenging' een mentale realiteit die fungeerde als 'waarheid' of 'kennis' over Indo-Europeanen. Gezien de grote verspreiding van de Indisch-Nederlandse letterkunde in zowel het verleden als heden vormen de ideologische voorstellingen uit deze literatuur een lang doorwerkend literair discours dat in sterke mate de beeldvorming over Indo-Europeanen heeft bepaald (en nog steeds mede bepaalt, zolang er oude literaire werken gelezen blijven worden en er nieuwe verschijnen).

De koloniale Indisch-Nederlandse letterkunde vormt een doorlopend betoog tegen 'rasvermenging'. Deze geracialiseerde beeldvorming, zowel die over de totok als de vanzelfsprekende aanbrengrer van beschaving in Indië, als die van de Indo-Europeaan als tweederangs-Europeaan, verdedigt (onbewust) de noodzaak van 'zuivere rasvormen' en voedt de angst voor de ondermijning van de koloniale status quo. Om Indië voor volk en vaderland te behouden lijkt 'raszuiverheid' niet alleen dringend gewenst, maar zelfs een vereiste. In de literaire beeldvorming over Indië wordt de machtspositie van de koloni-

5 Zie De Vries 2009, p. 185 e.v.

sator bovendien van binnenuit (vanuit de Europese bevolkingsgroep) door 'rasvermenging' aangetast en uitgehold. Uit de koloniale bellettrie spreekt dan ook overwegend een sociaal-darwinistische visie waarin tegen 'rasvermenging' en 'interraciale' relaties gepleit wordt en een uiterst sombere kijk op de toekomst van kolonisatie tentoonspreid wordt. Literatuur geeft invulling aan een maatschappelijke discussie over Indo-Europeanen en vormt in dit verband een belangrijk beeldvormend medium dat 'rasvermenging' representeert als een onwenselijk biologisch en sociaal verschijnsel dat uiteindelijk zal leiden tot de ondergang van koloniale suprematie en het verlies van Indië.

In het licht van de stroom aan negatieve beeldvorming over 'rasvermenging' die niet alleen in literatuur maar ook in andere gedrukte media tot uitdrukking kwam, is het dan ook geen wonder dat – toen het verlies van de kolonie eenmaal bewaarheid geworden was – Indo-Europeanen bij hun komst naar Nederland als on-Europees en cultureel minderwaardig beschouwd werden. Zij ondergingen dientengevolge een verregaande assimilatie en groeiden binnen enkele decennia uit tot het toonbeeld van integratie: het heette dat zij zo gemakkelijk waren geïntegreerd in de Nederlandse samenleving. Juist tegen dit beeld van geruisloze integratie en dat van Nederland als onbaatzuchtig moederland dat met open armen haar overzeese onderdanen ontving, biedt de postkoloniale Indisch-Nederlandse letterkunde tegenwicht. Literaire werken hieruit corrigeerden het aanvankelijke beeld van een hartelijke ontvangst, want de integratie van Indo-Europeanen blijkt niet zo geruisloos verlopen te zijn als in de maatschappelijke beeldvorming oorspronkelijk gesuggereerd werd. Ook gaf literatuur (mede) vorm aan onder andere het identiteitsdebat rond naoorlogse generaties Indische jongeren die zich gingen afvragen wat Indisch-zijn in postkoloniaal Nederland voor hen betekende.

De Indische-Nederlandse letterkunde is dus geen fictie die niets met de buitenwereld heeft uit te staan, maar vormt een belangrijk vehikel voor de verbreiding van maatschappelijke denkbeelden. Zij brengt in de koloniale periode de ingebeelde westerse angst voor 'rasvermenging' door middel van Indo-Europese personages tot leven en geeft in het postkoloniale tijdperk de Indische gemeenschap in postkoloniaal Nederland een stem door hun visies en ervaringen onder de aandacht te brengen van het grote publiek. Literatuur is hier een speciale vorm van representatie: zij dient als medium om de Indische problematiek te verkennen en (mede) vorm te geven. De Indisch-Nederlandse letterkunde is dus een geëngageerde literatuur die in een voortdurende wisselwerking met haar cultuurhistorische context staat, denkbeelden hieruit vertaalt en vormgeeft. Onderzoek naar de literaire representatie van Indo-Europeanen (en die van andere migrantengroepen en etnische minderheden), evenals onderzoek naar de werking van discoursen die hierin een rol spelen, verdient daarom niet alleen vanuit literatuurwetenschappelijk maar ook vanuit maatschappelijk oogpunt aanbeveling. Ik hoop met deze studie een innovatieve bijdrage geleverd te hebben.

Postscriptum, de geschiedenis herhaalt zich

Sinds 21 maart 2016 telt Nederland meer dan 17.000.000 inwoners. De zeventien-miljoenste inwoner is waarschijnlijk een immigrant, want het immigratiecijfer overstijgt inmiddels het geboortecijfer.⁶ Nederland profileert zich graag als een tolerante natie waar door de eeuwen heen altijd plaats geweest is voor migranten – beeldvorming die voortkomt uit discoursen over nationale identiteit en die teruggrijpt op de tijden dat Nederland een toevluchtsoord was voor onder meer de hugenoten uit Frankrijk en voor joden die op de vlucht geslagen waren voor de Spaanse inquisitie.⁷ Op dit gastvrije en verdraagzame zelfbeeld werd ook bij de intocht van Indische Nederlanders door de regering een beroep gedaan. Indische Nederlanders (van wie het merendeel als gezegd uit Indo-Europeanen bestond) waren de grootste groep immigranten in de moderne Nederlandse maatschappij. In de media werd Nederland afgebeeld als een onbaatzuchtige leniger van nood die de Indische Nederlanders een warm welkom heette; tegelijkertijd werd er door het publiek gemord dat Nederland ‘overbevolkt’ was en dat Indische Nederlanders ‘voorgetrokken’ werden boven de autochtone bevolking. Deze beeldvorming over Indische Nederlanders lijkt de toon van het moderne immigratiedebat gezet te hebben.

Wie vandaag de dag de berichtgeving over de vluchtelingencrisis volgt, vindt opmerkelijke parallellen met het publieke debat over de komst van Indische Nederlanders na de Tweede Wereldoorlog. In de Nederlandse media werd destijds gevreesd voor de ‘vloedgolf’ van Indische repatrianten; ook nu heerst in bepaalde kringen de angst dat Nederland ‘overspoeld’ zal raken door vluchtelingen uit het Midden-Oosten, in het bijzonder uit Syrië waar sinds de Arabische Lente van 2011 een burgeroorlog woedt. Dergelijke beeldspraak suggereert dat als de ‘migratiestroom’ niet wordt ingedamd, dat dan de ‘gewone’ of ‘autochtone’ Nederlander ten onder zal gaan tussen alle migranten. Op die manier worden migrantengroepen afgebeeld als een bedreiging voor de Nederlandse samenleving en cultuur. Deze beeldspraak sluit veeleer aan bij discoursen over nationalisme waarin bepaald wordt wat ‘eigen’ en wat ‘vreemd’ heet, dan dat zij iets zegt over hetgeen zich daadwerkelijk afspeelt rond migranten in de Nederlandse maatschappij. Opnieuw wordt er hoofdzakelijk *over* de nieuwkomers geschreven en komen zij in de Nederlandse media nauwelijks zelf aan het woord waardoor er een eenzijdig (xenofob) angstbeeld geschaapt dreigt te worden.

Zo wordt door de politiek opnieuw gevreesd dat Nederland de ‘stroom aan vluchtelingen’ niet zal kunnen opnemen,⁸ al is het aantal asielzoekers een zeer geringe hoeveelheid op de totale Nederlandse bevolking (sinds 2011 werd er door nieuwkomers circa 104.500 keer asiel aangevraagd, waarvan circa 32.000 keer door Syrische vluchtelingen); zeker in vergelijking met het aantal Indische Nederlanders dat destijds aankwam in Nederland

6 Website NOS, <http://nos.nl/artikel/2094222-nederland-heeft-nu-echt-17-miljoen-inwoners.html>, geraadpleegd op 21 maart 2016.

7 Vergelijk Cottaar en Willems 1984, p. 9.

8 Zie bijvoorbeeld minister-president Mark Rutte in *de Volkskrant*, 10-01-2016.

waar bovendien als gevolg van de Tweede Wereldoorlog schaarste heerste (circa 330.000 repatrianten op een bevolking van 10.000.000 in 1950, daags na de onafhankelijkheid van Indonesië).⁹ Evenals bij de komst van Indische Nederlanders, wordt er door bepaalde partijen in de samenleving openlijk getwijfeld aan het aanpassingsvermogen van migranten uit het Midden-Oosten – niet alleen aan dat van Syriërs, maar ook aan dat van Turken en Marokkanen, twee migrantengroepen die al langer in Nederland zijn. Zo hebben wij volgens de rechts-populistische Partij voor de Vrijheid (PVV) te vrezen voor een ‘tsunami van islamisering’, een vloedgolf van moslims en islamitische cultuur, waarmee wordt gesuggereerd dat de Nederlandse cultuur en identiteit onder druk staan.¹⁰ Deze beeldspraak is afkomstig van partijleider Geert Wilders die een Indische familiegeschiedenis heeft en van wie men dus zou verwachten dat hij zich zou kunnen verplaatsten in migranten die (noodgedwongen) hun land van herkomst hebben (moeten) verlaten.¹¹

Wilders staat echter niet alleen in zijn afwijzende houding tegenover migranten. Hoewel de toon die de PVV bij monde van haar partijleider aanslaat ons misschien choqueert, zegt Wilders welbeschouwd niets nieuws en is zijn houding exemplarisch voor die van grote groepen Nederlanders ten opzichte van nieuwe migranten. Het zelfbeeld van Nederland als gastvrije en verdraagzame natie verdient bijstelling, want in tegenstelling tot het tolerante imago dat het land van zichzelf koestert, heeft een (groot) deel van de politiek en van de bevolking zich aanvankelijk steeds verzet tegen de komst van grote groepen migranten: of het nu gaat om repatrianten uit de ex-koloniën – Nederlandse staatsburgers *nota bene* – of om vluchtelingen uit Syrië.¹² Onderzoek naar beeldvorming laat zien dat de geschiedenis zich herhaalt. De beeldspraak van vloedgolf, tsunami en overstroming in relatie tot migratie kent een lange geschiedenis die er wellicht voor heeft gezorgd dat zij velen tot de verbeelding spreekt en zo gemakkelijk aangewend wordt bij nieuwe migrantengroepen. Onderzoek laat tevens zien dat zulke beeldvorming nooit waarheid is geworden. De praktijk heeft telkens anders uitgewezen en populistische *one-liners* als ‘Nederland is vol’ zijn keer op keer loze kreten gebleken. Nederland zal dus vrijwel zeker niet ten onder gaan aan een zogenoemde asieltsunami; het is de kracht van de herhaling van dergelijke beeldvorming die angst voor immigratie inboezemt en mensen doet vrezen voor de toekomst van het land.

9 Deze cijfers betreffen eerste asielaanvragen van januari 2011 tot en met juni 2016. Zie Centraal Bureau voor de Statistiek, <http://statline.cbs.nl/> en Immigratie- en Naturalisatiedienst, <https://ind.nl/organisatie/jaarresultaten-rapportages/rapportages/Asieltrends>, geraadpleegd op 31 juli 2016.

10 Overigens sprak Wilders al voor de Arabische Lente van een ‘tsunami van de islamisering’, maar deze beeldspraak lijkt aan kracht te winnen sinds de komst van groepen vluchtelingen uit het Midden-Oosten naar Nederland. Tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen van 2015 sprak hij zelfs van een dreigende ‘asieltsunami’ van een half miljoen islamitische asielzoekers die Nederland zou gaan ‘overstromen’. Zie *de Volkskrant*, 18-11-2006 en 18-09-2015.

11 Zie over Wilders’ familiegeschiedenis Van Leeuwen in *De Groene Amsterdammer*, 02-09-2009.

12 Bosma 2009, p. 32, 38-39, Oostindie 2010, p. 57, 260-261 en Willems 2001, p. 16, 330-334. Vergelijk Laarman 2013.

Bibliografie

Primaire literatuur

- Adinda, *Vrouwen lief en leed onder de tropen*. Schoorl: Conserve, 1988 [1892].
- Baay, R., *De ogen van Solo*. Den Haag: Stichting Tong Tong, 2006 [2005].
- Birney, A., *Indische gezichten [Vogels rond een vrouw, De onschuld van een vis]*. Haarlem: In de Knipscheer, 2002.
- Bloem, M., *Indië voorbij [Geen gewoon Indisch meisje, Vaders van betekenis, De honden van Slipi]*. Amsterdam [etc.]: De Arbeiderspers, 2009.
- Brink, J. ten, *Romans en novellen [Oost-Indische dames en heeren, Het vuur dat niet wordt uitgebluscht]*. Leiden: Sijthoff, 1898.
- Bruggen, C. van, *Goenong-Djatti*. Schoorl: Conserve, 1987 [1909].
- Couperus, L., *Volledige werken Louis Couperus 25 [Van oude mensen, de dingen, die voorbijgaan...]*. Utrecht [etc.], 1988 [1906].
- Couperus, L., *Volledige werken Louis Couperus 17 [De stille kracht]*. Utrecht [etc.]: Veen., 1989 [1900].
- Couperus, L., *Volledige werken Louis Couperus 20 [De boeken der kleine zielen. III en IV]*. Amsterdam [etc.]: Veen, 1991 [1901-03].
- Daum, P., *Verzamelde romans III [Goena-goena, 'Nummer Elf', 'Ups' & 'Downs' in het Indische leven, Aboe Bakar, 'Ontzusterd']*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1998.
- Dé-Lilah, *Een Indisch dozijntje*. Utrecht: Honig, 1898.
- Demoût, M., *Verzamelde werk [Nog pas gisteren, Spel van tifagongs, De tienduizend dingen, De juwelen haarkam, De kist, De sirenen, Donker van uiterlijk en andere verhalen]*. Amsterdam: Querido, 2001.
- Dis, A. van, *Indische romans [Nathan Sid, Indische duinen, Op oorlogspad in Japan]*. Amsterdam: Meulenhoff 2002 [1994].
- Dis, A. van, *Ik kom terug*. Amsterdam: Uitgeverij Augustus, 2014.
- Fabricius, J., *Halfbloed*. 's-Gravenhage: Leopold, 1946.
- Ferguson, M., *Hollands-Indische verhalen*. Den Haag: Leopold, 1974.
- Foore, A., *Indische huwelijken*. Rotterdam: Bolle, 1895 [1877].
- Gomes, P., *Sudah, laat maar*. Amsterdam: Querido, 1975.
- Haasse, H., *Sleuteloog*. Amsterdam: Querido 2005 [2002].
- Holman, Th., *Het blijft toch familie [Tekening, Oom Noes, Familiefeest, Apenliefde, Hoe ik mijn moeder vermoordde, Een man van staal]*. Amsterdam: Nijgh en Van Ditmar, 2001.
- Hoven, Th., *Nonnie Hubrechts*. Amersfoort: Valkhoff, 1900.
- Ido, V. *De paupers*. 's-Gravenhage: Thomas & Eras, 1978 [1915].
- Jansz, E., *Gideons droom*. Haarlem: In de Knipscheer, 1983.
- Jasper, J., *Van deugden en dwalingen*. Amsterdam: Becht: 1910.
- Java, M. van, *Fernand*. Amsterdam: KIT Publishers, 2009 [1874].
- Keuls, Y., *Mevrouw mijn moeder*. Amsterdam: Ambo, 2002 [1999].
- Keuls, Y., *Indische tantes*. Amsterdam: Ambo, 2001.

- Kijdsmeir jr., C., *Goena goena*. Batavia [etc.]: Kolff, 1930.
- Krüseman, M., *Parias*. 2 dln. Dordrecht: Revers, 1900.
- Mahieu, V., *Tjoek*. 's-Gravenhage: Leopold, 1960.
- Manders, J., *Indo*. 's-Gravenhage: Leopold 1935.
- Marisini, M., *Blank en bruin. Indisch tooneelspel van rassenhaat*. Amsterdam: Letteren en kunst, 1916.
- Multatuli, *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Gennep, 2002 [1860].
- Nieuwenhuys, R., *Vergeelde portretten uit een Indisch familiealbum*. Amsterdam: Querido, 1990.
- Nobel, L., *Huil niet om een Belanda*. Breda: De Geus, 1991.
- Overduyn-Heyligers, E., *Warm bloed*. Utrecht: Bruna, 1904.
- Perron, E. du, *Het land van herkomst*. Amsterdam: Van Oorschot, 1996 [1935].
- Scholte, L. *Verzamelde romans en verhalen [Anak Kompenie, Bibi Koetis voor altijd, Takdiran en andere verhalen, Fientje de Feniks]*. Den Haag: Stichting Tong Tong, 2007.
- Springer, E., *Tabee, New York*. Amsterdam: Querido, 1990 [1974].
- Stolk, J., *Scherven van smaragd*. Den Haag: Moesson, 1983.
- Székel-Lulofs, M., *Rubber*. Schoorl: Conserve, 2008 [1931].
- Treffers, J., *Schuim van goud*. Schoorl: Conserve, 1990 [1934].
- Ucee, *De schoonste triomf van de Indo-detective*. Den Haag: Stichting Tong Tong 1986 [1924].
- Valette, G. de la, *Baren en Oudgasten. Indische schetsen*. 's-Gravenhage: Stemberg, 1880.
- Veth, B., *Het leven in Nederlandsch-Indië*. 's-Gravenhage: Thomas & Eras, 1977 [1900].
- Vuyk, B., *Verzamelde werk [Duizend eilanden, Het laatste huis van de wereld. Het hout van Bara en vijftien verhalen]*. Amsterdam: Querido, 1981.
- Wermeskerken, H. van, *Suikerfreule*. Amsterdam: Veen, 1925.
- Wit, A. de, *Orpheus in de dessa*. Amsterdam [etc.]: Van Kampen, 1976 [1903].
- Zeggelen, M. van, *Indrukken van een zwerveling. De Hollandsche vrouw in Indië*. Schoorl: Conserve, 1989 [1910].

Secundaire literatuur

- Ahmad, A. "The Politics of Literary Postcoloniality". In: *Race & Class* 36 (1995), p. 1-20.
- Alphen, van E. en M. Meijer (red.), *De canon onder vuur. Nederlandse literatuur tegendraads gelezen*. Amsterdam: Van Gennep, 1991.
- American Psychiatric Association, *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*. 5e herz. dr. Washington, DC: [z.n.], 2013.
- Anbeek, A., *De naturalistische roman in Nederland: Synthese, stromingen en aspecten*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1982.
- Anderson, B., *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. Londen: Verso, 1983.
- Andriani E. en O. Praamstra, "De geboorteakte van Maria Dermoût". In: *Indische Letteren* 16 (2001), p. 89-94.
- Asdonck, M. van, "'Dit wordt doorgezet en dit sláágt!'. Het Indische tijdschrift *Moesson* dertig jaar zonder Tjalie Robinson". In: M. van Kempen, P. Verkruijsse en A. Zuiderweg (red.), *Wandelaar onder de palmen. Opstellen over koloniale en postkoloniale literatuur en cultuur*. Leiden: KITLV, 2004, p. 89-98.
- Ashcroft, B. en P. Ahluwalia. *Edward Said*. 2e dr. New York, NY [etc.]: Routledge, 2009 [1999].
- Ashcroft B., G. Griffiths en H. Tiffin, *The empire writes back. Theory and practice in post-colonial literatures*. 2e dr. Londen; New York, NY: Routledge, 2010 [1989].

- Ashcroft B., G. Griffiths en H. Tiffin, *The post-colonial studies reader*. 2e dr. New York, NY [etc.]: Routledge, 2006 [1995].
- Ashcroft B., G. Griffiths en H. Tiffin, *Post-colonial studies. The key concepts*. 2e dr. Londen; New York, NY: Routledge, 2007 [2000].
- Baay, R., "Hans van de Wall (Victor Ido) en het toneel in Indië rond de eeuwwisseling". In: *Indische Letteren* 8 (1993), p. 35-46.
- Baay, R. "Daum, Hans van de Wall en de 'kleine Indo'". In: G. Termorshuizen, *Rondom Daum*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1997, p. 102-112.
- Baay, R., "Gal-spuwende Indo's en sinjo-scheldende blanda's. Over het onbekende Indische toneel". In: *Indische Letteren* 13 (1998), p. 50-64.
- Baay, R., *De njai. Het concubinaat in Nederlands-Indië*. Amsterdam [etc.]: Athenaeum-Polak & Van Genneep, 2008.
- Bachtin, M., "Discourse in the novel". In: M. Holquist (red.), *The dialogic imagination. Four essays*. Austin, TX: University of Texas Press, 1981, p. 259-422.
- Bal, M., "'Door zuiverheid gedreven'. Het troebele water van *Het land van herkomst* van E. du Perron". In: E. van Alphen en M. Meijer, *De canon onder vuur. Nederlandse literatuur tegendraads gelezen*. Amsterdam: Van Genneep, 1991, p. 122-142.
- Bastet, F., *Louis Couperus. Een biografie*. Amsterdam: Querido, 1987.
- Beekman, E., *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië, 1600-1950*. Amsterdam: Prometheus, 1998.
- Bel, J., "Losbandigheid, geldzucht en goena-goena. De receptie van Indische romans in Nederland aan het eind van de vorige eeuw". In: R. Baay en P. van Zonneveld, *Indisch-Nederlandse literatuur. Dertien bijdragen voor Rob Nieuwenhuys*. Utrecht: H&S, 1988, p. 129-47.
- Bel, J., "Receptieonderzoek en literatuurgeschiedenis. De Indische roman als broeierige vrijplaats van de Nederlandse literatuur". In: *Indische Letteren* 7 (1992), p. 195-203.
- Bel, J., *Nederlandse literatuur in het fin de siècle. Een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1993.
- Bel, J., "Van burgerman tot dolleman. Identiteit, locatie en Indische literatuur". In: M. van Kempen, P. Verkruijsse en A. Zuiderweg (red.), *Wandelaar onder de palmen. Opstellen over koloniale en postkoloniale literatuur en cultuur*. Leiden: KITLV, 2004, p. 127-141.
- Berg, J. van den, "Wat niet mocht... De 'verboden' roman *Schuim van goud* van J. Treffers". R. Baay en P. van Zonneveld, *Indisch-Nederlandse literatuur. Dertien bijdragen voor Rob Nieuwenhuys*. Utrecht: H&S, 1988, p. 216-231.
- Berg, J. van den, "Inleiding". In: J. Treffers, *Schuim van goud*. Schoorl: Conserve, 1990, p. 5-17.
- Bhabha, H., *The location of culture*. Londen [etc.]: Routledge, 1994.
- Birney, A., *Oost-Indische inkt. 400 jaar Indië in de Nederlandse letteren*. Amsterdam: Contact, 1998.
- Birney, A., *Journael van Cyberney. Internetinkt van Alfred Birney uitgebreid met de top-1000 van de Indische belletrise*. Haarlem: In de Knipscheer, 2001.
- Birney, A., "Oeroeg, alweer". In: *Archipel* 11 (2009), p. 46.
- Birney, A., *De dubieuzen. Wat Multatuli, Daum en Couperus ons niet vertelden (en wij niet konden lezen...)*. Haarlem: In de Knipscheer, 2012.
- Blumenbach, J., *De generis humani varietate nativa*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1975.
- Boehmer, E., *Colonial and postcolonial literature. Migrant metaphors*. 2e dr. Oxford [etc.]: Oxford University Press, 2005 [1995].
- Boehmer, E. en S. de Mul (red.), *The postcolonial Low Countries. Literature, colonialism, multiculturalism*. Lanham, MD [etc.]: Lexington Books, 2012.
- Boehmer, E. en F. Gouda, "Postcolonial studies in the context of the 'diasporic' Netherlands". In: E.

- Boehmer en S. de Mul (red.), *The postcolonial Low Countries. Literature, colonialism, multiculturalism*. Lanham, MD [etc.]: Lexington Books, 2012, p. 25-44.
- Boekholt, R., *De staat, dr. L. de Jong en Indië. Het proces van het Comité Geschiedkundig Eerherstel Nederlands-Indië tegen de Staat der Nederlanden over deel 11A van Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 29 maart 1986-10 april 1990*. Den Haag: Moesson, 1992.
- Boon, S. en E. van Geleuken (red.), *Ik wilde eigenlijk niet gaan. De repatriëring van Indische Nederlanders 1946-1964*. Den Haag: Stichting Tong Tong, 1993.
- Bosma U. en R. Raben, *De oude Indische wereld, 1500-1920*. Amsterdam: Bert Bakker, 2003.
- Bosma, U., "The Indo. Class, citizenship and politics in the late colonial society." In: J. Coté en L. Westerbeek (red.), *Recalling the Indies. Colonial culture and postcolonial identities*. Amsterdam: Aksant, 2005, p. 67-98.
- Bosma, U., R. Raben en W. Willems, *De geschiedenis van Indische Nederlanders*. Amsterdam: Bert Bakker, 2006.
- Bosma, U., *Terug uit de koloniën. Zestig jaar postkoloniale migranten en hun organisaties*. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.
- Boudewijn, P., "Over donkere dochters, Indische dames en 'n blanke lelie. De representatie van Indo-Europeanen in 'Ups' & 'Downs' in het Indische leven van P.A. Daum". In: *Indische Letteren* 25 (2010), p. 220-235.
- Boudewijn, P., "Halfslachtige en halfkrachtige zielen. Rasvermenging in de Indische romans van Louis Couperus". In: *Spiegel der Letteren* 55 (2013), p. 279-300.
- Boudewijn, P., "Het bloed kruipt waar het niet gaan kan. Verboden interracial relaties in de Indische literatuur uit het *fin de siècle*". In: *Rythmus. Jaarboek voor de studie van het fin de siècle* 3. Hilversum: Verloren, 2014, p. 23-38.
- Boudewijn, P., "'Wat in het hart is, komt in Tong-Tong boven'. Indische beeld- en identiteitsvorming in postkoloniaal Nederland". In: *Indische Letteren* 30 (2015), p. 183-199.
- Boudewijn, P., "'Wie een Indische trouwt... Het gemengde huwelijk in de koloniale Indische literatuur". In: *Zacht Lawijd* 15 (2016a), p. 4-28.
- Boudewijn, P., "'You inherited that trait from your Eurasian mother'. The representation of mixed-race characters in Dutch colonial literature". In: *Dutch Crossing*, 24 februari 2016b. Online publicatie: <http://dx.doi.org/10.1080/03096564.2016.1139777>
- Boudewijn, P., "Een enorme strook mestizo in het midden? De (on)mogelijkheid van hybriditeit in postkoloniale Indische romans". In: *Werkwinkel* 11.1 (2016c), p. 41-71.
- Boven, E. van, "Beelden van Indië. Literaire representaties van Nederlands-Indië tussen 1860 en 1930". In: *Groniek* 40 (2007), p. 55-70.
- Boym, S., *The future of nostalgia*. New York, NY: Basic Books, 2001.
- Brems, H., *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005*. Amsterdam: Bert Bakker, 2005.
- Breure, M. en L. Brouwer. "Een reconstructie van het debat rond migrantenliteratuur in Nederland". In: R. Buikema en M. Meijer (red.), *Kunsten in beweging, 1980-2000. Cultuur en migratie in Nederland*. Den Haag: Sdu, 2004, p. 381-396.
- Brink, J. ten, *Geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. [z.p.]: [z.n.], 1897.
- Brom, G., *Java in onze kunst*. Rotterdam: Brusse, 1931.
- Burke, P., *What is cultural history?* Cambridge: Polity Press, 2006.
- Buur, D., *Persoonlijke documenten Nederlands-Indië/Indonesië, keuze-bibliografie*. Leiden: KITLV, 1973.
- Captain, E., "Indo rulez! De Indische Derde generatie in de Nederlandse letteren". In: *Indische Letteren* 18 (2003), p. 257-271.
- Captain, E., *De Indische zomer in Den Haag. Het cultureel erfgoed van de Indische hoofdstad*. Leiden:

- KITLV, 2005.
- Captain, E., "Harmless identities. Representations of racial consciousness among three generations Indo-Europeans". In: Ph. Essed en I. Hoving (red.), *Dutch racism*. Amsterdam: Rodopi, 2014, p. 53-70.
- Césaire, A., *Discours sur le colonialisme*. [z.p.]: [z.n.], 1950.
- Coté, J., "Romancing the Indies. The literary construction of tempo doeloe, 1880-1930". In: J. Coté en L. Westerbeek (red.), *Recalling the Indies. Colonial culture and postcolonial identities*. Amsterdam: Ak-sant, 2005, p. 133-172.
- Cottaar, A. en W. Willems, *Indische Nederlanders. Een onderzoek naar beeldvorming*. Den Haag: Moes-son, 1984.
- Darwin, Ch., *On the origin of species by means of natural selection, or preservation of favoured races in the struggle for life*. Londen: John Murray, 1859.
- Dassen, P. en M. Kemperink (red.), *The many faces of evolution in Europe, c. 1860-1914*. Leuven: Peeters, 2005.
- Dewulf, J., "Meer dan de stem van Indisch-Nederland. Tjalie Robinson en de avant-garde". In: *TNTL* 127 (2011), p. 74-92.
- D'haen, Th. (red.), *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. 2 dln. Amsterdam: Bert Bakker, 2002.
- D'haen, Th., "Van koloniale naar wereldliteratuur? Postkoloniale visies op de Nederlandse literatuur". In: J. Koch en E. Dynarowicz (red.). *Van koloniale naar wereldliteratuur? Professorale oraties van Ena Jansen, Michiel van Kempen, Marlene van Niekerk, Pamela Pattynama, Olf Praamstra, Wim Rutgers*. Poznan: [z.n.], 2009, p. 9-15.
- D'haen, Th., "The 'ends' of postcolonialism". In: E. Boehmer en S. de Mul (red.), *The postcolonial Low Countries. Literature, colonialism, multiculturalism*. Lanham, MD [etc.]: Lexington Books, 2012, p. 59-72.
- Doel, W. van den, *Het rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie*. Amster-dam: Prometheus, 1996.
- Doorn, S. van, *Johan Ernst Jasper, Indisch ambtenaar. Leven en werk 1874-1945*. Scriptie Universiteit Lei-den, 1998.
- Döring J. en T. Thielmann, *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2008.
- Dütting, H. (red.), *Over Jeroen Brouwers kritische motieven. Beschouwingen over het werk van Jeroen Brouwers*. Baarn: De Prom, 1987.
- Ellemers, J. en R. Vaillant, *Indische Nederlanders en gerepatrieerden*. Muiderberg: Coutinho, 1985.
- Fahrenfort, J., *De tegenwoordige stand van de evolutiegedachte in de ethnologie*. [z.p.]: [z.n.], 1938.
- Fanon, F., *Peau noire, masques blancs*. Parijs: Seuil, 1952.
- Fanon, F., *Les damnés de la terre*. Parijs: Maspero, 1961.
- Fasseur, C., "Hoeksteen en struikelblok. Rasonderscheid en overheidsbeleid in Nederlands-Indië". In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 105 (1992), p. 218-242.
- Foucault, M., *The archaeology of knowledge and the discourse in the novel*. New York, NY: Vintage Books, 2010 [1971 en 1969].
- Fouillée, A., *Tempérament et caractère selon les individus, les sexes et les races*. Parijs: Felix Alcan, 1895.
- Frederick, W., "The killing of Dutch and Eurasians in Indonesia's national revolution (1945-49). A 'brief genocide' reconsidered". In: *Journal of genocide research* 14 (2012), p. 359-380.
- Freriks, K., *Geheim Indië. Het leven van Maria Derموût 1888-1962*. Amsterdam: Querido, 2001.
- Furedi, F., "How sociology imagined 'mixed race'". In: D. Parker en M. Song (red.), *Rethinking 'mixed race'*. Londen [etc.]: Pluto Press, 2001, 23-41.
- Galen Last, D. van, "Rassenhygiëne. De dodelijke omhelzing van wetenschap en nationaal-socialisme".

- In: M. Eickhoff, B. Henkers en F. van Vree (red.), *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950. Jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* 11. Zutphen: Walburg Pers, 2000, p. 213-47.
- Galton, F., *Hereditary genius. An inquiry into its laws and consequences*. Londen: Macmillan, 1869.
- Gelman Taylor, J., *The social world of Batavia. Europeans and Eurasians in colonial Indonesia*. Madison, WI: University of Wisconsin Press, 2009 [1987].
- Glissenaar, F., *Indië verloren, rampspoed geboren*. Hilversum: Verloren, 2003.
- Gobineau, A. de, *Essai sur l'inégalité des races humaines*. Parijs: [z.n.], 1853-55.
- Gouda, F., *Dutch culture overseas. Colonial practice in the Netherlands Indies 1900-1942*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1995.
- Gouda, F., "De vrouw in Nederlands-Indië. Van mestiezencultuur naar Europese cultuur". In: *Indische Letteren* 20 (2005), p. 3-11.
- Haeckel, E., *Natürliche Schöpfungs-Geschichte. Gemeinverständliche wissenschaftliche Vorträge über die Entwicklungs-Lehre im Allgemeinen und diejenige von Darwin, Goethe und Lamarck im besonderen*. Berlijn: Reimer, 1868.
- Haeckel, E., *Anthropogenie oder Entwicklungsgeschichte des Menschen. Gemeinverständliche wissenschaftliche Vorträge über die Grundzüge der menschlichen Keimes- und Stammes-Geschichte*. Leipzig: Engelmann, 1874.
- Hall, J., *Geïllustreerde encyclopedie van symbolen in oosterse en westerse kunst*. Leiden: Primavera Pers, 1996.
- Hart, B. de, *Unlikely couples. Regulating mixed sex and marriage from the Dutch colonies to European migration law*. Oisterwijk: WLP, 2014.
- Hellwig, T., "Nona Diana, Du Perron en een ritmeester". In: *Indische Letteren* 12 (1997), p. 50-68.
- Hellwig, T., "Scandals, homicide in Batavia and Indo identity. Literary representations of Indies society". In: *Archipel* 63 (2002), p. 153-172.
- Hoffman, P. "The Science of Race". In: *Discover* 15 (1994), p. 4.
- Houben, V., "Boundaries of race. Representations of Indisch in colonial Indonesia revisited". In: H. Fischer-Tiné en S. Gehrman (red.), *Empires and boundaries. Rethinking race, class, and gender in colonial settings*. New York, NY [etc.]: Routledge, 2009, p. 66-85.
- Hoving, I., "Niets dan heden. Over Jamaica Kincaid, de postkoloniale literatuurstudie, en wat er van ons terecht moeten komen". In: M. van Kempen, P. Verkruijsse en A. Zuiderweg (red.), *Wandelaar onder de palmen. Opstellen over koloniale en postkoloniale literatuur en cultuur*. Leiden: KITLV, 2004, p. 15-27.
- Hoving, I., "Polderpoko. Why it cannot exist". In: E. Boehmer en S. de Mul (red.), *The postcolonial Low Countries. Literature, colonialism, multiculturalism*. Lanham, MD [etc.]: Lexington Books, 2012, p. 45-58.
- Huigen, S., "De representatie van de kolonie, enkele gedachten over het onderzoek van koloniale teksten". In: *Indische Letteren* 10 (1995), p. 175-186.
- Iburg, N., *Van Pasar Malam tot I love Indo. Identiteitsconstructie- en manifestatie door drie generaties Indische Nederlanders*. Arnhem: Ellessy, 2010.
- Ifekwunigwe, J. (red.). *'Mixed race' studies. A reader*. Londen [etc.]: Routledge, 2004.
- Jones, G. "Biology, culture, 'postcolonial citizenship' and the Dutch nation, 1945-2007". In: Ph. Essed en I. Hoving (red.), *Dutch racism*. Amsterdam: Rodopi, 2014, p. 315-336.
- Jong, J. de, "Een Nederlandse 'minderheid' in den vreemde. De Europese samenleving in Nederlands-Indië in de negentiende en twintigste eeuw". In: A. Huussen jr., W. Krul en E. van der Vliet (red.), *Vreemdelingen ongewenst & bemind*. Groningen: Egbert Forsten, 1991, p. 27-36.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Dl. 11A. Leiden: Nijhoff, 1984.

- Keevak, M. *Becoming yellow. A short history of racial thinking*. Princeton, NJ [etc.]: Princeton University Press, 2011.
- Kemperink, M., "Medische theorieën in de Nederlandse naturalistische roman". In: *De negentiende eeuw* 17 (1993), p. 114-171.
- Kemperink, M., *Het verloren paradijs. De literatuur en de cultuur van het Nederlandse fin de siècle*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2001.
- Kemperink, M. en L. Vermeer, "Literatuur en wetenschap. Een dynamische en complexe relatie. Enkele theoretische en methodologische overwegingen". In: *Nederlandse letterkunde* 13 (2008), p. 33-66.
- Kemperman, J. (red.), *Tijdeng. De Japanse bezetting in dagboeken*. Amsterdam: Bert Bakker, 2002.
- Kohlbrugge, J., *Is Indië zoo slecht?* Haarlem: [s.n.], 1901.
- Kousbroek, R., "Nogmaals Tjalie Robinson". In: B. Paasman en E. Serieze (red.), *Tjalie Robinson, de stem van Indisch Nederland*. Den Haag: Stichting Tong Tong, 1994, p. 69-80.
- Kousbroek, R., *Het Oostindisch kampsyndroom*. Amsterdam: Meulenhoff, 1995 [1992].
- Kuiper, R. en H. Surie, *De Indo en Tong Tong. Een onderzoek naar de Indo-Europeaan vroeger en nu*. Amsterdam: [s.n.], 1967.
- Laarman, Ch., *Oude onbekenden. Het politieke en publieke debat over postkoloniale migranten, 1945-2005*. Hilversum: Verloren, 2013.
- Leerssen, J., *Nationaal denken in Europa. Een cultuurhistorische schets*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999.
- Leeuwen, L. van, *Ons Indisch erfgoed. Zestig jaar strijd om cultuur en identiteit*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008.
- Leeuwen, L. van, "Wreker van zijn Indische grootouders. De politieke roots van Geert Wilders". In: *De Groene Amsterdammer*, 02-09-2009.
- LeFebvre, H., *La production de l'espace*. Parijs: Éditions Anthropos, 1974.
- Leibovici, S., "Zuiverheid als utopie. De foute kinderen van Pasteur". In: R. van der Laarse e.a. (red.), *De hang naar zuiverheid. De cultuur van het moderne Europa*. Amsterdam, 1998, p. 85-122.
- Lindblad, Th., "The late colonial state and economic expansion, 1900-1930s". In: H. Dick e.a. (red.), *The emergence of a national economy. An economic history of Indonesia, 1800-2000*. Leiden: KITLV Press, 2002, p. 111-152.
- Locher-Scholten, E., "In Nederland na 'de verre oorlog'. Publieke herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog in Azië". In: R. Raben (red.), *Beelden van de Japanse bezetting van Indonesië*. Zwolle: Waanders, 1999, p. 55-70.
- Loo, V. van de, "En dat is dan Indisch?" Interview met Theodor Holman". In: *Indische Letteren* 18 (2003), p. 252-256.
- Loo, V. van de, *Indië ongekuist. Liefde, lust en hartzeer in de Nederlands-Indische letteren*. Amsterdam: KIT Publishers, 2004.
- Loo, V. van de, "Inleiding". In: M. van Java, *Fernand*. Leiden: KITLV, 2009, p. 7-16.
- Loomba, A., *Colonialism/postcolonialism*. 2e dr. Londen [etc.]: Routledge, 2005 [1998].
- Loriaux, S., "Van 'gewoon Indisch meisje' tot dochter van betekenis. Marion Bloems leven en werk". In: *Indische Letteren* 18 (2003), p. 171-181.
- Lucas, N., "Trouwverbod, inlandse huishoudsters en Europese vrouwen". In: J. Reijs e.a. (red.), *Vrouwen in de Nederlandse koloniën. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 7. Nijmegen: SUN, 1986, p. 78-97.
- Maier, H., "'Indische literatuur', bezinningen op een definitie". In: Th. D'haen (red.), *Weerwerk, schrijven en terugschrijven in koloniale en postkoloniale literaturen*, Leiden: Vakgroep Talen en Culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië Rijksuniversiteit te Leiden, 1996, p. 18-20.
- Marle, A. van, "De groep der Europeanen in Nederlands-Indië. Iets over groei en ontstaan". In: *Indonesië* 5 (1951-52), p. 97-121, 314-341, 481-507.

- Memmi, A., *Portrait du colonisé, précédé du portrait du colonisateur*. Parijs: Buchet/Chastel, 1957.
- Mills, S., *Discourse*. 2e dr. Londen [etc.]: Routledge, 2004a [1997].
- Mills, S., *Michel Foucault*. 2e dr. Londen [etc.]: Routledge, 2004b [2003].
- Mingaars, P. e.a. (red.), *Indisch Lexicon. Indische woorden in de Nederlandse literatuur*. 't Goy-Houten: HES, 2005.
- Meijer, H., *In Indië geworteld. De geschiedenis van Indische Nederlanders, de 20^e eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker, 2004.
- Meijer, H., *Indische rekening. Indië, Nederland en de backpay-kwestie 1945-2005*. Amsterdam: Boom, 2005.
- Meijer, M., *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2005 [1996].
- Melker, J., "Een huisje voor de 'dakloze herinneringen' van Frans Lopulalan". In: *Indische Letteren* 18 (2003), p. 246-251.
- Moore-Gilbert, B., *Postcolonial theory. Contexts, practices, politics*. Londen: Verso, 1997.
- Morris, R. (red.), *Can the subaltern speak? Reflections on the history of an idea*. New York, NY [etc.]: Columbia University Press, 2010.
- Nederveen Pieterse, J., *Globalization and culture. Global mélange*. 2e dr. Lanham, MD [etc.]: Rowman en Littlefield, 2009.
- Nieuwenhuis, A., "De januskop van Jan Boon. Piekerans van een straatslijper en de bundels Tjies en Tjoek als getuigenis". In: *Indische Letteren* 18 (2003), p. 18-35.
- Nieuwenhuys, R., *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden*. 3e dr. Amsterdam: Querido, 1978 [1972].
- Nieuwenhuys, R., *Baren en oudgasten. Tempo doeloe, een verzonken wereld. Fotografische documenten uit het oude Indië 1870-1920*. 2^e herz. dr. Amsterdam: Querido, 1998 [1982].
- Nieuwenhuys, R., *Komen en blijven. Tempo doeloe, een verzonken wereld. Fotografische documenten uit het oude Indië 1870-1920*. 2^e herz. dr. Amsterdam: Querido, 1998 [1982].
- Nünning, A. en R. Sommer, "Kulturwissenschaftliche Literaturwissenschaft. Disziplinäre Ansätze, theoretische Positionen und transdisziplinäre Perspektiven". In: Nünning, A. en R. Sommer (red.), *Kulturwissenschaftliche Literaturwissenschaft*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2004, p. 9-29.
- Oostindie, G., *Postkoloniaal Nederland. Vijfenzestig jaar vergeten, herdenken, verdringen*. Amsterdam: Bert Bakker, 2010.
- Oppenheimer, S., *The real Eve. Modern man's journey out of Africa*. New York, NY: Basic Books, 2003.
- Paasman, B., "De geschiedschrijving van de Indisch-Nederlandse literatuur uit de Compagniestijd. Taak en problemen". In: *Indische Letteren* 7 (1992), p. 175-186.
- Paasman, B. en E. Serieze (red.), *Tjalie Robinson, de stem van Indisch Nederland*. Den Haag: Stichting Tong Tong, 1994.
- Paasman, B., "De Indisch-Nederlandse literatuur uit de VOC-tijd". In: Th. D'haen (red.), *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. Dl. 1. Amsterdam: Bert Bakker, 2002, p. 33-97.
- Paasman, B., "De een draagt een bril en de ander is 'Indisch'. Inleiding op de literatuur van de Tweede generatie Indisch-Nederlandse auteurs". In: *Indische Letteren* 18 (2003), p. 162-170.
- Paasman, B., "Blijf met je kassietangan van onze barangaloes'. Het korte leven van *Gerilja* van administrateur Jan Boon". In: G. Prins, I. Tromp en P. van Zonneveld (red.), *Van felle kritiek tot feuilleton. De Indische pers en de literatuur*. Hilversum: Verloren, 2013, p. 101-118.
- Parker D. en M. Song (red.), *Rethinking 'mixed race'*. Londen [etc.]: Pluto Press, 2001.
- Pattynama, P., "Secrets and danger. Interracial sexuality in Louis Couperus's *The hidden force* and Dutch Colonial Culture around 1900". In: J. Clancy-Smith en F. Gouda (red.), *Domesticating the em-*

- pire. *Race, gender, and family life in French and Dutch colonialism*. Charlottesville, VA [etc.]: University of Virginia Press, 1998, p. 84-107.
- Pattynama, P., "'Laat mij voor één keer schaamteloos terugverlangen....'. De herinneringsknoop van Indische nostalgie". In: *Indische Letteren* 23 (2008), p. 50-62.
- Pattynama, P., "'Onze krant heeft geen plaatjes!'. De rol van koloniale foto's in Indisch en postkoloniaal Nederland". In: G. Prins, I. Tromp en P. van Zonneveld (red.), *Van felle kritiek tot feuilleton. De Indische pers en de literatuur*. Hilversum: Verloren, 2013, p. 87-99.
- Pattynama, P., *Bitterzoet Indië. Herinnering en nostalgie in literatuur, foto's en films*. Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2014.
- Perron, E. du, *Indies memorandum*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1946.
- Pick, D., *Faces of degeneration. A European disorder, c. 1848-1918*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 1989.
- Pieters, J. en H. Vandevoorde, "De armoede van de praktijk. Over de moeizame relatie tussen literatuuronderzoek en cultuurgeschiedenis". In: *Feit & Fictie* 5 (2003), p. 8-15.
- Pollmann, T., *Bruidstraantjes. En andere Indische geschiedenissen*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 1999.
- Pollmann, T., "The unreal war. The Indonesian revolution through the eyes of Dutch novelists and reporters". In: *Indonesia* 69 (2000), p. 93-106.
- Praamstra, O., "De omstreden bloei van de Indisch-Nederlandse letterkunde. Een afbakening van het corpus". In: *TNTL* 113 (1997), p. 257-274.
- Praamstra, O., *Een feministe in de tropen. De Indische jaren van Mina Kruseman*. Leiden: KITLV, 2003.
- Praamstra, O., "De Nederlandse Letterkunde als wereldliteratuur." In: J. Koch en E. Dynarowicz (red.), *Van koloniale naar wereldliteratuur? Professorale oraties van Ena Jansen, Michiel van Kempen, Marlene van Niekerk, Pamela Pattynama, Olf Praamstra, Wim Rutgers*. Poznan: [z.n.], 2009, p. 141-183.
- Praamstra, O., "A world of her own. The Eurasian way of living and the balance between East and West in Maria Derموût's *The ten thousand things*". In: J. Dewulf, O. Praamstra en M. van Kempen (red.), *Shifting the compass. Pluricontinental connections in Dutch colonial and postcolonial literature*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars, 2013a, p. 56-68.
- Praamstra, O., "Hinken op verschillende gedachten, over de geschiedschrijving van de Nederlands-Indische literatuur". In: Th. Janssen, T. van Strien (red.), *Neerlandistiek in beeld*. Amsterdam [etc.]: Stichting Neerlandistiek VU/Nodus Publikationen, 2013b, p. 345-354.
- Praamstra, O., "Voor de tweede keer verbannen, Hella S. Haasse en de Indische gemeenschap". In: *Indische Letteren* 28 (2013c), p. 138-151.
- Praamstra, O., "Hinken op verschillende gedachten, over de geschiedschrijving van de Nederlands-Indische literatuur". In: *Indische Letteren* 29 (2014), p. 211-223.
- Pratt, M., *Imperial eyes. Travel writing and transculturation*. 2e dr. Londen [etc.]: Routledge, 2008 [1992].
- Prins, G., "'Wie verveelt heeft ongelijk'. Over de tropenstijl in de Indische pers en literatuur". In: G. Prins, I. Tromp en P. van Zonneveld (red.), *Van felle kritiek tot feuilleton. De Indische pers en de literatuur*. Hilversum: Verloren, 2013, p. 119-142.
- Raben, R., "Ambiguities of reading and writing". In: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 165 (2009), p. 551-567.
- Ridder, I. de (red.), *Eindelijk erkenning? Het Gebaar, de tegemoetkoming aan de Indische gemeenschap*. Den Haag: Stichting Het Gebaar, 2007.
- Rooy, de P., "De flessenhals van de wetenschap. Opvattingen over 'ras' rond de eeuwwisseling". In: *Feit en fictie* 2 (1996), p. 48-64.
- Said, E., *Culture & imperialism*. Londen: Vintage Books, 1994 [1993].
- Said, E., *Orientalism*. Londen [etc.]: Penguin, 2003 [1978].
- Schallmayer, W., *Vererbung und Auslese im Lebenslauf der Völker. Eine staatswissenschaftliche Studie*

- auf Grund der neueren Biologie*. Jena: Fischer, 1903.
- Scheldwacht, R., "Schrijvers van de thee". In *HP/De Tijd*, 07-02-1997.
- Seriese, E., "Indische letteren als mestiezen-literatuur". In: *Indische Letteren* 7 (1992), p. 145-152.
- Snoek, K., *De Indische jaren van E. du Perron*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1990.
- Snoek, K., *E. du Perron. Het leven van een smalle mens*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2005.
- Soja, E., *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Cambridge, MA [etc.]: Blackwell, 1996.
- Spencer, H., *Social statics, or, the conditions essential to human happiness specified, and the first of them developed*. [z.p.]: [z.n.], 1851.
- Spengler, O., *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*. 2 dln. München: C.H. Beck, 1922-23 [1918-22].
- Spivak, G., "Can the subaltern speak?". In: C. Nelson en L. Grossberg (red.), *Marxism and the interpretation of culture*. Basingstoke [etc.]: Macmillan, 1988 [1983], p. 271-313.
- Spivak, G., *Death of a discipline*. New York, NY [etc.]: Columbia University Press, 2003.
- Stam, L. en B. Manschot, 'De Hueting affaire'. *Analyse van reacties op t.v.-uitzendingen over oorlogsmisdaden in het voormalig Nederland-Indië tijdens de politionele akties*. Amsterdam: [s.n.], 1972.
- Stoler, A., Stoler, "De fatsoenering van het imperiale rijk. Ras en seksuele moraal in de twintigste-eeuwse koloniale culturen". In: *De Gids* 150 (1991), p. 418-447.
- Stoler, A., *Race and the education of desire Foucault's History of sexuality and the colonial order of things*. Durham [etc.]: Duke University Press, 1995.
- Stoler, A., "Thinking through colonial ontologies". In: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 165 (2009), p. 562-567.
- Stoler, A., *Carnal knowledge and imperial power. Race and the intimate in colonial rule*. Berkeley, CA [etc.]: University of California Press, 2010 [2002].
- Stoler, A., "Colonial aphasia. Race and disabled histories in France". In: *Public Culture* 23 (2011), p. 121-157.
- Streng, T., *Geschapen om te scheppen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland, 1815-1860*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997.
- Stringer, Chr., *The origin of our species*. Londen: Allen Lane, 2011.
- Suleiman, S., *Authoritarian fictions. The ideological novel as a literary genre*. New York, NY [etc.]: Columbia University Press, 1983.
- Termorshuizen, G., *P.A. Daum. Journalist en romancier van tempo doeloe*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1988.
- Termorshuizen, G., "De Indische bellettrie. Een exotisch stiefkind binnen de literatuurgeschiedenis". In: T. Anbeek (red.), *Traditie en progressie. Handelingen van het 40ste Nederlands filologencongres*. 's-Gravenhage: Sdu, 1990a, p. 249-256.
- Termorshuizen, G., "Altijd weer aan denken. De Japanse tijd in Nederlandse bellettrie en ego-documenten". In: D. Schram en C. Geljon (red.), *Overal sporen. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst*. Amsterdam: VU Uitgeverij, 1990b, p. 161-188.
- Termorshuizen, G., "19 december 1948: Lucebert schrijft zijn 'Minnebrief aan onze gemartelde bruid Indonesia'. Nederlands-Indië in de literatuur na 1940". In: M. Schenkeveld-van der Dussen e.a. (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Amsterdam [etc.]: Contact, 1998 [1993], p. 715-721.
- Termorshuizen, G., *Journalisten en heethoofden. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladers 1744-1905*. Leiden [etc.]: KITLV/Nijgh & Van Ditmar, 2001.
- Termorshuizen, G., *Realisten en reactionairen. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladers 1905-1942*. Amsterdam [etc.]: Nijgh & Van Ditmar/KITLV, 2011.
- Timmerije, A., *Indisch zwijgen*. Amsterdam: Prometheus, 2002.

- Veer, C. van 't, "'De duivel hale dat door en door in weelde en luiheid opgegroeide volk'. Verindischte Europeanen, een gevaar voor het koloniaal systeem". In: *Internationale Neerlandistiek* 54 (2016), p. 19-31.
- Vermij, L., "'Indische mensen hebben aanleg om vergeten te worden'. Jill Stolk". In: *De Helling* 3 (1990), p. 20-21.
- Veur, P. van der, *Introduction to a social-political study of the Eurasians of Indonesia*. Proefschrift Cornell University, 1955.
- Visser, H. (red.), *Indië in Holland. Schrijvers over hun Rijk van Insulinde*. Amsterdam: De Bijenkorf, 1992.
- Vierhout-de Vries, M., "'Indië heeft toch ook nog andere waarde, dan die zich in geld laat uitrekenen'. Over leven en werk van G.J.P. (de la) Valette". In: *Indische Letteren* 9 (1994), p. 135-151.
- Voorst, S. van, "Wordt vervolgd. De receptie van Nederlandse migrantenliteratuur". In: *Neerlandica extra muros* 45 (2007), p. 11-22.
- Vries, M. de, *'Indisch is een gevoel'. De tweede en derde generatie Indische Nederlanders*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009.
- Vree, F. van, "'Onze gemartelde bruid'. De Japanse bezetting van Indonesië in Nederlandse films en documentaires". In: R. Raben (red.), *Beelden van de Japanse bezetting van Indonesië*. Zwolle: Waanders, 1999, p. 234-235.
- Vree, F. van, "Ras, volk en cultuur. Andere perspectieven op wetenschappelijke tradities". In: M. Eickhoff, B. Henkers en F. van Vree (red.), *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950. Jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* 11. Zutphen: Walburg Pers, 2000, p. 11-31.
- Walraven, W., *Brieven, aan familie en vrienden 1919-1941*. Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1992.
- Wells, S., *The journey of man. A genetic odyssey*. Princeton, NJ [etc.]: Princeton University Press, 2002.
- Wertheim, W., *Het sociologisch karakter van de Indo-Maatschappij*. Amsterdam: Vrij Nederland, 1947.
- Wertheim, W., *Het rassenprobleem. De ondergang van een mythe*. Den Haag: Albani, 1948.
- Willems, W. e.a. (red.), *Uit Indië geboren. Vier eeuwen familiegeschiedenis*. Zwolle: Waanders, 1997.
- Willems, W., *De uittocht uit Indië, 1945-1995*. Bert Bakker: Amsterdam, 2001.
- Willems, W., "'Altijd hongerig naar het Hogere en een hapje'. Over het Indische werk van Adriaan van Dis". In: *Indische Letteren* 18 (2003), p. 197-205.
- Willems, W., *Tjalie Robinson. Biografie van een Indo-schrijver*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008.
- Withuis, J. en A. Mooij (red.), *The politics of war trauma. The aftermath of World War II in eleven European countries*. Amsterdam: Aksant, 2010.
- Young, R., *Colonial desire. Hybridity in theory, culture and race*. New York, NY [etc.]: Routledge, 1995.
- Young, R., "Postcolonial remains". In: *New Literary History* 43 (2012), p. 19-43.
- Zack, N., *Race and mixed race*. Philadelphia, PA: Temple University Press, 1993.
- Zonneveld, P. van, "Indisch-Nederlandse literatuur. Problemen en taken". In: Th. D'haen (red.), *Herinnering, herkomst, herschrijving. Koloniale en postkoloniale literaturen*. Leiden: Vakgroep Talen en Culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië Rijksuniversiteit te Leiden, 1990, p. 35-44.
- Zonneveld, P. van, "De geschiedschrijving van de Indische-Nederlandse literatuur uit de negentiende en twintigste eeuw". In: *Indische Letteren* 7 (1992), p. 191-192.
- Zonneveld, P. van, "Indische literatuur van de twintigste eeuw". In: Th. D'haen (red.), *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. Dl. 1. Amsterdam: Bert Bakker, 2002, p. 133-159.
- Zonneveld, P. van, "'Ik ben de schatbewaarder. Ik ben de fantast'. Gesprek met Adriaan van Dis". In: *Indische Letteren* 18 (2003), p. 206-220.
- Zuiderweg, A., "'Saya terbang ke rumah'. Ernst Jansz, een Indische Telemachus" In: *Indische Letteren* 18 (2003), p. 221-238.

Documentaires

Bergman, S., *Zo wart als roet* (2014).

Linden, L. van der en J. de Jong, *Stille intocht. De opvang van Indische Nederlanders in contractpensions* (1992).

Naaijkens-Retel Helmrich, H., *Contractpensions – Djangan Lopeah!* (2009).

Naaijkens-Retel Helmrich, H., *Buitenkampers* (2013).

Websites

Blog Siem Boon, <http://siemboon.wordpress.com/> (thans <http://siemboon.nl/>)

Centraal Bureau voor de Statistiek, <http://statline.cbs.nl/>

Delpher, <http://www.delpher.nl/>

Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren, www.dbnl.org

Immigratie- en Naturalisatiedienst, <https://ind.nl/>

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, www.iisg.nl

LexisNexis Academic, <http://academic.lexisnexis.nl/>

Lezeres des Vaderlands, <https://lezeresdervaderlands.wordpress.com/>

Libris Literatuurprijs, www.librisliteratuurprijs.nl

Moesson, <http://moesson.nl/>

Nederlands-Indisch Lexicon, www.nedindexicon.nl

NOS, www.nos.nl

NWO-projectwebsite *Brining history home. Postcolonial identity politics in the Netherlands*, <http://www.nwo.nl/onderzoek-en-resultaten/onderzoeksprojecten/i/54/1354.html>

Onderzoeksgids Oorlogsgetroffenen WO2, www.oorlogsgetroffenen.nl

Toneelgroep Amsterdam, <http://tga.nl/>

Van Dale woordenboek, <http://vandale.ub.rug.nl/>

Wikipedia, <http://www.wikipedia.nl/>

Winternachten, www.winternachten.nl (thans <http://www.writersunlimited.nl/>)

Woordenboek der Nederlandsche taal, <http://gtb.inl.nl/>

Summary

Warm blood. The representation of Eurasians in Indies literature (1860-present)

Introduction

Wherever interracial contacts occurred, such as between colonisers and the colonised, people of mixed racial origin are to be found.¹ This doctoral research focuses on the representation of Eurasians, offspring from mixed-race relationships from the former Dutch East Indies (present-day Indonesia) in Indies literature (1860-present). In both the colonial society of the Dutch East Indies and in the postcolonial Netherlands, Eurasians occupied a complex position, experiencing discrimination and a disadvantaged social status as an ethnic 'in between' group. At the root of this were ideological notions of race and miscegenation that strongly determined the perception of Eurasians. Widespread literature on the Indies has contributed a great deal to the dissemination of these racialised images.

Surprisingly, Eurasians have still barely been researched as a separate group in Dutch literary studies: not only do they occur in large numbers in Indies literature, but they are moreover represented as being different to white Europeans, although having the same status as them from a constitutional perspective. This research therefore focuses on the following questions: how are Eurasians represented in literature, what underlying ideological notions can be identified, and what explanations may be found for these literary images in the cultural-historical context? Is there a difference between representations by white European and Eurasian authors, and do the latter reproduce negatively connoted ideological imagery, or do their literary texts create places of protest, awareness and emancipation?

These questions are investigated on the basis of forty literary texts (of which twenty-five colonial and fifteen postcolonial) while using a discourse-analytical approach to literature, in particular concepts from postcolonial studies. The research is structured along two lines: it focuses on Indies literature from both the colonial and postcolonial period; it examines literary works by authors with a 'Eurocentric' view as well as writers with an 'Indocentric' view. Not only do the research outcomes offer insight into the rep-

¹ 'Race' can be understood in two ways: 1. As meta-concept considering race as a social construct that has no biological-scientific ground, but that is however of great social significance and does have consequences for individual members of a society; 2. As historic term relating to a biological category and as supposedly embedded in someone's genetic layout or 'nature'. Here, I will use race and appendant terminology in this second meaning.

resentation of Eurasians in Indies literature, but they also provide an understanding of the impact and workings of the related discourses that transcend the literary realm.

Literary representations of Eurasians

The literary representation of Eurasians is inextricably linked to European thinking about racial mixing. In the nineteenth century, in tandem with the emergence of all manner of evolution theories, a scientific and social conviction came about of humanity consisting of separate races that were at various stages of development (expressed in the level of civilisation). According to this view, the white race was at the top of this evolutionary hierarchy, and was therefore considered to be the most evolved and superior to other races in the world. At the same time, the notion of racial mixing developed as well. Indeed, in daily colonial practice, it became apparent how colonisers mixed with the colonised. Offspring from such relationships were regarded as a hybrid of two (or more) racial types, as reflected by concepts such as 'mixed race', 'half-caste' and 'mixed blood'. Racial mixing was viewed as a negative phenomenon, especially as it purportedly had a negative impact on the alleged superior qualities of the white race which, by mixing with 'lesser evolved races', would become weakened, as a result of which it might weaken its hold on colonial rule in the long run.

In the Dutch East Indies, the coloniser was a highly differentiated group that consisted of white ('racially pure') Europeans and ('racially mixed') Eurasians. Although white Europeans and Eurasians were accorded the same constitutional status – they were all considered Europeans before the law – an insurmountable contrast between both groups was suggested in literary representation. It can generally be argued that colonial Indies literature forms an ongoing argument against racial mixing. In the first part of this dissertation, the argument will be put forward that Eurasians are depicted as *doubles* of white European-born characters (*totoks*). Although they belong to the colonising group in the Indies, they only manage to partly conform to the European culture, as a result of which they form a *blurred copy* of the European ideal of civilisation. In many respects, they resemble white Europeans, but they are nevertheless represented as others or, in the terminology of postcolonial scholar Homi K. Bhabha, as *almost the same but not quite/white*. In literary works in which the indigenous population barely plays a significant role and only appears as part of the colonial local colour, this dividing line between 'full-blood' and 'mixed-race' Europeans is particularly sharp.

In literature, the so-called otherness of Eurasians is expressed in their level of civilisation which, as a result of racial mixing, is considered to be lower than that of the un-mixed characters. Eurasian female characters are contrasted with white European-born women, who, almost without exception, embody the European ideal of beauty and civilisation. In the depiction of fair-skinned female characters, the patterns that emerge are different to those evoked by the portrayal of dark-skinned female characters. Skin colour is believed to express a certain degree of mixedness. The darker a character, the further

removed it is from the European ideal of beauty and civilisation, and the blurrier the copy it forms of the idealised European female image. Skin colour is therefore directly related to the level of civilisation, and together these elements determine the social standing of a character. The following rule of thumb applies here: the darker, the more uncivilised, the more Indies or even the more indigenous; and conversely: the lighter, the more civilised and the more European.

Eurasian male characters, in turn, form the doubles of white European-born men. Colonial existence is represented as an evolutionary competition between racially pure and racially mixed men for social success. With Eurasian men, the degree of mixedness is less important. The Eurasian male simply does not get there, either because of an unfavourable combination of racial characteristics, or due to a disadvantaged social position or a combination of race and racism. In the struggle for a successful colonial existence, the *totok*, by virtue of the superior character traits attributed to him and his privileged social position, appears to be far better equipped to succeed than the Eurasian male, who is insufficiently adapted to the requirements imposed on Europeans by Indies society (in terms of intelligence, civilisation and education). In the colonial literature, Eurasian men suffer from varying degrees of physical and psychological degeneration, virtually always holding subordinate social positions and often going down in colonial society.

In addition to race, environment and circumstances play an important part in Indies literature. Colonial literary texts provide evidence of a great fear of 'becoming Indies' (*verindischen*), which is understood to be a process of social and moral decline. Not only is becoming Indies considered to be a great hazard for mixed characters, but also for unmixed ones who dwell in a tropical environment. The Indies are purported to have an undermining effect on the zest for life, mores and morals of Europeans. Characters may escape this by involving themselves with purely Dutch circles or by going to the Netherlands; characters who stay in an Indies environment for (too) long, undergo an irrevocable process of degeneration. In this respect, Eurasian characters in the Indies are therefore doubly affected: on the one hand, they become victims of their alleged biogenetic disposition that is responsible for their so-called inferior qualities, and on the other hand of the tropical environment that exercises an accelerating influence on this.

Eurasians fulfil a dual role in colonial literature: they are deployed to demonstrate the alleged superiority of *totoks*, while simultaneously having an undermining effect on colonial rule in the tropics in their capacity as 'second-rate Europeans'. This makes Eurasians a subversive group in the literary perception of the Indies. In this discourse, they are perceived as a threat to the colonial status quo that has to be warded off, because they represent the erosion of European supremacy. This occurs by depicting them as 'others' – as 'mixed-race' or 'pseudo-Europeans' – thus distinguishing them from 'genuine' or 'full-blood' Europeans. Literary representations make an essential contribution to racialised perceptions. Colonial thinking as expressed in literature, among other things, was steeped in all manner of racialised ideologies with a long-lasting impact that strongly shaped the political and public perception of Eurasians. It is therefore unremarkable that

Eurasians were considered to be culturally inferior, when they came to the Netherlands during the decolonisation of Indonesia.

Eurocentric and Indocentric speech positions

Despite the great uniformity, some differences are noticeable as well in the literary representation of Eurasians, depending on the *speech position* (ideological viewpoint) that authors occupy. It will not surprise the reader that a predominantly Eurocentric speech position is common in colonial literature. In Mary L. Pratt's terminology, most writers have viewed the Indies and its inhabitants with *imperial eyes*. In general, it may be argued that all the examined literary texts are coloured, to a greater or lesser extent, by the same nineteenth century racialised ideologies. Authors with a predominantly Eurocentric perspective usually portray the colonial elite, while writers with a by and large Indocentric view more often focus on the social problems of Eurasians from lower-ranking backgrounds. Moreover, Eurocentric authors attribute the nature and course of life of characters to biogenetic factors, while Indocentric writers in part have a socially critical view of this and they nuance racialised ideologies. For example, they represent Eurasian characters as victims of racialised factors on the one hand and of colonial relationships on the other hand.

Another difference between Eurocentric and Indocentric perspectives concerns the role of Eurasian characters in the narrative. In the literary work of writers with a mostly Eurocentric view of colonial society, the Eurasian is a character that serves to endorse the superior self-image of the white coloniser, while in texts that attest to a predominantly Indocentric view, the superiority of the *totok* and the European way of living are actually called into question via the Eurasian. The *totok* does not represent the yardstick by which all other characters are measured and European culture is not by definition the norm. This also applies to the value attributed to the Indies: while Eurocentric literature often bears witness to an enormous fear of becoming Indies, the Indies element in the literary texts of mainly Indocentric authors is not necessarily viewed negatively. European culture and its ideal of civilisation are actually portrayed as negative factors that bring about the fall of the Eurasian in colonial society.

Nor will it be a surprise that postcolonial Indies literature is characterised by a predominantly Indocentric view, where the speech position and ethnic background of the writer coincide increasingly often. This literature depicts how the Indies community fared in the Netherlands after the decolonisation of Indonesia. Authors start expressing their diasporic experiences. Indocentric authors formulate a literary counter-discourse which they deploy to retrospectively challenge the social image of Eurasians as a culturally inferior group, as well as the self-image of the Netherlands as a hospitable and tolerant country. They juxtapose their own views and experiences from which a contradictory picture is emerging: at the time of their 'repatriation' – many had never set foot in the Netherlands, and were, in fact, immigrants – the Dutch were blind to the Indies history,

culture and identity, treating the 'returnees' as a group of maladjusted and misbehaved children in need of a strict upbringing. These authors *write back* as it is called in postcolonial studies, and their literary texts therefore often created platforms of protest, awareness and emancipation.

At the same time, it should be emphatically noted that Indies-themed literary works characterised by a predominantly Eurocentric view (continue to) appear as well. Paradoxically enough, this is sometimes the work of authors who actually pride themselves on their Eurasian family history. Somebody who identifies themselves as being (from the) Indies, therefore does not necessarily have an Indocentric perspective. While the speech position and ethnic background of writers often go hand in hand, this is not a foregone conclusion. Being Eurasian or being (from the) Indies are actually cultural attributions or orientations. Moreover, ever since the nineteenth century, both have developed from negatively connoted social positions to emancipatory stances. This might be the reason why some authors initially denied their (alleged) racially mixed origin at all costs, while other writers were subsequently denied their claim to an Indies identity to their distress, because although they were born in the Indies, they were not of mixed race.

Indies literature and (post)colonial society

Not only does Indies literature constitute a reflection of racialised ideologies, but in turn it contributes to the perception of Eurasians. In discourse-analytical approaches to literature, literary representations are regarded as forms of knowledge. They contribute significantly to social perceptions: if Eurasians are repeatedly described with words and images that (negatively) emphasise their so-called otherness, readers will develop the impression these are essential features of Eurasians. Along with other representations on racial mixing, these literary images helped to form a psychological reality or mentality that functioned as 'truth' or 'knowledge' about Eurasians. In view of the widespread distribution of Indies literature both in the past and present, the ideological representations from this literature form a literary discourse with a long-lasting impact that strongly influenced the perception of Eurasians (and is partly still having an influence, as long as old literary works continue to be read and new ones appear).

Given the torrent of negative perceptions of racial mixing which not only manifested itself in literature but outside the literary domain as well (in newspapers, travel reports, scientific treatises, and so on), it is therefore hardly surprising that Eurasians were considered to be culturally inferior upon their arrival in the Netherlands. They consequently underwent an extensive assimilation, developing into an example of integration within several decades: it was said that they had integrated easily into Dutch society. In contrast to this picture of their so-called silent integration, and that of the Netherlands as a selfless motherland that received its subjects from overseas with open arms, postcolonial Indies literature offers a counterweight. Literary works from this literature corrected the initial image of a warm welcome, because the integration of Eurasians does not appear

to have proceeded as silently as originally suggested in social perception. Literature also helped flesh out the emancipatory struggle for the recognition of Indies wartime suffering, as well as the identity debate surrounding post-war generations of Eurasian youth, who started to wonder what their Indies family history in the postcolonial Netherlands meant to them.

Indies literature is therefore not fiction that has nothing to do with the outside world, but it represents a significant image-forming power. It brings to life the imagined European fear of racial mixing in the colonial period via Eurasian characters, while lending the Indies community in the postcolonial Netherlands a voice in the postcolonial period by bringing their views and experiences to the attention of the general public. Literature is a special form of representation here: it serves as a medium to explore and co-shape Indies issues. Indies literature is therefore an engaged literature that is in continuous interaction with its cultural-historical context, translating and shaping ideas from it. This is why research into the literary representation of Eurasians (and that of other migrant groups and ethnic minorities), as well as research into the effect of discourses that play a role in this, is not only to be recommended from a literary perspective, but from a social perspective as well. I hope to have made an innovative contribution with this study.

Last but not least

This study bears the title *Warm blood*, because all manner of aspects from my research come together in these two words. Warm blood expresses an ideological assumption and represents the central contradiction from the colonial discourse. Besides warm blood, the state of *sang-froid* ('cold blood') exists as well; apparently somebody's blood can determine their character, with the presence of warm blood being associated with the East and the lack of it with the West. Warm blood also reflects cultural-historical views of racial mixing. It embodies the so-called one-drop rule, the rule of thumb for the social and scientific conviction that, after violation of the alleged white racial purity, posterity has become irrevocably and irreconcilably altered. This philosophy coloured the perception of Eurasians and was brought to life in colonial literature, as I have shown in the first part of this dissertation. Moreover, this perception had a long-lasting impact, as a result of which it also played a part in the way in which Eurasians were perceived or profiled themselves in the postcolonial Netherlands. This is also embodied in literature and has been the focus of the second part of this book.

Register

- Abrahams, Raymond 326
Achebe, Chinua 30
Adinda, zie Thérèse Hoven
Asdonck, Marjolein van 327-328
Ashcroft, Bill 35
Atwood, Margaret 30
Baay, Reggie 55, 330, 348, 359
Bachtin, Michail 46, 144
Balkenende, Jan Peter 38
Ballard, J.G. 317
Batten, Edy 239
Bhabha, Homi K. 33, 35, 116, 127, 148, 263, 379, 421
Bibeb 300
Birney, Alfred 55, 324, 348, 355, 367, 380, 382, 385, 395
Bloem, Marion 11, 47, 51, 52, 55, 322, 324, 328, 331, 332, 350, 365, 379-380, 382, 385, 388, 395
Blumenbach, Friedrich 94
Boehmer, Elleke 36-37, 39
Boekholt, Ralph 307-308, 319-320, 321-323, 325-326
Boissevain, Charles 77, 81, 99, 210
Boon, Jan, zie Vincent Mahieu en Tjalie Robinson
Boon, Siem 308-309, 352
Boon, Vivian 326
Bosma, Ulbe 18-20, 40, 66, 86-89, 286
Boym, Svetlana 333, 335
Braak, Menno ter 240
Brems, Hugo 298, 383
Breton de Nijs, E., zie ook Rob Nieuwenhuys 50, 51, 104, 192, 216, 259
Brink, Jan ten 28, 48, 50, 114, 135, 185, 217, 258, 260, 299
Brinkhorst, Laurens Jan 328
Brouwers, Jeroen 53-54, 317, 323, 383
Bruggen, Carry van 50, 107, 181, 189, 227
Buissonjé, Xander de 328
Busken Huet, Conrad 42
Camper, Petrus 74
Captain, Esther 55, 294
Catenius-Van der Meijden, J.M.J. 400
Coetzee, J.M. 30
Coldenhoff, Ulrich, zie Ucee
Coté, Joost 23
Cottaar, Annemarie 15, 41, 287, 293, 295
Couperus, Louis 11, 19, 23, 43, 45, 47, 50, 101, 104, 112, 136, 187, 188, 214, 228, 234, 258, 299, 306, 325, 332, 338
Cox, W.H. 79, 81
Croix, Nina de la 328
D'haen, Theo 37-38, 51-52
Darwin, Charles 15, 74, 78-79
Daum, P.A., zie ook Maurits 11, 45, 48, 50, 84-85, 266, 325, 351
Dé-Lilah 50, 130, 223, 225, 325
Derموût, Maria 11, 47, 50, 51, 153, 193, 219, 271, 280, 332
Dis, Adriaan van 23, 51, 52, 55, 322-323, 324, 331, 339, 355, 358, 379-380, 382-383, 385, 395
Djojopoespito, Soewarsih 30
Doel, Wim van den 86
Dort, Wieteke van 156, 307, 328
Douwes Dekker, E.F.E. 90
Douwes Dekker, Eduard, zie Multatuli
Drees, Willem 286, 293
Ducelle, Lilian 305, 307-308, 319, 321-323, 326
Eckeren, Gerard van 11
Eykman, G. 98
Fabricius, Jan 252
Fabricius, Johan 49, 50, 51, 113, 162, 188, 216, 235, 252, 280
Ferguson, Margaretha 54, 339-340
Foore, Annie 50, 138, 159, 206, 226
Foucault, Michel 24, 29, 56
Fouillée, Alfred 98, 145
Freriks, Kester 55, 155, 380
Galton, Francis 81
Gobineau, Arthur de 80, 97

- Goemans, Anne-Gine 11
 Gomes, Paula 54, 358
 Gouda, Frances 39
 Griffiths, Gareth 35
 Grönloh, Anneke 328
 Haasse, Hella S. 11, 23, 51, 54, 308, 324, 328, 331-332, 334, 341, 347, 351-354, 382-383
 Haeckel, Ernst 75
 Heijden, A.F.Th. van der 324
 Heitinga, Johnny 328
 Hellwig, Tineke 129
 Hirohito, keizer 318, 320
 Hofland, Pieter William 259-260
 Holman, Theo 55, 324, 341, 359, 379-380, 380-381, 386, 395
 Holst, Axel 129
 Hoog, Dick de 93
 Hoven, Thérèse 45, 50, 142, 189, 195
 Hoving, Isabel 36-38
 Ido, Victor 49, 50, 130, 188, 215, 231, 251-252, 257, 325
 IJzerman-Junius, F.J.J.A., zie Annie Foore
 Jagt, Bouke 53-54
 Jansz, Ernst 55, 322-323, 331, 379-380, 381, 390, 395
 Jasper, J.E. 50, 119, 188, 222, 325
 Java, Melati van 45, 171, 193, 262
 Jong, Janny de 66
 Jong, Loe de 319-320
 Juliana, koningin 316, 318
 Kaifu, T. 320
 Kan, Wim 318
 Kant, Immanuel 59
 Keuls, Yvonne 47, 51, 54, 156, 324, 328, 331-332, 338, 340, 343, 383
 Kijdsmeir jr., Caesar 51, 111, 145, 173, 206
 Kipling, Rudyard 58, 75
 Klemann, Suzanne en Monique (Loïs Lane) 328
 Klompé, Marga 296-298
 Kohlbrügge, J.H.F. 79, 98-99
 Kol, Henri van 100
 Kousbroek, Rudy 308-309, 352, 383
 Krüseman, Mina 50, 171, 178, 190
 Lamarck, Jean-Baptiste 73
 Lampe-Soutberg, Elisabeth Maria, zie Bibeb
 Lanzmann, Claude 317
 Leeuwen, Lizzy van 41, 305-306, 310, 325, 329, 331
 Lezeres des Vaderlands 11
 Loomba, Ania 34
 Lubbers, Ruud 320
 Lucas, Nicole 70
 Lulofs-Székely, Madelon 49, 189, 299
 Mahieu, Vincent, zie ook Tjalie Robinson 51, 54, 254, 340, 361
 Manders, Jo 51, 101, 140, 162, 193, 212, 249, 267
 Marisini, Maresco 51, 249, 256-257, 272
 Marle, A. van 66, 69, 83
 Maurits, zie ook P.A. Daum 48, 50, 108, 135, 157, 181, 184, 187, 189, 217, 242, 258, 260, 263, 266
 Meijer, Hans 20, 40, 71, 88, 90, 271
 Mul, Sarah de 36-37
 Multatuli 11, 13-14, 16, 20, 43, 47, 183, 306, 325, 351
 Naipaul, V.S. 30
 Nieuwenhuys, Rob, zie ook E. Breton de Nijs 22, 42, 43, 50, 51, 55, 317, 324, 352-354
 Nobel, Loes 54, 333
 Overduyn-Heyligers, E. 50, 104, 118, 129, 188, 217, 399
 Paasman, Bert 53
 Pattynama, Pamela 15, 36, 39, 329
 Peek, Gustaaf 55
 Pennock, Glenn 55, 380
 Perron, E. du 11, 23, 43, 45, 47, 51, 188, 208, 233, 239, 252, 259, 280, 332, 346
 Pit-de Haan, C.L., zie Carry van Bruggen
 Praamstra, Olf 15, 44, 48-49, 52, 153, 354
 Pratt, Mary L. 34, 46, 153, 155, 423
 Raben, Remco 18-20, 40, 86-89, 286
 Ratelband, Emile 328
 Renaissance-Johnston, Lucie van, zie Dé-Lilah
 Rhys, Jean 30
 Robinson, Tjalie, zie ook Vincent Mahieu 22, 51, 285, 287, 300-306, 308-309, 310-316, 322, 325, 326, 328, 340, 352-353, 377-378, 382, 395, 396
 Roosevelt, Theodore 76
 Rousseau, Jean-Jacques 59
 Ruebsamen, Helga 54, 383
 Rushdie, Salman 30
 Rutte, Mark 328
 Said, Edward W. 27, 30, 46, 131
 Schallmayer, Wilhelm 81
 Schneider, C.J. (Carel Jan), zie F. Springer
 Scholte, Lin 54, 361, 370
 Sloot, N.M.C. (Marie), zie Melati van Java
 Smabers, Nicolette 55, 380
 Snackey, Arnold 83
 Snouck Hurgronje, Christiaan 76

- Soekarno, president 293, 316
 Spengler, Oscar 97
 Spielberg, Steven 317
 Spivak, Gayatri C. 30, 252-253
 Springer, F. 11, 54, 336, 340, 346-347
 Steinmetz, S.R. 75, 78
 Stoler, Ann L. 18, 20
 Stolk, Jill 47, 55, 322, 331-332, 339, 359, 379-380, 381, 385, 391, 395
 Suleiman, Susan R. 170
 t'Sas, M.C.L., zie Maresco Marisini
 Termorshuizen, Gerard 42, 84, 85, 316
 Tiffin, Helen 35
 Timmerije, Anneloes 380
 Treffers, J. 51, 104, 128, 188
 Ucee 51, 234
 Valette, Gérard de la 19, 50, 233-234, 245
 Verleye, H. 83
 Veth, Bas 133, 187
 Veur, P.W.J. van der 66, 70
 Voorneman, F.K. 83
 Vos, Mei Li 328
 Vries, Marlene de 380
 Vuyk, Beb 51, 62
 Wall, Hans van de, zie Victor Ido
 Walraven, Willem 17, 63, 401
 Weijts, Christiaan 11
 Wermeskerken, Henri van 45, 51, 161
 Wilders, Geert 407
 Wilhelmina, koningin (later prinses) 286, 298, 366-367
 Willems, Wim 15, 21, 40, 41, 86, 286, 287, 289, 291, 293, 295, 304
 Wit, Augusta de 50, 235
 Woesthoff, Dinand 328
 Zaalberg, Karel 85, 90
 Zeggelen, Marie van 49
 Zele, Lily van, zie Lilian Ducelle
 Zikken, Aya 54
 Zimmerman, A., zie Caesar Kijdsmeir jr.
 Zonneveld, Peter van 53, 55